Dăhshat-gardī

aur

Fitna'e Ḵhawārij

Shayḵh al-Islām

Ḍŏkţar Muḥammad Ṭāhir al-Qādirī

ka

Mabsūṭ

Tārīḵhī Fatwá

Roman Urdū Ṭrānsliţăreţar

Dīwān Mŏḥsin Shāh

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

مَوْلَایَ صَلِّ وَسَلِّمْ دَآئِمًا اَبَدًا

عَلٰی حَبِیْبِکَ خَیْرِ الْخَلْقِ کُلِّهِم

مُحَمَّدٌ سَیِّدُ الْکَوْنَیْنِ وَالثَّقَلَیْنِ

وَالْفَرِیْقَیْنِ مِنْ عُرْبٍ وَّمِنْ عَجَمِ

﴿صَلَّی اللهُ تَعَالٰی عَلَیْهِ وَعَلٰی آلِهٖ وَصَحْبِهٖ وَبَارَکَ وَسَلَّمَ﴾

Fihris

‘Unwānāt	Ṣafḥah
	183

'UNWĀNĀT	ṢAFḤAH

‘Unwānāt	Ṣafḥah

‘Unwānāt	Ṣafḥah
Faṣl Panjum	

‘Unwānāt

‘Unwānāt	Ṣafḥah
(9) Imām Shāṭibī al-Mālikī	574
(10) Imām Ibn al-Bazzāz al-Kardarī al-Ḥanafī	577
(11) Imām Badr al-Dīn al-‘Aynī al-Ḥanafī	577
(12) Imām Aḥmad bin Muḥammad al-Qasṭallānī	578
(13) Mullā ‘Alī al-Qārī	579
(14) Shayḳh ‘Abd al-Ḥaqq Muḥaddith Dihlawī	580
(15) Shāh ‘Abd al-‘Azīz Muḥaddith Dihlawī	581
(16) Imām Ibn ‘Ābidīn Shāmī	581
(17) ‘Allāmah ‘Abd al-Raḥmān Mubārak-Pūrī	582
Dūsrā Qaul: Ḳhawārij par Ḥukme Baġhāwat kā Iṭlāq	583
(1) Imāme A‘ẓam Abū Ḥanīfah رضی اللہ عنہ	585
(2) Imām Shams al-Dīn al-Sarḳhasī	587
(3) Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī	587
(4) Imām Aḥmad Riḍā Ḳhān رحمۃ اللہ علیہ	590
Ḳhawārij ke Wujūbe Qatl par A’imma’e Ḥadīs̱ ke Dalā’il	590
(1) Qāḍī ‘Iyāḍ al-Mālikī	595
(2) Imām Ibn Hubayrah al-Ḥanbalī	597
(3) ‘Allāmah Ibn Taymīyah	597

Ḥarfe Āġhāz

Guzashtah ka’ī sāloṅ se Dăhshat-gardī kī aẕīyat-nāk lăhr ne Ummate Muslimah ko bil-‘umūm aur Pākistān ko bil-ḳhuṣūṣ bad-nām kar rakhā hai. Is meṅ ko’i shak nahīṅ keh jahāṅ Musalmān majmū’ī ṭaur par Dăhshat-gardī kī maẕammat aur muḳhālafat karte haiṅ aur Islām ke sāth us kā dūr kā rishtah bhī qubūl karne ko tayyār nahīṅ haiṅ, wahāṅ kuçh log is kī khāmosh ḥimāyat bhī karte dikhā’ī dete haiṅ. Yeh log is kī khullam-khullā maẕammat-o muḳhālafat ke ba-jā’e mauẓū‘ ko ḳhalṭe mab·ḥaṡ ke ẕarī‘e uljhā dete haiṅ. Dăhshat-gardī ke qaumī, ‘ilāqā’ī aur bainul-aqwāmī asbāb meṅ ‘ālamī saṭḥ par ba‘ẓ mu‘āmalāt meṅ Musalmānoṅ ke sāth nā-insāfī, ba‘ẓ ḳhiṭṭoṅ meṅ bāla-dast tāqatoṅ ke duhre me‘yārāt aur ka’ī mamālik meṅ shiddat-pasandī ke ḳhātime ke liye ṭawīlul-mī‘ād jāreḥīyat jaise masa’il bunyādī nau‘īyat ke haiṅ.

Isī ṭarḥ Dăhshat-gardoṅ kī ṭaraf se musallaḥ fasād-aṅgezī, insānī qatl-o ġhārat-garī, dunyā bhar ke pur-amn insānī ābādiyoṅ par ḳhụd-kush ḥamle, Masājid, mazārāt, ta‘līmī idāroṅ, bāzāroṅ, sarkārī ‘imāratoṅ, ṭreḍ senṭaroṅ, difā‘ī tarbīyatī markazoṅ, safārat-khānoṅ, gādiyoṅ aur dīgar pablik maqāmāt par bam-bārī jaise insān-dushman, saffākānah aur bahīmānah iqdāmāt roz-marrah kā ma‘mūl ban chuke haiṅ. Yeh log ā’e din sainkṛoṅ hazāroṅ jānoṅ ke be-dareġh qatl aur insānī bar-bādī ke ‘amal ko Jihād se mansūb kar dete haiṅ aur yūṅ pūre Islāmī tasawwure Jihād ko ḳhalṭ malṭ karte răhte haiṅ. Is se nau-jawān nasl ke ẕehn bil-ḳhuṣūṣ aur ka’ī sādah-lauḥ Musalmānoṅ ke ẕehn bil-‘umūm parāgandah aur tashkīk-o ib·hām kā shikār ho rahe

haiṅ kyūṅ-keh aise iqdāmāt karne wāle Musalmānoṅ meṅ se hī uṭhte haiṅ, Islāmī ‘ibādāt-o manāsik kī anjām-dihī bhī karte haiṅ aur un kī ẓāhirī waḍ‘a qaṭ‘a bhī sharī‘at ke muṭābiq hotī hai. Lehāẕa ‘ām Musalmān hī nahīṅ bal-keh pesh-tar ‘Ulamā’ aur Dānish-war bhī ek maḳhmaṣe meṅ mubtalā haiṅ keh aise afrād aur gurohoṅ ke is ṭarḥ ke ṭarze ‘amal, tarīqa’e kār aur iqdāmāt ke bāre meṅ shar‘ī aḥkāmāt kyā haiṅ?

Ilāwah az-īṅ Maġhribī dunyā meṅ mīḍiyā ‘ālame Islām ke hawāle se ṣirf shiddat-pasandī aur Dăhshat-gardī ke iqdāmāt-o wāqe‘āt ko hī **highlight** kartā hai aur Islām ke muṯbat păhlū, ḥaqīqī pur-amn ta‘līmāt aur insān-dost falsafa-o ṭarze ‘amal ko qaṭ‘ī ṭaur par ujāgar nahīṅ kartā. Ḥattá keh ḳhuḍ ālame Islām meṅ Dăhshat-gardī ke ḳhilāf pā’ī jāne wālī nafrat, maẕammat aur muḳhālafat kā sire se taẕkirah bhī nahīṅ kartā. Jis ke natīje meṅ manfī ṭaur par Islām aur intehā’-pasandī wa Dăhshat-gardī ko bā-ham brăkiṭ kar diyā gayā hai aur ṣūrate ḥāl yeh hai keh Islām kā nām sunte hī Maġhribī ẕehnoṅ meṅ Dăhshat-gardī kī taṣwīr ubharne lagtī hai. Is se nah ṣirf Maġhrib meṅ parwarish pāne wālī Muslim nau-jawān nasl intehā’ī pareshān, mutaẕabẕab aur iẓṭerāb-aṅgez haijān kā shikār hai bal-keh pūre ālame Islām ke nau-jawān e‘teqādī, fikrī aur ‘amalī leḥāẓ se mutazalzal aur ẕehnī inteshār meṅ mubtalā ho rahe haiṅ.

In tamām ḥālāt ke natīje meṅ do ṭarḥ ke radde ‘amal aur nuqṣānāt paidā ho rahe haiṅ. Ek nuqṣān Islām aur Ummate Muslimah kā aur dūsra nuqṣān ālame Maġhrib aur bil-ḳhuṣūṣ pūrī insānīyat kā. Islām aur Ummate Muslimah kā nuqṣān to yeh hai keh ‘aṣre ḥāẓir kī nau-jawān nasl jo Islām kī ḥaqīqī ta‘līmāt se shanāsā nahīṅ woh mīḍiyā se muta’aṯṯir ho kar intehā-pasandī aur Dăhshat-gardī ko (ma‘ādha Allāh) Dīn-o maẕhab ke aṯarāt yā Dīnī aur maẕhabī logoṅ ke rawayyoṅ kī ṭaraf mansūb kar dete hai aur yūṅ apne liye lā-Dīnīyat yā

Dīṅ-gurezī kī rāh meṅ beh-tarī samajhne lagte haiṅ. Yeh ġhalaṭ ṭarze fikr unheṅ raftah raftah be-Dīn bana rahā hai jis kā nuqṣān pūrī Ummate Muslimah kī aglī nasloṅ ko hoga. Is ke bar-‘aks dūsrā nuqṣān, ‘ālame Maġhrib aur bil-ḳhuṣūṣ pūrī insānīyat ke liye yeh hai keh maẕkūrah bālā pŏlīsiyoṅ aur manfī sar-garmiyoṅ kā ka’ī Muslim nau-jawānoṅ par manfī radde ‘amal ho rahā hai. Woh is ‘ālame Maġhrib ke bā’z mu’assir ḥalqoṅ kī Islām ke ḳhilāf munaẓẓam sāzish aur ‘adāwat qarār de rahe haiṅ, jis ke natīje meṅ woh radde ‘amal ke ṭaur par rāhe e‘tedāl (**moderation**) çhoṛ kar nafrat-o inteqām kā jaẕbah le kar Intehā’-pasand (**extremist**) aur phir Shiddat-pasand aur bil-āḳhir Dăhshat-gard ban rahe haiṅ yā banā’e jā rahe haiṅ. Goyā Maġhribī pŏlīsiyoṅ kī waj·h se Dăhshat-gardoṅ ko mazīd na’ī khep aur nā’ī afrādī quwwat muyassar ātī jā rahī hai aur yeh silsilah lā-mutanāhī hotā dikhā’ī de rahā hai. So donoṅ ṣūratoṅ meṅ nuqṣān ‘ālame insānīyat kā bhī hai aur ‘ālame Islām kā bhī.

Mazīd yeh keh aise ḥālāt ‘ālame Islām aur ‘ālame Maġhrib ke dar-miyān tanā’o aur kashīdagī meṅ mazīd iẓāfah karte jā rahe haiṅ aur Dăhshat-gardī ke furoġh se Muslim riyāsatoṅ meṅ mazīd daḳhl-andāzī aur un par dabā’o baḍhā’e jāne kā rāstah bhī ziyādah se ziyādah ham-wār hota jā rahā hai. Phir bhī khalīj ‘ālamī saṭḥ par insānīyat ko nah ṣirf bainul-maẕāhib muḳhāṣamat kī ṭaraf dhakel rahī hai bal-keh ‘ālamī insānī barādarī meṅ amn-o sukūn aur bā-hamī bar-dāsht-o rawā-dārī ke imkānāt bhī ma‘dūm hote jā rahe haiṅ.

In ḥālāt meṅ ham ne ẓarūrī samjhā keh Millate Islāmīyah aur pūrī dunyā ko Dăhshat-gardī ke mas‘alah par ḥaqīqate ḥāl se āgāh kiyā jā’e aur Isālm kā do-ṭūk mauqif Qur’ān-o Sunnat aur kutube ‘aqā’id-o fiqh kī raushanī meṅ wāẓeḥ kar diyā jā’e. Yeh mauqif sharq tā ġharb dunyā ke har ḳhiṭṭah meṅ tamām qābile ẕikr idāroṅ aur mu’assir ṭabaqāt tak pahŏṅchā diyā jā’e tā-keh ġhalaṭ-făhmī aur

shukūk-o shub·hāt meṅ mubtalā jumlah Muslim wa ġhair-Muslim ḥalqoṅ ko Dăhshat-gardī ke bāre meṅ Islām kā nuqṭa’e naẓar samajhne meṅ madad mil sake. Is taḥqīqī dast-āwez ke mundarijāt aur mushtamilāt kā ijmālī ḳhākah kuḉh is ṭarḥ hai keh is dast-āwez ke păhle bāb meṅ Islām kā ma‘na-o mafhūm wāẓeḥ karte huwe Dīne Islām ke tīn darajāt - Islām, Imān aur Eḥsān - par băḥs̱ kī ga’ī hai. Yeh tīnoṅ alfāẓ apne ma‘ná aur mafhūm ke e‘tebār se sar-ā-sar amn-o salāmatī, raḥmat-o ra’fat, taḥammul-o bar-dāsht, maḥabbat-o ulfat, eḥsān shi‘ārī aur eḥterāme ādmīyat kī ta‘līm ke ḥāmil haiṅ.

Is dast-āwez ke dūsre bāb meṅ darjanoṅ Āyāt aur bīsiyoṅ Aḥādīs̱ ke z̠arī‘e yeh s̱ābit kiyā gayā hai keh Musalmānoṅ kā qatle ‘ām aur Dăhshat-gardī Islām meṅ qaṭ‘ī ḥarām bal-keh kufrīyah af‘āl haiṅ. Kibār A’imma’e Tafsīr wa Ḥadīs̱ aur Fuqahā’-o Mutakallimīn kī taṣrīḥāt se yeh s̱ābit kiyā gayā hai keh chaudah sau sālah tārīḳhe Islām meṅ jumlah Ahle ‘Ilm kā fatwá yehī rahā hai.

Fatwá ke agle ḥiṣṣe meṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke ḥuqūq ko sharḥ-o basṭ ke sāth bayān kiyā gayā hai. Is ẓimn meṅ muta‘addid Āyāt-o Aḥādīs̱ aur Ās̱ār se istinbāṭ karte huwe Kibār Ā’imma’e kirām kī ārā’ bhī darj kī ga’ī haiṅ.

‘Ilāwah az-īṅ is băḥs̱ aur taḥqīq kā aham-tarīn nuqṭah yeh hai keh woh kyā fikr, naẓarīyah, soch aur z̠ehnīyat hai jo ek Musalmān ko dūsre Musalmānoṅ aur insānoṅ ke qatle ‘ām tak le jātī hai? Us kī naẓar meṅ bāzār meṅ kharīdārī karne wālī ‘auratoṅ aur skūl jāte ma‘ṣūm bachchoṅ kā qatl jā’iz hī nahīṅ bal-keh bā’is̱e s̱awāb ban jātā hai. Woh kaun sī quwwat hai jo use yeh yaqīn dilā detī hai keh Masājid meṅ Namāz ke liye jam‘a hone wāle Musalmānoṅ kā qatle ‘ām kar ke bhī woh Jannat kā ḥaq-dār ban jā’ega. Zindagī jaisī Allāh Ta‘ālá kī sab se badī ne‘mat, ek Dăhshat-gard kyūṅ apne hī hāthoṅ ḳhụd-kush ḥamlah

kar ke ḳhatm kar leta hai? Yeh woh sawālāt haiṅ jo har z̲ī-shu‘ūr ke z̲ehn meṅ gardish kar rahe haiṅ. In tamām ubharte huwe sawālāt kā jawāb dene ke liye ham ne ‘ilmī dalā’il ke sāth sāth un tārīḳhī haqā’iq se bhī istidlāl kiyā hai jin kī nishān-dihī ḳhụd Nabīye Āḳhiru al-Zamān ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam aur Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ne farmā’ī thī. Ham ne Āyāte Qur’ānī, Ahādīs̲e Nabawī aur Taṣrīḥāte A’immah ke z̲arī‘e Ḳhawārij kī ‘alāmāt aur ‘aqā’id-o naẓarīyāt kā tafsīlī tajziyah karte huwe yeh bāt wāẓeḥ kī hai keh Dăhshat-gard maujūdah daur ke Ḳhawārij haiṅ.

Qur’ān-o Ḥadīs̲, Ās̲āre Ṣaḥābah aur A’imma-o Fuqahā’e kirām ke nā-qābile tardīd dalā’il se Dăhshat-gardī ko Ḳhurūj-o Baġhāwat, fasād fil-arẓ aur kufrīyah fe‘l qarār dene ke bā‘d ham ne “Da‘wate Fikr wa Iṣlāḥ” ke ‘unwān se in tamām z̲immah-dār tāqatoṅ ko is ṭaraf bhī mutawajjih kiyā hai keh mulkī aur ‘ālamī saṭḥ par aise tamām muḥarrikāt kā khātimah honā chāhiye jin se ‘awāmmun-nās ab·hām kā shikār hote haiṅ aur Dăhshat-gardī ke pīc̦he kār-farmā ḳhufyah quwwatoṅ ko taqwīyat miltī hai.

Aaj kal ek băḥs̲ yeh bhī chal rahī hai keh chūṅ-keh ġhair-mulkī sāmrājī tāqateṅ Pākistān samet Muslim mamālik meṅ be-jā mudāḳhalat kar rahī haiṅ, is liye un ke mafādāt ko nuqṣān pahŏṅchāne aur un kā rāstah rokne ke liye jihādī guroh sar-garme ‘amal haiṅ. Un kā ‘amal agar-cheh durust nahīṅ lekin nīyat aur irādah chūṅ-keh difā‘e Islām hai, is liye unheṅ burā nahīṅ kehnā chāhiye. Ham samajhte haiṅ keh yeh ek ghinā’onā maz̲āq aur afsos-nāk rawish hai. Is fikrī muġhālṭe ke izāle ke liye băḥs̲ ke āġhāz meṅ muḳhtaṣar sā ḥiṣṣah is mauẓū‘ ke liye bhī muḳhtaṣ kar diyā gayā hai jis meṅ is ḥaqīqat ko Āyāt-o Aḥādīs̲ kī raushanī meṅ wāẓeḥ kiyā gayā hai keh burā’ī kisī bhī ṣūrat meṅ nah ac̦hā’ī ban saktī hai aur nah zulm-o ziyādatī, ḥusne nīyat ke bā’is̲ nekī shumār ho saktī hai.

In ibtedā’ī waẕāḥatī ma‘rūẕāt ke sāth yeh ḥaqīqat bayān kar denā bhī ẕarūrī samajhte haiṅ keh ham yeh taḥqīqī mauqif măḥẕ Dīne Islām kī izzat-o ḥurmat aur ḳhidmate insānīyat kī ḳhāṭir pesh kar rahe haiṅ. Is se hamārā maqṣūd nah kisī ‘ālamī tāqat kī ġhair-dānish-mandānā kār-rawā’iyoṅ kī ḥimāyat hai aur nah Pākistān samet kisī bhī ḥukūmat kī ġhalaṭ pŏlīsiyoṅ kā taḥaffuẓ. Hameṅ nah kisī ḥukūmat kī ḳhuṣh-nūdī chāhiye aur nah kisī ‘ālamī idāre yā mulk kī ṭaraf se dāre-taḥsīn. Ham hameshah kī ṭarḥ yeh kām bhī apnā manṣabī farīẕah aur Dīnī ẕimmah-dārī samajhte huwe sar-anjām de rahe haiṅ. Hamārā maqṣūd Islām ke raushan chehre par lage huwe Dăhshat-gardī ke bad-numā dāġh ko dhona, Musalmānoṅ ko Qur’ān-o Sunnat kī aṣl ta‘līmāt se rū-shinās karnā aur insānīyat ko Dăhshat-gardī kī dăhăktī āg se najāt dilāne kī koshish karnā hai.

Allāh Ta‘ālá hamārī isī kāwish ko apne Ḥabībe Mukarram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke taṣadduq se apnī bār-gāh meṅ sharfe qubūlīyat se nawāze.

Zehnoṅ meṅ uṭhne wāle Sawālāt aur un ke Muḳhtaṣar Jawābāt

Dăhshat-gardī ke maujūdah ḳhūn-āshām-o wāqe‘āt ko dekh kar ẕehnoṅ meṅ chand sawālāt uṭhte haiṅ aur dunyā bhar ke awāmm-o ḳhawās Islām se muta‘alliq in sawālāt kī raushanī meṅ tasallī-baḳhsh waẕāḥat māngte haiṅ. Is taḥrīr meṅ koshish kī ga’ī hai keh in tamām sawālāt kā tafsīlī, mudallal aur do-ṭūk jawāb diyā jā’e. Ẕail meṅ tartīb-wār păhle in sawālāt ke sāth muḳhtaṣar jawābāt diye jā rahe haiṅ aur inhī muḳhtaṣar jawābāt kī tafṣīl dast-āwez ke ā’indah abwāb meṅ bit-tartīb pesh kī jā’egī.

1. Is silsile meṅ sab se păhlā sawāl yeh hai keh kyā kisī jamā'at kā ķhuḍ ko ḥaq par samajhte huwe apne aqā'id-o naẓarīyāt ke furoġh-o tasalluṭ aur dūsroṅ ke aqā'id kī iṣlāḥ ke nām par tāqat iste'māl karnā jā'iz hai? Kyā naẓaryātī iķhtelāf rakhne wāloṅ ko qatl karne, un ke māl lūṭne aur un kī Masājid, maẕhabī maqāmāt aur sha'ā'ir ko tabāh karne kī Islām meṅ gunjā'ish hai? Agar nahīṅ, to is jurm kā irtekāb karne wāloṅ ke liye Islām ne kyā sazā muqarrar kī hai?

۞ Islām amn-o salāmatī aur maḥabbat-o murawwat kā Dīn hai. Islāmī ta'līmāt ke muṭābiq Musalmān wohī hai jis ke hāthoṅ Muslim wa ġhair-Muslim sab insānoṅ ke jān-o māl mahfūẓ raheṅ. Insānī jān kā taqaddus-o taḥaffuẓ sharī'ate Islāmī meṅ bunyādī ḥaiṡīyat kā ḥāmil hai. Kisī bhī insān kī nā-ḥaq jān lena aur use qatl karnā fe'le ḥarām hai bal-keh bā'ẓ ṣūratoṅ meṅ yeh 'amal mūjibe kufr ban jāta hai. Aaj kal Dăhshat-gardī apne aqā'id-o naẓarīyat musallaṭ karne aur apne muķhālifīn ko ṣafḥa'e hastī se mitā dene kī nā-kām kāwish meṅ jis be-dardī se ķhuḍ-kush ḥamloṅ aur bam-dhamākoṅ ke ẕarī'e gharoṅ, bāzāroṅ, awāmī wa ḥukūmatī dafātir aur Masājid meṅ Musalmānoṅ kī jāneṅ le rahe haiṅ woh ṣarīḥan kufr ke murtakib ho rahe haiṅ. Dunyā aur Āķhirat meṅ un ke liye ẕillat-nāk 'aẕāb kī wa'īd hai. Dăhshat-gardī fī nafsihī kāfirānah fe'l hai aur jab is meṅ ķhuḍ-kushī kā ḥarām 'unṣar bhī shāmil ho jā'e to us kī saṅgīnī meṅ mazīd iẓāfah ho jātā hai. Is kitāb meṅ darjanoṅ Āyāt aur bīsiyoṅ Aḥādīṡ ke ẕarī'e yeh ṡābit kiyā jā chukā hai keh Musalmānoṅ kā qatle 'ām aur Dăhshat-gardī Islām meṅ qaṭ'ī ḥarām bal-keh kufrīyah af'āl haiṅ. Kibār A'imma'e Tafsīr-o Ḥadīṡ aur Fuqahā'-o Mutakallimīn kī taṣrīḥāt samet chaudah sau sālah tārīķhe Islām meṅ jumlah Ahle 'Ilm kā fatwá yehī rahā hai. Apnī bāt manwāne aur dūsroṅ ke mauqif ko ġhalaṭ qarār dene ke liye Islām ne hathyār uṭhāne ke ba-jā'e guft-o shanīd aur dalā'il se apnā 'aqīda-o mauqif ṡābit karne kā rāstah khulā rakhā hai.

Hathyār wohī log uţhāte haiṅ jin kī 'ilmī wa fikrī asās kam-zor hotī hai aur woh jahālat-o 'aṣabīyat ke hāthoṅ majbūr hote haiṅ, aise logoṅ ko Islām ne Bāġhī qarār diyā hai jin kā ţhikānah Jahannam hai.

2. Is ẓimn meṅ dūsrā sawāl yeh uţhtā hai keh Muslim riyāsat meṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke kyā ḥuqūq haiṅ?

۞ Islām ṣirf Muslim riyāsat ke Musalmān shăhriyoṅ ke jān-o māl, izzat-o ābrū kī ḥifāẓat kī hī ẓamānat nahīṅ detā bal-keh ġhair-Muslim shăhriyoṅ aur mu'āhidīn kī 'izzat-o ābrū aur jān-o māl ko bhī bar-ā-bar taḥaffuẓ kī ẓamānat detā hai, sharī'ate Islāmīyah meṅ Muslim riyāsat ke ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke ḥuqūq Muslim shăhriyoṅ kī ṭarḥ hī haiṅ, ba-ḥaisīyate insān in meṅ ko'ī farq nahīṅ. Yehī waj·h hai keh Islāmī qawānīn meṅ Muslim aur ġhair-Muslim shăhrī qiṣāṣ aur diyat meṅ bar-ā-bar haiṅ. Ġhair-Muslimoṅ ko Muslim mu'āshare meṅ mukammal shaḳhṣī aur mazhabī āzādī ḥāṣil hai. Ġhair-Muslim shăhriyoṅ, un ke sufarā' aur un kī amlāk wa 'ibādat-gāhoṅ ko mukammal taḥaffuẓ ḥāṣil hai. Isī ṭarḥ tājiroṅ ke jān-o māl kā taḥaffuẓ bhī Islāmī riyāsat kī ẕimmah-dārī hai. Lehāẕa Islām kisī ṭaur par bhī amn wa ġhair-mutaḥārib ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko qatl karne aur unheṅ īẕā'-rasānī kī ijāzat nahīṅ deta. Ġhair-Muslim pur-amn shăhriyoṅ par ḥamle karne wāle, unheṅ iġhwā kar ke tāwān kā muṭālibah karne wāle aur unheṅ ḥabse be-jā meṅ rakh kar ẕehnī wa jismānī aẕīyat dene wāle Islāmī ta'līmāt kī ṣarīḥ ḳhilāf-warzī ke murtakib ho rahe haiṅ.

3. Tīsra sawāl yeh paidā hotā hai keh kyā Islām meṅ insānī jān kī ḥurmat par wāẓeḥ aḥkāmāt maujūd haiṅ? Kyā ġhair-Muslim 'ālamī tāqatoṅ kī nā-inṣāfiyoṅ aur maẓālim ke radde 'amal ke ṭaur par inteqāman be-quṣūr aur pur-amn ġhair-Muslim shăhriyoṅ aur safārat-kāroṅ ko iġhwā' karnā aur qatl karnā jā'iz hai?

۞ Insānī jān kī izzat-o ḥurmat par Islāmī ta‘līmāt meṅ kis qadr zor diyā huwā hai is kā andāzah is bāt se lagāyā jā saktā hai keh daurāne jaṅg bhī Islām ġhair-muḥārib logoṅ ke qatle ‘ām kī ijāzat nahīṅ deta. Maidāne jaṅg meṅ bhī bachchoṅ, ‘auratoṅ, ẓa‘īfoṅ, bimāroṅ, maẕhabī răh-numā’oṅ aur tājiroṅ ko qatl karne kī ijāzat nahīṅ hai. Hathyār ḍāl dene wāle, gharoṅ meṅ band ho jāne wāle yā kisī kī amān meṅ ā jāne wāle logoṅ ko bhī qatl nahīṅ kiyā jā saktā aur nah hī ‘āmmatun-nās kā qatle ‘ām kiyā jā saktā hai. ‘Ibādat-gāhoṅ, imāratoṅ, bāzāroṅ yahāṅ tak keh khetoṅ, faṣloṅ aur daraḳhtoṅ ko bhī tabāh nahīṅ kiyā jā saktā. Ek ṭaraf ḥālate jaṅg meṅ bhī is qadr eḥtiyāṭ par mabnī aḥkām-o qawānīn haiṅ aur dūsrī ṭaraf Dăhshat-Gardoṅ kī aisī kār-rawā’iyāṅ jo bilā imtiyāze maẕhab-o millat, pur-amn logoṅ, ‘auratoṅ, bachchoṅ aur Masājid meṅ ‘ibādat karne wāle Namāziyoṅ ke qatle ‘ām kā bā’is̱ ban rahī hoṅ, phir bhī woh Islām kā nām leṅ aur Jihād kī bāt kareṅ, is se baṛā taẓād to shāyad chashme-falak ne kabhī nah dekhā hogā. Ġhair-Muslim ‘ālamī ṭāqatoṅ kī nā-inṣāfiyoṅ aur bilā jawāz kār-rawā’iyoṅ ke radde ‘amal ke ṭaur par pur-amn Ġhair-Muslim shăhriyoṅ aur ġhair-mulkī safārāt-kāroṅ ko qatl karnā yā unheṅ ḥabse be-jā meṅ rakhnā qaṭ‘an jā’iz nahīṅ. Jo aisā kartā hai us kā Islām aur Paiġham-bare Islām ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se ko’ī ta‘alluq nahīṅ.

4. Chauthā aur aham sawāl yeh hai keh kyā Muslim ḥukm-rānoṅ kī ġhair-Islāmī pŏlīsiyoṅ aur fāsiqānah ṭarze ‘amal ke bā‘is̱ unheṅ ḥukūmat se haṭāne, apne muṭālibāt manwāne yā unheṅ rāhe rāst par lāne ke liye musallaḥ jidd-o jăhd kī jā saktī hai? Kyā ā’inī ṭaur par qā’im kī ga’ī Muslim ḥukūmat ke naẓm aur ‘amal-dārī (**writ**) se Baġhāwat jā’iz hai? Nīz ḥukm-rānoṅ kī iṣlāḥ aur tabdīlī kā jā’iz ṭariqa’e kār kyā honā chāhiye?

۞ Islām ṣirf maẕhab hī nahīṅ ek mukammal Dīn hai. Islām ne jahāṅ zindagī ke har shŏʻbah ke liye ẓābiṭah diyā hai wahāṅ muʻāshare kī ijtemāʻīyat ke taḥaffuẓ kā ehtemām bhī kiyā hai. Is ke liye riyāsatī idāroṅ ke ḥuqūq-o farā'iẓ ṭai kar diye ga'e haiṅ. Muslim riyāsat ke jumlah shăhriyoṅ ko riyāsatī qawānīn aur uṣūl-o ẓawābiṭ kā pā-band banayā gayā hai. Inhī ẓābiṭoṅ meṅ se ek yeh hai keh Muslim riyāsat aur muʻāshare ko amn aur baqā'e bā-hamī kā numūnah honā chāhiye. Is liye Muslim riyāsat ke ḳhilāf hathyār uṭhāne, us ke naẓm aur ŏthŏriṭī ko chălinj karne aur us ke ḳhilāf eʻlāne jaṅg karne kī Islām meṅ saḳht mumānaʻat hai. Is ʻamal ko sharʻan Baġhāwat aur Ḳhurūj kā nām diyā gayā hai. Ḳhudā-na-ḳhwāstah agar aise ḥālāt paidā ho jā'eṅ to Muslim ḥukūmat kī ẕimmah-dārī hai keh woh is Dăhshat-gardī aur Baġhāwat kā kulliyatan qalʻa qamʻa kare tā-keh kisī fard yā guroh ko muʻāsharatī amn tabāh karne aur insānī ḳhūn se holī khelne kī jur'at nah ho. Insānī muʻāshare aur bi-ḳhuṣūṣ Muslim riyāsat kā amn Islām ko is qadr ʻazīz hai keh is maqṣad ke liye ḥukm-rānoṅ ke fiṣq-o fujūr, nā-inṣāfī aur ẓulm-o istibdād ko bhī musallaḥ Baġhāwat ke liye binā' jawāz banāne kī ijāzat nahīṅ. Aḥādīs̱e Rasūl ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam kī raushanī meṅ Muslim riyāsat ke ḳhilāf Baġhāwat kā jawāz us waqt tak nahīṅ ban saktā jab tak ḥukm-rān Kufre Bawāḥ (ṣarīḥ, eʻlānīyah aur qaṭʻī kufr) ke murtakib nah hoṅ aur iqāmate ṣalāṫ wa dīgar Islāmī aḥkāmāt-o shaʻā'ir kī ba-jā-āwarī ko ba-zarīʻa'e ṭāqat roknā nah shurūʻ nah kar deṅ.

Āyāt-o Aḥādīs̱ aur tasrīhāte A'imma'e Tafsīr-o fiqh kī raushanī meṅ Baġhāwat kī ḥurmat-o mumānaʻat wāẓeḥ hai. Is silsile meṅ Aḥādīs̱ ke ʻilāwah Ṣaḥāba'e kirām, Tābiʻīn, Atbāʻu al-Tābiʻīn, Imāme Aʻzam Abū Ḥanīfah, Imām Mālik, Imām Shafiʻī, Imām Aḥmad bin Ḥanbal aur dīgar jalīlul-qadr A'imma'e Dīn riḍwānu Allāhi Taʻālá ʻalayhim ajmaʻīn ke fatāwá kī raushanī meṅ yeh amr wāẓeḥ hai keh

Muslim riyāsat ke ḳhilāf Baġhāwat kī qaṭ'ī mumāna'at par ijmā'e Ummat hai aur kisī maẕhab-o maslak meṅ bhī is par iḳhtelāf nahīṅ hai. Aise Ḳhurūj aur Baġhāwat ko jo naẓme riyāsat ke ḳhilāf ho aur hai'ate ijtemā'ī ke bā-qā'idah iẕn-o ijāzat ke ba-ġhair ho woh ḳhānah-jaṅgī, Dăhshat-gardī aur fitna-o fasād hotā hai, ise kisī leḥāẓ se bhī Jihād kā nām nahīṅ diyā jā saktā.

Jahāṅ tak kisī bad-kirdār Musalmān ḥukm-rān yā ḥukūmat ko rāhe rāst par lāne ke liye jidd-o jăhd kā ta'alluq hai to woh hargiz man'a nahīṅ hai. Musallaḥ jidd-o jăhd aur Baġhāwat kī mumāna'at se murād yeh nahīṅ keh burā'ī ko burā'ī nah kaha jā'e aur use rokne kī koshish nah kī jā'e yā amru bi-al-ma'rūf aur nahyu 'ani al-munkar ke farā'iẕe īmānī ko tark kar diyā jā'e. Iḥqāqe ḥaq aur ibṭāle bāṭil Musalmānoṅ par wājib hai. Isī ṭarḥ islāhe mu'āsharah aur iblīsī quwwatoṅ kā muqābalah Dīnī farā'iẕ meṅ se hai. Ḥukm-rānoṅ aur nizāme ḥukūmat kī iṣlāḥ ke liye aur unheṅ ẓulm-o jor aur fisq-o fujūr se rokne ke liye tamām ā'īnī, siyāsī, jamhūrī aur qānūnī pur-amn ṭarīqe apnānā nah ṣirf jā'iz hai bal-keh wājib haiṅ. I'lā'e kalima'e ḥaq, insidāde istibdād aur ba-ḥāliye nizāme 'adl ke liye infirādī, ijtemā'ī, tanẓīmī aur jamā'atī saṭḥ par tamām kāwisheṅ ba-rū'e kār lāna farā'iẕe Dīn meṅ se hai.

5. Dăhshat-gardī kī tārīḳh meṅ Ḳhawārij kā 'unṣar nā-qābile farāmosh hai. Sawāl yeh paidā hota hai keh Ḳhawārij kaun the, un kā shar'ī ḥukm kyā hai aur kyā maujūdah daur ke Dăhshat-gard Ḳhawārij hī kā tasalsul haiṅ?

۞ "Ḳhawārij" Dīne Islām ke Bāġhī aur sar-kash the. Un kī ibtidā' 'ăhde Risālat-Ma'āb ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam meṅ hī ho ga'ī thī. Un kī fikrī tashkīl daure 'Uthmānī raḍiya Allāhu 'anhu aur munaẓẓam-o musallaḥ ẓuhūr daure 'Alawī raḍiya Allāhu 'anhu

meṅ huwā. In Ḳhawārij ke a‘māl-o ‘ibādāt aur ẓāhiran pā-bandiye sharī‘at aisī thī keh woh Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum se bhī ba‘ẕ auqāt ziyādah ‘ābid-o zāhid maḥsūs hote hai lekin Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke wāẕeḥ farmān ke muṭābiq woh Islām se kulliyatan ḳhārij the. Ḳhawārij Musalmānoṅ ke qatl ko jā’iz samajhte, un kī rā’e aur naẓarīyah se ittefāq nah karne ke bā‘is̱ Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum kī bhī takfīr karte, na‘ra’e Islāmī “لَا حُكْمَ إِلَّا لِلّٰهِ” baland karte aur Ḳhalīfa’e Rāshid Sayyidunā ‘Alī al-Murtaḍá karrama Allāhu waj·hahu al-karīm ke ḳhilāf musallaḥ Ḳhurūj, Baġhāwat aur qitāl ko nah ṣirf jā’iz samajhte bal-keh ‘amalan is ke ẕimn meṅ qatlal-o ġhārat-garī karte rahe. Yehī Ḳhawārij dar-ḥaqīqat Tārīḳhe Islām meṅ sab se păhlā Dăhshat-gard aur nāẓme riyāsat ke ḳhilāf Bāġhī guroh thā. Nuṣūṣe Ḥadīs̱ se yeh bhī ma‘lūm hotā hai keh in kā ẓuḥūr har daur meṅ hotā rahegā. Goyā Ḳhawārij se murād faqaṭ wohī ek ṭabaqah nahīṅ thā jo Ḳhilāfate Rāshidah ke ḳhilāf niklā bal-keh aisī hī ṣifāt, naẓarīyāt aur Dăhshat-gardānah ṭarẕe ‘amal ke ḥāmil woh tamām guroh aur ṭabaqāt hoṅge jo Qiyāmat tak isī andāz se nikalte raheṅge aur musallaḥ Dăhshat-gardānah kār-rawā’iyāṅ Jihād ke nām par kareṅge. Yeh shar‘ī a‘māl kī ba-darja’e atam ẓāhirī ba-jā-āwarī ke bā-wujūd fikr-o naẓar kī is ḳharābī ke sabab Islām se ḳhārij taṣawwur hoṅge. Farāmīne Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī raushanī meṅ aise logoṅ ko muẕākarāt ke nām par mŏhlat denā yā un ke mukammal ḳhātime ke ba-ġhair c̣hoṛ denā Islāmī riyāsat ke liye rawā nahīṅ, siwā’e is ke keh woh ḳhụd hathyār pheṅk kar apne ġhalaṭ ‘aqā’id-o naẓarīyāt se mukammal ṭaur par taubah kar ke apnī iṣlāḥ kar leṅ.

6. Ek sawāl yeh bhī hotā hai keh fitnah-aṅgezī, Dăhshat-gardī aur musllaḥ Baġhāwat ke ḳhātime ke liye ḥukūmat aur muqtdir ṭabaqāt ko kyā iqdāmāt uṭhāne chāhi’eṅ?

۞ Ḥukūmat aur muqtadir idāroṅ ko chāhiye keh woh mulkī aur ‘ālamī saṭḥ par aise tamām muḥarrikāt aur asbāb kā tadāruk kareṅ jin se ‘awāmmun-nās tashkīk kā shikār hote haiṅ aur Dăhshat-gardī ke Sar-ġhane ka’ī muẓṭarib aur jaẕbātī nau-jawānoṅ ko āsānī se uksāne, warġhalāne aur gum-rāh karne meṅ kām-yāb ho jāte haiṅ bal-keh unheṅ Dăhshat-gardī ke liye tayyār karne kā mauqa‘ muyassar ātā hai. Dăhshat-gard ‘anāṣir jin wāqe‘āt-o ḥālāt ko apne nā-pāk ejanḍe ke liye ba-ṭaure īṅdhan iate‘māl karte haiṅ un pŏlīsiyoṅ meṅ wāẓeḥ aur muṡbat tabdiliyoṅ kī ẓarūrat hai tā-keh in asbāb-o muḥarrikāt kā bhī qal‘a qam‘a kiyā jā sake. Isī ṭarḥ agar ‘ālamī ṭāqateṅ aur Pākistānī ejansiyāṅ ‘awām ke ḥaqīqī masā’il, mushkilāt aur shikāyāt kī ṭaraf tawajjuh nahīṅ deṅgīī aur Dăhshat-gardī ke ḳhātime ke liye do ruḳhī pŏlīsī nahīṅ çhoṛeṅgī, us waqt tak amn kī ḥaqīqī ba-ḥālī maḥẓ ḳhwāb hī rahegī.

7. Is ẓimn meṅ ek aur aham sawāl jo ek mughālṭe kī ṣūrat meṅ ḳhawāṣṣ-o ‘awwām ke dar-miyān gardish kar rahā hai woh yeh hai keh kyā Dăhshat-gardī par mabnī mundarijah bālā ẓālimānah kār-rawā’iyāṅ i‘lā’e kalima’e ḥaq aur Musalmānoṅ ke ḥuqūq ke taḥaffuẓ kī jidd-o jăhd ke irāde se sanade jawāz ḥāṣil kar saktī haiṅ?

۞ Āj bhī Dăhshat-gard Ḳhawārij kī ṭarḥ Islām kā hī nām lete aur i‘lā’e kalima’e ḥaq kā na‘rah lagāte haiṅ lekin un ke jumlah iqdāmāt Islāmī ta‘līmāt ke sar-ā-sar ḳhilāf haiṅ. Jab un ke ḥāmiyoṅ ke pās in ke difā‘ ke liye ko’ī shar‘ī dalīl nahīṅ răhtī to woh bāt kā ruḳh ḥukm-rānoṅ kī ġhair-shar‘ī kāmoṅ aur ‘ālamī ṭāqatoṅ se ẓulm-o istibdād kī ṭaraf moṛ dete haiṅ. Is ṭarḥ yeh jawāz pesh karte haiṅ keh Dăhshat-gard agar-cheh iqdāmāt to ġhalaṭ kar rahe haiṅ magar un kī nīyat durust hai. Yaqīnan yeh ek baṛā muġhālaṭah hai jis kā shikār āj kal paṛhe likhe bhī haiṅ aur an-paṛh bhī. Burā’ī har ṣūrat meṅ burā’ī hai aur ẓulm kī jo taujīh bhī kareṅ woh ẓulm hī rahegā. Lehāẕā ko’ī bhī

fe‘le ḥarām nīyat ke achçhā hone se ḥalāl nahīṅ ban saktā kyūṅ-keh sharī‘ate Islāmī meṅ ḥukm ‘amal par lagāyā jātā hai. Qatle insānīyat, jabr-o barbarīyat, Dăhshat-gardī, fasād fil-arẕ aur musallaḥ Baġhāwat kisī bhī nek irādah wa azm ke bā-wujūd qābile mu‘āfī nahīṅ hai aur nah hī is meṅ kisī ruḳhṣat kī gunjā’ish hai. Lehāẕā Dăhshat-gardoṅ aur un ke bihī-ḳhwāhoṅ kā yeh istidlāl bhī shar‘an bāṭil hai. Chunāṅ-cheh apne dalā’il kā āġhāz ham isī muġhālṭe kī waẕāḥat se kar rahe haiṅ keh ḥusne nīyat se badī kisī ṣūrat bhī nekī nahīṅ ban saktī.

Ḥusne Nīyat se Badī Nekī nahīṅ ban saktī

Agar qatl-o ġhārat aur taḳhrīb-kārī ke pīçhe ko’ī nek nīyat aur achçhā maqṣad kār-farmā ho, to sawāl paidā hotā hai keh kyā is nek nīyatī ke bā‘is̱ ẓulm-o barbīyat kā ‘amal jā’iz qarār pā saktā hai? Ba‘ẕ log yeh samajhte haiṅ keh ḳhụd-kush dhamāke ġhalaṭ sahī; logoṅ kā qatle ‘ām bhī burā sahī; mulk meṅ fitna-o fasād phailānā bhī ḥarām sahī; ta‘līmī, tarbīyatī, ṣan‘atī, tijāratī aur ‘awāmī falāḥ-o beh-būd ke marākiz ko tabāh-o bar-bād karnā bhī gunāhe ‘aẓīm sahī; magar karne wāloṅ kī nīyat nek hotī hai aur woh yeh sab kuçh ġhair-mulkī ẓulm-o barbarīyat aur Musalmānoṅ par kī jāne wālī jāreḥīyat ke radde ‘amal ke ṭaur par jihad samajh kar karte haiṅ, lehāẕā un ko mauride ilzām nahīṅ ṭhăhrāyā jā saktā.

Is muḳhtaṣar băḥs̱ meṅ ham is soch kā jā’izah Qur’ān-o Sunnat kī raushanī meṅ leṅge keh qurbe Ilāhī ke ḥuṣūl kī nīyat se kī jāne wālī but-parastī ko Qur’ān Ḥakīm ne rad kar diyā. Is ḥaqīqat ko Qur’ān-o Sunnat meṅ baṛī waẕāḥat-o tafsīl se bayān kiyā gayā hai. Tafhīm ke liye chand mis̱āleṅ pesh kī jātī haiṅ. Qur’ān Majīd meṅ irshād hai:

أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِن دُونِهِ أَوْلِيَاءَ مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ فِي مَا هُمْ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ كَاذِبٌ كَفَّارٌ۝[1]

"(Logoṅ se kăh deṅ): Sun lo! Ṭā'at-o bandage ḳhāliṣatan Allāh hī ke liye hai, aur jin (kuffār) ne Allāh ke siwā (butoṅ ko) dost rakhā hai, woh (apnī but-parastī ke jhūṭe jawāz ke liye yeh kăhte haiṅ keh) ham un kī parastish ṣirf is liye karte haiṅ keh woh hameṅ Allāh kā muqarrab banā deṅ, be-shak Allāh un ke dar-miyān us chīz kā faiṣalah farmā degā jis meṅ woh iḳhtilāf karte haiṅ, yaqīnan Allāh us shaḳhṣ ko hidāyat nahīṅ farmātā jo jhūṭā hai, baṛā nā-shukr-guzār hai."

Mushrikīne Makkah se jab un kī but-parastī kī waj·h pūçhī ga'ī to unhoṅ ne jawāb diyā keh ham un kī 'ibādat maḥẕ is liye karte haiṅ keh yeh hameṅ is pūjā ke 'iwaẕ Allāh Ta'ālá kā qurb 'aṭā kareṅge. Qurbe Ilāhī ke ḥuṣūl kī nīyat achçhī hai magar but-parastī kufr-o shirk hai. So ek achçhī ḳhwāhish aur nek nīyat ke bā'is but-parastī ke mushrikānah fe'l jo jawāz nahīṅ mil sakā.

Is ṭarḥ Dăhshat-gardoṅ kā da'wá iṣlāḥ bhī qubūl nahīṅ hogā kyūṅ-keh Dăhshat-gard apne 'amal se iṣlāḥ nahīṅ bal-keh ḳhūn-rezī aur fasād-anġezī aur fasād subūt dete haiṅ. Irshāde Bārī Ta'ālá hai:

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُّعْجِبُكَ قَوْلُه فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ اللّٰهَ عَلٰى مَا فِىْ قَلْبِه وَهُوَ اَلَدُّ الْخِصَامِ۝ وَاِذَا تَوَلّٰى سَعٰى فِى الْاَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيْهَا

(1) al-Zumar, 3: 39

وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ ط وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ۝ وَاِذَا قِيْلَ لَهُ اتَّقِ اللّٰهَ اَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْاِثْمِ فَحَسْبُه جَهَنَّمُ ط وَلَبِئْسَ الْمِهَادُ۝(1)

“Aur logoṅ meṅ ko’ī shaḳhṣ aisā bhī (hotā) hai keh jis kī guftugū dunyāwī zindagī meṅ tujhe achc̣hī lagtī hai aur woh Allāh ko apne dil kī bāt par gawāh bhī banātā hai, ḥāl-āṅ-keh woh sab se ziyādah jhagṛālū hai. Aur jab woh (Āp se) phir jātā hai to zamīn meṅ (har mumkin) bhāg dauṛ kartā hai tā-keh us meṅ fasād-aṅgezī kare aur khetiyāṅ aur jāneṅ tabāh kar de, aur Allāh fasād ko pasand nahīṅ farmātā. Aur jab use is (ẓulm-o fasād par) kahā jā’e keh Allāh se ḍar to us kā ġurūr use mazīd gunāh par uksāta hai, pas us ke liye Jahannam kāfī hai aur woh yaqīnan burā ṭhikānā hai.”

In Āyāte mubārakah meṅ bhī yehī bāt samjhā’ī ga’ī hai keh ka’ī log aisī guftugū kareṅge jo ẓāhirī dalā’il ke tanāẓur meṅ achc̣hī lagegī. Woh log apnī nek nīyatī par qasmeṅ khā’eṅge aur apne achc̣he maqāṣid aur ne ahdāf par Allāh Ta‘ālá ko gawāh bhī banā’eṅge, magar un ke aise qaul-o shahādat ke bā-wujūd Bārī Ta‘ālá ne unheṅ fasādī aur shar-pasand qarār diyā hai aur un ke liye ‘Az̲ābe Jahannam kā e‘lān farmāyā hai. Goyā un ke shar-pasandoṅ kī ṭaraf se apnī nīyatoṅ par qasmeṅ khānā is liye rad kar diyā gayā keh un kā ‘amal wāẓeḥ ṭaur par Dăhshat-gardī aur fasād-aṅgezī par mushtamil hai. Lehāz̲ā un kī mujrimānah kār-rawā’iyoṅ ko un kī nīyatoṅ aur irādoṅ kī ṣafā’ī meṅ khā’ī ga’ī qasmeṅ se jawāz aur mu‘āfī nahīṅ mil sakī. Yeh Qur’ān Majīd aur sharī‘ate Islāmīyah kā bunyādī qā‘idah hai. Yehī nuktah darje z̲ail Āyate karīmah meṅ wāẓeḥ kiyā gayā hai:

(1) al-Baqarah, 2: 204_206

وَإِذَا قِيْلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوْا فِي الْاَرْضِلا قَالُوْا اِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُوْنَ۝ اَلَآ اِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُوْنَ وَلٰكِنْ لاَّ يَشْعُرُوْنَ۝[1]

> "Aur jab un se kahā jātā hai keh zamīn meṅ fasād bapā nah karo, to kăhte haiṅ: Ham hī to iṣlāh karne wāle haiṅ (ya'nī muṣliḥīn haiṅ). Āgāh ho jā'o! Yehī log (ḥaqīqat meṅ) fasād karne wāle haiṅ magar unheṅ (is kā) eḥsās tak nahīṅ."

Āp ne dekhā keh yahāṅ bhī usī mufsidānah zehnīyat aur mujrimānah nafsīyāt kā zikr hai keh fitna-o fasād bapā karne wāle kabhī apne 'amal ko fasād nahīṅ samajhte bal-keh use iṣlāḥ aur Jihād kā nām dete haiṅ. Is liye keh woh ba-za'me ķhwesh mu'āshare meṅ ķhair-o iṣlāḥ lāne ke nām par ẓulm-o saffākī kī sārī kār-rawā'iyāṅ karte haiṅ. Āj yehī alamīyah hai keh Dăhshat-gardī, qatl-o ġhārat-garī aur fasād-aṅgezī ke murtakib log, mujrimānah, bāġhiyānah, ẓālimānah, saffākānah aur kāfirānah kār-rawā'iyoṅ ko mulkī mafād ke difā', Islām kī ḥifāẓat aur ġhair-mulkī jāreḥīyat ke ķhilāf radde 'amal ke 'unwānāt kā jāmah-hā'e jawāz păhnāte haiṅ.

Yeh ma'lūm honā chāhiye keh jis ṭarḥ nīyat ke achçhā hone se fe'le ḥarām jā'iz qarār nahīṅ pā saktā, irāde ke nek hone se kufrīyah fe'l durust qarār nahīṅ pā saktā aur maqāṣid ke pāk hone se nā-pāk hone se nā-pāk fe'l ṭāhir-o muṭahhar nahīṅ ho saktā; isī ṭarḥ Jihād kī nīyat aur irādah kar lene se fasād kabhī jā'iz nahīṅ ho saktā. Dīne Islām kī ḥifāẓat, ġhair-mulkī jāreḥīyat aur Umme Muslimah par hone wālī nā-inṣāfiyoṅ aur ziyādatiyoṅ ke inteqām kī nīyat aur irādah kar lene se pur-amn shăhriyoṅ kā qatle 'ām, 'awāmī amlāk, Masājid aur ābādiyoṅ kī tabāhī wa bar-bādī aur be-dareġh ẓulm-o barbarīyat

(1) al-Baqarah, 2: 11, 12

kabhī ḥalāl nahīṅ ho saktī. Isī ṭarḥ aḥkāme Islām aur niẓāme ‘adl ke nifāz̲ kī nīyat se Dăhshat-gardī aur qatl-o ġhārat-garī kabhī jā’iz nahīṅ ho saktī aur nah hī in maz̲mūm kār-rawā’iyoṅ ke liye ko’ī istis̲nā yā mu‘āfī wa ruḳhṣat kī ṣūrat nikal saktī hai. Aise bāġhiyānah aur mufsidānah gurohoṅ ke bāre meṅ Qur’ān Ḥakīm irshād farmātā hai:

اَلَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُوْنَ اَنَّهُمْ يُحْسِنُوْنَ صُنْعًا۝(1)

“Yeh woh log hai jin kī sārī jidd-o jăhd dunyā kī zindagī meṅ hī bar-bād ho ga’ī aur woh yeh ḳhayāl karte haiṅ keh ham baṛe achçhe kām anjām de rahe haiṅ.”

Qur’ān-o Ḥadīs̲ ke ‘amīq muṭāla‘e se yeh bāt bilā ḳhaufe tardīd kahī jā saktī hai keh Islām jā’iz maqāṣid ko ṣirf jā’iz ṭarīqoṅ se pāne, nek ahdāf ko ṣirf ḥalāl waṣā’il se ḥāṣil karne aur pākīzah manāzil tak ṣirf durust wasā’iṭ se pahŏṅchne kī sharṭ ‘ā’id kartā hai. Pāk manzil kabhī palīd rāste se nahīṅ miltī. Masjid kī ta‘mīr baṛā nek kām hai lekin baink meṅ Ḍŏkṭar ḍāl kar us kī ta‘mīr ko kisī ṣūrat meṅ jā’iz qarār nahīṅ diyā jā saktā. Raḥm ke maqāṣid kabhī ẓālimānah ṭarīqoṅ se ḥāṣil nahīṅ hote aur Mominānah ‘azā’Imām kabhī kāfirānah rawish se pūre nahīṅ hote. Muḳhtaṣar yeh keh ḳhair, ḳhair hī ke ṭarīq se ātī hai, shar ke ṭarīq se nahīṅ. Yeh us Dīn kī ‘aẓamat aur ṭahārat hai keh us ne manzil aur rāstah donoṅ kī iṣlāḥ-o taṭhīr kī hai, maqṣad aur ṭarīqah donoṅ ko pākīzah aur muhaz̲z̲ab banāyā hai.

Jo log apnī ẓālimānah rawish aur maz̲mūm kirdār ke jawāz ke liye انما الاعمال بالنيات(2) (A‘māl kā dār-o madār nīyatoṅ par hai) se istidlāl

(1) al-Kahf, 18: 104

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitāb bad’u al-waḥyi, 1: 3, raqm: 1

karte haiṅ, un kī tamām tāwīlāt fāsid aur bāṭil haiṅ. Woh kabhī bhī ġhalaṭ kām ko durust nahīṅ kar saktīṅ aur is Ḥadīs̱e Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā ta‘alluq ṣirf un a‘māl se hai jo ba-ẓāhir jā’iz, mashrū‘ aur ṣāleḥ hoṅ. Un kī qubūlīyat kā madār ṣeḥḥate nīyat par rakhā gayā hai ya‘nī agar nīyat meṅ iḳhlāṣ hai to a‘māl qubūl warnah rad kar diye jā’eṅge. Agar nīyat achḥī nahīṅ hogī yā maṭlūbah nīyat mafqūd hogī to woh a‘māl ẓāhiran achḥe ho kar bhī ‘ibādat nahīṅ bante. Woh mardūd ho sakte haiṅ yā be-ajr ho sakte haiṅ. Magar jo a‘māl apne wujūd meṅ hī mamnū‘, ẓulm, ḥarām yā kufr hoṅ, unheṅ achḥī se achḥī nīyat bal-keh ka’ī achḥī nīyateṅ mil kar bhī maqbūl, jā’iz yā mājūr nahīṅ banā saktīṅ. Yeh aisā muttafiqah shar‘ī kullīyah aur Islāmī qā‘idah hai keh Ṣaḥābah wa Tābi‘īn se le kar Fuqahā’ wa Muḥaddis̱īn aur ‘Ulamā’ wa Muḥaqqiqīn meṅ se kisī ne bhī tā-ḥāl is se kabhī iḳhtilāf nahīṅ kiyā. Nīz انماالاعمالبالنيات kā ek mafhūm yeh bhī hai keh nīyatoṅ ke muṭābiq hī a‘māl kā ṣudūr hotā hai, ya‘nī jaisī nīyat aur irādah hogā waise hī af‘āl sar-zad hoṅge. Chunāṅ-cheh ek Dăhshat-gard kī qatl-o ġhārat aur lūṭ-mār us ke ḳhubs̱e nīyat ya‘nī us ke maẕmūm ‘aqā’id-o naẓarīyāt kī ġhammāz hai nah keh ṣāleḥ naẓarīyāt kī. Ẓulm-o sitam us kī saṅg-dilī kī ‘alāmat hai nah keh raḥm-dilī kī. Lehāẕā Bāġhī, mujrim, shar-pasand ẓālim aur jābir log apnī ġhalaṭ kār-rawā’iyoṅ ke jhūṭe jawāz ke liye jo chāheṅ tāwīlāt waẓ‘a karte raheṅ un kā Islāmī ta‘līmāt se ko’ī ta‘alluq nahīṅ hogā.

Ḳhādime Ummat-o Insānīyat

Muḥammad Ṭāhir al-Qādirī

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Imāraṫ, bābu qawlih ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam: Innamā al-a‘mālu bi-al-nīyaṫ, 3: 1515, raqm: 1907

Bāb Awwal

Islām kā Ma‘nā wa Mafhūm

1. Islām Dīne Amn-o Salāmatī hai

Islām ḳhụd bhī amn-o salāmatī kā Dīn hai aur dūsroṅ ko bhī amn-o āfiyyat ke sāth răhne kī talqīn kartā hai. Islām ke Dīne amn-o salāmatī hone kī sab se badī dalīl yeh hai keh Allāh Ta'ālá ne apne bheje huwe Dīn ke liye nām hī "Islām" pasand kiyā hai.[1] Lafẓe Islām سَلَمَ yā سَلِمَ se mākhūẕ hai, jis ke ma'ná amn-o salāmatī aur ḳhair-o 'āfīyat ke haiṅ. Islām apne luġhawī ma'ná ke e'tebār se sar-ā-sar amn (**peace**) hai. Goyā amn-o salāmatī kā ma'ná lafẓe Islām ke andar hī maujūd hai. Lehāẕā apne ma'ná ke e'tebār se hī Islām ek aisā Dīn hai jo ḳhụd bhī sar-ā-pā salāmatī hai aur dūsroṅ ko bhī amn-o salāmatī, maḥabbat-o rawā-dārī, e'tedāl-o tawāzun aur ṣabr-o taḥammul kī ta'līm detā hai.

---

(1) 1. إِنَّ الدِّيْنَ عِنْدَ اللهِ الْإِسْلَامُ.(1)

"Be-shak Dīn Allāh ke nazdīk Islām hī hai."

2. وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِيْنًا.(2)

"Aur tumhāre liye Islām ko (ba-ṭaure) Dīn (yā'nī mukammal niẓāme ḥayāt kī ḥaiṡīyat se) pasand kar liyā."

3. هُوَ سَمّٰكُمُ الْمُسْلِمِيْنَ مِنْ قَبْلُ وَفِيْ هٰذَا.(3)

"Us (Allāh) ne tumhārā nām Musalmān rakhā hai, is se păhle (kī Kitāboṅ meṅ) bhī aur is (Qur'ān) meṅ bhī."

---

(1) Āli 'Imrān, 3: 19
(3) al-Ḥajj, 22: 78
(2) al-Mā'idah, 5: 3

Qur’ān-o Ḥadīs̱ meṅ agar Muslim aur Momin kī ta‘rīf talāsh kī jā’e to yeh ḥaqīqat roze raushan kī ṭarḥ ‘iyāṅ ho jātī hai keh Allāh Ta‘ālá aur Us ke Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke nazdīk **Musalmān** ṣirf woh shaḳhṣ hai jo tamām insānīyat ke liye paikare amn-o salāmatī ho aur **Momin** bhī wohī shaḳhṣ hai jo amn-o āshtī, taḥammul-o bar-dāsht, baqā’e bā-hamī aur eḥterāme ādmīyat jaise auṣāf se muttaṣif ho. Ya‘nī ijtemā‘ī saṭḥ se le kar inferādī saṭḥ tak har ko’ī is se maḥfūẓ-o māmūn ho.

2.Dīne Islām ke Tīn Darajāt

Paigham-bare Islām Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Dīne Islām ke darje ẕail tīn darajāt bayān farmā’e haiṅ:

(1) Islām

(2) Īmān

(3) Eḥsān

A‘māl, ‘aqā’id aur aḥwāl ke bāb meṅ Dīne Islām ke yeh tīn marātib haiṅ. Dīne Islām kī tamām ta‘līmāt inhī ke gird ghūmtī naẓar ātī haiṅ. Jaisā keh Imām Buḳhārī aur Imām Muslim kī riwāyat-kardah Ḥadīs̱e ṣaḥīḥ meṅ hai keh ek martabah Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum bār-gāhe Risālat-Ma’āb ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam meṅ ḥāẓir the keh Ḥaẓrat Jibrīl ‘alayhi al-salām ek sā’il kī ṣūrat meṅ ḥāẓire majlis huwe aur Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se darje ẕail tīn sawālāt ‘arẓ kiye:

مَاالْإِسْلَامُ؟

“Islām kyā hai?”

Is pǎhle sawāl ke jawāb meṅ Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Dīn ke asāsī a‘māl bayān farmā’e.

Ḥaẕrat Jibrīl ‘alayhi al-salām ne dūsrā sawāl kiyā:

مَاالْإِيمَانُ؟

“Īmān kyā hai?”

Is ke jawāb meṅ Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Dīn ke asāsī aqā’id bayān farmā’e.

Ḥaẕrat Jibrīl ‘alayhi al-salām ne tīsrā sawāl yeh kiyā:

مَاالْإِحْسَانُ؟

“Eḥsān kyā hai?”

Is sawāl ke jawāb meṅ Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Dīn kī a‘lá qalbī kaifīyāt aur rūḥānī aḥwāl bayān farmā’e jin se banda’e Momin kī bāṭinī taṭhīr aur rūhānī irtiqā’ wa isteḥkām ke ba‘d us kī shaḳhṣīyat kī takmīl hotī hai.

Sawālāt ke jawāb ḥāṣil karne ke ba‘d jab Jibrīl ‘alayhi al-salām wāpas chale ga’e to Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum se farmāyā:

إِنَّه جِبْرِيْلُ أَتَاكُمْ يُعَلِّمُكُمْ دِيْنَكُمْ.[1]

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu su’āli Jibrīla al-Nabīya ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihi wa-sallam ‘ani al-īmāni wa-al-Islāmi wa-al-iḥsāni wa-‘ilmi al-sā‘ah, 1: 27, raqm: 50

“Yeh Jibrīl ‘alayhi al-salām the jo tumheṅ (in sawālāt ke zarī‘e) Dīn kī ta‘līm dene ā’e the.”

Is mazmūn par mushtamil muta‘addid Aḥādīs meṅ Dīne Islām ke in tīn marātib kī tafṣīlāt wāẓeḥ kī ga’ī haiṅ. Isī ṭarḥ Qur’ān Ḥakīm meṅ bhī Bārī Ta‘ālá ne muḳhtalif maqāmāt par Dīne Islām ke yeh tīn darajāt bayān farmā’e haiṅ.

Dīne Islām ke păhle darje “Islām” ke bāre meṅ Qur’ān Ḥakīm meṅ irshād hotā hai:

اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِيْنَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِيْ وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ دِيْنًا.(1)

“Āj maiṅ ne tumhāre liye tumhāra Dīn mukammal kar diyā aur tum par apnī ne‘mat pūrī kar dī aur tumhāre liye Islām ko (ba-ṭaure) Dīn (ya‘nī mukammal niẓāme ḥayāt kī haisīyat se) pasand kar liyā.”

---

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu bayānu al-īmāni wa-al-Islāmi wa-al-iḥsān, 1: 36, raqm: 8, 9

3. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Īmān, bābu mā jā’a fī waṣfi Jibrīla al-Nabīyi ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihi wa-sallama al-īmāna wa-al-Islām, 5: 6, raqm: 2610

4. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Sunnah, bābu fī al-qadr, 4: 222, raqm: 4695

5. Nasā’ī fī al-Sunan, Kitābu al-Īmāni wa-sharā’i‘ih, bābu na‘tu al-Islām, 8: 97, raqm: 4990

6. Ibn Mājah fī al-Sunan, al-Muqaddimah, bābu fī al-īmān, 1: 24, raqm: 63

(1) al-Mā’idah, 5: 3

Dīne Islām ke dūsre darje “Īmān” ke bāre meṅ irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

قَالَتِ الْاَعْرَابُ اٰمَنَّا ؕ قُلْ لَّمْ تُؤْمِنُوْا وَلٰكِنْ قُوْلُوْٓا اَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْاِيْمَانُ فِيْ قُلُوْبِكُمْ.(1)

“Dehātī log kăhte haiṅ keh ham īmān lā’e haiṅ, Āp farmā dījiye: Tum īmān nahīṅ lā’e, hāṅ yeh kaho keh ham Islām lā’e haiṅ aur abhī īmān tumhāre diloṅ meṅ dāḳhil hī nahīṅ huwā.”

Dīne Islām ke tīsre darje “Eḥsān” ke bare meṅ irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

وَمَنْ اَحْسَنُ دِيْنًا مِّمَّنْ اَسْلَمَ وَجْهَه لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ.(2)

“Aur Dīn iḳhtiyār karne ke e‘tebār se us shakhṣ se beh-tar kaun ho saktā hai jid ne apnā rū’e niyāz Allāh ke liye jhukā diyā aur woh ṣāḥibe eḥsān bhī huwā.”

Ek maqām par Allāhu tabārak wa-Ta‘ālá ne Dīne Islām ke tīnoṅ darajāt bit-tartīb ikaṭṭhe bayān farmā’e haiṅ. Irshād hotā hai:

لَيْسَ عَلَى الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ جُنَاحٌ فِيْمَا طَعِمُوْٓا اِذَا مَا اتَّقَوْا وَّاٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ ثُمَّ اتَّقَوْا وَّاٰمَنُوْا ثُمَّ اتَّقَوْا وَّاَحْسَنُوْا ؕ وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِيْنَ ۝(3)

(1) al-Ḥujurāt, 49: 14
(2) al-Nisā, 4: 125
(3) al-Mā’idah, 5: 93

“Un logoṅ par jo īmān lā’e aur nek ‘amal karte rahe us (ḥarām) meṅ ko’ī gunāh nahīṅ jo woh (ḥukme ḥurmat utarne se pǎhle) khā pī chuke haiṅ jab-keh woh (baqīyah mu‘āmalāt meṅ) bachte rahe aur (dīgar aḥkāme Ilāhī par) īmān lā’e aur a‘māle ṣāleḥah par ‘amal-pairā rahe, phir (aḥkāme ḥurmat ke ā jāne ke ba‘d bhī un sab ḥarām ashyā’ se) parhez karte rahe aur (un kī ḥurmat par ṣidqe dil se) īmān lā’e, phir ṣāḥibāne taqwá huwe aur (bil-āḳhir) ṣāḥibāne eḥsān (ya‘nī Allāh ke ḳhāṣ maḥbūb-o muqarrab wa nekū-kār bande) ban ga’e, aur Allāh eḥsān-wāloṅ se maḥabbat farmātā hai.”

Suṭūre bālā meṅ kī ga’ī is bunyādī băḥs̱ se wāẕeḥ hotā hai, aur A’imma’e Dīn kā bhī isī amr par ijmā‘ hai, keh Dīne Islām kāmilan tīn darjoṅ par mushtamil hai aur us kī kul ta‘līmāt inhī tīn darjoṅ meṅ taqsīm haiṅ. Agar Islām ke ‘ām ma‘ná murād liye jā’eṅ to is se murād mukammal Dīn hai aur agar is ke ḳhāṣ ma‘ná murād liye jā’eṅ to is se murād Dīn ke asāsī a‘māl hoṅge jinheṅ arkāne Islām se bhī ta‘bīr kiyā jātā hai. Yehī arkān Islām haiṅ jin se Musalmānoṅ kī infirādī wa ijtimā‘ī zindagī ‘amalī sāṅche meṅ ḍhaltī hai. Isī ṭarḥ Dīne Islām kī woh ta‘līmāt jin kā ta‘alluq a‘māl aur aḥkām ke sāth hai, “Islām” ke ẕail meṅ ātī haiṅ. Is se Musalmānoṅ kī ‘amalī wa aḳhlāqī zindagī wujūd meṅ ātī hai. Dīne Islām kī woh ta‘līmāt jin se a‘lá qalbī kaifīyāt aur rūḥānī aḥwāl naṣīb hote haiṅ, woh “Eḥsān” ke ẕail meṅ ātī haiṅ. In ta‘līmāt se banda’e Momin kī aḳhlāqī wa rūḥānī taṭhīr hotī hai aur us ke qalb-o bāṭin kā rūḥānī irtiqā’ hotā hai jo fil-ḥaqīqat Islām aur Īmān kā maqṣad wa mudda‘ā hotā hai.

Ab ham bit-tartīb Dīne Islām ke tīnoṅ marātib kā ẕikr luġhawī aur iṣṭilāḥī ḥawāle se karte haiṅ tā-keh yeh ḳhụsh-guwār ḥaqīqat wāẕeḥ ho sake keh in tīn marātib kā amn, amān aur salāmatī ke sāth kyā ta‘alluq hai.

(1) Lafze Islām kā Luġhawī Maʻná aur Taḥqīq

Lafẓe "Islām" maṣdar hai aur yeh سَلِمَ يَسلَمُ سَلَامًا وسَلَامَة se māḳhūẕ hai jaisā keh Allāh Taʻālá ne farmāyā hai:

اُدْخُلُوْا فِی السِّلْمِ كَآفَّةً.(1)

"Islām (salāmatī) meṅ pūre pūre dāḳhil ho jā'o."

Yahāṅ السِّلْم kā maʻná Abū ʻAmr ne Islām kiyā hai. Aur Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam kā farmāne aqdas hai:

اَلْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُوْنَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِه.(2)

"Musalmān woh hai jis kī zabān aur hāth se dūsre Musalmān salāmat raheṅ."

Lehāẕa kisī fard ke Islām lāne aur Musalmān ho jāne kā maṭlab salāmatī ke darwāze meṅ dāḳhil ho jānā hai yahāṅ tak keh log us ke shar se maḥfūẓ ho jā'eṅ.

Imāme Luġhat Abū Manṣūr Muḥammad al-Azharī (282_370 Hijrī) **Tahdhību al-luġhat** meṅ bayān karte haiṅ keh Abū Isḥāq al-

(1) al-Baqarah, 2: 208

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu man salima al-muslimūna min lisānihi wa-yadihi, 1: 13, raqm: 10

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu bayānu tafāḍuli al-Islām wa-ayyu umūrihi afḍal, 1: 65, raqm: 41

3. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Īmān, bābu mā jā'a fī an al-Muslima man salima al-Muslimūna min lisānihi wa-yadihi, 5: 18, raqm: 2627

Zajjāj ne Allāh Ta‘ālá ke is qaul - ﴿فَقُلْ سَلٰمٌ عَلَيْكُمْ كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلٰى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ﴾[1] (To Āp (un se shafqatan) farmā’eṅ keh tum par salām ho tumhāre Rab ne apnī ẕāt (ke ẕimma’e karam) par raḥmat lāzim kar lī hai) – kī tafsīr meṅ farmāyā keh unhoṅ ne Muḥammad bin Yazīd ko bayān karte huwe sunā keh luġhate ‘Arab meṅ سلام ke chār ma‘ānī haiṅ: Un meṅ se ek yeh keh سلام, سلمت se maṣdar hai; dūsrā yeh keh سلامة kī jam‘a hai; tīsrā yeh Allāh Ta‘ālá ke Asmā’e Ḥusná meṅ se ek isme mubārak hai aur chauthā yeh keh yeh ek aise daraḳht kā nām hai jo sadā bahār shajare sāyah-dār hai. Zajjāj ne kahā: Woh سلام jo سَلَّمْتُ kā maṣdar hai, us kā ma‘ná insān ke liye du‘ā hai keh woh apne Dīn aur apnī jān meṅ āfāt se salāmat rahe aur is kī tāwīl tamām āfāt wa balīyāt se najāt aur çhuṭkārā pānā hai.[2]

Jannat ko bhī دَارُ السَّلَام isī liye kahā gayā hai keh us meṅ ko’ī fanā aur maut nah hogī. Nah kisī kī zindagi ko ḳhaṭrah hogā nah kisī kī zindagī ko ḳhaṭrah hogā nah kisī kī ṣeḥhat ko, nah kisī kī ‘izzat ko pareshānī lāḥiq hogī nah kisī kī ḥurmat ko. Yeh ḳhāliṣatan amn-o sukūn, rāḥat-o ‘āfīyat aur masarrat-o salāmatī kā ghar hogā jis meṅ ko’ī ḳhauf-o ḥuzn aur ranj—o malāl bhī nah hogā. Jaisā keh Allāh Ta‘ālá ne farmāyā: ﴿لَهُمْ دَارُ السَّلٰمِ عِنْدَ رَبِّهِمْ﴾[3] (Unhī ke liye un ke Rab ke ḥuẓūr salāmatī kā ghar hai). Aur Allāh Ta‘ālá ne farmāyā: ﴿وَاللّٰهُ يَدْعُوْٓا اِلٰى دَارِ السَّلٰمِ﴾[4] (Aur Allāh salāmatī ke ghar (Jannat) kī ṭaraf bulātā hai). Aur دَارُ السَّلَام se murād دَارُ السَّلَامَة hai ya‘nī salāmatī wālā ghar, kyūṅ-keh ḥaqīqī salāmatī ṣirf aur ṣirf Jannat meṅ hai aur us meṅ aisī baqā hai jis ke sāth fanā

(1) al-An‘ām, 6: 54
(2) Azharī, Tahḏhīb al-luġhah, 4: 292
(3) al-An‘ām, 6: 127
(4) Yūnus, 10: 25

nahīṅ, aisī ġhinā hai jis ke sāth faqr nahīṅ, aisī ʿizzat hai jis ke sāth ẕillat nahīṅ aur aisī ṣeḥḥat hai jis ke sāth bīmārī nahīṅ.

Imām Rāġhib Aṣfahānī bayān karte haiṅ: اَلسِّلْم aur اَلسَّلَامَة kā maʿná ẓāhirī aur bāṭinī āfāt se pāk honā hai. Allāh Taʿālá ne farmāyā:

إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ ﴿۸۹﴾[1]

"Magar wohī shaḳhṣ (nafʿa-mand hogā) jo Allāh kī bār-gāh meṅ salāmatī wāle be-ʿaib dil ke sāth ḥāẓir huwā."

Yaʿnī aisā dil jo ẓulm-o fasād se ḳhālī ho. Pas yeh salāmatī bāṭin se mutaʿalliq hai aur Allāh Taʿālá ke irshāde girāmī ﴿مُسَلَّمَةٌ لَّا شِيَةَ فِيهَا﴾[2] meṅ salāmatī kā taʿalluq ẓāhir se hai. Allāhu tabārak wa-Taʿālá ke farāmīne muqaddasah ﴿وَلَٰكِنَّ اللَّهَ سَلَّمَ﴾,[3] ﴿ادْخُلُوهَا بِسَلَامٍ آمِنِينَ﴾,[4] ﴿اهْبِطْ بِسَلَامٍ مِّنَّا﴾,[5]

(1) al-Shuʿarāʾ, 26: 89

(2) "Bil-kul tann-durust ho us meṅ koʾī daġh dhabbha bhī nah ho."[1]

(3) "Lekin Allāh ne (Musalmānoṅ ko buzdilī aur bā-hamī nazāʿ se bacha liyā."[2]

(4) "(Un se kahā jāʾegā:) Un meṅ salāmatī ke sāth be-ḳhauf ho kar dāḳhil ho jāʾo."[3]

(5) "Hamārī ṭaraf se salāmatī aur barkatoṅ ke sāth (kashtī se) utar jāʾo."[4]

(1) al-Baqarah, 2: 71
(2) al-Anfāl, 8: 43
(3) al-Ḥijr, 15: 64
(4) Hūd, 11: 48

﴿يَهْدِيْ بِهِ اللهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهٗ سُبُلَ السَّلٰمِ﴾[1], ﴿وَاِذَا خَاطَبَهُمُ الْجٰهِلُوْنَ قَالُوْا سَلٰمًا﴾[2] sab meṅ salāmatī aur amn-o ‘āfīyat kā hī ma‘ná hai. Aur Allāh Ta‘ālá ke farāmīne mubārakah ﴿سَلٰمٌ قف قَوْلًا مِّنْ رَّبٍّ رَّحِيْمٍ﴾[3] aur ﴿سَلٰمٌ عَلَيْكُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ﴾[4] meṅ bhī salāmatī aur ‘āfīyat hī maẕkūr hai. Lehāẕā yeh woh păhlā ma‘ná hai jo Islām ke lafẓ aur dalālatan pāyā jātā hai. Is se yeh chīz aẓhar minash-shams ho ga’ī keh har ism yā fe‘l jo lafẓe Islām kī aṣl aur māddah se mushtaq hotī ho to us ke liye ẓarūrī hai keh woh apne andar amn, amān, salāmatī aur ‘āfīyat kā ma‘ná rakhtā ho.

Bārī Ta‘ālá ne bhī apnā ek nām السّلام bayān farmāyā hai, jis kā sabab bhī اَلسَّلَامَةُ مِنَ الْعَيْبِ وَالنَّقْصِ وَالْفَنَا ya‘nī Allāh Ta‘ālá kā har ‘aib, naqṣ aur fanā se pāk honā hai. Is se lafẓ “Islām” ke maẕkūrah bālā ma‘ná par dalālat wāqe‘ hotī hai kyūṅ-keh Isme Ilāhī hone ke bā‘iṡ yeh lafẓ aur is kā madlūl apne andar salāmatī, ḥusn, bhalā’ī aur ḳhair ke tamām ma‘ānī jam‘a kiye huwe hai aur jumlah ‘awāriẓe fasād kī mukammal nafī liye huwe hai. Is waj·h se har Musalmān kā shi‘āre mulāqāt aur us kī mulāqāt aur us kī ‘alāmate Islām hī taslīm ko banā diyā gayā hai keh jab bhī do Musalmān bā-ham mileṅ to ek dūsre ko **al-Salāmu ‘alaykum** kăh kar amn-o salāmatī kī du‘ā aur paiġhām deṅ aur ek

(1) “Allāh is ke ẕarī‘e un logoṅ ko jo Us kī riẓā ke pairau haiṅ, salāmatī kī rāhoṅ kī hidāyat farmātā hai.”[1]

(2) “Aur jab un se jāhil (akkhaṛ) log (nā-pasandīdah) bāt karte haiṅ to woh salām kăhte (huwe alag ho jāte) haiṅ.”[2]

(3) “(Tum par) salām ho, (yeh) Rabbe Raḥīm kī ṭaraf se farmāyā jā’egā.”[3]

(4) “(Unheṅ ḳhụsh-āmadīd kăhte aur mubārak-bād dete huwe kaheṅge:) Tum par salāmatī ho tumhāre ṣabr karne ke ṣilah meṅ.”[4]

(1) al-Mā’idah, 5: 16
(2) al-Furqān, 25: 63
(3) Yāsīn, 36: 58
(4) al-Ra‘d, 13: 24

dūsre ke liye har qism ke sharr-o fasād aur 'udwān-o ṭuġhyān se maḥfūẓ răhne kī nek ḳhwāhish kā iẓhār kareṅ. Yehī ḥukm Musalmānoṅ ko خروج عن الصلٰوۃ par diyā gayā hai keh Namāz kā iḳhtitām bhī dā'eṅ bā'eṅ har ek ke liye salāmatī, amn-o amān aur ḥifāẓat-o 'āfīyat ke paiġhām par kareṅ.

Isī ṭarḥ السلام kā ek aur ma'ná "sar-sabz daraḳht" hai. **Lisānu al-'Arab** aur **Tahdhību al-luġhat** meṅ Imāme Luġhat Abū Ḥanīfah kā qaul marwī hai: اَلسَّلَامُ شَجَرٌ عَظِيْمٌ وَهُوَ أَبَدًا أَخْضَرُ [1] (Salām aisā shajare 'aẓīm hai jo hameshah sar-sabz-o shādāb răhtā hai). Is kī waj·h bhī A'imma'e luġhat ne yehī likhī hai. Yeh daraḳht āfāt se ya'nī sūkhne, jalne aur jhaṛne se măḥfūẓ hotā hai is liye use السلام kăhte haiṅ. Ibn Burrī ne kahā hai keh shajare sāyah-dār ko اَلسَّلْمُ kăhte haiṅ aur us kī jam'a سلام hai. So is kī waj·he tasmiyah bhī hameshah sāyah-dār aur sadā bahār răhnā hai. Goyā jo shai bhī sāyah-dār ho, naf'a-baḳhsh ho aur amn-o salāmatī kī ā'īnah-dār ho is meṅ سِلْم, سَلْم aur سلام kā ma'ná taṣawwur kiyā jā'egā.

Mazīd bar-'āṅ 'Arabī luġhat meṅ sīṛhī ko السَّلَّم kăhte haiṅ. al-Zajjāj ne bayān kiyā hai: السَّلَّمُ سُمِّيَ سَلَّمًا لانه يُسَلِّمُک إِلٰی حَيْثُ تُرِيْدُ [2] (Sīṛhī ko bhī سلَّم is liye kăhte haiṅ keh yeh insān ko jahāṅ woh chāhtā hai salāmatī aur ḳhairīyat se chaṛhā detī hai). Warnah ba-ġhair sīṛhī ke çhat yā balandī par chaṛhne ke liye çhalāṅg samet jo ṭarīqah bhī iste'māl kiyā jā'egā, us meṅ girne aur zaḳhmī ho jāne yā halāk ho jāne kā ḳhaṭrah bar-qarār rahegā. Jab āp sīṛhī kā ẕarī'ah apnā lete haiṅ to ḳhaṭarāt se maḥfūẓ-o māmūn ho jāte haiṅ. Is ke isī salāmatī ke kirdār kī waj·h se

(1) Ibn Manẓūr fī Lisān al-'Arab, 12: 297

(2) Ibn Manẓūr fī Lisān al-'Arab, 12: 299

luġhate ‘Arab meṅ ise السَّلَمُ kā nām diyā gayā hai. Qur’ān Majīd meṅ bhī maẕkūr hai:

اَوْ سُلَّمًا فِی السَّمَآءِ.[1]

“Yā āsmān meṅ (chaṛhne wālī) ko’ī sīṛhī talāsh kar leṅ.”

Ab lafẓe السَّلَمُ ke ek aur ma‘ná par ġhaur kījiye aur woh hai ḍol. Ṣāḥibe **Lisānu al-‘Arab** Ibn Manẓūr likhte haiṅ: السَّلَمُ هو الدلو العظيمة[2] (baṛe ḍol ko سَلَم kăhte haiṅ). Āp ḳhūb jānte haiṅ keh ḍol woh bartan hai jis ke ẕarī‘e kuṅweṅ se pānī nikālte haiṅ. Mashīnī daur se qab ḍol ke ẕarī‘e hī pānī nikālā jātā thā. Sawāl yeh hai keh ḍol ko سَلَمْ kā nām kyūṅ diyā gayā. Us se pānī nikāl kar pyāse apnī pyās bujhāte haiṅ. Ẓarūrat-mand pānī gharoṅ ko le jāte haiṅ. Ḥattá keh păhle zamānah meṅ ġhusl aur wuẓū bhī isī ṭarḥ kiyā jātā thā. So ḍol kī is ḥayāt baḳhshī aur naf‘a-rasānī ke bā‘is̱ use سَلَمْ kā nām diyā gayā keh usī ke ẕarī‘e logoṅ kī kuṅwoṅ ke pānī tak rasā’ī hotī hai aur pānī se zindagī, sairābī, ṭhanḍak, sukūn, rāḥate jān aur sabzī wa hariyālī sab kuçh wābastah hai. Is liye is ke ḥuṣūl ke ẕarī‘e ko salāmatī (سَلَم) kā laqab mil gayā.

Lafẓe Islām par luġhawī băḥs̱ ham ne ba-ṭaure numūnah kī hai tā-keh ma‘lūm ho sake keh Islām apne lafẓ, ma‘ná aur ‘unwān ke leḥāẓ se kulliyatan amn-o salāmatī, ḳhair-o ‘āfīyat aur ḥifẓ-o amān kā nām hai. Dūsre lafẓoṅ meṅ Islām fasād-o halākat se nah ṣirf maḥfūẓ-o māmūn hone bal-keh har ek ko maḥfūẓ-o māmūn rakhne kā nām hai. Is meṅ aṣlan kisī fasād-aṅgezī, tabāhī wa bar-bādī aur tafriqa-o intishār kī gunjā’ish hī nahīṅ hai. Yehī waj·h hai keh us kī ta‘līm kā har păhlū intehā-pasandī aur Dăhshat-gardī kī

(1) al-An‘ām, 6: 25

(2) Ibn Manẓūr fī Lisān al-‘Arab, 12: 201

nafī kartā hai aur us kī jagah bhalā'ī, ābādī, shādābī, salāmatī, taraqqī, 'āfīyat aur naf'a-baḳhshī kī tarġhīb aur ẓamānat detā hai. So jis shaḳhṣ kā ṭarze 'amal Islām ke asāsī maʻná aur us ke fikrī wa 'amalī iṭlāq se mutaṣādim hogā aur us kā Islām se ko'ī taʻalluq nahīṅ hogā.

Ab maẕkūrah bālā maʻānī kī tā'īd meṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ke irshādāt mulāḥaẓah farmā'eṅ:

1. Ḥaẓrat 'Abd Allāh bin 'Amr bin al-Ās raḍiya Allāhu 'anhu se riwāyat hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāya:

اَلْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُوْنَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِه.(1)

"Musalmān woh hai jis ne apnī zabān aur apne hāth se dūsre Musalmānoṅ ko maḥfūẓ rakhā."

2. Ḥaẓrat Abū Mūsá raḍiya Allāhu 'anhu riwāyat karte haiṅ:

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, man salima al-muslimūna min lisānihi wa-yadihi, 1: 13, raqm: 10

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu bayānu tafāḍuli al-Islām wa-ayyu umūrihi afḍal, 1: 65, raqm: 41

3. Tirmiḏhī fī al-Sunan, Kitābu al-Īmān, bābu mā jā'a fī an al-Muslima man salima al-Muslimūna min lisānihi wa-yadihi, 5: 17, raqm: 2627

4. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 3: 440, raqm: 15673

5. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 1: 406, raqm: 180

قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللهِ، أَيُّ الْإِسْلَامِ أَفْضَلُ؟ قَالَ: مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ.(1)

"Maiṅ ne Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam kī bār-gāh meṅ arẓ kiyā: Yā Rasūl Allāh ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam kaun sā Islām afẓal hai? Aap ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāya: (Beh-tarīn Islām us shaḳhṣ kā hai) jis kī zabān aur hāth se dūsre Musalmān maḥfūẓ raheṅ."

Mazkūrah Ḥadīṡe mubārakah meṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne أَيُّ الْإِسْلَامِ أَفْضَلُ kā jawāb مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ de kar logoṅ ke is e'terāẓ ko raf'a farmā diyā hai keh "Ham kis kā Islām māneṅ aur kis kā nah māneṅ." Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne Islām kā wāẓeḥ taṣawwur (**crystal clear vision**) dete huwe irshād farmāyā keh beh-tarīn Islām un logoṅ kā hai jin ke hāth aur zabān se tamām ṭabaqāte insānī maḥfūẓ raheṅ, jo baqā'e bā-hamī, maḥabbat-o rawā-dārī, taḥammul-o bar-dāsht aur bainul-maẕāhib rawā-dārī ke 'alam-bardār hoṅ. Is ke

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, man salima al-muslimūna min lisānihi wa-yadihi, 1: 13, raqm: 11

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu bayānu tafāḍuli al-Islām wa-ayyu umūrihi afḍal, 1: 66, raqm: 42

3. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 3: 372, raqm: 15037

4. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 4: 114, raqm: 17068

5. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 11: 579, raqm: 5176

6. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 5: 320, raqm: 26497

7. Ḥākim fī al-Mustadrak, 1: 55, raqm: 26

8. 'Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 11: 127, raqm: 20107

bar-ʻaks agar ko'ī tablīġh-o tanqīde Dīn ke liye intehā-pasandī, nafrat-o taʻaṣṣub, iftirāq-o intishār aur jabr-o tashaddud kā rāstah iḳhtiyār kare aur pur-amn shăhriyoṅ kā ḳhūn bahā'e to aise log, chāhe ẓāhirī ṭaur par aʻmāle sharʻī ke pā-band hī kyūṅ nah hoṅ, un kā daʻwá Islām hargiz pasandīdah aur maqbūl nahīṅ ho saktā kyūṅ-keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne ḥaqīqī Islām ko parakhne kā meʻyār (**criterion**) bunyādī ṭaur par amn-o salāmatī ko qarār diyā hai.

3. Ḥaẓrat ʻAbd Allāh bin ʻUmar raḍiya Allāhu ʻanhu se marwī hai keh ek shaḳhṣ ne bār-gāhe Risālat Maʻāb ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam meṅ ʻarẕ kiyā:

أَيِّ الإِسْلامِ خَيْر؟

"Kaun sā Islām beh-tar ha?"

Aap ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne irshād farmaya:

تُطْعِمُ الطَّعَامَ، وَتَقْرَأُ السَّلَامَ عَلَى مَنْ عَرَفْتَ وَمَنْ لَمْ تَعْرِفْ.(1)

"(Beh-tarīn Islām yeh hai keh) tum (dūsroṅ ko) khānā khilā'o aur (har ek ko) salām karo, ḳhwāh tum use jānte ho yā nahīṅ jānte."

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu iṭʻāmu al-ṭaʻāmi mina al-Islām, 1: 13, raqm: 12

2. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu ifshā'u al-Islāmi mina al-Islām, 1: 19, raqm: 28

3. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu bayānu tafāḍuli al-Islām wa-ayyu umūrihi afḍal, 1: 65, raqm: 39

4. Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Musalmān kī ta‘rīf karte huwe irshād farmāyā:

الْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ النَّاسُ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ.[1]

“(Beh-tarīn) Musalmān woh hai jis ke hāth aur zabān se tamām log maḥfūẓ raheṅ”

5. Imām Aḥmad bin Ḥanbal apnī Musnad me Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin ‘Amr bin al-‘Āṣ raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat karte haiṅ:

أَنّ رجلاً قال: يا رسول الله، أيّ الإسلام أفضلُ؟ قَالَ ﷺ: مَنْ سَلِمَ النَّاس مِنْ لِّسَانِهِ وَيَدِه.[2]

“Ek shaḳhṣ ne Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se ‘arẓ kiyā: Yā Rasūl Allāh! Kaun sā Islām afẓal hai? Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: (Us shaḳhṣ ka Islām sab se beh-tar hai) jis kī zabān se tamām log maḥfūẓ raheṅ.”

6. Imām Ṭabarānī Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin ‘Amr bin al-‘Āṣ raḍiya Allāhu ‘anhu se hī riwāyat karte haiṅ keh ek shaḳhṣ ne Ḥuẓūr Nabīye

(1) 1. Nasā’ī fī al-Sunan, Kitāb al-Īmān wa-sharā’i‘ihi, bābu ṣifaṫu al-Mu’minin, 8: 104, raqm: 4995

2. Nasā’ī fī al-Sunan al-kubrá, 6: 530, raqm: 11726

3. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Fitan, bābu ḥurmaṫu dami al-Mu’mini wa-mālihi, 2: 1298, raqm: 3934

4. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 379, raqm: 8918

(2) Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 187, raqm: 6753

Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam se ʻarẕ kiyā:

أيّ الْمُسْلِمِيْنَ خَيْرٌ، يَارَسُوْلَ اللهِ؟

“Yā Rasūl Allāh! Musalmānoṅ me se kaun beh-tarīn hai?”

Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

مَنْ سَلِمَ النَّاسَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ.(1)

“(Woh Musalmān beh-tarīn hai) jis kī zabān aur hāth se tamām log maḥfūẓ raheṅ.”

7. Ḥaẓrat jābir raḍiya Allāhu ʻanhu se marwī hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

أَكْمَلُ الْمُؤْمِنِيْنَ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُوْنَ مِنْ لِّسَانِهِ وَيَدِهِ.(2)

“Sab se ziyādah kāmil īmān wālā woh hai jis kī zabān aur hāth se dūsre Musalmān maḥfūẓ raheṅ.”

8. Ḥaẓrat ʻAbd Allāh bin ʻUmar raḍiya Allāhu ʻanhumā se marwī hia keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

(1) Ṭabarānī fī al-Muʻjam al-awsaṭ, 3: 287, raqm: 3170

(2) 1. Ḥākim fī al-Mustadrak ʻalá al-ṣaḥīḥayn, 1: 54, raqm: 23

2. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 1: 426, raqm: 197

اَلْمُسْلِمُ أَخُو الْمُسْلِمِ، لَا يَظْلِمُهُ وَلَا يُسْلِمُهُ، مَنْ كَانَ فِي حَاجَةِ أَخِيْهِ كَانَ اللهُ فِي حَاجَتِهِ، وَمَنْ فَرَّجَ عَنْ مُسْلِمٍ كُرْبَةً فَرَّجَ اللهُ عَنْهُ كُرْبَةً مِنْ كُرُبَاتِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ، وَمَنْ سَتَرَ مُسْلِمًا سَتَرَهُ اللهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.(1)

“Ek Musalmān dūsre Musalmān kā bhā’ī hai, nah woh us par ẓulm kartā hai aur nah use be-yār-o madad-gār çhoṛtā hai. Jo shaḳhṣ apne kisī (Musalmān) bhā’ī kī ḥājat-rawā’ī kartā hai Allāh Ta‘ālá us kī ḥājat-rawā’ī farmātā hai. Aur jo shaḳhṣ kisī Musalmān kī (dunyawī) mushkil ḥal kartā hai Allāh Ta‘ālá us kī Qiyāmat kī mushkilāt meṅ se ko’ī mushkil ḥal farmā’egā aur jo shaḳhṣ kisī Musalmān kī pardah-poshī kartā hai Allāh Ta‘ālá Qiyāmat ke Din us kī pardah-poshī karegā.”

9. Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

الْمُسْلِمُ أَخُو الْمُسْلِمِ لَا يَظْلِمُهُ وَلَا يَخْذُلُهُ وَلَا يَحْقِرُهُ، اَلتَّقْوَى هَاهُنَا (وَيُشِيْرُ إِلَى صَدْرِهِ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ) بِحَسْبِ امْرِيءٍ مِنَ الشَّرِّ

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Maẓālim, bābu lā yaẓlimu al-Muslimu al-Muslima wa-lā yuslimuh, 2: 862, raqm: 2310

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Birru wa-al-ṣilatu wa-al-ādāb, bābu taḥrīmu ẓulm, 4: 1996, raqm: 2580

3. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Ḥudūd, bābu mā jā’a fī al-satri ‘alá al-Muslim, 4: 34, raqm: 1426

4. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Adab, bābu al-mu’āḳhāt, 4: 273, raqm: 4893

أَنْ يَحْقِرَ أَخَاهُ الْمُسْلِمَ، كُلُّ الْمُسْلِمِ عَلَى الْمُسْلِمِ حَرَامٌ دَمُهُ وَمَالُهُ وَعِرْضُهُ.(1)

"Musalmān Musalmān kā bhā'ī hai, woh us par nah to ẓulm kartā hai aur nah use z̲alīl kartā hai aur nah hī use ḥaqīr samajhtā hai. Taqwá aur parhez-gārī yahāṅ se (aur Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne tīn martabah apne sīna'e aqdas kī ṭaraf ishārah kiyā). Kisī Musalmān ke liye itnī burā'ī kāfī hai keh woh apne kisī Musalmān bhā'ī ko ḥaqīr samjhe. Ek Musalmān par dūsre kā ḳhūn, us kā māl aur us kī ʻizzat (wa ābrū pā-māl karnā) ḥarām hai."

10. Ek dūsrī muttafaq ʻalaih Ḥadīs̲ meṅ yehī maẓmūn yūṅ bayān kiyā gayā hai:

عَنْ عَبْدِ اللهِ بْنِ مَسْعُودٍ رضي الله عنه أَنَّ النَّبِيَّ صلى الله عليه وآله وسلم قَالَ: سِبَابُ الْمُسْلِمِ فُسُوْقٌ، وَقِتَالُهُ كُفْرٌ.(2)

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Birru wa-al-ṣilatu wa-al-ādāb, bābu taḥrīmu ẓulmi al-Muslimi wa-ḳhadhlihi wa-iḥtiqārihi wa-damihi wa-ʻarḍihi wa-mālihi, 4: 1986, raqm: 2564

2. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 277, raqm: 7713

3. ʻAbd bin Ḥumayd fī al-Musnad, 1: 420, raqm: 1442

4. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 6: 92, raqm: 11276

5. Bayhaqī fī Shuʻab al-īmān, 5: 280, raqm: 6660

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bāthu ḳhawfi al-Mu'mini min an yaḥbaṭa ʻamaluhu wa-huwa lā yashʻuru, 1: 27, raqm: 48

“Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin Mas‘ūd raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Kisī Musalmān ko gālī denā fisq aur us se qitāl karnā kufr hai.”

Maẕkūrah Ḥadīs̲ kī rū se jab kisī Musalmān ko măḥẓ burā bhalā kăhne aur un se fasād-o qitāl karne ko fisq-o kufr kahā gayā hai to un ke ḳhilāf hathyār uṭhānā aur un ke jān-o māl ko talaf karnā kitnā baṛā jurm hogā!

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne maẕkūrah bālā Aḥādīs̲e mubārakah meṅ ba‘ẓ maqāmāt par muṭlaqan lafẓe “al-nās” iste‘māl kar ke is wāẓeḥ ishārah farmā diyā hai keh Musalmān aur Momin ṣirf wohī shaḳhṣ hogā jis se bilā tafrīqe Dīn-o maẕhab har shaḳhṣ kī jān-o māl aur ‘izzat-o ābrū maḥfūẓ ho. Lehāẕā jo shaḳhṣ ādmīyat-o insānīyat ka eḥterām malḥūẓ nah rakhe aur qatl-o ġhārat-garī, fasād-aṅgezī aur jabr-o tashaddud kā rāshtah iḳhtiyār kare, woh kitnī hī ‘ibādat-o riyāẓat kartā phire, hargiz Momin nahīṅ ho saktā. Agar kisī shaḳhṣ ne dāṛhī rakhī ho, tasbīḥ-o tahlīl bhī kartā ho, Namāze paṅj-gānah adā kartā ho, rozoṅ kā eḥtemām kartā ho, tahajjud-guzār aur qā’imul-lail ho aur da‘wat-o tablīġh ke ‘ilāwah har sāl ḥajj-o ‘umrah bhī kartā ho, al-ġharaẓ tamām ‘ibādāt ke bā-wujūd is se logoṅ kī jān-o māl maḥfūẓ nah hoṅ to yeh tamām ‘ibādāt

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu bayānu qawli al-Nabīyi ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihi wa-sallama: sibābu al-Muslimi fusūqun wa-qitāluhu kufrun, 1: 81, raqm: 64

3. Tirmiḏhī fī al-Sunan, Kitābu al-Birri wa-al-silaṫ, 4: 353, raqm: 1983

4. Nasā’ī fī al-Sunan, Kitābu Taḥrīmi al-dam, bābu qitālu al-Muslim, 7: 121, raqm: 4105

5. Ibn Mājah fī al-Sunan, al-Muqaddimah, bābu fī al-īmān: 27, raqm: 69

use Allāh ke 'Aẕāb se nahīṅ bachā saktīṅ, kyūṅ-keh ḥaqīqī falāḥ kā inḥiṣār măḥẓ ẓāhirī 'ibādāt par nahīṅ bal-keh qalbe salīm par hai[1] Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

اِنَّ اللهَ عَزَّوَجَلَّ لَا يَنْظُرُ إِلَى صُوَرِكُمْ وَاَمْوَالِكُمْ، وَلٰكِنْ يَنْظُرُ إِلَى قُلُوْبِكُم وَاَعْمَالِكُمْ.[2]

"Allāh Ta'ālá tumhārī ṣūratoṅ aur amwāl ko nahīṅ bal-keh tumhāre diloṅ aur a'māl ko dekhtā hai."

Ya'nī agar andar kā insān nahīṅ badlā, woh waḥshī aur darandah hai to bāhar ke insān ko jitne bhī pārsā'ī ke labāde oṛhā leṅ, is se Allāh hargiz dhokah nahīṅ diyā jā saktā.

(2) Lafẓe Īmān kā Luġhawī Ma'ná aur Taḥqīq

Lafẓe Īmān ba-qaule Liḥyānī أمِنَ يَأْمَنُ أمناً وأَمَنًا وأمَانةً وأَمَنَةً se maṣdar hai. Is ke ma'ná meṅ bhī Islām kī ṭarḥ 'amn-o amān' kī hī kāmil dalālat hai. Imāme Luġhat Abū Manṣūr Muḥammad al-Azharī (282_370 Hijrī) ne **Tahdhību al-luġhat** meṅ Abū Ziyād kā qaul naql kiyā hai: آمَنَ فلانٌ العدوَّ إيمانًا، فأَمِنَ والعدوُّ مُؤْمَنْ[3] (Fulāṅ shaḳhṣ ne dushman ko amān farāham kī. Yeh 'īmān' hai ya'nī amān denā hai. Pas woh amn pā gayā). So dushman ko مُؤْمَنْ kaheṅge kyūṅ-keh woh māmūn ho gayā aur amān dene wālā مُؤْمِن kăhlā'egā. Isī ṭarḥ Qur'ān Majīd ne Makkah mu'aẓẓah ko shăhre amn

(1) al-Shu'arā', 26: 89

(2) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Birru wa-al-ṣilatu wa-al-ādāb, bābu taḥrīmu ẓulmi al-Muslim, 4: 1987, raqm: 2564

2. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 258

(3) Ibn Manẓūr fī Lisān al-'Arab, 13: 21

hone kī binā par ﴿وَهٰذَا الْبَلَدِ الْاَمِيْنِ﴾[1] (Aur is amn wāle shăhr (Makkah) kī qasam) kăh kar qasam se yād farmāyā hai. Yahāṅ amīn, māmūn ke ma‘ná meṅ āyā hai. Abū Naṣr al-Jawharī ne bhī Aḳhfash se yehī sabab riwāyat kiyā hai.

Amn, ḳhauf kī z̤id hai aur Ḥaẓrat Mujāhid samet ka’ī ṭuruq se Allāh Ta‘ālá kā ek nām bhī **al-Amīn** marwī hai. Isī ṭarḥ **al-Mu’min** kā Isme Ilāhī honā to ḳhụd Qur’ān Majīd meṅ āyā hai. Donoṅ kā ma‘ná ek hai, ya‘nī “apne Auliyā’ ko ḳhauf se amān dene wālā.” Sūrah Quraysh meṅ bhī yehī mazkūr hai:

فَلْيَعْبُدُوْا رَبَّ هٰذَا الْبَيْتِ۝ الَّذِيْٓ اَطْعَمَهُمْ مِّنْ جُوْعٍ وَّاٰمَنَهُمْ مِّنْ خَوْفٍ۝[2]

“Pas unheṅ chāhiye keh is Ghar (Ḳhāna’e Ka‘bah) ke Rab kī ‘ibādat kareṅ (tā-keh us kī shukr-guzārī ho). Jis ne unheṅ bhūk (ya‘nī faqr-o fāqah ke ḥālāt) men khānā diyā (ya‘nī rizq farā-ham kiyā) aur (dushmanoṅ ke) ḳhauf se amn baḳhshā (ya‘nī măḥfūẓ-o māmūn zindagī se nawāzā).”

اِيْمَان aur آمَنَ luġhate ‘Arab meṅ do ṭarḥ āte haiṅ: Muta‘addī aur ġhair-muta‘ddī. Is ṭarḥ lafẓe Momin ke do ma‘ná hue: Ḳhụd amn pāne wāā aur dūsroṅ ko amn farāham karne wālā. Qur’ān Ḥakīm meṅ ‘Ḥarame Makkah’ kā zikr yūṅ āyā hai.

اَوَلَمْ يَرَوْا اَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا اٰمِنًا.[3]

(1) al-Tīn, 95: 3
(2) Quraysh, 106: 3,4
(3) al-‘Ankabūt, 29: 67

“Aur kyā unhoṅ ne nahīṅ dekhā keh ham ne Ḥarame (Kaʻbah) ko jā’e amān banā diyā hai.a’ī

Phir Kaʻbatullāh’ kī nisbat irshād farmāyā gayā hai:

وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَأَمْنًا.(1)

“Aur (yād karo) jab ham ne is Ghar (Ḳhāna’e Kaʻbah) ko logoṅ ke liye rujūʻ (aur ijtemāʻ) kā markaz aur jā’e amān banā diyā.”

Mazīd bar-āṅ Abū Isḥāq al-Zajjāj ne “ṣāḥibe amn” ke liye آمِنٌ, أَمِنٌ aur أمينٌ sab alfāẓ ek hī maʻná meṅ bayān kiye haiṅ. Ḥadīs̱e Nabawī ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam meṅ sitāroṅ ko أَمَنَةٌ kahā gayā hai: النجوم أَمَنَةُ السّماء، فإذا ذهبت النجوم أتى السماء ما توعد. Is kā maṭlab yeh hai keh sitāre āsmānī kā’enāt kī amān haiṅ. Jab woh bā-ham ṭakrā kar gir jā’eṅge to Qiyāmat ā jā’egī yaʻnī kā’enāt kā ḳhātimah ho jā’egā. Isī ṭarḥ Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne ḳhụd apne Ṣaḥābah ke liye أَمَنَةٌ farmāyā: أنا أَمَنَةٌ لأصحابى، فإذا ذهبت أتى أصحابى ما يوعدون (Maīn apne Aṣḥāb ke liye amān hūṅ, jab maiṅ dunyā se ẓāhiran ruḳhṣat ho jā’ūṅgā to un par muḳhālafatoṅ, Baġhāwatoṅ aur ʻadāwatoṅ ke fitne ṭūṭ paṛeṅge jin kā un se waʻdah kiyā gayā hai). So aise hī huwā jin ke natīje meṅ ka’ī Ḳhulafā’e Rāshidīn aur hazāroṅ Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ʻanhum Shahīd huwe. Phir Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: أصحابى أمنة لأمتي، فإذا ذهبت أصحابى، أتى أمتى ما يوعد (Mere Ṣaḥābah, merī Ummat ke liye amān haiṅ, jab un kā zamānah guzar jā’egā to Ummat meṅ woh fitne sar uṭhā’eṅge jin kā ẕikr kar diyā gayā hai).[2]

---

(1) al-Baqarah, 2: 125

(2) Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 4: 398, raqm: 19584

al-Ġharaẓ hargiz أَمَنَة, amn-o amān ke ma‘ná meṅ bayān huwā hai aur yehī luġhat meṅ lafẓe īmān kī aṣl hai. So ma‘lūm huwā keh lafẓ īmān ke māddah meṅ aur is ke tamām mushtaqqāt (**derivatives**) meṅ amn-o amān hī kā mafhūm pāyā jātā hai. Yehī waj·h hai keh jis shaḳhṣ kā ‘amal yā iqdām amn-o amān ke ḳhilāf hai bal-keh us kī tabāhī aur ḳhātimah kā bā‘is̱ hai, aur woh apnī kār-rawā’iyoṅ se ḳhauf kā phailātā hai aur Dăhshat-gardī, qatl-o ġhārat-garī aur tabāh-kārī kā murtakib hotā hai, us kā ko’ī ta‘alluq īmān se nahīṅ ho saktā.

Lafẓe Islām aur īmān kī luġhawī taḥqīq se yeh bāt wāẓeḥ ho chukī hai keh Dīn ke donoṅ darje, Islām aur īmān har ‘amal meṅ kulliyatan amn-o amān aur ‘āfīyat-o salāmatī kā taqāẓā karte haiṅ. Amn-o amān ko tabāh karne kā ko’ī bhī ‘amal ho, ḳhwāh ise ko’ī bhī na‘rah diyā jā’e, us ke liye kisī bhī sabab kā sahārā liyā jā’e aur use ko’ī bhī libās oṛhāyā jā’e, woh nah Islām ke dā’ire meṅ hogā nah īmān ke dā’ire meṅ. Bal-keh ṣarāḥatan īmān ke bhī ḳhilāf hogā aur Islām se bhī mutaṣādim hogā. Is liye Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne īmān ko amn, amān aur amānat-dārī ke sāth mashrūṭ farmāyā hai.

Lafẓe īmān kī assī luġhawī aur ma‘nawī ifādīyat ke peshe naẓar Paiġham-bare Raḥmat Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne afrāde millat ko muta‘addid hidāyāt irshād farmā’ī haiṅ tā-keh tamām Musalmān maḥabbat-o ulfat, taḥammul-o bar-dāsht, eḥterāme ādmīyat aur رُحَمَآءُ بَيۡنَهُمۡ [1] (āpas meṅ bŏhat narm-dil aur shafīq haiṅ) kī challtī phirtī taṣwīreṅ ban jā’eṅ aur natījatan pūre kā pūrā mu‘āsharah amn-o āshtī aur ḳhair-o ‘āfīyat kā găhwārah ban jā’e. Ẕail meṅ īmān ke maẕkūrah bālā ma‘ānī kī tā’īd meṅ Ḥuẓūr

(1) al-Fatḥ, 48: 29

Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke irshādāt mulāḥaẓah farmā’eṅ:

1. Imām Nasā’ī aur Aḥmad bin Ḥanbal Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Momin kī ta‘rīf karte huwe irshād farmāyā:

الْمُؤْمِنُ مَنْ أَمِنَهُ النَّاسُ عَلَى دِمَائِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ.(1)

"Momin woh hai keh jis ke pās log apne ḳhūn (ya‘nī jān) aur māl maḥfūẓ samjheṅ."

2. Ḥaẓrat Fuḍālah bin ‘Ubayd raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Ḥajjatu al-Wadā‘ ke mauqe‘ par irshād farmāyā:

الْمُؤْمِنُ مَنْ أَمِنَهُ النَّاسُ عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ.(2)

"Momin woh hai jis ke pās log apne jān-o māll ko māmūn samjheṅ (aur use un par amīn banā’eṅ)."

(1) 1. Nasā’ī fī al-Sunan, Kitāb al-Īmān wa-sharā’i‘ihi, bābu ṣifatu al-Mu’minin, 8: 104, raqm: 4995

2. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 379, raqm: 8918

(2) 1. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābul al-Fitan, bābu ḥurmatu dami - Mu’mini wa-mālihi, 2: 1298, raqm: 3934

2. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 6: 21, raqm: 21004

3. Ḥākim fī al-Mustadrak ‘alá al-ṣaḥīḥayn, 1: 54, raqm: 24

4. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-awsaṭ, 1: 81, raqm: 232

3. عَنْ جَابِرٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ ﷺ: أَكْمَلُ الْمُؤْمِنِيْنَ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُوْنَ مِنْ لِّسَانِهِ وَيَدِهِ.(1)

“Ḥaẓrat Jābir raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā: Sab se kāmil īmān wālā woh hai jis kī zabān aur hāth se dūsre Musalmān măḥfūẓ raheṅ.”

4. Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلَا يُؤْذِ جَارَهُ، وَمَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيُكْرِمْ ضَيْفَهُ، وَمَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيَقُلْ خَيْرًا أَوْ لِيَصْمُتْ.(2)

---

(1) 1. Ḥākim fī al-Mustadrak ‘alá al-ṣaḥīḥayn, 1: 54, raqm: 23

2. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 1: 426, raqm: 197

(2) 1. Buķhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Adab, bābu man kāna yu’minu bi-Allāhi wa-al-yawmi al-āķhiri falā yu’dhī jārahu, 5: 2240, raqm: 5672

2. Buķhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Adab, bābu ikrami al-ḍayfi wa-ķhidmatuhiu iyyāhu bi-nafsihi, 5: 2273, raqm: 5758

3. Buķhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Riqāq, bābu ḥifẓi al-lisāni, 5: 2376, raqm: 6110

4. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu al-ḥaththu ‘alá ikrāmi al-jāri wa-al-ḍayfi wa-luzūmi al-ṣamti illā ‘ani al-ķhayr, 1: 6968, raqm: 47, 48

5. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Ṣifati wa-al-raqā’iqi wa-al-wara‘i, bābu: (50), 4: 659, raqm: 2500

“Jo Allāh ‘Azza wa-Jalla par aur Roze Qiyāmat par īmān rakhtā hai apne ham-sā’e ko nah satā’e, aur jo Allāh ‘Azza wa-Jalla aur Roze Qiyāmat par īmān rakhtā hai apne mehmān kī ‘izzat kare, aur jo Allāh ‘Azza wa-Jalla aur Roze Qiyāmat par īmān rakhtā hai achçhī bāt kare yā ḳhāmosh rahe.”

5. Ḥaẕrat Abū Shurayḥ riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

وَاللّٰهِ لَا يُؤْمِنُ، وَاللّٰهِ لَا يُؤْمِنُ، وَاللّٰهِ لَا يُؤْمِنُ. قِيْلَ: مَنْ يَا رَسُوْلَ اللّٰهِ؟ قَالَ: الَّذِي لَا يَأْمَنُ جَارُهُ بَوَائِقَهُ.(1)

“Ḳhudā kī qasam! Woh īmān wālā nahīṅ, Ḳhudā kī qasam! Woh īmān wālā nahīṅ, Ḳhudā kī qasam woh īmān wālā nahīṅ. ‘Arẕ kiyā gayā: Ya Rasūl Allāh! Kaun (Momin nahīṅ)? Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Jis kā paŗosī us kī īzā-rasānī se măḥfūẓ nahīṅ.”

Mazīd irshāde girāmī bhī isī taṣwīr ḳī tā’īd kartā hai:

---

6. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Adab, bābu fī ḥaqqi al-jiwār, 4: 339, raqm: 5154

7. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Adab, bābu ḥaqqu -jiwār, 2: 1211, raqm: 3672

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Adab, bābu ithmi man lā ya’manu jāruhu bawā’yifahu, 5: 2240, raqm: 5670

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu bayānu taḥrīmi īdhā’i al-jār, 1: 68, raqm: 46

3. Ḥākim fī al-Mustadrak ‘alá al-ṣaḥīḥayn, 1: 53, raqm: 7299

4. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 22: 187, raqm: 487

لَا إِيْمَانَ لِمَنْ لَا أَمَانَةَ لَه.[1]

“Jis shaḳhṣ kī zindagī meṅ amānat nahīṅ hai (ya‘nī woh logoṅ kī jān-o māl aur dīgar ḥuqūq-o farā’iẓ par amīnn nahīṅ hai) woh qaṭ‘an ṣāḥibe īmān nahīṅ hai.”

Isī liye Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se jab Momin kī ta‘rīf pūçhī ga’ī keh Momin kaun hai to Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

مَنِ ائْتَمَنَهُ النَّاسُ عَلٰى أَمْوَالِهِمْ وَ أَنْفُسِهِم.[2]

“Momin woh hai jis ko log apne amwāl aur jānoṅ kā măḥfūẓ samjheṅ.”

Ya‘nī us ke hāth se nah kisī ke māl ko nuqṣān pahŏṅche nah kisī kī jān ko guzand.

Yeh to lafẓe īmān ke iste‘māl kā kam se kam-tar darjah tha. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne to īmān kā iṭlāq is kirdār se mashrūṭ farmā diyā hai:

(1) 1. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 1: 422, raqm: 194
2. Ibn Ḳhuzaymah fī al-Ṣaḥīḥ, 4: 51
3. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 4: 97
4. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 6: 159
5. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 8: 159

(2) 1. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Fitan, bābu ḥurmatu dami al-Mu’mini wa-mālihi, 2: 1298, raqm: 3934
2. Ibn Manẓūr fī Lisān al-‘Arab, 13: 24

مَا آمَنَ بِي مَنْ بَاتَ شَبْعَانًا وَجَارُهُ جَائِعٌ.(1)

"Jis shāḳhṣ kā paṛosī bhūkā ho aur woh ḳhụd pet bhar kar khānā khā'e aur so jā'e. To woh shaḳhṣ mujh par īmān hī nahīṅ lāyā."

6. Ḥaẓrat Abū Mūsá raḍiya Allāhu ʻanhu riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

اَلْمُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِ كَالْبُنْيَانِ يَشُدُّ بَعضُهُ بَعْضًا (وَشَبَّكَ بَيْنَ أَصَابِعِهِ).(2)

"Ek Momin dūsre Momin ke liye ek (maẓbūṭ) dīwār kī ṭarḥ hai jis kā ek ḥiṣṣah dūsre ḥiṣṣe ko maẓbūṭ kartā hai, aur is bāt kī waẓāḥat ke ṭaur par) Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne apne donoṅ hāthoṅ kī uṅgliyāṅ ek dūsre meṅ ḍālīṅ."

---

(1) 1. Ṭabarānī fī al-Muʻjam al-kabīr, 1: 259, raqm: 751

2. Ḥākim fī al-Mustadrak ʻalá al-ṣaḥīḥayn, 2: 15

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Maẓālim, bābu naṣri al-maẓlūmi, 2: 863, raqm: 2314

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Birru wa-al-ṣilaṫu wa-al-ādāb, bābu tarāḥumu al-Mu'minīna wa-taʻāṭufuhum wa-taʻāḍuhum, 4: 1999, raqm: 2585

3. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Birri wa-al-ṣilaṫ, bābu mā jā'a fī shafaqaṫi al-Muslimi ʻalá al-Muslim, 4: 325, raqm: 1928

4. Nasā'ī fī al-Sunan, Kitābu al-Zakāṫ, bābu ajru al-ḳhāzini idhā taṣddaqa bi-idhni mawlāhu, 5: 79, raqm: 2560

7. Ḥaẕrat Nuʻmān bin Bashīr raḍiya Allāhu ʻanhu riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

مَثَلُ الْمُؤْمِنِيْنَ فِي تَوَادِّهِمْ وَتَرَاحُمِهِمْ وَتَعَاطُفِهِمْ مَثَلُ الْجَسَدِ، إِذَا اشْتَكَى مِنْهُ عُضْوٌ تَدَاعَى لَهُ سَائِرُ الْجَسَدِ بِالسَّهَرِ وَالْحُمَّى.[1]

“Momin kī mis̲āl ek dūsre par raḥm karne, dostī rakhne aur shafaqat kā muẓaharah karne meṅ ek jism kī ṭarḥ hai. Chunāṅ-cheh jab jism ke kisī bhī ḥiṣṣah ko taklīf pahŏṅchtī hai to sārā jism be-ḳhwābī aur buḳhār meṅ us kā sharīk hotā hai.”

8. Ḥaẕrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ʻanhu riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Abad, bābu raḥmaṫi al-nāsi wa-al-bahā’im, 5: 2238, raqm: 5665

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Birru wa-al-ṣilaṫu wa-al-ādāb, bābu tarāḥumu al-Mu’minīna wa-taʻāṭufuhum wa-taʻāḍuhum, 4: 1999, raqm: 2586

3. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 4: 270

4. Bazzār fī al-Musnad, 8: 238, raqm: 3299

5. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 3: 353, raqm: 6223

6. Bayhaqī fī Shuʻab al-īmān, 6: 481, raqm: 8985

أَكْمَلُ الْمُؤْمِنِيْنَ إِيْمَانًا أَحْسَنُهُمْ خُلُقًا، وَخِيَارُكُمْ خِيَارُكُمْ لِنِسَائِهِمْ.[1]

"Mominoṅ meṅ se kāmil-tarīn īmān us shaḳhṣ kā hai jo un me se beh-tarīn aḳhlāq kā mālik hai. Aur tum me se beh-tarīn ashḳāṣ woh haiṅ jo apnī biwiyoṅ ke sāth ḥusne sulūk karne wāle haiṅ."

9. Ḥaẕrat ʻAbd Allāh bin ʻUmar raḍiya Allāhu ʻanhu riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

لَيْسَ الْمُؤْمِنُ بِالطَّعَّانِ وَلَا اللَّعَّانِ وَلَا الْفَاحِشِ وَلَا الْبَذِيءِ.[2]

"Ko'ī bhī Momin bŏhat ziyādah ṭaʻnah-zanī karne wālā, bŏhat ziyādah laʻnat karne wālā, bŏhat ziyādah bad-aḳhlāq aur fuḥsh-go'ī karne wālā nahīṅ hotā."

---

(1) 1. Tirmid̲h̲ī fī al-Sunan, Kitābu al-Raḍāʻ, bābu mā jā'a fī ḥaqqi al-mar'aṫi ʻalá zawjihā, 3: 466, raqm: 1162

2. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad,' 2: 472, raqm: 10110

3. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 2: 227, raqm: 479

4. Ḥākim fī al-Mustadrak, 1: 415, raqm: 2792

5. Dārimī fī al-Sunan, 2: 415, raqm: 2792

6. Abū Yaʻlá fī Musnad, 7: 237, raqm: 4240

(2) 1. Tirmid̲h̲ī fī al-Sunan, Kitābu al-Birri wa-al-ṣilaṫ, bābu mā jā'a fī al-laʻnaṫi, 4: 350, raqm: 1977

2. Buḳhārī fī al-Adab al-mufrad: 116, raqm: 312, 332

3. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 1: 421, raqm: 192

4. Ḥākim fī al-Mustadrak, 1: 57, raqm: 29

10. Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ek Momin kī ḥurmat ko Ka‘be kī ḥurmat se ziyādah muḥtaram qarār diyā hai. Imām Ibn Mājah aur Ṭabarānī se marwī Ḥadīs̱e mubārakah mulāḥaẓah kareṅ:

عَنْ عَبْدِ اللهِ بْنِ عُمَرَ قَالَ: رَأَيْتُ رَسُولَ اللهِ ﷺ يَطُوفُ بِالْكَعْبَةِ، وَيَقُولُ: مَا أَطْيَبَكِ وَأَطْيَبَ رِيحَكِ، مَا أَعْظَمَكِ وَأَعْظَمَ حُرْمَتَكِ، وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ، لَحُرْمَةُ الْمُؤْمِنِ أَعْظَمُ عِنْدَ اللهِ حُرْمَةً مِنْكِ مَالِهِ وَدَمِهِ، وَأَنْ نَظُنَّ بِهِ إِلَّا خَيْرًا.(1)

“Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhumā se marwī hai keh unhoṅ ne Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ko Ḳhāna’e Ka‘bah kā ṭawāf karte dekhā aur yeh farmāte sunā: (Ae Ka‘bah!) Tū kitnā ‘umdah hai aur terī ḳhụshbū kitnī pyārī hai, tū kitnā ‘aẓīmul-martabat hai aur terī ḥurmat kitnī ziyādah hai, qasam hai Us ẕāt kī jis ke hāth meṅ Muḥammad kī jān hai! Momin kī jān-o māl kī ḥurmat Allāh ke nazdīk terī ḥurmat se ziyādah hai aur hameṅ Momin ke bāre meṅ nek gumān hī rakhnā chāhiye.”

11. “Ḥaẕrat Anas bin Mālik raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

(1) 1. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Fitan, bābu ḥurmatu dami al-Mu’mini wa-mālihi, 2: 1297, raqm: 3932

2. Ṭabarānī fī Musnad al-shāmīyīn, 2: 396, raqm: 1568

3. Mundhirī fī al-Tarġhīb wa-al-tarhīb, 3: 201, raqm: 3679

ثَلَاثٌ مِنْ أَخْلَاقِ الْإِيْمَانِ: مَنْ إِذَا غَضِبَ لَمْ يُدْخِلْهُ غَضَبُهُ فِي بَاطِلٍ، وَمَنْ إِذَا رَضِيَ لَمْ يُخْرِجْهُ رِضَاهُ مِنْ حَقٍّ، وَمَنْ إِذَا قَدَرَ لَمْ يَتَعَاطَ مَا لَيْسَ لَهُ.(1)

"Tīn chīzeṅ aḳhlāqe īmān meṅ se haiṅ: Jab kisī ko ġhuṣṣah ā'e to woh ġhuṣṣah use (‘amal) bāṭil meṅ nah ḍāl de, aur jab ko'ī ḳhụsh ho to woh ḳhụshī use ḥaq se nikāl nah de, aur jab ko'ī shaḳhṣ qudrat rakhne ke bā-wujūd woh chīzeṅ nahīṅ letā jo us kī nahīṅ hai."

(3) Lafẓe Eḥsān kā Luġhawī Ma‘ná aur Taḥqīq

Lafẓe Ehsān, حَسَنَ/حَسنَ يَحسُنُ حُسْناً se sulāsī mazīd fīhi kā maṣdar hai. Is kā ma‘ná ḥusn-o ḳhūb-ṣūratī, ḳhair-o ḳhūbī, nekī, achçhā'ī aur bhalā'ī hai. حُسن kī ẓid "القُبحُ وَالسّوئ" ya‘nī qabāḥat, shar, gunāh, bad-ṣūratī, badī aur burā'ī hai. Jab-keh احسان kī ẓid "إِسَاَئَة" hai. Is ke ma‘ná bhī qabāḥat aur burā'ī ke haiṅ. Imām Abū Manṣūr Muḥammad al-Azharī (282_370 Hijrī) ne **Tahdhību al-luġhat** meṅ حَسَنَ aur إحسَان ke bunyādī ma‘ná ke liye al-Layth kā yeh qaul riwāyat kiyā hai keh Allāh Ta‘ālá ne irshād farmāyā hai:

وَقُوْلُوْا لِلنَّاسِ حُسْنًا.(2)

"Aur ‘ām logoṅ se (bhī narmī aur ḳhụsh-ḳhulqī ke sāth) nekī

(1) 1. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-ṣaġhīr, 1: 114, raqm: 164
2. Daylamī, Musnad al-Firdaws, 2: 87, raqm: 2466
3. Ibn Rajab, Jāmi‘ al-‘ulūm wa-al-ḥikam, 1: 148
4. Haythamī fī Majma‘ al-zawa'id, 1: 59

(2) al-Baqarah, 2: 83

kī bāt kăhnā.”

Woh kăhte haiṅ keh us kā ma‘ná hai: قَوْلاً حَسَناً ya‘nī logoṅ ke sāth achçhī, ḳhūb-ṣūrat aur bhalā’ī kī bāt kiyā karo. al-Zajjāj ne is ke ma‘ná meṅ yehī kahā hai keh logoṅ ke sāth aise andāz se bāt kiyā karo jis meṅ ḥusn, achçhā’ī, ḳhair, ḳhūb-ṣūratī aur bhalā’ī ho. Is liye keh حَسَنَ se hī حَسِيْن kā lafẓ niklā hai jaise عَظُمَ se عَظِيْم aur كَرُمَ se كَرِيْم ke lafẓ nikle haiṅ.

al-Mun<u>dh</u>irī ne Abū al-Hay<u>th</u>am se riwāyat kiyā hai: حُسْنًا aur حَسَنًا se murād شَيئٌ حَسِيْنٌ hai ya‘nī is meṅ har kām kī ḳhūb-ṣūratī kī ṭaraf ishārah hai ḳhwāh woh ḳhūb-ṣūratī qaul meṅ ho yā fe‘l meṅ, aḳhlāq meṅ ho yā bartā’o meṅ. Goyā ḥukm yeh hai keh logoṅ ke sāth ṣirf qaul hī ḳhūb-ṣūrat aur bhalā’ī ke andāz meṅ nah ho bal-keh un ke sāth bartā’o meṅ bhī bhalā’ī, nekī, ḳhair-ḳhwāhī, achçhā’ī aur ḳhūb-ṣūratī kā ḥaqīqī muẓāharah honā chāhiye. Yehī “احسان” hai.

Is ṭarḥ wālidain ke sāth eḥsān ke ṭarze ‘amal kā ḥukm bhī isī lafẓ ke sāth diyā gayā hai. Irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا.[1]

“Aur ham ne insān ko us ke wālidain se nek sulūk kā ḥukm farmāyā.”

Goyā wālidain ke sāth kalām meṅ, ‘amal meṅ, batā’o meṅ al-ġharaẓ har mu‘āmale meṅ ḥusn, ḳhūb-ṣūratī, shafaqat, bhalā’ī aur raḥmat malḥūẓe ḳhāṭir răhnī chāhiye. Is pūre ṭarze ‘amal ko حُسناً se ta‘bīr kiyā gayā hai. Qur’ān Majīd ne is ḥukm kī mazīd taṣrīḥ yūṅ farmā’ī hai:

(1) al-‘Ankabūt, 29: 8

وَيَدْرَئُوْنَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ.[1]

"Aur woh nekī ke zarī‘e burā’ī ko dūr karte răhte haiṅ."

Ya‘nī Momin aur Muḥsin log سَيِّئَة ya‘nī burā’ī kā rad حَسَنَة ya‘nī achçhā’ī se karte haiṅ aur burī bāt kā jawāb achçhī bāt se dete haiṅ. Isī ṭarḥ Qur’ān Majīd ne ek aur Ulūhī qā‘idah yūṅ bayān kiyā hai:

اِنَّ الْحَسَنٰتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّاٰتِ.[2]

"Be-shak nekiyāṅ gunāhoṅ aur burā’iyoṅ ko miṭā detī haiṅ."

Goyā rūḥānī e‘tebār se nekī, ‘amale ḳhair aur bhalā’ī kī tāsīr is qadr qawī hai keh yeh gunāh aur burā’ī ko bhī miṭā detī hai. Is kā dūsrā ma‘ná yeh bhī hai keh bhalā’ī aur eḥsān kā ‘amal itnā mu’assir aur ṭāqat-war hai keh burā’ī aur ziyādatī ko bhī shikast de detā hai aur us ke bure asarāt ko kal-‘adam kar detā hai. Is qā‘ide ko Qur’ān Majīd ne yūṅ bhī wāẓeḥ farmāyā hai:

وَلَا تَسْتَوِى الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ.[3]

"Aur nekī aur badī bar-ā-bar nahīṅ ho saktī."

Ma‘lūm huwā hai keh حَسَنَة aur سَيِّئَة ya‘nī achçhā’ī aur burā’ī kabhī bar-ā-bar nahīṅ ho saktīṅ, aur dūsrī bunyādī ta‘līm yeh dī ga’ī hai keh: Musalmāno! Burā’ī kā jawāb burā’ī se nah do, bal-keh burā’ī kā jawāb bhī achçhā’ī se do, burī bāt ke muqābale meṅ bhī achçhī aur ḳhūb-ṣūrat bāt kaho. Is liye keh aḥsan qaul aur aḥsan ‘amal, dnoṅ

(1) al-Ra‘d, 13: 22
(2) Hūd, 11: 114
(3) Ḥā-Mīm al-Sajdah, 41: 34

burā’ī ko rad kar ke ulfat aur ta‘āwun kā māḥaul paidā karte haiṅ. Burā’ī iftirāq kī ṭaraf le jātī hai jab-keh achçhā’ī ittefāq kī ṭaraf, burā’ī aur ziyādatī nafrat paidā kartī hai jab keh achçhā’ī aur bhalā’ī, maḥabbat-o yahānat. Yehī ḥaqīqate eḥsān hai. Isī liye Bārī Ta‘ālá ne Musalmānoṅ ko dunyā aur Āḳhirat ke liye “حسنة” ṭalab karne kā ḥukm farmāyā hai:

رَبَّنَآ اٰتِنَا فِی الدُّنْيَا حَسَنَةً وَّفِی الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً وَّقِنَا عَذَابَ النَّارِ۝[(1)]

“Ae hamāre Parwar-digār! Hameṅ dunyā meṅ (bhī) bhalā’ī ‘aṭā farmā aur Āḳhirat meṅ (bhī) bhalā’ī se nawāz aur hameṅ Dozaḳh ke ‘Az̲āb se maḥfūẓ rakh.”

Yeh amr wāẓeḥ rahe keh is Āyat meṅ “حسنة” se murād maḥẓ a‘māle ṣāleḥah aur ‘ibādāt nahīṅ haiṅ, kyūṅ-keh Āḳhirat meṅ to faqaṭ jazā hogī, a‘māl nahīṅ hoṅge. So Āḳhirat men kaun se a‘māle ṣāleḥah aur ‘ibādāt kī du‘ā kī jā rahī hai. Ma‘lūm huwā hai keh donoṅ jagah par “حسنة” se murād “Eḥsān” hai. Ya‘nī dunyā meṅ har achçhā’ī, bhalā’ī aur eḥsān ke ṭarze ‘amal kī taufīq māṅgī jā rahī hai aur aisī zindagī ṭalab kī jā rahī hai jis meṅ sar-ā-sar ḳhair ho aur woh har fitna-o shar aur ẓulm-o ‘udwān se maḥfūẓ-o māmūn ho; aur Āḳhirat meṅ Allāh Ta‘ālá kī ṭaraf se eḥsān kī ḳhairāt māṅgī jā rahī hai jo ‘adl se bhī baland-tar darajah hai. al-Ġharaẓ dunyā kī “حسنة” se murād har ḳhair aur bhalā’ī kā musayyar ānā aur har shar aur taklīf se amn-o ḥifāẓat hai. Isī ṭarḥ Āḳhirat kī “حسنة” se murād bhī ‘Az̲ābe Āḳhirat se amn-o ḥifāẓat, Roze Maḥshar kī mushkilāt meṅ āsānī, ḥisāb-o kitāb meṅ suhūlat aur Jahannam najāt hai. Is ma‘ná kī taṣrīḥ Imām Ibn Abī Ḥātim Rāzī se marwī Ḥaẓrat Anas bin Mālik raḍiya Allāhu ‘anhu ke qaul se bhī hotī hai jise Ḥāfiẓ Ibn Ka<u>th</u>īr samet dīgar A’imma’e Tafsīr ne bayān

(1) al-Baqarah, 2: 201

kiyā hai. Isī ṭarḥ Imām Ḥasan Baṣrī, Abū Wā'il, al-Suddī, Ibn Zayd, Qatādah, Muqātil, Sufyān T͟hawrī aur Ibn Qutaybah ne bhī kahā hai keh "حسنة الدنيا" se murād "ʻilm, neʻmat, ʻibādat, rizq kī wusʻat aur har fitna-o shar se amn-o ʻāfīyat" hai jab-keh "حسنة الآخرة" se bhī murād "Jannat, ʻafw-o muʻāfāt aur ʻaẕāb-o mushkilāt se amn-o ʻāfīyat" hai. Goyā donoṅ jagah "حسنة" meṅ ḳhair, bhalā'ī, wusʻat-o suhūlat aur amn-o ʻāfīyat kā mafhūm pāyā jātā hai aur donoṅ hī jagah is lafẓ ke ẕarīʻe taklīf, aẕīyat, muṣībat aur ʻaẕāb se najāt ṭalab kī jā rahī hai. So yahāṅ bhī achçhā'ī, bhalā'ī, amn aur ḳhair-o ʻāfīyat hī kā taṣawwur numāyāṅ hai.

Qur'ān Majīd meṅ ṭarze ʻamal ke do darajāt bayān kiye ga'e ahīṅ: ʻAdl aur Ehsān. Irshāde Rabbānī hai:

اِنَّ اللّٰهَ يَاْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ.[1]

"Be-shak Allāh (har ek ke sāth) ʻadl aur eḥsān kā ḥukm farmātā hai."

Imām Rāġhib Aṣfahānī likhte haiṅ keh ʻadl yeh hai keh insān par jis qadr denā wājib ho us qadr de, aur jis qadr lenā us kā ḥaq ho us qadr le. Magar eḥsān yeh hai keh jis qadr denā wājib ho us se ziyādah de, aur jis qadr lene kā ḥaq ho us se kam le. Goyā dene meṅ bhī dūsroṅ par bhalā'ī aur saḳhāwat se kām le aur dūsroṅ se lene meṅ bhī bhalā'ī aur saḳhāwat kā muẓāharah kare. Is liye eḥsān kā darajah ʻadl se baland rakhā gayā hai. So ʻadl kī jazā ʻadl hai jab-keh eḥsān kī jazā eḥsān hai. Irshāde Bārī Taʻālá hai:

(1) al-Naḥl, 16: 90

هَلْ جَزَآءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ[1]

“Nekī kā badlah nekī ke siwā kuçh nahīṅ hai.”

Is liye ḥukm farmāyā gayā hai keh jis ṭraḥ insān dunyā meṅ “eḥsān” kī ṣūrat meṅ dūsroṅ ko un ke ḥaq se ziyādah detā hai, isī ṭarḥ Bārī Ta‘ālá bhī Āḳhirat meṅ eḥsān-shi‘ār logoṅ ko un ke ḥaq se ziyādah ‘aṭā farmā’ega. Irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

لِلَّذِيْنَ اَحْسَنُوا الْحُسْنٰى وَزِيَادَةٌ.[2]

“Aise logoṅ ke liye jo eḥsān shi‘ār haiṅ nek jazā hai bal-keh (is par) iẕāfah bhī hai.”

Jo log Muḥsinīn ya‘nī eḥsān-shi‘ār hoṅge un ke liye Jannat kī jazā hogī aur phir un ke us ḥaq se unheṅ bŏhat “ziyādah ‘aṭā kiyā jā’egā. Mufassirīn ne taṣrīḥan bayān kiyā hai keh “زيادة” se murād “النظر إلى الله عزوجل” ya‘nī dīdāre Ilāhī hai. Kyā ‘ajab bāt hai keh jis ṭarḥ Islām ke ẕarī‘e “salāmatī” ke ma‘ná ko baland rutbah ‘aṭā farmāne ke liye Allāh Ta‘ālá ne ḳhụd apnā ek nām “السلام” bayān farmāyā hai aur īmān ke ẕarī‘e “amn-o amān” ke ma‘ná ko baland rutbah dene ke liye Bārī Ta‘ālá ne ḳhụd apnā ek Nām “المؤمن” bayān farmāyā hai. Isī ṭarḥ eḥsān ker ẕarī‘e ḥusn, ḳhūb-ṣūratī, ḳhair aur bhalā’ī ke ma‘ná ko baland rutbah dene ke liye Bārī Ta‘ālá ne apne tamām nāmoṅ ko hī ḥusn kī ṭaraf mansūb kar diyā hai. Irshād farmāyā:

وَلِلّٰهِ الْاَسْمَآءُ الْحُسْنٰى.[3]

(1) al-Raḥmān, 55: 60
(2) Yūnus, 10: 26
(3) al-A‘rāf, 7: 180

“Aur Allāh hī ke liye achçhe achçhe Nām haiṅ.”

Ya‘nī Allāh Ta‘ālá ke sāre Nām hī nihāyat ḥusn wāle haiṅ.[1]

Qur’ān Majīd ne dūsroṅ ke har ḥaq kī adā’egī meṅ bhī ḥukme eḥsān diyā hai. Irshād hotā hai:

اَدَآءٌ اِلَيْهِ بِاِحْسَانٍ.[2]

“Aur ise eḥsān ke ṭarīq par adā kareṅ”

Is liye Bārī Ta‘ālá ne kabhī اِنَّ اللهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِيْنَ[3] (Be-shak Allāh ṣāḥibāne eḥsān ko apnī ma‘īyat se nawāztā hai) farmā kar eḥsān-shi‘ār logoṅ ko apnī ḳhuṣūṣī saṅgat-o ma‘īyat kā mużda’e jān-fazā sunāyā hai, kabhī اِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِيْنَ[4] (Be-shak Allāh eḥsān wāloṅ se maḥabbat farmātā hai) farmā kar eḥsān-shi‘āroṅ ko apnī maḥabbat ke in‘āme lā-zawāl kī ḳhush-ḳhabarī sunā’ī hai aur kabhī مَا عَلَى الْمُحْسِنِيْنَ مِنْ سَبِيْلٍ[5] (Ṣāḥibāne eḥsān par ilzām kī ko’ī rāh nahīṅ) farmā kar eḥsān-

(1) Yād rahe keh “الْحُسْنٰى” أَحْسَن kī tānīs̱ hai aur yeh asmā’ ke jam‘a hone kī waj·h se ā’ī hai. Agar yeh ism hota to ise “أَحْسَن” farmāyā jātā, jis ṭarḥ Bārī Ta‘ālá ne Sūrat Ṭā-Hā kī Āyat nambar 23 meṅ apnī “Āyāt” ke liye al-Kubrá farmāyā hai:

لِنُرِيَكَ مِنْ اٰيٰتِنَا الْكُبْرٰى۝

“Yeh is liye (kar rahe haiṅ) keh ham tumheṅ apnī (qudrat kī) baṛī baṛī nishāniyāṅ dikhā’eṅ.”

Yahāṅ par al-kubrá, akbar kī tānīs̱ hai.

(2) al-Baqarah, 2: 178

(3) al-‘Ankabūt, 29: 69

(4) al-Baqarah, 2: 195

(5) al-Tawbah, 9: 91

shi‘āroṅ ko ḳhuṣūṣī ḥifāẓat aur ulūhī amān kī ẓamānat se nawāzā hai. Aur yeh bhī irshād farmāyā hai:

وَمَنْ اَحْسَنُ دِيْنًا مِّمَّنْ اَسْلَمَ وَجْهَهٖ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ.(1)

> “Aur Dīn iḳhtiyār karne ke e‘tebār se us shaḳhṣ se beh-tar kaun ho saktā hai jis ne apnā rū’e niyāz Allāh ke liye jhukā diyā aur woh ṣhāḥibe eḥsān bhī huwā.”

Ya‘nī us shaḳhṣ se beh-tar Dīn kis kā ho saktā hai jis kā Islām ya‘nī ṭā‘at-o inqiyād ḳhāliṣatan Allāh ke liye hai aur woh darja’e eḥsān par fā’iz ho gayā hai. Qur’ān Majīd meṅ jab Paiġham-bar ‘alayhi al-salām ko kahā jātā hai: إِنَّا نَرٰكَ مِنَ الْمُحْسِنِيْنَ(2) (Be-shak ham Āp ko eḥsān-shi‘ār logoṅ meṅ se pāte haiṅ); to yahāṅ eḥsān kā ma‘ná bhī yehī bayān kiyā gayā hai keh “إِنَّهُ كَانَ يَنْصُرُ الضَّعِيفَ، يُعِينُ الْمَظْلُوْمَ وَيَعُوْدُ الْمَرِيْضَ” (Woh kam-zoroṅ kī madad kiyā karte the, maẓlūmoṅ kī dād-rasī karte the aur marīẓoṅ kī dekh-bhāl karte the). Mazīd bar-āṅ Abū Manṣūr Muḥammad al-Azharī ne ‘Alī bin Ḥamzah se riwāyat kiyā hai aur Ibn Manẓūr ne bhī “**Lisānu al-‘Arab**” meṅ bayān kiyā hai keh nihāyat sar-sabz-o shādāb aur ḳhūb-ṣūrat daraḳht ko bhī ‘Arabī meṅ “اَلْحَسَن” kăhte haiṅ. Kyūṅ-keh us se logoṅ ko sāyah aur ṭhanḍak naṣīb hotī hai aur us kī ḳhūb-ṣūratī dekhne wāloṅ ko sukūn aur rāḥat detī hai. So is eḥsān-numā ṣifat kī waj·h se woh bhī ḥasan kăhlātā hai. Isī ṭarḥ Abū Naṣr al-Fārābī “**al-Ṣiḥāḥ**” meṅ likhte haiṅ: Chāṅd ko الحاسن kăhte haiṅ, kyūṅ-keh is kī raushanī rāt ke musāfiroṅ ko rāstah dikhātī hai aur chāṅdnī rāteṅ har shaḳhṣ ko sukūn aur rāḥat baḳhshtī haiṅ. Mazīd yeh keh chāṅd, raushanī se isti‘ārah hai aur raushanī, aṅdhere kī naqīẓ hai. Is liye eḥsān nūr hai, hidāyat hai, logoṅ ke liye naf‘a-baḳshī aur faiẓ-

(1) al-Nisā’, 4: 125

(2) Yūsuf, 12: 36

rasānī hai, raḥmat aur rāḥat-o sukūn hai, ḥusn aur ḳhūb-ṣūratī hai aru sar-ā-sar ḳhair aur bhalā’ī hai. Isī liye Dīne Islām kā tīsrā aur baland-tarīn martabah “Eḥsān” hī ko qarār diyā gayā hai ḥattá keh darja’e Islām kā ḥusn aur kamāl īmān meṅ rakhā gayā hai. Jab-keh darja‘e īmān kā ḥusn aur kamāl eḥsān meṅ rakhā gayā hai. Ḥadīs̱e Jibrīl ‘alayhi al-salām, jis kā ẕikr shurū‘ meṅ ā chukā hai, ke muṭābiq Islām meṅ qaulī wa jismānī ṭā‘at aur farmān-burdārī hai, īmān meṅ is kī qalbī taṣdīq aur tamakkun hai jab-keh eḥsān meṅ donoṅ ke rūḥānī s̱amarāt aur bāṭinī aḥwāl kā muyassar ā jānā hai. Eḥsān, insān ko a‘lá darje kā iḳhlāṣ de kar use is qadr ẓāhirī wa bāṭinī salāmatī ‘aṭā kar detā hai keh woh halākat aur tabāhī se bach jātā hai. Isī liye Qur’ān Majīd ne halākat-o tabāhī se bachne kā ṭarīqa bhī “Eḥsān” tajwīz farmāyā hai. Irshāde Rabbānī hai:

وَاَنْفِقُوْا فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ وَلَا تُلْقُوْا بِاَيْدِيْكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ ۚ وَاَحْسِنُوْا ۚ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِيْنَ ۝ (1)

“Aur Allāh kī rāh meṅ ḳharch karo aur apne hī hāthoṅ ḳhụd ko halākat meṅ nah ḍālo, aur eḥsān-shi‘ār bano, be-shak Allāh ṣāḥibāne eḥsān se maḥabbat farmātā hai.”

Yehī waj·h hai keh har shaḳhṣ par har ‘amal meṅ eḥsān ko wājib qarār diyā gayā hai, ḥattá keh kisī insān ko qatl karne aur jānwar ko aẕīyat de kar ẕab·ḥ karne se bhī man‘a kar diyā gayā.

Ẕail meṅ ham nafse maẓmūn ke ḥawāle se chand Aḥādīs̱ ẕikr karte haiṅ.

1. Ṣaḥīḥ Muslim aur dīgar kutube Ḥadīs̱ meṅ Ḥaẓrat Shaddād

(1) al-Baqarah, 2: 195

bin Aws raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

إِنَّ اللهَ كَتَبَ الإِحْسَانَ عَلَى كُلِّ شَيءٍ، فَإِذَا قَتَلْتُمْ فَأَحْسِنُوا الْقِتْلَةَ، وَإِذَا ذَبَحْتُمْ فَأَحْسِنُوا الذِّبْحَ، وَلْيُحِدَّ أَحَدُكُمْ شَفْرَتَهُ، فَلْيُرِحْ ذَبِيحَتَهُ.(1)

“Allāh Ta‘ālá ne har kām meṅ eḥsān farẓ kiyā hai. Jab tum qatl karo to aḥsan ṭarīqe se qatl karo aur jab tum zab·ḥ karo to achçhī ṭarḥ se zab·ḥ karo aur zab·ḥ karne wāle ko chāhiye keh çhurī ko achçhī ṭarḥ tez kare aur apne zab·ḥ hone wāle jānwar ko ārām de.”

2. Ḥaẓrat Abū Sharayḥ Ḳhuzā’ī raḍiya Allāhu ‘anhu bayān karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Ṣaydu wa-al-dhabā’iḥu wa-mā yu’kalu mina al-ḥaywān, bābu al-amru bi-iḥsāni al-dhabḥi wa-al-qatali wa-taḥdīdi al-shafraṫi, 3: 1548, raqm: 1955

2. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Diyāt, bābu mā jā’a fī al-nahyi ‘ani al-muthlaṫi, 4: 23, raqm: 1409

3. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Ḍaḥayā, bābu fī al-nahyi an tuṣbara al-bahā’im wa-al-rifq bi-al-dhabīḥah, 3: 100, raqm: 2815

4. Nasā’ī fī al-Sunan, Kitābu al-Ḍaḥāyā, bābu al-amru bi-iḥdādi al-shafaraṫi, 7: 227, raqm: 4405

5. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-dhabā’iḥ, bābu idhā dhabaḥtum fa-aḥsinū al-dhabḥ, 2: 1058, raqm: 3170

مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيُحْسِنْ إِلَى جَارِهِ.(1)

"Jo shaḳhṣ Allāh Ta‘ālá aur Roze Āḳhirat par īmān rakhtā ho woh apne paṛosī ke sāth eḥsān se pesh ā'e."

3. Isī ṭarḥ Ḥaẓrat Abū Dharr raḍiya Allāhu ‘anhu riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

اتَّقِ اللهَ حَيْثُمَا كُنْتَ، وَأَتْبِعِ السَّيِّئَةَ الْحَسَنَةَ تَمْحُهَا، وَخَالِقِ النَّاسَ بِخُلُقٍ حَسَنٍ.(2)

"Tum jahāṅ bhī ho Allāh Ta‘ālá se darte raho, gunāh ke ba‘d nekī kiyā karo, woh use miṭā degī aur logoṅ se aḳhlāqe ḥasanah ke ṣath pesh āyā karo."

---

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu al-ḥaththu ‘alá ikrāmi al-jāri, 1: 69, raqm: 48

2. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Adab, bābu ḥaqq al-jār, 2: 1211, raqm: 3672

3. Dārimī fī al-Sunan, 2: 134

4. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 22: 192

(2) 1. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Birri wa-al-ṣilat, bābu mā jā'a fī mu‘āsharati al-nās, 4: 355, raqm: 1987

2. Dārimī fī al-Sunan, 2: 415, raqm: 2791

3. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 5: 153, raqm: 21392

4. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 5: 211, raqm: 25324

5. Bazzār fī al-Musnad, 9: 416, raqm: 4022

6. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 20: 144, raqm: 296 (‘an Mu‘ādh bin Jabal raḍiya Allāhu ‘anhu)

Imām Tirmidhī ne ise ḥasan ṣaḥīḥ qarār diyā hai.

4. Imām Ibn Mājah aur Ibn Ḥibbān Ḥaẓrat 'Abd Allāh bin Mas'ūd raḍiya Allāhu 'anhu se riwāyat karte hain:

قَالَ رَجُلٌ: يَا رَسُوْلَ اللهِ، مَتَى أَكُوْنُ مُحْسِنًا؟ قَالَ: إِذَا قَالَ جِيْرَانُکَ: أَنْتَ مُحْسِنٌ، فَأَنْتَ مُحْسِنٌ، وَإِذَا قَالُوْا: إِنَّکَ مُسِيئٌ فَأَنْتَ مُسِيئٌ.(1)

"Ek shaķhṣ ne Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam kī bār-gāh meṅ 'arẓ kiyā: Yā Rasūl Allāh! Maiṅ mŏḥsin kab banūṅgā? Farmāyā: Jab terā paṛosī tujhe kahe keh tū mŏḥsin hai, to tū mŏḥsin hai, aur jab woh tujhe kaheṅ keh tū burā hai, to tū burā hai."

5. Imām Abū Nu'aym Ḥaẓrat Anas bin Mālik raḍiya Allāhu 'anhu se riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

إِذَا جَمَعَ اللهُ الْأَوَّلِيْنَ وَالْآخِرِيْنَ يُنَادِي مُنَادٍ فِي صَعِيْدٍ وَاحِدٍ مِنْ بُطْنَانِ الْعَرْشِ.... أَيْنَ الْمُحْسِنُوْنَ؟... قَالُوْا: نَحْنُ الْمُحْسِنُوْنَ. قَالَ: صَدَقْتُمْ، قُلْتُ لِنَبِيِّ: ﴿مَا عَلَى الْمُحْسِنِيْنَ مِنْ سَبِيْلٍ﴾(2) مَا

(1) 1. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Zuhd, bābu al-thanā'u al-ḥasan, 2: 1411, raqm: 4222, 4223
2. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 2: 284, raqm: 525
3. Ḥākim fī al-Mustadrak, 1: 534, raqm: 1399
4. Bayhaqī fī Shu'ab al-īmān, 7: 85, raqm: 1399
Imām Ḥākim ne is ḥadīs̱ ko ṣaḥīḥ qarār diyā hai.

(2) al-Tawbah, 9: 91

عَلَيْكُم مِنْ سَبِيْلٍ، ادْخُلوا الْجَنَّةَ بِرَحْمَتِي. ثُمَّ تَبَسَّمَ رَسُوْلُ اللهِ صلى الله عليه وآله وسلم فَقَالَ: لَقَدْ نَجَّاهُمُ اللهُ مِنْ أَهْوَالِ بِوَائِقِ الْقِيَامَةِ. (1)

"Allāh Taʻālá jab awwalīn-o āḳhirīn ke logoṅ ko jamʻa farmā'egā to ek pukārne wālā ʻarsh ke pāyoṅ tale ek maidān se ṣadā degā: .... Kahāṅ haiṅ ṣāḥibāne eḥsān? .... Woh ʻarẓ kareṅge: Ham ṣāḥibāne eḥsān haiṅ. Allāh Taʻālá farmā'egā: Tum ne sach kahā, maiṅ ne apne Nabī se farmāyā thā: "Ṣāḥibāne eḥsān par ilzām kī ko'ī rāh nahīṅ." Lehāẕā tum par bhī (ṭaʻnah-zanī kī) ko'ī rāh nahīṅ. Merī raḥmat ke sāth sīdhe Jannat meṅ dāḳhil ho jā'o. Phir Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne tabassum farmāyā aur irshād farmāyā: Yaqīnan Allāh Taʻālá unheṅ Qiyāmat ke aḥwāl aur saḳhtiyoṅ se najāt de degā."

6. Ḥaẓrat Jābir bin ʻAbd Allāh raḍiya Allāhu ʻanhu Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam se riwāyat karte haiṅ:

إِنَّ مِنْ أَحَبِّكُمْ إِلَيَّ وَأَقْرَبِكُمْ مِنِّي مَجْلِسًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَحَاسِنَكُمْ أَخْلَاقًا. (2)

(1) 1. Abū Nuʻaym, Kitābu al-Arbaʻīn: 100, raqm: 51

2. Munāwī fī Fayḍ al-qadīr, 1: 420, raqm: 4

(2) 1. Tirmid͟hī fī al-Sunan, Kitābu al-Birri wa-al-ṣilaṫ, bābu mā jā'a fī maʻālī al-aḳhlāq, 4: 370, raqm: 2018

2. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 185, 217, raqm: 6735, 7035 (ʻan ʻAbd Allāh bin ʻAmr raḍiya Allāhu ʻanhumā)

3. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 2: 235, raqm: 485

“Tum meṅ sab se ziyādah maḥbūb aur Qiyāmat ke Din mere nazdīk-tarīn baiṭhne wāle woh log haiṅ jo tum me se aḳhlāq meṅ achçhe haiṅ.”

7. Ḥaẕrat ‘Ā’ishah Ṣiddīqah raḍiya Allāhu ‘anhā Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se riwāyat kartī haiṅ:

إِنَّ الْمُؤْمِنَ لَيُدْرِكُ بِحُسْنِ خُلُقِهِ دَرَجَةَ الصَّائِمِ الْقَائِمِ.(1)

“Yaqīnan Momin ḥusne aḳhlāq ke ẕarī‘e din ko Rozah rakhne wāle aur rātoṅ ko qiyām karne wāle kā darajah ḥāṣil kar letā hai.”

8. Ḥaẕrat ‘Abd Allāh bin Mas‘ūd raḍiya Allāhu ‘anhu Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se riwāyat karte haiṅ:

حُرِّمَ عَلَى النَّارِ كُلُّ هَيِّنٍ سَهْلٍ قَرِيْبٍ مِنَ النَّاسِ.(2)

---

4. Bayhaqī fī Shu‘ab al-īmān, 6: 234, raqm: 799

Imām Tirmiḏhī ne is ḥadīs̱ koi ḥasan qarār diyā hai.

(1) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Adab, bābu fī ḥusni al-ḳhuluq, 4: 252, raqm: 4798

2. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 6: 90, raqm: 24639

3. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 2: 228, raqm: 480

4. Ḥākim fī al-Mustadrak, 1: 128, raqm: 199

5. Bayhaqī fī Shu‘ab al-īmān, 6: 236, raqm: 7997

(2) 1. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 1: 415, raqm: 3938

2. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 2: 215, raqm: 469

3. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 10: 231, raqm: 10562

"Be-shak woh shaḳhṣ āg par ḥarām kar diyā gayā hai jo narm-ḳhū. ḳhuṣh-aḳhlāq aur (nek majālis meṅ) logoṅ ke qarīb hai."

9. Ḥaẓrat ʻĀ'ishah Ṣiddīqah raḍiya Allāhu ʻanhu se riwāyat hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne unheṅ farmāyā:

يَا عَائِشَةُ! إِنَّ اللهَ رَفِيْقٌ يُحِبُّ الرِّفْقَ فِي الْأَمْرِ كُلِّهِ.(1)

"Ae ʻĀ'ishah! Be-shak Allāh Taʻālá narmī se sulūk karne wālā hai aur har ek muʻāmalah meṅ narmī ko pasand kartā hai."

Ek riwāyat ke mutābiq Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

يَا عَائِشَةُ! إِنَّ اللهَ رَفِيْقٌ وَيُحِبُّ الرِّفْقَ وَيُعْطِي عَلَى الرِّفْقِ مَا لَا يُعْطِي عَلَى الْعُنْفِ.(2)

---

4. Abū Yaʻlá fī Musnad, 8: 467, raqm: 5053

5. Bayhaqī fī Shuʻab al-Īmān, 7: 353, raqm: 2697

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu Istitābaṫi al-murtaddīna wa-al-muʻānidīna wa-qitālihim, bābu i<u>dh</u>ā ʻarraḍa al-<u>dh</u>immīyu wa-ġhayruhu, 6: 2539, raqm: 6528

2. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Adab, bābu al-Rifq, 2: 1216, raqm: 3688

(2) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Birru wa-al-ṣilaṫ, bābu faḍlu al-rifq, 4: 2003, raqm: 2593

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Adab, bābu fī al-rifq, 4: 254, raqm: 4807

3. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 1: 112, raqm: 902

“Ae ‘Ā’ishah! Allāh Ta‘ālá narmī karne wālā hai aur narmī ko pasand kartā hai aur narmī par itnā ‘aṭā farmātā hai keh utnā saḳhī par ‘aṭā nahīṅ karta.”

10. Ḥaẕrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

كَانَ تَاجِرٌ يُدَاينُ النَّاسَ، فَإِذَا رَأى مُعْسِرًا، قَالَ لِفِتْيَانِهِ: تَجَاوَزُوا عَنْهُ لَعَلَّ اللهَ أَنْ يَتَجَاوَزَ عَنَّا فَتَجَاوَزَ اللهُ عَنْهُ.[1]

“Ek tājir logoṅ ko qarẕ diyā kartā thā. Jab kisī ko taṅg-dast dekhtā to apne ḳhāimoṅ se ḳăhtā: Is se dar-guzar karo, shāyad Allāh Ta‘ālá ham se dar-guzar farmā’e. pas Allāh Ta‘ālá ne use mu‘āf kar diyā.”

11. Sunan Nasā’ī meṅ yehī Ḥadīs̱ kuçḥ tafṣīl ke sāth yūṅ bayān hū’ī hai:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنْ رَسُولِ اللهِ ﷺ قَالَ: إِنَّ رَجُلًا لَمْ يَعْمَلْ خَيْرًا قَطُّ وَكَانَ يُدَاينُ النَّاسَ. فَيَقُولُ لِرَسُولِهِ: خُذْ مَا تَيَسَّرَ وَاتْرُكْ مَا عَسُرَ، وَتَجَاوَزْ لَعَلَّ اللهَ تَعَالَى أَنْ يَتَجَاوَزَ عَنَّا. فَلَمَّا هَلَكَ، قَالَ اللهُ عزوجل لَهُ: هَلْ عَمِلْتَ خَيْرًا قَطُّ؟ قَالَ: لَا، إِلَّا أَنَّهُ كَانَ لِي غُلَامٌ، وَكُنْتُ أُدَاينُ

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Buyū‘, bābu man anẓara mu‘siran, 2: 731, raqm: 1972
2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-musāqāṫ, bābu faḍlu inẓāri al-mu‘sir, 3: 1196, raqm: 1562

النَّاسَ، فَإِذَا بَعَثْتُهُ لِيَتَقَاضَى، قُلْتُ لَهُ: خُذْ مَا تَيَسَّرَ وَاتْرُكْ مَا عَسُرَ، وَتَجَاوَزْ لَعَلَّ اللهَ يَتَجَاوَزُ عَنَّا. قَالَ اللهُ تَعَالَى: قَدْ تَجَاوَزْتُ عَنْکَ.(1)

“Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu se marwi hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā: Ek shaḳhṣ ne is ke siwā bhalā’ī kā ko’ī kām nahīṅ kiyā thā magar yeh keh woh logoṅ ko qarẓ diyā kartā thā. (Jab qarẓ wā-pas lenā maqṣūd hotā to) woh apne elchī se kăhtā: Jahāṅ se āsānī se mauṣūl ho wahāṅ se wuṣūl karo lekin jahāṅ maqrūẓ muflis aur taṅg-dast ho to çhoṛ do aur us se dar-guzar karo, shāyad Allāh Ta‘ālá hamārī ḳhaṭā’oṅ aur laġhzishoṅ se dar-guzar farmā’e. Jab woh faut ho gayā to Allāh Ta‘ālá ne daryādt farmāyā: Kyā tū ne ko’ī nekī kī thī? Us shaḳhṣ ne ‘arẓ kiyā: Nahīṅ, magar merā ek ḳhādim thā aur meṅ logoṅ ko qarẓ diyā kartā tha. Jab meṅ us ḳhādim ko qarẓ kī wusūlī ke liye bhejtā to use hidāyat kartā keh āsānī se mile to le lenā aur jahāṅ dushwārī ho çhoṛ denā aur mu‘āf karnā, shāyad Allāh Ta‘ālá bhī hameṅ mu‘āf farmā de. Is par Allāh Ta‘ālá ne farmāyā: Maiṅ ne tujhe mu‘āf kar diyā.”

Ḳhulāṣa’e Kalām

Lafẓe Islām, Īmān aur Eḥsān par tafṣīlī bayān ke ba‘d yeh

(1) 1. Nasā’ī fī al-Sunan, Kitābu al-Buyū‘, bābu ḥusni al-mu‘āmalaṫi wa-al-rifqu fī al-muṭālibaṫi, 7: 381, raqm: 4694

2. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 361, raqm: 8715

3. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 11: 422, raqm: 5403

4. Ḥākim fī al-Mustadrak ‘alá al-ṣaḥīḥayn, 2: 33, raqm: 2223

ḥaqīqat roze raushan kī ṭarḥ ‘ayāṅ ho ga’ī hai keh yeh tīnoṅ alfāẓ apne ma‘ná aur mafhūm ke e‘tebār se sar-ā-sar amn-o salāmatī, ḳhair-o ‘āfiyat, taḥammul-o bar-dāsht, maḥabbat-o ulfat, eḥsān-shi‘ārī aur eḥterāme ādmīyat kī ta‘līm dete haiṅ. Dīne Islām ek aisā ẓabiṭa’e ḥayāt hai jo ḳhụd bhī sar-ā-pā salāmatī hai aur dūsroṅ ko bhī amn-o salāmatī, ra’fat-o raḥmat, e‘tedāl-o tawāzun aur ṣabr-o taḥammul kī ta‘līm detā hai. Goyā **Musalmān** ṣirf woh shaḳhṣ hai jo tamām insānīyat ke liye paikare amn-o salāmatī ho aur **Momin** bhī wohī shaḳhṣ hai jo amn-o āshtī, taḥammul-o bar-dāsht, baqā’e bā-hamī aur eḥterāme ādmīyat jaise auṣāf se muttaṣif ho aur **Mŏḥsin** woh hai jis meṅ nah ṣirf Islām aur īmān donoṅ ke rūḥānī s̱amarāt aur bāṭinī aḥwāl jam‘a ho jā’eṅ bal-keh woh naf‘a-baḳhsī aur faiẓ-rasānī kā bā‘is̱ ho. Muḳhtaṣar yeh keh Islām apne wasī‘ ma‘ná meṅ ek aisā Dīn hai jis me ijtemā‘ī saṭḥ se le kar infirādī saṭḥ tak har ko’ī maḥfūẓ-o māmūn ho jātā hai.

Bāb Duwum

Musalmānoṅ ke Qatl kī Mumānaʻat

Faṣl Awwal

Musalmānoṅ ke Jān-o Māl kā Eḥterām

1. Momin kī Ḥurmat Kaʻbah kī Ḥurmat se bhī Ziyādah hai

Siyāsī, fikrī ya eʻteqādī iḳhtelāfāt kī binā par Musalmānoṅ kī akṯarīyat (**large majority**) ko kāfir, mushrik aur Bidʻatī qarār dete huwe unheṅ be-dareġh qatl karne wāloṅ ko maʻlūm honā chāhiye keh Allāh aur us ke Rasūl ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ke nazdīk Momin ke jism-o jān aur ʻizzat-o ābrū kī kyā ahammīyat hai. Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne ek Momin kī ḥurmat ko Kaʻbe kī ḥurmat se ziyādah mŏḥtaram qarār diyā hai. Imām Ibn Mājah se marwī Ḥadīs̱e mubārakah mulāḥaẓah ho:

عَنْ عَبْدِ اللهِ بْنِ عُمَرَ قَالَ: رَأَيْتُ رَسُولَ اللهِ ﷺ يَطُوفُ بِالْكَعْبَةِ، وَيَقُولُ: مَا أَطْيَبَکِ وَأَطْيَبَ رِيحَکِ، مَا أَعْظَمَکِ وَأَعْظَمَ حُرْمَتَکِ، وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ، لَحُرْمَةُ الْمُؤْمِنِ أَعْظَمُ عِنْدَ اللهِ حُرْمَةً مِنْکِ مَالِهِ وَدَمِهِ، وَأَنْ نَظُنَّ بِهِ إِلَّا خَيْرًا.[(1)]

"Ḥaẕrat ʻAbd Allāh bin ʻUmar raḍiya Allāhu ʻanhumā se marwī hai keh unhoṅ ne Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ko Ḳhāna'e Kaʻbah kā ṭawāf

(1) 1. Ibn Mājah, al-Sunan, Kitābu al-Fitan, bābu ḥurmatu dami al-Muʻmini wa-mālihi, 2: 1297, , raqm: 3932

2. Ṭabarānī, Musnad al-shamīyīn, 2: 396, raqm: 1568

3. Mundhirī, al-Tarġhīb wa-al-tarhīb, 3: 201, raqm: 3679

karte dekhā aur yeh farmāte sunā: (Ae Ka‘bah!) Tū kitnā ‘umdah hai aur terī ḳhuṣhbū kitnī pyārī hai, tū kitnā ‘aẓīmul-martabat hai aur terī ḥurmat kitnī ziyādah hai, qasam hai us ẕāt kī jis ke hāth meṅ Muḥammad kī jān hai! Momin ke jān-o māl kī ḥurmat Allāh ke nazdīk terī ḥurmat se ziyādah hai aur hameṅ Momin ke bāre meṅ nek gumān hī rakhnā chāhiye.”

2. Musalmān kī ṭaraf Hathyār se măḥẓ Ishārah karnā bhī Man‘a hai

Asleḥah kī khulī Numā’sh par bhi Pā-bandī

Faulādī aur ātishīṅ asleḥah se logoṅ ko qatl karnā to bŏhat baṛā iqdām hai. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Ahle Islām ko apne Musalmān bhā’ī kī ṭaraf asleḥah se măḥẓ ishārah karne wāle ko bhī mal‘ūn-o mardūd qarār diya hai.

1. Ḥaẓrat Abū Hurayrah se marwī hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

لَا يُشِيرُ أَحَدُكُمْ إِلَى أَخِيهِ بِالسِّلَاحِ، فَإِنَّهُ لَا يَدْرِي أَحَدُكُمْ لَعَلَّ الشَّيْطَانَ يَنْزِعُ فِي يَدِهِ، فَيَقَعُ فِي حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ.[1]

“Tum meṅ se ko’ī shaḳhṣ apne bhā’ī kī ṭaraf hathyār se ishārah nah kare, tum meṅ se ko’ī nahīṅ jāntā-keh shāyad

(1) 1. Muslim al-Ṣaḥīḥ, Kitāb al-Birru wa-al-ṣilaṫu wa-al-ādāb, bābu al-nahyu ‘ani ishāraṫi bi-al-silāḥ, 4: 2020, raqm: 2617

2. Ḥākim, al-Mustadrak ‘alá al-ṣaḥīḥayn, 3: 587, raqm: 6176

3. Bayhaqī, al-Sunan al-kubrá, 8: 23, raqm: 2617

shayṭān us ke hāth ko ḍagmagā de aur woh (qatle nā-ḥaq ke natīje meṅ) Jahannam ke gaṛhe meṅ jā gire."

Yahāṅ iste'āre kī zabān meṅ bāt kī ga'ī hai ya'nī mumkin hai keh hathyār kā irshārah karte hī woh shaḳhṣ ṭaish meṅ ā jā'e aur ġuṣṣah meṅ be-qābū ho kar use chalā de. Is 'amal kī maẕammat aur qabāḥat bayān karne ke liye use shayṭān kī ṭaraf mansūb kiyā gayā hai tā-keh log use shaytānī fe'l samjheṅ aur us se bāz raheṅ.

2. Yehī maẓmūn ek aur Ḥadīs̱ meṅ is ṭarḥ bayān huwā hai:

مَنْ أَشَارَ إِلَى أَخِيهِ بِحَدِيدَةٍ، فَإِنَّ الْمَلَائِكَةَ تَلْعَنُهُ حَتَّى يَدَعَهُ، وَإِنْ كَانَ أَخَاهُ لِأَبِيهِ وَأُمِّهِ.(1)

"Jo shaḳhṣ apne bhā'ī kī ṭaraf hathyār se ishārah kartā hai firishte us par us waqt tak la'nat karte haiṅ jab tak woh us ishārah ko tark nahīṅ kartā ḳhwāh woh us ka ḥaqīqī bhā'ī (hī kyūṅ nah) ho."

3. Ḥuẓūr 'alayhi al-ṣalāṫu wa-al-salām ne kisī kisī dūsre par asleḥah tān·ne se hī nahīṅ bal-keh 'umūmī ḥālāt meṅ asleḥah kī numā'ish ko bhī mamnū' qarār diyā. Ḥaẓrat Jābir raḍiya Allāhu 'anhu se riwāyat hai keh:

(1) 1. Muslim, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Birru wa-al-ṣilaṫu wa-al-ādāb, bābu al-nahyu 'ani ishāraṫi bi-al-silāḥ, 4: 2020, raqm: 2616

2. Tirmiḏhī al-Sunan, Kitābu al-Fitan, bābu mā jā'a fī ishārāṫi al-Muslimi ilá aḳhīhi bi-al-silāḥ, 4: 463, raqm: 2162

3. Ḥākim, al-Mustadrak 'alá al-ṣaḥīḥayn, 2: 171, raqm: 2669

4. Ibn Ḥibbān, al-Ṣaḥīḥ, 13: 272, raqm: 5944

5. Bayhaqī, al-Sunan al-kubrá, 8: 23, raqm: 15649

نَهَى رَسُولُ اللهِ ﷺ أَنْ يُتَعَاطَى السَّيْفُ مَسْلُولًا. (1)

"Rasūle Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne naṅgī talwār lene dene se man‘a farmāyā."

Naṅgī talwār kī lene dene meṅ jahāṅ zaḳhmī hone kā eḥtemāl hotā hai wahāṅ asleḥah kī numā’ish se ishte‘āl-aṅgezī kā bhī ḳhadshah răhtā hai. Islām ke Dīne ḳhair-o ‘āfiyat aur maẕhabe amn-o salāmatī hone kā is se baṛā aur kyā s̲ubūt ho saktā hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ḳhule-bandoṅ asleḥah kī numā’ish par pā-bandī lagā dī, tā-keh nah to asleḥah kī dauṛ shurū‘ ho aur nah hī us se kisī ko **threat** kiyā jā sake. Maẕkūrah Ḥadīs̲ meṅ lafẓe مَسْلُول is amr kī ṭaraf ishārah kar rahā hai keh riyāsat ke jin idāroṅ ke liye asleḥah nā-guzīr ho woh bhī us ko ġhalaṭ iste‘māl se bachāne ke liye **foolproof security** ke inteẓāmāt kareṅ.

Darje bālā băḥs̲ se s̲ābit hotā hai keh jab asleḥah kī numā’ish, dikāwā aur dūsroṅ kī ṭaraf us se ishārah karnā saḳht man‘a hai to us bal-būte par ek Muslim riyāsat ke naẓm aur ŏthŏriṭī ko chălinj karte huwe ātishīṅ golā wa bārūd se maḳhlūqe Ḳhudā ke jān-o māl ko talaf karnā kitnā baṛā gunāh aur ẓulm hoga!

(1) 1. Tirmid̲h̲ī, al-Sunan, Kitabu al-Fitan, bābu mā jā’a fī al-nahyi ‘an ta‘āṭī al-sayfi maslūlan, 4: 464, raqm: 2163

2. Abū Dāwūd, al-Sunan, Kitābu al-Jihād, bābu mā jā’a fī al-nahyi an yuta‘āṭay al-sayfu maslūlan, 3: 31, raqm: 2588

3. Ḥākim, al-Mustadrak ‘alá al-ṣaḥīḥayn, 4: 322, raqm: 7785

4. Ibn Ḥibbān, al-Ṣaḥīḥ, 13: 275, raqm: 5946

3. Musalmānoṅ ke Qatl aur Fasād-aṅgezī kī Mumāna‘at

Islām nah ṣirf Musalmānoṅ bal-keh bilā tafrīqe raṅg-o nasl tamām insānoṅ ke qatl kī saḳhtī se mumāna‘at kartā hai. Islām meṅ kisī insānī jān kī qadr-o qīmat aur ḥurmat kā andāzah yahāṅ se lagāyā jā saktā hai keh us ne ba-ġhair kisī waj·h ke ek fard ke qatl ko pūrī insānīyat ke qatl ke mutarādif qarār diyā hai. Allāh ‘azza wa-jalla ne takrīme insānīyat ke ḥawāle se Qur’ān Ḥakīm meṅ irshād farmāyā:

مَنْ قَتَلَ نَفْسًام بِغَيْرِ نَفْسٍ اَوْ فَسَادٍ فِی الْاَرْضِ فَكَاَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيْعًا.(1)

"Jis ne kisī shaḳhṣ ko ba-ġhair qiṣās ke yā zamīn meṅ fasād (phailāne kī sazā) ke (ba-ġhair, nā-ḥaq) qatl kar diyā to goyā us ne (mu‘āshare ke) tamām logoṅ ko qatl kar ḍālā."

Is Āyate mubārakah meṅ insānī jān kī ḥurmat kā muṭlaqan ẕikr kiyā gayā hai jis meṅ ‘aurat ya mard, çhote baṛe, amīr-o ġharīb ḥattá keh Muslim aur ġhair-Muslim kisī kī taḳhṣīṣ nahīṅ kī ga’ī. Mudda‘ā yeh hai keh Qur’ān ne kisī bhi insān ko bilā waj·h qatl karne kī nah ṣirf saḳht mumāna‘at farmā’ī hai bal-keh use pūrī insānīyat kā qatl ṭhăhrāyā hai. Jahāṅ tak qānūne qiṣāṣ wa-ġhairah meṅ qatl kī sazā, sazā’e maut (**capital punishment**) hai, to woh insānī ḳhūn hī kī ḥurmat wa ḥifāẓat ke liye muqarrar kī ga’ī hai.

(1) Al-Mā’idah, 5: 32

4. Daurāne Jaṅg kisī Shaḳhṣ ke Iẓhāre Islām ke ba‘d us ke Qatl kī Mumāna‘at

Ham ā’indah ṣafaḥāt meṅ tafṣīl se is bāt kā jā’ezah leṅge keh Islām daurāne jaṅg Islāmī lashkar ko kis qadr eḥtiyāṭ kī ta‘līm detā hai ḥālāṅ-keh dunyā kī tamām aqwām ke hāṅ yeh qaul mash·hūr hai keh jaṅg aur maḥabbat meṅ har chīz jā’iz hotī hai. Magar Paiġham-bare Islām ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī Sīrat-o Sunnat se hameṅ jaṅg ke iẓterābī aur ḥassās lamḥāt meṅ bhī eḥtiyāṭ aur ‘adl se kām lene kā sabaq miltā hai. Darje zail Ḥadīs̱e mubārakah meṅ hameṅ yeh ta‘līm miltī hai keh qatl ke ḳhauf se hī sahī, jab ek shaḳhṣ ne kalimah paṛh kar iẓhāre Islām kar diyā to use qatl par bhī Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne saḳht iẓhāre nā-rāẓgī farmāyā, cheh-jā’e-keh kalimah-go Musalmān aur Ahle ‘Ilm ḥaẓarāt ṣirf is liye qatl kar diye jā’eṅ keh woh Bāġhī guroh ke intehā’-pasandānah naẓarīyāt se iḳhtelāf rakhte hain. Ḥadīs̱ mulāḥaẓah kareṅ:

1. Ḥaẓrat Usāmah bin Zayd bin Ḥārithah raḍiya Allāhu ‘anhumā bayān karte hain:

بَعَثَنَا رَسُوْلُ اللهِ ﷺ إِلَى الْحُرَقَةِ مِنْ جُهَيْنَةَ، فَصَبَّحْنَا الْقَوْمَ، فَهَزَمْنَاهُمْ، وَلَحِقْتُ أَنَا وَرَجُلٌ مِنَ الْأَنْصَارِ رَجُلًا مِنْهُمْ، فَلَمَّا غَشِيْنَا قَالَ: لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ. فَكَفَّ عَنْهُ الْأَنْصَارِيُّ، وَطَعَنْتُهُ بِرُمْحِي حَتّٰى قَتَلْتُهُ. قَالَ: فَلَمَّا قَدِمْنَا، بَلَغَ ذَالِكَ النَّبِيَّ ﷺ فَقَالَ لِي: يَا أُسَامَةُ، أَقَتَلْتَهُ بَعْدَ مَا قَالَ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ؟ قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُوْلَ اللهِ، إِنَّمَا كَانَ مُتَعَوِّذًا.

قَالَ: فَقَالَ: أَقَتَلْتَهُ بَعْدَمَا قَالَ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ؟ قَالَ: فَمَا زَالَ يُكَرِّرُهَا عَلَيَّ حَتّٰى تَمَنَّيْتُ أَنِّي لَمْ أَكُنْ أَسْلَمْتُ قَبْلَ ذٰلِكَ الْيَوْمِ.[1]

“Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne hameṅ Jihād ke liye maqāme Ḥuraqah kī ṭaraf rawānah kiyā jo qabīla’e Juhaynah kī ek shāḳh hai. Ham ṣubḥ wahāṅ pahŏṅch ga’e aur (shadīd laṛā’ī ke ba‘d) unheṅ shikast de dī. Maiṅ ne aur ek Anṣārī ṣaḥābī ne mil kar us qabīlah ke ek shaḳhṣ ko gher liyā, jab ham us par ġhālib ā ga’e to us ne kahā: لَا إِلٰهَ إِلَّا الله. Anṣārī to (us kī zabān se) kalīmah sun kar alag ho gayā lekīn maiṅ ne nezah mār kar use halāk kar ḍālā. Jab ham wā-pas ā’e to Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ko bhī is wāqe‘ah kī ḳhabar ho chukī thī. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne mujhe farmāyā: Ae Usāmah! Tum ne use kalimah paṛhne ke bā-wujūd qatl kiyā? Maiṅ ne ‘arẓ kiyā: Yā Rasūl Allāh! Us ne jān bachāne ke liye kalimah paṛhā tha. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne phir farmāyā: Tum ne use kalimah paṛhne ke bā-wujūd qatl kiyā? Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam musalsal yeh kalimāt duhrā rahe the aur maiṅ afsos kar rahā thā keh kāsh āj se păhle maiṅ Islām nah lāyā hotā.”

(1) 1. Buḳhārī, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Maġhāzī, bābu ba‘thu al-Nabīyi ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallama Usmāṫa bin Zaydin ilá al-ḥuruqāti min Juhaynah, 4: 1555, raqm: 4021

2. Buḳhārī, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Diyāt, bābu qawli Allāhi Ta‘ālá: waman aḥyāhā, 6: 2519, raqm: 6478

3. Ibn Ḥibbān, al-Ṣaḥīḥ, 11:56, raqm: 4751

Imām Muslim raḥmatu Allāhi ‘alayh yeh Ḥadīs̱ in alfāẓ se riwāyat kī hai:

فَدَعَاهُ فَسَأَلَهُ، فَقَالَ: لِمَ قَتَلْتَهُ؟ قَالَ: يَا رَسُوْلَ اللهِ، أَوْجَعَ فِي الْمُسْلِمِيْنَ، وَقَتَلَ فُلَانًا وَفُلَانًا، وَسَمّٰى لَهُ نَفَرًا. وَإِنِّي حَمَلْتُ عَلَيْهِ، فَلَمَّا رَأَى السَّيْفَ، قَالَ: لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ. قَالَ رَسُوْلُ اللهِ ﷺ: أَقَتَلْتَهُ؟ قَالَ: نَعَمْ: قَالَ: فَكَيْفَ تَصْنَعُ بِلَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ إِذَا جَاءَتْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ؟ قَالَ: يَا رَسُوْلَ اللهِ، اسْتَغْفِرْ لِي. قَالَ: وَكَيْفَ تَصْنَعُ بِلَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ إِذَا جَاءَتْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ؟ قَالَ: فَجَعَلَ لَا يَزِيْدُهُ عَلَى أَنْ يَقُوْلَ: كَيْفَ تَصْنَعُ بِلَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ إِذَا جَاءَتْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ؟[1]

“Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Ḥaẓrat Usāmah raḍiya Allāhu ‘anhu ko bulā kar dar-yāft farmāyā: Tum ne use kyūṅ qatl kiyā? Unhoṅ ne ‘arẓ kiyā: Yā Rasūl Allāh! Us ne Musalmānoṅ ko taklīf dī. Chand Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum kā nām le kar batāyā keh us ne fulāṅ-fulāṅ ko shahīd kiyā thā. Maiṅ us par ḥamlah kiyā jab us ne talwār deḳhī to fauran kahā: لَا إِلٰهَ إِلَّا الله. Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Tum ne use qatl kar diyā? ‘Arẓ kiyā: Jī Ḥuẓūr! Farmāyā: Jab Roze Qiyāmat لَا إِلٰهَ إِلَّا الله kā kalimah ā’egā to tum us kā kyā jawāb doge? ‘Arẓ kiyā: Yā Rasūl Allāh! Mere liye istiġhfār kījiye. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne phir farmāyā: Jab Roze Qiyāmat لَا إِلٰهَ إِلَّا الله kā kalimah ā’egā to tum us kā kyā jawāb

(1) Muslim, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu taḥrīmu qatli al-kāfiri ba‘da an qāla: lā Ilāha illallāhu, 1: 97, raqm: 94_97

doge? Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam musalsal yehī kalimāt duhrāte rahe keh jab Qiyāmat ke Din لَا إِلٰهَ إِلَّا الله kā kalimah ā’egā to tum us kā kyā jawāb doge?”

2. Ḥaẓrat Miqdād bin Aswad raḍiya Allāhu ‘anhu bayān karte haiṅ:

قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللهِ، أَرَأَيْتَ إِنْ لَقِيتُ رَجُلًا مِنَ الْكُفَّارِ فَقَاتَلَنِي فَضَرَبَ إِحْدَى يَدَيَّ بِالسَّيْفِ، فَقَطَعَهَا، ثُمَّ لَاذَ مِنِّي بِشَجَرَةٍ، فَقَالَ: أَسْلَمْتُ لِلّٰهِ، أَفَأَقْتُلُهُ يَا رَسُولَ اللهِ بَعْدَ أَنْ قَالَهَا؟ قَالَ رَسُولُ اللهِ ﷺ: لَا تَقْتُلْهُ، قَالَ: فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللهِ، إِنَّهُ قَدْ قَطَعَ يَدِي، ثُمَّ قَالَ ذٰلِكَ بَعْدَ أَنْ قَطَعَهَا أَفَأَقْتُلُهُ؟ قَالَ رَسُولُ اللهِ ﷺ: لَا تَقْتُلْهُ فَإِنْ قَتَلْتَهُ فَإِنَّهُ بِمَنْزِلَتِكَ قَبْلَ أَنْ تَقْتُلَهُ، وَإِنَّكَ بِمَنْزِلَتِهِ قَبْلَ أَنْ يَقُولَ كَلِمَتَهُ الَّتِي قَالَ.(1)

“Yā Rasūl Allāh! Yeh farmā’īye keh agar (maidāne jaṅg meṅ) kisī kāfir se merā muqābalah ho aur woh merā hāth kāṭ dāle aur phir jab woh mere ḥamlah kī zad meṅ ā’e to ek daraḳht kī panāh meṅ ā kar kăh de: أَسْلَمْتُ لِلّٰهِ (maiṅ Allāh ke liye Musalmān ho gaya), to kyā maiṅ us shaḳhṣ ko is kalimah paṛhne ke ba‘d qatl kar saktā hūṅ. Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Tum us ko qatl

(1) 1. Buḳhārī, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Maġhāzī, bābu shahūdi al-malā’ikaṫi Badran, 4: 1474, raqm: 3794
2. Muslim, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu taḥrīmu qatli al-kāfiri ba‘da an qāla: lā Ilāha illallāhu, 1: 95, raqm: 95

nahīṅ kar sakte. Maiṅ ne ‘arẓ kiyā: Yā Rasūl Allāh! Us ne merā hāth kāṭne ke ba‘d kalimah paṛhā hai to kyā maiṅ us ko qatl nahīṅ kar saktā? Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Tum us ko qatl nahīṅ kar sakte, agar tum ne us ko qatl kar diyā to woh us darjā par hogā jis par tum us ko qatl karne se păhle the (ya‘nī ḥaq par) aur tum us darjah par hoge jis darjah par woh kalimah paṛhne se păhle thā (ya‘nī kufr par).”

Pur-amn shăhriyoṅ aur ‘ām Musalmānoṅ kā qatle ‘ām karne wāle ẓālim aur saffāk Dăhshat-gardoṅ ko apne jāreḥānah rawayyoṅ aur ẓālimānah naẓarīyāt par in farāmīne Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī raushanī meṅ ẓarūr ġhaur karnā chāhiye keh jab ḥālate jaṅg meṅ maut ke ḍar se kalimah paṛhne wāle dushman ko bhī amān ḥāṣil hai aur us kā qatl bhī sakht man‘a hai to kalimah-go Musalmānoṅ ko Masjidoṅ, daftaroṅ, ta‘līmī idāroṅ aur bāzāroṅ meṅ qatl karnā kitnā baṛā jurm hogā?

5. Dăhshat-gardoṅ kī Mu‘āwanat bhī Jurm hai

Dăhshat-gardoṅ aur qātiloṅ ko mu‘āshare meṅ se afrādī, mālī aur aḳhlāqī quwwat ke ḥuṣūl se măḥrūm karne aur unheṅ **isolate** karne ke liye Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne un kī har qism kī madad-o i‘ānat se kulliyatan man‘a nahīṅ farmāyā hai. Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Jo shaḳhṣ kisī Momin ke qatl meṅ mu‘āwanat karegā woh raḥmate Ilāhī se măḥrūm ho jā’egā. farmāne Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam hai:

مَنْ أَعَانَ عَلَى قَتْلِ مُؤْمِنٍ بِشَطْرِ كَلِمَةٍ، لَقِيَ اللهَ ﷻ مَكْتُوْبٌ بَيْنَ عَيْنَيْهِ: آيِسٌ مِنْ رَحْمَةِ اللهِ.(1)

"Jis shaḳhṣ ne chand kalimāt ke ẕarī‘ah bhī kisī Momin ke qatl meṅ kisī kī madad kī to woḥ Allāh ‘azza wa-jalla se us ḥāl meṅ milegā keh us kī āṅkhoṅ ke dar-miyān peshānī par likhā hogā: آيِسٌ مِنْ رَحْمَةِ اللهِ(Allāh Ta‘ālá kī raḥmat se māyūs shaḳhṣ)."

Is Ḥadīs̱ ke maẕmūn meṅ yeh ṣarāḥat maujūd hai keh nah ṣirf aise ẓālimoṅ kī har ṭarḥ kī mālī wa jānī mu‘āwanat man‘a hai bal-keh بِشَطْرِ كَلِمَةٍ(chand kalimāt) ke alfāẓ yeh bhī wāẓeḥ kar rahe haiṅ keh taqrīr ya tăḥrīr ke ẕarī‘e aise amn-dushman ‘anāṣir kī madad yā ḥauṣalah-afzā’ī karnā bhī saḳht maẕmūm hai aur Allāh Ta‘ālá kī raḥmat aur baḳhshish se măḥrūmī kā sabab hai. Is meṅ Dăhshat-gardoṅ ke māsṭar mā’inḍ ṭabaqāt ke liye saḳht tanbīh hai jo kam-făhm logoṅ ko Āyāt-o Aḥādīs̱ kī ġhalat tāwīleṅ kar ke unheṅ "Jannat kī bashārat" de kar siwil ābādiyoṅ ke qatl par āmādah karte haiṅ.

6. Masājid par Ḥamle karne wāle sab se baṛe Ẓālim haiṅ

Islām apne mān·ne wāloṅ ko nah ṣirf amn-o āshtī, taḥammul-o bar-dāsht aur baqā’e bā-hamī kī ta‘līm detā hai bal-keh ek dūsre ke ‘aqā’id-o naẓarīyāt aur maktab-o mashrab kā eḥterām bhī sikhātā

(1) 1. Ibn Mājah, al-Sunan, Kitābu al-Diyāt, bāu al-taġhlīẓu fī qatli Muslimin ẓulman, 4: 874, raqm: 2620

2. Rabī‘, al-Musnad, 1: 368, raqm: 960

3. Bayhaqī, al-Sunan al-kubrá, 8: 22, raqm: 15646

hai.[1] E'teqādī, fikrī ya siyāsī iḳhtelāfāt kī bunyād par muḳhālifīn kī jān-o māl yā muqaddas maqāmāt par ḥamle karnā nah ṣirf ġhair-Islāmī bal-keh ġhair-insānī fe'l bhī hai. Ḳhụd-kush ḥamloṅ aur bam-dhamākoṅ ke zarī'e Allah ke gharoṅ kā taqaddus pā-māl karne wāle aur wahāṅ logoṅ kī qīmtī jāneṅ talaf karne wāle hargiz nah to Momin ho sakte haiṅ aur nah hī hidāyat yāftā. Masjidoṅ meṅ ḳhauf-o hirās ke zarī'e Allāh ke zikr se rokne aur unheṅ apnī dăhshat-gardānah kār-rawā'iyoṅ ke zarī'e wīrān karne wāloṅ ko Qur'ān ne nah ṣirf sab se baṛā ẓālim qarār diyā hai, bal-keh unheṅ dunyā wa āḳhirat meṅ zillat-āmez 'azāb kī wa'īd bhī sunā'ī hai. Irshāde Bārī Ta'ālá hai:

وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَّنَعَ مَسٰجِدَ اللّٰهِ اَنْ يُّذْكَرَ فِيْهَا اسْمُه وَسَعٰى فِيْ خَرَابِهَاط اُولٰٓئِکَ مَا کَانَ لَهُمْ اَنْ يَّدْخُلُوْهَآ اِلَّا خَآئِفِيْنَط لَهُمْ فِی الدُّنْيَا خِزْیٌ وَّلَهُمْ فِی الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيْمٌ۝[2]

"Aur us shaḳhṣ se baṛh kar kaun ẓālim hogā jo Allāh kī Masjidoṅ meṅ us ke nām kā zikr kiye jāne se rok de aur unheṅ wīrān karne kī koshish kare, unheṅ aisā karnā munāsib nah thā keh Masjidoṅ meṅ dāḳhil hote magar ḍarte huwe, un ke liye dunyā meṅ (bhī) zillat hai aur un ke liye āḳhirat meṅ (bhī) baṛā 'azāb hai."

Ek aur maqām par Allāh Ta'ālá ne wāẓeḥ ṭaur par farmā diyā hai keh Allāh kī Masjideṅ ṣirf wohī ābād karte haiṅ jo Allāh par aur Yaume Āḳhirat par īmān rakhte haiṅ aur wohī hidāyat-yāftah hai. Is

(1) Bainul-mazāhib rawā-dārī (**interfaith tolerance**) aur dūsre mazāhib ke eḥterām ke bāre meṅ Islāmī ta'līmāt kā zikr ā'indah abwāb meṅ kiyā jā'egā.

(2) Al-Baqarah, 2: 114

se yeh wāẓeḥ hotā hai keh Masājid aur ‘ibādat-gāhoṅ ko ābād karne kī ba-jā’e un par ḥamlah karne wāle nah to Yaume Ḥisāb par īmān rakhte haiṅ aur nah hī woh Momin haiṅ. Irshāde Bāri Ta‘ālá hai:

إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسٰجِدَ اللهِ مَنْ اٰمَنَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَاٰتَى الزَّكٰوةَ وَلَمْ يَخْشَ اِلَّا اللهَ فَعَسٰٓى اُولٰٓئِكَ اَنْ يَّكُوْنُوْا مِنَ الْمُهْتَدِيْنَ۝[1]

"Allāh kī Masjideṅ ṣirf wohī ābād kar saktā hai jo Allāh par aur Yaume Āḳhirat par īmān lāyā aur us ne Namāz qā’im kī aur zakāṫ adā kī aur Allāh ke siwā (kisī se) nah ḍarā. So ummid hai keh yehī log hidāyat pāne wāloṅ meṅ ho jā’enge."

Masājid wa mazārāt aur dīgar muqaddas maqāmāt kī be-ḥurmatī karne wāle Dăhshat-gardoṅ ke ăḥwāl-o ẓurūf aur mujālasat-o muṣāḥabat kā tanqīdī jā’ezah liyā jā’e to yeh ḥaqīqat roze raushan kī ṭarḥ ‘āyāṅ ho jātī hai keh un kā zehnī wa fikrī irteqā’ nihāyat hī taṅg-naẓarī ke māḥaul meṅ hotā hai. Is taṅg-naẓarī se intehā-pasandī (**extremism**) janm letī hai, intehā-pasandī insān ko jāreḥīyat (**aggression**) par uksātī hai aur phir jāreḥīyat kā manṭiqī natījah Dăhshat-gardī (**terrorsim**) kī bhayānak ṣūrat meṅ rū-numā hotā hai. Nafrat-o ta‘aṣṣub aur jabr-o tashaddud ke is maqām par insān ke andar se e‘tedāl wa tawāzun (**moderation**) aur taḥammul-o bar-dāsht (**tolerance**) kī ṣalāḥīyateṅ salb ho jātī haiṅ. Jab insān ثُمَّ قَسَتْ قُلُوْبُكُمْ مِّنْم بَعْدِ ذٰلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ[2] kā miṣdāq ban kar saṅg-dilī aur shaqāwat-o bad-baḳhtī kī

---

(1) Al-Tawbah, 9: 18

(2) "Phir us ke ba‘d (bhī) tumhāre dil saḳht ho ga’e chunāṅ-cheh woh (saḳhtī meṅ) pattharoṅ jaise (ho ga’e)"[1]

---

(1) Al-Baqarah, 2: 74

intehā ko pahŏṅchtā hai to phir us se bāzāroṅ, mārkeṱoṅ, ‘awāmmī maqāmāt aur dars-gāhoṅ meṅ maujūd logoṅ ko qatl karne se le kar Masājid meṅ mashġhūle ‘ibādat logoṅ kī jāneṅ lene aur Masājid ko tāḳht-o tārāj karne tak kuçh bhi ba‘īd nahīṅ hotā. Aise iqdāmāt karne wāloṅ kā Islām se kyā ta‘alluq-o wāsṭah hai! Agar un meṅ ḳhaufe Ḳhudā aur fikre āḳhirat kā ek z̠arrah bhī hotā to kam az-kam un kī wăḥshat-o barbarīyat se Masājid aur Namāzī to măḥfūẓ răhte. Lehāz̠ā un kā Masājid tak ko nishānah banāne ka iqdām is amr kā bayyin s̠ubūt hai keh un kā Islām jaise pur-amn aur salāmatī wa ‘āfiyat wāle Dīn se ko’ī ta‘alluq nahīṅ hai.

Faṣl Duwum

Musalmānon ko Aẕīyat dene aur Qatl karne kī Sazā

1. Ek Momin kā Qatl pūrī Dunyā kī Tabāhī se Baṛā Gunāh hai

Apne ghinā'one aur nā-pāk maqāṣid ke ḥuṣūl ke liye 'ām shăhriyoṅ aur pur-amn insānoṅ ko be-dareġh karne wāle kaise Dīn amn-o salāmatī ke 'alam-bardār bante haiṅ. Woh apnī dăhshat-gardānā kār-rawā'iyoṅ ke ẕarī'e hazāroṅ Musalmānoṅ kī qatl-o ġhārat-garī meṅ maṣrūf haiṅ jab-keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne to ek Momin ke qatl ko bhī pūrī dunyā ke tabāh hone se baṛā gunāh qarār diyā hai. Is ḥawāle se chand Aḥādīs̱ mulāḥaẓah farmā'eṅ:

1. عَنْ عَبْدِ اللهِ بْنِ عَمْرٍو رضي الله عنهما أَنَّ النَّبِيَّ صلى الله عليه وآله وسلم قَالَ: لَزَوَالُ الدُّنْيَا أَهْوَنُ عَلَى اللهِ مِنْ قَتْلِ رَجُلٍ مُسْلِمٍ.(1)

"Ḥaẓrat 'Abd Allāh bin 'Amr raḍiya Allāhu 'anhumā se riwāyat hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Allāh Ta'ālá ke nazdīk ek

---

(1) 1. Tirmiḏhī, al-Sunan, Kitābu al-Diyāt, bābu mā jā'a fī tashadīdi qatli al-Mu'minin, 4: 16, raqm: 1395

2. Nasā'ī, al-Sunan, Kitābu Taḥrīmi al-dam, bābu ta'ẓīmu al-dam, 7: 82, raqm: 3987

3. Ibn Mājah, al-Sunan, Kitabu al-Diyāt, bāu al-taġhlīẓu fī qatli Muslimin ẓulman, 2: 874, raqm: 2619

Musalmān shaḳhṣ ke qatl se pūrī dunyā kā nā-paid (aur tabāh) ho jānā halkā (wāqe‘ah) hai.”

2. عَنْ عَبْدِ اللهِ بْنِ بُرَيْدَةَ عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ ﷺ: قَتْلُ الْمُؤْمِنِ أَعْظَمُ عِنْدَ اللهِ مِنْ زَوَالِ الدُّنْيَا.[1]

“Ḥaẕrat ‘Abd Allāh bin Buraydah raḍiya Allāhu ‘anhu apne wālid se riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Momin ko qatl karnā Allāh Ta‘ālá ke nazdīk tamām dunyā ke bar-bād hone se baṛā hai.”

3. Ek riwāyat meṅ kisī bhī shaḳhṣ ke qatle nā-ḥaq ko dunyā ko miṭ jāne se baṛā ḥādes̱ah qarār diyā gayā hai.

عَنِ الْبَرَاءِ بْنِ عَازِبٍ رضي الله عنه قَالَ: قَالَ رَسُوْلُ اللهِ ﷺ: لَزَوَالُ الدُّنْيَا جَمِيْعًا أَهْوَنُ عِنْدَ اللهِ مِنْ سَفْكِ دَمٍ بِغَيْرِ حَقٍّ.[2]

“Ḥaẕrat Barā’ bin ‘Āzib raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-

(1) 1. Nasā’ī, al-Sunan, Kitābu Taḥrīmi al-dam, bābu ta‘ẓīmu al-dam, 7: 82, raqm: 3988_3990

2. Ṭabarānī, al-Mu‘jam al-ṣaġhīr, 1: 355, raqm: 594

3. Bayhaqī, al-Sunan al-kubrá, 8: 22, raqm: 15647

Imām Ṭabarānī ne is Ḥadīs̱ ko ḥasan qarār diyā hai.

(2) . 1. Ibn Abī al-Dunyā, al-Ahwāl: 190, raqm: 183

2. Ibn Abī ‘Āṣim, al-Diyāt,: 2: raqm: 2

3. Bayhaqī, Shu‘ab al-īmān, 4: 345, raqm: 5344

sallam ne farmāyā: Allāh Ta‘ālá ke nazdīk pūrī kā’enāt kā ḳhatm ho jānā bhī kisī shaḳhṣ ke qatle nā-ḥaq se halkā hai.”

2. Insānī Jān kā Qatl misle Kufr hai

‘Aqā’id meṅ Ahle Sunnat ke Imām Abū Manṣūr Māturīdī Āyate mubārakah - مَنْ قَتَلَ نَفْسًام بِغَيْرِ نَفْسٍ - ke zail meṅ insānī qatl ko kufr qarār dete huwe bayān karte haiṅ:

من استحل قتل نفس حَرَّمَ اللّٰہ قتلها بغير حق، فكأنّما استحل قتل الناس جميعًا، لأنه يكفر باستحلاله قتل نفس محرم قتلها، فكان كاستحلال قتل الناس جميعًا، لأن من كفر بآية من كتاب اللّٰہ يصير كافرًا بالكل....

وتحتمل الآية وجهًا آخر، وهو ما قيل: إنه يجب عليه من القتل مثل ما أنه لو قتل الناس جميعًا.

ووجه آخر: أنه يلزم الناس جميعا دفع ذلک عن نفسه ومعونته له، فإذا قتلها أو سعي عليها بالفساد، فكأنما سعي بذلک علي الناس كافة.... وهذا يدل أن الآية نزلت بالحكم في أهل الكفر وأهل الإسلام جميعاً، إذا سعوا في الأرض بالفساد.(1)

“Jis ne kisī aisī jān kā qatl ḥalāl jānā jis kā na-ḥaq qatl karnā Allāh Ta‘ālá ne ḥarām kar rakhā hai, to goyā us ne tamām logoṅ ke qatl ko ḥalāl jānā, kyūṅ-keh aisī jān jis kā qatl ḥarām

(1) Abū Manṣūr al-Māturīdī, Ta’wīlāt ahl al-Sunnah, 2: 501

hai, **<u>woh us ke qatl ko ḥarām samajh kar kufr kā murtakib huwā hai,</u>** woh aise hī hai jaise us ne tamām logoṅ ke qatl ko ḥalāl jānā, kyūṅ-keh jo shaḳhṣ Kitābullāh kī ek Āyat kā inkār kartā hai woh pūrī Kitābullāh kā inkār karne wālā hai. .....

"Yeh Āyat ek aur taujīh kī bhī ḥāmil hai aur woh yeh hai keh kahā gayā hai keh kisī jān ke qatl ko ḥalāl jān·ne wāle par tamām logoṅ ke qatl kā gunāh lāzim ā'egā (kyūṅ-keh 'ālame insānīyat ke ek fard ko qatl kar ke goyā us ne pūrī insānīyat par ḥamlah kiyā hai)."

"Ek taujīh yeh bhī hai keh tamām logoṅ par lāzim hai keh ijtemā'ī koshish ke sāth us jān ko qatl se bachā'eṅ aur us kī madad kareṅ. Pas jab woh us ko qatl kar ke fasād bapā karne kī koshish karegā to goyā woh pūrī insānīyat par fasād bapā karne kī koshish kartā hai. ...... aur yeh chīz dalālat kartī hai keh yeh Āyat is ḥukm ke sāth tamām Ahle Kufr aur Ahle Islām ke liye nāzil hū'ī hai jab-keh woh fasād fil-arḍ ke liye sar-gardāṅ ho."

'Allāmah Abū Ḥafṣ **al-Ḥanbalī** apnī Tafsīr **al-Lubāb fī 'ulūm al-Kitāb** meṅ Allāh Ta'ālá ke farmān فَكَاَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا kī Tafsīr meṅ ek insān ke qatl ko pūrī insānīyat kā qatl qarār dete huwe muḳhtalif A'immah ke aqwāl naql karte huwe farmāte haiṅ:

1. قال مُجَاهِد: من قتل نَفْساً محرّمة يَصْلَى النّار بقتلها، كما يصلاها لو قتل النّاس جميعاً،

2. وقال قتادة: أعْظَم الله أجرَهَا وعظّم وزرَها، معناه: من استَحَلَّ قتل مُسْلِمٍ بغير حَقّه، فكأنّما قتل النّاس جميعاً،

3. وقال الحسن: ﴿فَكَاَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيْعًا﴾، يعني: أنّه يَجِبُ عليه من القِصَاص بِقَتْلِهَا، مثل الذي يجب عليه لو قتل النَّاسَ جَمِيعًا.

قوله تعالى: ﴿اِنَّمَا جَزٰٓؤُا الَّذِيْنَ يُحَارِبُوْنَ اللهَ وَرَسُوْلَه وَيَسْعَوْنَ فِی الْاَرْضِ فَسَادًا اَنْ يُّقَتَّلُوْٓا اَوْ يُصَلَّبُوْٓا اَوْ تُقَطَّعَ اَيْدِيْهِمْ وَاَرْجُلُهُمْ مِّنْ خِلَافٍ اَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْاَرْضِ ط ذٰلِکَ لَهُمْ خِزْیٌ فِی الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِی الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيْمٌ ۝ اِلَّا الَّذِيْنَ تَابُوْا مِنْ قَبْلِ اَنْ تَقْدِرُوْا عَلَيْهِمْ ج فَاعْلَمُوْٓا اَنَّ اللهَ غَفُوْرٌ رَّحِيْمٌ ۝﴾[1]

وقوله: ﴿يُحَارِبُون اللهَ﴾، أي: يُحَارِبُون أولِيَاء ه كذا قدَّرَه الجمهور.

وقال الزَّمَخْشَرِيّ: ”يُحَارِبُون رسول الله، ومحاربة المُسْلِمِين في حكم مُحَارَبَتِه.“

نزلت هذه الآية في قطّاع الطّريق من المُسْلِمين (وهذا قول) أكثر الفقهاء.[2]

(1) al-Mā’idah, 5: 33, 34

(2) 1. Baġhawī, Ma‘ālim al-Tanzīl, 2: 33
2. Rāzī, al-Tafsīr al-kabīr, 11: 169

أنّ قوله تعالى: ﴿الَّذِيْنَ يُحَارِبُوْنَ اللهَ وَرَسُوْلَه وَيَسْعَوْنَ فِی الْاَرْضِ فَسَادًا﴾ يتناول كل من يُوصَف بهذه سواءً كان مُسْلِمًا أو كافراً، ولا يُقالَ: الآية نزلت في الكُفّار، لأن العبرة بعُمُوم اللّفْظ لا خُصوص السّبَب، فإن قيل: المُحَارِبُون هم الذين يَجْتَمِعُون ولهم مَنَعَة، ويَقصدون المُسْلِمِين في أرواحهم ودِمَائهم، واتّفَقُوا على أنّ هذه الصِّفَة إذا حصلت في الصّحراء كانوا قُطّاع الطّريق، وأما إن حصلت في الأمصار، فقال الأوزَاعِيّ ومالِكٌ واللّيْثُ بن سَعْد والشّافِعِيّ: هم أيضاً قُطّاع الطّريق، هذا الحدّ عليهم، قالوا: وإنّهم في المُدُن يكونون أعظَم ذَنْباً فلا أقَلّ من المساواة، واحتجوا بالآية وعمومها، ولأنّ هذا حدّ فلا يختلف كسائر الحدود.[1]

“**1.** Ḥaẓrat Mujāhid ne farmāyā: Jis shaḳhṣ ne ek jān ko bhī nā-ḥaq qatl kiyā to woh us qatl ke sabab dozaḳh meṅ jā’egā, jaisā keh woh tab dozaḳh meṅ jātā agar woh sārī insānīyat ko qatl kar detā (ya‘nī us kā ‘aẕābe dozaḳh aisā hogā jaise us ne pūrī insānīyat ko qatl kar diyā ho).

2. Ḥaẓrat Qatādah ne farmāyā: Allāh Ta‘ālá ne us kī sazā baṛhā dī hai aur us kā bojh ‘aẓīm kar diyā hai ya‘nī jo shaḳhṣ nā-ḥaq kisī Musalmān ke qatl ko ḥalāl samajhtā hai goyā woh tamām logoṅ ko qatl kartā hai.

(1) Abū Ḥafṣ al-Ḥanbalī, al-Lubāb fī ‘ulūm al-Kitāb, 7: 301

3. Ḥaẓrat Ḥasan Baṣrī raḥmatu Allāhi ‘alayh ne ﴿فَكَاَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيْعًا﴾ kī tafṣir meṅ farmāyā keh (jis ne nā-ḥaq ek jān ko qatl kiyā) us par us ke qatl kā qiṣāṣ wājib hogā, us shaḳhṣ kī mis̱l jis par tamām insānīyat ko qatl karne kā qiṣāṣ wājib ho. Irshāde Bārī Ta‘ālá hai: ﴿Be-shak jo log Allāh aur us ke Rasūl se jaṅg karte haiṅ aur zamīn meṅ fasād-aṅgezī karte phirte haiṅ (ya‘nī Musalmānoṅ meṅ ḳhūn-rez răh-zanī aur ḍākah-zanī wa-ġhairah ke murtakib hote haiṅ) un kī sazā yehī hai keh woh qatl kiye jā’eṅ yā (waṭan kī) zamīn (meṅ chalne phirne) se dūr (ya‘nī mulk-badar yā qaid) kar diye jā’eṅ. Yeh (to) un ke liye dunyā meṅ ruswā’ī hai aur un ke liye āḳhirat meṅ (bhī) baṛā ‘az̠āb hai. Magar jin logoṅ ne, qabl us ke tum un par qābū pā jā’o. Taubah kar lī so jān lo keh bŏhat baḳhshne wālā nihāyat maherbān hai.﴾

“Allāh Ta‘ālá ke farmān ﴿يُحَارِبُوْنَ اللّٰهَ﴾ se murād hai: يحاربون اولياءه (woh Allāh Ta‘ālá ke Auliyā’ se jaṅg karte haiṅ). Yehī ma‘ná jamhūr ne bayān kiyā hai. Aur ‘Allāmah Zamaḳhsharī ne kahā keh woh Allāh Ta‘ālá ke Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se jaṅg karte haiṅ; aur Musalmānoṅ ke sāth jaṅg karnā dar-aṣl Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam hī ke sāth jaṅg ke ḥukm meṅ hai.

“Yeh Āyat - ﴿اِنَّمَا جَزٰٓؤُا الَّذِيْنَ يُحَارِبُوْنَ اللّٰهَ﴾- Musalmān rāh-zanoṅ ke bāre meṅ utrī hai, aur yeh aks̱ar Fuqahā’ kā qaul hai.”

“Allāh Ta‘ālá ke is farmān meṅ har woh shaḳhṣ shāmil hai jo un ṣifāt se muttaṣif ho ḳhwāh woh Muslim ho yā kāfir. Yeh nahīṅ kahā jā’egā keh yeh Āyat kuffār ke ḥaq meṅ nāzil hū’ī kyūṅ-keh e‘tebār lafẓ ke ‘umūm kā hogā nah sabab ke ḳhāṣ hone kā. Aur agar kahā jā’e keh محاربون woh hai jo mujtama‘

hote haiṅ aur un ke pās ṭāqat-o quwwat bhī hotī hai aur woh Musalmānoṅ kī jānoṅ kā qaṣd karte haiṅ to Fuqahā’ kā is bāt par ittefāq hai keh agar yeh waṣf ṣăḥrā’ meṅ pāyā jā’e to use log rāh-zan kăhlā’enge, aur agar Dăhshat-gardī wa qatl-o ġhārat-garī kā yeh ‘amal shăhroṅ meṅ pāyā jā’e to Imām Awzā’ī, Mālik, Layth bin Sa‘d aur Shafi‘ī kā qaul hai keh woh (qātil hone ke ‘ilāwah) rāh-zan aur ḍākū bhī haiṅ, un par bhī yehī ḥad hai. Unhoṅ ne kahā keh agar woh shăhroṅ meṅ hoṅ to un kā gunāh bŏhat-hī ziyādah ho jā’ega.”

Kisī ek Momin ko qaṣdan qatl karne wāle kī zillat-āmez sazā kā andāzā yahāṅ se lagā leṅ keh Allāhu subḥānahu wa-Ta‘ālá ne ek hī Āyat meṅ nah ṣirf aise qātil ke liye dozaḳh kī sazā kā zikr kiyā hai bal-keh خالِدًا، غَضِبَ، لَعَنَهٗ اور عذَابًا عَظِيْمًا farmā kar us kī shiddat-o ḥiddat meṅ ka’ī gunā iẕāfah kar diyā hai. Irshāde Bāri Ta‘ālá hai:

وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُّتَعَمِّدًا فَجَزَآؤُه جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيْهَا وَغَضِبَ اللّٰهُ عَلَيْهِ وَلَعَنَه وَاَعَدَّ لَه عَذَابًا عَظِيْمًا ۝ (1)

“Aur jo shaḳhṣ kisī Musalmān ko qaṣdan qatl kare to us kī sazā dozaḳh hai keh muddatoṅ us meṅ rahegā aur us par Allāh ġhaẕab-nāk hogā aur us par la‘nat karegā aur us ne us ke liye zabar-dast ‘azāb tayyār kar rakhā hai.”

3. Musalmānoṅ kā Qatle ‘Ām Kufrīyah Fe‘l hai

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Musalmānoṅ kā ḳhūn bahāne, unheṅ qatl karne aur fitna-o fasād bar-pā karne ko nah ṣirf kufr qarār diyā hai bal-keh Islām se wā-

(1) al-Nisā’, 4:93

pas kufr kī ṭaraf palat jānā qarār diyā hai. Ise iṣṭelāḥe ṣhar‘a meṅ irtedād kăhte haiṅ.

Imām Buḳhārī Ḥaẕrat ‘Abd Allāh bin ‘Abbās raḍiya Allāhu ‘anhumā se riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

لَا تَرْتَدُّوْا بَعْدِي كُفَّارًا يَضْرِبُ بَعْضُكُمْ رِقَابَ بَعْضٍ.[1]

> “Tum mere ba‘d ek dūsre ko qatl karne ke sabab kufr kī ṭaraf nah lauṭ jānā.”

Goyā kalimah-go Musalmānoṅ kā āpas meṅ qatle ‘ām ṣarīḥ kufrīyah ‘amal hai jise irtedād se lafẓī mumāsalat dī ga’ī hai.

4. Qatl, Shirk kī ṭarḥ Ẓulme ‘Aẓīm hai

Ḥafiẓ Ibn Kahthr (mutawaffá 774 hijri) Āyat وَمَنْ يَّقْتُلْ مُؤْمِنًا مُّتَعَمِّدًا[2] kī Tafsīr meṅ qatle ‘amd ko gunāhe ‘aẓīm aur ma‘ṣiyate kubrá qarār dete huwe bayān karte haiṅ keh nā-ḥaq kisī Musalmān ko qatl karnā itnā baṛā gunāh hai keh Allāh ‘azza wa-jalla ne use shirk jaise ẓulme ‘aẓīm ke sāth milā kar bayān kiyā hai. Woh likhte haiṅ:

وهذا تهديد شديد ووعيد أكيد لمن تعاطي هذا الذنب العظيم، الذي هو مقرون بالشرك بالله في غير ما آية في كتاب الله، حيث

(1) 1. Buḳhārī, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Fitan, bābu qawli al-Nabī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam: lā tarji‘ū ba‘dī kuffāran yaḍribu ba‘ḍukum riqāba ba‘ḍin, 6: 2594, raqm: 6668

2. Ṭabarānī, al-Mu‘jam al-awsaṭ, 4: 269, raqm: 4166

(2) al-Nisā’, 4: 93

يقول سبحانه في سورة الفرقان: ﴿وَالَّذِينَ لا يَدْعُونَ مَعَ اللهِ إِلَهًا آخَرَ وَلا يَقْتُلُونَ النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللهُ إِلا بِالْحَقِّ وَلا يَزْنُونَ﴾.[1] وقال تعالى: ﴿قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ أَلَّا تُشْرِكُوْا بِهِ شَيْئًا﴾ إلى أن قال: ﴿وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ذٰلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ.﴾[2].[3]

“Us (qatle ‘amd jaise) gunāhe ‘aẓīm kā irtekāb karne wāloṅ ke liye yeh shadīd dhamkī aur mu’akkad wa‘īd hai keh qatle ‘amd ko Allāhu tabāraka wa-Ta‘ālá ke sāth shirk jaise gunāh ke sāth milā kar bayān kiyā gayā hai. Allāhu subḥānahu wa-Ta‘ālá ne sūra’e Furqān meṅ irshād farmāyā hai: ﴾Aur yeh woh log haiṅ jo Allāh ke sāth kisī dūsre ma‘būd kī pūjā nahīṅ karte aur nah hī kisī aisī jān ko qatl karte haiṅ jise ba-ġhair ḥaq mārnā Allāh ne ḥarām farmāyā hai aur nah hi bad-kārī karte haiṅ.﴿ Aur irshād farmāyā: ﴾Farmā dījiye! Ā’o maiṅ woh chīzeṅ paṛh kar sunā dūṅ jo tumhāre Rab ne tum par ḥarām kī haiṅ (woh) yeh keh tum us ke sāth kisī chīz ko sharīk nah ṭhăhrā’o...... aur us jān ko qatl nah karo jise (qatl karnā) Allāh ne ḥarām kiyā hai bajuj ḥaqqe (shar‘ī) ke. Yehī woh umūr haiṅ jin kā us ne tumheṅ tākīdī ḥukm diyā hai tā-keh tum ‘aql se kām lo.﴿.”

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ḳhuṭba’e Ḥajjaṫu al-wadā‘ ke mauqa‘ par insānī jān-o māl ke

(1) al-Furqān, 25: 68
(2) al-An‘ām, 6: 151
(3) Ibn Kat͟hīr, Tafsīr al-Qur’ān al-‘Aẓīm, 1: 535

talaf karne aur qatl-o ġhārat-garī kī ḳharābī wa mumāna‘at se āgāh karte huwe irshād farmāyā:

إِنَّ دِمَائَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ وأعْرَاضَكُمْ عَلَيْكُمْ حَرَامٌ، كَحُرْمَةِ يَوْمِكُمْ هٰذَا، فِي شَهْرِكُمْ هٰذَا، فِي بَلَدِكُمْ هٰذَا، إِلَى يَوْمِ تَلْقَوْنَ رَبَّكُمْ. أَلاَ، هَلْ بَلَّغْتُ؟ قَالُوْا: نَعَمْ. قَالَ: اَللّٰهُمَّ اشْهَدْ، فَلْيُبَلِّغِ الشَّاهِدُ الْغَائِبَ، فَرُبَّ مُبَلَّغٍ أَوْعٰى مِنْ سَامِعٍ، فَلاَ تَرْجِعُوْا بَعْدِي كُفَّارًا يَضْرِبُ بَعْضُكُمْ رِقَابَ بَعْضٍ.[1]

“Be-shak tumhāre ḳhūn aur tumhāre māl aur tumhārī ‘izzateṅ tum par is ṭarḥ ḥarām haiṅ jaise tumhāre is din kī ḥurmat tumhāre is mahīne meṅ aur tumhāre is shăhr meṅ (muqarrar kī ga’ī) hai us Din tak jab tum apne Rab se miloge. Suno! Kya maiṅ ne tum tak (apne Rab kā) paiġhām pahŏṅchā diyā? Log ‘arẓ-guzār huwe: Jī hāṅ. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: ae Allāh! Gawāh răhnā. Ab chāhiye keh (tum meṅ se har) maujūd shaḳhṣ ise ġhā’ib tak pahŏṅchā de kyūṅ-keh kitne hī log aise haiṅ keh jin tak bāt pahŏṅchā’ī jā’e to woh sun·ne wāle se ziyādah yād rakhte

(1) 1. Buḳhārī, al-Ṣaḥīḥ, Kitabu al-Ḥajj, bābu al-ḳhuṭbaṫi ayyāma Miná, 2: 620, raqm: 1654

2. Buḳhārī, Kitābu al-‘Ilm, bābu qawli al-Nabīyi ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallama: Rubba muballiġhin aw‘ay min ṣāmi‘in, 1: 37, raqm: 67

3. Muslim, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Qasāmaṫu wa-al-muḥāribūna wa-al-qiṣāṣu wa-al-diyāt, bābu taġhlīẓu taḥrīmi al-dimā’i wa-al-a‘rāḍi wa-al-amwāl, 3: 1305, 1306, raqm: 1679

haiṅ (aur suno!) Mere ba'd ek dūsre ko qatl kar ke kāfir nah ho jānā."

Is muttafaq 'alaih Ḥadīs̱e mubārakah meṅ Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne ṣarāḥatan yeh faiṣalah ṣādir farmā diyā keh jo log āpas meṅ ḳhūn-ḳharābah kareṅge, fitna-o fasād aur Dăhshat-gardī kī waj·h se ek dūsre par asleḥah uṭhā'eṅge aur Musalmānoṅ kā ḳhūn bahā'eṅge woh Musalmān nahīṅ bal-keh kufr ke murtakib haiṅ. **Lehāẕā intehā-pasandoṅ aur Dăhshat-gardoṅ ke jabr-o tashaddud ko Ḥuẕūr ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne فَلاَ تَرْجِعُوْا بَعْدِي كُفَّارًا farmā kar kufr qarār de diyā.**

Ḥaẕrat Abū Sa'īd Ḳhudrī aur Ḥaẕrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu 'anhumā se riwāyat hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne Momin ke qātil kī sazā Jahannam bayān karte huwe irshād farmāyā:

لَوْ أَنَّ أَهْلَ السَّمَاءِ وَأَهْلَ الْأَرْضِ اشْتَرَكُوْا فِي دَمِ مُؤْمِنٍ لَأَكَبَّهُمُ اللهُ فِي النَّارِ.(1)

"Agar tamām āsmānoṅ wa zamīn wāle kisī ek Momin ke qatl meṅ sharīk ho jā'eṅ tab bhī yaqīnan Allāh Ta'ālá un sab ko Jahannam dega."

(1) 1. Tirmiḏẖī, al-Sunan, Kitābu al-Diyāt, bābu al-ḥukmu fī al-dimā'i, 4: 17, raqm: 1398
2. Rabī', al-Musand, 1: 292, raqm: 757
3. Daylamī, Musnad al-Firdaws, 3: 361, raqm: 5089

5. Ḳhūn-ḳharābah Tamām Jarā'im se Baṟā Jurm hai

Qatl-o ġhārat-garī, ḳhūn-ḳharābah, fitna-o fasād aur nā-ḥaq ḳhūn bahānā itnā baṟā jurm hai keh Qiyāmat ke Din Allāhu subḥānahu wa-Taʿālá aise mujrimoṅ ko sab se pǎhle be-niqāb kar ke kaifare kirdār tak pahŏṅchā'egā.

1. Ḥaẕrat ʿAbd Allāh bin Masʿūd raḍiya Allāhu ʿanhu bayān karte haiṅ keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʿalayhi wa-ʿalá Ālihī wa-sallam ne ḳhūn-rezī kī shiddat bayān karte huwe irshād farmāyā:

أَوَّلُ مَا يُقْضَى بَيْنَ النَّاسِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِي الدِّمَاءِ.(1)

"Qiyāmat ke Din logoṅ ke dar-miyān sab se pǎhle ḳhūn-rezī kā faiṣalah sunāyā jā'egā."

2. Ḥaẕrat ʿAbd Allāh bin ʿUmar raḍiya Allāhu ʿanhumā se riwāyat hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʿalayhi wa-ʿalá Ālihī wa-sallam ne bā-hamī ḳhūn-ḳharābah aur laṟā'ī jhagṟe ke tabāh-kun natā'ij se ḳhabar-dār karte huwe farmāyā keh qatl-o ġhārat-garī itnā baṟā jurm hai keh agar ko'ī fard yā ṭabaqah us meṅ ek martabah

(1) 1. Buḳhārī, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Diyāt, bābu wa-man yaqtul Mu'minan mutaʿammidan, 6: 2517, raqm: 4671

2. Muslim, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-qasāmaṫu wa-al-muḥāribūna wa-al-qiṣāṣu wa-al-diyāt, bābu al-mujāzāṫu bi-al-dimā'i fī al-āḳhiraṫi wa-anhā awwalu mā yuqḍá fīhi bayna al-nāsi yawma al-qiyāmah, 3: 1304, raqm: 1678

3. Nasā'ī, al-Sunan, Kitābu Taḥrīmi al-dam, bābu taʿẓīmu al-dam, 7: 83, raqm: 3994

4. Aḥmad ibn Ḥanbal, al-Musnad, 1: 442

mulawwas̱ ho jā’e to phir use us se nikalne kā rāstah nahīṅ milegā. Imām Buḳhārī kī riwāyat-kardah Ḥadīs̱ ke alfāẓ yeh haiṅ:

إِنَّ مِنْ وَرَطَاتِ الْأُمُوْرِ الَّتِي لَا مَخْرَجَ لِمَنْ أَوْقَعَ نَفْسَهُ فِيْهَا سَفْكَ الدَّمِ الْحَرَامِ بِغَيْرِ حِلِّهِ.(1)

“Halāk karne wāle woh umūr haiṅ jin meṅ phaṅsne ke ba‘d nikalne kī ko’ī sabīl nah ho. Un meṅ se ek ba-ġhair kisī jawāz ke ḥurmat wālā ḳhūn bahānā bhī hai.”

3. Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne fitna-o fasād ke ẓahūr, ḳhūn-ḳharābah aur kas̱rat se qatl-o ġhārat-garī se logoṅ ko ḳhabar-dār karte huwe irshād farmāyā:

يَتَقَارَبُ الزَّمَانُ وَيَنْقُصُ الْعِلْمُ وَيُلْقَى الشُّحُّ وَتَظْهَرُ الْفِتَنُ وَيَكْثُرُ الْهَرْجُ. قَالُوا: يَا رَسُوْلَ اللهِ، أَيُمَا هُوَ؟ قَالَ: الْقَتْلُ، الْقَتْلُ.(2)

“Zamānah qarīb hotā jā’egā, ‘ilm ghaṭṭā jā’egā, buḳhl paidā ho jā’egā, fitne ẓāhir hoṅge aur harj kī kas̱rat ho jā’egī. Log ‘arẓ-guzār huwe keh yā Rasūl Allāh! Harj kya hai? Farmāyā keh qatl, qatl (ya‘nī harj se murād hai: Kas̱rat se qatle ‘ām).”

---

(1) 1. Buḳhārī, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Diyāt, bābu wa-man yaqtul Mu’minan muta‘ammidan fa-jazā’ūhu Jahannam, 6: 2517, raqm: 6470

2. Bayhaqī, al-Sunan al-kubrá, 8: 21, raqm: 15637

(2) 1. Buḳhārī, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Fitan, bābu ẓuhūri al-fitan, 6: 2590, raqm: 6652

2. Muslim, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Fitanu wa-ashrāṭu al-sā‘aṫ, bābu id̲h̲ā tawājaha al-Muslimāni bi-sayfayhimā, 4: 2215, raqm: 157

4. Jab ek martabah pur-amn shăhriyoṅ aur siwil ābādiyoṅ ko ẓulm-o sitam, jabr-o tashaddud aur wăḥshat-o barbarīyat kā nishānā banāyā jā’e aur mu‘āshare kī dīgar maẕhabī wa siyāsī shaḳhṣīyāt kī măḥẕ fikrī wa naẓarīyātī iḳhtelāf kī binā par **target killing** kī jā’e to us Dăhshat-gardī kā manṭiqī natījah yeh hotā hai keh woh samāj afrā-tafrī, nafsā-nafsī, bad-amnī aur laṛā’ī jhagṛe kī āmāj-gāh ban jātā hai. Inhī ghambīr aur ḳhaṭar-nāk ḥālāt kī ṭaraf Imām Abū Dāwūd se marwī darje ẕail Ḥadīs̱e mubārakah ishārah kartī hai:

عَنْ عَبْدِ اللهِ بْنِ عُمَرَ رضي الله عنهما قَالَ: كُنَّا قُعُودًا عِنْدَ رَسُولِ اللهِ صلى الله عليه وآله وسلم فَذَكَرَ الْفِتَنَ، فَأَكْثَرَ فِي ذِكْرِهَا حَتَّى ذَكَرَ فِتْنَةَ الْأَحْلَاسِ. فَقَالَ قَائِلٌ: يَا رَسُولَ اللهِ! وَمَا فِتْنَةُ الْأَحْلَاسِ؟ قَالَ: هِيَ هَرَبٌ وَحَرْبٌ.(1)

“Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhumā bayān karte haiṅ keh ham Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī bār-gāh meṅ baiṭhe huwe the keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne fitnoṅ kā ẕikr farmāyā. Pas kas̱rat se un kā ẕikr karte huwe fitna’e Aḥlās kā ẕikr farmāyā. Kisī ne sawāl kiyā keh yā Rasūl Allāh! Fitna’e Aḥlās kyā hai? Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā keh woh afrā-tafrī, fasād-aṅgezī aur qatl-o ġharat-garī hai.”

(1) Abū Dāwūd, al-Sunan, Kitābi al-Fitani wa-malāḥim, bābu d͟hikru al-fitan, 4: 94, raqm: 4242

6. Musalmānoṅ ko (bam-dhamākoṅ yā dīgar ṭarīqoṅ se) Jalāne wāle Jahannamī haiṅ

Sūrat al-Burūj ki Āyat nambar das (10) - اِنَّ الَّذِیۡنَ فَتَنُوا الۡمُؤۡمِنِیۡنَ وَ الۡمُؤۡمِنٰتِ ثُمَّ لَمۡ یَتُوۡبُوۡا فَلَهُمۡ عَذَابُ جَهَنَّمَ وَ لَهُمۡ عَذَابُ الۡحَرِیۡقِ ؕ (Be-shak jin logoṅ ne Momin mardoṅ aur Momin ‘auratoṅ ko az̲īyat dī phir taubah (bhī) nah kī to un ke liye ‘az̲ābe Jahannam hai aur un ke liye (bil-ḳhuṣūṣ) āg meṅ jalne kā ‘az̲āb hai.) - kī Tafsīr meṅ ba‘ẕ mufassirīn ne fitne meṅ mubtalā karne se āg meṅ jalānā bhī murād liyā hai. Is ma‘ná kī rū se ḳhud-kush ḥamnloṅ, bam-dhamākoṅ aur bārūd se ‘āmmatunnās ko ḳhākistar kar dene wāle fitnah-parwar log ‘az̲ābe Jahannam ke mustaḥiq haiṅ. Mufassirīn ke aqwāl mulāḥaẓah farmā’eṅ:

1. وقال ابن عباس ومقاتل: ﴿فَتَنُوا الْمُؤْمِنِيْنَ﴾ حرقوهم بالنار[1].

"Ḥaẓrat Ibn ‘Abbas aur Muqātil ne farmāyā: فَتَنُوا الۡمُؤۡمِنِیۡنَ kā maṭlab hai: (in fitnah-parwaroṅ ne) inheṅ (ya‘nī Mominoṅ ko) āg se jalā ḍālā."

2. وأخرج عبد بن حميد وابن المنذر عن قتادة ﴿إِنَّ الَّذِيْنَ فَتَنُوا الْمُؤْمِنِيْنَ وَالْمُؤْمِنٰتِ﴾ قال: حرقوا.[2]

"‘Abd Allāh bin Ḥumayd aur Ibn Mund̲h̲ir Ḥaẓrat Qatādah se riwāyat karte haiṅ keh ﴾اِنَّ الَّذِیۡنَ فَتَنُوا الۡمُؤۡمِنِیۡنَ وَ الۡمُؤۡمِنٰتِ﴿ kā ma‘ná āg se jalā kar halāk kar denā hai."

(1) Rāzī, al-Tafsīr al-kabīr, 31: 111
(2) Suyūṭī, al-Durr al-mant̲h̲ūr, 8: 466

3. Is ma‘ná ko Imām Qurṭubī aur Abū Ḥafṣ **al-Ḥanbalī** ne bhī riwāyat kiyā hai.[1]

Musalmān ke qatl ko jā’iz samajhne aur unheṅ jalāne wāle naṣṣe Qur’ānī ke tăḥt nah ṣirf dā’era’e Islām se ḳhārij ho jāte haiṅ bal-keh ‘aẕābe ḥarīq ke mustaḥiq bhī ṭhăhărte haiṅ. Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin Busr se riwāyat hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Mominoṅ ko aẕīyat dene wāloṅ ko apnī Ummat se ḳhārij karte huwe irshād farmāyā:

لَيْسَ مِنِّي ذُوْ حَسَدٍ وَلَا نَمِيْمَةٍ وَلَا كَهَانَةٍ وَلَا أَنَا مِنْهُ. ثُمَّ تَلَا رَسُوْلُ اللهِ ﷺ هَذِهِ الآيَةَ: ﴿وَالَّذِيْنَ يُؤْذُوْنَ الْمُؤْمِنِيْنَ وَالْمُؤْمِنٰتِ بِغَيْرِ مَا اكْتَسَبُوْا فَقَدِ احْتَمَلُوْا بُهْتَانًا وَّاِثْمًا مُّبِيْنًا﴾[2].[3]

“Ḥasad karne wālā, chuġhlī khāne wālā aur kahānat wālā mujh se nahīṅ (ya‘nī merī Ummat se nahīṅ) aur nah hī maiṅ us se hūṅ. Phir Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne yeh Āyat tilāwat farmā’ī: ﴾Aur jo log Momin mardoṅ aur Momin ‘auratoṅ ko aẕīyat dete haiṅ ba-ġhair is ke keh unhoṅ ne kuch̥ (ḳhaṭā) kī ho to be-shak unhoṅ ne bŏhtān aur khule gunāh kā bojh (apne sar) le liyā﴿.”

Imām Faḳhr al-Dīn Rāzī raqam-ṭarāẓ haiṅ:

(1) 1. Qurṭubī, al-Jāmi‘ li-aḥkām al-Qur’ān, 19: 295
2. Abū Ḥafṣ al-Ḥanbalī, al-Lubāb fī ‘ulūm al-Kitāb, 20: 253

(2) al-Aḥzāb, 33: 58

(3) 1. Mundhirī, al-Targhīb wa-al-tarhīb, 3: 324, raqm: 4275
2. Ibn ‘Asākir, Tārīḳh Dimashq al-kabīr, 21: 334

أن كلا العذابين يحصلان فى الآخرة إلا أن عذاب جهنم وهو العذاب الحاصل بسبب كفرهم، وعذاب الحريق هو العذاب الزائدعلى عذاب الكفر بسبب أنهم أحرقوا المؤمنين.(1)

“Be-shak donoṅ ‘aẕāb (‘aẕābe Jahannam aur ‘aẕābe ḥarīq) āḳhirat meṅ wāqe‘ hoṅge magar farq yeh hai keh ‘aẕābe Jahannam un ke kufr ke sabab hoga, aur ‘aẕābe ḥarīq ‘aẕābe kufr par woh zā’id ‘aẕāb hai jo unheṅ Musalmānoṅ ko jalāne ke sabab milegā.

Isī mafhūm ko ṣāḥibe Jalālayn ne bhī raqam kiyā hai. Woh tăḥrīr karte haiṅ:

﴿إِنَّ الَّذِيْنَ فَتَنُوا الْمُؤْمِنِيْنَ وَالْمُؤْمِنٰتِ﴾ بالإحراق ﴿ثُمَّ لَمْ يَتُوْبُوْا فَلَهُمْ عَذَابُ جَهَنَّمَ﴾ بكفرهم ﴿وَلَهُمْ عَذَابُ الْحَرِيْقِ﴾ أى عذاب إحراقهم المؤمنين فى الآخرة.(2)

“Ya‘nī woh log jinhoṅ ne Momin mard-o zan ko āg meṅ jalā kar aẕīyat meṅ mubtalā kiyā, phir taubah bhī nah kī to un ke liye un ke kufr kī waj·h se Mominīn ko jalāne kī pādāsh meṅ ‘aẕābe ḥarīq (jalā’e jāne kā ‘aẕāb) hogā.”

(1) Rāzī, al-Tafsīr al-kabīr, 31: 111
(2) Tafsīr al-Jalālayun, 1: 801

7. Musalmānoṅ ko Qatl karne wāle kī ko'ī 'Ibādat Qubūl nahīṅ hogī

Musalmānoṅ ko qatl karne wāle kī naflī aur farẓ 'ibādat bhī qubūl nahīṅ hogī. Ḥaẓrat 'Abd Allāh bin Ṣāmit raḍiya Allāhu 'anhu se marwī hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

مَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا فَاعْتَبَطَ بِقَتْلِهِ لَمْ يَقْبَلِ اللهُ مِنْهُ صَرْفًا وَلَا عَدْلًا.[1]

"Jis shaḳhṣ ne kisī Momin ko ẓulm se (nā-ḥaq) qatl kiyā to Allāh Ta'ālá us kī ko'ī naflī aur farẓ 'ibādat qubūl nahīṅ farmā'egā."

'Ibādat-o riyāẓat aur qatl-o ġhārat-garī ko sāth-sāth chalāne wāle aur insānī ḥurmat-o taqaddus ko pā-māl kar ke apne a'māl-o 'ibādāt ko zarī'a'e najāt samajhne wāle aise intehā-pasandoṅ ko ma'lūm honā chāhiye keh nah ṣirf un kī 'ibādat rad kar dī jā'egī bal-keh un ke liye فَلَهُمْ عَذَابُ جَهَنَّمَ وَلَهُمْ عَذَابُ الْحَرِيْقِ[2] ﴾To un ke liye 'aẕābe Jahannam hai aur un ke liye (bil-ḳhuṣūṣ) āg me jalne kā 'aẕāb hai﴿ kī dard-nāk wa'īd bhī hai.

---

(1) 1. Abū Dāwūd, al-Sunan, Kitābi al-Fitani wa-al-malāḥim, bābu ta'ẓīmi qatli al-Mu'min, 4: 103, raqm: 4271
2. Ṭabarānī, Musnad al-shāmīyīn, 2: 266, raqm: 1311
3. Mundhirī, al-Tarġhīb wa-al-tarhīb, 3: 203, raqm: 3691
4. 'Asqalānī, al-Dirāyah, 2: 259
5. Shawkānī, Nayl al-awṭār, 7: 197

(2) al-Burūj, 85: 10

8. Musalmānoṅ ko Taklīf dene wāle ke liye ‘Aẕābe Jahannam

Musalmānoṅ ko aẕīyat meṅ mubtalā karnā aur unheṅ jabr-o tashaddud aur wăḥshat-o barbarīyat kā shikār karnā saḳht man‘a hai. Allāhu subḥānahu wa-Ta‘ālá ne aise logoṅ ko Jahannam aur āg kī dard-nāk sazā dene kā e‘lān farmāyā hai. irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

إِنَّ الَّذِيْنَ فَتَنُوا الْمُؤْمِنِيْنَ وَالْمُؤْمِنٰتِ ثُمَّ لَمْ يَتُوْبُوْا فَلَهُمْ عَذَابُ جَهَنَّمَ وَلَهُمْ عَذَابُ الْحَرِيْقِ۝(1)

“Be-shak jin logoṅ Momin mardoṅ aur Momin ‘auratoṅ ko aẕīyat dī phir tuabah (bhī) nah kī to un ke liye ‘aẕābe Jahannam hai aur un ke liye (bil-ḳhuṣūṣ) āg meṅ jalne kā ‘aẕāb hai”

Ḥaẓrat Hishām bin Ḥakīm bayān karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā keh Allāh aise logoṅ ko dard-nāk ‘aẕāb degā jo us kī maḳhlūq ko aẕīyat dete haiṅ. Irshāde Nabawī hai:

إِنَّ اللّٰهَ يُعَذِّبُ الَّذِينَ يُعَذِّبُونَ النَّاسَ فِي الدُّنْيَا.(2)

“Allāh Ta‘ālá un logoṅ ko ‘aẕāb degā jo dunyā meṅ logoṅ ko aẕīyat-o taklīf dete haiṅ.”

(1) al-Burūj, 85: 10

(2) Muslim, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Birru wa-al-ṣilatu wa-al-ādāb, bāb al-wa‘īdu al-shadīdu li-man ‘adhdhaba al-nāsa bi-ġhayri ḥaqq, 4: 2018, raqm: 261

Jumlah A’imma’e Tafsīr ne is Āyat ke tăḥt yehī mauqif iḳhtiyār kiyā hai keh Musalmānoṅ ko ẓulm-o jabr aur fitna-o fasād kā nishānah banāne wāloṅ kī sazā jahhannam aur āg hai. Imām Faḳhr al-Dīn Rāzī maẕkūrah Āyat kī Tafsīr meṅ likhte haiṅ:

كل من فعل ذلک وهذا أولى لأن اللفظ عام والحكم عام، فالتخصيص ترک للظاهر من غير دليل.(1)

“Jo bhī Musalmānoṅ ko aẕīyat-nāk taklīf meṅ mubtalā kare (ḳhẉāh aisa karne wālā ḳhụd aṣlan Musalmān ho yā ġhair-Muslim, us ke liye ‘aẕābe Jahannam hai) yeh ma‘ná ziyādah munāsib hai kyūṅ-keh lafẓ ‘ām hai aur is kā ḥukm bhī ‘ām hai aur agar ḳhāṣ kiyā jā’e to yeh ba-ġhair dalīl ke ‘ām ḥukm ko ḳhās karnā hogā.”

Is leḥāẓ se ḥukm al-Āyat kā iṭlāq zamāna’e qadīm ke اَصْحَابُ الْأُخْدُوْد(2)wa-ġhairah kī ṭarḥ kalimah-go Dăhshat-gardoṅ par bhī yak-sāṅ hogā.

(1) Rāzī, al-Tafsīr al-kabīr, 31: 111

(2) al-Burūj, 85: 4_10

اَصْحَابُ الْأُخْدُوْد se murād zamāna’e qadīm kā ek bādshāh aur us ke kārinde haiṅ jinhoṅ ne Ahle īmān ko ṣirf is liye ḳhandaqoṅ meṅ ḍāl kar jalā diyā thā keh woh ek Rab par īmān le ā’e the. (**Muslim, al-Ṣaḥīḥ, Kitāb al-Zuhd, bābu qiṣṣaṫu Aṣḥābi al-Uḳhdūd, 4: 2299, raqm: 3005**)

Faṣl Siwum

Ḳhụd-kushī Fe‘le Ḥarām hai

1. Ḳhụd-kushī kyūn Ḥarām hai?

Ḳhụd-kushī ke bāre meṅ Islāmī ta‘līmāt kā ḳhulāṣah yeh hai keh yeh fe‘le ḥarām hai. Is kā murtakib Allāh Ta‘ālá ḳa nā-farmān aur jahannamī hai. Qur’ān-o Ḥadīs̱ ke dalā’il par băḥs̱ se qabl ā’iye dekhte haiṅ keh Islām ne ise itnā baṛā jurm kyūṅ qarār diyā.

Dar-ḥaqīqat insān kā apnā jism aur zindagī us kī zātī milkīyat aur kasbī nahīṅ bal-keh Allāhu subḥānahu wa-Ta‘ālá kī ‘aṭā-kardah amānat haiṅ. Zindagī Allāh Ta‘ālá kī aisī ‘aẓīm ne‘mat hai jo baqīyah tamām ne‘matoṅ ke liye asās kī ḥais̱īyat rakhtī hai. Isī liye Islām ne jism-o jāṅ ke taḥaffuẓ kā ḥukm dete huwe tamām afrāde mu‘āsharah ko is amr kā pā-band banāyā hai keh woh ba-har ṣūrat zindagī kī ḥifāẓat kareṅ. Islām ne asbāb aur mawāni‘āt ke tadāruk par mabnī ta‘līmāt bhī isī liye dī haiṅ tā-keh insānī zindagī pūrī ḥifāẓat-o tawānā’ī ke sāth kār-ḳhāna’e qudrat ke liye kār-āmad rahe. yehī waj·h hai Islām ne ḳhụd-kushī (**suicide**) ko ḥarām qarār diyā hai. Islām kisī insān ko ḳhụd apnī jān talaf karne kī hargiz ijāzat nahīṅ detā.

2. Qur’ān wa Ḥadīs̱ meṅ Ḳhụd-kushī kī Mumāna‘at

Jaisā keh ūpar bayān ho chukā hai keh zindagī aur maut kā mālike ḥaqīqī Allāh Ta‘ālá hai. Jis ṭarḥ kisī dūsre shaḳhṣ ko maut ke ghāṭ utārnā pūrī insānīyat ko qatl karne ke mutarādif qarār diyā gayā hai, usī ṭarḥ apnī zindagī ko ḳhatm karnā yā use bilā waj·h halākat

meṅ ḍālnā bhī Allāh Ta‘ālá ke hāṅ nā-pasandīdah fe‘l hai. Irshāde Rabbānī hai:

وَلَا تُلْقُوْا بِاَيْدِيْكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ ج وَاَحْسِنُوْا ج اِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِيْنَ ﴿١٩٥﴾[1]

“Aur apne hī hāthoṅ ḳhụd ko halākat meṅ nah ḍālo, aur ṣāḥibāne eḥsān bano, be-shak Allāh eḥsān wāloṅ se maḥabbat farmātā hai.”

Imām Baġhawī ne sūrat al-Nisā’ kī Āyat nambar 30 kī Tafsīr ke zail meṅ sūrat al-Baqarah kī mazkūrah Āyat nambar 195 bayān kar ke likhā hai:

وقيل: أراد به قتل المسلم نفسه.[2]

“Aur yeh bhī kahā gayā hai keh is se murād kisī Musalmān kā ḳhụd-kushī karnā hai.”

Ek aur maqām par Allāh Ta‘ālá ne irshsād farmāyā:

وَلَا تَقْتُلُوْا اَنْفُسَكُمْ ط اِنَّ اللهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيْمًا ﴿٢٩﴾ وَمَنْ يَّفْعَلْ ذٰلِكَ عُدْوَانًا وَّظُلْمًا فَسَوْفَ نُصْلِيْهِ نَارًا ط وَكَانَ ذٰلِكَ عَلَى اللهِ يَسِيْرًا ﴿٣٠﴾[3]

“Aur apnī jānoṅ ko mat halāk karo, be-shak Allāh tum par mehr-bān hai. Aur jo ko’ī ta‘addī aur ẓulm se aisā karegā to

(1) al-Baqarah, 2: 195
(2) Baġhawī, Ma‘ālim al-tanzīl, 1: 418
(3) al-Nisā’, 4: 30

ham ʻan-qarīb use dozaḳh kī) āg meṅ ḍāl deṅge, aur yeh Allāh par bil-kul āsān hai.”

Imām Faḳhr al-Dīn Rāzī ne is Āyat kī Tafsīr meṅ likhā hai:

﴿وَلَا تَقْتُلُوْٓا اَنْفُسَكُمْ﴾ يدل على النهي عن قتل غيره وعن قتل نفسه بالباطل.[1]

“﴾Aur apnī jānoṅ ko mat halāk karo﴿. Yeh Āyate mubārakah kisī shaḳhṣ ko nā-ḥaq qatl karne uar ḳhụd-kushī karne kī mumānaʻat par dalīle sharʻī kā ḥukm rakhtī hai.”

Majīd bar-āṅ Imām Baġhawī “**Maʻalimu al-tanzīl (01: 418)**” meṅ, Ḥafiẓ Ibn Kat̲h̲īr ne “**Tafsīru al-Qu’āni al-aẓīm (01: 418)**” meṅ aur T̲h̲aʻālibī ne “**al-Jawāhiru al-ḥisān fī Tafsīr al-Qur’ān (03: 293)**” meṅ sūrat al-Nisā’ kī maz̲kūrah bālā Āyāt ke tăḥt ḳhụd-kushī kī ḥurmat par mabnī Aḥādīs̲ darj kī haiṅ (jo keh agle ṣafaḥāt meṅ ā rahī haiṅ). Is se s̲ābit hotā hai keh A’imma’e Tafsīr ke nazdīk bhī yeh Āyat ḳhụd-kushī kī mumānaʻat wa ḥurmat par dalālat kartī haiṅ.

AḤadīs̲e mubārakah meṅ bhī ḳhụd-kushī kī saḳht mumānaʻat wārid hū’ī hai. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

فَإِنَّ لِجَسَدِكَ عَلَيْكَ حَقًّا وَإِنَّ لِعَيْنِكَ عَلَيْكَ حَقًّا.[2]

(1) Rāzī, al-Tafsīr al-kabīr, 10: 57

(2) Buḳhārī, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Ṣawm, bābu ḥaqqi al-jismi fī al-ṣawm, 2: 697, raqm: 1874

“Tumhāre jism kā bhī tum par ḥaq hai aur tumhārī āṅkhoṅ kā tum par ḥaq hai.”

Yeh ḥukme Nabawī wāẓeh ṭaur par apne jism-o jān aur tamām a‘ẓā’ kī ḥifāẓat aur un ke ḥuqūq adā karne kī talqīn kartā hai, to kaise ho saktā hai keh woh khẉud-kush ḥamloṅ (**suicide attacks**) aur bam-dhamākoṅ (**bomb blasts**) ke ẕarī‘e apnī jān ke sāth dūsre pur-amn shăhriyoṅ kī qīmtī jāneṅ talaf karne kī ijāzat de! Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ḳhụd-kushī jaise bhayānak aur ḥarām fe‘l ke murtakib ko فِي نَارِ جَهَنَّمَ يَتَرَدّٰى فِيْهِ خَالِدًا مُخَلَّدًا فِيْهَا أَبَدًا (woh dozaḳh meṅ jā’egā, hamesh us meṅ girtā rahegā aur hameshah-hameshah wahīṅ rahegā) farmā kar dard-nāk ‘aẕāb kā mustaḥiq qarār diyā hai.

3. Ḳhụd-kush Duhre ‘Aẕāb kā Mustaḥiq hai

AḤadīs̱e mubārakah meṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ḳhụd-kushī ke murtakib shaḳhṣ ko duhre ‘aẕāb kī wa‘īd sunā’ī hai. Irshādāte Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam mulāḥazah hoṅ:

1. عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رضی الله عنه عَنِ النَّبِيِّ صلی الله عليه وآله وسلم قَالَ: مَنْ تَرَدّٰى مِنْ جَبَلٍ فَقَتَلَ نَفْسَهُ فَهُوَ فِي نَارِ جَهَنَّمَ، يَتَرَدّٰى فِيْهِ خَالِدًا مُخَلَّدًا فِيْهَا أَبَدًا. وَمَنْ تَحَسّٰى سُمًّا فَقَتَلَ نَفْسَهُ، فَسُمُّهُ فِي يَدِهِ يَتَحَسَّاهُ فِي نَارِ جَهَنَّمَ خَالِدًا

مُخَلَّدًا فِيهَا أَبَدًا. وَمَنْ قَتَلَ نَفْسَهُ بِحَدِيدَةٍ، فَحَدِيدَتُهُ فِي يَدِهِ يَجَأُ بِهَا فِي بَطْنِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ، خَالِدًا مُخَلَّدًا فِيهَا أَبَدًا. (1)

"Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu 'anhu se riwāyat hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Jis shaḳhṣ ne ḳhụd ko pahāṛ se girā kar halāk kiyā to woh dozaḳh meṅ jā'egā, hameshah us meṅ girtā rahegā aur hameshah-hameshah wahīṅ rahegā. Aur jis shaḳhṣ ne zăhr khā kar apne āp ko ḳhatm kiyā to woh zăhr dozaḳh meṅ bhī us ke hāth meṅ hogā jise woh dozaḳh meṅ khātā hogā aur hameshah-hameshah wahīṅ rahegā. Aur jis shaḳhṣ ne apne āp ko lohe ke hathyār se qatl kiyā to woh hathyār us ke hāth meṅ hogā jise woh dozaḳh kī āg meṅ hameshah apne peṭ meṅ mārtā rahegā aur hameshah-hameshah wahīṅ rahegā."

---

(1) 1. Buḳhārī, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Ṭibb, bābu shurbi al-shammi wa-al-dawā'i bihi wa-bimā yuḳhāfu minhu wa-al-ḳhabīth, 5: 2179, raqm: 5442

2. Muslim, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu ġhilaẓi taḥrīmi qatli al-insāni nafsahu wa-anna man qatala nafsahu bi-shay'in 'udhdhiba bihi fī al-nār, 1: 103, raqm: 109

3. Tirmidhī, al-Sunan, Kitābu al-Ṭibb, bābu mā jā'a fīman qatala nafsahu bi-summin aw ġhayrihi, 4: 386, raqm: 109

4. Abū Dāwūd, al-Sunan, Kitābu al-Ṭibb, bābu al-adwiyaṫi al-makrūhah, 4: 7, raqm: 3872

2. عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رضي الله عنه، عَنِ النَّبِيِّ صلى الله عليه وآله وسلم: الَّذِي يَطْعَنُ نَفْسَهُ إِنَّمَا يَطْعَنُهَا فِي النَّارِ، وَالَّذِي يَتَقَحَّمُ فِيهَا يَتَقَحَّمُ فِي النَّارِ، وَالَّذِي يَخْنُقُ نَفْسَهُ يَخْنُقُهَا فِي النَّارِ.(1)

“Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se riwāyat karte haiṅ keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Jo shaḳhṣ apnī jān ko ko’ī chīz chabā kar ḳhatm kar letā hai to woh dozaḳh meṅ bhī (hameshah) usī ṭarḥ ḳhụd ko ḳhatm kartā rahegā, is ṭarḥ jo shaḳhṣ apnī jān ko gaṛhe wa-ġhairah meṅ pheṅk kar ḳhatm kartā hai to woh dozaḳh meṅ bhī aise hī kartā rahegā, aur jo shaḳhṣ apni jān ko phāṅsī ke ẕarī‘e ḳhatm kartā hai to woh dozaḳh meṅ bhī aise hī kartā rahegā.”

3. عَنْ ثَابِتِ بْنِ الضَّحَّاكِ رضي الله عنه عَنِ النَّبِيِّ صلى الله عليه وآله وسلم قَالَ: وَمَنْ قَتَلَ نَفْسَهُ بِشَيْءٍ عُذِّبَ بِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ.(2)

(1) 1. Buḳhārī, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Janā’iz, bābu mā jā’a fī qātili al-nafs, 1: 459, raqm: 1299

2. Aḥmad bin Ḥanbal, al-Musnad, 2: 435, raqm: 9616

3. Ṭabarānī, Musnad al-shāmīyīn, 4: 258, raqm: 3311

4. Bayhaqī, Shu‘ab al-īmān, 4: 350, raqm: 5362

(2) 1. Buḳhārī, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Adab, bābu man kaffara aḳhāhu bi-ġhayri ta’wīlin fahuwa kamā qāl, 5: 2264, raqm: 5754

2. Muslim, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu ġhilaẓi taḥrīmi qatli al-insāni nafsahu, 1: 104, raqm: 110

"Ḥaẓrat T͟hābit bin Ḍaḥḥāk raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Jis shaḳhṣ ne kisī bhī chīz ke sāth ḳhụd-kushī kī to woh Jahannam kī āg meṅ (hameshah) usī chīz ke sāth ‘az̲āb diyā jātā rahegā."

Mundarija'e bālā ahādīs̲e mubārakah ke kalimāt - jin meṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ḳhụd-kushī ke ‘amal ko dozaḳh meṅ bhī jārī rakhne kā ishārah farmāyā hai - dar-aṣl us fe‘le ḥarām kī intehā'ī saṅgīnī ko ẓāhir karte haiṅ. Ya‘nī bŏhat se nā-jā'iz umūr kī sazā to Jahannam hogī magar ḳhụd-kushī ke murtakib ko bār-bār us taklīf ke ‘amal se guzārā jā'egā. Goyā yeh duhrā ‘az̲āb hai jo har ḳhụd-kush kā muqaddar hogā. (**al-‘iyād͟hū billāh.**)

4. Ḳhụd-kushī kā Ḥukm dene wāle Umarā' kī Maz̲ammat

Maz̲Kūrah bālā Aḥādīs̲e mubārakah meṅ ḳhụd-kushī kī ‘umūmī ḥurmat wārid hu'ī hai. Z̲ail meṅ kuc̥h Aḥādīs̲ ḳhuṣūṣī aḥammīyat kī ḥāmil haiṅ jin meṅ ba‘ẓ Umarā' aur Ḥukm-rānoṅ kī ġhair-shar‘ī iṭa‘āt se mumāna‘at kī ga'ī hai jis se insānī zindagiyāṅ bilā waj·h ḳhaṭre se do chār ho saktī haiṅ. Aise bŏhat se nau-jawānoṅ ko mīḍ̥iya par bāt karte huwe sunā gayā hai jo ḳhụd-kushī kā sabab apne

3. Abū Dāwūd, al-Sunan, Kitābu al-Īmānu wa-al-nud͟hūru, bābu mā jā'a fī al-ḥalfi bi-al-barā'aṫi wa-bi-millaṫin ġhayri al-Islām, 3: 224, raqm: 3257

4. Nasā'ī, al-Sunan, Kitābu al-Īmānī wa-al-nud͟hūr, bābu al-ḥalifu bi-millaṫin siwá al-Islām, 7: 5, 6, raqm: 3770, 3771

5. Aḥmad bin Ḥanbal, al-Musnad, 4: 33, 34, raqm: 16434_16438

Amīr ke ḥukm ko gardānte haiṅ‘ un ke z̲ehnoṅ meṅ Amīr kī iṭā‘at to biṭhā’ī jātī hai lekīn unheṅ yeh ma‘lūm nahīṅ hotā-keh Islām meṅ is iṭā‘at kī ḥudūd-o quyūd bhī haiṅ. Măḥẕ is liye apnī aur dūsroṅ kī qīmtī jāneṅ talaf kar dī jā’eṅ keh “Amīr” kā ḥukm hai, intehā’ī nā-dānī, nā-samjhī aur jahālat hai. Ā’iye dekhte haiṅ keh Rasūle Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne aise răh-numā’oṅ aur un ke kār-kunoṅ ke bāre meṅ kyā ḥukm diyā hai.

1. عَنْ عَلِيٍّ رضي الله عنه أَنَّ النَّبِيَّ صلى الله عليه وآله وسلم بَعَثَ جَيْشًا وَأَمَّرَ عَلَيْهِمْ رَجُلًا، فَأَوْقَدَ نَارًا، وَقَالَ: ادْخُلُوهَا. فَأَرَادُوا أَنْ يَدْخُلُوهَا، وَقَالَ آخَرُونَ: إِنَّمَا فَرَرْنَا مِنْهَا. فَذَكَرُوا لِلنَّبِيِّ صلى الله عليه وآله وسلم، فَقَالَ لِلَّذِينَ أَرَادُوا أَنْ يَدْخُلُوهَا: لَوْ دَخَلُوهَا لَمْ يَزَالُوا فِيهَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ. وَقَالَ لِلْآخَرِينَ: لَا طَاعَةَ فِي مَعْصِيَةٍ، إِنَّمَا الطَّاعَةُ فِي الْمَعْرُوفِ.[1]

“Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ek faujī dastah rawānah kiyā aur (Anṣār ke) ek ādamī ko us par Amīr muqarrar farmāyā. Pas us ne āg jalā’ī aur apne mā tăḥṭ logoṅ se kahā keh is meṅ dāḳhil ho jā’o. Kuçḥ logoṅ ne us meṅ dāḳhil hone kā irādah kiyā to ba‘ẕ ne kahā: Ham āg hī se to bhāge haiṅ. Jab Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se is ka z̲ikr kiyā gayā to Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne un logoṅ se farmāyā: Jinhoṅ ne āg meṅ dāḳhil hone kā irādah kiyā thā: Agar woh us ke andar dāḳhil ho jāte to Qiyāmat tak kabhī us

(1) Buḳhārī, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Aḥkām, bābu al-ṣam‘i wa-al-ṭā‘ati lil-Imāmi mā lam takun ma‘ṣiyatan, 6: 2649, raqm: 6830

se bāhar nah nikalte. Phir Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne logoṅ ko muḳhāṭab kar ke irshād farmāyā (jinhoṅ ne āg meṅ dāḳhil hone kā irādah nahīṅ kiyā thā): Gunāh ke kāmoṅ meṅ kisī kī iṭā‘at-o farmān-burdārī lāzim nahīṅ. (Ḥukm-rān kī) iṭā‘at-o farmān-burdārī to ṣirf bhalā’ī ke kāmoṅ meṅ lāzim hai.”

2. “Ṣaḥīḥ Muslim” meṅ yeh riwāyat mazīd waẓāhat ke sāth yūṅ bayān kī ga’ī hai:

عَنْ عَلِيٍّ رضی الله عنه قَالَ: بَعَثَ رَسُولُ اللهِ صلی الله عليه وآله وسلم سَرِيَّةً وَاسْتَعْمَلَ عَلَيْهِمْ رَجُلًا مِنَ الْأَنْصَارِ، وَأَمَرَهُمْ أَنْ يَسْمَعُوا لَهُ وَيُطِيعُوا، فَأَغْضَبُوهُ فِي شَيْئٍ، فَقَالَ: اجْمَعُوا لِي حَطَبًا. فَجَمَعُوا لَهُ، ثُمَّ قَالَ: أَوْقِدُوا نَارًا. فَأَوْقَدُوا، ثُمَّ قَالَ: أَلَمْ يَأْمُرْكُمْ رَسُولُ اللهِ صلی الله عليه وآله وسلم أَنْ تَسْمَعُوا لِي وَتُطِيعُوا؟ قَالُوا: بَلَى. قَالَ: فَادْخُلُوهَا. قَالَ: فَنَظَرَ بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ، فَقَالُوا: إِنَّمَا فَرَرْنَا إِلَى رَسُولِ اللهِ صلی الله عليه وآله وسلم مِنَ النَّارِ. فَكَانُوا كَذَلِكَ، وَسَكَنَ غَضَبُهُ، وَطُفِئَتِ النَّارُ، فَلَمَّا رَجَعُوا، ذَكَرُوا ذَلِكَ لِلنَّبِيِّ صلی الله عليه وآله وسلم، فَقَالَ: لَوْ دَخَلُوهَا مَا خَرَجُوا مِنْهَا، إِنَّمَا الطَّاعَةُ فِي الْمَعْرُوفِ.[1]

“Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne bayān kiyā keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ek faujī dastah rawānah kiyā aur us kā Amīr Anṣār ke ek

(1) Muslim, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Imārat, bābu wujūbu ṭā‘ati al-amr, 3: 1469, raqm: 1840

ādamī ko muqarrar farmāyā aur lashkar ko yeh ḥukm diyā keh woh Amīr ke aḥkām suneṅ aur us kī iṭā‘at kareṅ. (Ittefāq se) woh Amīr un par kisī chīz se nā-rāẓ ho gayā aur us ne kahā: Mere liye lakṛiyāṅ jam‘a karo. Lashkar ne lakṛiyāṅ jam‘a kīṅ to us ne kahā: In meṅ āg jalā’o. Unhoṅ ne āg jalā’ī to Amīr ne kahā: Kyā Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Āp logoṅ ko merī iṭā‘at karne kā ḥukm nahīṅ farmāyā thā? Unhoṅ ne jawāb diyā: Kyūṅ nahīṅ! Amīr ne ḥukm diyā: To phir is āg ke andar kūd jā’o. Rāwī bayān karte haiṅ: Is par woh khaṛe ho kar ek dūsre kā muṅh dekhne lage. Un meṅ se ba‘ẓ ne kahā: Āg hī se bachne ke liye to ham ne Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī ittebā‘ kī hai (phir kyūṅ is meṅ dāḳhil hoṅ)? Abhī woh isī kashma-kash meṅ the keh Amīr kā ġuṣṣah ṭhanḍā ho goyā aur āg bujhā dī ga’ī. Pas jab woh lauṭe to unhoṅ ne Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se is wāqe‘e kā ẕikr kiyā. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Agar woh us ke andar dāḳhil ho jāte to kabhī us se bāhar nah nikalte kyūṅ-keh iṭā‘at to ṣirf nek bātoṅ meṅ lāzim hai.”

Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī maẕkūrah bālā muttafaq ‘alaih Ḥadīs̱e mubārakah kī raushanī meṅ un ḳhuḍ-kush bam-bāroṅ ko apne fe‘l par ġhaur karnā chāhiye jo apne nām-nihād kamānḍaroṅ aur amīroṅ kī iṭā‘at ke nashe meṅ ḍūb kar maẕhab ke nām par siwil ābādiyoṅ par ḳhuḍ-kush ḥamle karte haiṅ. Aur yūṅ nah ṣirf dīgar logoṅ ke qatl kā bā‘is̱ bante haiṅ bal-keh farmāne Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke muṭābiq ḳhuḍ ko Jahannam kā īṅdhan bhī banāte haiṅ. Ḳhwud-kushī kā irtekāb karne wāloṅ aur

us par uksāne wāloṅ ke liye yeh Aḥādī̲s ṣaḥīḥah nihāyat ġhaur-ṭalab haiṅ.

5. Ḳhụd-kushī karne wāle par Jannat Ḥarām hai

Kam-sin nau-jawānoṅ kī z̲ehn-sāzī (**brain washing**) kar ke aur unheṅ shahādat aur Jannat ke sabz bāġh dikhā kar ḳhụd-kush ḥamloṅ ke liye tayyār karne wāloṅ ko ma‘lūm honā chāhiye keh Allāh Ta‘ālá ne ḳhụd-kushī karne wāle ke liye Jahannam kī dā’imī sazā muqarrar kī hai. Allāhu subḥānahu wa-Ta‘ālá ne aisā karne wāloṅ ke liye حَرَّمْتُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ farmā kar Jannat ḥarām farmā dī hai.

1. Ḥaz̤rat Jundub bin ‘Abd Allāh raḍiya Allāhu ‘anhu se muttafaq ‘alaih Ḥadī̲se mubārakah marwī hai keh Ḥuz̤ūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

كَانَ فِيْمَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ رَجُلٌ بِهِ جُرْحٌ، فَجَزِعَ فَأَخَذَ سِكِّيْنًا، فَحَزَّ بِهَا يَدَهُ فَمَا رَقَأَ الدَّمُ حَتَّى مَاتَ. قَالَ اللهُ تَعَالَى: بَادَرَنِي عَبْدِي بِنَفْسِهِ حَرَّمْتُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ.(1)

“Tum se păhle logoṅ meṅ se ek ādamī zaḳhmī ho gayā. Us ne be-qarār ho kar çhurī lī aur apnā zaḳhmī hāth kāṭ ḍālā. Jis se us kā itnā ḳhūn bahā keh woh mar gayā. Allāh Ta‘ālá ne

(1) 1. Buḳhārī, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Anbiyā, bābu mā d̲hukira ‘an Banī Isrā’īl, 3: 1272, raqm: 3276

2. Muslim, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu ġhilaz̤i taḥrīmi qatli al-insāni nafsahu wa-anna man qatala nafsahu bi-shay’in ‘ud̲hd̲hiba bihi fī al-nār, 1: 107, raqm: 113

3. Ibn Ḥibbān, al-Ṣaḥīḥ, 13: 328, raqm: 5988

farmāyā: Mere bande ne ḳhuḍ faiṣalah kar ke mere ḥukm par sabaqat kī hai, lehāẕā maiṅ ne us par Jannat ḥarām kar dī.”

2. Ḥaẕrat Ḥasan Baṣrī Ḥaẕrat Jundub raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

إِنَّ رَجُلًا مِمَّنْ كَانَ قَبْلَكُمْ، خَرَجَتْ بِهِ قُرْحَةٌ، فَلَمَّا آذَتْهُ انْتَزَعَ سَهْمًا مِنْ كِنَانَتِهِ، فَنَكَأَهَا، فَلَمْ يَرْقَأِ الدَّمُ حَتَّى مَاتَ. قَالَ رَبُّكُمْ: قَدْ حَرَّمْتُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ.[1]

“Piçhlī Ummatoṅ meṅ se kisī shaḳhṣ ke jism par ek phoṛā niklā, jab us meṅ ziyādah taklīf maḥsūs hone lagī to us ne apne tarkash meṅ se ek tīr nikāl kar us phoṛe ko chīr ḍālā jis se musalsal ḳhūn băhne lagā aur nah ruka. Is kī waj·h se woh shaḳhṣ mar gayā. Tumhāre Rab ne farmāyā: Maiṅ ne us par Jannat ḥarām kar dī hai.”

Maẕkūrah bālā riwāyāt meṅ is amr kī ijāzat nahīṅ dī ga’ī keh agar kisī ko ko’ī taklīf yā maraẕ lāḥiq ho jā’e to woh us taklīf se çhuṭkārā pāne kī ġharaẕ se hī apne āp ko maut ke ghāṭ utār de. Agar ko’ī shaḳhṣ aisā karegā to us kā yeh ‘amal maqbūl nahīṅ hogā bal-keh us ke liye bā‘iṯe Jahannam banegā.

(1) 1. Muslim, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu ġhilaẓi taḥrīmi qatli al-insāni nafsahu wa-anna man qatala nafsahu bi-shay’in ‘uḏhḏhiba bihi fī al-nār, 1: 107, raqm: 113

2. Ibn Ḥibbān, al-Ṣaḥīḥ, 13: 329, raqm: 5989

6. Daurāne Jihād bhī Ḳhuḍ-kushī karne wālā Jahannamī hai

Aḥādīs̱e mubārakah meṅ hai keh kisī ġhazwah ke daurān meṅ Musalmānoṅ meṅ se ek shaḳhṣ ne ḳhūb bahādurī se jaṅg kī, Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ne Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke sāmne us kī shujā‘at aur himmat kā tazkirah kiyā. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ‘ilme Nubūwat se unheṅ āgāh farmā diyā keh woh shaḳhṣ dozaḳhī hai. Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum yeh sun kar bŏhat ḥairān huwe. Bil-āḳhir jab us shaḳhṣ ne zaḳhmoṅ kī tāb nah lāte huwe ḳhuḍ-kushī kar lī to Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum par yeh ḥaqīqat wāẓeḥ hū’ī keh ḳhuḍ-kushī karne wālā chāhe ba-ẓāhir kitnā hī jarī wa bahādur aur mujāhade fī sabīlillāh kyūṅ nah ho, woh hargiz Jannatī nahīṅ ho saktā.

1. Muttafaq ‘alaih Ḥadīs̱e mubārakah hai. Ḥaẓrat Sahl bin Sa‘d raḍiya Allāhu ‘anhu riwāyat karte haiṅ:

إِلْتَقَى النَّبِيُّ صلى الله عليه وآله وسلم وَالْمُشْرِكُونَ فِي بَعْضِ مَغَازِيهِ، فَاقْتَتَلُوا، فَمَالَ كُلُّ قَوْمٍ إِلَى عَسْكَرِهِمْ، وَفِي الْمُسْلِمِينَ رَجُلٌ لَا يَدَعُ مِنَ الْمُشْرِكِينَ شَاذَّةً وَلَا فَاذَّةً إِلَّا اتَّبَعَهَا، فَضَرَبَهَا بِسَيْفِهِ، فَقِيلَ: يَا رَسُولَ اللهِ، مَا أَجْزَأَ أَحَدٌ، مَا أَجْزَأَ فُلَانٌ. فَقَالَ صلى الله عليه وآله وسلم: إِنَّهُ مِنْ أَهْلِ النَّارِ. فَقَالُوا: أَيُنَا مِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ إِنْ كَانَ هَذَا مِنْ أَهْلِ النَّارِ. فَقَالَ رَجُلٌ مِنَ الْقَوْمِ: لَأَتَّبِعَنَّهُ، فَإِذَا أَسْرَعَ، وَأَبْطَأَ، كُنْتُ مَعَهُ حَتَّى جُرِحَ، فَاسْتَعْجَلَ الْمَوْتَ، فَوَضَعَ نِصَابَ سَيْفِهِ بِالْأَرْضِ وَذُبَابَهُ بَيْنَ ثَدْيَيْهِ،

ثُمَّ تَحَامَلَ عَلَيْهِ، فَقَتَلَ نَفْسَهُ، فَجَاءَ الرَّجُلُ إِلَى النَّبِيِّ ﷺ: فَقَالَ: أَشْهَدُ أَنَّكَ رَسُولُ اللهِ، فَقَالَ: وَمَا ذَاكَ فَأَخْبَرَهُ. فَقَالَ: إِنَّ الرَّجُلَ لَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّةِ فِيمَا يَبْدُو لِلنَّاسِ، وَإِنَّهُ لَمِنْ أَهْلِ النَّارِ وَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ فِيمَا يَبْدُو لِلنَّاسِ وَهُوَ مِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ.(1)

"Ek ġhazwah (ġhazwa'e Ḳhaybar) meṅ jab Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam aur mushrikīn kā āmnā sāmnā huwā to farīqain meṅ ḳhūb laṛā'ī hū'ī, phir (shām ke waqt) har farīq apne lashkar kī jānib wā-pas lauṭ gayā. Pas Musalmānoṅ meṅ ek aisā ādamī bhī thā jo kisī ikkā-dukkā mushrik ko zindah nah çhoṛtā bal-keh piçhā kar ke use talwār ke ẕarī'e maut ke ghāṭ utār detā thā. Logoṅ ne kahā: Yā Rasūl Allāh! Āj jitnā kām fulāṅ ne dikhāyā hai utnā aur kisī se nahīṅ huwā. Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāy: Woh to jahannamī hai. Pas log kăhne lage keh agar woh jahannamī hai to ham meṅ se Jannatī kaun hogā! Musalmānoṅ meṅ se ek ādamī kăhne lagā: Maiṅ ṣūrate ḥāl kā jā'zah lene kī ġharaẕ se us ke sāth rahuṅgā ḳhwāh yeh tez chale yā āhistah. Yahāṅ tak keh woh ādamī zaḳhmī ho gayā, pas us ne marne meṅ jaldī kī ya'nī apnī talwār kā dastah zamīn par rakhā aur nok apne sīne ek dar-

(1) 1. Buḳhārī, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Maġhāzī, bābu ġhazwatu Ḳhaybar, 4: 1541, raqm: 3970

2. Muslim, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu ġhilaẓi taḥrīmi qatli al-insāni nafsahu, 1: 106, raqm: 112

3. Ibn Mandah, al-Īmān, 2: 663, raqm: 644

4. 'Abd bin Ḥumayd, al-Musnad, 1: 169, raqm: 459

miyān meṅ rakh kar ḳhuḍ ko us par girā liyā aur yūṅ us ne ḳhuḍ-kushī kar lī. Jā’ezah lene wāle ādamī ne Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī bār-gāh meṅ ḥāẓir ho kar ‘arẓ kiyā: Maiṅ gawāhī detā hūṅ keh wāqe‘ī āp Allāh ke Rasūl haiṅ. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne dar-yāft farmāyā: Bāt kyā hū’ī hai? Us shaḳhṣ ne sārā wāqe‘ah ‘arẓ kar diyā. Pas Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Be-shak ek ādamī Jannatiyoṅ jaise ‘amal kartā răhtā hai jaisā keh log dekhte haiṅ lekīn dar-ḥaqīqat woh jahannamī hotā hai; aur basā auqāt aisā hotā hai keh logoṅ ke dekhne meṅ woh jahannamiyoṅ jaise kām kartā răhtā hai lekiīṅ dar-ḥaqīqat woh Jannatī hotā hai.”

2. عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رضي الله عنه قَالَ: شَهِدْنَا مَعَ رَسُولِ اللهِ صلى الله عليه وآله وسلم حُنَيْنًا، فَقَالَ لِرَجُلٍ مِمَّنْ يُدْعَى بِالْإِسْلَامِ: هَذَا مِنْ أَهْلِ النَّارِ. فَلَمَّا حَضَرْنَا الْقِتَالَ، قَاتَلَ الرَّجُلُ قِتَالًا شَدِيدًا، فَأَصَابَتْهُ جِرَاحَةٌ. فَقِيلَ: يَا رَسُولَ اللهِ، الرَّجُلُ الَّذِي قُلْتَ لَهُ آنِفًا إِنَّهُ مِنْ أَهْلِ النَّارِ، فَإِنَّهُ قَاتَلَ الْيَوْمَ قِتَالًا شَدِيدًا، وَقَدْ مَاتَ. فَقَالَ النَّبِيُّ صلى الله عليه وآله وسلم: إِلَى النَّارِ. فَكَادَ بَعْضُ الْمُسْلِمِينَ أَنْ يَرْتَابَ فَبَيْنَمَا هُمْ عَلَى ذَلِكَ إِذْ قِيلَ إِنَّهُ لَمْ يَمُتْ وَلَكِنَّ بِهِ جِرَاحًا شَدِيدًا. فَلَمَّا كَانَ مِنَ اللَّيْلِ لَمْ يَصْبِرْ عَلَى الْجِرَاحِ، فَقَتَلَ نَفْسَهُ، فَأُخْبِرَ النَّبِيُّ صلى الله عليه وآله وسلم بِذَلِكَ، فَقَالَ: اللهُ أَكْبَرُ، أَشْهَدُ أَنِّي

عَبْدُ اللهِ وَرَسُولُهُ، ثُمَّ أَمَرَ بِلَالًا، فَنَادَى فِي النَّاسِ أَنَّهُ لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ إِلَّا نَفْسٌ مُسْلِمَةٌ، وَأَنَّ اللهَ يُؤَيِّدُ هَذَا الدِّينَ بِالرَّجُلِ الْفَاجِرِ.[1]

“Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu bayān karte haiṅ: Ham Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke sāth ġhazwa’e Ḥunayn meṅ the, ham logoṅ meṅ ek shaḳhṣ thā jis kā shumār Musalmānoṅ meṅ hotā thā. Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne us ke bāre meṅ farmāyā: Yeh jahannamī hai. Jab jaṅg shurū‘ hū’ī to woh shaḳhṣ baṛī bahādurī se laṛā aur zaḳhmī ho gayā. Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se ‘arẓ kiyā gayā: Yā Rasūl Allāh! Jis shaḳhṣ ke bāre meṅ Āp ne farmāyā thā keh woh jahannamī hai woh to āj bŏhat bahādurī se laṛā’ī aur ab woh mar chukā hai. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Woh dozaḳh meṅ gayā. Ba‘ẓ Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum (Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke farmān kī tăh tak nah pahŏṅch sake aur) qarīb thā keh woh shukūk-o shub·hāt kā shikār ho jāte. Itne meṅ kisī shaḳhṣ ne ā kar ‘arẓ kiyā: Yā Rasūl Allāh! Woh shaḳhṣ abhī marā nahīṅ thā lekīn bŏhat zaḳhmī thā, rāt ke āḳhirī ḥiṣṣah meṅ woh zaḳhm kī taklīf bar-dāsht nah kar sakā to us ne ḳhụd-kushī kar lī. Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ko us kī ḳhabar pahŏṅchī to Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Allāhu Akbar! Maiṅ gawāhī detā hūṅ keh maiṅ Allāh kā bandah aur us kā Rasūl hūṅ. Phir Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-

(1) Muslim, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu ġhilaẓi taḥrīmi qatli al-insāni nafsahu, 1: 106, raqm: 111

‘alá Ālihī wa-sallam ne Ḥaẓrat Bilāl raḍiya Allāhu ‘anhu ko bulwā kar logoṅ maiṅ e‘lān karwāyā keh Jannat meṅ ṣirf Musalmān jā’eṅge aur Allāh Ta‘ālá us Dīn ko fāsiqoṅ ke zarī‘e bhī taqwīyat detā răhtā hai.”

7. Ḥuẓūr ﷺ ne Ḳhuḍ-kushī karne wāle kī Namāze Janāzah nahīṅ paṛḥā’ī

Ḳhuḍ-kushī kis qadr saṅgīn jurm hai is kā andāzah Ḥuẓūr Raḥmate ‘Ālam ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke is ‘amal mubārak se hotā hai keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne sar-ā-pā raḥmat hone ke bā-wujūd ḳhuḍ-kushī karne wāle kī Namāze janāzah nahīṅ paṛhā’ī ḥālāṅ-keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne hameshah apne bad-tarīn dushmanoṅ ke liye bhī du‘ā farmā’ī aur jab tak Allāh Ta‘ālá kī ṭaraf se wāẓeḥ ḥukm nahīṅ ā gayā kisī munāfiq kī Namāze janāzah paṛhāne se bhī inkār nahīṅ farmāyā. Is ḥawāle se darje zāil Aḥādīs̱ mulāḥaẓah farmā’eṅ:

1. عَنْ جَابِرِ بْنِ سَمُرَةَ رضي الله عنه قَالَ: أُتِيَ النَّبِيُّ ﷺ بِرَجُلٍ قَتَلَ نَفْسَهُ بِمَشَاقِصَ، فَلَمْ يُصَلِّ عَلَيْهِ.[1]

“Ḥaẓrat Jābir bin Samurah raḍiya Allāhu ‘anhu bayān karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke sāmne ek shaḳhṣ lāyā gayā jis ne apne āp ko neze se halāk kar liyā thā, pas Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne us kī Namāze janāzah nahīṅ paṛhā’ī.

(1) Muslim, al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Janā’iz, bābu tarku al-ṣalāti ‘alá al-qātili nafsahu, 2: 672, raqm: 978

2. Imām Nasā’ī, Imām Abū Dāwūd aur Imām Aḥmad bin Ḥanbal ne is riwāyat ko in alfāẓ ke sāth bayān kiyā hai:

عَنِ ابْنِ سَمُرَةَ أَنَّ رَجُلًا قَتَلَ نَفْسَهُ بِمَشَاقِصَ، فَقَالَ رَسُولُ اللهِ ﷺ: أَمَّا أَنَا فَلَا أُصَلِّي عَلَيْهِ.(1)

“Ḥaẓrat Jābir bin Samurah raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai keh ek shaḳhṣ ne tīr ke zarī‘e ḳhụd-kushī kar lī to Ḥuẓūr Sarware Kawnayn ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā: Maiṅ us kī Namāze janāzah nahīṅ paṛhā’ūṅgā.”

Ḳhulāṣa’e Kalām

Muḳhtaṣaran yeh keh Islām apnī ta‘līmāt aur afkār-o naẓarīyāt (**teachings and idealogy**) ke leḥāẓ se kulliyatan amn-o salāmatī, ḳhair-o ‘āfiyat aur ḥifẓ-o amān kā Dīn hai. Allāh aur us ke Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke nazdīk Musalmān aur Momin ṣirf wohī shaḳhṣ hai jo nah ṣirf tamām insānīyat ke liye paikare amn-o salāmatī aur bā‘iṡe ḳhair-o ‘āfiyat ho bal-keh amn-o āshtī, taḥammul-o bar-dāsht, baqā’e bā-hamī aur eḥterāme ādamīyat jaise awṣāf se muttaṣif bhī ho. Islām ek aisā Dīn hai jo ḳhụd bhī sar-ā-pā salāmatī hai aur dūsroṅ ko bhī amn-o salāmatī kī ta‘līm detā hai. Is ke bar-‘aks iqāmat-o tanfīẕe Dīn aur e‘lā’e kalima’e ḥaq ke nām par intehā-pasandī, nafrat-o ta‘aṣṣub, ifterāq-o inteshār, jabr-o

(1) 1. Nasā’ī, al-Sunan, Kitābu al-Janā’iz, bābu tarku ṣalāṫi ‘alá man qatala nafsahu, 4: 66, raqm: 1964

2. Abū Dāwūd, al-Sunan, Kitābu al-Janā’iz, bābu al-Imāmu lā yuṣallī ‘alá man qatala nafsahu, 3: 206, raqm: 3185

3. Aḥmad bin Ḥanbal, al-Musnad, 5: 92, raqm: 20891

tashaddud aur ẓulm-o ‘udwān kā rāstah iḳhtiyār karne wāle aur shăhriyoṅ kā ḳhūn bahāne wāle log chāhe ẓāhiran Islām ke kitne hī ‘alam-bardār kyūṅ nah bante phireṅ, un kā da‘wá’e Islām hargiz qābile qubūl nahīṅ ho saktā.

Islām meṅ kisī insānī jān kī qadr-o qīmat aur ḥurmat kā andāzah yahāṅ se lagāyā jā saktā hai keh us ne ba-ġhair kisī waj·h ke ek fard ke qatl ko bhī pūrī insānīyat ke qatl ke mutarādif qarār diyā hai. Qatle ‘amd kī sazā maut hai. Musalmānoṅ ko qatl karne wāloṅ ke liye shadīd aur dard-nāk ‘aẕāb kī wa‘īd hai. Jab Islām kisī ek fard ke qatl ḥattá keh apnī jān ko bhī talaf karne kī ijāzat nahīṅ detā, to kaise ho saktā hai keh woh ḳhuḍ-kush ḥamloṅ aur bam-dhamāk̇oṅ ke ẕarī‘e hazāroṅ shăhriyoṅ ke jān-o māl ko talaf karne kī ijāzat de! Lehāẕā jo log nau-jawānoṅ ko ḳhūn-rezī aur qatle ‘ām par uksāte haiṅ aur jo nau-jawān aise gum-rāh līḍaroṅ ke kăhne par ḳhuḍ-kush ḥamloṅ meṅ ḥiṣṣah lete haiṅ, donoṅ nah ṣirf dunyā meṅ Islāmī ta‘līmāt se inḥerāf ke murtakib hote haiṅ bal-keh āḳhirat meṅ bhī shadīd ‘aẕāb ke ḥaq-dār haiṅ kyūṅ-keh woh Islām jaise pur-amn aur mutawāzin Dīn kī bad-nāmī kā bā‘iṡ bhī ban rahe haiṅ aur pūrī insānīyat ko nafratoṅ kī āg meṅ dhakelne kā sabab bhī.

Bāb Siwum

Ġhair-Muslimoṅ ke Qatle ʻĀm aur Īẕā-rasānī kī Mumānaʻat

Guzashtah ṣafaḥāt meṅ ham ne Āyāt-o Aḥādīs̱ kī raushanī meṅ yeh jān liyā hai keh Islām Dīne amn hai aur yeh mu‘āshare meṅ răhne wāle tamām afrād ko, ķhwāh un kā ta‘alluq kisī bhī maẕhab aur raṅg-o nasl se ho, jān-o māl aur ‘izzat-o ābrū ke taḥaffuẓ kī ẓamānat ‘aṭā kartā hai. Is bāb meṅ ham yeh mutaḥaqqaq kareṅge keh ek Islāmī riyāsat meṅ ābād ġhair-Muslim aqallīyatoṅ kī ‘izzat aur jān-o māl kī ḥifāẓat karnā Musalmānoṅ par bil-‘umūm aur Islām riyāsat par bil-ķhuṣūṣ farẓ hai.

Islāmī riyāsat meṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko bhī wohī ḥuqūq ḥāṣil haiṅ. Un ḥuqūq meṅ se păhlā ḥaq jo Islāmī ḥukūmat aur Islāmī mu‘āsharah kī ṭaraf se unheṅ ḥāṣil hai woh ḥaqqe ḥifāẓat hai, jo unheṅ har qism ke ķhārijī aur dāķhilī ẓulm-o ziyādatī ke ķhilāf muyassar hogā tā-keh woh mukammal ṭaur par amn-o sukūn kī zindagī basar kar sakeṅ.

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ķhuṭba’e Ḥajjaṫu al-wadā‘ ke mauqa‘ par pūrī nasle insānī ko ‘izzat, jān aur māl kā taḥaffuẓ farāham karte huwe irshād farmāyā:

إِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ وَأَعْرَاضَكُمْ عَلَيْكُمْ حَرَامٌ، كَحُرْمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا، فِي شَهْرِكُمْ هَذَا، فِي بَلَدِكُمْ هَذَا، إِلَى يَوْمِ تَلْقَوْنَ رَبَّكُمْ.[1]

(1) 1. Buķhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Ḥajj, bābu al-ķhuṭbaṫi ayyāma Miná, 2: 620, raqm: 1654

> “Be-shak tumhāre ḳhūn aur tumhāre māl aur tumhārī ‘izzateṅ tum par isī ṭarḥ ḥarām haiṅ jaise tumhāre is din kī ḥurmat tumhāre is mahīne meṅ aur tumhāre is shăhr meṅ (muqarrar kī ga’ī) hai. Yahāṅ tak keh tum apne Rab se miloge.”

Lehāẕā kisī bhī insān aur kisī bhī maẕhab ke pairau-kār ko nā-ḥaq qatl karnā, us kā māl lūṭnā, us kī ‘izzat par ḥamlah karnā yā us ḳi taẕalīl karnā nah ṣirf ḥarām hai bal-keh us ke murtakib shaḳhṣ ko alam-nāk sazā kī wa‘īd sunā’ī ga’ī hai. Ẕail meṅ ham Qur’ān-o Ḥadīs̱ se muta‘addid dalā’il-o barāhīn pesh kareṅge jis se yeh ḥaqīqat ‘ayāṅ ho jā’egī keh Islām ne kis ṭarḥ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke jān-o māl aur ‘izzat-o ābrū kī ḥifāẓat kī talqīn kī hai.

1. Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ ke Qatl kī Mumāna‘at

Islāmī riyāsat meṅ ābād ġhair-Muslim shăhrī ko qatl karnā ḥarām hai. Kisī fard ko yeh ḥaq ḥāṣil nahīṅ keh woh kisī ġhair-Muslim shăhrī ko qatl kare. Qur’ān Majīd meṅ irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

مَنْ قَتَلَ نَفْسًام بِغَيْرِ نَفْسٍ اَوْ فَسَادٍ فِى الْاَرْضِ فَكَاَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيْعًا.(1)

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Qasāmatu wa-al-muḥāribūna wa-al-qaṣāṣu wa-al-diyāt, bābu taġhlīẓu taḥrīmi al-dimā’i wa-al-a‘rāḍi wa-al-amwāl, 3: 1305, 1306, raqm: 1679

(1) al-Mā’idah, 5: 32

“Jis ne kisī shaḳhṣ ko ba-ġhair qiṣāṣ ke yā zamīn meṅ fasād (phailāne kī sazā) ke (ba-ġhair, nā-ḥaq) qatl kar diyā to goyā us ne (mu‘āshare ke) tamām logoṅ ko qatl kar ḍālā.”

Is āya’e karīmā meṅ نَفْسًا kā lafẓ ‘ām hai, lehāẕā is kā iṭlāq bhī ‘umūm par hogā. Ya‘nī kisī ek insānī jān kā qatle nā-ḥaq - ḳhwāh us kā ta‘alluq kisī bhī maẕhab se ho, ko’ī bhī zabān boltā ho aur dunyā ke kisī bhī mulk yā ‘ilāqe kā răhne wālā ho - qaṭ‘an ḥarān hai aur us kā gunāh utnā hī hai jaise pūrī insānīyat ko qatl karne kā hai. Lehāẕā Muslim riyāsat meṅ ābād ġhair-Muslim shăhriyoṅ kā qatl bhī isī zumre meṅ ā’egā. Is kī taṣrīḥ āge āne wālī Aḥādīs̱ se bhī hotī hai.

Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ ke Qātil par Jannat Ḥarām hai

1. Ḥaẕrat Abū Bakrah raḍiya Allāhu ‘anhu bayān karte haiṅ keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

مَنْ قَتَلَ مُعَاهِدًا فِي غَيْرِ كُنْهِهِ، حَرَّمَ اللهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ.(1)

(1) 1. Nasā’ī fī al-Sunan, Kitābu al-Qasāmah, bābu ta‘ẓīmu qatli al-mu‘āhad, 8: 24, raqm: 4747

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Jihād, bābu fī al-wafā’i lil-mu‘āhidi wa-ḥurmati dhimmatihi, 3: 83, raqm: 2760

3. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 5: 36, 38, raqm: 20393, 20419

4. Dārimī, al-Sunan, 2: 308, raqm: 2504

5. Ḥākim fī al-Mustadrak ‘alá al-ṣaḥīḥayn, 2: 154, raqm: 2631

Imām Ḥākim ne farmāyā: Yeh Ḥadīs̱ ṣaḥīḥ al-isnād hai.

"Jo Musalmān kisī ġhair-Muslim shăhrī (muʻāhid)[1] ko nā-ḥaq qatl daregā Allāh Taʻālá us par Jannat ḥarām farmā degā."

2. Ḥaẕrat ʻAbd Allāh bin ʻAmr raḍiya Allāhu ʻanhumā se riwāyat hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

مَنْ قَتَلَ مُعَاهَدًا لَمْ يَرِحْ رَائِحَةَ الْجَنَّةِ، وَإِنَّ رِيْحَهَا تُوْجَدُ مِنْ مَسِيْرَةِ أَرْبَعِيْنَ عَامًا.[2]

(1) Ḥadīs̱ meṅ muʻāhid kā lafẓ isteʻmāl kiyā gayā jis se murād aise shăhrī haiṅ jo muʻāhade ke tăḥt Islāmī riyāsat ke bāsī hoṅ, yā aise guroh aur qaum ke afrād haiṅ jinhoṅ ne Islāmī riyāsat ke sāth muʻāhada'e amn kiyā ho. Isī ṭarḥ jadīd daur meṅ kisī bhī Muslim riyāsat ke shăhrī - jo us riyāsat ke qānūn kī pā-bandī karte hoṅ aur ā'īn ko mānte hoṅ - muʻāhid ke zumre meṅ ā'enge. Jaise Pākistān kī ġhair-Muslim aqallīyateṅ jo ā'īne Pākistān ke tăḥt bā-qāʻedah shăhrī aur rajisṭarḍ woṭar haiṅ, Pākistān ke ā'īn-o qānūn ko Pākistān kī Muslim aks̱arīyat kī ṭarḥ taslīm karte haiṅ yeh sab muʻāhid haiṅ. Pākistān meṅ maujūd dīgar ġhair-Muslim aqallīyateṅ to Musalmān shăhriyon kī ṭarḥ taqsīme Hind aur qiyāme Pākistān ke waqt se hī is mamlukat ke shăhrī the aur haiṅ. Is liye jadīd tanāẓur meṅ muʻāhid kā tarjamah ham ne ġhair-Muslim shăhrī kiyā hai. (Mulāḥaẓah ho: **Fayḍ al-qadīr lil-Munāwī, 06: 153**)

(2) 1. Bukhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Jizyah, bābu ithmi man qatala muʻāhhadan bi-ġhayri jurm, 3: 1155, raqm: 2995

2. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Diyāt, bābu man qatala muʻāhadan, 2: 896, raqm: 2686

3. Bazzār fī al-Musnad, 6: 368, raqm: 2383

“Jis ne kisī ġhair-Muslim shăhrī (mu‘āhid) ko qatl kiyā to woh Jannat kī ḳhụshbū bhī nahīṅ sūṅghegā ḥālāṅ-keh Jannat kī ḳhụshbū chālīs baras kī masāfat tak maḥsūs hotī hai.”

Goyā kisī ġhair-Muslim kā nā-ḥaq qatl karne wālā Jannat ke qarīb bhī nahīṅ jā sakegā bal-keh use Jannat se chālīs baras kī masāfat se bhī dūr rakhā jā’egā.

‘Allāmah Anwar Shāh Kāshmīrī **Fayḍ al-Bārī** meṅ is Ḥadīs̱ kī sharḥ bayān karte huwe likhte haiṅ:

قَوْلُه ﷺ: ”مَنْ قَتَل مُعَاهَدًا لَمْ يَرِحْ رَائِحَةَ الْجَنَّةِ“ وَمُخُّ الْحَدِيْثِ: إِنَّكَ أَيُهَا الْمُخَاطَبُ قَدْ عَلِمْتَ مَا فِيْ قَتْلِ الْمُسْلِمِ مِنَ الْإِثْمِ، فَإِنَّ شَنَاعَتَه بَلَغَتْ مَبْلَغَ الْكُفْرِ، حَيْثُ أَوْجَبَ التَّخْلِيْدَ. أَمَّا قَتْلُ مُعَاهِدٍ، فَأَيْضًا لَيْسَ بِهَيِّنٍ، فَإِنَّ قَاتِلَه أَيْضًا لَا يَجِدُ رَائِحَةَ الْجَنَّةِ.(1)

“Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam farmān hai: “Jis ne kisī ġhair-Muslim shăhrī ko qatl kiyā woh Jannat kī ḳhụshbū bhī nahīṅ sūṅghegā.” Ae muḳhaṭab! Ḥadīs̱ kā lubbe lubāb tujhe qatle Muslim ke gunāh kī saṅgīnī batā rahā hai keh us kī qabāḥat kufr tak pahŏṅchā detī hai jo Jahannam meṅ ḳhulūd kā bā‘is̱ bantā hai, jab-keh ġhair-Muslim shăhrī ko qatl karnā bhī ko’ī ma‘mūlī gunāh nahīṅ hai. Isī ṭarḥ us kā qatl bhī Jannat kī ḳhụshbū tak nahīṅ pā’egā (jis kā maṭlab yeh hai keh woh Jahannam meṅ ḍālā jā’egā).”

(1) Anwar Shāh Kashmīrī fī Fayḍ al-Bārī ‘alá Ṣaḥīḥ al-Buḳhārī, 4: 288

2. Ġhair-Muslim Safārat-kāroṅ ke Qatl kī Mumāna‘at

Islām qaumī aur bainul-aqwāmī mu‘āmalāt meṅ amn-o rawādārī kā dars detā hai. Qur’ān-o Ḥadīs̱ kī ta‘līmāt ke muṭābiq bad-tarīn dushman qaum kā safārat-kār bhī agar safārat-kārī ke liye ā’e to us kā qatl ḥarām hai. Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke pās ka’ī mawāqe‘ par ġhair-Muslimoṅ ke numā’inde ā’e, lekīn Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne un se hameshah ḳhud bhī ḥusne sulūk farmāyā aur Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ko bhī yehī ta‘līm dī. Ḥattá keh Nubūwat ke jhūṭe da‘we-dār Musaylamah kaẕẕāb ke numā’inde ā’e jinhoṅ ne ṣarīḥan e‘terāfe irtedād kiyā thā lekīn Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam un ke safārat-kār hone ke bā‘is̱ un se ḥusne sulūk se pesh ā’e.

Ḥaẕrat ‘Abd Allāh bin Mas‘ūd raḍiya Allāhu ‘anhu farmāte haiṅ:

إِنِّي كُنْتُ عِنْدَ رَسُولِ اللهِ ﷺ جَالِساً إِذْ دَخَلَ هَذَا (عَبْدُ اللهِ بْنُ نُوَاحَةَ) وَرَجُلٌ وَافِدَيْنِ مِنْ عِنْدِ مُسَيْلَمَةَ. فَقَالَ لَهُمَا رَسُولُ اللهِ ﷺ: أَتَشْهَدَانِ أَنِّي رَسُولُ اللهِ؟ فَقَالَا لَهُ: نَشْهَدُ أَنَّ مُسَيْلَمَةَ رَسُولُ اللهِ، فَقَالَ: آمَنْتُ بِاللهِ وَرُسُلِهِ، لَوْ كُنْتُ قَاتِلاً وَافِداً لَقَتَلْتُكُمَا. (1)

---

(1) 1. Dārimī fī al-Sunan, 2: 307, raqm: 2503
2. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 1: 404, raqm: 3837
3. Nasā’ī fī al-Sunan al-kubrá, 5: 205, raqm: 8675
4. Abū Ya‘lá fī Musnad, 9: 31, raqm: 5097
5. Ḥākim fī al-Mustadrak ‘alá al-ṣaḥīḥayn, 3: 54, raqm: 4378

“Maiṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke pās baiṭhā huwā thā jab yeh shaḳhṣ (‘Abd Allāh bin Nuwāḥah) aur ek aur ādamī Musaylamah (kazzāb) kī ṭaraf se safārat-kār ban kar ā’e to unheṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Kyā tum donoṅ is bāt kī gawāhī dete ho keh maiṅ Allāh Ta‘ālá kā Rasūl hūṅ? Unhone (apne kufr-o irtedād par iṣrār karte huwe) kahā: Ham gawāhī dete haiṅ keh Musaylamah Allāh kā Rasūl hai (ma‘ādha Allāh). Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne (kamāl bar-dāsht aur taḥammul kī misāl qā’im farmāte huwe irshād) farmāyā: Maiṅ Allāh Ta‘ālá aur us ke Rasūloṅ par īmān rakhtā hūṅ. Agar maiṅ safārat-kāroṅ ko qatl karne wālā hotā to tum donoṅ ko qatl kar detā (magar Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne aisā nah kiyā aur unheṅ jān kī salāmatī dī).”

Ġhaur kījiye bār-gāhe Risālat-Ma’āb ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam meṅ Musylamah kazzāb ke pairau-kāroṅ ke e‘lānīyah kufr-o irtedād ke bā-wujūd taḥammul se kām liyā gayā, kisī qism kī sazā unheṅ dī ga’ī, nah hī unheṅ qaid kiyā gayā aur nah hī unheṅ qatl karne kā ḥukm farmāyā gayā. Ṣirf is liye keh woh safārat-kār (**diplomats**) the. Musnad Aḥmad bin Ḥanbal,[1] Muṣannaf ‘Abd al-Razzāq,[2] aur Musnad Bazzār[3] meṅ رَسُوْلاً kā lafẓ āyā hai ya‘nī akelā safārat-kār ho yā safāratī ‘amalah ho, har do ṣūratoṅ meṅ un kā qatl jā’iz nahīṅ hai.

(1) Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 1: 390, 396, raqm: 3708, 3761
(2) ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 10: 196, raqm: 18708
(3) Bazzār fī al-Musnad, 5: 142, raqm: 1733

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke Mundarija’e bālā irshād aur Āp ke ‘amal mubārak se yeh amr pāya’e s̱ubūt ko pahŏṅch gayā keh ġhair-mulkī numā’indoṅ aur safārat-kāroṅ kī jān kī ḥifāẓat karnā Sunnate Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam hai. Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin Mas‘ūd raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā:

فَجَرَتْ سُنَّةٌ أَنْ لَا يُقْتَلَ الرَّسُولُ.(1)

“(Is ‘amal se) Sunnat jārī ho ga’ī keh safārat-kār ko qatl nah kiyā jā’e.”

Goyā Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke is jumle ne safārat-kāroṅ ke eḥterām kā bainul-aqwāmī qānūn waẓ‘a farmā diyā. Is ḥukm se yeh bhī wāẓeḥ ho jātā hai keh woh tamām ‘amalah jo kisī **embassy** meṅ safārat-kārī par ta‘iyyunāt ho isī ḥusne sulūk kā ḥaq-dār hai aur us kā qatl bhī az-rū’e Ḥadīs̱ ḥarām hai. Guzashtah ka’ī sāloṅ se Pākistān ke shorish-zadah ‘ilāqoṅ meṅ ġhair-mulkī safārat-kāroṅ aur enjīni’arz ke iġhwā aur qatl ke muta‘addid wāqe‘āt rū-numā ho chuke haiṅ jin kī ẕimmah-dārī Dăhshat-gard qubūl karte rahe haiṅ. Kitne afsos kī bāt hai keh Islām ke nām par Dăhshat-gardī karne wāle Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī in ta‘līmāt se ṣarīḥan inḥerāf baratne ke bā-wujūd ḳhuḍ ko “mujāhidīne Islām” samajhte haiṅ!

(1) Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 1: 390, raqm: 3708

3. Ġhair-Muslim Mazhabī Răh-numā’oṅ ke Qatl kī Mumāna‘at

Jis ṭarḥ ġhair-Muslim safārat-kāroṅ ke qatl ko ḥarām qarār diyā gayā hai usī ṭarḥ ġhair-Muslimoṅ ke mazhabī răh-numā’oṅ ke qatl kī bhī mumāna‘at kī ga’ī hai. Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin ‘Abbās raḍiya Allāhu ‘anhumā se marwī hai:

كَانَ رَسُولُ اللهِ ﷺ إِذَا بَعَثَ جُيُوشَهُ قَالَ: لَا تَغْدِرُوا وَلَا تَغُلُّوا وَلَا تُمَثِّلُوا وَلَا تَقْتُلُوا الْوِلْدَانَ وَلَا أَصْحَابَ الصَّوَامِعِ.[1]

“Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam jab apne lashkaroṅ ko rawānah karte to ḥukm farmāte: Ġhaddārī nah karnā, dhokā nah denā, na‘shoṅ kī be-ḥurmatī nah karnā aur bachchoṅ aur pādriyoṅ ko qatl nah karnā.”

Mundarija’e bālā Ḥadīse mubārakah se wāẓeḥ ṭaur par sābit hotā hai keh kisī bhī qaum ke mazhabī răh-numā’oṅ kā qatle ‘ām ḥālāt ke ‘ilāwah daurāne jaṅg bhī jā’iz nahīṅ hai.

(1) 1. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 1: 330, raqm: 2728
2. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 6: 484, raqm: 33132
3. Abū Ya‘lá fī Musnad, 4: 422, raqm: 2549
4. Ibn Rushd fī Bidāyat al-mujtahid, 1: 281

4. Muslim aur Ġhair-Muslim kā Qiṣāṣ aur Diyat bar-ā-bar hai

Islām ne kisī bhī shaḳhṣ (Muslim yā ġhair-Muslim) ko nā-ḥaq qatl karne wāle qātil par qiṣāṣ lāzim kiyā hai. Jab-keh qatle ḳhaṭā’ ġhalaṭī se qatl ho jāne kī ṣūrat meṅ diyat (**monetary compensation**) kī adā’egī ko wājib qarār diyā hai.

1. Irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

وَلَكُمْ فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ يّٰاُولِى الْاَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُوْنَ۝[1]

“Aur tumhāre liye qiṣāṣ (ya‘nī ḳhūn kā badlah lene) meṅ hī zindagī (kī ẕamānat) hai ae ‘aql-mand logoṅ! Tā-keh tum (ḳhūn-rezī aur bar-bādī se) bacho.”

2. Qatle ḳhaṭā’ ke bāre meṅ irshāde Rabbānī hai:

مَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَاً فَتَحْرِيْرُ رَقَبَةٍ مُّؤْمِنَةٍ وَّدِيَةٌ مُّسَلَّمَةٌ اِلٰى اَهْلِه اِلَّآ اَنْ يَّصَّدَّقُوْا.[2]

“Jis ne kisī Musalmān ko nā-dānistah qatl kar diyā to (us par) ek Musalmān ġhulām yā bāṅdī kā āzād karnā aur ḳhūn-bahā (kā adā karnā) jo maqtūl ke ghar wālon ke sipurd kiyā jā’e (lāzim hai) magar yeh keh woh mu‘āf kar deṅ.”

Păhlī Āyate mubārakah meṅ ḥukme qiṣāṣ ya‘nī qātil ko jurme qatl kī sazā meṅ qatl karne kā ḥukm diyā gayā hai. Is pūrī Ummat kā

(1) al-Baqarah, 2: 179
(2) al-Nisā’, 4: 92

ijmā’ hai keh qātil (nā-ḥaq qatl karne wāle) ko qiṣāṣ meṅ qatl kiyā jā’e siwā’e is ke keh maqtūl ke wura<u>s</u>ā qātil ko mu‘āf kar deṅ.

Dūsrī Āyat meṅ diyat kā <u>z</u>ikr hai. Agar qatle ḳhaṭā’ ho jā’e ya‘nī ġhair-irādī ṭaur par ġhalaṭī se ko’ī shaḳhṣ kisī ko qatl kar de to qātil par diyat (ḳhūn-bahā; **monetary compensation**) lāzim hogī.

1. Ḥa<u>z</u>rat ‘Abd al-Raḥmān bin Baylamānī raḍiya Allāhu ‘anhu bayān karte haiṅ:

أَنَّ رَجُلًا مِنَ الْمُسْلِمِيْنَ قَتَلَ رَجُلًا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ، فَرُفِعَ إِلَى النَّبِيِّ ﷺ، فَقَالَ رَسُوْلُ اللهِ ﷺ: أَنَا أَحَقُّ مَنْ وَفَى بِذِمَّتِهِ، ثُمَّ أَمَرَ بِهِ فَقُتِلَ.[1]

“Ek Musalmān ne Ahle Kitāb meṅ se ek ādamī ko qatl kar diyā, woh muqaddamah Ḥu<u>z</u>ūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī bār-gāh meṅ pesh huwā to Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Maiṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke ḥuqūq adā karne kā sab se ziyādah <u>z</u>immah-dār hūṅ. Chunāṅ-cheh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne (ba-ṭaure qiṣāṣ Musalmān qātil ko qatl kiye jāne kā) ḥukm diyā aur use qatl diyā gayā.”

2. Ḥu<u>z</u>ūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne qiṣāṣ aur diyat kī yūṅ wa<u>z</u>āḥat farmā’ī:

(1) 1. Shāfi‘ī , al-Musnad: 343
2. Abū Nu‘aym, Musnad Abī Ḥanīfah: 104
3. Shaybānī, al-Mabsūṭ, 4: 488
4. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 8: 30, raqm: 15696

مَنْ أُصِيبَ بِقَتْلٍ أَوْ خَبْلٍ، فَإِنَّهُ يَخْتَارُ إِحْدَى ثَلَاثٍ: إِمَّا أَنْ يَقْتَصَّ، وَإِمَّا أَنْ يَعْفُوَ، وَإِمَّا أَنْ يَأْخُذَ الدِّيَةَ. فَإِنْ أَرَادَ الرَّابِعَةَ فَخُذُوا عَلَى يَدَيْهِ ﴿فَمَنِ اعْتَدٰى بَعْدَ ذٰلِكَ فَلَه عَذَابٌ أَلِيْمٌ﴾.(1)

“Jis kā ko’ī ‘azīz qatl kar diyā jā’e yā us kā ko’ī ‘uẓw kāṭ diyā jā’e to use tīn meṅ se ek chīz kā iḳhtiyār hai: Chāhe qiṣāṣ le, chāhe mu‘āf kar de aur chāhe to diyat wuṣūl kar le. Agar woh kisī chauthī chīz kā irādah kare to us ke hāth pakaṛ lo ﴾Aur jo is ke ba‘d bhī ziyādatī kare to us ke liye dard-nāk ‘aẕāb hai﴿.”

In Aḥādīs̱e mubārakah ke ‘umūmī bayān se ma‘lūm huwā keh Islām ne Musalmānoṅ kī ṭarḥ ġhair-Muslimoṅ ko bhī qiṣāṣ aur diyat meṅ Musalmānoṅ ke bar-ā-bar ḥais̱īyat dī hai.

Ek riwāyat ke mutābiq Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā:

إِذَا قَتَلَ الْمُسْلِمُ النَّصْرَانِيَّ قُتِلَ بِهِ.(2)

“Agar kisī Musalmān ne ‘Īsā’ī ko qatl kiyā to woh Musalmān qiṣāṣan qatl kiyā jā’egā.”

(1) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Diyāṫ, bābu al-Imāmu ya’muru bi-al-‘afwi fī al-dam, 4: 169, raqm: 4496

2. ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 10: 86, raqm: 18454

(2) 1. Shaybānī, al-Ḥujjaṫ, 4: 349

2. Shāfi‘ī, al-Umm, 7: 320

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ġhair-Muslimoṅ ko diyat (**monetary compensation**) meṅ musāwī ḥuqūq dete huwe irshād farmāyā hai:

دِيَةُ الْيَهُوْدِيِّ وَالنَّصْرَانِيِّ وَكُلِّ ذِمِّيٍّ مِثْلُ دِيَةِ الْمُسْلِمِ.(1)

“Yahūdī, ‘Īsā’ī aur har ġhair-Muslim shăhrī kī diyat Musalmān kī diyat ke bar-ā-bar hai.”

Imām A‘ẓam Abū Ḥanīfah raḍiya Allāhu ‘anhu kā qaul hai:

دِيَةُ الْيَهُوْدِيِّ وَالنَّصْرَانِيِّ وَالْمَجُوْسِيِّ مِثْلُ دِيَةِ الْحُرِّ الْمُسْلِمِ.(2)

“(Pur-amn) Yahūdī, ‘Īsā’ī aur Majūsī kī diyat āzād Musalmān kī diyat ke bar-ā-bar hai.”

Imām Ibn Shihāb Zuhrī raḥmaṫu Allāhi ‘alayh farmāte haiṅ:

إِنَّ دِيَةَ الْمُعَاهِدِ فِي عَهْدِ أَبِي بَكْرٍ وَعُمَرَ وَعُثْمَانَ رضي الله عنهم مِثْلُ دِيَةِ الْحُرِّ الْمُسْلِمِ.(3)

(1) 1. ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 10: 97_98
2. Ibn Rushd fī Bidāyaṫ al-mujtahid, 2: 310

(2) 1. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 5: 407, raqm: 27448
2. ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 10: 95, 97, 99

(3) 1. Shaybānī, al-Ḥujjaṫ, 4: 351
2. Shāfi‘ī, al-Umm, 7: 321

“Be-shak Sayyidunā Abū Bakr, ‘Umar aur ‘Uthmān raḍiya Allāhu ‘anhum ke adwār meṅ ġhair-Muslim shăhrī kī diyat āzād Musalmān kī diyat ke bar-ā-bar thī.”

Aḥnāf kā mauqif yeh hai keh Musalmān ko ġhair-Muslim shăhrī ke qatl ke badlah meṅ qatl kiyā jā’egā aur yeh Kitāb-o Sunnat kī un nuṣūṣ ke ‘umūm kī waj·h se hai jo qiṣāṣ ko wājib kartī haiṅ aur donoṅ (Musalmān aur ġhair-Muslim shăhrī) ke ḳhūn kī dā’imī ‘iṣmat meṅ bar-ā-bar hone kī waj·h se aur is mauqif par Imām Naḳh‘ī, Ibn Abī Laylá, Sha‘bī aur ‘Uthmān al-Battī ne bhī Aḥnāf kī muwāfaqat iḳhtiyār kī hai.

Yahāṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke darje ẕail farmāne aqdas se ek ishkāl wārid ho saktā hai:

وَلَا يُقْتَلُ مُسْلِمٌ بِكَافِرٍ.(1)

“Aur ġhair-Muslim ke badle Musalmān ko qatl nahīṅ kiyā jā’egā.”

Sawāl yeh paidā hotā hai keh is kā maṭlab kyā huwā? A’imma’e kiram ne is kī waẓāḥat yūṅ kī hai keh yahāṅ ġhair-Muslim se murād pur-amn shăhrī nahīṅ bal-keh ṣirf ḥarbī (jaṅg-jū) ġhair-Muslim murād hai jo maidāne jaṅg meṅ laṛte huwe mārā jātā hai, is par ko’ī qiṣāṣ nahīṅ hogā. Yeh qānūn dunyā ke tamām mamālik ke qawānīne meṅ yak-sāṅ hai, is mas‘alah meṅ ko’ī iḳhtelāf nahīṅ.

Imām Jaṣṣāṣ bayān karte haiṅ:

“Is Ḥadīs̱e mubārakah meṅ ġhair-Muslim se murād ṣirf ḥarbī ġhair-Muslim hai, Islāmī riyāsat kī shăhrīyat rakhne wālā ġhair-

(1) Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-‘Ilm, bābu kitābati al-‘ilm, 1: 53, raqm: 111

Islāmī riyāsat kā pur-amn ġhair-Muslim murād nahīṅ hai. Yeh taṭbīq muttafaqah hai.”[1]

5. Ek Ġhair-Muslim ke Ẓulm kā Badlah Dūsroṅ se lene kī Mumāna‘at

Qur’ān-o Ḥadīs̱ ke muṭābiq har shaḳhṣ apne a‘māl kā ḳhuḍ ẕimmah-dār hai. Jis ne ẓulm kiyā ḥasbe dastūr badlah aur sazā kā wohī mustaḥiq hai, is ke badle meṅ ko’ī dūsrā nahīṅ. Is ke jurm kī sazā us ke ahl-o ‘iyāl, dostoṅ yā us ḳi qaum ke dīgar afrād ko nahīṅ dī jā saktī. Irshāde Rabbānī hai:

وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ اِلَّا عَلَيْهَاج وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِّزْرَ اُخْرٰيج ثُمَّ اِلٰى رَبِّكُمْ مَّرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيْهِ تَخْتَلِفُوْنَ۝[2]

“Aur har shaḳhṣ jo bhī (gunāh) kartā hai (us kā wabāl) usī par hotā hai aur ko’ī bojh uṭhāne wālā dūsre kā bojh nahīṅ uṭhā’egā. Phir tumheṅ apne Rab hī kī ṭaraf lauṭnā hai phir woh tumheṅ un (bātoṅ kī ḥaqīqat) se āgāh farmā degā jin meṅ tum iḳhtelāf kiyā karte the.”

Islām meṅ is amr kī ijāzat nahīṅ detā keh woh pur-amn shăhriyoṅ ko dūsre ẓālim afrād ke ẓulm ke ‘iwaẓ sazā de. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā irshāde girāmī hai:

(1) Jaṣṣāṣ fī Aḥkām al-Qur’ān, bābu qatl al-Muslim al-kāfir: 140_144

(2) al-An‘ām, 6: 164

لَا يُؤْخَذُ مِنْهُمْ رَجُلٌ بِظُلْمٍ آخَرَ.(1)

"Kisī amn-pasand ġhair-Muslim shăhrī ko dūsre ġhair-Muslim afrād ke ẓulm ke ʻiwaẓ ko'ī sazā nahīṅ dī jā'egī."

Lehāẕā aise Dăhshat-gard afrād jo inteqāman muķhālif qaum ke afrād ko qatl kareṅ, un kā māl lūṭeṅ aur un kī amlāk tabāh kareṅ, woh ṣarīḥan Qur'ānī Āyāt aur irshādāte Nabawī ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam kī muķhālafat karne wāle haiṅ.

6. Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ kā Māl Lūṭne kī Mumānaʻat

Islām ne dūsroṅ kā māl lūṭnā bhī ḥarām qarār diyā hai, irshāde Bārī Taʻālá hai:

وَلَا تَاْكُلُوْآ اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوْا بِهَآ اِلَى الْحُكَّامِ لِتَاْكُلُوْا فَرِيْقًا مِّنْ اَمْوَالِ النَّاسِ بِالْاِثْمِ وَاَنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ۝(2)

"Aur tum ek dūsre ke māl āpas meṅ nā-ḥaq nah khāyā karo aur nah māl ko (ba-ṭaure rishwat) ḥākimoṅ tak pahŏṅchāyā karo keh yūṅ logoṅ ke māl kā kuçh ḥiṣṣah tum (bhī) nā-jā'iz ṭarīqe se khā sako ḥālāṅ-keh tumhāre ʻilm meṅ ho (ki yeh gunāh hai)."

(1) 1. Abū Yūsuf, al-Ķharāj: 78
2. Balāḏẖurī fī Futūḥ al-buldān: 90

(2) al-Baqarah, 2: 188

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne bhī dūsroṅ ke māl ko lūṭnā ḥarām qarār diyā hai.

إِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ عَلَيْكُمْ حَرَامٌ.(1)

“Be-shak tumhāre ḳhūn aur tumhāre māl tum par ḥarām haiṅ.”

Ġhair-Muslim shăhriyoṅ kī jānoṅ kī ṭarḥ un ke amwāl kī ḥifāẓat bhī Islāmī riyāsat par lāzim hai. Har daur meṅ jamī‘ Musalmānoṅ kā is pār ijmā‘ rahā hai.

Imām Abū ‘Ubayd Qāsim bin Salām, Zanjawayh, Ibn Sa‘d aur Imām Abū Yūsuf ne Najrān ke ‘Īsā’iyoṅ ke sāth Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke mu‘āhade kī yeh shaq naql kī hai:

ولنجران وحاشيتها جوار الله وذمة محمد رسول الله ﷺ، على أَموالهم وأنفسهم وأرضهم وملتهم، وغائبهم وشاهدهم، وعشيرتهم وبيعهم، وكل ما تحت أيديهم من قليل أو كثير.(2)

“Allāh aur Allāh ke Rasūl Muḥammad ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam Ahle Nazjrān aur un ke ḥalīfoṅ ke liye un

(1) Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Ḥajj, bābu al-ḳhuṭbaṫi ayyāma Miná, 2: 620, raqm: 1654

(2) 1. Abū Yūsuf, Kitāb al-Ḳharāj: 78

2. Abū ‘Ubayd Qāsim, Kitāb al-Amwāl: 244, 245, raqm: 503

3. Ibn Sa‘d fī Ṭabaqāt al-kubrá, 1: 288, 358

4. Ibn Zanjawayh fī Kitāb al-Amwāl: 449, 450, raqm: 732

5. Balāḏẖurī fī Futūḥ al-buldān: 90

ke māloṅ, un kī jānoṅ, un kī zamīnoṅ, un ke Dīn, un ke ġhair-maujūd wa maujūd afrād, un ke ḳhāndān ke afrād, un kī ʻibādat-gāhoṅ aur jo kuçh bhī un ke hāthoṅ meṅ hai, thoŗā yā ziyādah, hār shai kī ḥifāẓat ke ẓāmin aur ẕimmah-dār haiṅ."

Ḥāẓrat ʻUmar raḍiya Allāhu ʻanhu ne Shām ke gawarnar Ḥaẓrat Abū ʻUbaydah raḍiya Allāhu ʻanhu ko jo farmān likhā thā us meṅ min jumlah dīgar aḥkām ke yeh bhī darj thā:

وَامْنَعِ الْمُسْلِمِيْنَ مِنْ ظُلْمِهِمْ وَالْإِضْرَارِ بِهِمْ وَأَكْلِ أَمْوَالِهِمْ إِلَّا بِحِلِّهَا.(1)

"(Tum ba-ḥaisīyat gawarnare Shām) Musalmānoṅ ko un ġhair-Muslim shăhriyoṅ par ẓulm karne, unheṅ ẓarar pahŏṅchāne aur nā-jā'iz ṭarīqah se un kā māl khāne se saḳhtī se manʻa kar do."

Ḥaẓrat ʻAlī raḍiya Allāhu ʻanhu ne irshād farmāyā:

إنما بذلوا الجزية لتكون دماؤهم كدمائنا وأموالهم كأموالنا.(2)

"Ġhair-Muslim shăhrī ţăks is liye adā karte haiṅ keh un ke ḳhūn hamāre ḳhūn kī ṭarḥ aur un ke māl hamāre amwāl ke bar-ā-bar măḥfūẓ ho jā'eṅ."

Islāmī riyāsat meṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke jān-o māl kī ḥifāẓat kā is qadr ehtemām kiyā gayā hai keh un ke amwāl kī ḥifāẓat

(1) Abū Yūsuf, Kitāb al-Ḳharāj: 152
(2) 1. Ibn Qudāmah fī al-Muġhnī, 9: 181
2. Zaylaʻī fī Naṣb al-rāyah, 3: 381

itnī hī ẕarūrī hai jitnī Musalmānoṅ ke amwāl kī ḥattá keh agar ko’ī Musalmān un kī sharāb yā ḳhinzīr ko talaf kar de to us par bhī jurmānah lāzim ā’egā.

Fiqhe Ḥanafī kī mash·hūr kitāb “**al-Durr al-muḳhtār**” meṅ hai:

وَيَضْمَنُ الْمُسْلِمُ قِيْمَةَ خَمْرِهِ وَ خِنْزِيْرِهِ إِذَا أَتْلَفَهُ.[1]

> “Ġhair-Muslim shăhrī kī sharāb aur us ke ḳhinzīr ko talaf karne kī ṣūrat meṅ Musalmān us kī qīmat ba-ṭaure tāwān adā karegā.”

Ġhair-Muslim Shăhrī kā Māl Churāne wāle par bhī Islāmī Ḥad kā Nifāẕ hogā

Islām ne māl kī chorī ko ḥarām qarār diyā hai aur us par nihāyat saḳht sazā muqarrar kī hai. Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke zamāne meṅ Quraysh kī ek Maḳhzūmī ‘aurat ne chorī kī to Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne us par ḥad jārī karne kā ḥukm farmāyā. Logoṅ ne Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se us kī sifārish karnā chāhī to Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā keh agar merī beṭī Fāṭimah bhī chorī kartī to us par bhī ḥad jārī kī jātī.[2]

(1) 1. Ḥaṣkafī fī al-Durr al-Muḳhtār, 2: 223
2. Shāmī fī Radd al-muḥtār, 3: 273

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Anbiyā’, bābu ḥadīthu al-Ġhār, 3: 1282, raqm: 3288

1. Imām Nawawī **Sharḥu Ṣaḥīḥi Muslim** meṅ likhte haiṅ‘

فإن مال الذمی والمعاهد والمرتد فی هذا كمال المسلم.(1)

“Yaqīnan ġhair-Muslim shăhrī, mu‘āhid aur murtad kā māl bhī is e‘tebār se Musalmān ke māl hī kī ṭarḥ hai.”

2. Imām Ibn Qudāmah Ḥanbalī ne kahā hai keh ġhair-Muslim shăhrī kā māl chorī karne wāle par usī ṭarḥ ḥad ‘ā’id hogī jis ṭarḥ Musalmān kā māl chorī karne wāle par hotī hai.(2)

3. ‘Allāmah Ibn Ḥazm bayān karte haiṅ keh is meṅ ko’ī iḳhtelāf nahīṅ keh ġhair-Muslim shăhrī kā māl chorī karne par bhī Musalmān par ḥad jārī kī jā’egī.(3)

4. ‘Allāmah Ibn Rushd kăhte haiṅ keh is par ijmā‘ hai keh agar ko’ī Musalmān kisī ġhair-Muslim shăhrī kā māl churā’e to us par ḥad jārī kī jā’egī.(4)

Māl ke ḥukme ḥifāẓat meṅ bhī Muslim aur ġhair-Muslim shăhrī bar-ā-bar haiṅ. Agar kisī Musalmān ne ġhair-Muslim shăhrī kā māl chorī kiyā to us par ḥad nāfiẕ hogī aur agar kisī ne ġhair-Muslim shăhrī kā māl ġhaṣb kiyā to us par ta‘zīr nāfiẕ hogī. Islām meṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke amwāl kī ḥifāẓat kā is qadr leḥāẓ rakhā gayā hai keh ġhair-Muslim shăhriyoṅ kī har us chīz kī ḥifāẓat kī jā’egī jise woh

---

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Ḥudūd, bābu qaṭ‘u al-sāriqi al-sharīfi wa-ġhayrihi wa-al-nahyi ‘ani al-shafā‘aṫi fī al-ḥudūd, 3: 1315, raqm: 1688

(1) Nawawī, Sharḥ Ṣaḥīḥ Muslim, 12: 7

(2) Ibn Qudāmah fī al-Muġhnī, 9: 112

(3) Ibn Ḥazm fī al-Muḥallá, 10: 351

(4) Ibn Rushd fī Bidāyaṫ al-mujtahid, 2: 299

māl meṅ shumār karte hoṅ agar-cheh Musalmānoṅ ke nazdīk woh māl ke zumre meṅ nah ātī ho. Jaisā keh sharāb aur ḳhinzīr Musalmānoṅ ke liye qābile ḥais̱īyat māl nahīṅ. Lehāẕā agar ko’ī shaḳhṣ Musalmān kī sharāb ẕa’e‘ kar de to us par ko’ī sazā aur ta‘zīr nahīṅ hai. Is ke bar-‘aks agar kisī Musalmān ne ġhair-Musalim kī sharāb aur ḳhinzīr ko nuqṣān pahŏṅchāyā to us se un kī qīmat tāwān ke ṭaur par lī jā’egī kyūṅ-keh yeh donoṅ chīzeṅ us ġhair-Muslim ke nazdīk māle mutaṣawwar hotī haiṅ.

7. Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ kī Taẕlīl kī Mumāna‘at

Islām meṅ jaise Musalmān kī ‘izzat-o ābrū kī taẕlīl ḥarām hai waise hī ġhair-Muslim shăhrī kī ‘izzat ko pā-māl karnā bhī jā’iz nahīṅ hai. Kisī Musalmān ko ijāzat nahīṅ keh woh kisī ġhair-Muslim shăhrī ko gālī-galauch kare, us par tŏhmat lagā’e, us kī ṭaraf jhūṭī bāt mansūb kare yā us kī ġhībat kare. Islām kisī Musalmān ko is amr kī bhī ijāzat nahīṅ detā keh woh kisī ġhair-Muslim shăhrī ke aise ‘aib kā taẕkirah kare jis kā ta‘alluq us kī ẕāt, us ke ḥasab-o nasab yā us ke jismānī wa aḳhlāqī ‘aib se ho.

Ek daf‘ah gawarnare Miṣr Ḥaẕrat ‘Amr bin al-‘Āṣ raḍiya Allāhu ‘anhu ke beṭe ne ek ġhair-Muslim ko nā-ḥaq sazā dī. Ḳhalīfa’e waqt Amīr al-Mu’minīn Ḥaẕrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ke pās jab us kī shikāyat kī ga’ī to unhoṅ ne sare ‘ām gawarnare Miṣr ke beṭe ko us ġhair-Muslim Miṣrī se sazā dilwā’ī aur sāth ḥi woh tārīkhī jumlah adā farmāyā jo ba‘ẕ muḥaqqiqīn ke nazdīk inqilābe Farāns kī jidd-o jăhd meṅ rūḥe rawāṅ banā. Āp ne gawarnare Miṣr Ḥaẕrat ‘Amr bin al-‘Āṣ raḍiya Allāhu ‘anhu ke beṭe se farmāyā:

مَتَى اسْتَعْبَدْتُمُ النَّاسَ وَقَدْ وَلَدَتْهُمْ أُمَّهَاتُهُمْ أَحْرَارًا؟[1]

"Tum ne kab se logoṅ ko apnā ġhulām samajh liyā hai hālāṅ-keh un kī mā'oṅ ne unheṅ āzād janā thā?"

Ġhair-Muslim shăhrī ko zabān yā hāth pā'o se taklīf pahŏṅchānā, us ko gālī denā, mārnā piṭnā yā us kī ġhībat karnā usī ṭarḥ nā-jā'iz aur ḥarām hai jis ṭarḥ Musalmān ke ḥaq meṅ nā-jā'iz aur ḥarām hai. "**al-Durru al-muḳhtār**" meṅ yeh uṣūl bayān huwā hai ki:

وَيَجِبُ كَفُّ الْأَذَى عَنْهُ وَتَحْرُمُ غِيبَتُهُ كَالْمُسْلِمِ.[2]

"Ġhair-Muslim ko aẕīyat se măḥfūẓ rakhnā wājib hai aur us kī ġhībat karna bhī usī ṭarḥ ḥarām hai jis ṭarḥ Musalmān kī ġhībat karnā."

Ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke ḥuqūq ke bāre meṅ Mālikī faqīh Imām Shihāb al-Dīn al-Qarāfī apnī kitāb "**al-Furūq**" meṅ kăhte haiṅ:

إن عقد الذمة يوجب لهم حقوقا علينا، لأنهم فى جوارنا وفى خفارتنا (حمايتنا) وذمتنا وذمة الله تعالى، وذمة رسول الله ﷺ، ودين الإسلام، فمن اعتدى عليهم ولو بكلمة سوء أو غيبة، فقد ضيع ذمة الله، وذمة رسوله ﷺ، وذمة دين الإسلام.[3]

(1) Hindī, Kanz al-‘ummāl, 2: 455

(2) 1. Ḥaṣkafī fī al-Durr al-Muḳhtār, 2: 223

2. Ibn ‘Ābidīn Shāmī fī Radd al-muḥtār, 3: 273, 274

(3) Qarāfī fī al-Furūq, 3: 14

"Ġhair-Muslim shăhrī kā mu'āhadah ham par un ke ḥuqūq s̱ābit kartā hai kyūṅ-keh woh hamāre paṛos meṅ, hamārī ḥifāẓat meṅ, hamāre ẕimmah meṅ aur Allāh aur us ke Rasūl ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam aur Dīne Islām kī amān meṅ răhte haiṅ. Pas jis ne un par ziyādatī kī, chāhe burī bāt se ho yā ġhībat ke ẕarī'e hī kī, to us ne Allāh aur us ke Rasūl ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam aur Dīne Islām kī ẕamānat ko ẕā'e' kiyā (ya'nī ḥaq aur farẕ adā nah kiyā aur gunāh kā murtakib huwā)."

'Allāmah Ibn 'Ābidīn Shāmī ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke ḥuqūq ke bāre meṅ likhte haiṅ:

لأنه بعقد الذمة وجب له ما لنا، فإذا حرمت غيبة المسلم حرمت غيبته، بل قالوا: إن ظلم الذمى أشد.[1]

"'Aqde ẕimmah kī waj·h se ġhair-Muslim ke wohī ḥuqūq lāzim haiṅ jo hamāre haiṅ. Jab Musalmān kī ġhībat ḥarām hai to us kī ġhībat bhī ḥarām hai bal-keh 'Ulamā' ne kahā keh ġhair-Muslīm aqallīyat par ẓulm karnā Musalmān ke muqābale meṅ baṛā saḳht gunāh hai."

Imām Kāsānī ne apnī kitāb **"Badā'i'u al-ṣanā'i'"** meṅ Muslimoṅ aur ġhair-Muslimoṅ ke ḥuqūq ko musāwī qarār diyā hai:

لهم ما لنا وعليهم ما علينا.[2]

(1) Ibn 'Ābidīn,Shāmī fī Radd al-muḥtār, 3: 273, 274

(2) Kāsānī, Badā'i' al-ṣanā'i', 7: 111

> “Ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko wahī ḥuqūq ḥāṣil haiṅ jo hameṅ (Musalmānoṅ ko) ḥāṣil haiṅ aur un kī wahī ẕimah-dāriyāṅ haiṅ jo hamārī haiṅ.”

Darje bālā āsār-o aqwāl se sābit hotā hai keh ġhair-Muslim shăhriyoṅ kī ‘izzat-o ābrū kī ḥifāẓat karnā tamām Musalmānoṅ par wājib hai.

Ḥuẕūr ﷺ kī ṭaraf se Maẓlūm Ġhair-Muslim Shăhrī kī Wakālat kā E‘lān

Ḥuẕūr Sarware Kā’enāt ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke sāth ḥusne sulūk kā ḥukm diyā hai. Islāmī riyāsat kī ẕimmah-dārī hai keh woh ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko ẓulm-o ziyādatī se taḥaffuẓ kī ẓamānat de. Agar Islāmī riyāsat meṅ kisī ġhair-Muslim shăhrī par ẓulm ho aur riyāsat use inṣāf nah dilā sake to Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Qiyāmat ke Roz aise maẓlūm logoṅ kā wakīl ban kar unheṅ un kā ḥaq dilwāne kā e‘lān farmāyā hai.

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

أَلَا مَنْ ظَلَمَ مُعَاهِدًا، أَوِ انْتَقَصَهُ، أَوْ كَلَّفَهُ فَوْقَ طَاقَتِهِ، أَوْ أَخَذَ مِنْهُ شَيْئًا بِغَيْرِ طِيبِ نَفْسٍ، فَأَنَا حَجِيجُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.(1)

---

(1) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Ḳharāju wa-al-imāraṫu wa-al-fay’u, bābu fī ta‘shīri ahli al-Ḏhimmaṫi iḏhā iḳhtalafū bi-al-tijārāt, 3: 170, raqm: 3052

2. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 205, raqm: 1851

3. Munḏhirī fī al-Tarġhīb wa-al-tarhīb, 4: 7, raqm: 4558

“Ḳhabar dār! Jis ne kisī ġhair-Muslim shăhrī par ẓulm kiyā yā us kā ḥaq mārā yā us par us kī ṭāqat se baŗh kar bojh ḍālā yā us kī dilī riẓā-mandī ke ba-ġhair ko’ī chīz us se çhīn lī to Qiyāmat ke Din meṅ us kī ṭaraf se jhagŗā karūṅgā.”

Farmāne Risālat-Ma’āb ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā maqṣad yeh thā keh Musalmān mu‘āsharah ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke ḥuqūq ke taḥaffuẓ kā ẓāmin ban jā’e aur apnī ẕimmah-dārī pūrī karne meṅ hargiz tasāhul nah kare.

8. Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ kā Andarūnī wa Bairūnī Jāreḥīyat se Taḥaffuẓ

Islāmī qawānīn ke muṭabiq riyāsat ke farā’iẓ meṅ se hai keh woh tamām ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko qism kā taḥaffuẓ farāham kare. Ko’ī bhī fard ḳhwāh kisī qaum, maẕhab yā riyāsat se ta‘alluq rakhtā ho agar woh kisī ġhair-Muslim shăhrī par jāreḥīyat kare aur us par ẓulm-o ta‘addī kā murtakib ho to riyāsat kī ẕimmah-dārī hai keh woh bilā imtiyāze maẕhab apne shăhrī ko taḥaffuẓ farāham kare, chāhe us silsile meṅ use jāreḥīyat karne wāle se jaṅg karnī paŗe.

Irshāde Rabbānī hai:

وَاَخَذْنَا الَّذِيْنَ ظَلَمُوْا بِعَذَابٍۭ بَئِيْسٍۭ بِمَا كَانُوْا يَفْسُقُوْنَ۝ (1)

4. ‘Ajlūnī ne “Kashf al-ḳhafā’ (2: 342)” meṅ kahā hai keh is Ḥadīs̱ kī sanad ḥasan hai.

(1) al-A‘rāf, 7: 165

“Aur ham ne (baqīyah sab) logoṅ ko jo (‘amalan yā sukūtan) ẓulm karte the nihāyat bure ‘aẕāb meṅ pakaṛ liyā us waj·h se keh woh nā-farmānī kar rahe the.”

Qur’ān Majīd dūsroṅ par ẓulm karne par saḳht ‘aẕāb kī wa‘īd sunātā hai jab-keh ḥarām kā irtekāb karne par saḳht-tarīn ‘aẕāb kī wa‘īd sunātā hai. Pas dūsroṅ par ẓulm ḥarām hai agar-cheh woh ahle ẕimmah yā un ke ilāwah dūsre log hī kyūṅ nah hoṅ.

(1) Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ kī Andarūnī Ẓulm-o Ta‘addī se Ḥifāẓat

Ġhair-Muslim shăhriyoṅ kī andarūnī ẓulm-o ziyādatī se ḥifāẓat ko bhī Islām baṛī tākīd ke sāth lāzim aur wājib qarār detā hai. Islām kisī Musalmān ke hāthoṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke sāth kisī qism kī ẓulm-o ziyādatī ko hargiz bar-dāsht nahīṅ kartā ḳhwāh ẓulm-o aẕīyat kā ta‘alluq hāth se ho yā zabān se.

Ẓulm kī qabāḥat-o ḥurmat par aur dunyā wa Āḳhirat meṅ us ke dard-nāk anjām par kas̱rat ke sāth Āyāt aur Aḥādīs̱ maujūd haiṅ, ḳhāṣ ṭaur par ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke sāth ẓulm-o ziyādatī kī mumāna‘at par to ḳhuṣūṣī irshādāte girāmī wārid huwe haiṅ.

Sunan Abī Dāwūd meṅ marwī ek hadīs̱e mubārakah păhle bayān kī jā chukī hai, jis meṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Roze Qiyāmat maẓlūm kī ṭaraf se wakīl hone kā e‘lān farmāyā hai. Isī maẓmūn kī ek aur Ḥadīs̱ Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin Mas‘ūd raḍiya Allāhu ‘anhu se bhī marwī hai, jis meṅ Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

مَنْ آذى ذِمِّيًا فَأَنَا خَصْمه، وَمَنْ كُنْتُ خَصْمه خَصَمْتُه يَوْمَ الْقِيَامَةِ.(1)

“Jis ne ġhair-Muslim shăhrī ko taklīf pahŏṅchā’ī to meṅ us kā wakīl hūṅgā aur jis kā meṅ farīq hūṅgā to Qiyāmat ke Din us par ġhālib ā jā’ungā.”

(2) Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ kī Bairūnī Jāreḥīyat se Ḥifāẓat

Ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko bairūnī jāreḥīyat se bachāne ke ḥawāle se ḥukūmate waqt par woh sab kuçh wājib hai jo Musalmānoṅ ke liye us par lāzim hai. Chūṅ-keh ḥukūmat ke pās qānūnī wa siyāsī ṭaur par ġhalabah wa iqtedār bhī hotā hai aur ‘askarī wa faujī quwwat bhī, is liye us par lāzim hai keh woh un kī mukammal ḥifāẓat kā ehtemām kare.

1. Amīr al-Mu’minīn Ḥaẓrat ‘Alī al-Murtaḍá raḍiya Allāhu ‘anhu farmāte haiṅ:

إنمابذلوا الجزية لتكون دماؤهم كدمائنا وأموالهم كأموالنا.(2)

(1) 1. Ḳhaṭīb Baġhdādī ne ise “Tārīḳh Baġhdād (8: 370)” meṅ isnād ḥasan ke sāth riwāyat kiyā hai.
2. ‘Aynī, ‘Umdaṫ al-Qārī, 15: 89

(2) 1. Ibn Qudāmah fī al-Muġhnī, 9: 181
2. Zayla‘ī fī Naṣb al-rāyah, 3: 381

“Be-shak yeh ġhair-Muslim shăhrī is liye ṭăks dete haiṅ keh un ke māl hamāre māl kī ṭarḥ un ke ḳhūṅ hamāre ḳhūn kī ṭarḥ maḥfūẓ ho jā’eṅ.”

2. Ḥanābilah kī kutub meṅ se ek kitāb “ **Maṭālibu ūlī al-nuhá”** meṅ hai:

“Ḥukūmat kā farẓ hai keh woh ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko Muslim riyāsat meṅ răhne kī waj·h se har qism kī aẕīyat-o taklīf se mukammal taḥaffuẓ farāham kare.”(1)

3. Agar Islāmī riyāsat meṅ maujūd ġhair-Muslim shăhriyoṅ par ko’ī bāhar se ḥamlah-āwar ho aur unheṅ pakaṛne, mārne yā aẕīyat dene kī koshīsh kare to is ṣūrat meṅ Islāmī riyāsat par lāzim hai keh un kā taḥaffuẓ kare. Imām Qarāfī al-Mālikī apni kitāb **“al-Furūq”** meṅ ‘Allāmah Ibn Ḥazm kā qaul naql karte haiṅ jo unhoṅ ne apnī kitāb “**Marātib al-ijmā**‘” meṅ bayān kiyā hai keh:

وجب علينا أن نخرج لقتالهم بالكراع والسلاح، ونموت دون ذلک.(2)

“Hamārī Islāmī riyāsat par lāzim hai keh woh asleḥah aur lashkar ke sāth ġhair-Muslim shăhriyoṅ kī ḥifāẓat ke liye jaṅg kare ḳhwāh ḥamlah-āwaroṅ ke sāth laṛte-laṛte us ke ka’ī sipāhī jān hī kyūṅ nah de baiṭheṅ.”

‘Allāmah Ibn Taymīyah kā mauqif bhī yehī hai. Jab Tātāriyoṅ ne mulke Shām par qabẓah kar liyā to ‘Allāmah Ibn Taymīyah qaidiyoṅ kī rahā’ī ke liye “Quṭlū Shāh” ke pās ga’e. Tātārī qiyādat ne

(1) Muṣṭafá bin Sa‘d fī Maṭālib ūlī al-nuhá, 2: 602, 603
(2) Qarāfī fī al-Furūq, 3: 14, 15

Musalmān qaidiyoṅ ko rihā karne par to āmādagī ẓāhir kī magar ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko çhoṛne se inkār kar diyā. Chunāṅ-cheh ‘Allāmah Ibn Taymiyah ne kahā: Ham us waqt tak rāẕi nahīṅ hoṅge jab tak keh Yahūd-o Naṣārá meṅ se bhī qaidī ko qaid kī ḥālat meṅ nahīṅ çhoṛenge ḳhwāh woh ġhair-Muslim ābādī se ta‘alluq rakhtā ho yā Muslim ābādī se. Jab us ne apne mauqif par un kā iṣrār aur shiddat dekhī to un kī ḳhāṭir tamām Muslim wa ġhair-Muslim qaidiyoṅ ko āzād kar diyā.(1)

Āyāte Qur’ānī, Aḥādīs̱e muqaddasah aur Fuqahā’e Ummat ke aqwāl kī raushanī meṅ yeh wāẕeḥ hotā hai keh kisī Musalmān ko yeh ḥaq ḥāṣil nahīṅ keh kisī ġhair-Muslim shăhrī ko măḥẕ us ke ġhair-Muslim hone kī binā par qatl kar de yā us kā māl lūṭe yā us kī ‘izzat pā-māl kare. Islām ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko nah ṣirf un kī jān-o māl aur ‘izzat-o ābrū ke taḥaffuẓ kī ẕamānat detā hai bal-keh un kī ‘ibādat-gāhoṅ ko bhī taḥaffuẓ farāham kartā hai.

(1) Ibn Taymīyah fī Majmū‘ al-fatawá, 28: 617, 618

Bāb Chahārum

Daurāne Jaṅg Ġhair-Muslimoṅ ke Qatle ʻĀm aur Dăhshat-gardī kī Mumānaʻat

Islām ke jaṅgī qawānīn ke muṭābiq ġhair-jānib-dār afrād mamālik ke sāth jaṅg nahīṅ kī jā’egī, ḳhwāh un ke sāth naẓarīyātī iḳhtelāf kitnā hī ziyādah kyūṅ nah ho. Islām ne aise ġhair-jānib-dār logoṅ ke sāth pur-amn răhne kā ḥukm diyā hai kyūṅ-keh Islām ḳhwāh ma-ḳhwāh jaṅg yā taṣādum ko pasand nahīṅ kartā. Woh har insānī jān kā eḥterām kartā hai aur insānī ḳhūn kī ḥurmat kī pās-dārī kā har saṭḥ par pūrā ehtemām kartā hai.

1. Irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

يٰاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا كُوْنُوْا قَوّٰمِيْنَ لِلّٰهِ شُهَدَآءَ بِالْقِسْطِ ز وَلاَ يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلٰى اَلاَّ تَعْدِلُوْاط اِعْدِلُوْاقف هُوَ اَقْرَبُ لِلتَّقْوٰي ز وَاتَّقُوا اللّٰهَ ط اِنَّ اللّٰهَ خَبِيْرٌم بِمَا تَعْمَلُوْنَ۝[1]

“Ae īmān wālo! Allāh ke liye maẕbūṭī se qā’im răhte huwe inṣāf par mabnī gawāhī dene wāle ho jā’o aur kisī qaum kī saḳht dushmanī (bhī) tumheṅ is bāt par bar-aṅgeḳhtah nah kare keh tum (us se) ‘adl nah karo. ‘Adl kiyā karo (keh) woh parhez-gārī se naẕdīk-tar hai, aur Allāh se ḍarā karo! Be-shak Allāh tumhāre kāmoṅ se ḳhūb āgāh hai.”

Is Āyat meṅ kisī qaum kī dushmanī (**hostility**) ke bā-wujūd us ke sāth ṭarze ‘amal meṅ ẓulm karne yā ḥad se tajāwuz karne kī mumāna‘at hai jaisā keh Imām Qurṭubī ne Abū ‘Ubaydah aur Farā’ ke ḥawāle se is kā ma‘ná bayān kiyā hai:

---

(1) al-Mā’idah, 5: 8

معنى ﴿لاَ يَجْرِمَنَّكُمْ﴾ أى لا يكسبنكم بغض قوم أن تعتدوا الحق إلى الباطل، و العدل إلى الظلم.[1]

“لَایَجْرِمَنَّكُمْ kā ma‘ná yeh hai keh kisī qaum kā buġhẓ-o ‘adāwat tum se yeh kām nah karwā sake keh tum ḥaq se bāṭil aur ‘adl se ẓulm kī ṭaraf tajāwuz karo.”

2. Isī ṭarḥ bilā imtiyāz qatle ‘ām kī mumāna‘at ke bāre meṅ irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

لَا يَنْهٰكُمُ اللّٰهُ عَنِ الَّذِيْنَ لَمْ يُقَاتِلُوْكُمْ فِي الدِّيْنِ وَلَمْ يُخْرِجُوْكُمْ مِّنْ دِيَارِكُمْ اَنْ تَبَرُّوْهُمْ وَتُقْسِطُوْا اِلَيْهِمْ ۭ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِيْنَ۝[2]

“Allāh tumheṅ is bāt se man‘a nahīṅ farmātā keh jin logoṅ ne tum se Dīn (ke bāre) meṅ jaṅg nahīṅ kī aur nah tumheṅ tumhāre gharoṅ se (ya‘nī waṭan se) nikālā hai keh tum un se bhalā’ī kā sulūk karo aur un se ‘adl-o inṣāf kā bartā’o karo, be-shak Allāh ‘adl-o inṣāf karne wāloṅ ko pasand farmātā hai.”

Dăhshat-gard bilā imtiyāze maẕhab-o jins - ḳhụd-kush ḥamloṅ, bam-dhamāk̇oṅ aur dīgar ẕarā’e‘ se - insānīyat ke qatle ‘ām ke murtakib ho rahe haiṅ. Un kī sab se baṛī dalīl – jis kī binā’ par woh aisā karnā jā’iz samajhte haiṅ - Musalmān mamālik par ġhair-Muslim faujoṅ aur ṭāqaton kā qabẓah aur wahāṅ ke Musalmānoṅ par zabar-dastī jaṅg musallaṭ kiyā jānā hai.

(1) Qurṭubī fī al-Jāmi‘ li-aḥkām al-Qur’ān, 6: 45

(2) al-Mumtaḥinah, 60: 8

Is par manẓar meṅ is bāt kā jā'ezah lenā ẓarūrī hai keh Dăhshat-gard jis ṭarḥ bilā imtiyāze mard-o zan, bāzāroṅ, shăhroṅ, ʻibādat-gāhoṅ aur dīgar ʻawāmmī maqāmāt par bam-dhamāk̇oṅ aur ḳhụd-kush ḥamloṅ ke ẕarīʻe insānīyat ke qatle ʻām ke murtakib ho rahe haiṅ kyā ḥālate jaṅg meṅ bhī aise iqdāmāt kī Islām ijāzat detā hai?

Irshāde Bārī Taʻālá ﴿لَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلٰٓى اَلَّا تَعْدِلُوْا﴾ meṅ ṣarāḥtan yeh ḥukm diyā jā rahā hai keh kisī qaum, guroh yā mulk kī dushmanī meṅ bhī Musalmānoṅ ko ʻadl tark karne aur ẓulm iḳhtiyār karne kī ijāzat nahīn. Imām Qurṭubī is Āyat kī Tafsīr meṅ bayān karte haiṅ keh naṣṣe Qur'ānī se yeh s̱ābit hai keh Islām har ḥāl meṅ eʻtedāl aur miyānah-rawī ke rāstah ko iḳhtiyār karne kā ḥukm detā hai. Yahāṅ tak keh daurāne jaṅg bhī Islāmī taʻlīmāt ke muṭābiq qatle ʻām kī qaṭʻan ijāzat nahīṅ.

Dăhshat-gardī kī maẕammat aur us kī ḥaqīqat par dalā'il baṛe wāẓeḥ aur ṣarīḥ haiṅ. Agar ham baʻẓ intehā-pasandoṅ ke is mauqif ko ek lamḥe ke liye mān lete haiṅ keh woh Islām-dushman quwwatoṅ ke ḳhilāf Jihād kar rahe haiṅ to is ṣūrat meṅ bhī un kī kār-rawā'iyāṅ Islāmī Jihād ke zumre meṅ nahīṅ ā'eṅgī kyūṅ-keh maujūdah daur meṅ jārī un kī sar-garmiyāṅ kisī ṣūrat bhī Islāmī qawānīne jaṅg ke dā'ire meṅ nahīṅ ātīṅ. ʻĂhde Nabawī aur ʻăhde Ḳhulafā'e rāshidīn meṅ jārī kiye ga'e aḥkāmāt-o hidāyāt ẕail meṅ mulāḥaẓah hoṅ.

1. Ġhair-Muslim ʻAuratoṅ ke Qatl kī Mumānaʻat

Maujūdah Dăhshat-gardī par mabnī kār-rawā'iyoṅ meṅ Musalmān-riyāsatoṅ samet ġhair-Muslim mamālik meṅ bhī logoṅ ko qatl kar diyā jātā hai. Is par yeh log ġhair-Muslim ḥukūmatoṅ kī ṭaraf se jārī rakhe jāne wāle muʻānidānah sulūk ko dalīl banāte haiṅ keh

chūṅ-keh ġhair-Muslim ḥukūmateṅ Musalmānoṅ ko qatl karne par āmādah haiṅ aur us kā irtekāb kar rahī haiṅ, is liye hameṅ bhī jawābī kār-rawā’ī ke ṭaur par un ke shăhroṅ meṅ qitāl karnā chāhiye. Ḥalāṅ-keh un kī yeh dalīl bunyādī Islāmī ta‘līmāt aur Islām ke ‘umūmī mijāz ke sar-ā-sar ķhilāf hai. Islām is ṭarḥ ġhair-Muslimoṅ kā qatle ‘ām to kujā daurāne jaṅg bhī be-quṣūr ġhair-Muslimoṅ ke qatl kī saķhtī se mumāna‘at kartā hai. Islām dunyā kā wāḥid maẕhab hai jis ne daurāne jaṅg bhī Islāmī faujoṅ ke liye bā-qā‘edah usūl-o ẓawābiṭ kā ta‘ayyun kiyā. Chunāṅ-cheh ta‘līmāte Islām ke muṭābiq daurāne jaṅg bhī ‘auratoṅ kā qatl jā’iz nahīṅ hai. Is ke s̱ubūt meṅ darje ẕail Aḥādīs̱ mulāḥaẓah hoṅ:

1. عَنِ ابْنِ عُمَرَ رضي الله عنهما قَالَ: وُجِدَتِ امْرَأَةٌ مَقْتُوْلَةً فِي بَعْضِ مَغَازِي رَسُوْلِ اللهِ ﷺ، فَنَهَى رَسُوْلُ اللهِ ﷺ عَنْ قَتْلِ النِّسَاءِ وَالصِّبْيَانِ.[1]

“Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhumā se marwī hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne kisī ġhazwah meṅ ek ‘aurat ko dekhā jise qatl kar diyā gayā thā. Is par Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-

(1) 1. Buķhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitabu al-Jihādi wa-al-siyar, bābu qatli al-nisā’i fī al-ḥarb, 3: 1098, raqm: 2852

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitabu al-Jihādu wa-al-siyar, bābu taḥrīmu qatli al-nisā’i wa-al-ṣibyāni fī al-ḥarb, 3: 1364, raqm: 1744

3. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Siyar, bābu mā jā’a fī al-nahyu ‘an qatli al-nisā’i wa-al-ṣibyān, 4: 136, raqm: 1569

4. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Jihād, bābu al-ġhāratu wa-al-bayātu wa-qatlu al-nisā’i wa-al-ṣibyān, 2: 947, raqm: 2841

5. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 22, raqm: 4739

‘alá Ālihī wa-sallam ne (saḳhtī se) ‘auratoṅ aur bachchoṅ ko qatl karne kī mumāna‘at farmā dī.”

Ibn Baṭṭāl ne “**Sharḥu Ṣaḥīḥi al-Buḳhārī (05: 186)**” meṅ aur Imām Nawawī ne “**Sharḥu Ṣaḥīḥi Muslim (12: 37)**” meṅ isī mauqif kī tā’īd kī hai keh daurāne jaṅg ‘auraton kā qatl Islāmī ta‘līmāt ke munāfī hai.

2. Isī ṭarḥ daurāne jaṅg ḳhawātīn ke qatl kī mumāna‘at ek aur Ḥadīs̱ se wāẕeḥ hotī hai jis ko Imām ‘Abd al-Razzāq ne apnī **Muṣannaf,** Imām Shāfi‘ī ne apnī **Musnad,** Imām Ṭaḥāwī ne **Sharḥu al-Ma‘ānī al-āthār** aur Imām Bayhaqī ne **al-Sunanu al-kubrá** meṅ darj kiyā hai.

عَنِ ابْنِ كَعْبِ بْنِ مَالِكٍ رضي الله عنه أَنَّ النَّبِيَّ صلى الله عليه وآله وسلم حِيْنَ بَعَثَ إِلَى ابْنِ أَبِي حَقِيْقٍ، نَهَى حِيْنَئِذٍ عَنْ قَتْلِ النِّسَاءِ وَ الصِّبْيَانِ. (1)

“Ḥaẕrat Ibn Ka‘b bin Mālik raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne jab Ibn Abī Ḥaqīq kī ṭaraf lashkar rawānah kiyā to lashkare Islām ko ‘auratoṅ aur bachchoṅ ko qatl karne se ṣarīḥan man‘a kiyā.”

3. Ḥaẕrat Abū Tha‘labah Ḳhushanī riwāyat karte haiṅ:

نهى رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم عن قتل النساء و الولدان. (2)

---

(1) 1. ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 5: 202, raqm: 9385
2. Shāfi‘ī , al-Musnad: 238
3. Ṭaḥāwī fī Sharḥ Ma‘ānī al-Āthār, 3: 221
4. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 77, raqm: 17865

(2) Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-awsaṭ, 7: 113, raqm: 7011

"Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne 'auratoṅ aur bachchoṅ ke qatl se man'a farmāyā."

2. Ġhair-Muslimoṅ ke Bachchoṅ ke Qatl kī Mumāna'at

Daurāne jaṅg ġhair-Muslim ḳhawātīn ke 'ilāwah ġhair-Muslimoṅ ke bachchoṅ ke qatl kī mumāna'at bhī Islām ke sunăhrī aur insān-dost ẕābiṭoṅ meṅ se ek hai. Ḥuẕūr Nabīye Raḥmat ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ke uṣūle jaṅg bhī dekheṅ aur Jihād ke nām par kalimah-go Dăhshat-gardoṅ kī chīrah-dastiyāṅ bhī. Kāsh in logoṅ ko Rasūl Allāh ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ke un farāmīn kā thoṛā sā bhī ḥayā' hotā!

1. Imām Muslim apnī **Ṣaḥīḥ** meṅ Ḥaẕrat Ibn 'Abbās raḍiya Allāhu 'anhu ke ek ḳhaṭ kā ẕikr karte huwe bayān karte haiṅ keh unhoṅ ne tăḥrīr farmāyā:

وَإِنَّ رَسُوْلَ اللهِ ﷺ لَمْ يَكُنْ يَقْتُلُ الصِّبْيَانَ، فَلَا تَقْتُلِ الصِّبْيَانَ.(1)

"Be-shak Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam (ya'nī 'ăhde Nabawī kī Muslim fauj) dushmanoṅ ke bachchoṅ ko qatl nahīṅ karte the, so tum bhī bachchoṅ ko qatl nah karnā."

(1) Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Jihādu wa-al-siyar, bābu al-nisā'u al-ġhāziyātu yurḍaḳhu lahunna wa-lā yushamu wa-al-nahyi 'an qatli ṣibyāni ahli al-ḥarb, 3: 1444, raqm: 1812

2. Is silsile meṅ dūsrī riwāyat mulāḥaẓah kareṅ jis meṅ Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne baṛe saḳht kalimāt ke ẕārī‘e Ṣaḥābah raḍiya Allāhu ‘anhum ko ġhair-Muslimoṅ ke bachche qatl karne se man‘a farmāyā aur un kalimāt ko bār-bār tākīdan duhrāyā. Ḥaẓrat Aswad bin Sarī‘ raḍiya Allāhu ‘anhu bayān karte haiṅ:

كُنَّا فِي غَزَاةٍ فَأَصَبْنَا ظَفَرًا وَقَتَلْنَا مِنَ الْمُشْرِكِيْنَ، حَتَّى بَلَغَ بِهِمُ الْقَتْلُ إِلَى أَنْ قَتَلُوا الذُّرِّيَّةَ، فَبَلَغَ ذَالِكَ النَّبِيَّ ﷺ، فَقَالَ: مَا بَالُ أَقْوَامٍ بَلَغَ بِهِمُ الْقَتْلُ إِلَى أَنْ قَتَلُوا الذُّرِّيَّةَ؟ أَلَا! لَا تَقْتُلُنَّ ذُرِّيَّةً. أَلَا! لَا تَقْتُلُنَّ ذُرِّيَّةً. قِيْلَ: لِمَ يَا رَسُوْلَ اللهِ، أَلَيْسَ هُمْ أَوْلَادُ الْمُشْرِكِيْنَ؟ قَالَ: أَوَلَيْسَ خِيَارُكُمْ أَوْلَادَ الْمُشْرِكِيْنَ؟[1]

“Ham ek ġhazwah meṅ sharīk the (ham laṛte rahe yahāṅ tak) keh hameṅ ġhalabah ḥāṣil ho gayā aur ham ne mushrikoṅ se qitāl kiyā aur naubat yahāṅ tak pahŏṅch ga’ī keh logoṅ ne ba‘ẓ bachchoṅ ko bḥi qatl kar ḍālā. Yeh bāt Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam tak pahŏṅchī to Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Un logoṅ ko kyā ho gayā hai jin ke qatl kī naubat yahāṅ tak pahŏṅch ga’ī keh unhoṅ ne bachchoṅ tak ko qatl

(1) 1. Nasā’ī fī al-Sunan al-kubrá, Kitabu al-Siyar, bābu al-nahyu ‘an qatl dharārī al-mushrikīn, 5: 184, raqm: 8616

2. Dārimī fī al-Sunan, Kitabi al-Siyar, bābu al-nahyi ‘an qatli al-nisā’i, wa-al-ṣibyān, 2: 294, raqm: 2463

3. Ḥākim fī al-Mustadrak, 2: 133, 134, raqm: 2566, 2567

4. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 1: 284, raqm: 829

kar dālā? Ḳhabar-dār! Bachchoṅ ko hargiz qatl nah karo, ḳhabar-dār! Bachchoṅ ko hargiz qatl nah karo. 'Arẓ kiyā gayā: Yā Rasūl Allāh! Kyūṅ, kyā woh mushrikoṅ ke bachche nahīṅ? Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Kyā tumhāre beh-tarīṅ log bhī mushrikoṅ ke bachche nahīṅ the?"

Ek riwāyat meṅ hai keh kisī ne 'arẓ kiyā: Yā Rasūl Allāh! Woh mushrikīn ke bachche the. To Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

خِيَارُكُمْ أَبْنَاءُ الْمُشْرِكِيْنَ. أَلَا! لَا تُقْتَلُ الذُّرِّيَة.(1)

"Tum meṅ se beh-tarīn log bhī to mushrikīn hī ke bachche the (ya'nī un ke wālidain bhī mushrik the). Ḳhabar-dār! Bachchoṅ ko jaṅg ke daurān bhī qatl nah kiyā jā'e."

3. Rasūl Allāh ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ke jāṅ-nis̱ār Ṣaḥābah raḍiya Allāhu 'anhum se baṛh kar kaun Jihād fī sabīlillāh kī faẓīlat aur ẓarūrat se āgāh hogā! Lekīn qurbān jā'eṅ un paikarāne iṭā'at-o maḥabbat par, unhoṅ ne kis ḥad tak Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ke us ḥukm kī ta'mīl kī aur jaṅg ke daurān kis qadr eḥtiyāṭ se kām liyā. Us kī ek ḳhūb-ṣūrat mis̱āl mulāḥaẓah ho.

Ḥaẓrat 'Aṭīyah Quraẓī raḍiya Allāhu 'anhu bayān karte haiṅ:

(1) 1. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 3: 435, raqm: 15326, 15627
2. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 77, raqm: 17868

كُنْتُ فِيْمَنْ حَكَمَ فِيْهِمْ سَعْدُ بْنُ مُعَاذٍ، فَشَكُّوْا فِيَّ أَمِنَ الذُّرِّيَةِ أَنَا أَمْ مِنَ الْمُقَاتِلَةِ؟ فَنَظَرُوْا إِلَى عَانَتِي فَلَمْ يَجِدُوْهَا نَبَتَتْ، فَأُلْقِيْتُ فِي الذُّرِّيَةِ، وَلَمْ أُقْتَلْ.(1)

"Maiṅ ba-ẕāte ḳhụd un logoṅ meṅ shāmil thā jin ke bāre meṅ daurāne jaṅg Ḥaẓrat Saʿd bin Muʿādh raḍiya Allāhu ʿanhu ne faiṣalah kiyā thā keh in ke sāth kyā sulūk kiyā jā'e? To unhoṅ ne mere bāre meṅ shak kiyā keh āyā maiṅ bachchoṅ meṅ shāmīl hūṅ yā laṛā'ī karne wāloṅ meṅ? Lehāẕā unhoṅ ne mere jism par bulūġhat ke bāl talāsh kiye jo abhī uge bhī nah the. To mujhe bachchoṅ meṅ shumār kar liyā gayā aur maiṅ qatl hone se bach gayā."

Daurāne jaṅg ġhair-Muslim ʿauratoṅ, bachchoṅ aur ẕaʿīfoṅ ko qatl karne kī mumānaʿat se mutaʿalliq mundarijah aḥkāmāt kī raushanī meṅ jalīlul-qadr faqīhe Aḥnāf Imām Sarḳhasī apnī shuhra'e āfāq kitāb "**al-Mabsūṭ**" meṅ apnā naqṭa'e naẓar yūṅ bayān karte haiṅ:

قال ﷺ: ولا تقتلوا وليدا والوليد المولود في اللغة وكل آدمي مولود، ولكن هذا اللفظ إنما يستعمل في الصغار عادة. ففيه دليل على أنه لا يحل قتل الصغار منهم، إذا كانوا لا يقاتلون. وقد جاء في الحديث أن النبي ﷺ نهى عن قتل النساء والولدان. وقال:

---

(1) 1. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Siyar, bābu al-ḳhurūji wa-kayfīyati al-Jihād, 11: 109, raqm: 4788

2. ʿAbd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 10: 179, raqm: 18742

3. Ṭabarānī fī al-Muʿjam al-kabīr, 17: 164, raqm: 434

4. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 6: 166, raqm: 11098

اقتلوا شيوخ المشركين، واستحيوا شروخهم. والمراد بالشيوخ البالغين وبالشروخ الأتباع من الصغار والنساء والإستحياء الاسترقاق. قال الله: ﴿وَاسْتَحْيُوْا نِسَآءَ هُمْ﴾.[1] وفي وصية أبی بكر رضی الله عنه ليزيد بن أبی سفيان: لا تقتل شيخا ضرعا ولا صبيا ضعيفا، يعنی شيخا فانيا وصغيرًا لا يقاتل.[2]

“Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Bachchoṅ ko qatl nah karo, **walīd** luġhat meṅ maulūd ke ma‘ná meṅ hai. Yūṅ to har insān maulūd hai magar ‘ādatan is lafẓ kā iste‘māl ç̣hoṭe bachchoṅ ke liye hotā hai. Yeh farmāne Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam is bāt kī dalīl hai keh bachchoṅ kā qatl jā’iz nahīṅ (ḳhāṣ ṭaur par) jab-keh woh qitāl meṅ sharīk hī nah hoṅ. Ḥadīs̱e mubārakah meṅ āyā hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ‘auratoṅ aur bachchoṅ ko qatl karne se man‘a kiyā aur farmāyā: (ḥarbī) mushrikīn meṅ se jo bāliġh haiṅ (ṣirf ḥālate jaṅg meṅ) unheṅ qatl karo lekīn ‘auratoṅ aur bachchoṅ ko (phir bhī) zindah răhne do. Shuyūḳh se murād (jaṅg meṅ sharīk) bāliġh afrād haiṅ, shurūḳh se murād bachche aur ‘auratеṅ haiṅ, استحياء kā maṭlab hai: Narmī kā bartā’o kiyā jā’e jaisā Allāh Ta‘ālá kā farmān hai: ﴿وَاسْتَحْيُوْا نِسَآءَ هُمْ﴾. Is Āyat meṅ bhī استحياء narmī ke bartā’o ke ma‘ná meṅ iste‘māl huwā hai. Ḥaẓrat Abū Bakr Ṣiddīq raḍiya Allāhu ‘anhu ne Yazīd bin Abī Sufyān ko

(1) Mu’min, 40: 25

(2) Sarḳhasī fī Kitāb al-Mabsūṭ, 10: 5, 6

waṣīyat karte huwe farmāyā keh woh kisī shaiḳhe fānī (ʻumr-rasīdah yā qarībul-marg būṛhe) aur nā-tawāṅ bachche hargiz qatl nah kare.”

3. Ġhair-Muslim Būṛhoṅ ke Qatl kī Mumānaʻat

Islām ke qawānīne Jihād ke tăḥt daurāne jaṅg ẕaʻīful-ʻumr būṛhoṅ ko bhī qatl karne kī ijāzat nahīṅ hai. Is uṣūl kī ṣarāḥat darje ẕail Aḥādīs̱e Nabawī ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam se hotī hai.

1. Imām Abū Dāwūd Ḥaẕrat Anas bin Mālik raḍiya Allāhu ʻanhu se riwāyat karte haiṅ keh Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

وَلَا تَقْتُلُوا شَيْخًا فَانِيًا وَلَا طِفْلًا وَلَا صَغِيرًا وَلَا امْرَأَةً.[1]

“Na kisī būṛhe ko qatl karo, nah shīr-ḳhwār bachche ko, nah nā-bāliġh ko aur nah ʻaurat ko.”

2. Imām Ibn Abī Shaybah Ḥaẕrat Ḍaḥḥāk se riwāyat karte haiṅ:

كَانَ ﷺ يَنْهى عَنْ قَتْلِ الْمَرْأَةِ وَالشَّيْخِ الْكَبِيرِ.[2]

(1) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Jihād, bābu fī duʻā’i al-mushrikīn, 3: 37, raqm: 2614

2. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 6: 483, raqm: 33118

3. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 17932

(2) Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 6: 484, raqm: 33133

“Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ‘auratoṅ aur ‘umr-rashīdah afrād ko qatl karne se man‘a farmāyā karte the.”

3. Imām Ibn Shaybah Ḥaẓrat Rāshid bin Sa‘d se riwāyat karte haiṅ:

نَهَى رَسُوْلُ اللهِ ﷺ عَنْ قَتْلِ النِّسَاءِ وَالذُّرِّيَةِ وَالشَّيْخِ الْكَبِيْرِ الَّذِي لَا حِرَاکَ بِهِ.(1)

“Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ‘auratoṅ, bachchoṅ aur ‘umr-rashīdah afrād - jin meṅ ko’ī sakat nah ho - ko qatl karne se man‘a farmāyā.”

4. Sayyidunā ‘Alī bin Abī Ṭālib raḍiya Allāhu ‘anhumā se marwī Ḥadīs̱e Nabawī ko Imām Bayhaqī ne bayān kiyā hai jin meṅ Mundarija’e bālā ṭabaqāt kā ikaṭṭhā aur qadre tafṣīl se ẕikr kiyā gayā hai. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam jab Islāmī lashkar ko mushrikīn kī ṭaraf rawānah farmāte to yūṅ hidāyāt dete:

ولا تقتلوا وليدا طفلا، ولا امرأة، ولا شيخا كبيرا، ولا تغورن عينا، ولا تعقرن شجرة إلا شجرا يمنعكم قتالا، ولا تمثلوا بآدمى ولا بهيمة، ولا تغدروا ولا تغلوا.(2)

“Kisī bachche ko qatl nah karnā, kisī ‘aurat ko qatl nah karnā, kisī būṛhe ko qatl nah karnā, chashmoṅ ko ḳhushk-o wīrān

(1) Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 6: 484, raqm: 33135

(2) Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 90, raqm: 17934

nah karnā, jaṅg meṅ ḥā'il daraḳhtoṅ ke siwā kisī dūsre daraḳht ko nah kāṭnā, kisī insān kā mus̲lah nah karnā, kisī jānwar kā mus̲lah nah karnā, bad-ʻăhdī nah karnā aur chorī wa ḳhiyānat nah karnā."

5. Ḥaz̤rat Jubayr bin Nufayl riwāyat karte haiṅ:

مر رجل بثوبان، فقال: أين تريد؟ قال: أريد الغزو فى سبيل الله. قال: ولا تغلل إن غنمت، ولا تقتلن شيخا كبيرا، ولا صبيا صغيرا. فقال له الرجل: ممن سمعت هذا؟ قال: من رسول الله ﷺ.[1]

"Ek shaḳhṣ T̲h̲awbān raḍiya Allāhu ʻanhu ke pās se guzar rahā thā. Pas unhoṅ ne pūçhā: Kahāṅ kā irādah hai? Us ne jawāb diyā: Jihād par rawānah ho rahā hūṅ. Unhone farmāyā: Agar tujhe māle ġhanīmat ḥāṣil ho to us meṅ ḳhiyānat nah karnā, kisī būṛhe shaḳhṣ ko qatl nah karnā, aur nah kisī bachche ko qatl karnā. Us shaḳhṣ ne kahā: Āp ne yeh kahāṅ se sunā? To unhoṅ ne farmāyā: Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam se."

4. Ġhair-Muslim Maz̲habī Răh-numā'oṅ ke Qatl kī Mumānaʻat

Islām meṅ daurāne jaṅg aur futūḥat ke baʻd ġhair-Muslim maz̲āhib ke răh-numā'oṅ ke qatl kī bhī mumānaʻat hai.

1. Imām Aḥmad bin Ḥanbal raḥmatu Allāhi ʻalayh Ḥaz̤rat Ibn ʻAbbas raḍiya Allāhu ʻanhumā se riwāyat karte haiṅ keh Ḥuz̤ūr Nabīye

(1) Ibn ʻAsākir fī Tārīḳh Dimashq al-kabīr, 27: 404

Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam jab Islāmī lashkaroṅ ko Jihād par rawānah karte to unheṅ wāẕeḥ ṭaur par yeh hidāyat farmāyā karte the:

أخرجُوْا بِسْمِ اللهِ، تُقَاتِلُوْنَ فِي سَبِيْلِ اللهِ، مَنْ كَفَرَ بِاللهِ لَا تَغْدُرُوْا وَلَا تَغُلُّوْا وَلَا تُمَثِّلُوْا وَلَا تَقْتُلُوا الْوِلْدَانَ وَلَا أَصْحَابَ الصَّوَامِعِ.[1]

“Allāh kā nām le kar rawānah ho jā’o, tum Allāh kī rāh meṅ us ke sāth kufr karne wāloṅ ke ḳhilāf jaṅg karne jā rahe ho, is daurān bad-‘ăhdī nah karnā, chorī wa ḳhiyānat nah karnā, mus̱lah nah karnā, bachchoṅ ko qatl nah karnā aur rāhiboṅ ko qatl nah karnā.”

2. Ibn Abī Shaybah, Ḥaẕrat Ibn ‘Abbas raḍiya Allāhu ‘anhumā se ek aur riwāyat in alfāẓ ke sāth bayān karte haiṅ. Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam jab apne lashkaroṅ ko rawānah karte to farmāte:

لَا تَقْتُلُوا أَصْحَابَ الصَّوَامِعِ.[2]

“Kalīsā’oṅ ke mutawalliyoṅ (ya‘nī pādriyoṅ) ko qatl nah karnā.”

3. Imām Ibn Abī Shaybah Ḥaẕrat T̲h̲ābit bin Ḥajjāj Kilābī se riwāyat karte haiṅ keh Ḥaẕrat Abū Bakr Ṣiddīq raḍiya Allāhu ‘anhu

(1) Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 5: 358, raqm: 2728

(2) 1. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 6: 484, raqm: 33132
2. Abū Ya‘lá fī Musnad, 5: 59, raqm: 2650
3. Ṭaḥāwī fī Sharḥ Ma‘ānī al-Āt̲h̲ār, 3: 225
4. Daylamī, Musnad al-Firdaws, 5: 45, raqm: 7410

logoṅ ke dar-miyān khaṛe huwe, Allāh Taʻālá kī ḥamd-o s̲anā’ bayān kī aur phir farmāyā:

أَلَا! لَا يُقْتَلُ الرَّاهِبُ فِي الصَّوْمَعَةِ.(1)

"Ḳhabar-dār! ʻIbādat-gāhoṅ meṅ maujūd (ġhair-mutaḥārib) pādrī ko qatl nah kiyā jā'e."

4. Imām Bayhaqī Ḥaẕrat Saʻīd bin al-Musayīb raḍiya Allāhu ʻanhu se riwāyat karte haiṅ keh Ḥaẕrat Abū Bakr Ṣiddīq raḍiya Allāhu ʻanhu ne jab Islāmī lashkaroṅ ko Jihād kī muhim par rawānah karte to unheṅ ba-ṭaure waṣīyat farmāte:

ولا تغرقن نخلا، ولا تحرقنها، ولا تعقروا بهيمة، ولا شجرة تثمر، ولا تهدموا بيعة، ولا تقتلوا الولدان، ولا الشيوخ، ولا النساء، وستجدون أقواما حبسوا أنفسهم فى الصوامع فدعوهم، وما حبسوا أنفسهم له.(2)

"Khajūr ke bāġhāt ko tabāh-o bar-bād karnā nah unheṅ jalānā, nah kisī chau-pā'e ko ẕabḥ karnā, nah kisī phal-dār daraḳht ko kāṭnā, nah ko'ī girjā girānā, nah bachchoṅ ko qatl karnā nah būṛhoṅ ko, nah ʻauratoṅ ko. ʻAn-qarīb tum aise logoṅ ko pā'oge jinhoṅ ne apne āp ko ʻibādat-gāhoṅ meṅ pā-band kar rakhā hogā, pas tum unheṅ aur jis chīz ke liye unhoṅ ne apne āp ko pā-band kar rakhā hai, çhoṛ denā."

(1) Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 6: 483, raqm: 33127
(2) Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 85, raqm: 17904

5. Isī ṭarḥ kī dūsrī riwāyat Ḥaẓrat Ṣāliḥ bin Kaysān se marwi hai jise Imām Bayhaqī ne riwāyat kiyā hai. Ḥaẓrat Abū Bakr Ṣiddīq raḍiya Allāhu ‘anhu ne Shām kī ṭaraf lashkar rawānah karte huwe farmāyā:

إنكم ستجدون أقواما قد حبسوا أنفسهم فى هذه الصوامع، فاتركوهم وما حبسوا له أنفسهم، ولا تقتلوا كبيرا هرما، ولا امرأة، ولا وليدا، ولا تخربوا عمرانا، ولا تقطعوا شجرة إلا لنفع، ولا تعقرن بهيمة إلا لنفع، ولا تحرقن نخلا ولا تغرقنه، ولا تغدر، ولا تمثل، ولا تجبن، ولا تغلل.[1]

“Be-shak tum ‘an-qarīb aise logoṅ ko pā’oge jinhoṅ ne in ‘ibādat-gāhoṅ meṅ apne āp ko rok rakhā hogā, pas tum unheṅ aur jis chīz ke liye unhoṅ ne apne āp ko rok rakhā hai, ko çhoṛ denā. Aur shaiḳhe fānī (ẓa‘īf, ‘umr-rasīdah yā qarībul-marg shaḳhṣ), ‘aurat aur bachche ko qatl nah karnā aur ābādī ko wīrān nah karnā. Bilā ẓarūrat darḳht nah kāṭnā aur nah chau-pā’e ko zabḥ karnā aur khajūroṅ ke bāġhāt nah jalānā aur nah unheṅ tabāh-o bar-bād karnā aur nah ġhaddārī karnā, nah musalah karnā, nah buzdilī karnā aur nah māle ġhanīmat kī taqsīm meṅ dhokah-bazī karnā.”

In wāẓeḥ aḥkāmāt meṅ jahāṅ ġhair-Muslimoṅ ke mazhabī răh-numā’oṅ ko qatl karne kī mumāna‘at haiṅ, wahāṅ un logoṅ ke ḳhuḍ-sāḳhtah mazhabī taṣawwurāt aur nām-nihād Jihād kī kyā ta‘rīf kī jā’egī jo Musalmān ‘Ulamā’-o mashā’iḳh kā qatl, muḳhalif maslak kī Masājid ko tabāh karne aur mazārāt-o ḳhānqāhoṅ ko girānā nah ṣirf

(1) Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 90, raqm: 17929

jā'iz samajhte haiṅ bal-keh us kā ʻalál-eʻlān irteqāb bhī karte haiṅ. Lekīn is ke bā-wujūd ḳhụd ko Sunnat ke pairau-kār aur dūsroṅ ko Bidʻatī qarār dete haiṅ.

5. Ġhair-Muslim Tājiroṅ aur Kāsht-kāroṅ ke Qatl kī Mumānaʻat

Islām daurāne jaṅg aur futūḥāt ke baʻd ġhair-Muslim muʻāshare ke tājiroṅ (**businessmen & traders**) aur kāsht-kāroṅ (**farmers**) ke qatl kā bhī ṣarīḥ muḳhālif hai kyūṅ-keh un ke sāth insānī ābādiyoṅ kī maʻīshat wā-bastah hai. Is kī waẕāḥat darje ẕail Aḥādīs̱ se hotī hai.

1. Imām Ibn Abī Shaybah aur Imām Bayhaqī Ḥaẓrat Jābir bin ʻAbd Allāh raḍiya Allāhu ʻanhu se riwāyat karte haiṅ:

كَانُوْا لَا يَقْتُلُوْنَ تُجَّارَ الْمُشْرِكِيْنَ.[1]

"Musalmān kabhī bhī mushrik tājiroṅ ko qatl nahīṅ karte the."

2. Imām Ibn Abī Shaybah Ḥaẓrat Zayd bin Wahb se bayān karte haiṅ keh un ke pās Ḥaẓrat ʻUmar raḍiya Allāhu ʻanhu kā ḳhaṭ āyā jis meṅ Āp raḍiya Allāhu ʻanhu ne farmāyā thā:

لَا تَغُلُّوْا وَلَا تَغْدِرُوْا، وَلَا تَقْتُلُوْا وَلِيْدًا، وَاتَّقُوا اللهَ فِي الْفَلَّاحِيْنَ.[2]

---

(1) 1. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 6: 484, raqm: 33129
2. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 91, raqm: 17939
3. Ibn Ādam al-Qurashī, Kitāb al-Ḳharāj, 1: 52, raqm: 133

(2) 1. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 6: 483, raqm: 33120

“Māle ġhanīmat kī taqsīm meṅ dhokah nah karo, nah ġhaddārī karo, nah bachchoṅ ko qatl karo. Aur kisānoṅ ke mu‘āmalah meṅ Allāh Ta‘ālá se ḍaro.”

Imām Bayhaqī kī bayān-kardah riwāyat ke alfāẓ yeh haiṅ:

اتَّقُوْا اللهَ فِي الْفَلَّاحِيْنَ، فَلَا تَقْتُلُوْهُمْ.(1)

“Kisānoṅ ke mu‘āmalā meṅ Allāh Ta‘ālá se ḍaro, so unheṅ qatl nah karo.”

3. ‘Allāmah Ibn al-Qayyim ne Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ke ḥawāle se yeh qaul bhī naql kiyā hai:

فإنّ أصحاب النبی ﷺ لم يقتلوهم حين فتحوا البلاد، ولأنّهم لا يقاتلون، فاشبهوا الشيوخ والرهبان.(2)

“Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum kā yeh ma‘mūl thā keh woh kisī ‘ilāqe ko fatḥ kar lene ke ba‘d un logoṅ (zirā‘at-peshah afrād) ko qatl nah karte kyūṅ-keh woh ba-rāhe rāst jaṅg meṅ sharīk nah hote the, pas woh būṛhoṅ aur maẕhabī peshwā’oṅ ke ḥukm meṅ hote the.”

4. Imām Awzā‘ī ne bhī yehī farmāyā hai:

لا يقتل الحرّاث إذا عُلِمَ أنّه ليس مِنَ المقاتلة.(3)

---

2. Ibn Ādam al-Qurashī, Kitāb al-Ḳharāj, 1: 52, raqm: 132

(1) Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 91, raqm: 17938

(2) Ibn Qayyim fī Aḥkām ahl al-ḏhimmah, 1: 165

(3) Ibn Qayyim fī Aḥkām ahl al-ḏhimmah, 1: 165

“Daurāne jaṅg zirāʻat-peshah afrād ko qatl nahīṅ kiyā jā’egā agar yeh maʻlūm ho keh woh jaṅg meṅ ʻamalan sharīk nahīṅ.”

5. Ibn Qudāmah al-Maqdisī ne bhī yehī qaul iḳhtiyār kiyā hai:

فأمّا الفلّاح الذى لا يقاتل فينبغى ألّا يُقْتَلَ، لما رُوِيَ عن عمر بن الخطّاب رضي الله عنه أنّه قال: اتّقوا الله في الفلّاحين، الذين لا ينصبون لكم في الحرب.[1]

“Un kisānoṅ aur muzāreʻoṅ ko qatl karnā jā’iz nahīṅ jo jaṅg meṅ ʻamalan sharīk nah hoṅ, kyūṅ-keh Ḥaẕrat ʻUmar bin Ḳhaṭṭāb raḍiya Allāhu ʻanhu se marwī hai keh Āp raḍiya Allāhu ʻanhu ne farmāyā: Un kisānoṅ aur muzāreʻoṅ kī nisbat Allāh se ḍaro jo daurāne jaṅg tumhāre ḳhilāf laṛte nahīṅ.”

6. Ġhair-Muslim Ḳhidmat-peshah Afrād ke Qatl kī Mumānaʻat

Islām ke diye ga’e qawānīne Jihād meṅ daurāne jaṅg ḳhidmat par māmūr afrād ke qatl ko bhī mamnūʻ qarār diyā gayā hai.

Imām Aḥmad bin Ḥanbal, Imām Abū Dāwūd, Imām Nasā’ī, Imām Ibn Mājah aur Imām Ḥākim ne Ḥaẕrat Rabāḥ bin Rabīʻ raḍiya Allāhu ʻanhu se marwī Ḥadīs̱ bayān kī hai, woh farmāte haiṅ:

(1) Ibn Qudāmah fī al-Muġhnī, 9: 251

كُنَّا مَعَ رَسُوْلِ اللهِ ﷺ فِي غَزْوَةٍ، فَرَأَى النَّاسَ مُجْتَمِعِيْنَ عَلَى شَيئٍ، فَبَعَثَ رَجُلًا فَقَالَ: انْظُرْ عَلٰى مَا اجْتَمَعَ هؤُلَاءِ؟ فَجَاءَ، فَقَالَ: عَلَى امْرَأَةٍ قَتِيْلٍ. فَقَالَ: مَا كَانَتْ هَذِهِ لِتُقَاتِلَ. قَالَ: وَعَلَى الْمُقَدِّمَةِ خَالِدُ بْنُ الْوَلِيْدِ. فَبَعَثَ رَجُلًا فَقَالَ: قُلْ لِخَالِدٍ: لَا يَقْتُلَنَّ امْرَأَةً وَلَا عَسِيْفًا. وفي رواية: لَا تَقْتُلَنَّ ذُرِّيَةً وَلَا عَسِيْفًا.[1]

“Ek guroh ġhazwah meṅ ham Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke sāth the keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne dekhā keh bŏhat se log kisī chīz ke pās jam‘a haiṅ. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ek ādamī ko yeh dekhne ke liye bhejā keh log kis chīz ke pās jam‘a huwe haiṅ. Us ne ā kar batāyā: Ek maqtūl ‘aurat ke pās. Farmāyā: Yeh ‘aurat to jaṅg nahīṅ kartī thī. Ḥaẕrat Rabāḥ raḍiya Allāhu ‘anhu bayān karte haiṅ keh agle daste ke kamānḍar Ḥaẕrat Ķhālid bin Walīd the. Lehāẕā Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ek ādamī ko bhejā aur farmāyā: Ķhālid se kăhnā: (mushrikīn kī) ‘auratoṅ aur logoṅ kī ķhidmat karne wāloṅ ko hargiz qatl mat karnā.”

(1) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Jihād, bābu fī qatli al-nisā’, 3: 53, raqm: 2669

2. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Jihād, bābu al-ġhārațu wa-al-bayātu wa-qatlu al-nisā’i wa-al-ṣibyān, 2: 948, raqm: 2842

3. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 3: 488, raqm: 16035

4. Nasā’ī fī al-Sunan al-kubrá, 5: 186_187, raqm: 8625, 8627

5. Ḥākim fī al-Mustadrak, 2: 133, raqm: 2565

Ek riwāyat meṅ hai: “Bachchoṅ aur ḳhidmat-gāroṅ k hargiz qatl mat karnā.”

Yahāṅ tak keh maftūḥah ʻilāqe ke ġhair-Muslim afrād ke gharoṅ meṅ kām-kāj karne wāle ġhair-Muslim mulāzimīn ko bhī nah qatl kiyā jā saktā hai, nah hī un par kisī qism kā ṭăks ʻā’id kiyā jā saktā hai. Un logoṅ ke muʻāmalah meṅ yehī sharʻī ḥukm hai, isī bāt ko ʻAllāmah Ibn al-Qayyim ne ʻAbd Allāh bin ʻUmar raḍiya Allāhu ʻanhu ke ḥawāle se bayān kiyā hai:

إنّ العبد محقون الدم فأشبه النساء والصبيان.[1]

“Gharoṅ meṅ kām-kāj karne wāle ḳhidmat-gār bhī ʻauratoṅ aur bachchoṅ kī ṭarḥ maḥfūẓul-dam haiṅ.”

Aur isī ṭarḥ Ibn al-Mun<u>dh</u>ir ne tamām Ahle ʻIlm kā ijmāʻ naql kiyā hai keh ġhair-Muslimoṅ ke būṛhoṅ, bīmāroṅ, mŏḥtājoṅ, ʻauratoṅ, bachchoṅ aur be-roz-gār afrād kī ṭarḥ un ke zer-dast mulāzimoṅ par bhī ko’ī ṭăks ʻā’id nahīṅ hogā.”[2]

7. Ġhair-Muḥārib Ġhair-Muslimoṅ ke Qatl kī Mumānaʻat

Islām insānī ḳhūn ko kaʻbatullāh kī ḥurmat se ziyādah faẓīlat kā sazā-wār aur samajhtā hai, daurāne jaṅg bhī ḳhūne nā-ḥaq kī maẕammat kī ga’ī hai. Daurāne jaṅg ṣirf unhī dushmanoṅ ko qatl karne kī ijāzat hai jo ʻamalan jaṅg meṅ sharīk hoṅ jab-keh ābādī kā ġhair-muḥārīb ḥiṣṣā - jis meṅ bīmār, maʻẕūr, goshā-nishīn afrād,

(1) Ibn Qayyim fī Aḥkām ahl al-<u>dh</u>immah, 1: 172

(2) Ibn Qayyim fī Aḥkām ahl al-<u>dh</u>immah, 1: 172

bachche, būṛhe aur ‘aurateṅ shamil haiṅ - qitāl kī ijāzat se mustas̱ná hai. Fatḥe Makkah ke mauqa‘ par Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne jo hidāyāt jārī farmā’īṅ un meṅ maẕkūr hai keh jo muqābalah nah kare, jān bachā kar bhāg jā’e, apnā darwāzah band kar le yā zaḳhmī ho us par ḥamlah nah kiyā jā’e.

1. Imām Muslim Ḥaẕrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat karte haiṅ keh fatḥe Makkah ke din Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

مَنْ دَخَلَ دَارَ أَبِي سُفْيَانَ فَهُوَ آمِنٌ، وَمَنْ أَلْقَى السِّلَاحَ فَهُوَ آمِنٌ، وَمَنْ أَغْلَقَ بَابَهُ فَهُوَ آمِنٌ.[1]

“Jo shaḳhṣ Abū Sufyān ke ghar meṅ dāḳhil ho jā’egā use amān hai, jo shaḳhṣ hathyār pheṅk de use amān hai aur jo shaḳhṣ apne ghar ke darwāze band kar le use bhī amān hai.”

In tamām iqdāmāt se amn kā ‘azm aur paiġhām ẓāhir hotā hai.

2. Muṣannaf ‘Abd al-Razzāq meṅ riwāyat hai keh Ḥaẕrat ‘Alī bin Abī Ṭālib raḍiya Allāhu ‘anhumā farmāyā karte the:

لَا يُذَفِّفُ عَلَى جَرِيحٍ، وَلَا يُقْتَلُ أَسِيرٌ، وَلَا يُتْبَعُ مُدْبِرٌ.[2]

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Jihādu wa-al-siyar, bābu Fatḥu Makkah, 3: 1407, raqm: 1480

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Ḳharāju wa-al-imāratu wa-al-fay’u, bābu mā jā’a fī ḳhabari Makkah, 3: 162, raqm: 3021

3. Bazzār fī al-Musnad, 4: 122, raqm: 1292

(2) ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 10: 123, raqm: 18590

“Zaḳhmī ko fauran qatl nah kiyā jā’e, nah qaidī ko qatl kiyā jā’e aur nah bhāgne wāle kā ta‘āqub kiyā jā’e.”

3. Muṣannaf ‘Abd al-Razzāq kī ek aur riwāyat meṅ Ḥaẓrat Juwaybir bayān karte haiṅ keh unheṅ Banū Asad kī ek ‘aurat ne batāyā keh us ne Ḥaẓrat ‘Ammār ko Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke jaṅge jumal se fāriġh hone ke ba‘d yeh e‘lān karte huwe sunā:

ولا تذففوا على جريح، ولا تدخلوا دارا، من ألقى السلاح فهو آمن، ومن أغلق بابه فهو آمن.[1]

“Zaḳhmī ko fauran qatl nah karnā aur kisī ghar meṅ dāḳhil nah honā, jis ne apnā asleḥah pheṅk diyā use amān hai aur jis ne apnā darwāzah band kar liyā woh bhī māmūn hai.”

8. Ġhair-Muslimoṅ ke ḳhilāf Shab-ḳhūn mārne kī Mumāna‘at

Islāmī qawānīne jaṅg meṅ ek ẓābeṭa’e aḳhlāq yeh bhī hai keh rāt ke waqt dushman par ḥamlah nahīṅ kiyā jā’egā bal-keh ṣubḥ hone kā inteẓār kiyā jā’egā tā-keh ġhair-ḥarbī (**non combatant**) log – ‘aurateṅ, būṛhe, marīẓ aur bachche – achānak pareshān nah hoṅ aur unheṅ ko’ī guzand nah pahŏṅche.

Ṣaḥīḥ Buḳhārī Ṣaḥīḥ Muslim meṅ Ḥaẓrat Anas raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat hai:

(1) ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 10: 124, raqm: 18591

أَنَّ رَسُولَ اللهِ ﷺ أَتَى خَيْبَرَ لَيْلًا، وَكَانَ إِذَا أَتَى قَوْمًا بِلَيْلٍ لَمْ يُغِرْ بِهِمْ حَتَّى يُصْبِحَ.[1]

“Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam rāt ke waqt Ḳhaybar ke maqām par pahŏṅche. Chunāṅ-cheh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā ma‘mūl thā keh jab kisī jagah rāt ko pahŏṅchte to ṣubḥ hone tak un logoṅ par ḥamlah nahīṅ kiyā karte the.”

Is Nabawī ẕabeṭa’e jaṅg ko sāmne rakh kar Dăhshat-gardoṅ kī un kār-rawā’iyoṅ kā taṣawwur kareṅ jo achānak haṅstī bastī ābādiyoṅ ko khaṅḍarāt meṅ badal dete haiṅ aur baiṭhe biṭhā’e saikṛoṅ log maut ke muṅh meṅ chale jāte haiṅ.

9. Ġhair-Muslimoṅ ko Āg meṅ Jalāne kī Mumāna‘at

‘Ăhde jāhilīyat meṅ laṛā’ī ke daurān is qadr wăḥshiyānah af‘āl sar-zad hote the keh shiddate inteqām meṅ dushman ko zindah jalā diyā jātā thā. Chunāṅ-cheh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne jaṅgī qawānīn meṅ be-shumār iṣlāḥāt ke sāth-sāth āg meṅ jalāne jaisī wăḥshiyānah ḥarakat se bhī man‘a farmā diyā.”

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Maġhāzī, bābu ġhazwaṫu Ḳhaybar, 4: 1538, raqm: 3961
2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Jihādu wa-al-siyar, bābu ġhazwaṫu Ḳhaybar, 3: 1427, raqm: 1365
3. Tirmiḏhī fī al-Sunan, Kitābu al-Siyar, bābu al-bayāti wa-al-ġhārāt, 4: 121, raqm: 1550

Ḥaẕrat ‘Abd al-Raḥmān bin ‘Abd Allāh ne apne wālid se riwāyat kiyā hai keh ek safar meṅ woh Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke sāth the. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam qaẕā’e ḥājat ke liye tashrīf le ga’e to unhoṅ ne ek chiṟyā dekhī jis ke sāth do bachche the. Unhone us ke bachche ko pakaṟ liye to chiṟyā iẓṭerāb aur pareshānī meṅ par biçhāne lagī. Jab Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam wā-pas tashrīf lā’e ā’e to farmāyā:

مَنْ فَجَعَ هَذِهِ بِوَلَدِهَا؟ رُدُّوا وَلَدَهَا إِلَيْهَا.[1]

“Ise us ke bachchoṅ kī waj·h se kis ne taṟpāyā hai? Us ke bachche use lauṭā do.”

Phir Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne chyūṅṭiyoṅ kā ek bil dekhā jise jalāyā gayā thā. To āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne is kī mumāna‘at bayān karte huwe irshād farmāyā:

إِنَّهُ لَا يَنْبَغِي أَنْ يُعَذِّبَ بِالنَّارِ إِلَّا رَبُّ النَّارِ.[2]

“Āg ke sāth ‘aẕāb denā āg ke Rab ke ‘ilāwah kisī ke liye jā’iz nahīṅ hai.”

Islām ne jahāṅ chyūṅṭī jaisī maḵhlūq ko āg meṅ jalāne se man‘a kiyā hai to wahāṅ insānoṅ ko jalāne kī ijāzat kis ṭarḥ dī jā saktī hai? Isī ṭarḥ Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-

(1) Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Jihād, bābu karāhiyaṫi ḥarqi al-‘adūwi bi-al-nār, 3: 55, raqm: 2675

(2) Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Jihād, bābu karāhiyaṫi ḥarqi al-‘adūwi bi-al-nār, 3: 55, raqm: 2675

sallam ne jihādī muhimmāt par rawānah karte huwe ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ko tākīd farmā’ī keh dushman ko āg meṅ jalā kar halāk nah karnā.(1) Magar ḥāliyah bam-dhamāk̇oṅ aur ḳhụd-kush ḥamloṅ meṅ ‘awāmmī maqāmāt, Masājid aur dafātir meṅ log āg meṅ jal kar rākh hote haiṅ; bachchoṅ, būṛhoṅ aur ‘auratoṅ ke jism ṭukṛe ṭukṛe ho kar hawā meṅ muntashar ho jāte haiṅ lekīn ta‘ajjub to yeh hai keh is qadr bahīmānah qatl ke ba‘d ko’ī nām-nihād Musalmānoṅ kā guroh us kī zimmah-dārī qubūl kar letā hai. Jis se dunyā meṅ yeh paiġhām jātā hai keh Musalmānoṅ kā taṣawwure Jihād (na‘ūdhu billāh) is qadr ẓālimānah aur bahīmānah hai jab-keh ḥaqīqat is se qat‘an muḳhtalif hai.

10. Dushmanoṅ ke Gharoṅ meṅ Ghusne aur Lūṭ-Mār karne kī Mumāna‘at

Muslim fauj ko bilā ijāzat dushmanoṅ ke gharoṅ meṅ dāḳhil hone kī bhī ijāzat nahīṅ dī ga’ī. Ḥālate jaṅg meṅ bhī Islām ne chādar aur chār dīwārī ke taḥaffuẓ par zor diyā, ‘auratoṅ aur bachchoṅ ko mārne piṭne kī bhī ijāzat nahīṅ aur bilā qīmat ko’ī chīz le kar khānā bhī mamnū‘ hai.

1. Sunan Abī Dāwūd meṅ marwī hai keh Ḥaẓrat ‘Irbāḍ bin Sāriyah Sulamī raḍiya Allāhu ‘anhu farmāte haiṅ: Ham Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke sāth Ḳhaybar ke maqām par utre aur kitne hī Ṣāhāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum Āp

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Jihādi wa-al-siyar, bābu lā yu‘adhdhabu bi-‘adhābi Allāh, 3: 1098, raqm: 2853
2. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Siyar, bāb: (20), 4: 137, raqm: 1571
3. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Jihād, bābu karāhiyaṫi ḥarqi al-‘adūwi bi-al-nār, 3: 54, raqm: 2674

ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke ṣath the. Ḳhaybar kā sardār ek maġhrūr aur sar-kash ādamī thā. Us ne Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī bār-gāh meṅ ḥāẕir ho kar kahā: Kyā Āp ke liye munāsib hai keh Āp hamāre gadhoṅ ko z̲abḥ kareṅ, hamāre phaloṅ ko khā’eṅ aur hamārī ‘auratoṅ ko pīṭeṅ? Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam nā-rāẕ huwe aur farmāyā: Ae Ibn ‘Awf! Apne ghoṛe par sawār ho kar yeh munādī kar do keh Jannat ḥalāl nahīṅ hai magar īmān wāle ke liye aur Namāz ke liye jam‘a ho jā’o. Rāwī kā bayān hai keh log jam‘a ho ga’e to Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne unheṅ Namāz paṛhā’ī. Phir Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam khaṛe huwe aur farmāyā:

أَيَحْسَبُ أَحَدُكُمْ مُتَّكِئًا عَلَى أَرِيكَتِهِ قَدْ يَظُنُّ أَنَّ اللهَ لَمْ يُحَرِّمْ شَيْئًا إِلَّا مَا فِي هَذَا الْقُرْآنِ؟ أَلَا وَإِنِّي وَاللهِ قَدْ وَعَظْتُ وَأَمَرْتُ وَنَهَيْتُ عَنْ أَشْيَاءَ إِنَّهَا لَمِثْلُ الْقُرْآنِ أَوْ أَكْثَرُ. وَإِنَّ اللهَ عَزَّوَجَلَّ لَمْ يُحِلَّ لَكُمْ أَنْ تَدْخُلُوا بُيُوتَ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا بِإِذْنٍ، وَلَا ضَرْبَ نِسَائِهِمْ، وَلَا أَكْلَ ثِمَارِهِمْ.(1)

“Kyā tum meṅ se ko’ī apnī masnad par ṭek lagā kar yeh samajhtā hai keh Allāh Ta‘ālá ne ko’ī chīz ḥarām qarār nahīṅ dī magar wohī jis kā z̲ikr Qur’ān Majīd meṅ hai. Āgāh ho jā’o,

(1) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Ḳharāju wa-al-imārati wa-al-fay’u, bābu fī ta‘shīri ahl al-D̲h̲immati id̲h̲ā iḳhtalafū bi-al-tijārāt, 3: 170, raqm: 3050

2. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 204, raqm: 18508

3. Ibn ‘Abd al-Barr fī al-Tamhīd, 1: 149

Ḳhudā kī qasam, maiṅ ne naṣīḥat karte huwe, ḥukm dete huwe aur ba'ẓ chīzoṅ se man'a karte huwe jo kuçh bhī kahā hai woh Qur'ān kī ṭarḥ hai bal-keh un kī ta'dād Qur'ānī umūr se ziyādah hai. Allāh Ta'ālá ne tumhāre liye yeh jā'iz nahīṅ rakhā hai keh Ahle Kitāb kī ijāzat ke ba-ġhair un ke gharoṅ meṅ dāḳhil ho, nīz un kī 'auratoṅ ko pīṭnā aur un ke phaloṅ ko khānā bhī ḥalāl nahīṅ hai."

2. Islām se qabl daure kufr-o jāhilīyat meṅ măḥẓ māl-o daulat ke ḥuṣūl ke liye bhī 'Arab jaṅg-jū laṛā'ī çheṛ diyā karte the. Tijāratī qāfiloṅ ko lūṭnā ba'ẓ qabā'il kā ma'mūl ban chukā thā lekīn Islām ne us ziyādatī ko saḳhti se ḳhatm kar diyā. Ek ġhazwah meṅ chand logoṅ ne musāfiroṅ ko lūṭnā chāhā to Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne unheṅ saḳhtī se man'a kar diyā.

Ḥaẓrat Mu'āẕ bin Anas ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam marwī hai keh ek ġhazwah meṅ Ḥuẓūr Raḥmate 'Ālam ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ke ham-rāh shirkat kī sa'ādat naṣīb hū'ī. Ba'ẓ logoṅ ne dūsroṅ ke rāste ko taṅg kiyā aur rāh chalte musāfiroṅ ko lūṭnā shurū' kar diyā. Āqā'e Do-jāhāṅ ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ko ma'lūm huwā to Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne ek ṣaḥābī ko bhej kar e'lān karwāyā:

أَنَّ مَنْ ضَيَّقَ مَنْزِلًا أَوْ قَطَعَ طَرِيقًا فَلَا جِهَادَ لَهُ.[1]

"Jo shaḳhṣ dūsroṅ ko gharoṅ meṅ ghus kar taṅg kare yā rāstoṅ meṅ lūṭ-mār kare us kā yeh (Dăhshat-gardānah) 'amal Jihād nahīṅ kăhlā'egā."

(1) Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Jihād, bābu mā yu'maru mini anḍimāmi al-'askari wa-sa'atih, 3: 41, raqm: 2629

Goyā Allāh kī rāh meṅ laṛne wāle agar lūṭ-mār karne aur gharoṅ meṅ ghus kar logoṅ hirāsāṅ karne lageṅ, ‘awāmmun-nās ke liye un kā ‘amal bā‘iṡe āzār ban·ne lage to rāhe ḥaq meṅ jāneṅ qurbān karne kā ‘aẓīm jaẕbah bhī bār-gāhe Ḳhudā-wandī meṅ mustarad kar diyā jā’egā aur yeh ‘amal Jihād nahīṅ bal-keh fe‘le ḥarām qarār pā’egā.

11. Dushman ke Maweshiyoṅ, Faṣloṅ aur Amlāk ko Nuqṣān pahŏṅchāne kī Mumāna‘at

Islām nah ḳhūne nā-ḥaq kī ijāzat detā hai aur nah dushman kī sar-zamīn par khulī tabāhī wa bar-bādī kā ḳhwāhāṅ hai. Islām amn aur iṣlāḥ kā dā‘ī hai is liye ḥālate jaṅg meṅ bhī is bāt kā ḳhayāl rakhā jātā hai keh nah khetiyāṅ bar-bād hoṅ, nah phal-dār daraḳht kāṭe jā’eṅ aur nah amlāk ko naẓre ātish kiyā jā’e.

1. Is ḥawāle se Imām Tirmiḏhī ne Ḥaẓrat Abū Bakr Ṣiddīq raḍiya Allāhu ‘anhu kā yeh qaul naql kiyā hai:

وَنَهَى أَبُو بَكْرٍ الصِّدِّيقُ أَنْ يَقْطَعَ شَجَرًا مُثْمِرًا أَوْ يُخَرِّبَ عَامِرًا، وَعَمِلَ بِذَلِكَ الْمُسْلِمُونَ بَعْدَهُ.(1)

“Ḥaẓrat Abū Bakr Ṣiddīq raḍiya Allāhu ‘anhu ne (daurāne jaṅg) phal-dār daraḳht kāṭne yā ‘imārat ko tabāh karne se man‘a farmāyā aur Āp ke ba‘d bhī Musalmān isī par ‘amal-pairā rahe.”

2. Isī maẓmūn kī Aḥādīṡ Muwaṭṭa’ Imām Mālik, Muṣannad ‘Abd al-Razzāq, Muṣannaf Ibn Abī Shaybah aur Sunan Bayhaqī meṅ ā’ī haiṅ

(1) Tirmiḏhī fī al-Sunan, Kitābu al-Siyar, bābu fī al-taḥrīqi wa-al-taḳhrīb, 4: 122, raqm: 1552

jin meṅ Huẕūr ‘alayhi al-ṣalāṫu wa-al-salām ne ṣarāḥatan daraḳht kāṱne se man‘a farmāyā hai.

Ḥaẕrat Yaḥyá bin Sa‘īd bayān karte haiṅ keh unheṅ batāyā gayā keh Ḥaẕrat Abū Bakr Ṣiddīq raḍiya Allāhu ‘anhu Shām kī ṭaraf kuçh lashkar rawānah karte huwe Yazīd bin Abī Sufyān kī ṭaraf ā’e aur use farmāyā:

إِنِّي أُوصِيكَ بِعَشْرٍ: لَا تَقْتُلَنَّ صَبِيًّا وَلَا امْرَأَةً، وَلَا كَبِيرًا هَرِمًا، وَلَا تَقْطَعَنَّ شَجَرًا مُثْمِرًا، وَلَا تَخْرَبَنَّ عَامِرًا، وَلَا تَعْقِرَنَّ شَاةً، وَلَا بَعِيرًا إِلَّا لِمَأْكَلَةٍ، وَلَا تُغْرِقَنَّ نَخْلًا، وَلَا تَحْرِقَنَّهُ، وَلَا تَغْلُلْ وَلَا تَجْبُنْ.(1)

“Maiṅ tumheṅ das chīzoṅ kī waṣīyat kartā hūṅ: Kisī bachche, ‘aurat, būṛhe aur bīmār ko hargiz qatl nah karnā, aur nah hī ko’ī phal-dār daraḳht kāṱnā, aur nah hī kisī ābād ghar ko wīrān karnā, aur nah hī kisī bheṛ aur ūṅṭ kī kūṅcheṅ kāṱnā magar khāne ke liye (jitni ẕarūrat ho shar‘ī ṭarīqe ke muṭābiq ẕabḥ kar lenā), aur kharjūroṅ ke paudoṅ ko mat kāṱnā nah unheṅ jalānā, aur māle ġhanīmat ko taqsīm karne meṅ dhokah nah karnā aur nah hī buzdil honā.”

3. Imām Ibn Abī Shaybah Ḥaẕrat Mujāhid se marwī riwāyat bayān karte haiṅ:

(1) 1. Mālik fī al-Muwattá, Kitābu al-Jihād, bābu al-nahyu ‘an qatli al-nisā’i, wa-al-wiladāni fī al-ġhazwi, 2: 447, raqm: 965

2. ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 5: 199, raqm: 9375

3. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 6: 483, raqm: 33121

4. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 89, 90, raqm: 17927, 17929

5. Marwazī, Musnad Abī Bakr: 69_72, raqm: 21

لَا يُقْتَلُ فِي الْحَرْبِ الصَّبِيُّ، وَلَا امْرَأَةٌ وَلَا الشَّيْخُ الْفَانِي، وَلَا يُحْرَقُ الطَّعَامُ، وَلَا النَّخْلُ وَلَا تُخْرَبُ الْبُيُوتُ وَلَا يُقْطَعُ الشَّجَرُ الْمُثْمِرُ.(1)

"Jaṅg meṅ kisī bachche, ʻaurat yā shaiḳhe fānī ko qatl nah kiyā jā'e aur nah hī khāne aur khajūr ke daraḳhtoṅ ko jalāyā jā'e, aur nah hī gharoṅ ko wīrān kiyā jā'e aur nah hī phal-dār daraḳhtoṅ ko kāṭā jā'e."

4. Isī ṭarḥ kī ek aur riwāyat meṅ Ḥaẓrat ʻAbd Allāh bin ʻUmar raḍiya Allāhu ʻanhu bayān karte haiṅ keh jab Ḥaẓrat Abū Bakr Ṣiddīq raḍiya Allāhu ʻanhu ne lashkar ko Shām kī ṭaraf rawānah kiyā to us ke sāth taqrīban do mīl chale aur ahle lashkar ko muḳhāṭib kar ke farmāyā:

أوصيكم بتقوى الله، لا تعصوا ولا تغلوا، ولا تجبنوا، ولا تغرقوا نخلا، ولا تحرقوا زرعا، ولا تحبسوا بهيمة، ولا تقطعوا شجرة مثمرة، ولا تقتلوا اشيخا كبيرا، ولا صبيا صغيرا.(2)

"Maiṅ tumheṅ Allāh Taʻālá se ḍarne kī waṣīyat kartā hūṅ, (aur yeh keh) nā-farmānī nah karnā, buzdilī nah karnā, khajūr ke paudoṅ ko tabāh nah karnā, khetiyāṅ nah jalānā, chau-pāyoṅ ko qaid kar ke nah rakhnā, kisī phal-dār daraḳht ko nah kāṭnā aur kisī shaiḳhe fānī ko qatl karnā nah kisī ċhoṭe bachche ko."

(1) Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 6: 483, raqm: 33122
(2) Marwazī, Musnad Abī Bakr: 69_72, raqm: 21

5. ‘Āṣim bin Kulayb ne apne Wālide Mājid se riwāyat kiyā hai keh ek Anṣārī ne bayān kiyā: Ham ek safar meṅ Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke sāth nikle to logoṅ ko khāne pīne ke baṛī ẓarūrat pesh ā’ī aur waqt kā sāmnā karnā paṛā. Pas unheṅ bakriyāṅ milīṅ to unheṅ lūṭ kar ẕabḥ kar liyā. Khāne kī ḥāṅḍiyoṅ meṅ ubāl ā rahā thā keh kamān se ṭek lagā’e huwe Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam tashrīf le ā’e aur apnī kamān se hamārī hāṅḍiyoṅ ko ulaṭnā shurū‘ kar diyā aur gosht ko miṭṭī meṅ milānā shurū‘ kar diyā. Phir farmāyā:

إِنَّ النُّهْبَةَ لَيْسَتْ بِأَحَلَّ مِنَ الْمَيْتَةِ.[1]

“Lūṭ-mār (kā khānā) murād jānwaroṅ ke gosht se ziyādah ḥalāl nahīṅ hai.”

Kis qadr eḥtiyāṭ, uṣūl-pasandī aur a‘lá sīrat-o kirdār kā muẓāharah ho rahā thā. Muḥāẕe jaṅg thā yā ṭawīl safar ke daurān bhūk kī shiddat kī ḥālat, dunyā kā ko’ī bhī ‘askarī qā’id, maẕhabī răh-numā yā rūḥānī murabbī itne sāf suthre, maẓbūṭ aur pākīzah kirdār kā yeh numūnah pesh nahīṅ kar saktā. Isī tarbīyat kā asar thā keh bhūk se niḍhāl Ṣaḥābah raḍiya Allāhu ‘anhum ke sāmne se ubaltī hū’ī hāṅḍiyāṅ miṭṭī par ulṭā dī ga’īṅ aur paikarāne ṣabr-o riẓā ne ḳhāmoshī ke sāth Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke faiṣle ke sāmne sare taslīm ḳham kiye rakkhā.

Is mauqa‘ par Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne jo kalimāt irshād farmā’e woh insānīyat ke liye ek anmol tŏḥfah

(1) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Jihād, bābu fī al-nahyi ‘an al-nuhbá idhā kāna fī al-ṭa‘āmi qillatun fī arḍi al-‘adū, 3: 66, raqm: 2705

2. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 61, raqm: 17789

the. Lūṭ-mār ke rizq ko murdār jānwar se ziyādah nā-pāk qarār denā un logoṅ ke liye ek lamḥa'e fikrīyah hai jo ā'e roz lūṭ-mār aur benk-daketiyāṅ kar ke Dăhshat-gardī kī kār-rawā'iyoṅ ke liye raqam jamʻa karte haiṅ.

Ḳhulāṣa'e Băḥs

Darje bālā taṣrīḥāt se yeh bāt ḳhūb wāẓeḥ hotī hai keh jab Islām par jaṅg musallaṭ kar dī jā'e yā Musalmānoṅ ko jāreḥīyat kā nishānah banāyā jā'e aur jawāb meṅ Islāmī riyāsat kī fauj bā-qā'edā Jihād meṅ maṣrūf ho to aise ḥālāt meṅ bhī ʻauratoṅ, bachchoṅ aur ḳhidmat-guzāroṅ ko qatl nahīṅ kiyā jā saktā. yehī nahīṅ bal-keh daurāne jaṅg faṣloṅ ko tabāh karne, ʻimāratoṅ ko mismār karne, ʻibādāt-gāhoṅ ko nuqṣān pahŏṅchāne aur lūṭ-mār se bhī manʻa kiyā gayā hai. Jo Islām daurāne Jihād bhī in umūr kī ijāzat nahīṅ detā us ke nazdīk aise Musalmānoṅ yā ġhair-Muslimoṅ ko jo ba-rāhe rāst jāreḥīyat meṅ mulawwas̱ nah hoṅ, pur-amn ṭarīqe se apne gharoṅ aur shăhroṅ meṅ muqīm hoṅ, kār-o bār meṅ maṣrūf hoṅ, safar kar rahe hoṅ yā Masājid meṅ maṣrūfe ʻibādat hoṅ - Dăhshat-gardī ke ẕarīʻe qatl karne kī kaise ijāzat dī jā saktī hai? Lehāẕā yeh bāt wāẓeḥ ho jātī hai keh aisī kār-rawā'iyāṅ Islāmī taʻlīmāt ke sar-ā-sar munāfī aur Qur'ān-o Ḥadīs̱ se ṣarīḥ inḥerāf haiṅ.

Bāb Panjūm

Ġhair-Muslimoṅ ke Jān-o Māl aur ʿIbādat-gāhoṅ kā Taḥaffuẓ

Faṣl Awwal

‘Ăhde Risālat-Ma’āb ﷺ aur ‘Ăhde Ḳhulafā’e Rāshidīn meṅ Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ kā Taḥaffuẓ

Ẕail meṅ ham jā’ezah leṅge keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam aur Ḳhulafā’e Rāshidīn ke adwār meṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke jān-o māl aur ‘izzat-o ābrū kī ḥifāẓat kā inteẓām kaisā thā.

1. ‘Ăhde Risālat-Ma’āb ﷺ meṅ Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ kā Taḥaffuẓ

Ġhair-Muslimoṅ ke ḥuqūq kā taḥaffuẓ jis andāz meṅ ‘ăhde Risalāt-Ma’āb ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam meṅ kiyā gayā us kī naẓīr pūrī insānī tārīḳh meṅ nahīṅ miltī. Ḥuẕūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne apne mawāṯīq, mu‘āhadāt aur farāmīn ke ẕarī‘e is taḥaffuẓ ko ā’īnī aur qānūnī ḥiṯīyat aur āzādī ke sāth-sāth jumlah ḥuqūq kī ḥifāẓat ke taṣawwur kī ‘amalī-waẕāhat kartā hai. Ise Imām Abū ‘Ubayd Qāsim bin Salām, Imām Ḥumayd bin Zanjawayh, Ibn Sa‘d aur Balādhurū sab se ne riwāyat kiyā hai. Is meṅ Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne yeh tăḥrīrī farmān jārī farmāyā thā:

وَلِنَجْرَانَ وَحَاشِيَتِهَا ذِمَّةُ اللهِ وَذِمَّةُ مُحَمَّدٍ النَّبِيِّ رَسُوْلِ اللهِ، عَلَى
دِمَائِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ وَمِلَّتِهِمْ وَأَرْضِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ وَمِلَّتِهِمْ وَرهبانيتهم
وأساقِفَتِهِمْ وَغَائِبِهِمْ وَشَاهِدِهِمْ وَغَيْرِهِمْ وَبَعْثِهِمْ وَأَمْثِلَتِهِمْ، لَا يُغَيَّرُ
مَا كَانُوْا عَلَيْهِ، وَلَا يُغَيَّرُ حَقٌّ مِنْ حُقُوقِهِمْ وَأَمْثِلَتِهِمْ، لَا يُفْتَنُ أُسْقُفٌ

مِنْ أُسْقُفِيَتِهِ، وَلَا رَاهِبٌ مِنْ رَهْبَانِيَتِهِ، وَلَا واقف مِنْ وقافيته، عَلَى مَا تَحْتَ أَيْدِيهِمْ مِنْ قَلِيلٍ أَوْ كَثِيرٍ، وَلَيْسَ عَلَيْهِمْ رَهَقٌ.[1]

“Allāh aur us ke Rasūl Muḥammad ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam, Ahle Najrān aur un ke ḥalīfoṅ ke liye un ke ḳhūn, un kī jānoṅ, un ke maẕhab, un kī zamīnoṅ, un ke amwāl, un ke rāhiboṅ aur pādriyoṅ, un ke maujūd aur ġhair-maujūd afrād, un ke maweshiyoṅ aur qāfiloṅ aur un ke asthān (maẕhabī ṭhikāne) wa-ġhairah ke ẓāmin aur ẕimmah-dār haiṅ. Jis Dīn par woh haiṅ us se un ko nah pherā jā’egā. Un ke ḥuqūq aur un kī ‘ibādadt-gāhoṅ ke ḥuqūq meṅ ko’ī tabdīlī nah kī jā’egī. Nah kisī pādrī ko, nah kisī rāhib ko, nah kisī sardār ko aur nah kisī ‘ibādat-gāh ke ḳhādim ko - ḳhwāh us kā ‘ŏhdah ma‘mūlī ho yā baṛā - us se nahīṅ haṭāyā jā’egā, aur un ko ko’ī ḳhauf-o ḳhaṭar nah hogā.”

Imām Ḥumayd bin Zanjawayh ne bayān kiyā hai keh Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke wiṣāl mubārak ke ba‘d bhī ‘ăhde Ṣiddīqī meṅ yehī mu‘āhadah nāfiẓul-‘amal rahā, phir ‘ăhde Farūqī aur ‘ăhde ‘Uthmānī meṅ ḥālāt kī tabdīlī ke pesh-naẓar kuçh tārmīm kī ga’īṅ magar ġhair-Muslimoṅ ke maẕkūrah bālā ḥuqūq kī ḥifāẓat-o ẕimmah-dārī kā wohī ‘amal kāmil rūh ke sāth bar-qarār rahā.

(1) 1. Ibn Sa‘d fī Ṭabaqāt al-kubrá, 1: 288, 385

2. Abū Yūsuf, Kitāb al-Ḳharāj: 78

3. Abū ‘Ubayd Qāsim fī Kitāb al-Amwāl: 244, 245, raqm: 503

4. Ibn Zanjawayh fī Kitāb al-Amwāl: 449, 450, raqm: 732

5 Balādhurī fī Futūḥ al-buldān: 90

Isī ṭarḥ Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Fatḥe Ḳhaybar ke mauqa‘ par bhī Yahūd ke amwāl-o amlāk ke bāre meṅ e‘lān farmāyā, jise Imām Aḥmad, Imām Abū Dāwūd, Imām Ṭabarānī aur Dīgar A’imma’e Ḥadīs̱-o Siyar ne riwāyat kiyā hai:

عَنْ خَالِدِ بْنِ الْوَلِيدِ رضي الله عنه، قَالَ: غَزَوْنَا مَعَ رَسُولِ اللهِ صلى الله عليه وآله وسلم غَزْوَةَ خَيْبَرَ، فَأَسْرَعَ النَّاسُ فِي حَظَائِرِ يَهُودَ، فَأَمَرَنِي أَنْ أُنَادِيَ الصَّلَاةَ.... ثُمَّ قَالَ: أَيُهَا النَّاسُ إِنَّكُمْ قَدْ أَسْرَعْتُمْ فِي حَظَائِرِ يَهُودَ. أَلَا! لَا تَحِلُّ أَمْوَالُ الْمُعَاهَدِينَ إِلَّا بِحَقِّهَا.(1)

“Ḥaẕrat Ḳhālid bin Wālid raḍiya Allāhu ‘anhu bayān karte haiṅ keh woh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke sāth ġhazwa’e Ḳhaybar meṅ maujūd the. Log (mujāhidīn) jaldī meṅ Yahūd ke baṅdhe huwe jānwar bhī le ga’e. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne mujhe Namāz ke liye aẕān dene kā ḥukm farmāyā. ..... Namāz ke ba‘d Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Ae logo! Tum jaldī meṅ Yahūd ke baṅdhe huwe jānwar bhī le ga’e ho. Ḳhabar-dār! Siwā’e ḥaq ke ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke amwāl se lenā ḥalāl nahīṅ hai.”Yehī riwāyat in alfāẓ ke sāth bhī ā’ī hai:

أَلَا! وَإِنِّي أُحَرِّمُ عَلَيْكُمْ أَمْوَالَ الْمُعَاهِدِيْنَ بِغَيْرِ حَقِّهَا.(2)

---

(1) 1. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 4: 89, raqm: 16862

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Aṭ‘imah, bābu al-nahyu ‘an akli al-sibā‘, 3: 356, raqm: 3806

3. Ibn Zanjawayh fī Kitāb al-Amwāl: 379, raqm: 618

(2) 1. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 4: 111, raqm: 3828

“Ḳhabar-dār! Maiṅ tum par ġhair-Muslim aqallīyatoṅ ke amwāl par nā-ḥaq qabẓah karnā ḥarām kartā hūṅ.”

Imām Dāraquṭnī ne in alfāẓ se is riwāyat ko bayān kiyā hai keh Ḥaẓrat Ḳhālid bin Walīd raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā:

حَرَّمَ رَسُوْلُ اللهِ ﷺ يَوْمَ خَيْبَرَ أَمْوَالَ الْمُعَاهَدِينَ.(1)

“Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ġhazwa’e Ḳhaybar ke mauqa‘ par ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke amwāl par qabẓah karnā ḥarām qarār de diyā.”

Daure Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam meṅ un mu‘āhadāt, dast-āwezāt aur e‘lānāt se aqallīyatoṅ ke ḥuqūq kā darje zail ḳhākah sāmne ātā hai:

1. Islāmī ḥukūmat ke tăḥt răhne wāli ġhair-Muslim ra‘āyā ko musāwī qānūnī ḥuqūq ḥāṣil hote haiṅ.

2. Un ke mazhab se kisī qism kā ta‘ruẓ nahīṅ kiyā jā saktā.

3. Un ke amwāl, jān aur ‘izzat-o ābrū kī ḥifāẓat Musalmānoṅ hī kī ṭarḥ Islāmī ḥukūmat kī zimmah-dārī hotī hai.

4. Islāmī ḥukūmat unheṅ inteẓāmī umūr ke ‘ŏhde - jis qadr woh ăhlīyat-o isteḥqāq rakheṅ - tafwīẓ kar saktī hai.

5. Apne mazhabī numā’inde aur ‘ŏhde-dār woh ḳhụd muta‘ayyan karne ke mujāz hote haiṅ, un kī ‘ibādat-gāheṅ qābile eḥterām haiṅ aur unheṅ mukammal taḥaffuẓ ḥāṣil hai.

2. Ibn Zanjawayh fī Kitāb al-Amwāl: 380, raqm: 619

(1) Dāraquṭnī fī al-Sunan, 4: 287, raqm: 63

2. ‘Ăhde Ṣiddīqī meṅ Ġhair-Muslimoṅ ke Taḥaffuẓ kī Qānūnī Ḥaisīyat

Ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke jān-o māl kī ḥifāẓat kā yeh ehtemām ṣirf Paiġham-bare Islām ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī zindagī tak hī măḥdūd nahīṅ rahā bal-keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī ḥayāte ẓāhirī ke ba‘d Ḳhulafā’e Rāshidīn ke daur meṅ bhī yeh silsilah jārī rahā. Is kī tafsīl kuçh yūṅ hai:

1. Sayyidunā Ṣiidīqe Akbar raḍiya Allāhu ‘anhu ke daure Ḳhilāfat meṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko Musalmānoṅ hī kī ṭarḥ ḥuqūq aur taḥaffuẓ ḥāṣil thā. Āp ke daur meṅ jab Islāmī lashkar rawānah hotā to Āp sipah-sālār ko ḥasbe ẕail aḥkām aur hidāyat irshād farmāte:

وَلَا تُفْسِدُوْا فِي الْأَرْضِ وَلَا تَعْصَوْا مَا تُؤْمَرُوْنَ... وَلَا تَغْرِقُنَّ نَخْلًا وَلَا تُحْرِقُنَّهَا، وَلَا تَعْقِرُوْا بَهِيْمَةً وَلَا شَجَرَةً تُثْمِرُ، وَلَا تَهْدِمُوْا بِيْعَةً، وَلَا تَقْتُلُوا الْوِلْدَانَ وَلَا الشُّيُوْخَ وَلَا النِّسَاءَ. وَسَتَجِدُوْنَ أَقْوَامًا حَبَسُوْا أَنْفُسَهُمْ فِي الصَّوَامِعِ، فَدَعُوْهُمْ، وَمَا حَبَسُوْا أَنْفُسَهُمْ لَه.(1)

“Ḳhabar-dār! Zamīn meṅ fasād nah machānā aur aḥkāmāt kī ḳhilāf-warzī nah karna. .... khajūr ke daraḳht nah kāṭnā aur

(1) 1. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 85
2 Mālik fī al-Muwattá, 2: 448, raqm: 966
3. ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 5: 199
4. Hindī, Kanz al-‘ummāl, 1: 296
5. Ibn Qudāmah fī al-Muġhnī, 8: 451, 452, 477

nah unheṅ jalānā, chau-pāyoṅ ko halāk nah karna aur nah phal-dār daraḳhtoṅ ko kāṭnā, kisī 'ibādat-gāh ko mat girānā aur nah hī bachchoṅ, būṛhoṅ aur 'auratoṅ ko qatl karnā.Tumheṅ bŏhat se aise log mileṅge jinhoṅ ne girjā-gharoṅ meṅ apne Āp ko măḥbūs kar rakhā hai aur dunyā se un kā ko'ī ta'alluq nahīṅ hai, unheṅ un ke ḥāl par çhoṛ denā."

2. 'Allāmah Ḥusāmu al-Dīn Hindī ne **"Kanzu al-'ummāl"** meṅ mazkūrah riwāyat ko naql karte huwe in alfāẓ kā iẓāfah kiyā hai:

وَلَا مَرِيْضًا وَلَا رَاهِبًا.(1)

"Aur nah kisī marīẓ ko aur nah hī kisī pādrī ko qatl karnā."

3. Sayyidunā Ṣiddīqe Akbar raḍiya Allāhu 'anhu ne Yazīd bin Abī Sufyān raḍiya Allāhu 'anhu ko Shām bhejte huwe jo aḥkāmāt ṣādir farmā'e, un meṅ Āp ne yeh bhī ḥukm farmāyā thā:

وَلَا تَهْدِمُوْا بِيْعَةً... وَلَا تَقْتُلُوْا شَيْخًا كَبِيْرًا، وَلَا صَبِيًّا وَلَا صَغِيْرًا وَلَا امْرَأَةً.(2)

"Aur 'Īsyā'iyoṅ kī 'ibādat-gāhoṅ ko munhadim nah karnā..... aur nah buṛhoṅ ko qatl karnā, nah bachchoṅ ko, nah çhoṭoṅ ko aur nah hī 'auratoṅ ko (qatl karnā)."

4. Ḥaẓrat Thābit bin al-Ḥajjāj al-Kilābī bayān karte haiṅ keh Sayyidunā Ṣiddīqe Akbar raḍiya Allāhu 'anhu ne ḳhuṭbah dete huwe irshād farmāyā:

(1) Hindī, Kanz al-'ummāl, 4: 474, raqm: 11409

(2) Hindī, Kanz al-'ummāl, 4: 475, raqm: 11411

أَلَا! لَا يُقْتَلُ الرَّاهِبُ فِي الصومعة.[1]

“Ḳhabar-dār! Kisī girjā-ghar ke pādrī ko qatl nah kiyā jā’e.”

5. Ḥaẓrat Ḳhālid bin Walīd raḍiya Allāhu ‘anhu jab ḳhalīfa’e awwal Sayyidunā Abū Bakr Ṣiddīq raḍiya Allāhu ‘anhu ke ḥukm par Dimashq aur Shām kī sar-ḥadoṅ se ‘Iraq aur Īrān kī ṭaraf lauṭe to rāste meṅ bāshandagāne ‘Ānāt ke sāth yeh mu‘āhadah kiyā keh:

(1) Un ke girje aur ḳhānqāheṅ munhadim nahīṅ kī jā’eṅgī.

(2) Woh hamārī Namāze paṅj-gānah ke siwā har waqt apnā nāqūs bajā sakte haiṅ, un par ko’ī pā-bandī nahīṅ hogī.

(3) Woh apnī ‘īd par ṣalīb nikāl sakte haiṅ.[2]

3. ‘Ăhde Fārūqī meṅ Ġhair-Muslimoṅ ke Taḥaffuẓ kī Qānūnī Ḥaiṡīyat

‘Ăhde Fāruqī meṅ bhī ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke taḥaffuẓ aur ḥuqūq ke sāth-sāth nafse insānī ke eḥterām aur waqār meṅ is qadr iẓāfah huwā keh maftūḥah ‘ilāqoṅ ke ġhair-Muslim shăhrī Islāmī riyāsat meṅ apne Āp ko ziyādah maḥfūẓ aur āzād samajhte the. Is kā e‘terāf mash·hūr mustashriq (**orientalist**) Monṭgomarī Wŏṭ (**Montgomery Watt**) ne bhī kiyā hai:

---

(1) 1. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 6: 483, raqm: 33127
2. Hindī, Kanz al-‘ummāl, 4: 472

(2) Abū Yūsuf, Kitāb al-Ḳharāj: 158

The Christians were probably better off as *dhimmis* under Muslim Arab rulers than the had been under the Byzantine Greeks.[1]

"'Īsyā'ī, 'Arab Muslim ḥukm-rānoṅ ke daure iqtedār meṅ ba-ṭaure ġhair-Muslim shăhrī apne āp ko Yūnānī Bāzinṭīnī ḥukm-rānoṅ kī ra'īyat meṅ răhne se ziyādah maḥfūẓ aur beh-tar samajhte the."

Ḥaẕrat 'Umar Fārūq raḍiya Allāhu 'anhu ke daure ḥukūmat meṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke ḥuqūq ke taḥaffuẓ kā andāzah hameṅ Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ke ḥasbe ẕail irshādāt aur ma'mūlāt se hotā hai:

1. Ḥaẕrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu ne Shām ke gawarnar Ḥaẕrat Abū 'Ubaydah raḍiya Allāhu 'anhu ko jo farmān likhā thā us meṅ min-jumlah dīgar aḥkām ke ek yeh bhī darj thā:

وَامْنَعِ الْمُسْلِمِيْنَ مِنْ ظُلْمِهِمْ وَالْإِضْرَارِ بِهِمْ وَأَكْلِ أَمْوَالِهِمْ إِلَّا بِحِلِّهَا.[2]

"(Tum ba-ḥaiṯīyate gawarnar) Musamānoṅ ko ġhair-Muslim shăhriyoṅ par ẓulm karne aur unheṅ ẓarar pahŏṅchāne aur nā-jā'iz ṭarīqah se un ke māl khāne se saḳhtī se man'a karo."

2. Ḥaẕrat 'Umar bin al-Ḳhaṭṭāb raḍiya Allāhu 'anhu kā yeh ma'mūl thā keh jab bhī un ke pās Islāmī riyāsatoṅ se ko'ī wafd ātā to Āp us wafd se ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke aḥwāl dar-yāft farmāte keh

(1) Watt, Islamic Political Thought: The Basic Concepts, p. 51.

(2) Abū Yūsuf, Kitāb al-Ḳharāj: 152

kahīṅ kisī Musalmān ne unheṅ kisī qism kī ko’ī taklīf to nahīṅ pahŏṅchā’ī? Is par woh kăhte: Ham aur kuçh nahīṅ jānte magar yeh keh har Musalmān ne us ‘ăhd-o paimān ko pūrā kiyā hai jo hamāre aur Musalmānoṅ ke dar-miyān maujūd hai.[1]

3. Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ko apnī zindagī ke āḳhirī lamḥe tak aqallīyatoṅ kā ḳhayāl thā ḥāl-āṅ-keh ek aqallīyatī firqah hī ke fard ne Āp ko shahīd kiyā. Is ke bā-wujūd Āp ne irshād farmayā:

أُوْصِي الْخَلِيْفَةَ مِنْ بَعْدِيْ بِذِمَّةِ اللهِ وَ ذِمَّةِ رَسُوْلِهِ ﷺ: أَنْ يُوْفَى لَهُمْ بِعَهْدِهِمْ، وَأَنْ يُقَاتَلَ مِنْ وَرَائِهِمْ، وَأَنْ لَا يُكَلَّفُوْا فَوْقَ طَاقَتِهِمْ.[2]

“Maiṅ apne ba‘d wāle ḳhalīfah ko Allāh aur us ke Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke ẕimmah meṅ āne wāle ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke bāre meṅ yeh waṣīyat kartā hūṅ keh un se kiye huwe ‘ăhd ko pūrā kiyā jā’e, un kī ḥifāẓat ke liye ba-waqte laṛā bhī jā’e aur un kī ṭāqat se ziyādah bojah nah ḍālā jā’e.”

(1) Ṭabarī fī Tārīḳh al-umam wa-al-mulūk, 2: 503

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Janā’iz, bābu mā jā’a fī qabri al-Nabī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam, 1: 469, raqm: 1328

2. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 7: 436, raqm: 37059

3. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 8: 150

4. Ibn Sa‘d fī Ṭabaqāt al-kubrá, 3: 339

(1) Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ se Ţăks kī Wuṣūlī meṅ narmī

Sayyidunā 'Umar Fārūq raḍiya Allāhu 'anhu ne apne mā tăḥt ḥukkām ko ġhair-Muslim shăhriyoṅ se ḥusne sulūk kā ḥukm dene ke sāth-sāth un par ţăks 'ā'id karne aur us kī wuṣūlī meṅ ri'āyat ke aḥkāmāt jārī farma'e.

1. Ḥaẕrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu ke āzād-kardah ġhulām Ḥaẕrat Aslām bayān karte haiṅ:

إِنَّ عمر كتب إلى أمراء الأجناد: أن لا يضربوا الجزية على النساء، ولا على الصبيان.[1]

"Ḥaẕrat 'Umar Fārūq raḍiya Allāhu 'anhu ne sipah-sālāroṅ ko ķhaṭ likhā keh woh ġhair-Muslim 'auratoṅ aur bachchoṅ par ţăks nāfiẕ nah kareṅ."

Imām Ibn Qudāmah bayān karte haiṅ:

فإن عمر رضي الله عنه أتى بمال كثير، قال أبو عبيد: وأحسبه من الجزية. فقال: إني لأظنكم قد أهلكتم الناس، قالوا: لا، والله، ما أخذنا إلا عفوا صفوا. قال: بلا سوط ولا بوط. قالوا: نعم. قال: الحمد الله الذي لم يجعل ذلك على يدي ولا في سلطاني.[2]

---

(1) 1. 'Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 6: 85, raqm: 10009
2. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 195, raqm: 18463

(2) Ibn Qudāmah fī al-Muġhnī, 9: 290

“Ḥaẕrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ke pāṣ kas̱īr māl lāyā gayā. Abū ‘Ubayd ne kahā: Merā ḳhayāl hai keh woh ţăks (se ḥāṣil-kardah māl) thā. To Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā: Maiṅ ḳhayāl kartā hūṅ keh tum ne logoṅ ko halāk kar diyā hai? Unhoṅ ne jawāb diyā: Nahīṅ, Allāh kī qasam! Ham ne yeh ţăks mu‘āfī aur narmī ke sāth hī wuṣūl kiyā hai. Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ne pūçhā: Ba-ġhair kisī saḳhtī ke? To unhoṅ ne jawāb diyā: Hāṅ. Āp ne du‘ā kī: Tamām ta‘rīfeṅ us Allāhu tabāraka wa-Ta‘ālá ke liye haiṅ jis ne mere hāth se aur merī ḥukm-rānī meṅ ġhair-Muslimoṅ par yeh ziyādatī nahīṅ hone dī.”

2. Shām ke safar meṅ Ḥaẕrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ne dekhā keh un ke ‘āmil ţăks wuṣūl karne ke liye ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko dhūp meṅ khaŗā kar ke sazā de rahe haiṅ. Is par Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā:

فَدَعُوْهُمْ، لَا تُكَلِّفُوْهُمْ مَا لَا يَطِيْقُوْنَ، فَإِنِّي سَمِعْتُ رَسُوْلَ اللهِ ﷺ يَقُوْلُ: لَا تُعَذِّبُوا النَّاسَ، فَإِنَّ الَّذِيْنَ يُعَذِّبُوْنَ النَّاسَ فِي الدُّنْيَا يُعَذِّبُهُمُ اللهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.(1)

“In ko çhoŗ do, in ko hargiz taklīf nah do jis kī woh ṭāqat nahīṅ rakhte, maiṅ ne Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ko farmāte huwe sunā hai keh logoṅ ko ‘aẕāb nah do, be-shak jo logoṅ ko dunyā meṅ ‘aẕāb dete haiṅ Allāh unheṅ Qiyāmat ke Din ‘aẕāb degā.”

(1) Abū Yūsuf, Kitāb al-Ḳharāj: 135

Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ke ḥukm par ‘āmil ne unheṅ çhoṛ diyā.

3. Hishām bin Ḥakīm ne Ḥimṣ ke ek sarkārī afsar ‘Iyāḍ bin Ġhanm ko dekhā keh woh ek Qibṭī ko ṭăks wuṣūl karne ke liye dhūp meṅ khaṛā kar rakhā hai. Is par unhoṅ ne use malāmat kī aur kahā keh maiṅ ne Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ko yeh farmāte sunā hai:

إِنَّ اللهَ يُعَذِّبُ الَّذِيْنَ يُعَذِّبُوْنَ النَّاسَ فِي الدُّنْيَا.[1]

“Be-shak Allāh ‘azza wa-jalla un logoṅ ko ‘azāb degā jo dunyā meṅ logoṅ ko ‘azāb dete haiṅ.”

(2) Ma‘zūr, Būṛhe aur Ġharīb Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ ke liye Waẓā’if

Sayyidunā ‘Umar Fārūq raḍiya Allāhu ‘anhu ke daure ḥukūmat meṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ se ḥusne sulūk kā yeh ‘ālam thā keh kam-zor, ma‘zur aur būṛhe ġhair-Muslim shăhriyoṅ kā nah ṣirf ṭăks mu‘āf kar diyā jātā thā bal-keh baitul-māl se un kī aur un ke ăhl-o ‘iyāl kī kafālat bhī kī jātī thī.

1. Imām Abū ‘Ubayd al-Qāsim bin Salām **“Kitābu al-Amwāl”** meṅ bayān karte haiṅ:

---

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Birr, bābu al-wa‘īdu al-shadīd, 4: 2018, raqm: 2613

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Ḳharāj, bābu al-tashdīd, 3: 106, raqm: 3045

3. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 3: 403, 404, 468

4. Nasā’ī fī al-Sunan al-kubrá, 5: 236, raqm: 8771

إن أمير المؤمنين عمر رضی اللہ عنہ مرّ بشيخ من أهل الذمة، يسأل على أبواب الناس. فقال: ما أنصفناک أن كنا أخذنا منک الجزية في شبيبتک، ثم ضيعناک في كبرک. قال: ثم أجرى عليه من بيت المال ما يصلحه.[1]

“Amīr al-Mu’minīn! Ḥaẓrat ‘Umar Fārūq raḍiya Allāhu ‘anhu ġhair-Muslim shăhriyoṅ meṅ se ek būṛhe shaḳhṣ ke pās se guzre jo logoṅ ke darwāzoṅ par bhīk māṅgtā thā. Āp ne farmāyā: “Ham ne tumhāre sāth inṣāf nahīṅ kiyā keh ham ne tumhārī jawānī meṅ tum se ṭăks wuṣūl kiyā, phir tumhāre buṛhāpe meṅ tumheṅ be-yār-o madad-gār çhoṛ diyā.” Rāwī kăhte haiṅ keh phir Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ne us kī ẓarūrīyāt ke liye baitul-māl se waẓīfah kī adā’egī kā ḥukm jārī farmāyā.”

2. Imām Abū Yūsuf ne isī riwāyat ko **“Kitābu al-Ḳharaj”** meṅ in alfāẓ meṅ bayān kiyā hai:

مرّ عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ بباب قوم وعليه سائل يسأل، شيخ كبير ضرير البصر، فضرب عضده من خلفه، وقال: من أي أهل الكتاب أنت؟ فقال: يهودي. قال: فما ألجاک إلى ما أرى؟ قال أسأل الجزية والحاجة والسن. قال: فأخذ عمر بيده وذهب إلى منزله فرضخ له بشيء من المنزل. ثم أرسل إلى خازن بيت المال، فقال:

(1) Abū ‘Ubayd fī Kitāb al-Amwāl: 57, raqm: 119

انظر هذا وضربائه، فو الله ما أنصفناه إن أكلنا شبيبته، ثم نخذله عند الهرم ﴿إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَآءِ وَالْمَسٰكِيْنِ﴾[1] والفقراء هم المسلمون، وهذا من المساكين من أهل الكتاب. ووضع عنه الجزية وعن ضربائه.[2]

“Ḥaẕrat ‘Umar Fāruq raḍiya Allāhu ‘anhu ek qaum ke darwāze ke pās se guzre to dekhā keh wahāṅ ek sā’il bhīk māṅg rahā thā jo nihāyat ẕa’īf aur nā-bīnā thā. Ḥaẕrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ne us ke bāzū par pīc̣he se hāth rakhā aur kahā keh tum Ahle Kitāb ke kis guroh se ho? Us ne kahā keh Yahūdī hūṅ. Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā: Tujhe is amr par kis ne majbūr kiyā jo maiṅ dekh rahā hūṅ? Us ne kahā keh maiṅ ṭăks kī adā’egī aur apnī ẕarūrīyāt pūrī karne ke liye buṛhāpe (meṅ kamā nah sakne) kī waj·h se bhīk māṅgtā hūṅ. Ḥaẕrat ‘Umar Fārūq raḍiya Allāhu ‘anhu ne us kā hāth pakṛā aur use apne ghar le ga’e aur use apne ghar se kuc̣h māl diyā. Phir use baitul-māl ke ḳhāzin ḳi ṭaraf bhejā aur kahā keh ise aur is qabīl ke dūsre logoṅ ko dekho. Ḳhudā kī qasam! Ham ne is ke sāth inṣāf nahīṅ kiyā keh is kī jawānī se to ham ne fā’edah uṭhāyā aur buṛhāpe meṅ ise ruswā kar diyā. (Phir Āp ne yeh Āyat paṛhī:) ﴾**Be-shak ṣadaqāt fuqarā’ aur masākīn ke liye haiṅ**﴿. (aur farmāyā:) Fuqarā’ se murād Musalmān haiṅ aur yeh Ahle Kitāb (ġhair-Muslim shăhrī) masākīn meṅ

(1) al-Tawbah, 9: 60

(2) Abū Yūsuf, Kitāb al-Ḳharāj: 136

se hai. Aur Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ne us se aur us jaise dīgar kam-zor logoṅ se ţăks ķhatm kar diyā.”

3. Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin Ḥadrad Aslamī bayān karte haiṅ:

لما قدمنا مع عمر بن الخطاب الجابية، إذا هو بشيخ من أهل الذمة يستطعم فسأل عنه، فقلنا: يا أمير المؤمنين! هذا رجل من أهل الذمة كبر وضعف. فوضع عنه عمر الجزية التي في رقبته. وقال: كلفتموه الجزية حتى إذا ضعف تركتموه يستطعم. فأجرى عليه من بيت المال عشرة دراهم، وكان له عيال.[1]

“Jab Ḥaẓrat ‘Umar bin al-Ķhaţţāb raḍiya Allāhu ‘anhu ke sāth Jābiyah ā’e to ġhair-Muslim shăhriyoṅ meṅ se ke būŗhe shaķhṣ ko dekhā jo khānā māṅg rahā thā. Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ne us shaķhṣ ke bāre meṅ pūçhā to ham ne ‘arẓ kiyā: Ae Amīr al-Mu’minīn! Yeh shaķhṣ ġhair-Muslim shăhrī hai jo būŗhā aur kam-zor ho gayā hai. Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ne us ke zimme ţăks ko ķhatm kar diyā aur farmāyā: Tum ne (sārī zindagī) is se ţăks wuṣūl kiyā, ab jab-keh woh kam-zor ho gayā hai use khānā māṅgne ke liye çhoŗ diyā hai. Phir Āp ne baitul-māl se us ke liye das dirham (māhānah waẓīfah) muqarrar kar diyā kyūṅ-keh us ke ăhl-o ‘iyāl bhī the.”

(1) Ibn ‘Asākir fī Tārīķh Dimashq al-kabīr, 27: 334

4. 'Ăhde 'Uthmānī meṅ Ġhair-Muslimoṅ ke Taḥaffuẕ kī Qānūnī Ḥaisīyat

1. Ḳhilāfate Rāshidah kā tīsrā daur shurū' hī alam-nāk ḥādesah se huwā keh ek ġhair-Muslim ne ḳhalīfa'e waqt Ḥaẕrat 'Umar Fārūq raḍiya Allāhu 'anhu par qātilānāh ḥamlah kiyā aur Āp shahīd ho ga'e. Ḥaẕrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu ke ṣāḥib-zāde Ḥaẕrat 'Ubayd Allāh bin 'Umar ne ġhuṣṣah meṅ ā kar qatl kī sāzish meṅ mulawwas tīn ādmiyoṅ ko qatl kar diyā, jis meṅ se ke Musalmān aur do ġhair-Muslim 'Īsyā'ī the. Ḥaẕrat 'Ubayd Allāh ko girif-tār kar liyā gayā. Ḳhalīfa'e sālis ne masnade Ḳhilāfat par baiṭhte hī sab se păhle is mu'āmalah ke bāre meṅ Ṣaḥāba'e kirām raḍiya Allāhu 'anhum se rā'e lī, tamām Ṣaḥābah kī rā'e yeh thī keh 'Ubayd Allāh bin 'Umar ko qatl kar diyā jā'e. Lehāẕā yeh amr yaqīnī ho gayā thā keh qiṣāṣ meṅ Ḥaẕrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu ke ṣāḥib-zāde 'Ubayd Allāh bin 'Umar ko sazā'e maut de dī jātī lekin maqtūlīn ke wurasa' kī apnī riẕā-mandī se ḳhūn-bahā par muṣālaḥat ho ga'ī aur ḳhūn-bahā (diyat) kī raqam tīnoṅ maqtūlīn ke liye bar-ā-bar taqsīm kar dī ga'ī.[1]

2. Imām Abū 'Ubayd, Imām Ḥumayd bin Zanjawayh aur Balādhurī ne ġhair-Muslimoṅ se muta'alliq Sayyidunā 'Uthmāne Ġhanī raḍiya Allāhu 'anhu ke sarkārī farmān-nāmah ke yeh alfāẓ naql kiye haiṅ:

إنّی أُوصیک بهم خیراً فإنهم قومٌ لَهُمُ الذِمّة.[2]

(1) Ibn Sa'd fī Ṭabaqāt al-kubrá, 5: 17
(2) 1. Ibn Sa'd fī Ṭabaqāt al-kubrá, 1: 360
2. Abū Yūsuf, Kitāb al-Ḳharāj: 80

> “Maiṅ tumheṅ un ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke sāth ḥusne sulūk kī naṣīḥat kartā hūṅ. Yeh woh qaum hai jinheṅ jān-o māl, ‘izzat-o ābrū aur maẕhabī taḥaffuẓ kī mukammal amān dī jā chukī hai.”

Is se ma‘lūm huwa keh Islāmī riyāsat meṅ Musalmānoṅ aur ġhair-Muslim aqallīyatoṅ ke ķhūn kī ḥurmat bar-ā-bar hai.

5. ‘Ăhde ‘Alawī meṅ Ġhair-Muslimoṅ ke Taḥaffuẓ kī Qānūnī Ḥaiṣīyat

Sayyidunā ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke ‘ăhde Ķhilāfat meṅ bhī ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke ḥuqūq isī ṭarḥ maḥfūẓ-o mŏḥtaram rahe aur unheṅ jān-o māl aur ‘izzat-o ābrū kā mukammal taḥaffuẓ ḥāṣil rahā.

1. Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke pāṣ ek Musalmān ko pakaṛ kar lāyā gayā jis ne ek ġhair-Muslim ko qatl kiyā thā. Ṣubūt farāham ho jāne ke ba‘d Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne qiṣās meṅ ġhair-Muslim ke badle Musalmān ko qatl kiye jāne kā ḥukm diyā. Qātil ke wuraṣā’ ne maqtūl ke bhā’ī ko ķhūn-bahā de kar rāẕī kar liyā. Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ko jab is kā ‘ilm huwā to Āp ne maqtūl ke wuraṣā’ ko farmāyā:

لَعَلَّهُمْ فَزَّعُوْکَ أَوْ هَدَّدُوْکَ.

3. Abū ‘Ubayd Qāsim fī Kitāb al-Amwāl: 246, raqm: 505

4. Ibn Zanjawayh fī Kitāb al-Amwāl: 451, raqm: 732

5. Balādhurī fī Futūḥ al-buldān: 91

"Shāyad in logoṅ ne tujhe ḍarā dhamkā kar tujh se yeh kăhălwāyā hai."

Us ne kahā: Nahīṅ, bāt dar-aṣl yeh hai keh qātil ke qatl kiye jāne se merā bhā'ī to wā-pas āne se rahā aur ab yeh mujhe us kī diyat de rahe haiṅ jo pas-māṅdagān ke liye kisī ḥad tak kifāyat karegī. Is liye maiṅ ḳhụd apnī marẓī se ba-ġhair kisī dabā'o ke maiṅ mu'āfī de rahā hūṅ. Is par Ḥaẓrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu ne farmayā: Achçhā tumhārī marẓī. Tum ziyādah beh-tar samajhte ho. Lekin ba-har˙ḥāl hamārī ḥukūmat kā uṣūl yehī hai keh:

مَنْ كَانَ لَهُ ذِمَّتُنَا، فَدَمُه كَدَمِنَا، وَ دِيَتُه كَدِيَتِنَا.(1)

"Jo hamārī ġhair-Muslim ra'āyā meṅ se hai us kā ḳhūn hamārā ḳhūn bar-ā-bar haiṅ aur us kī diyat bhī hamārī diyat hī kī ṭarḥ hai."

2. Ek dūsrī riwāyat ke muṭābiq Ḥaẓrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu ne farmāyā:

إِذَا قَتَلَ الْمُسْلِمُ النَّصْرَانِيَّ قُتِلَ بِهِ.(2)

"Agar kisī Musalmān ne 'Īsā'ī ko qatl kiyā to woh Musalmān (us ke qiṣās meṅ) qatl kiyā jā'egā."

(1) 1. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 8: 34
2. Shāfi'ī , al-Musnad, 1: 344
3. Shaybānī, al-Ḥujjah, 4: 355

(2) 1. Shaybānī, al-Ḥujjah, 4: 349
2. Shāfi'ī, al-Umm, 7: 320

6. ‘Ăhde ‘Umar bin ‘Abd al-‘Azīz ﷺ meṅ Ġhair-Muslimoṅ ke Taḥaffuẓ kī Qānūnī Ḥaiṡiyat

1. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam aur Ḳhulafā’e Rāshidīn ke uswa’e mubārakah ke muṭābiq Ḥaẓrat ‘Umar bin ‘Abd al-‘Azīz raḍiya Allāhu ‘anhu apne mā tăḥt afsarān ko ḥukm dete the:

أَنْ لَا تَهْدِمُوْا كَنِيْسَةً وَلَا بِيْعَةً وَلَا بَيْتَ نَارٍ.[1]

“Kisī girjā, kalīsā aur ātish-kadah ko mismār nah kao.”

2. Tārīḳhe Islām kā mash·hūr wāqe‘ah hai keh Walīd bin ‘Abd al-Malik Umawī ne Dimashq ke kanīsah Yūḥannā ko zabar-dastī ‘Īsā’iyoṅ se ҫhīn kar Masjid meṅ shāmil kar liyā thā. Jab Ḥaẓrat ‘Umar bin ‘Abd al-‘Azīz raḍiya Allāhu ‘anhu ko ḳhabar pahŏṅchī to Āp ne Masjid kā woh ḥiṣṣah munhadim karwā ke ‘Īsā’iyoṅ ko wā-pas karwā diyā. Riwāyat meṅ hai:

فَلَمَّا اسْتَخْلَفَ عُمَرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيْزِ ﷺ، شَكَى النَّصَارَى إِلَيْهِ مَا فَعَلَ الْوَلِيْدُ بِهِمْ فِي كَنِيْسَتِهِمْ، فَكَتَبَ إِلَى عَامِلِهِ يَأْمُرُهُ بِرَدِّ مَا زَادَهُ فِي الْمَسْجِدِ.[2]

“Jab Ḥaẓrat ‘Umar bin ‘Abd al-‘Azīz raḍiya Allāhu ‘anhu taḳhte Ḳhilāfat par mutamakkin huwe aur ‘Īsā’iyoṅ ne un se Walīd ke kaīnsah par kiye ga’e ẓālimānah qabẓah kī shikāyat kī to unhoṅ ne apne ‘āmil ko ḥukm diyā keh Masjid kā jitnā

(1) Ibn Qayyim fī Aḥkām ahl al-ḏẖimmah, 3: 1200

(2) Balāḏẖurī fī Futūḥ al-buldān: 150

ḥiṣṣah girjā kī zamīn par taʻmīr kiyā gayā hai use munhadim kar ke wā-pas ‘Īsā’iyoṅ ke ḥawālah kar do. So aisā kar diyā gayā.”

3. Bal-keh ek mauqaʻ par Ḥaẓrat ‘Umar bin ‘Abd al-‘Azīz raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā:

إِنْ كَانَتْ مِنَ الْخَمْسِ عَشَرَةَ كَنِيْسَةً الَّتِيْ فِي عَهْدِهِمْ فَلَا سَبِيْلَ لَكَ إِلَيْهَا.[1]

“Agar ko’ī aur girjā bhī un pandrah girjoṅ meṅ se ho jo un ke zamānah meṅ maujūd the tab bhī un meṅ se ek bhī munhadim nahīṅ kar sakte.”

Ḥaẓrat ‘Umar bin ‘Abd al-‘Azīz raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai keh Āp ne ek gawarnar ko us Musalmān ke bāre meṅ likhā jis ne kisī muʻāḥid ko qatl kiyā thā. Āp ne use ḥukm diyā keh us Musalmān ko maqtūl ke walī ke ḥawāle kar diyā jā’e. Agar walī chāhe to use qatl kar de aur chāhe to muʻāf kar de. Us gawarnar ne qātil ko maqtūl ke walī ke ḥawāle kar diyā aur use **capital punishment** dī ga’ī.[2]

‘Ăhde Risālat-Ma’āb ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ho yā daure Ṣaḥābah yā un ke baʻd ke adwār; Islāmī tārīḳh ġhair-Muslim shăhriyoṅ se mis̱ālī ḥusne sulūk ke hazāroṅ wāqe‘āt se bharī hū’ī hai. Dīgar maẕāhib aur aqwām se taʻalluq rakhne wale afrād Islāmī riyāsat meṅ pur-sukūn zindagī guzārte the, ḥattá keh woh Islāmī daure ḥukūmat ko apne sābiqah ḥukm-rānoṅ ke adwār se beh-

(1) 1. Abū ‘Ubayd Qāsim fī Kitāb al-Amwāl: 201, raqm: 426
2. Ibn Zanjawayh fī Kitāb al-Amwāl: 387, raqm: 635

(2) ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 10: 101, raqm: 18518

tar qarār dete the. Un kī ‘ibādat-gāheṅ maḥfūẓ thīṅ, unheṅ apne maẕhab par qā’im răhne aur ‘amal karne kī mukammal azādī thī, baitul-māl se un kī tamām ma‘āshī ẓarūrīyāt pūrī kī jātī thīṅ. Musalmānoṅ kā miṡālī ḥusne sulūk aur a‘lá aḳhlāqī kirdār dekh kar lākhoṅ afrād ne apnī marẓ̤ī se Islām qubūl kar liyā thā.

Ta‘ajjub hai maujūdah daur ke Dăhshat-gard aur intehā-pasand nām-nihād Musalmānoṅ par jin kī qatl-o ġhārat-garī aur fasād fil-‘arẓ̤ se Muslim riyāsat ke ġhair-Muslim to kujā Musalmān bhī maḥfūẓ nahīṅ rahe, mu‘āshare kā amn tabāh ho chukā hai aur amlāk tabāh ho rahī hain. Un kā maujūdah chehrah Islām ke chaudah sau sāl raushan chehre ko bhī dāġh-dār banā rahā hai. Yeh Dăhshat-gardī Islām kī ḳhidmat nahīṅ bal-keh dunyā bhar meṅ Islām kī bad-nāmī kā bā‘iṡ hai.

Faṣl Duwum

Ġhair-Muslimoṅ par Apnā ʻAqīdah Musallaṭ karne aur un kī ʻIbādat-gāheṅ Munhadim karne kī Mumānaʻat

Islām ġhair-Muslimoṅ ko mukammal maẕhabī āzādī detā hai aur Islāmī mamlukat un ke ‘aqā’id-o ‘ibādāt se ta‘ruẓ nahīṅ kartī. Islāmī ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke jān-o māl kī ṭarḥ un kī ‘ibādat-gāhoṅ aur muqaddas maqāmāt ko bhī mukammal taḥaffuẓ farāham kartā hai. Al-ġharaẓ Islāmī taḥammul-o bar-dāsht aur rawā-dārī kā woh namūnah farāhām kartā hai jo dunyā kā ko’ī mu‘āsharah farāham nahīṅ kar saktā. Qur’ān Majīd meṅ Allāh Rab al-‘izzat ne Ahle Īmān ko yahāṅ tak ḥukm diyā hai keh ġhair-Muslimoṅ jhūṭe ma‘būdoṅ (butoṅ) ko bhī gāliyāṅ nah do. Irshād hotā hai:

وَلاَ تَسُبُّوا الَّذِيْنَ يَدْعُوْنَ مِنْ دُوْنِ اللهِ فَيَسُبُّوا اللهَ عَدْوًام بِغَيْرِ عِلْمٍ.(1)

“Aur (ae Musalmāno!) Tum un jhūṭe ma‘būdoṅ) ko gālī mat do jinheṅ yeh (mushrik log) Allāh ke siwā pūjte haiṅ phir woh log (bhī jawāban) jahālat ke bā‘i̱s ẓulm karte huwe Allāh kī shān meṅ dushnām-ṭarāzī karne lageṅge.”

Bainul-maẕāhib rawā-dārī kā is se beh-tar namūnah pesh nahīṅ kiyā jā saktā.

1. Apne Maẕhab par Qā’im răhne aur us par ‘Amal karne kī Mukammal Āzādī

Dīne Islām meṅ kisī ko Musalmān karne ke liye jabr kī ijāzat nahīṅ hai. Islāmī riyāsat meṅ kisī bhī shăhrī ko jabran maẕhab badalne par majbūr nahīṅ kiyā jā saktā.

(1) al-An‘ām, 6: 108

1. Allāh Ta‘ālá kā farmān hai:

لَآ اِكْرَاهَ فِي الدِّيْنِ قف قَدْ تَّبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ.[1]

“Dīn meṅ ko’ī zabar-dastī nahīṅ, be-shak hidāyat gum-rāhī se wāẓeḥ ṭaur par mumtāz ho chukī hai.”

Ḥāfiẓ Ibn Kat͟hīr is Āyat kī Tafsīr yuṅ bayān karte haiṅ:

لا تكرهوا أحدا على الدخول في دين الإسلام، فإنه بيّن واضح جليّ دلائله وبراهينه، لا يحتاج إلى أن يكره أحد على الدخول فيه.[2]

“Tum kisī ko Dīne Islām meṅ dāk͟hil hone par majbūr nah karo kyūṅ-keh yeh Dīn wāẓeḥ aur numāyān dalā’il aur barāhīn wālā hai aur yeh is chīz kā mŏḥtāj nahīṅ keh kisī ko majbūran is meṅ dāk͟hil kiyā jā’e.”

2. Irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

اَفَاَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتّٰى يَكُوْنُوْا مُؤْمِنِيْنَ۝[3]

“To kyā Āp logoṅ par jabr kareṅge yahāṅ tak keh woh Momin ho jā’eṅ.”

Allāh Ta‘ālá ne logoṅ ko zabar-dastī dā’era’e Islām meṅ dāk͟hil karne se man‘a kar diyā hai. Is liye ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko Islām meṅ dāk͟hil hone par majbūr nahīṅ kiyā jā’egā kyūṅ-keh

(1) al-Baqarah, 2: 256
(2) Ibn Kat͟hīr fī Tafsīr al-Qur’ān al-‘Aẓīm, 1: 310
(3) Yūnus, 10: 99

Musalmānoṅ ke hāṅ īmān măḥẓ ek kalimah nahīṅ jo zabān se adā kiyā jātā hai yā măḥẓ aise af'āl kā nām nahīṅ jo badan se adā hote haiṅ bal-keh us kī bunyād dil kī taṣdiq par hai, is liye is bāb meṅ jabr-o ikrāh kī ijāzat nahīṅ dī ga'ī.

Sayyidunā 'Umar Fārūq raḍiya Allāhu 'anhu ne Ahle Quds ko jo amān dī thī us ke alfāẓ Islāmī riyāsat meṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko muyassar maẕhabī āzādī kā dastūr haiṅ:

هذا ما أعطى عبد الله عمر أمير المؤمنين أهل إيلياء من الأمان، أعطاهم أمانا لأنفسهم وأموالهم ولكنائسهم وصلبانهم، وسقيمها وبريئها وسائر ملتها، أنه لا تسكن كنائسهم ولا تهدم ولا ينتقص منها ولا من حيزها، ولا من صليبهم، ولا من شيء من أموالهم، ولا يكرهون على دينهم، ولا يضار أحد منهم، ولا يسكن بإيلياء معهم أحد من اليهود.[1]

"Yeh woh amān hai jo Allāh ke bande 'Umar bin al-Ḳhaṭṭāb Amīr al-Mu'minīn ne Īliyā ko dī. Un kī jānoṅ, un ke awmāl, un ke kalīsā'oṅ, un kī ṣalīboṅ aur un kī sārī millat ko amān dī ga'ī hai. Un ke girjoṅ ko band kiyā jā'e nah girāyā jā'e, nah hī un meṅ kamī kī jā'e aur nah un ke iḥāṭoṅ ko sukeṛā jā'e, aur nah un kī ṣalīboṅ meṅ kamī kī jā'e aur nah hī un ke amwāl meṅ kamī kī jā'e aur kisī ko apnā Dīn çhoṛne par majbūr nah kiyā jā'e, aur nah kisī ko taklīf pahŏṅchā'ī jā'e aur nah un ke sāth (jabran) Yahūdiyoṅ meṅ se kisī ko ṭhăhrāyā jā'e (kyūṅ-

(1) Ṭabarī fī Tārīḳh al-umam wa-al-mulūk, 2: 449

keh us zamānah meṅ Masīḥī logoṅ aur Yahūd meṅ baṟī ‘adāwat thī).”

Prŏfesar Filipf Ke Ḥiiṭṭī (**Philip K. Hitti**) likhte haiṅ:

The (non-Muslims) were allowed the jurisdiction of their own canon laws as administered by the respective heads of their religious communities. This state of partial autonomy, recognized later by the Sultans of Turkey, has been retained by the Arab successor states.(1)

“Ġhair-Muslimoṅ ko ijāzat thī keh woh apnī kamyūniṭī ke sar-ba-rāhoṅ ke niẓām ke tăḥṭ apne maẕhabī qawānīn ke muṭābiq apne mu‘āmalāt chalā’eṅ. Yeh juzwī ḳhụd-muḳhtārī – jise ‘Arab jā-nishīn riyāsatoṅ ne bar-qarār rakhā thā – ba‘d az-āṅ Turk Salāṭīn ne bhī taslīm kī thī.”

Prŏfesar **Hitti** mazīd **chapter xx** meṅ likhte haiṅ:

All non-Moslems being allowed autonomy under thier own religious heads.(2)

“Tamām ġhair-Muslimoṅ ko un ke apne-apne maẕhabī răh-numā’oṅ kī sar-ba-rāhī meṅ ḳhụd-muḳhtār ḥaiṡīyat dī ga’ī thī.”

Woh isī bāb meṅ ṣafḥah 231 meṅ likhte haiṅ:

Syria as a whole remained largely Christian until the third Moslem century.... In fact the Lebanon remained Christian in faith and Syriac in speech for centuries after the conquest.

(1) Hitti, History of the Arabs, p. 170.
(2) Hitti, History of the Arabs, p. 225.

“Terahwīṅ ṣadī Hijrī tak Shām kā baṛā ḥiṣṣah ziyādah-tar ‘Īsā’ī rahā. ..... Dar-ḥaqīqat Lubnān bhī fatḥ hone ke ṣadiyoṅ ba‘d tak ‘aqīde ke leḥāẓ se ‘Īsā’ī rahā jab-keh wahāṅ zabān Shāmī (ya‘nī ‘Arabī) bolī jātī thī.”

Ġhair-Muslim mustashriqīn ke maẕkūrah bālā ḥawālah-jāt se is amr kī taṣdīq ho jātī hai keh Islāmī ḥukūmateṅ ta‘līmāte Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam aur aḥkāme Islāmī ke tăḥt maftūḥah mamālik aur shăhroṅ meṅ apnī ḥukūmatoṅ ke qiyām ke bā-wujūd ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke maẕhab aur ‘aqīde ko tabdīl karne ke liye dabā’o yā jabr jā’iz nahīṅ samajhtī thīṅ, aur unheṅ mukammal maẕhabī āzādī aur taḥaffuẓ farāham kartī thīṅ. Isī waj·h se woh futūhāt ke ba‘d bhī ṣadiyoṅ tak apne Masīḥī maẕhab par bar-qarār rahe aur Islāmī ḥukūmatoṅ ko is par iḳhtelāf-o inkār nah hotā thā. Islām kī yehī ‘aẓamat hai jis kā e‘terāf āj bhī ġhair-Muslim mu’arriḳhīn aur muḥaqqiqīn khule alfāẓ meṅ karte haiṅ.

2. Maẕhabī Iḳhtelāf kī binā par kisī Ġhair-Muslim kī Jān-o Māl ko Talaf karnā Ḥarām hai

Dīn-o maẕhab kā iḳhtelāf qaṭ‘ī ṭaur par kisī ko qatl karne aur māl lūṭne kā sabab nahīṅ ban saktā. Kisī insān par ẓulm-o ziyādatī karnā ḳhwāh us ka ta‘alluq kisī maẕhab se ho aur woh ẓulm-o ziyādatī ḳhwāh qatl kī shakl meṅ ho, īẕā-rasānī yā us ke ūpar jhūṭe ilzām aur tŏhmat kī shakl meṅ, sab ḥarām hai. Aisī har qism kī ziyādatī kā qiṣāṣ ya‘nī badlah wājib hogā. Irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

يٰاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِى الْقَتْلٰى.[1]

(1) al-Baqarah, 2: 178

“Ae īmān wālo! Tum par un ke ḳhūn kā badlah (qiṣāṣ) farẓ kiyā gayā hai jo nā-ḥaq qatl kiye jā’eṅ.”

Yahāṅ قَتْلٰى kā lafẓ ‘ām hai jo Musalmān aur ġhair-Muslim donoṅ ko shāmil hai aur qiṣāṣ meṅ bhī yehī ḥukm hai hai jaise jān kā badlah jān, yeh Muslim aur ġhair-Muslim har kisī kī jān ho saktī hai. Ek aur maqām par rshāde Bārī Ta‘ālá hai:

وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيْهَآ اَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِلا وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْاَنْفَ بِالْاَنْفِ وَالْاُذُنَ بِالْاُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّلا وَالْجُرُوْحَ قِصَاصٌ.(1)

“Aur ham ne us (Tawrāt) meṅ un par farẓ kar diyā thā keh jān ke badle jān aur āṅkh ke ‘iwaẓ āṅkh aur nāk ke badle nāk aur kān ke ‘iwaẓ kān aur dāṅt ke badle dāṅt aur zaḳhmoṅ meṅ (bhī) badlah hai.”

Isī ṭarḥ agar ko’ī Musalmān kisī ġhair-Muslim shăhrī kā māl churā’e to us par ḥad jāri kī jā’egī. ‘Allāmah Ibn Rushd kăhte haiṅ keh is mu‘āmale meṅ Musalmānoṅ kā ijmā‘ hai keh agar ko’ī Musalmān kisī ġhair-Muslim shăhrī kā māl churā’e to us par ḥad jārī kī jā’egī.(2)

Lehāẕā yeh amr mutaḥaqqaq ho jātā hai keh maẕāhib kā iḳhtelāf jān-o māl ko dūsroṅ ke liye ḥalāl nahīṅ kartā.

(1) al-Mā’idah, 5: 45

(2) Ibn Rushd fī Bidāyaṫ al-mujtahid, 2: 299

3. Ġhair-Muslimoṅ kī ‘Ibādat-gāhoṅ kā Taḥaffuẓ Sunnate Muḥammadī ﷺ hai

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ġhair-Muslimoṅ kī ‘ibādat-gāhoṅ ko bar-qarār rakhā. ‘Allāmah Ibn Qayyim **“Aḥkāmu ahli al-dhimmah”** meṅ fatḥe Ḳhaybar ke mauqa‘ par Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā ma‘mūl mubārak naql karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne fatḥe Ḳhaybar ke ba‘d wahāṅ ke ġhair-Muslimoṅ ko un kī ‘ibādat-gāhoṅ par bar-qarār rakhā aur un kī ‘ibādat-gāhoṅ ko mismār nahīṅ farmāyā. Ba‘d az-āṅ jab dīgar ‘ilāqe salṭanate Islāmī meṅ shāmil huwe to Ḳhulafā’e Rāshidīn aur Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ne bhī ittebā‘e Nabwī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam karte huwe un mulkoṅ meṅ maujūd ġhair-Muslimoṅ kī kisī ‘ibādat-gāh ko mismār nahīṅ kiyā.[1]

4. Ġhair-Muslimoṅ kī ‘Ibādat-gāhoṅ kā Taḥaffuẓ Lāzim hai

Qur’ān-o Ḥadīs̱ kī rū se Islāmī riyāsat par lāzim hai keh woh tamām maẕāhib ke maẕhabī maqāmāt aur ‘ibādat-gāhoṅ kī ḥurmat kā ḳhayāl rakhe aur unheṅ taḥaffuẓ farāham kare. Qur’ān Majīd meṅ Sūraṫu al-Ḥajj meṅ irshāde girāmī hai:

(1) Ibn Qayyim fī Aḥkām ahl al-dhimmah, 3: 1199

وَلَوْ لَا دَفْعُ اللهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَّهُدِّمَتْ صَوَامِعُ وَبِيَعٌ وَّصَلَوٰتٌ وَّمَسٰجِدُ يُذْكَرُ فِيْهَا اسْمُ اللهِ كَثِيْرًا.(1)

“Aur agar Allāh insānī ṭabaqāt meṅ se ba‘ẓ ko ba’ẓ ke zarī‘e haṭātā nah răhtā to ḳhānqāheṅ aur girje aur kalīse aur Masjideṅ (ya‘nī tamām adyān ke mazhabī marākiz aur ‘ibādat-gāheṅ) mismār aur wīrān kar dī jāteṅ jin meṅ kasrat se Allāh ke nām kā zikr kiyā jātā hai.”

Imām Abū Bakr al-Jaṣṣāṣ **“Aḥkāmu al-Qur’ān”** meṅ darje bālā Āyat kī Tafsīr meṅ Imām Ḥasan Baṣrī kā qaul naql karte haiṅ:

يَدْفَعُ عَنْ هَدْمِ مُصَلَّيَاتِ أَهْلِ الذِّمَّةِ بِالْمُؤْمِنِيْنَ.(2)

“Allāh Ta‘ālá Mominīn ke zarī‘e ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke kalīsā’oṅ kā inhedām roktā hai (ya‘nī Musalmānoṅ ke zarī‘e un kī ḥifāẓat farmātā hai).”

Isī Āyat kī tashrīḥ meṅ Imām Abū Bakr al-Jaṣṣāṣ mazīd farmāte haiṅ:

فِي الْآيَةِ دَلِيْلٌ عَلَى أَنَّ هَذِهِ الْمَوَاضِعَ الْمَذْكُوْرَةَ لَا يَجُوْزُ أَنْ تُهْدَمَ عَلَى مَنْ كَانَ لَهُ ذِمَّةٌ أَوْ عَهْدٌ مِنَ الْكُفَّارِ.(3)

(1) al-Ḥajj: 22: 40

(2) 1. Jaṣṣāṣ fī Aḥkām al-Qur’ān, 5: 83
2. Ibn Qayyim fī Aḥkām ahl al-dhimmah, 3: 1169

(3) Jaṣṣāṣ fī Aḥkām al-Qur’ān, 5: 83

“Aur Āyat meṅ is bāt par dalīl hai keh maẕkūrah jagahoṅ (ya‘nī ‘ibādat-gāhoṅ) kā girānā jā’iz nahīṅ agar-cheh woh ġhair-Muslim shăhriyoṅ kī hī hoṅ.”

Isī Āyate karīmah kī tashrīḥ meṅ اخفش Aḳhfash bayān karte haiṅ keh ġhair-Muslim shăhriyoṅ kī ‘ibādat-gāheṅ hargiz girā’ī nahīṅ jā’eṅgī ya‘nī Islāmī riyāsat kā farīẓah hai keh unheṅ kāmil taḥaffuẓ farāham kare. Har qaum apnī iqdār kā taḥaffuẓ kartī hai, apnī riwāyāt aur s̱aqāfat ko furoġh denā us kā jamhūrī ḥaq hai. Chunāṅ-cheh maẕhabī iḳhtelāfāt ke bā-wujūd Musalmānoṅ ko ḥukm diyā gayā hai hai woh ġhair-Muslimoṅ kī ‘ibādat-gāhoṅ kā taḥaffuẓ kareṅ.

‘Allāmah Ibn Qayyim **“Aḥkāmu ahli al-d̲h̲immah”** meṅ likhte haiṅ:

يَدْفَعُ عَنْ مَوَاضِعِ مُتَعَبَّدَاتِهِمْ بِالْمُسْلِمِيْنَ.... كَمَا يُحِبّ الدِّفْعَ عَنْ أَرْبَابِهَا وَإِنْ كَانَ يُبْغِضُهُمْ، وَهَذَا الْقَوْلُ هُوَ الرَّاجِحُ، وَهُوَ مَذْهَبُ ابْنَ عَبَّاسٍ.[1]

“Allāh Ta‘ālá Musalmānoṅ ke ẕarī‘e un kī ‘ibādat-gāhoṅ kā difā‘ farmātā hai. ..... Jaisā keh woh un ke ma‘būdoṅ kā difā‘ kartā hai muḳhālif aur nā-pasandīdah ‘aqīdah hone ke bā-wujūd. yehī qaul rājeḥ hai aur yehī Ḥaẕrat Ibn ‘Abbās raḍiya Allāhu ‘anhumā kā mauqif bhī hai.”

(1) Ibn Qayyim fī Aḥkām ahl al-d̲h̲immah, 3: 1169

5. Muslim Aks̲rarīyatī ‘Ilāqoṅ meṅ bhī wāqe‘ Ġhair-Muslim ‘Ibādat-gāheṅ Mismār karne kī Mumāna‘at

Muslim aks̲arīyatī ‘ilāqoṅ meṅ bhī wāqe‘ ġhair-Muslim shăhriyoṅ kī ‘ibādat-gāhoṅ ko mismār karne kī saḳhtī se mumāna‘at hai bal-keh un kā taḥaffuẓ Islāmī riyāsat kā ā’īnī farẓ hai. Imām Jaṣṣāṣ ne **“Aḥkāmu al-Qur’ān”** meṅ Muḥammad bin al-Ḥasan kā yeh qaul naql kiyā hai:

فِيْ أَرْضِ الصُّلْحِ إِذَا صَارَتْ مِصْرًا لِلْمُسْلِمِيْنَ، لَمْ يُهْدَمْ مَا كَانَ فِيْهَا مِنْ بِيْعَةٍ أَوْ كَنِيْسَةٍ أَوْ بَيْتِ نَارٍ. (1)

“Ṣulḥ kī sar-zamīn par jab Musalmānoṅ kā ko’ī shăhr ban jā’e to us meṅ bhī pā’e jāne wāle girje, kalīse yā ātish-kade hargiz girā’e nahīṅ jā’eṅge.”

Is ḥiṣṣa’e băḥs̲ se s̲ābit ho gayā keh jab Islām hameṅ ḥukm detā hai keh ham apne waṭan meṅ maujūd ġhair-Muslimoṅ kī ‘ibādat-gāhoṅ tak kā har leḥāẓ se taḥaffuẓ kareṅ aur unheṅ un kī ‘ibādat-gāhoṅ meṅ āzādānah ‘ibādat kā mauqa‘ farmāham kareṅ, to phir yeh kaise mumkin hai keh ko’ī shaḳhṣ Masājid meṅ Allāh Ta‘ālá kī ‘ibādat-o bandagī meṅ maṣrūf logoṅ ko maut ke ghāṭ utār de, Masājid ko bamoṅ ke ẕarī‘e mismār kar de aur ḳhụd ko Musalmān bhī kăhlā’e!

(1) Jaṣṣāṣ fī Aḥkām al-Qur’ān, 5: 83

Faṣl Siwum

Islāmī Riyāsat meṅ Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ ke Bunyādī Ḥuqūq se Mutaʿalliq Qawāʿid

(Legal Maxims)

Muslim riyāsat meṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke ḥuqūq se muta‘alliq Qur’ān-o Ḥadīs̱ ke wāẓeḥ aḥkāmāt, ‘ăhde Risālat-Ma’āb ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam aur daure Ṣaḥābah meṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ se ḥusne sulūk ke naẕā’ir ke ẕarī‘e is amr kī waẓāḥat ho chukī hai keh Islām ġhair-Muslimoṅ ko nah ṣirf Musalmānoṅ jaise tamām ḥuqūq ‘aṭā kartā hai bal-keh unheṅ har qism kā taḥaffuẓ bhī detā hai. Ka’ī ṣadiyoṅ par mushtamil Islāmī tārīḳh meṅ is kī hazāroṅ mis̱āleṅ maujūd haiṅ. Guzashtah ṣafaḥāt meṅ kī ga’ī băḥs̱ se istinbāṭ karte huwe Islāmī riyāsat meṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke bunyādī ḥuqūq se muta‘alliq darje ẕail qawā‘id aur shar‘ī uṣūl (**legal maxims**) aḳhẕ kiyejā sakte haiṅ:

Qā‘idah nambar 1:

Ġhair-Muslim shăhriyoṅ kī jān-o māl aur ‘izzat-o ābrū kā taḥaffuẓ Muslim riyāsat kī ẕimmah-dārī hai.

Qā‘idah nambar 2:

Islāmī riyāsat meṅ Muslim aur ġhair-Muslim kā qiṣāṣ aur diyat bar-ā-bar hai.

Qawā’id nambar 3:

Islāmī riyāsat meṅ Muslim aur ġhair-Muslim ḳhūn kī ḥurmat yak-sāṅ hai.

Qā‘idah nambar 4:

Islāmī riyāsat meṅ Muslim aur ġhair-Muslim shăhrī ke ḥuqūq-o farā’iẓ yak-sāṅ haiṅ.

Qā‘idah nambar 5:

Ġhair-Muslimoṅ ko andarūnī wa bairūnī jāreḥīyat se taḥaffuẓ denā Muslim riyāsat kī zimmah-dārī hai.

Qā‘idah nambar 6:

Islāmī riyāsat meṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko apne mazhab par qā’im răhne kī mukammal āzādī hai.

Qā‘idah nambar 7:

Ġhair-Muslimoṅ ko Islāmī riyāsat meṅ ‘ibādāt aur mazhabī rusūmāt kī mukammal āzādī hai.

Qā‘idah nambar 8:

Safārat-kāroṅ ko taḥaffuẓ farāham karnā Muslim riyāsat kī zimmah-dārī hai.

Qā‘idah nambar 9:

Ġhair-Muslim ‘ibādat-gāhoṅ aur mazhabī răh-numā’oṅ ko taḥaffuẓ farāham karnā Islāmī riyāsat kī zimmah-dārī hai.

Qā‘idah nambar 10:

Ma‘zūrī, buṛhāpe aur ġharībī meṅ ġhair-Muslimoṅ kā ḳhayāl rakhnā Islāmī riyāsat kī zimmah-dārī hai.

Qā‘idah nambar 11:

Tamām maẕāhib kī ḥurmat kā taḥaffuẓ Islāmī riyāsat kī ẕimmah-dārī hai.

Bāb Shashum

Muslim Riyāsat aur Naẓme Ijtemā‘ī ke ḳhilāf Musallaḥ Baġhāwat kī Mumāna‘at

Faṣl Awwal

Baġhāwat kyā hai aur Bāġhī kaun hotā hai?

(Iṣṭelāḥāt, Ta‘rīfāt aur ‘Alāmāt)

Qabl az-īṅ Muslim riyāsat meṅ Musalmānoṅ ko īẕā’-rasānī, ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke qatl kī mumāna‘at aur ḥālaje jaṅg meṅ bhī dushman qaum ke ġhair-muḥārib afrād ḥattá keh un kī amlāk aur zarā‘at ko nuqṣān pahŏṅchāne se gurez par mabni Islāmī ta‘līmāt aur aḥkāmāt ko bayān kiyā gayā hai. Zere naẓar ‘unwān ke tăḥt is bāt kā jā’ezah liyā jā rahā hai keh Musalmān riyāsat meṅ Dăhshat-gardī aur Baġhāwat kitnā baṛā aur saṅgīn jurm hai. Chūṅ-keh yeh bāb Baġhāwat se muta‘alliq hai is liye munāsib hai keh sab se păhle ham lafẓ Baġhāwat aur Dăhshat-gardī kā mafhūm aur Bāġhiyoṅ kī ‘ālāmāt kā ẕikr kareṅ.

1. Baġhāwat kī Luġhawī Ta‘rīf

Baġhāwat البغی se mushtaq hai aur البغی luġhawī ṭaur par kabhī ṭalab ke liye ātā hai aur kabhī ta‘addī (ẓulm-o ziyādatī) ke liye. Isṭelāḥe Fuqahā’ meṅ Baġhāwat se murād aisī ḥukūmat ke aḥkām ko nah mān·nā aur us ke ḳhilāf musallaḥ Ḳhurūj karnā hai jis kā ḥaq ḥukm-rānī qānūn ke muṭābiq qā’im huwā hai.

1. Ibn Fāris ke muṭābiq:

بَغِيَ: اَلْبَاءُ وَالْغَيْنُ وَالْيَاءُ، أَصْلَانِ: أَحَدُهُمَا طَلَبُ الشَّيئِ، وَالثَّانِي: جِنْسٌ مِنَ الْفَسَادِ... وَالْأَصْلُ الثَّانِي: قَوْلُهُمْ بَغَى الْجَرْحُ، إِذَا تَرَامَى إِلَى فَسَادٍ... ثُمَّ يُشْتَقُّ مِنْ هَذَا مَا بَعْدَه، فَالْبَغْيُ الْفَاجِرَةُ...

وَمِنْهُ أَنْ يَبْغِيَ الْإِنْسَانُ عَلَى الْآخَرِ ...وَإِذَا كَانَ ذَا بَغْيٍ فَلَا بُدَّ أَنْ يَقَعَ مِنْهُ فَسَادٌ...وَالْبَغْيُ: اَلظُّلْمُ.(1)

“بغی kā māddah ب,غ aur ي hai aur is kī aṣl do chīzeṅ hain. Păhlā ma‘n kisī chīz kā ṭalab karnā hai jab-keh dūsre ma‘ná ke muṭābiq yeh fasād kī ek qism hai. ...... Dūsre ma‘ná kī mis̱āl dete huwe ahle zabān kā kăhnā hai: بغی الجرح zaḳhm fasād kī ḥad tak baṛh gayā ya‘nī bŏhat ziyādah ḳharāb ho gayā. .... Isī se is nau‘īyat ke dīgar alfāẓ mustaq hote haiṅ mas̱alan بَغِيٌ burī ‘aurat ko bhī kăhte haiṅ k

k woh sharm-o ḥayā kī ḥadeṅ phalāṅg kar bad-kārī kī murtakib hotī hai. ...... Aur isī mādde se بَغِيٌ kā ma‘ná ek insān kī ṭaraf se dūsre par ẓulm-o ziyādatī hai. .... Jab baġhawāt kisī shaḳhṣ kī ‘ādat ban jā’e to usse fasād ḳhụd ba-ḳhụd janm letā hai; aur (isī liye) بَغِيٌ ẓulm ke liye bhī bolā jātā hai.”

2. ‘Allāmah Ibn Nujaym Ḥanafī (mutawaffá 970 Hijrī) baġhawāt kī ta‘rīf meṅ likhte haiṅ:

البغاة جمع باغ، من بغى على الناس ظلم واعتدي، وبغى سعى بالفساد، ومنه الفرقة الباغية لأنها عدلت عن القصد.... وفئة باغية خارجةٌ عن طاعة الإمام العادل.(2)

(1) 1. Ibn Fāris fī Mu‘jam al-maqāyīs al-Luġhah, (māddah “baġhaya”): 144

2. Ibn Manẓūr fī Lisān al-‘Arab (māddah “baġhaya”), 14: 75_78

(2) Ibn Nujaym fī al-Baḥr al-rā’iq, 5: 150

“البغاة Bāġhī kī jam‘a hai. بغی علی الناس kā ma‘ná hai: Us ne logoṅ par ẓulm aur ziyādatī kī hai. بغی kā ma‘ná yeh bhī hai keh us ne fasād phailāne kī koshish kī hai. Aur isī se firqa’e Bāġhiyah hai is liye keh woh rāhe rāst se haṭ gayā hai. .... Aur فئة باغية kā ma‘ná Muslim riyāsat[1] kī ŏthŏriṭī taslīm nah karne wālā guroh hai.”

(1) **Qadīm ‘Arabī wa Islāmī ādab ma̲salan Ḥadī̲s, Tafsīr, Fiqh aur ‘Aqā’id wa-ġhairah kī ummahātul-kutub meṅ Muslim riyāsat wa ḥukūmat aur hai’ate ijtemā‘ī ke liye “Jamā‘at” aur “Imārat” ke alfāẓ iste‘māl hote the; jab-keh ḥukm-rān ke liye “Ḳhalīfah”, “Amīr” aur “Imām” ke alfāẓ musta‘mil rahe haiṅ. Jaisā keh Ḥadī̲se Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam meṅ hai:**

فَالْزَمْ جَمَاعَةَ الْمُسْلِمِيْنَ وَإِمَامَهُمْ.[1]

“Musalmānoṅ kī jamā‘at ya‘nī hai’ate ijtemā‘ī aur un ke Imām ya‘nī ḥukm-rān ke sāth wā-bastah raho.”

Isī ṭarḥ ‘Allāmah Ibn Ḳhaldūn Imāmat kī sharḥ meṅ likhte haiṅ:

إِنَّهُ نِيَابَةٌ عَنْ صَاحِبِ الشَّرِيْعَةِ فِي حِفْظِ الدِّيْنِ وَسِيَاسَةِ الدُّنْيَا بِهِ تُسَمّٰى خِلَافَةً وَإِمَامَةً.[2]

“Ḥifāẓate Dīn aur umūre salṭanat meṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Fitan, bābu kayfa al-amru i̲dh̲ā lam takun jamā‘ah, 6: 2595, raqm: 6673

2. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Fitan, bābu al-‘uzlat, 2: 1317, raqm: 3979

(2) Muqaddimah Ibn Ḳhaldūn, 134

3. ‘Allāmah Ḥaṣkafī (mutawaffá 1088 Hijrī) **Durr al-muḳhtār** meṅ Baġhāwat kā ma‘ná bayān karte huwe likhte haiṅ:

البغی لغۃ الطلب، ومنہ: ﴿ذٰلِکَ مَا کُنَّا نَبْغِ﴾.[1] وعرفا: طلب ما لا یحل من جورٍ وظلمٍ.[2]

“Luġhat kī rū se بغی kā ma‘ná hai: “Ṭalab karnā” ma<u>s</u>alan ﴿ذٰلِکَ مَا کُنَّا نَبْغِ﴾ meṅ yeh lafẓ is ma‘ná meṅ iste‘māl huwā hai aur ‘urf meṅ is se murād nā-jā’iz ẓulm-o sitam karnā hai.”

Yehī ma‘nawī tafṣīlāt **Tah<u>dh</u>ību al-luġhaṫ, al-Ṣiḥāḥ** aur **Lisānu al-‘Arab** meṅ bhī ma<u>z</u>kūr haiṅ.

In luġhawī ta‘rīfāt se yeh <u>s</u>ābit karnā maqṣūd thā keh Baġhāwat ke lafẓ meṅ hī ẓulm aur ziyādatī kā ma‘ná pāyā jātā hai. Mazīd yeh keh is meṅ shar‘ī quyūd aur qānūnū wa ā’īnī ḥudūd ko tŏr kar mu‘āshare meṅ bad-amnī, ziyādatī aur zulm kā murtakib huwā jātā hai.

---

niyābat ko Ḳhilāfat aur Imāmat kahā jātā hai.”

Daure jadīd meṅ tamām ‘ulūm-o funūn kī na’ī iṣṭelāḥāt waẕ‘a ho chukī haiṅ. Isī liye ‘ăhde ḥāẕir meṅ musta‘mil jadīd ā’īnī wa qānūnī iṣṭelāḥāt kī raushanī meṅ Imām kā tarjamah ḥukūmat/Muslim ḥukūmat/Muslim riyāsat aur ṭā‘at/iṭā‘at kā tarjamah riyāsat kā naẓm aur ŏthŏriṭī kiyā gayā hai.

(1) al-Kahf, 18: 64

(2) Ḥaṣkafī fī al-Durr al-Muḳhtār, 4: 261

2. Baġhāwat kī Iṣṭelāḥī Ta‘rīf

Ahle luġhat ne Baġhāwat kī ka’ī ta‘rīfāt bayān kī haiṅ aur woh sab ek hī ma‘nawī aṣl kī ṭaraf lauṭtī haiṅ. Isī ṭarḥ muḳhtalif fiqhī maẕāhib meṅ bhī Baġhāwat kī ka’ī ta‘rīfāt kī ga’ī haiṅ. Un sab meṅ bhī ma‘nawī aṣl ek hī hai, un meṅ se chand ek darje ẕail haiṅ:

(1) Fuqahā’e Aḥnāf ke hāṅ Baġhāwat kī Ta‘rīf

1. Fuqahā’e Aḥnāf meṅ se ek numāyāṅ nām ‘Allāhamh Ibn Humām (mutawaffá 861 Hijrī) kā hai. Unhoṅ ne **Fatḥu al-qadīr** meṅ Baġhāwat kī sab se jāme‘ ta‘rīf kī hai aur Bāġhiyoṅ kī muḳhtalif aqsām bayān kī haiṅ. Woh likhte haiṅ:

والباغی فی عرف الفقهاء: الخارج عن طاعة إمام الحق. والخارجون عن طاعته أربعة أصناف:

أحدها: الخارجون بلا تأويل بمنعة وبلا منعة، يأخذون أموال الناس ويقتلونهم ويخيفون الطريق، وهم قطاع الطريق.

والثاني: قوم كذلک إلا أنهم لا منعة لهم لكن لهم تأويل. فحكمهم حكم قطّاع الطريق. إن قتلوا اقتلوا وصلبوا. وإن أخذوا مال المسلمين قطعت أيديهم وأرجلهم علي ماعرف.

والثالث: قوم لهم منعة وحمية خرجوا عليه بتأويل يرون أنه علي باطل كفر أو معصية. يوجب قتاله بتأويلهم. وهؤلاء يسمون بالخوارج يستحلون دماء المسلمين وأموالهم ويسبون نساءهم

ويكفرون أصحاب رسول الله صلي الله عليه وآله وسلم . وحكمهم عند جمهور الفقهاء وجمهور أهل الحديث حكم البغاة....

والرابع: قوم مسلمون خرجوا على إمام ولم يستبيحوا ما استباحه الخوارج، من دماء المسلمين وسبى ذراريهم وهم البغاة.(1)

"Fuqahā' ke hāṅ 'urfe 'ām meṅ ā'īn-o qānūn ke muṭābiq qā'im hone wālī ḥukūmat ke naẓm aur ŏthŏriṭi ke ķhilāf musallaḥ jidd-o jăhd karne wāle ko Bāġhī (Dăhshat-gard) kahā jātā hai. Ḥukūmate waqt ke naẓm ke ķhilāf Baġhāwat karne wāloṅ kī chār qismeṅ haiṅ:

"**Păhlī qism** aise logoṅ par musta'mil hai jo ṭāqat ke bul-būte yā ṭāqat ke ba-ġhair bilā tāwīl ḥukūmat kī ŏthŏriṭī aur naẓm se Ķhurūj karne wāle haiṅ aur logoṅ kā māl lūṭte haiṅ, unheṅ qatl karte haiṅ aur musāfiroṅ ko ḍarāte dhamkāte haiṅ, yeh log rāh-zan haiṅ.

"**Dūsre qism** aise logoṅ kī hai jibn ke pāṣ ġhalabah pāne wālī ṭāqat-o quwwat to nah ho lekin musallah Baġhāwat kī ġhalaṭ ṭāwīl ho, un kā ḥukm bhī rāh-zanoṅ kī ṭarḥ hai. Agar yeh qatl kareṅ to badlah meṅ unhṅ qatl kiyā jā'e aur phāṅsī chaṛhāyā jā'e aur agar Musalmānoṅ kā māl lūṭeṅ to un par shar'ī ḥad jārī kī jā'e.

<u>"**Tīsrī qism** ke Bāġhī woh log haiṅ jin ke pās ṭāqat-o quwwat aur jam'īyat bhī ho aur woh kisī man-mānī tāwīl kī binā' par</u>

(1) Ibn Humām fī Fatḥ al-qadīr, 5: 334

ḥukūmat kī ŏthŏriṭī aur naẓm ko taslīm karne se inkār kar deṅ aur un kā yeh ḳhayāl ho keh ḥukūmate bāṭil hai aur kufr-o ma‘siyat kī murtakib ho rahī hai. Un kī is tāwīl ke bā-wujūd ḥukūmat kā un ke sāth jaṅg karnā wājib hotā hai. Aise logoṅ par Ḳhawārij kā iṭlāq hotā hai jo Musalmānoṅ ke qatl ko jā’iz aur un ke amwāl ko ḥalāl qarār dete the aur Musalmānoṅ kī ‘auratoṅ ko qaidī banāte aur Aṣḥābe Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī takfīr karte the. Jamhūr Fuqahā’ aur A’imma’e Ḥadīs ke hāṅ un kā ḥukm bhī Ḳhawārij aur Bāġhiyoṅ kī ṭarḥ hī haiṅ.

“**Chauthī qism** un logoṅ kī hai jinhoṅ ne ḥukūmate waqt ke ḳhilāf musallah Baġhāwat to kī lekin un chīzoṅ ko mubāḥ nah jānā jinheṅ Ḳhawārij ne mubāḥ qarār diyā thā jaise Musalmān ko qatl karnā aur un kī aulādoṅ ko qaidī banānā wa-ġhairah. Yehī log Bāġhī haiṅ.”

2. ‘Allāmah Zayn al-Dīn bin Nujaym Ḥanafī (mutawaffá 970 Hijrī) Bāġhī Dăhshat-gardoṅ kī ta‘rīf yūṅ karte haiṅ:

وأما البغاة: فقوم مسلمون خرجوا على الإمام العدل، ولم يستبيحوا ما استباحه الخوارج من دماء المسلمين وسبى ذراريهم.[1]

“Jahāṅ tak Bāġhiyoṅ kā ta‘alluq hai to yeh Musalmānoṅ meṅ se woh log haiṅ jo qānūnī ṭarīqe se qā’im hone wālī ḥukūmat ke ḳhilāf musallaḥ ho kar muqābale meṅ nikal āte haiṅ, be-shak jis chīz ko Ḳhawārij ne ḥalāl qarār diyā hai yeh us ko

(1) Ibn Nujaym fī al-Baḥr al-rā’iq fī Sharḥ al-Kanz al-daqā’iq, 5: 151

ḥalāl qarār nah dete hoṅ ma̱salan Musalmānoṅ kā ḳhūn bahānā aur un kī aulādoṅ ko qaid karnā. (So yehī log Bāġhī kăhlāte haiṅ.)”

3. ‘Allāmah Ibn ‘Ābidīn raḥmaṫu Allāhi ‘alayh (mutawaffá 1252 Hijrī) ne **Raddu al-muḥtār** meṅ Baġhāwat kī ta‘rīf is ṭarḥ kī hai:

أهل البغي: كل فئة لهم منعة. يتغلبون ويجتمعون ويقاتلون أهل العدل بتأويل. يقولون: ”الحق معنا“ ويدعون الولاية.[1]

“Bāġhiyoṅ se murād har woh guroh hai jis ke pās maẓbūṭ ṭhikāne aur ṭāqat ho aur woh ġhalabah ḥāṣil karne kī koshish karte haiṅ. Logoṅ ko munaẓẓam kar ke Muslim riyāsatoṅ ke ḳhilāf (ḳhud-sāḳhtah) tāwīl kī binā’ par jaṅg karte haiṅ aur kăhte haiṅ keh **ham hī ḥaq par haiṅ** aur woh ḥukūmat kā da‘wá karte haiṅ.

‘Allāmah Ḥaṣkafī **Durru al-muḳhtār** meṅ Bāġhī Dăhshat-gardoṅ kī aqsām bayān karte huwe likhte haiṅ:

ثم الخارجون عن طاعة الإمام ثلاثة: قطاع طريق... وبغاة... وخوارج وهم قوم لهم منعة خرجوا عليه بتأويل يرون أنه على باطل كفر أو معصية، توجب قتاله بتأويلهم. ويستحلون دماء نا

(1) 1. Ibn ‘Ābidīn fī Radd al-muḥtār, 4: 262

2. Dusūqī, al-Ḥāshiyah, 4: 261

3. ‘Aynī fī al-Bināyah Sharḥ al-Hidāyah, 5: 888

وأموالنا، ويسبون نساء نا ويكفرون أصحاب نبينا ﷺ.
وحكمهم حكم البغاة بإجماع الفقهاء كما حققه فى الفتح.[1]

“Naẓme riyāsat aur us kī ŏthŏriṭī kā inkār karne wāle log tīn qism ke haiṅ:

(1) Rāh-zan (2) Bāġhī (3) Ḳhawārij

“Aur yeh Ḳhawārij aise log haiṅ jin ke pāṣ (fitnah phailāne kī) ṭāqat hai, jo ḥukūmat ke ḳhilāf muqābale meṅ kisī tāwīl ke bul-būte par nikāl ā’eṅ. Un kī rā’e meṅ ḥukm-rān bāṭil par haiṅ, chāhe kufr yā gunāh kī ḥad tak hoṅ. yehī ma‘ṣiyat un kī tāwīl ke muṭābiq ḥukūmat se un kī jaṅg ko wājib kar detī hai. Phir yeh log ham Musalmānoṅ ā ḳhūn aur māl halā· samajhtī haiṅ. Hamārī ‘auratoṅ ko qaidī banāte haiṅ aur hamāre Nabīye Mukarram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ko kāfir qarār dete haiṅ. Un kā ḥukm bāghiyoṅ jaisā hai aur is par Fuqahā’ kā ijmā‘ hai jaisā keh us kī taḥqīq **Fatḥu al-qadīr** meṅ hai.”

(2) Fuqahā’e Mālikīyah ke hāṅ Baġhāwat kī Ta‘rīf

Mālikī Fuqahā’ meṅ se Imām Muḥammad bin Aḥmad bin Juzay al-Kalbī al-Ġharnāṭī (mutawaffá 841 Hijrī) ne **“al-Qawānīnu al-fiqhīyah”** meṅ likhā hai:

(1) Ḥaṣkafī fī al-Durr al-Muḳhtār, 4: 262, 263

البغاة: هم الذي يقاتلون على التأويل، والذين يخرجون على الإمام، أو يمتنعون من الدخول في طاعته، أو يمنعون حقاً وجب عليهم كالزكاة وشبهها.[1]

“Bāġhī woh log haiṅ jo Muslim riyāsat ke ḳhilāf ḳhụd-ṣāḳhtah tāwīlāt kī binā’ par musallaḥ baġhawat karte haiṅ yā us kī ŏthŏriṭī ko mān·ne se inkār kar dete haiṅ aur woh ḥaq adā nahīṅ karte jis kī ādā’īgī (ba-ṭaure pur-amn shăhrī) un ke ẕimmah lāzim thī jaisā keh zakāṫ kī adā’egī yā is ṭarḥ kī dīgar wājibāt.”

Imām Dusūqī al-Mālikī ne **“Ḥāshiyaṫu ‘alá al-sharḥi al-Kabīr”** ke **Bābun dhakara fīhi al-baġhya wa-mā yata‘alllaqu bihi** meṅ likhā hai:

وَهُوَ لُغَةً التَّعَدِّى وَبَغَى فُلَانٌ عَلَى فُلَانٍ: اسْتَطَالَ عَلَيْهِ. وَشَرْعًا قَالَ ابْنُ عَرَفَةَ: هُوَ الإِمْتِنَاعُ مِنْ طَاعَةِ مَنْ ثَبَتَتْ إِمَامَتُهُ فِى غَيْرِ مَعْصِيَةٍ بِمُغَالَبَةٍ وَلَوْ تَأَوُّلًا.

“Luġhat kī rū se Baġhāwat kā ma‘ná “sar-kashī” hai aur “بغى فلان على فلان” kā maṭlab hai: Fulāṅ ne fulāṅ par sar-kashī kī. Aur Ibn ‘Arafah ne farmāyā: Shar‘ī ṭaur par kisī qānūnī ḥukūmat par ġhalabah ḥāṣil karne ke liye us kī ŏthŏriṭī se un kāmoṅ meṅ inkār karnā Baġhāwat kăhlātā hai jo ma‘ṣiyat nah hoṅ, agar-cheh woh Baġhāwat kisī tāwīl kī binā’ par hī kyūṅ nah ho.”

(1) Ibn Juzayy fī al-Qawānīn al-fiqhīyah: 364

(3) Fuqahā'e Shāfiʻīyah ke hāṅ Baġhāwat kī Taʻrīf

1. Fuqahā'e Shāfiʻīyah meṅ se Imām Nawawī (mutawaffá 676 Hijrī) ne apnī kitāb **"Rawḍaṫu al-ṭālibīn"** meṅ ek mustaqil bāb **"Qitālu al-Buġhāṫ"** ke ʻunwān se qā'im kiyā hai jis meṅ dīgar tafṣīlāt kā taẕkirah karne se qabl Bāġhī kī taʻrīf in alfāẓ meṅ kī ga'ī hai:

الباغی فی إصطلاح العلماء هو المخالف لإمام العدل، الخارج عن طاعته بامتناعه من أداء واجب علیه أو غیره بشرط.(1)

"ʻUlamā' kī iṣṭelāḥ meṅ Bāġhī Muslim ḥukūmat ke us muḳhālif ko kăhte haiṅ jo us kī ŏthŏriṭī taslīm nah kare is ṭarḥ keh jo us par yā dūsroṅ par wājib hai woh mashrūṭ ṭaur par rok le."

2. ʻAllāmah Zakarīyā Anṣārī al-Shāfiʻī (mutawaffá 926 Hijrī) Dăhshat-gard Bāġhiyoṅ kī taʻrīf is ṭarḥ karte haiṅ:

البغاة: هم مخالفو إمام بتأویل باطل ظنا وشوکة لهم، ویجب قتالهم. وأما الخوارج: وهم قوم یکفرون مرتکب کبیرة ویترکون الجماعات. فلا یقاتلون ما لم یقاتلوا.(2)

"Bāġhī woh log haiṅ jo tāwīle bāṭil kā sahārā lete huwe apnī quwwat-o ṭāqat kī binā' par ḥukūmat kī muḳhālafat kareṅ. (Un kī Baġhāwat ko ḳhatm karne ke liye) un ke ḳhilāf jaṅg karnā wājib hai. Ḳhawārij to aise qaum hai jo gunāhe kabīrah ke murtakib ko kāfir kăhte haiṅ aur Musalmānoṅ ke sāth

(1) Nawawī, Rawḍaṫ al-ṭālibīn, 10: 50

(2) Zakarīyā al-Anṣārī fī Manhaj al-ṭullāb, 1: 123

ikaṭṭhā hone ko tark kar dete haiṅ. Magar un se us waqt tak jaṅg nahīṅ kī jā'egī jab tak keh woh ḳhuḍ jaṅg meṅ pahal nah kareṅ."

3. Imām Shirbīnī (mutawaffá 977 Hijrī) **al-Iqnā'** meṅ likhte haiṅ:

البغاة: جمع باغ. والبغى: الظلم ومجاوزة الحد. سموا بذلک لظلمهم وعدولهم عن الحق. والأصل فيه آية: ﴿وَاِنْ طَآئِفَتٰنِ مِنَ الْمُؤْمِنِيْنَ اقْتَتَلُوْا﴾.[1] وليس فيها ذكر الخروج على الإمام صريحاً لكنها تشمله بعمومها أو تقتضيه، لأنه إذا طلب القتال لبغى طائفة على طائفة فللبغى على الإمام أولى. وهم مسلمون مخالفو إمام ولو جائرا، بأن خرجوا عن طاعته بعدم انقيادهم له أو منع حق توجه عليهم كزكاة بالشروط الآتية. ويقاتل أهل البغى وجوبا كما استفيد من الآية المتقدمة.[2]

"البغاة : باغ kī jam'a hai. "البغی" kā ma'ná ẓulm hai aur ḥad se tajāwuz karnā bhī. Bāġhiyoṅ ko Bāġhī is waj·h se kahā jātā hai keh ẓulm bhī karte haiṅ aur ḥaq se bhī haṭ jāte haiṅ. Is meṅ aṣl yeh Āya'e karīmah hai: ﴾Aur agar Musalmānoṅ ke do guroh āpas meṅ jaṅg kareṅ﴿. Is meṅ ṣarāḥatan ḥukūmat ke ḳhilāf Ḳhurūj kā ẕikr to nahīṅ lekin yeh Āyate mubārakah apne 'umūd kī waj·h se Ḳhurūj ko shāmil hai yā is Ḳhurūj kā

(1) al-Ḥujurat, 49: 9

(2) Shirbīnī, al-Iqnā', 2: 547

taqāẓā kartī hai. Is liye keh jab ek guroh kā dūsre ke ḳhilāf Baġhāwat ke sabab jaṅg karnā wājib hai to ḥukūmat ke ḳhilāf Baġhāwat karne wāle guroh ke ḳhilāf jaṅg to ba-daraja’e aulá wājib hogī aur woh ḥukūmat muḳhālif Musalmān haiṅ agar-cheh woh ḥukūmat ẓālim hī kyūṅ nah ho. Unhoṅ ne ḥukūmat kī ŏthŏriṭī ko taslīm nah kar ke us ke naẓm se Ḳhurūj kiyā hai yā un ḥuqūq kī adā’egī se inkār kar diyā jo un par lāzim thī jaise zakāṫ. Ahle Baġhāwat ke sāth wujūbī ṭaur jaṅg kī jā’egī jaisā keh maẕkūrah Āyate mubārakah se patah chaltā hai.”

ImāmShirbīnī ne yehī tafṣīl **“Muġhnī al-muḥtāj (4:123)”** meṅ bhī bayān kī hai.

(4) Fuqahā‘’e Ḥanābilah ke hāṅ Baġhāwat kī Ta‘rīf

Fuqahā’ Ḥanābilah meṅ Ibn Hubayrah raḥmaṫu Allāhi ‘alayh al-Ḥanbalī (mutawaffá 587 Hijrī) ne Bāġhiyoṅ kī ta‘rīf in alfāẓ meṅ kī hai:

واتفقوا على أنه إذا خرج على إمام المسلمين طائفة ذات شوكة بتأويل مشتبه، فإنه يباح قتالهم حتى يفيؤا.[1]

“Tamām A’imma’e kirām meṅ is bāt par muttafiq haiṅ keh jab ṭāqat aur maẓbūṭ ṭhikānoṅ wālā ko’ī guroh kisī mushtabah tāwīl kī binā‘ par Muslim ḥukūmat ke naẓm (**writ**) se nikal jā’e to us ke sāth jaṅg karnā mubāḥ hai yahāṅ tak keh woh wā-pas (ḥukūmat ke naẓm kī iṭā‘at) laut ā’e.”

(1) Ibn Hubayrah fī al-Ifṣāḥ: 402

2. Imām Ibn Qudāmah raḥmatu Allāhi ‘alayh (mutawaffá 620 Hijrī) ne Baġhāwat kī ta‘rīf meṅ likhā hai:

قوم من أهل الحق خرجوا على الإمام بتأويل سائغ، وراموا خلعه، ولهم منعة وشوكة.[1]

“Musalmānoṅ kā ek guroh jis ne ḥukūmate waqt ke ḳhilāf bah-ẓāhir pur-kashish tāwīl kī binā’ par Baġhāwat kī aur ḥukūmat ko ḳhatm karne kā irādah kiyā, aur un ke pās maḥfūẓ ṭhikāne aur asleḥah wa ṭāqat thī (use Bāġhī kahā jātā hai).”

3. Muḥammad bin Mufliḥ al-Madiqsī al-Ḥanbalī (mutawaffá Hijrī) **“al-Furū‘”** meṅ likhte haiṅ:

أهل البغي: وهم الخارجون على الإمام بتأويل سائغ. ولهم شوكة لا جمع يسير خلافا لأبي بكر. وإن فات شرط فقطاع طريق. وفي الترغيب لا تتم الشوكة إلا وفيهم واحد مطاع. وأنه يعتبر كونهم في طرف ولايته.[2]

“Bāġhī woh log haiṅ jo bah-ẓāhir pur-kashish tāwīl kī binā’ par ḥukūmate waqt ke ḳhilāf Ḳhurūj kareṅ aur un ke pās quwwat-o ṭāqat ya‘nī asleḥah aur afrādī quwwat ḳhūb ho aur un kī jamā‘at çhoṭī nah ho. Is meṅ Imām Abū Bakr (al-

(1) 1. Ibn Qudāmah fī al-Kāfī, 4: 147
2. Shirbīnī fī Muġhnī al-muḥtāj, 4: 123, 124
3. Qarāfī fī Dhaḳhīrah, 5: 512

(2) Ibn Muflih fī al-Furū‘, 6: 147

Marwazī) kā iḳhtelāf hai. Aur agar ko’ī ek sharṭ mafqūd ho to un ko rāh-zan kaheṅge aur **al-Tarġhīb** meṅ likhā hai keh us waqt ṭāqat-o quwwat kī sharṭ pūrī nahīṅ hotī jab tak us jamā‘at ke andar ek līḍar nah ho. Aur salṭanat ke kisī ek kone meṅ un kī ‘amal-dārī aur qabẓah wa taṣarruf kā bhī e‘tebār kiyā jā’egā.”

4. Imām Ibrāhīm bin Muḥammad bin ‘Abd Allāh bin Mufliḥ al-Ḥanbalī (mutawaffá 884 Hijrī) **“al-Mubdi‘”** meṅ likhte haiṅ:

البغی: مصدر بغی یبغی بغیا إذا اعتدی. والمراد هنا الظلمة الخارجون عن طاعة الإمام المعتدون علیه.(1)

“البغی (Baġhāwat) بغی یبغی بغیا se maṣdar hai, jab ko’ī ziyādatī kare to use Bāġhī kahā jātā hai. Aur yahāṅ is se murād ẓālim log haiṅ jo ḥukūmate waqt ke ḳhilāf sar-kashī karte huwe us kī iṭā‘at se nikal jāte haiṅ.”

5. ‘Allāmah Mar‘ī bin Yūsuf al-Ḥanbalī (mutawaffá 1033 hijri) ne **Ġhayatu al-muntahá** meṅ likhā hai:

هم الخارجون علی إمام ولو غیر عدل، بتأویل سائغ ولهم شوكة، ولو لم یكن فیهم مطاع ویحرم الخروج علی الإمام ولو غیر عدل.(2)

“Bāġhī woh log haiṅ jo apnī ḳhuḍ-sāḳhtah tāwīl kī binā par ḥukūmat ke ḳhilāf musallaḥ Baġhāwat karte haiṅ ḳhwāh woh

(1) Ibn Mufliḥ fī al-Mubdi‘, 9: 159, 160

(2) Mar‘ī bin Yūsuf fī Ġhāyat al-muntahá, 3: 348

ḥukūmat ġhair-‘ādil hī ho. Aur un ke pās ṭāqat, hathyār aur maḥfūẓ ṭhikāne hoṅ agar-cheh un meṅ ko’ī muṭā‘ (**leader**) nah ho. Yād rakhnā chāhiye keh Musalmān ḥukūmat ke ḳhilāf musallaḥ baġhawāt ḥarām hai agar-cheh woh ḥukūmat ġhair-‘ādil hī kyūṅ nah ho.”

6. ‘Allāmah Buhūtī al-Ḥanbalī (mutawaffá 1051 Hijrī) meṅ “**Kashshāfu al-qinā‘ ‘an matni al-iqnā‘**” ke bāb **Qitālu Ahli al-Baġhī** meṅ farmayā hai:

وَهُوَ مَصْدَرُ بَغَى يَبْغِي إِذَا اعْتَدَى، وَالْمُرَادُ هُنَا الظَّلَمَةُ الْخَارِجُونَ عَنْ طَاعَةِ الْإِمَامِ الْمُعْتَدُونَ عَلَيْهِ.[1]

“Yeh بغى يبغى se maṣdar hai keh jab ko’ī sar-kashī kare aur yahān is se murād woh ẓālim log haiṅ jo ḥukūmat ke naẓm se sar-kashī ke sāth Ḳhurūj karte haiṅ.”

(5) Fuqahā’e Ja‘farīyah ke hāṅ Baġhāwat kī Ta‘rīf

1. Fiqhe Ja‘farīyah ke faqīh Abū Ja‘far Muḥammad bin Ḥusayn Ṭūsī (mutawaffá 460 Hijrī) ne apnī taṣnīf “**al-Iqtiṣādu al-hādī ilá ṭarīqi al-rashād**” meṅ alag faṣl qā’im kar ke Bāġhiyoṅ ke aḥkām bayān kiye haiṅ. Woh likhte haiṅ:

الباغي: هو كل من خرج على امام عادل وشق عصاه، فان على الامام أن يقاتلهم. ويجب على كل من يستنهضه الامام أن ينهض معه و يعاونه على قتالهم، ولا يجوز لغير الامام قتالهم بغير اذنه.

(1) Buhūtī fī Kashshāf al-qinā‘ ‘an matn al-iqnā‘, 6: 158

فاذا قوتلوا لا يرجع عنهم الا أن يفيؤا الى الحق أو يقتلوا، ولا يقبل منهم عوض ولا جزية.

والبغاة على ضربين: أحدهما: من له رئيس يرجعون اليه. فهؤلاء يجوز أن يجتاز على جراحاتهم ويتبع مدبرهم ويقتل أسيرهم. والآخر: لا يكون لهم فيه رئيس، فهولاء لا يجاز على جريحهم ولا يقتل أسيرهم.[1]

"Bāġhī se murād har woh shaḳhṣ hai jo Muslim riyāsat ke ḳhilāf musallaḥ Baġhāwat kare aur use ġhair-mustăḥkam karne kī koshish kare. Pas ḥukūmate waqt par lāzim hai keh un ke ḳhilāf jaṅg kare. Aur har us shaḳhṣ par lāzim hai jise ḥukūmat un ke ḳhilāf uṭhne kā ḥukm de keh woh ḥukūmat ke sāth mil kar un kā muqābalah kare. Aur ḥukūmate waqt ke 'ilāwah us kī ijāzat ke ba-ġhair kisī ke liye un Dăhshat-gard Bāġhiyoṅ ke sāth jaṅg karnā jā'iz nahīṅ hai. Jab un ke sāth jaṅg shurū' kar dī jā'e to us waqt tak ḥukūmat us se pīçhe nah haṭe jab tak woh ḥaq kī ṭaraf lauṭ nah ā'eṅ yā qatl nah kar diye jā'eṅ. Aur un se kisī qism kā mu'āwaẓah aur ṭăks bhī qubūl nah kiyā jā'e."

"Bāġhiyoṅ kī do qismeṅ haiṅ: **Ek qism** yeh hai keh un kā ko'ī sar-barāh wa sar-ġhanah ho jis se woh hidāyāt lete hoṅ. Un sab kā ḥukm yeh hai keh un ke zaḳhmiyoṅ ko un kī ḥālat par răhne diyā jā'egā, un ke bāghne wāloṅ kā ta'āqub kiyā jā'egā aur un ke qaidiyoṅ ko qatl kiyā jā'egā. **Dūsrī qism** woh hai

(1) Ṭūsī fī al-Iqtiṣād, faṣl fī aḥkām al-Baġhyi: 315

keh jis meṅ un kā ko’ī sar-barāh aur sar-ġhanah nah ho. Pas is ṣūrat meṅ un ke zaḳhmiyoṅ kī marham-paṭṭī kī jā’egī aur un ke qaidiyoṅ ko qatl nahīṅ kiyā jā’egā.”

2. Fiqh Ja‘farīyah ke ek aur Mufassir wa Faqīh Faḍl bin Ḥasan al-Ṭabrisī (mutawaffá 548 Hjijī) ne apnī kitāb “**al-Mu’talafu mina al-muḳhtalaf**” meṅ Bāġhī kī ta‘rīf is ṭarḥ kī hai:

الباغي: هو الذي يخرج على إمام عادل ويقاتله، ويمنع من تسليم الحق اليه.[1]

“Bāġhī se murād woh shaḳhṣ hai jo Muslim riyāsat ke ḳhilāf musallaḥ Ḳhurūj aur jaṅg kartā hai aur us kī ŏthŏriṭī mān·ne se inkār kartā hai.”

Darje bālā taḥqīq se yeh bāt wāẓeḥ ho ga’ī keh ‘ālame Islām kī in nām-war ‘ilmī shaḳhṣīyāt ne fiqhī maslak, ‘ilāqe aur zamāne ke iḳhtelāf ke bā-wujūd “Baġhāwat” kā iṣṭelāhī mafhūm alfāẓ ke thoṛe bŏhat taġhayyur ke sāth ek hī bayān kiyā hai. Ta‘rīfāt ke ẕail meṅ har fiqhī maktabe fikr ke un numā’indah ‘Ulamā’ kī arā’ aur natā’ij fikr jān·ne kī ẓarūrat is liye paṛī tā-keh nafse mas’alah ko samajhne meṅ madad mil sake. Sab Ḥaẓarāt ne Baġhiyoṅ se murād aiā Dăhshat-gard guroh liyā hai jis ke af‘āl intehā’-pasandī kā maẓhar hote haiṅ, jo ḳhụd-sāḳhtah tāwīl kī binā’ par ḥukūmat kī ŏthŏriṭī ko nahīṅ māntā aur us ke ḳhilāf musallaḥ jidd-o jăhd kā murtakib hotā hai. Āj bhī hameṅ jis Dăhshat-gardī kā sāmnā hai us kī nau‘īyat bhī yehī hai aur un ke sāth bhī wohī sulūk kiyā jānā chāhiye jo us se păhle kiyā jātā

(1) Ṭabrisī fī al-Mu’talaf min al-muḳhtalaf, Kitābu ahli al-Baġhyi, 2: 377

rahā. Lehāẕā is par wohī shar'ī aḥkāmāt nāfiẕ hoṅge jin kā A'immah ne Bāġhiyoṅ par iṭlāq kiyā hai.

(6) Mu'āṣir 'Ulamā' ke hāṅ Baġhāwat aur Dăhshat-gardī kī Ta'rīf

Rābiṭa'e 'ālame Islāmī kā solahwāṅ seshan Makkah Mukarramah meṅ Ķhādimu al-Ḥaramayn al-Sharīfayn Malik Fahd bin 'Abd al-'Azīz Āle Sa'ūd kī nigrānī meṅ (21 tā 26 Shawwāl 1422 Hijrī ba-muṭābiq 5 tā 10 Janwarī 2002 'Īsawī) Islāmī fiqhī akădamī meṅ mun'aqid huwā. Is seshan ke ba'd Dăhshat-gardī ke ḥawāle se Bayāne Makkah (**Makka Decralattion**) ke nām se jo a'lāmīyah ṣādir huwa us meṅ Dăhshat-gardī kī ta'rīf is ṭarḥ kī ga'ī hai:

الإرهاب: هو العدوان الذي يمارسه أفراد أو جماعات أو دول بغيًا على الإنسان: دينه، ودمه، وعقله، ماله، وعرضه. ويشمل صنوف التخويف والأذي والتهديد والقتل بغير حق وما يتصل بصور الحرابة وإخافة السبيل وقطع الطريق، وكل فعل من أفعال العنف أو التهديد، يقع تنفيذًا لمشروع إجرامى فردى أو جماعى، ويهدف إلى إلقاء الرعب بين الناس، أو ترويعهم بإيذائهم، أو تعريض حياتهم أو حريتهم أو أمنهم أو أحوالهم للخطر، ومن صنوفه إلحاق الضرر بالبيئة أو بأحد المرافق والأملاك العامة أو الخاصة، أو تعريض أحد الموارد الوطنية، أو الطبيعية للخطر، فكل هذا من صور الفساد فى الأرض التى نهى

اللّٰہ سبحانہ وتعالی المسلمین عنھا: ﴿وَلَا تَبْغِ الْفَسَادَ فِی الْاَرْضِط اِنَّ اللهَ لَا یُحِبُّ الْمُفْسِدِیْنَ﴾.[1]

وقد شرع اللّٰہ الجزاء الرادع للإرھاب والعدوان والفساد، وعدہ محاربۃ اللّٰہ ورسولہ ﷺ: ﴿اِنَّمَا جَزٰٓؤُا الَّذِیْنَ یُحَارِبُوْنَ اللهَ وَرَسُوْلَه وَیَسْعَوْنَ فِی الْاَرْضِ فَسَادًا اَنْ یُّقَتَّلُوْٓا اَوْ یُصَلَّبُوْٓا اَوْ تُقَطَّعَ اَیْدِیْهِمْ وَاَرْجُلُهُمْ مِّنْ خِلَافٍ اَوْ یُنْفَوْا مِنَ الْاَرْضِط ذٰلِکَ لَهُمْ خِزْیٌ فِی الدُّنْیَا وَلَهُمْ فِی الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظِیْمٌ﴾.[2]

ولا توجد فی أی قانون بشری عقوبۃ بھذہ الشدۃ نظرًا لخطورۃ ھذا الاعتداء، الذی یعد فی الشریعۃ الإسلامیۃ حربًا ضد حدود اللّٰہ، وضد خلقہ. ویؤکد المجمع أن من أنواع الإرھاب: إرھاب الدولۃ، ومن أوضح صورہ وأشدھا شناعۃ الإرھاب الذي یمارسہ الیھود فی فلسطین، وما مارسہ الصرب فی کل من البوسنۃ والھرسک وکوسوفا، ورأی المجمع أن ھذا النوع من الإرھاب من أشد أنواعہ خطرًا علی الأمن والسلام فی العالم، وعدم مواجھتہ من قبیل الدفاع عن النفس، والجھاد فی سبیل اللّٰہ.[3]

(1) al-Qaṣaṣ, 28: 77

(2) al-Mā’idah, 5: 33

(3) Bayānu Makkah: 4 (2202 ‘Īsawī)

“Dăhshat-gardī se murād woh sar-kashī hai jis kā irtekāb maḳhṣūṣ afarād, jamā‘ateṅ yā mulk dūsre inānoṅ ke Dīn, ḳhūn, ‘aql, māl aur ‘izzat kī pā-mālī ke ẕarī‘e karte haiṅ. Is ẓulm aur ḥuquq kī pā-mālī meṅ īẕā’-rasānī, ḳhauf-o hirās paidā karnā aur nā-ḥaq qatl karnā shāmil hai. Is ṭarḥ gurohoṅ kī shakl meṅ lūṭ-mār, ḳhūn-ḳharābah aur shāh-rāhoṅ par qabẓah kar ke logoṅ ko hirāsāṅ karnā bhī isī nau‘īyat ke jarā’im haiṅ. Dushmanī yā ziyādatī ḳhwāh kisī fard kī ṭaraf se ho yā jamā‘at kī ṭaraf se us kā maqṣad logoṅ ke diloṅ meṅ rŏ‘b ḍālnā ho yā unheṅ īẕā’-rasānī ke ẕarī‘e ḍarānā dhamkānā yā un kī zindagī, āzādi, amn yā aḥwāl ko ḳhaṭarāt meṅ jhoṅknā ho. Dăhshat-gard kī jumlah aqṣām meṅ se ek yeh bhī hai keh mu‘āsharah yā fard ko nuqṣān pahŏṅchāyā jā’e, amlāk aur ẓarūrat kī ashyā’ talaf kī jā’eṅ yā mulkī wasā’il meṅ se kisī chīz ko ḳhaṭarāt meṅ jhoṅkā jā’e. Yeh sārī fasād fil-‘arẓ kī ṣūrateṅ haiṅ jis se Allāh Ta‘ālá ne Musalmānon ko apne is irshāde girāmī ﴾Aur mulk meṅ fasād-aṅgezī (kī rāheṅ) talāsh nah karo, be-shak Allāh fasād bapā karne wāloṅ ko pasand nahīṅ farmāta) ke ẕarī‘e man‘a farmāyā hai.

“Allāh Ta‘ālá ne Dăhshat-gardī, ‘adāwat aur fasād e liye sakht sazā muqarrar farmā’ī hai aur ise Allāh Ta‘ālá aur us ke Rasūle Mukarram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke sāth dushmanī gardānā hai. Irshāde Bārī Ta‘ālá hai: ﴾Be-shak jo log Allāh aur us ke Rasūl se jaṅg karte haiṅ aur zamīn meṅ fasād-aṅgezī karte phirte haīṅ (ya‘nī Musalmānoṅ meṅ ḳhūn-rez rah-zanī aur ḍākah-zanī wa-ġhairah ke murtakib hote haiṅ) un kī sazā yehī hai keh woh qatl kiye jā’eṅ yā phāṅsī diye jā’eṅ yā un ke hāth aur un ke pā’oṅ muḳhālif

samtoṅ se kāṭe jā’eṅ yā (waṭan kī) zamīn (meṅ chalne phirne) se dūr (ya‘nī mulk-badar yā qaid) kar diye jā’eṅ. Yeh (to) un ke liye dunyā meṅ ruswā’ī hai aur un ke liye Āḳhirat meṅ (bhī) baṛā ‘aẕāb hai.”

“Is sar-kashī par – jis ko bŏhat baṛā ḳhaṭrah hone ke peshe naẓar sharī‘ate Islāmīyah meṅ Allāh Ta‘ālá kī ḥudūd aur us kī maḳhlūq ke ḳhilāf jaṅg shumār kiyā jātā hai – jo saḳht sazā rakhī ga’īhai, is ṭarḥ kī saḳht sazā kisī insānī qānūn meṅ nahīṅ pā’ī jātī. Hamāre idāre ne is bāt par bhī zor diyā keh bilā shub·hah Dăhshat-gardī kī aqsām meṅ se baṛī qism mulkī Dăhshat-gardī hai lekin sab se wāẓeḥ aur bad-tarīn Dăhshat-gardī woh hai jo Yahūdī Filisṭīn meṅ musalsal jārī rakhe huwe haiṅ aur woh jo Sarb bāshande Bŏsniyā aur Kosowo meṅ kar rahe haiṅ. Is sar-ba-rāhī kŏnfarans kī rā’e meṅ is qism kī Dăhshat-gardī dunyā ke amn aur salāmatī ke liye sab se baṛā ḳhaṭrah hai, aur is kā sāmnā karne ko hamāre idāre ne jān e difā‘ aur Jihād fī sabīlillāh ke qabīl se shumār kiyā hai.”

3. Ḥirābah aur Muḥāribīn kī Iṣṭelāḥī Ta‘rīf

Ba‘ẓ ‘Ulamā’ ne Bāġhī ko Muḥārib ke ma‘ná meṅ bhī liyā hai aur ba‘ẓ ne Bāġhī aur Muḥarib meṅ farq karte huwe un ke sāth bartā’o kī ṣūrateṅ bhī muḳhtalif likhī haiṅ. Maṡalan:

1. Imām Ibn Humām raḥmatu Allāhi ‘alayh (mutawaffá 861 Hijrī) farmāte haiṅ:

بأنهم: الخارجون بلا تأويل بمنعة وبلا منعة، يأخذون أموال النّاس، ويقتلونهم ويخيفون الطريق.(1)

“Muḥāribīn se murād woh log haiṅ jo kisī tawīl ke ba-ġhair ṭāqat kī bunyād par yā us ke ba-ġhair Baġhāwat karne wāle hain, jologoṅ ke māl çhīn lete haiṅ, unheṅ qatl karte haiṅ aur rāstoṅ meṅ ḳhauf-o hirās paidā karte haiṅ.”

2. Imām Ibn ‘Abd al-Barr raḥmaṫu Allāhi ‘alayh (mutawaffá 463 Hijrī) ne ḍākū, fasādī, ḳhūn ḳharābah karne wāle aur dūsroṅ kī ‘izzat par hāth ḍālne wāloṅ ko bhī “Muḥārib” hī qarār diyā hai. Woh farmāte haiṅ:

كل من قطع السبل وأخافها، وسعى في الأرض فسادًا بأخذ المال، واستباحة الدماء، وهتک ما حرم الله هتكه من المحارم فهو محارب.(2)

“Har woh shaḳhṣ jis ne rukāwaṭeṅ ḍāl kar rāstoṅ ko kāṭ diyā aur un meṅ ḳhauf-o hirās paidā kiyā, māl lūṭne aur ḳhūn ko mubāḥ karne ke ẕarī‘e ẕamīn meṅ fasād phailāyā, woh Muḥārib hai.”

(1) 1. Ibn Humām fī Fatḥ al-qadīr, 6: 99
2. Māwardī, al-Iqnā‘: 173
3. Abū al-Qāsim ‘Umar bin Ḥusayn, Muḳhtaṣar al-Ḳhiraqī: 126

(2) 1. Ibn ‘Abd al-Barr fī al-Kāfī fī fiqh ahl al-Madīnah, 2: 1087
2. Dardīr fī al-Sharḥ al-Kabīr, 4: 492, 493

4. Bāġhiyoṅ kī ‘Alāmāt

Bāġhiyoṅ aur Dăhshat-gardoṅ kī maḳhṣūṣ ‘alāmāt kā tafṣīlī ẕikr to Ḳhawārij ke ẓimn meṅ āge ā’egā. Tā-ham yahāṅ iḳhteṣār ke sāth kuçh A’imma’e kirām kī ‘ibārāt mauẓu‘e zere băḥs̱ kī waẓāḥat ke liye pesh kī jā rahī haiṅ.

1. Fuqahā’e Aḥnāf meṅ se Imām Kāsānī raḥmatu Allāhi ‘alayh farmāte haiṅ:

فالبغاة: هم الخوارج. وهم قوم من رأيهم أن كل ذنب كفر كبيرة كانت أو صغيرة. يخرجون على إمام أهل العدل. ويستحلون القتال والدماء والأموال بهذا التأويل ولهم منعة وقوة.[1]

“Pas Bāġhī Dăhshat-gard guroh, Ḳhawārij hī hote haiṅ (jin kī yeh tīn ‘alāmateṅ ‘ām haiṅ):

1. Un kā naẓarīyah yeh hai keh har gunāh kufr hai ḳhwāh woh gunāhe kabīrah ho yā ṣaġhīrah (is liye woh fāsiq ḥukm-rānoṅ ko kāfir samajhte haiṅ).

2. Yeh intehā’-pasand log Musalmān ḥukūmat ke ḳhilāf Baġhāwat karte haiṅ aur Musalmānoṅ ke sāth jaṅg karne aur un ko qatl karne ko jā’iz samajhte haiṅ. Aur un ke amwāl ko apnī ḳhuḍ-sākhtah tāwīl kī waj·h se ḥalāl qarār dete haiṅ jo unhoṅ ne (logoṅ ko mushta‘il karne ke liye) ghaṛī hotī hai.

(1) Kāsānī, Badā’i‘ al-ṣanā’i‘, 7: 140

3. Un ke pās ṭāqat aur quwwat hotī hai (jise woh apne maẕmūm maqāṣid ke liye kahiṅ bhī aur kisī se bhī ḥāṣil karne meṅ ḥaraj nahīṅ samajhte).”

2. Fiqhe Shāfi‘ī kī ma‘rūf kitāb **Ḥāshiyaṫu al-Bujayramī** meṅ ‘Allāmah Sulaymān bin ‘Umar bin Muḥammad al-Shāfi‘ī (mutawaffá 1221 Hijrī) ne Dăhshat-gard Ḳhawārij kī ta‘rīf meṅ likhā hai:

وأما الخوارج: **وهم صنف من المبتدعة. قائلون: بأن من أتى كبيرة كفر وحبط عمله وخلد فى النار. وأن دار الإسلام بظهور الكبائر بهاتصير دار كفر.**[1]

“Dăhshat-gard Ḳhawārij, Bid‘atiyoṅ kī ek qism hai. Un kā kăhnā hai keh gunāhe kabīrah kā murtakib kāfir hai aur us ke sāre a‘māl ẓā’e‘ haiṅ aur woh hameshah Jahannam meṅ rahegā. Aur (un kā yeh bhī ‘aqīdah hotā hai keh) kabīrah gunāh ẓāhir hone ke ba‘d dārul-Islām dārul-kufr meṅ badal jātā hai (is liye woh Musalmānoṅ kā qatle ‘ām jā’iz samajhte haiṅ).”

3. Imām Ibn Qudāmah al-Maqdisī ne “**al-Muġhnī**” meṅ “**Qitālu Ahli al-Baġhī**” ke ‘unwān se bāb bāṅdhā hai jis meṅ Bāġhiyoṅ se muta‘alliq bunyādī abḥāṯ bayān kī haiṅ. Unhoṅ ne sab se păhle Sūraṫu al-Ḥujurāt kī Āyat nambar 9 aur 10 se Bāġhiyoṅ kā ḥukm bayān kiyā hai. Is ke ba‘d Aḥādīṯe Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke ẕarī‘e Dăhshat-gardoṅ aur Ḳhawārij kī maẕammat karte huwe Ḳhawārij kī aqsām ko yūṅ bayān kiyā hai:

(1) Bujayrimī fī Ḥāshiyah, 4: 201

والخارجون عن قبضة الإمام أصناف أربعة:

أحدها: قوم امتنعوا من طاعته وخرجوا عن قبضته بغير تأويل، فهؤلاء قطاع طريق ساعون فی الأرض بالفساد.

الثانی: قوم لهم تأويل إلا أنهم نفر يسير لا منعة لهم كالواحد والاثنين والعشرة ونحوهم. فهؤلاء قطاع طريق فی قول أكثر أصحابنا، وهو مذهب الشافعی لأن ابن ملجم لما جرح عليا رضی الله عنه قال للحسن: إن برئت رأيت رأيی، وإن مت فلا تمثلوا به.

الثالث: الخوارج الذين يكفرون بالذنب ويكفرون عثمان وعليا وطلحة والزبير وكثيرا من الصحابة ويستحلون دماء المسلمين وأموالهم إلا من خرج معهم.

الرابع: قوم من أهل الحق يخرجون عن قبضة الإمام ويرومون خلعه لتأويل سائغ، وفيهم منعة يحتاج فی كفهم إلی جمع الجيش. فهؤلاء البغاة الذين نذكر فی هذا الباب حكمهم وواجب علی الناس معونة إمامهم فی قتال البغاة... لأنهم لو تركوا معونته لقهره أهل البغی وظهر الفساد فی الأرض.[1]

“Ḥukūmat ke dā’era’e iḳhtiyār aur us ke naẓm se Ḳhurūj karne wāloṅ kī chār qismeṅ haiṅ:

(1) Ibn Qudāmah fī al-Muġhnī, 9: 3, 5

1. Woh log jinhoṅ ne apne Āp ko ba-ġhair kisī tāwīl ke ḥukūmate waqt kī iṭāʻat se rok liyā aur us ke dā’ira’e iḳhtiyār aur us ke naẓm se Baġhāwat-o Ḳhurūj kiyā to yeh rāh-zan ḍākū haiṅ jo zamīn meṅ fasād bar-pā karne wāle haiṅ.

2. Woh log jin ke pās tāwīl to hai magar woh chand log haiṅ jin ke pās ko’ī maḥfūẓ ṭhikānah nahīṅ yaʻnī ek, do, das yā qadre ziyādah. Hamāre ak̲s̲ar aṣḥābe (Ḥanābilah) ke nazdīk yeh ḍākū haiṅ aur yehī Imām Shāfiʻī kā maẕhab hai kk Ibn Muljim ne jab Sayyidunā ʻAli al-Murtḍá rm ko zaḳhmī kiyā to Āp raḍiya Allāhu ʻanhu ne ane beṭe Ḥaẓrat Ḥasan raḍiya Allāhu ʻanhu se farmāyā: Agar maiṅ ṭhīk ho gayā to us ke bāre meṅ ḳhuḍ faiṣalah karūṅgā aur agar shahīd ho gayā to us kā mus̲lah nah karnā.

3. Woh Ḳhawārij jo gunāh ke irtekāb kī waj·h se logoṅ ko kāfir qarār dete haiṅ aur Ḥaẓrat ʻUthmān, Ḥaẓrat ʻAlī, Ḥaẓrat Ṭalḥah, Zubayr aur dīgar bŏhat se Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ʻanhum ko kāfir gardānte haiṅ. Musalmānoṅ ke ḳhūn aur māl ko ḥalāl samajhte haiṅ siwā’e us shaḳhṣ ke jo un ke sāth mil kar Ḳhurūj kare.

4. Musalmānoṅ meṅ se kuçḥlog jo ḥukūmate waqt ke dā’era’e iḳhtiyār aur us ke naẓm se Ḳhurūj karte haiṅ aur iṭāʻat kā ṭauq bah-ẓāhir pur-kashish tāwīl kī binā’ par utār pheṅkne kā qaṣd karte haiṅ sharṭ yeh hai keh un meṅ itnī quwwat maujūd ho jis kā muqābalah karne ke liye ḥukūmate waqt ko lashkar tayyār karne kī ẓarūrat maḥsūs ho toyeh haiṅ woh Bāġhī log jin kā ḥukm ham yahāṅ ẕikr kar rahe haiṅ. Logoṅ par wājib hai keh woh Dăhshat-gardoṅ ke ḳhilāf ḥukūmate waqt kī madad kareṅ. ..... Pas agar woh ḥukūmate waqt kī

madad-o i‘ānat ko tark kar deṅ to Bāġhī Dăhshat-gard un par ġhālib ā jā'eṅge aur zamīn meṅ fasād phail jā'egā."

Jis ṭarḥ Bāghī kī ta‘rīf par A'immah wa Fuqahā‘ kā ittefāq hai usī ṭarḥ un kī ‘alāmāt par bhī ijmā‘ hai. Sab se păhlī ‘alāmat yeh hai keh woh log dūsre Musalmānoṅ ko Islām se ḳhārij samajheṅge, woh apnī intehā-pasandī kā jawāz ġhalaṭ tāwīl ke ẕarī‘e pesh kareṅge ya‘nī gunah-gār Musalmānoṅ par yā fāsiq ḥukm-rānoṅ par kufr kā fatwā lāgāte huwe un ke qatl kā jawāz banā'eṅge. Un kī ‘alāmāt aur iqdāmāt Ḳhawārij se mushābăhat rakhte haiṅ is liye un ke bāre meṅ ḥukm bhī wohī hai jo Ḳhawārij ke bāre meṅ Ḳhalīfa'e chahārum Sayyidunā ‘Alī al-Murtaḍá raḍiya Allāhu ‘anhu ne jārī farmāyā thā jis kī tafṣīlāt ā'indah ṣafaḥāt meṅ ā rahī haiṅ.

Faṣl Duwum

Jurme Baġhāwat kī Saṅgīnī aur us kī Sazā

1. Musallaḥ Baġhāwat Saṅgīn Jurm kyūṅ?

Guzashtah suṭur meṅ bayān kī ga'ī ta'rīfāt aur 'alāmāt kī raushanī meṅ yeh wāẓe ho gayā keh Muslim ḥukūmat aur Musalmānoṅ kī hai'ate ijtemā'ī ke ḳhilāf musallaḥ Baġhāwat aur Dăhshat-gardī karne wāle kog isī ri'āyat ke mustaḥiq nahīṅ kyūṅ-keh kisī bhī mulk-o qaum kī quwwat-o ṭāqat aur isteḥkām-o dawām kā inḥiṣāre ijtemā'īyt aur markazīyat par hotā hai.

Muslim riyāsat aur ijtemā'ī naẓm ke ḳhilāf musallaḥ Baġhāwat kis qadr shadīd jurm hai? Is ke bāre meṅ Allāh Ta'ālá ne irshād farmāyā hai:

إِنَّمَا جَزٰٓؤُا الَّذِيْنَ يُحَارِبُوْنَ اللهَ وَرَسُوْلَه وَيَسْعَوْنَ فِى الْاَرْضِ فَسَادًا اَنْ يُّقَتَّلُوْٓا اَوْ يُصَلَّبُوْٓا اَوْ تُقَطَّعَ اَيْدِيْهِمْ وَاَرْجُلُهُمْ مِّنْ خِلَافٍ اَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْاَرْضِ ۭ ذٰلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِى الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيْمٌ ۝ (1)

"Be-shak jo log Allāh aur us ke Rasūl se jaṅg karte haiṅ aur zamīn meṅ fasād-aṅgezī karte phirte haiṅ (ya'nī Musalmānoṅ meṅ ḳhūn-rez răh-zanī aur ḍākah-zanī wa-ġhairah ke murtakib hote haiṅ) un kī sazā yehī hai keh woh qatl kiye jā'eṅ yā phāṅsī diye jā'eṅ yā un ke hāth aur un ke pā'oṅ muḳhālif samtoṅ se kāṭe jā'eṅ yā (waṭan kī) zamīn

(1) al-Mā'idah, 5: 33

(meṅ chalne phirne) se dūr (ya‘nī mulk-badar yā qaid) kar diye jā’eṅ. Yeh (to) un ke liye dunyā meṅ ruswā’ī hai aur un ke liye āḳhirat meṅ (bhī) baṛā ‘azāb hai.”

Is Āyate mubārakh se yeh mafhūm aḳhz hotā hai keh pur-amn mu‘āshare ko musallaḥ Dăhshat-gardī ke zarī‘e ḳhauf-zadah karne wāloṅ kā ḳhātimah riyāsat keh liye ẓarūrī hai ḳhwāh aise logoṅ kā ta‘alluq kisī bhī mazhab se hoi. Is Āyat kī Tafsīr meṅ Ḥaẓrat Ibn ‘Abbās raḍiya Allāhu ‘anhumā farmāte haiṅ:

من شهر السلاح في فئة الإسلام وأخاف السبيل، ثم ظفر به وقدر عليه، فإمام المسلمين فيه بالخيار إن شاء قتله وإن شاء صلبه وإن شاء قطع يده ورجله.(1)

“Jis ne Musalmāoṅ kī ābādī par hathyār uṭhā’e aur rāste ko apnī Dăhshat-gardī ke zarī‘e ġhair-maḥfūẓ banāyā aur us par kanṭrol ḥāṣil kar ke logoṅ kā pur-amn ṭarīqe se guzarnā dushwār kar diyā, to Musalmānoṅ ke ḥākim ko iḳhtiyār hai keh chāhe use qatl kare, phāṅsī de yā chāhe to us ke hāth, pā’oṅ kāṭ de (aur yūṅ un kī quwwat ko kulliyan ḳhatm kar de).”

Imām Ṭabarī aur Ḥāfiẓ Ibn Kathīr ne mazid likhā hai keh Sa‘īd bin Musayyib, Mujāhid, ‘Aṭā’, Ḥasan Baṣrī, Ibrāhīm al-Naḳh‘ī aur Ḍaḥḥāk ne bhī isī ma‘ná ko riwāyat kiyā hai.

(1) 1. Ibn Kathīr fī Tafsīr al-Qur’ān al-‘Aẓīm, 2: 51
2. Ṭabarī fī Jāmi‘ al-bayān fī tafsīr al-Qur’ān, 6: 214

Isī ko Imām Suyūṭī ne bhī “**al-Durru al-manthūr (3: 68)**” meṅ riwāyat kiyā hai.

Imām Qurṭubī ne “**al-Jāmi‘u li-aḥkāmi al-Qur’ān (6 : 148)**” meṅ riwāyat kiyā hai keh yeh Āyat Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke zamāna’e mubārak meṅ ek aise guroh ke ḥaq meṅ nāzil hū’ī jinhoṅ ne Madīnah munawwarah ke bāhar Dăhshat-gardī kā irtekāb kiyā, qatle nā-ḥaq aur amlāk lūṭne ke iqdāmāt kiye jis par unheṅ saḳht ‘ibrat-nāk sazā dī ga’ī.

Is Āyat se yeh mafhūm bhī aḳhz hotā hai keh rāh-zanī karne wāloṅ ko sazā’e maut denā jā’iz hai. Qāḍī Thanā’ Allāh Pānipatī likhte haiṅ:

أجمعوا على أن المراد بالمحاربين المفسدين فى هذه الآية قطاع الطريق سواء كانوا مسلمين أو من أهل الذمة. واتفقوا على أن من برز وشهر السلاح مخيفا مغيرا خارج المصر بحيث لا يدركه الغوث، فهو محارب قاطع للطريق جارية عليه أحكام هذه الآية.... وقال البغوى: المكابرون فى الأمصار داخلون فى حكم هذه الآية.(1)

“Is par tamām mufassirīn kā ijmā‘ hai keh is Āyat meṅ muḥāribīn se murād fasād bapā karne wāle rāh-zan haiṅ; Musalmān hoṅ yā ġhair-Muslim, sab ke liye ḥukm barābr hai. Is par bhī ittefāq hai keh jo khul kar hathyār uṭhā leṅ, shăhr se bāhar logoṅ ko ḳhauf-zadah kareṅ aur ġhārat-garī kareṅ

(1) Qāḍī Thanā’ Allāh fī al-Tafsīru al-Maẓharī, 3: 86

jahāṅ ko’ī madad-gār bhī nah pahŏṅch sake, aisā shaḳhṣ Dăhshat-gard, jaṅg-jū (**terrorisr & militant**) aur rāh-zan hai. Us par is Āyat ke aḥkām jārī hoṅge. ...... Imām Baġhawī raḥmaṫu Allāhi ‘alayh farmāte haiṅ: Shăhrī ābādiyoṅ meṅ Dăhshat-gardī karne wāle bhī is Āyat ke ḥukm meṅ shāmil haiṅ.”

‘Allāmah Zamaḳhsharī ne is Āyate mubārakah kī Tafsīr meṅ likhā hai:

يُحَارِبُونَ رسُولَ اللهِ، ومحاربة المُسْلِمِين في حكم مُحَارَبَتِه.[1]

“يُحَارِبُونَ رسولَ اللهِ (ya‘nī) Musalmānoṅ ke sāth jaṅg bapā karnā ra ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se jaṅg karne ke ḥukm meṅ hai.”

‘Allāmah Abū Ḥafṣ Ḥanbalī, ‘Allāmah Zamaḳhsharī kī mazkūrah bālā ‘ibārat tăḥrīr karne ke ba‘d mazīd likhte haiṅ:

أنَّ المقصود أنَّهم يُحَارِبون رَسُول الله ﷺ وإنما ذكر اسم الله. تبارك وتعالى. تَعْظِيماً وتَفْخِيماً لمن يُحَارَب، كقوله تعالى: ﴿إِنَّ الذين يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللهِ﴾[2].[3]

“Maqṣad yeh hai keh woh Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se jaṅg karte haiṅ aur (is Āyat meṅ) Allāh Ta‘ālá kā isme mubārak jaṅg kā nishānah ban·ne wāloṅ kī

(1) Zamaḳhsharī fī al-Kashshāf ‘an ḥaqā’iq ġhawāmiḍ al-tanzīl, 1: 166

(2) al-Fatḥ, 48: 10

(3) Abū Ḥafṣ al-Ḥanbalī fī al-Lubāb fī ‘ulūm al-Kitāb, 7: 303

‘aẓamat aur qadr-o manzilat baṛhāne ke liye maẕkūr huwā hai jaisā keh ﴿إِنَّ الذين يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ الله﴾ meṅ bhī yehī andāze bayān iḳhtiyār kiyā gayā hai.”

Imām Ibn Humām raḥmaṫu Allāhi ‘alayh ne Āyate maẕkūrah se itinbāṭ karte huwe Dăhshat-gardī ko Allāh Ta‘ālá, us ke Rasūle Mukarram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam aur ‘ām Musalmānoṅ ke ḳhilāf jaṅg ke mutarādif qarār diyā hai:

سمی قاطع الطريق محاربا الله لأن المسافر معتمد على الله تعالى. فالذى يزيل أمنه محارب لمن اعتمد عليه فى تحصيل الأمن. وأما محاربته لرسوله ﷺ فإما باعتبار عصيان أمره وإما باعتبار أن الرسول هو الحافظ لطريق المسلمين والخلفاء والملوك بعده نوابه. فإذا قطع الطريق التى تولى حفظها بنفسه ونائبه فقد حاربه. أو هو على حذف مضاف أي يحاربون عباد الله.[1]

“Āyate maẕkūrah bālā meṅ rāh-zan ko bhī Allāh Ta‘ālá ke sāth jaṅg karne wālā kahā gayā hai kyūṅ-keh musāfir Allāh Ta‘ālá kī ẕāt par bharosah kiye huwe hotā hai. Aur woh shaḳhṣ jo us kā amn bar-bād kartā hai goyā us ẕāt ke sāth bar sare paikār hotā hai jis par woh musāfir ḥuṣūle amn kī ḳhāṭir e‘temād kiye huwe thā aur rahā us kā Rasūle Mu‘aẓẓām ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke sāth bar-sare paikār honā to woh is liye hai keh us ne Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke ḥukm kī nā-farmānī kī hai. Yā is liye keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-

(1) Ibn Humām fī Fatḥ al-qadīr, 5: 177

'alá Ālihī wa-sallam Musalmānoṅ ke rāstoṅ ke muḥāfiẓ-o nigah-bān haiṅ aur Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ke ba'd Āp ke Ḳhulafā' aur Musalmān ḥukm-rān Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ke nā'ib haiṅ. Pas jab woh rāstah rokā gayā jis kī ḥifāẓat kā ẕimmah ḳhụd Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne uṭhāyā hai aur Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ke ba'd Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ke nā'ibīn ya'nī Muslim ḥukūmatoṅ ne to goyā Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ke ḳhilāf e'lāne jaṅg kiyā gayā. Yā yahāṅ 'ibārat ḥaẕfe muẓāf ke sāth hai aur aṣl 'ibārat meṅ "يحاربون عباد الله" hai ya'nī woh Allāh Ta'ālá, Us ke Rasūle Mukarram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam aur Allāh Ta'ālá ke bandoṅ ke sāth jaṅg karte haiṅ."

Maẕkūrah bālā nuṣūṣ se ṣarāḥat ke sāth s̲ābit ho gayā keh Dăhshat-gard Allāh Ta'ālá, Rasūle Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam aur jumlah Musalmānoṅ ke ḳhilāf jaṅg karte haiṅ. yehī waj·h hai keh un kī Baġhāwat kā jurm ek saṅgīn aur nā-qāible talāfī jurm kăhlātā hai.

Aham Nuktah

Āyate mubārakah aur us ke ẕail meṅ kī ga'ī tashrīḥāt meṅ قاطع الطريق ya'nī rāh-zan aur ḍākū ko bhī Bāġhī aur wājibul-qatl qarār diyā hai kyūṅ-keh woh rāstoṅ par qabẓah kar ke maḳhlūqe Ḳhudā ko pareshān kartā hai. Maujūdah ḥālāt meṅ is jurm kā iṭlāq un kār-rawā'iyoṅ par bhī hotā hai jin meṅ Dăhshat-gard kisī shāre', kisī 'ilāqe, kisī Masjid, skūl yā 'imārat par qabẓah kar ke wahāṅ ke logoṅ ko yarġhamāl banā lete haiṅ.

Dăhshat-gardī, fasād-aṅgezī kī aisī shakl hai jis kī waj·h se 'āmmaťun-nās aẕīyat kī maut se do chār hote haiṅ aur bŏhat se ķhauf-o hirās aur nafsīyātī dabā'o kā shikār ho jāte haiṅ. Yeh aisā fitnah hai jo pūre mu'āshare ko ķhauf meṅ mubtalā kar detā hai. Dăhshat-gard chūṅ-keh ġhalat aur be-bunyād tāwīl ke sahāre 'awāmmun-nās ko gum-rāh karne kī koshish karte haiṅ aur is liye un ke yeh jumlah iqdāmāt fitne kī ṣūrat iķhtiyār kar jāte haiṅ. yehī waj·h hai keh Allāh Ta'ālá ne in fitnah-gar Dăhshat-gardoṅ ko insānīyat kā qātil bal-keh is se bhī baṛhe gunāh kā murtkib qarār diyā hai, Irshāde Bārī Ta'ālá baṛā wāẓeḥ aur ṣarīḥ hai:

وَالْفِتْنَةُ اَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ.[(1)]

"Aur fitnah-aṅgezī to qatl se bhī ziyādah saķht (jurm) hai."

2. Muslim Ijtemā'īyat ke Ķhilāf Musallaḥ Guroh-bandī par Risālat-Ma'āb ﷺ kī Mazammat

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne markaz-gurez quwwatoṅ kī saķht ḥausalah-shikanī kī hai. Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne mulk-o riyāsat ke ķhilāf Ķhurūj-o Baġhāwat aur afrāde mu'āsharah ko bilā imtiyāz qatl karne wāloṅ ko مَاتَ مِيتَةً جَاهِلِيَّةً kăh kar gum-rāh (**misguidede**) aur فَلَيْسَ مِنِّی farmā kar Ummat se ķhārij kar diyā hai. Aise Bāġhī Dăhshat-gardoṅ aur fasādiyoṅ kī sazā ķhuḍ Shāre' 'alayhi al-salām ne muta'yyan farmā'ī hai aur A'imma'e Dīn ne apne apne adwār meṅ fatāwá bhī jārī kiye haiṅ.

(1) al-Baqarah, 2: 191

1. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Bāġhī ke liye baṛī saḳht wa‘īd sunā’i hai. Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu bayān karte haiṅ keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

مَنْ خَرَجَ مِنَ الطَّاعَةِ وَفَارَقَ الْجَمَاعَةَ فَمَاتَ، مَاتَ مِيْتَةً جَاهِلِيَّةً، وَمَنْ قَاتَلَ تَحْتَ رَايَةٍ عِمِّيَّةٍ يَغْضَبُ لِعَصَبَةٍ أَوْ يَدْعُوْ إِلَى عَصَبَةٍ أَوْ يَنْصُرُ عَصَبَةً فَقُتِلَ فَقِتْلَةٌ جَاهِلِيَّةٌ، وَمَنْ خَرَجَ عَلَى أُمَّتِي يَضْرِبُ بَرَّهَا وَفَاجِرَهَا وَلَا يَتَحَاشَى مِنْ مُؤْمِنِهَا وَلَا يَفِي لِذِي عَهْدٍ عَهْدَهُ فَلَيْسَ مِنِّي وَلَسْتُ مِنْهُ.[(1)]

“Jo shaḳhṣ Muslim riyāsat ke naẓme ijtemā‘ī se nikal jā’e (ya‘nī us kī ŏthŏriṭī ko chălinj kare) aur ijtemā‘īyat ko çhoṛ kar alag guroh banā le. Phir mar jā’e to (samajh lījiye keh) woh jāhilīyat kī maut marā. Aur jo shaḳhṣ andhī taqlīd meṅ kisī kī zere qiyādat jaṅg kare yā kisī ‘aṣabīyat kī binā’ par ġhaẓab-nāk ho yā ‘aṣabīyat kī ṭaraf da‘wat de yā ‘aṣabīyat kī ḳhāṭir jaṅg kare aur mārā jā’e to woh jāhilīyat kī maut maregā. Aur jis shaḳhṣ ne mereī Ummat par Ḳhurūj kiyā aur (riyāsat se Baġhāwat kar ke alag lashkar aur jatthe banā kar bilā imtiyāz) nek aur bure sab logoṅ ko qatl kiyā, kisī Momin

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Imārah, bābu wujūbu mulāzimaṫi jamā‘aṫi al-Muslimīna ‘inda ẓuhūri al-fitan, 3: 1476, 1477, raqm: 1848

2. Nasā’ī, al-Sunan, Kitābu Taḥrīmi al-dam, bābu al-taġhlīẓu fīman qātala taḥta rāyaṫin ‘immīyaṫin, 7: 123, raqm: 4114

3. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 296, 488

kā leḥāẓ kiyā nah kisī se kiyā huwā ‘ăhd pūrā kiyā, us kā mujh se ko’ī ta‘alluq nahīṅ aur nah hī merā us se ko’ī ta‘alluq hai (ya‘nī woh merī Ummat se nahīṅ aur nah hī maiṅ us ke liye Raḥīm wa Shafī‘ hūṅġā).”

Is Ḥadīs̲ meṅ Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne jaṅg-o jidāl meṅ andhī taqlīd aur ‘aṣabīyat ko qaumī waḥdat ke liye nihāyat mŏhlik qarār diyā hai. Is ta‘aṣṣūb aur intehā’-pasandī kī binā par agar ko’ī Ummate Muslimah kī aks̲rīyat (**large majority**) se jaṅg kare Musalmānoṅ par asleḥah uṭhā’e to use nah ṣirf jāhilīyat kī maut marne wālā qarār diyā bal-keh use apnī Ummat se ḳhārij kar diyā hai.

2. Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

مَنْ خَلَعَ يَدًا مِنْ طَاعَةٍ لَقِيَ اللهَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ لَا حُجَّةَ لَهُ، وَمَنْ مَاتَ وَلَيْسَ فِي عُنُقِهِ بَيْعَةٌ مَاتَ مِيتَةً جَاهِلِيَّةً.(1)

“Jis shaḳhṣ ne Musalmān ḥukūmat kī ŏthŏriṭī ko taslīm nah kiyā (aur bilā ‘uẕre shar‘ī) Bāġhī ho gayā to woh Qiyāmat ke Din Allāh ke sāmne is ḥāl meṅ ā’egā keh us ke pās (is Baġhāwat par) ko’ī qābile qubūl dalīl nah hogī aur jo shaḳhsh is ḥāl meṅ faut ho gayā keh woh Muslim riyāsat kā Bāġhī thā so woh jāhilīyat kī maut marā.”

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Imārah, bābu wujūbu mulāzimaṫi jamā‘aṫi al-Muslimīna ‘inda ẕuhūri al-fitan, 3: 1478, raqm: 1851

2. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 8: 156

3. Baġhāwat kis qadr nā-pasandīdah fe‘l hai, is ḥawāle se Imām Bayhaqī ne **Shu‘abu al-īmān** meṅ darje zail munfarid nau‘īyat kī riwāyat bayān kī hai jo Sayyidunā ‘Abd Allāh bin ‘Abbas raḍiya Allāhu ‘anhumā se marwī hai:

لَوْ بَغَى جَبَلٌ عَلى جَبَلٍ لَجَعَلَ اللهُ عَزَّوَجَلَّ البَاغِيَ مِنْهُمَا دَكًّا.(1)

“Agar ek pahāṛ kisī pahāṛ par Baġhāwat kare to Allāh Rab al-‘izzat Baġhāwat karne wāle par pahāṛ ko bhī rezah rezah kar degā.”

Imām Kāsāni raḥmatu Allāhi ‘alayh ne **“Bdā’i‘u al-ṣānā’e‘”** meṅ aise Bāġhī gurohoṅ kī sazā kā ta‘ayyun karte huwe baṛī ṣarāḥat ke sāth likhā hai:

إن علم الإمام أن الخوارج يشهرون السلاح ويتأهبون للقتال، فينبغى له أن يأخذهم ويحبسهم حتى يقلعوا عن ذلک ويحدثوا توبة. لأنه لو تركهم لسعوا فى الأرض بالفساد فيأخذهم على أيديهم. ولا يبدؤهم الإمام بالقتال حتى يبدؤه لأن قتالهم لدفع شرهم لا لشر شركهم. لأنهم مسلمون فما لم يتوجه الشر منهم لا يقاتلهم. وإن لم يعلم الإمام بذلک حتى تعسكروا و تأهبوا للقتال، فينبغى له أن يدعوهم إلى العدل والرجوع إلى رأى

(1) 1. Bayhaqī fī Shu‘ab al-īmān, 5: 291, raqm: 6693
2. D̲h̲ahabī, al-Kabā’ir, 1: 603
3. Suyūṭī, al-Durr al-manth̲ū̲r, 4: 353

الجماعة أولا لرجاء الإجابة وقبول الدعوة كما في حق أهل الحرب. وكذا روى أن سيدنا عليا رضی اللہ عنہ لما خرج عليه أهل حروراء ندب إليهم عبد الله بن عباس رضی اللہ عنہما ليدعوهم إلى العدل. فدعاهم وناظرهم فان أجابوا كف عنهم وإن أبوا قاتلهم لقوله تعالى: ﴿فَاِنْم بَغَتْ اِحْدٰهُمَا عَلَى الْاُخْرٰى فَقَاتِلُوا الَّتِيْ تَبْغِيْ حَتّٰى تَفِيْٓءَ اِلٰى اَمْرِ اللهِ﴾[1] وكذا قاتل سيدنا على رضی اللہ عنہ أهل حروراء بالنهروان بحضرة الصحابة رضی اللہ عنہم.[2]

“Agar ḥukūmat ko yeh ma‘lūm ho jā’e keh shar-pasandoṅ ne musallaḥ jidd-o jăhd shurū‘ kar dī hai aur woh jaṅg ke liye tayyārī kar rahe haiṅ to hai’ate muqtadirah par lāzim hai keh un ko girif-tār kare aur qaid kare yahāṅ tak keh woh us Bāġhiyānah ‘amal se bāz ā jā’eṅ aur taubah kareṅ keh woh do-bārah is ṭarḥ kā ‘amal nahīṅ kareṅge. Agar ḥukūmat ne unheṅ ḍhīl dī to woh mazīd Dăhshat-gardī ke murtakib hoṅge. Lehāẕā ḥukūmat ko chāhiye keh bar-waqt unheṅ roke. Aur ḥukūmat ḳhuḍ jaṅg kā āġhāẕ nah kare yahān tak keh woh jaṅg meṅ pahal kareṅ kyūṅ-keh un ke sāth jaṅg un ke shar ko ḳhatm karne ke liye hogī. Hāṅ agar un se shar lkā ḳhaṭrah nah ho to un ke sāth jaṅg nah kī jā’e aur agar ḥukūmat ko un kī reshah-dawāniyoṅ kā ‘ilm nah ho yahāṅ tak keh woh (taḳhrībī kār-rawā’iyoṅ ke liye) apne ṭhikāne banā leṅ, jaṅg kī tayyārī kar leṅ aur afrādi quwwat jam‘a kar

(1) al-Ḥujurāt, 49: 9

(2) Kāsānī, Badā’i‘ al-ṣanā’i‘, 7: 140

leṅ to ḥukūmat o chāhiye keh unheṅ sab se păhle rāhe rāst kī ṭaraf bulā'e aur unheṅ ijtemā'ī rā'e kī ṭaraf lauṭne kī da'wat de, jaisā keh ahle ḥarb ke sāth kiyā jātā hai. Jis ṭarḥ Sayyidunā 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu ne Ahle Ḥarūrā' (Ḳhawārij) kī Baġhāwat ke ḳhilāf kār-rawā'ī karne se păhle Ḥaẓrat 'Abd Allāh bin 'Abbās raḍiya Allāhu 'anhumā ko mandūb banā kar bhejā tā-keh woh unheṅ 'adl-o inṣāf kī da'wat deṅ. Pas ḥukūmat isī ṭarḥ unheṅ da'wat de aur un ke sāth muẕākarāt kare. Agar woh musbat jawāb deṅ to un ke sāth jaṅg karne se ruk jā'e aur agar woh haṭ-dharmī kā muẓāharah kareṅ to un ke sāth khulī jaṅg kare. Is kī jaṅg Allāh Ta'ālá ke is qaul ke muṭābiq durust hogī jis meṅ farmāyā gayā: ﴾Aur agar Musalmānoṅ ke do guroh āpas meṅ jaṅg kareṅ to un ke dar-miyān ṣulḥ karā diyā karo, phir agar un meṅ se ek (guroh) dūsre par ziyādatī aur sar-kashī kare to us (guroh) se laṛo jo ziyādatī kā murtakib ho rahā hai yahān tak keh woh Allāh Ta'ālá ke ḥukm kī ṭaraf lauṭ ā'e." Isī ṭarḥ Sayyidunā 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu ne Ṣaḥāba'e kirām raḍiya Allāhu 'anhum kī maujūdagī meṅ Nahrawān ke maqām par Ahle Ḥarūrā' ke sāth jaṅg kī."

Jin logoṅ ko maujūdah ḥālāt meṅ musallaḥ Dăhshat-gardoṅ kī mulk-dushman kār-rawā'iyoṅ ke pase pardah "Jihād" kā shā'ibah hotā hai unheṅ iṭmīnāne qalb ho jānā chāhiye keh kalima-o aur pur-amn logoṅ kī jāneṅ lenā ko'ī Jihād nahīṅ bal-keh yeh Jihād jaise a'lá Dīnī taṣawwuir ko bad-nām karne kī koshish hai. Tārīḳhe Islām meṅ jis ṭarḥ Baġhāwat ko qaṭ'ī jurm ke ṭaur par mamn'ū samjhā gayā āj bhī musallaḥ Bāġhiyoṅ ko mulk-o qaum kā dushman samjhnā hī Dīn-dārī hai.

3. Baġhāwat par Uksāne wāloṅ ke liye ‘Aẕābe Jahannam kī Wa‘īd

Ek Musalmān ko kisī bhī ṣūrat meṅ Musalmānoṅ kī hai’ate ijtemā‘ī ke ḳhilāf Baġhāwat kī ijāzat nahīṅ. Jo log muḳhtalif gurohoṅ kī shakl meṅ Muslim riyāsat aur hai’ate ijtemā‘ī ke ḳhilāf kisī bhī qism kī pur-tashaddud, fasād-aṅgez aur musallaḥ kār-rawā’iyāṅ karte haiṅ woh Bāġhī aur Dăhshat-gard haiṅ. Un se ‘ām Musalmānoṅ ko ḥattál-maqdūr alag răhne kā ḥukm diyā gayā hai, is ẕimn meṅ irshāde Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam hai:

Ṣaḥīḥ Buḳhārī aur **Ṣaḥīḥ Muslim** meṅ jalīlul-qadr Ṣaḥābiye Rasūl Ḥaẓrat Ḥuḏḥayfah bin Yamān raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai:

كَانَ النَّاسُ يَسْأَلُوْنَ رَسُوْلَ اللهِ ﷺ عَنِ الْخَيْرِ، وَكُنْتُ أَسْأَلُهُ عَنِ الشَّرِّ مَخَافَةَ أَنْ يُدْرِكَنِي. فَقُلْتُ: يَا رَسُوْلَ اللهِ، إِنَّا كُنَّا فِي جَاهِلِيَّةٍ وَشَرٍّ فَجَاءَنَا اللهُ بِهٰذَا الْخَيْرِ، فَهَلْ بَعْدَ هٰذَا الْخَيْرِ شَرٌّ؟ قَالَ: نَعَمْ. فَقُلْتُ: هَلْ بَعْدَ ذَالِکَ الشَّرِّ مِنْ خَيْرٍ؟ قَالَ: نَعَمْ، وَفِيْهِ دَخَنٌ. قُلْتُ: وَمَا دَخَنُهُ؟ قَالَ: قَوْمٌ يَسْتَنُّوْنَ بِغَيْرِ سُنَّتِي وَيَهْدُوْنَ بِغَيْرِ هَدْيِي تَعْرِفُ مِنْهُمْ وَتُنْكِرُ. فَقُلْتُ: هَلْ بَعْدَ ذَالِکَ الْخَيْرِ مِنْ شَرٍّ؟ قَالَ: نَعَمْ، دُعَاةٌ عَلَى أَبْوَابِ جَهَنَّمَ مَنْ أَجَابَهُمْ إِلَيْهَا قَذَفُوْهُ فِيْهَا. فَقُلْتُ: يَا رَسُوْلَ اللهِ، صِفْهُمْ لَنَا. قَالَ: نَعَمْ قَوْمٌ مِنْ جِلْدَتِنَا وَيَتَكَلَّمُوْنَ بِأَلْسِنَتِنَا. قُلْتُ: يَا رَسُوْلَ اللهِ، فَمَا تَرَى إِنْ أَدْرَكَنِي ذَالِکَ؟ قَالَ: تَلْزَمُ جَمَاعَةَ الْمُسْلِمِيْنَ وَإِمَامَهُمْ. فَقُلْتُ: فَإِنْ لَمْ تَكُنْ لَهُمْ جَمَاعَةٌ وَلَا إِمَامٌ؟ قَالَ:

فَاعْتَزِلْ تِلْکَ الْفِرَقَ كُلَّهَا، وَلَوْ أَنْ تَعَضَّ عَلَى أَصْلِ شَجَرَةٍ حَتَّى يُدْرِكَكَ الْمَوْتُ وَأَنْتَ عَلَى ذَالِكَ.(1)

“Log to Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se ḳhair ke muta‘alliq sawāl karte the aur maiṅ Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se (ḥuṣūle ‘ilm ke liye) shar ke muta‘alliq puçhā kartā thā, is ḳhauf se keh kahīṅ maiṅ us shar meṅ mubtalā nah ho jā’ūṅ. Maiṅ ne ‘arẓ kiyā: Yā Rasūl Allāh! Ham zamāna’e jāhilīyat meṅ mubtalā’ the, phir Allāh Ta‘ālá (Āp ke tawassuṭ se) hamāre pāṣ is ḳhair ko le āyā, kyā is ḳhair ke ba‘d phir shar hogā? Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Hāṅ! Maiṅ ne ‘arẓ kiyā: Kyā is shar ke ba‘d phir ḳhair hogī? Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Hāṅ, lekin is ḳhair meṅ kuçh kudūrat aur milāwaṭ hogī. Maiṅ ne ‘arẓ kiyā: Woh kudūrat kaise hogī? Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Akṯar log merī Sunnat par nahīṅ chaleṅtge aur merī hidāyat ke ḳhilāf ‘amal kareṅge. Un meṅ achçhī aur burī donoṅ bāteṅ hoṅgī. Maiṅ ne ‘arẓ kiyā: Kyā us chīz ke ba‘d bhī ko’ī shar hogā? Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Hāṅ kuçh log ḳhud Jahannam ke darwāzoṅ par khaṛe hoṅge aur dūsre logoṅ ko bhī isī ṭarḥ bulā’eṅge, jo un kī da‘wat par labbaik kahegā woh us ko Jahannam meṅ ḍā deṅge! Maiṅ ne ‘arẓ kiyā: Yā Rasūl Allāh!

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Manāqib, bābu ‘alāmāti al-Nubūwaṫi fī al-Islām, 3: 1319, raqm: 3411

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Imārah, bābu wujūbu mulāzimaṫi jamā‘aṫi al-Muslimīna ‘inda ẓuhūri al-fitan, 3: 1475, raqm: 1847

Un kī ṣifat bayān kījiye. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Un logoṅ kā raṅg ḍhaṅg, jild aur chehre wa-ġhairah hamārī ṭarḥ hogā aur woh ahāmri hī zabān (ya‘nī Musalmānoṅ wāli zabān) bolte hoṅge. Maiṅ ne ‘arẓ kiyā: Yā Rasūl Allāh! Agar maiṅ un kā zamānah pā’ūṅ to mere liye kyā ḥukm hai? Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Tum Musalmānoṅ kī ḥukūmat aur Musalāmoṅ kī hai’ate ijtemā‘ī ke sāth wā-bastah răhnā, maiṅ ne ‘arẓ kiyā: Agar us waqt Musalmānoṅ kī jamā‘at aur ḥukm-rān ṣāleḥ nah hoṅ (to phir kyā karūṅ)? Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Phir bhī tu un tamām (Bāġhī) gurohoṅ se alag răhnā ḳhwāh tumheṅ tā-ḥayāt daraḳht kī jaṛeṅ chabā kar hī guzārā karnā paṛe aur tumheṅ isī hāl meṅ maut ā jā’e.”

Maẕkūrah bālā Ḥadīs̱ se chand umūr baṭaure ḳhāṣ mustanbiṭ hote haiṅ jin kā ta‘alluq ba-rāhe rāst mauẓū‘e zere băḥs̱ se hai:

1. Ummate Muslimah meṅ fitna’e shar ke āḳhirī zamānoṅ meṅ aise dā‘ī bhī hoṅge jin kī da‘wat ḥaqiqat meṅ Jannat kī ba-jā’e Jahannam kī ṭaraf le jāne kā bā‘is̱ hogī.

2. Aise logoṅ kī zabān, raṅg, waẓ‘a qaṭ‘a aur chāl ḍhāl meṅ ba-ẓāhir Sīratu al-Nabī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī ittebā‘ dikhā’ī degī.

3. Un kī nishānī aur ‘alāmat yeh hogī keh woh Muslim ijtemā‘īyat aur aks̱arīyat ke ḳhilāf hoṅge.

4. Woh Muslim ḥukūmatoṅ ke ḳhilāf Ḳhurūj kareṅge yā Ḳhurūj kī da‘wat deṅge.

5. Un logoṅ ke shar se kanārah-kashī aur hai’ate ijtemā‘ī se wā-bastagī ḥifāẓate īmānī kī ẕamānat hogī.

6. Musalmān ḥukūmat aur hai’ate ijtemā‘ī ke ḳhilāf Baġhāwat aur musallaḥ Dăhshat-gardī kā rāstah sab kuçh ho saktā hai magar Dīne Islām nahīṅ ho saktā.

7. Jo log un kī da‘wat kī pairawī kareṅge Jahannam meṅ jā’eṅge.

Maẕkūrah bālā Ḥadīs̱ mubārakah aur is jaisī dīgar Aḥādīs̱ ke ḥawāle se Qāḍī ‘Iyāḍ raḥmaṫu Allāhi ‘alayh likhte haiṅ:

وأحاديث مسلم التى أدخل فى الباب كلها حجة فى منع الخروج على الأمراء الجورة ولزوم طاعتهم.(1)

“Is mas‘alah meṅ wārid hone wālī Ṣaḥīḥ Muslim kī tamām aḤadīs̱ Musalmān ḥukūmat ke ḳhilāf musallaḥ Baġhāwat mumāna‘at aur us kī ŏthŏriṭī aur naẓm ko taslīm karne par ḥujjat haiṅ ḳhwāh woh ḥukūmat ḳhud ġhair-munṣifānah hī kyūṅ nah ho.”

Is kā maṭlab yeh hai keh ẓulm-o jabr aur nā-inṣāfī ke ḳhilāf tamām pur-amn ā’īnī, jamhūrī aur shar‘ī wa qānūnī ṭarīqe ba-rū’e kār lā’e jāne chāhi’eṅ magar jo ṭarīqah mamnū‘ hai woh ṣirf Baġhāwat, musallaḥ jidd-o jăhd aur Dăhshat-gardī kā ṭarīqah hai.

Yeh amr samajhnā nihāyat ẕarūrī hai keh amru bi-al-ma‘rūf wa nahyu ‘ani al-munkar aur musallaḥ jidd-o jăhd ke dar-miyān zamīn-o āsmān kā farq hai. Nekī kā ḥukm dene aur burā’ī se man‘a karne ke bā-qā‘edah ẕābiṭe sharī‘ate ne waẕ‘a kar diye haiṅ. Abū al-

(1) Qāḍī ‘Iyāḍ fī Ikmāl al-mu‘lim bi-fawā’id Muslim, 6: 256, raqm: 257

Baḳhtarī se riwāyat hai keh Ḥaẓrat Ḥuḏẖayfah bin al-Yamān raḍiya Allāhu ‘anhu se kahā gayā:

أَلاَ نَأْمُرُ بِالْمَعْرُوْفِ وَنَنْهَى عَنِ الْمُنْكَرِ؟ قَالَ: إِنَّهُ لَحَسَنٌ وَلٰكِنْ لَيْسَ مِنَ السُّنَّةِ أَنْ تَرْفَعَ السِّلَاحَ عَلٰى إِمَامِكَ.(1)

“Kyā ham nekī kā ḥukm nah deṅ aur burā’ī se man‘a nah kareṅ? Unhoṅ ne farmāyā: Maiṅ is kām se kab rok rahā hūṅ, yeh to bŏhat achçhī bāt hai, magar terā apnī ḥukūmat ke ḳhilāf hathyār uṭhānā to Sunnat nahīṅ hai, ya‘nī Dăhshat-gardī aur Baġhāwat hai nah keh amru bi-al-ma‘rūf wa nahyu ‘ani al-munkar).”

Goyā “amru bi-al-ma‘rūf” aur “nahyu ‘ani al-munkar” sārā kām mukammal ṭaur par pur-amn hai, is meṅ kahīṅ bhī tashaddud kī gunjā’ish nahīṅ hai.

4. ‘Aṣabīyat par mabnī Na‘rah lagā kar Qatl-o Ġhārat-garī karne wāloṅ ke liye Ḥukm

Fuqahā’ ne kisi maḳhṣūṣ ‘aṣabīyatī na‘rah kī bunyād par qatl-o ġhārat-garī karne wāle shar-pasandoṅ ke ḳhilāf kār-rawā’ī ko ḥukūmat kā farẓ qarār diyā hai. **Fatāwá Tātārḳhānīyah** meṅ ‘Ālam bin ‘Alā’ al-Andarītī ne likhā hai:

(1) 1. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 7: 508, raqm: 37613

2. Bayhaqī fī Shu‘ab al-īmān, 6: 62, 63

إذا أظهرت جماعة من أهل القبلة رأيًا ودعت إليه، وقاتلت عليه وصارت لهم منعة وشوكة وقوة. فإن كان ذلک لظلم السلطان في حقهم، فينبغي أن لا يظلمهم. فإن كان لا يمتنع من الظلم فقاتلت تلک الطائفة السلطان. فلا ينبغي للناس أن يعينوهم ولا أن يعينوا السلطان وإن لم يكن لأجل أنه ظلمهم ولكنهم قالوا: "الحق معنا" وادعوا الولاية: فللسلطان أن يقاتلهم وللناس أن يعينوه.[1]

“Ahle Qiblah ya‘nī Musalmānoṅ meṅ se jab ko’ī guroh ko’ī maḳhṣūṣ na‘rah baland kare aur dūsroṅ ko bhī us kī da‘wat de aur us kī ḳhāṭir jaṅg kare aur unheṅ quwwat-o ṭāqat bhī ḥāṣil ho. Agar un kā yeh ‘amal ḥukūmat kī ṭaraf se un par kiye jāne wāle ẓulm-o ziyādatī kī waj·h se ho to chāhiye keh ḥukūmat un par ẓulm-o ziyādatī nah kare. Pas agar ḥukūmat un par ẓulm se bāz nah ā’e aur woh ḥukūmat ke sāth nabard-āzmā hoṅ to ‘ām logoṅ ko yeh ḥaq nahīṅ pahŏṅchtā keh woh Bāġhī Dăhshat-gardoṅ kī madad kareṅ aur nah hī ḥukūmat kī madad kareṅ aur agar Bāġhiyoṅ kā yeh ‘amal is sabab se nah ho keh ḥukūmat ne un par păhle se ko’ī ẓulm-o ziyādatī kī hai bal-keh un kā iqdām is naẓarīyah ke tăḥt ho keh “ḥaq ṣirf hamāre sāth hai (ya‘nī ham hī ḥāqq aur Dīn par haiṅ)” aur woh ṭāqat se ḥukūmat yā ġhalabah ḥāṣil karnā chāheṅ to ḥukūmat kā yeh ḥaq hai keh woh apnā naẓm aur ŏthŏriṭī ba-

(1) Indrītī, al-Fatāwá al-Tātār Ḳhānīyah, 4: 172

ḥāl karne ke liye un se jaṅg kare aur ‘awām ko bhī chāhiye keh woh is ṣūrat meṅ ḥukūmat kā sāth deṅ.”

5. Musalmānoṅ ko E‘teqādī Iḳhtelāf kī binā par Qatl karne kī Mazammat

Dajre bālā fatāwá meṅ Bāġhiyoṅ kī ġhalaṭ tāwīlāt meṅ ek baṛā da‘wá yeh bhī hai keh woh ṣirf ḳhuḍ ko ḥaq kā numā’indah samajhte haiṅ aur apne iqdāmāt ko shar‘ī raṅg dene ke liye **al-Ḥaqqu ma‘anā** kā na‘rah lagāte haiṅ. **Al-Ḥaqqu ma‘anā** kā yeh hai keh ḥaq par ṣirf ham hī haiṅ, hamāre ‘ilāwah sab log kāfir, mushrik aur gum-rāh haiṅ. Āj kal intehā’-pasandoṅ aur Dăhshat-gardūṅ kā naẓarīyah bal-keh ‘aqīdah hī yeh ho chukā hai keh woh apne mauqif ko ‘aine Islām, ‘aine Qur’ān-o Sunnat, ‘aine sharī‘at aur ‘aine ḥaq samajhte haiṅ jab-keh baqīyah tamām Musalmānoṅ ko – jo un ke naẓarīyat se muttafiq nahīṅ haiṅ - aur sab Musalmān ḥukm-rānoṅ aur ḥukūmatoṅ ko - jo kāmilan Qur’ān-o Sunnat ke muṭābiq niẓām nahīṅ chalā rahe aur un ke niẓām-hāe ḥukūmat ḳhair-o shar kā majmū‘ah haiṅ - kāfir-o mushrik aur kam az-kam gum-rāh samajhte haiṅ. Un ke niẓām-hā’e ḥukūmat ko, jamhūīrī idāroṅ ko, inteḳhābāt aur jamhūrī niẓām ko al-ġharaẓ har shai ko ‘alál-iṭlāq kufr samajhte haiṅ aur un ke ḳhilāf musallaḥ jidd-o jăhd aur Baġhāwat ko Jihād qarār dete haiṅ. Isī waj·h se woh ḥukūmatī numā’indoṅ kā qatle ‘ām jā’iz aur ‘awām kā ḳhūn mubāḥ gardānte haiṅ. Phir apne maqāṣid ke ḥuṣūl kī jidd-o jăhd ke iḳhrājāt pūre karne ke liye lūṭ-mār, iġhwā’ ba-rā’e tāwān aur ḍākah-zanī ko bhī jā’iz samajhte haiṅ kyūṅ-keh un kā ḳhayāl hotā hai keh woh “kufr aur kuffār ke ḳhilāf ḥālate jaṅg” meṅ haiṅ. Lehāẕā is meṅ har ‘amal jā’iz hai ḳhwāh woh ḳhuḍ-kush ḥamlah ho yā msājid-o makānāt kī tabāhī, insānī ḳhūn ho yā amlāk-o amwāl kā lūṭnā. Ḥāl-āṅ-keh yeh sab kuḥ ṣarīḥ gum-rāhī wa ẓalālat aur Dăhshat-gardī wa

Baġhāwat hai. Un ke is ‘amal aur rawayye par Ḥuẕūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā darje ẕail irshāde girāmī bunyādī răh-numā’ī farāham kartā hai.

Ḥaẕrat Ḥuḏhayfah raḍiya Allāhu ‘anhu bayān karte haiṅ keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

إنما أتخوف عليكم رجلٌ قرأ القرآن حتى إذا رئيت عليه بهجته عليه. وكان رداء الإسلام غيره إلى ماَ شاء الله، فانسلخ منهُ ونبذه وراء ظهره. وسعى على جاره بالسيف ورماه بالشرك، قال: قلتُ: يانبى الله! أَيُّهُمَا أَوْلَى بالشرك؟ المرمِيُّ أم الرَّامِي؟ قَالَ: بل الرامي.[1]

“Be-shak mujhe jis chīz kā tum par ḳhadshah hai woh yeh hai keh ek aisā ādamī hogā is ne Qur’ān paṛhā yahāṅ tak keh us par Qur’ān kā jamāl dekhā gayā aur woh us waqt tak jab tak Allāh Ta‘ālá ne chāhā Islām kī pusht-panāhī bhī kartā thā. Phir ek waqt āyā keh us kā ḳhol utar gayā aur us ne Qur’ān ko bhī pashe pusht ḍāl diyā. Phir woh apne paṛosī ya‘nī dūsre Musalmān par talwār le kar çhaṛh dauṛā aur us par shirk kā ilzām lagāne lagā. (Rāwī bayān karte haiṅ:) Maiṅ ne ‘arẕ kiyā: Yā Rasūl Allāh! Un donoṅ meṅ se kaun shirk se ziyādah qarīb hai; shirk kā ilzām lagāne wālā yā jis par shirk kā ilzām lagāyā gayā? Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne

(1) 1. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 1: 282, raqm: 81

2. Bazzār fī al-Musnad, 7: 220, raqm: 2793

farmāyā: Bal-keh shirk kā ilzām lagāne wālā (ḳhụd shirk se qarīb hogā.)”

‘Ālame Islām ko is waqt jis tafriqah-parastī kā sāmnā hai aur Musalmān kam-o besh dunyā ke har ḳhiṭṭe meṅ jis mas’ale kī waj·h se pareshān aur munqasim haiṅ woh bunyādī mas’alah shirk kī ilzām-tarāshī kā rujḥān hai. Waṭane ‘azīz samet Yūrop, Amerikah aur mashriqe wusṭá ke besh-tar Musalmānoṅ ko maḳhṣūṣ intehā’-pasandoṅ kī ṭaraf se isī shorish kā sāmnā hai keh woh apne ‘ilāwah har dūsre Musalmān ko mushrik aur kāfir qarār de rahe haiṅ. Un logoṅ ke nazdīk 1400 sālah tārīḳhe Islām meṅ Dīn kī muḳhliṣānah ḳhidmāt sar-anjām dene wāle Ṣūfiyā’, Auliyā’ aur Buzurgāne Dīn sab ke sab Islām kī ḳhidmat nahīṅ bal-keh shirk-sāzī karte rahe haiṅ. Woh samajhte haiṅ keh ṣirf woh hidāyat-yāftah haiṅ aur piçhlī nasloṅ ke buzurg jāhil, mushrik aur Bid‘atī the. Ḥāl-āṅ-keh un kā apnā ‘amal yeh hai keh un kī intehā-pasandānah kār-rawā’iyoṅ kī waj·h se dūsrī aqwām Islām se mutanaffir ho rahī haiṅ aur Musalmān āpas meṅ dast-o girebān ho kar Ummat kī waḥdat ko pārah parah kar rahe hain. Yeh Ḥadīṡe mubārakah un kī za‘me bāṭil aur gum-rāhānah ru‘ūnat kī bŏhat ḳhūb tashrīḥ kar rahī hai.

Faṣl Siwum

Fāsiq Ḥukūmat ke Ḳhilāf Qitāl kī Shar‘ī Ḥaiṡīyat

1. Kufre Ṣarīḥ ke ba-ġhair Ḥukūmat ke Ḳhilāf Baġhāwat kī Mumāna‘at

Yeh bāt shar‘ī e‘tebār se wāẕeḥ hai keh Musalmān ḥukūmat ke ḳhilāf, ḳhwāh fāsiq hī ho, qitāl aur musallaḥ jidd-o jăhd jāiz nahīṅ hai jab tak woh ṣarāḥatan kufr kā e‘lān nah kare yā un ḥukm-rānoṅ ke kāfir ho jāne par ṣarīḥ aur qaṭ‘ī ṭaur par ijmā‘e Ummat nah ho jā’e yā woh ḥalāl ko ḥarām aur ḥarām ko ḥalāl nah kareṅ. Mazīd yeh keh woh ḥukman iqāmate ṣalāṫ se rokeṅ aur ma‘ṣiyat par uksā’eṅ. Ise Ḥadī<u>s</u> mubārakah meṅ Kufre Bawāḥ kagā gayā hai, jaisā keh Ṣaḥīḥ Buḳhārī aur Ṣaḥīḥ Muslim kī daje <u>z</u>ail muttafaq ‘alaih Ḥadī<u>s</u>e mubārakah se <u>s</u>ābit hotā hai:

Ḥaẓrat Junādah bin Abī Umayyah se riwāyat hai:

دَخَلْنَا عَلَى عُبَادَةَ بْنِ الصَّامِتِ وَهُوَ مَرِيضٌ، قُلْنَا: أَصْلَحَكَ اللهُ، حَدِّثْ بِحَدِيثٍ يَنْفَعُكَ اللهُ بِهِ سَمِعْتَهُ مِنَ النَّبِيِّ ﷺ. قَالَ: دَعَانَا النَّبِيُّ ﷺ فَبَايَعْنَاهُ. فَقَالَ: فِيمَا أَخَذَ عَلَيْنَا أَنْ بَايَعَنَا عَلَى السَّمْعِ وَالطَّاعَةِ فِي مَنْشَطِنَا وَمَكْرَهِنَا وَعُسْرِنَا وَيُسْرِنَا وَأَثَرَةً عَلَيْنَا، وَأَنْ لَا نُنَازِعَ الْأَمْرَ أَهْلَهُ إِلَّا أَنْ تَرَوْا كُفْرًا بَوَاحًا عِنْدَكُمْ مِنَ اللهِ فِيهِ بُرْهَانٌ.[1]

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Fitan, bābu qawli al-Nabīyi ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihi wa-sallama: satarawna ba‘dī umūran tunkirūnahā, 6: 2588, raqm: 6647

“Ham Ḥaẓrat ‘Ubādah bin Ṣāmit raḍiya Allāhu ‘anhu kī ḳhidmat meṅ ḥāẓir huwe jab-keh woh bīmār the. Ham ne ‘arẓ kiyā keh Allāh Ta‘ālá Āp ko ṣeḥḥat ‘aṭā farmā’e, ham se ko’ī aisī Ḥadīs̱ bayān farmā’īye jis ke ẕarī‘e Allāh Ta‘ālá Āp ko naf‘a de aur woh Āp ne ḳhud Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se sunī ho. Unhoṅ ne farmāyā keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne hameṅ bulāyā to ham ne Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se bai‘at kī. Chunāṅ-cheh bai‘at lete waqt Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ham se iqrār liyā keh Āp kā ḥukm māneṅge aur iṭā‘at kareṅge, ḳhuṣhī aur ġhamī meṅ, taṅgī aur kushādagī meṅ, ḳhwāh hamāre ūpar kisī ko bhī tarjīḥ dī jā’e, aur is bāt par keh jis ko ḥukmaranī kā ḥaq diyā gayā us ke ḥaqqe ḥukūmat ya‘nī ŏthŏriṭī ke ḳhilāf Ḳhurūj nahīṅ kareṅge siwā’e is ṣūrat ke keh us kā kufre ṣarīḥ wāẓeḥ ho jā’e aur (is mu‘āmalah) meṅ tumhāre pās Allāh Ta‘ālá kī ṭaraf se (muqarrar-kardah) wāẓeḥ aur qaṭ‘ī dalīl ho.”

Kufre Bawāḥ kī tashrīḥ meṅ Muḥaddis̱īn ne likhā hai keh woh itnā wāẓeḥ aur ṣarīḥ ho keh us kī tāwīl kī gunjā’ish bhī nah rahe.

1. Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī ne كفرأبوَاحًا ke bayān meṅ likhā hai:

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Imārah, bābu wujūbu ṭā‘aṫi al-umarā’i fī ġhayri ma‘ṣīyaṫi wa-taḥrīmuhā fī al-ma‘ṣiyaṫ, 3: 1470, raqm: 1709

ووقع عند الطبراني من رواية أحمد بن صالح عن ابن وهب في هذا الحديث: ”كفرًا صرّاحًا.“[1]

“Aḥmad bin Ṣāliḥ ke ṭarīq se Ibn Wahb kī riwāyat-kardah Imām Ṭabarānī kī ek aur Ḥadīs̱ meṅ كفرًا صراحًا (ṣarīḥ kufr) ke lafāẓ wārid huwe haiṅ.”

2. Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar ʻAsqalānī raḥmatu Allāhi ʻalayh ne hī “عِنْدَكُمْ مِنَ اللهِ فِيهِ بُرْهَانٌ” kī sharḥ yūṅ bayān kī hai:

ومقتضه أنه لا يجوز الخروج عليهم ما دام فعلهم يحتمل التأويل.[2]

“Is farmāne Rasūl ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam kā taqāẓā hai keh ḥukūmate waqt ke ḳhilāf us waqt tak Ḳhurūj jā’iz nahīṅ hai jab tak keh un ke ʻamal meṅ tāwīl kī gunjā’ish rahe.”

Yaʻnī Ḳhurūj us waqt jā’iz hogā jab ḥukūmat ke kufr par aisā burhāne qāṭeʻ maujūd ho keh is bāb meṅ kisī tāwīl kī bhī gunjā’ish nah rahe.

3. Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar ne mazīd ṣarāḥat farmā’ī hai keh:

---

(1) Ibn Ḥajar ʻAsqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 13: 8

(2) Ibn Ḥajar ʻAsqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 13: 11

قال ابن بطال: في الحديث حجة في ترک الخروج على السلطان ولو جار.[1]

"Ibn Baṭṭāl ne kahā: Is Ḥadīs̱ meṅ ḥukūmat ke ḳhilāf musallaḥ Baġhāwat kī mumāna'at par ḥujjat pā'ī jātī hai ḳhwāh woh ḥukūmat ḳhud ġhir munṣifānah hī ho."

Goyā ḥukūmat ke ġhair-munṣifānah 'amal-o kirdā ke bā-wujūd musallaḥ Baġhāwat kī ijāzat nahīṅ hai. Al-battah dīgar pur-amn ā'īnī, jamhūrī aur qānūnī ṭarīqoṅ se us ke ḳhilāf nah ṣirf āwāz baland karnā jā'iz hai bal-keh har mumkin koshish aur jidd-o jăhd bhī jā'iz aur wājib hai.

4. Imām Badr al-Dīn al-'Aynī "برهان" kī sharḥ meṅ likhte haiṅ:

قوله: "برهان" أي: نص آية أو خبر صحيح لا يحتمل التأويل.[2]

"Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ke farmān "برهان (wāẕeḥ dalīl)" kā maṭlab yeh hai keh naṣṣe Āyat yā ḳhabare ṣaḥīḥ kī binā' par us meṅ kisī tāwīl kā eḥtemāl nah rahe."

5. Yehī mauqif Imām Qusṭallānī raḥmaṫu Allāhi 'alayh ne "**Irshādu al-sārī**" meṅ iḳhtiyār kiyā hai.[3]

(1) Ibn Ḥajar 'Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 13: 7

(2) Badr al-Dīn al-'Aynī fī 'Umadaṫ al-qārī, 16: 33

(3) Qasṭallānī fī Irshād al-sārī, 15: 9

6. مسالۃالخروج علی ائمۃالجور ke tăḥt ‘Allāmah Shabbīr Aḥmad ‘Uthmānī bhī “**Fatḥu al-mulhim**” meṅ yehī mauqif bayān karte huwe likhte haiṅ:

وبهذا الحديث استدل جمهور العلماء على أنه لا يجوز الخروج على السلطان الجائر أو الفاسق إلا أن يظهر منه كفر صريح.[(1)]

“Is Ḥadīs̱ se jamhūr ‘Ulamā’ ne istidlāl kiyā hai keh ẓālim yā fāsiq Musalmān ḥukūmat ke ḳhilāf bhī musallaḥ jidd-o jăhd jā’iz nahīṅ tā-āṅ-keh us se ṣarīḥ kufr ẓāhir ho.”

2. Musalmānoṅ par Hathyār uṭhānā Kufrīyah ‘Amal hai

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne yahāṅ tak irshād farmāyā hai keh Musalmān par hathyār uṭhāne wālā Ummate Muslimah meṅ se hī nahīṅ hai. Ṣaḥīḥ Buḳhārī wa Ṣaḥīḥ Muslim meṅ Ḥaẕrat ‘Abd Allāh bin ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhumā se riwāyat hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

مَنْ حَمَلَ عَلَيْنَا السِّلَاحَ فَلَيْسَ مِنَّا.[(2)]

(1) ‘Uthmānī fī Fatḥ al-mulhim, 3: 184

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Fitan, bābu qawli al-Nabīyi ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihi wa-sallama: man ḥamala ‘alaynā al-silāḥa fa-lyasa minnā, 6: 2591

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu qawli al-Nabīyi ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihi wa-sallama: man ḥamala ‘alaynā al-silāḥa fa-lyasa minnā, 1: 98, raqm: 98

"Jis shaḳhṣ ne ham Musalmānoṅ par hathyār uṭhāyā woh ham meṅ se nahīṅ (yaʿnī hamārī Ummat se ḳhārij hai)."

Darje bālā tafsīl se yeh bāt wāẓeḥ ho jātī hai keh Muslim riyāsat ke ḳhilāf musallaḥ jidd-o jăhd, Baġhāwat aur Musalmānoṅ par hathyār uṭhāne kī Islām meṅ nah ṣirf yeh keh qaṭʿan ijāzat nahīṅ bal-keh aise iqdāmāt kī nauʿīyat kufrīyah hai. Yeh ʿamal Baġhāwat, muḥārabat, jaṅg-jūʾī aur Dăhshat-gardī ke zumre meṅ ātā hai. Ise Islām ne fitnah aur fasād fil-arẓ qarār diyā hai. Is se kabhī ḳhair naṣīb nahīṅ hotī, yeh ḳhānah-jaṅgī kā sabab bantā hai. Lehāẕā Dăhshat-gardī wa Baġhāwat, aur us ke bar-ʿaks ẓulm-o nā-inṣāfī ke ḳhilāf pur-amn jidd-o jăhd meṅ farq malḥūẓ răhnā chāhiye. Aar is farq-o imtiyāz par găhrī naẓar rahe to phir aḥkāme sharīʿat aur fiqhī taṣrīḥāt wa tashrīḥāt se koʾī muġhālaṭah paidā nahīṅ hogā.(1)

3. Fāsiq Ḥukūmat Tabdīl karne kā Sharʿī aur Āʾīnī Rāstah (ek muġhālăṭe kā izālah)

Agar Islāmī riyāsat ke ḥukm-rān fāsiq-o fājir aur ẓālim-o mustabid hoṅ to aisī ṣūrat meṅ bhī ḥukūmat ke ḳhilāf musallaḥ kār-rawāʾī kī ijāzat nahīṅ. Yahāṅ yeh bāt achçhī ṭarḥ samajh lene chāhiye

3. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 3, raqm: 4467

4. Tirmiḏhī fī al-Sunan, Kitābu al-Ḥudūd, bābu mā jāʾa fīman shahara al-silāḥ, 4: 59, raqm: 1459 (ʿan Abī Mūsá)

5. Nasāʾī fī al-Sunan, Kitābu al-Taḥrīmi al-dam, bābu man shahara sayfahu thumma waḍaʿahu fī al-nās, 7: 117, raqm: 4100

6. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Ḥudūd, bābu man shahara al-silāḥ, 2: 860, raqm: 2575

(1) **Musalmānoṅ par hathyār uṭhāne kī mumānaʿat ke mauẓūʿ par tafṣīlī dalāʾil bāb duwam meṅ maẕkūr haiṅ.**

keh Aḥādīṡe Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ma‘ād͟ha Allāh fāsiq yā ẓālim ḥukūmat ke ḳhilāf musallāh Baġhāwat ko mamnū‘ qarār de kar use apne ẓulm-o jabr, ma‘ṣiyat aur nā-inṣāfī jārī rkhne kā lā’isans nahīṅ de diyā. Aisā ko’ī muġhālaṭah yā bād-gumānī hargiz ẕehnoṅ meṅ nahīṅ ānī chāhiye. Ḥaqīqat yeh hai keh Islām ne kisī bhī ḥukūmat kī ḳharāb aur ġhair-shar‘ī pŏlīsiyoṅ, fāsiqānah ṭarẓe ‘amal aur ġhair-‘ādilānah ṭarīqe kār ke ḳhilāf har mumkin āwāz baland karne, ḥukūmat par tanqīd karne aur us kī iṣlāḥ ke liye dabā’o baṛhāne kī nah ṣirf ijāzat dī hai bal-keh ḥukm diyā hai. Yahāṅ tak keh is ke liye naṣīḥat qubūl nah karne aur iṣlāh-paẕīr nah hone kī ṣūrat meṅ use badalne kī ijāzat bhī dī hai. Tā-ham tabdīliye iqtedār kī jidd-o jăhd ko ḳhūn ḳharābe se bachāne kā ḥukm diyā hai. Ẓālim-o jābir ḥukmaranoṅ ke ḳhilāf e‘lā’e kalima’e ḥaq ko Jihād qarār dene kā mafhūm yehī hai. Magar kalima’e ḥaq kăhne yā burā’ī ko hāth se rokne kī āṛ meṅ hathyār uṭhā kar logoṅ kā qatle ‘ām ksī sūrat meṅ jā’iz ‘amal nahīṅ ban saktā.

1. Musand Aḥmad bin Ḥanbal, Tirmid͟hī, Abū Dāwūd, Nasā’ī, Ibn Mājah aur dīgar kutube Ḥadīṡ meṅ Ḥaẓrat Abū Sa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai keh Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

ان أفضل الجهاد كلمة حق عند سلطان جائر.[1]

(1) 1. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 3: 19, raqm: 11159

2. Tirmid͟hī fī al-Sunan, Kitābu al-Fitan, bābu mā jā’a afḍalu al-jihādi kalimatu ‘adlin ‘inda sulaṭānin jā’ir, 4: 471, raqm: 2174

3. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Malāḥim, bābu al-amru wa-al-nahy, 4: 124, raqm: 4324

"Sab se baṟā Jihād ẓālim bādshāh ke sāmne kaima'e ḥaq baland karnā hai."

Yeh amru bi-al-ma‘rūf wa nahyu ‘ani al-munkar ke tăḥt farīẓa'e Dīn hai, is se qaṭ‘an man‘a nahīṅ kiyā gayā. Bal-keh aisā nah karne wāloṅ ko ẓālim aur mujrim gardānā gayā hai. Farq ṣirf yeh hai keh Islām ne is tamām jidd-o jăhd ke liye faqaṭ ā'īnī, qānūnī, shar‘ī aur jamhūrī ṭarīqe apnāne kā ḥukm diyā hai aur yeh pā-bandī ‘ā'id kī hai keh pūrī jidd-o jăhd pur-amn rahe. Aḥādīs̠e ṣaḥīḥah meṅ jis amr kī mumāna‘at wārid hū'ī hai woh ṣirf qitāl, musallaḥ Baġhāwat aur Dăhshat-gardī hai. Apnī bāt manwāne ke liye hathyār uṭhānā, ḳhūn ḳharābah karānā, Dăhshat-gardī kā irtekāb karnā, mulk ke ba‘ẓ ḥiṣṣoṅ par qabẓah kar ke jaṅg aur qatle ‘ām karnā kullīyatan mamnū‘ bal-keh ḥarām aur kufrīyah af‘āl haiṅ. Qitāl aur fitnan-aṅgezī se Ummat meṅ inteshār aur ănārkī (**anarchy**) paidā hotī hai, natījatan bairūnī ṭāqatoṅ ko aisī Muslim riyāsatoṅ meṅ dar-andāzī kā mauqa‘ mil jātā hai. Is liye sharī‘at ne ba-har ṣūrat Baġhāwat ko rokne kā ḥukm diyā hai.

Mundarija'e bāwā waẓāḥat ko z̠ehn-nishīn rakhte huwe is bāre meṅ mazīd irshādāte Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam mulāḥaẓah hoṅ:

2. Umm al-Mu'minīn Ḥaẓrat Ummi Salamah raḍiya Allāhu ‘anhā bayān kartī haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

---

4. Nasā'ī fī al-Sunan, Kitābu al-Bay‘aṫ, bābu man takallama bi-al-ḥaqqi ‘inda Imāmin jā'ir, 7: 161, raqm: 1209
5. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Fitan, bābu al-amru bi-al-ma‘rūfi wa-al-nahyi ‘ani al-munkar, 2: 1329, raqm: 4011

إِنَّهُ يُسْتَعْمَلُ عَلَيْكُمْ أُمَرَاءُ، فَتَعْرِفُوْنَ وَتُنْكِرُوْنَ، فَمَنْ كَرِهَ فَقَدْ بَرِيءَ، وَمَنْ أَنْكَرَ فَقَدْ سَلِمَ، وَلٰكِنْ مَنْ رَضِيَ وَتَابَعَ. قَالُوْا: يَا رَسُوْلَ اللهِ، أَلَا نُقَاتِلُهُمْ؟ قَالَ: لَا مَا صَلَّوْا. أَيْ مَنْ كَرِهَ بِقَلْبِهِ وَأَنْكَرَ بِقَلْبِهِ.[(1)]

“Tum par aise Amīr muqarrar kiye jā’eṅge jin meṅ tum achçhā’iyāṅ bhī dekhoge aur burā’iyāṅ bhī. So jo un ke bure kām ko nā-pasand kare woh zimmah-dārī se to barī ho jā’egā magar jo us ko mustarad kar degā woh salāmat rahegā, al-battah jo shaḳhṣ un ko pasand karegā aur un kī ittebā‘ karegā (woh salāmat nahīṅ rahegā aur barī bhī nahīṅ hogā). Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ne ‘arẓ kiyā: Yā Rasūl Allāh! Kyā ham un se qitāl (ya‘nī jaṅg) nah kareṅ? Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Nahīṅ jab tak woh Namāz paṛhte haiṅ (ya‘nī Musalmān haiṅ tum us waqt tak un se qitāl nahīṅ kar sakte). Burā jān·ne se qalbī ṭaur par un se nafrat karnā aur mustarad karne se kulliyatan mustarad kar denā murād hai.”

Qāḍī ‘Iyāḍ “**Ikmālu al-mu‘lim**” meṅ is ḥadis kī sharḥ karte huwe farmāte haiṅ:

وقوله: أفلا نقاتلهم؟ قال: ”لا، ما صلوا“ على ما تقدم من منع الخروج على الأئمة، والقيام عليهم ما داموا على كلمة الإسلام، ولم يظهروا كفراً بينا، وهو الإشارة هاهنا: ”ما صلوا“، أي ما كان

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Imārah, bābu wujūbu al-inkāri ‘alá umarā’i fīmā yuḳhālifu al-shar‘a, 3: 1481, raqm: 1854

2. Abū ‘Awānah fī al-Musnad, 4: 417, raqm: 7162

لهم حكم أهل القبلة والصلاة، ولم يرتدوا ويبدلوا الدين ويدعوا إلى غيره. والإشارة أيضًا بقوله: "عبدًا حبشيًا يقودكم بكتاب الله، أي بالإسلام وحكم كتاب الله وإن جار.[1]

"Ṣaḥābī kā qaul keh أفلانقاتلهم؟ (kyā ham un se qitāl nah kareṅ?) Aur Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke farmān - لا، ماصلوا (nahīṅ, jab tak woh Namāz paṛhte haiṅ), jaisā keh guzar chukā hai – meṅ ḥukūmate waqt ke ḳhilāf musallaḥ Baġhāwat se us waqt tak ruke răhne kā ḥukm hai jab tak woh kalima'e Islām par hoṅ aur wāẓeḥ ṭaur par kufr ko ẓāhir nah kareṅ. yehī ishārah yahān "ماصلوا" meṅ pinhāṅ hai ya‘nī jab tak un ke liye Ahle Qiblah aur Ahle Namāz hone kā ḥukm bāqī hai aur jab tak woh murtad nahīṅ huwe aur unhoṅ ne Dīn ko nahīṅ badlah aur Dīn se haṭ kar ko'ī da‘wat nahīṅ dī. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke is farmān se bhī yehī ishārah miltā hai jis meṅ Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: "Be-shak ko'ī Ḥabashī ġhulām hī Kitābullāh ke sāth tumhārī qiyādat kare" ya‘nī Islām ke sāth aur Kitābullāh ke ḥukm ke sāth, agar-cheh woh ẓālim hī ho (tab bhī tumheṅ us ke ḳhilāf Baġhāwat kī ijāzat nahīṅ)."

Qāḍī ‘Iyāḍ āge chal kar mazīd waẓāḥat karte haiṅ:

وقوله ﷺ: "ولكن من رضي وتابع" معناه: ولكن الإثم والعقوبة على من رضي وتابع، وفيه دليل على أن من عجز عن إزالة المنكر،

(1) Qāḍī ‘Iyāḍ fī Ikmāl al-mu‘lim bi-fawā'id Muslim, 6: 264, 265

لا يأثم بمجرد السكوت، بل إنما يأثم بالرضى به، أو بأن لا يكرهه بقلبه، أو بالمتابعة عليه.

وأما قوله: أفلا نقاتلهم؟ قال: ”لا ما صلوا“ ففيه معنى ما سبق، أنه لا يجوز الخروج على الخلفاء بمجرد الظلم أو الفسق ما لم يغيروا شيئاً من قواعد الإسلام.[1]

“Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke farmān ولكن من رضي وتابع kā ma‘ná hai keh “gunāh aur sazā us par hai jo un ke ġhalaṭ kāmoṅ se rāẓī huwāaur us ne un kī ġhalaṭ-kāriyoṅ kī pairawī kī” aur is meṅ dalīl is chīz par hai keh jo shaḳhṣ burā’ī ko ḳhatm karne se ‘ājiz ā gayā, woh măḥẓ ḳhāmoshī se gunh-gār nahīṅ hogā, bal-keh us burā’ī par rāẓī hone se gunah-gār hogā yā us ko dil meṅ burā nah jān·ne se yā us kī pairawī karne se quṣūr-wār ṭhăhregā.

Aur Ṣahābī kā qaul أفلا نقاتلهم (kyā ham un se qitāl nah kareṅ)? Ke jawāb meṅ Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke farmān لا، ما صلوا (nahīṅ, jab tak woh Namāz paṛhte haiṅ) kā wohī ma‘ná hai jo păhle guzar chukā hai keh jab tak ḥukūmate waqt Islām ke asāsī qawā‘id meṅ se ko’ī chīz tabdīl nah kar de faqat us ke fisq aur ẓulm kī waj·h se us ke ḳhilāf musallaḥ Baġhāwat jā’iz nahīṅ hai..”

3. Ḥaẓrat ‘Awf bin Mālik raḍiya Allāhu ‘anhu bayān karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

(1) Qāḍī ‘Iyāḍ fī Ikmāl al-mu‘lim bi-fawā’id Muslim, 6: 264

خِيَارُ أَئِمَّتِكُمُ الَّذِيْنَ تُحِبُّوْنَهُمْ وَيُحِبُّوْنَكُمْ، وَيُصَلُّوْنَ عَلَيْكُمْ وَتُصَلُّوْنَ عَلَيْهِمْ، وَشِرَارُ أَئِمَّتِكُمُ الَّذِينَ تُبْغِضُونَهُمْ وَيُبْغِضُوْنَكُمْ، وَتَلْعَنُوْنَهُمْ وَيَلْعَنُوْنَكُمْ. قِيْلَ: يَا رَسُوْلَ اللهِ، أَفَلَا نُنَابِذُهُمْ بِالسَّيْفِ؟ فَقَالَ: لَا مَا أَقَامُوْا فِيْكُمُ الصَّلَاةَ، وَإِذَا رَأَيْتُمْ مِنْ وُلَاتِكُمْ شَيْئًا تَكْرَهُوْنَهُ فَاكْرَهُوْا عَمَلَهُ، وَلَا تَنْزِعُوْا يَدًا مِنْ طَاعَةٍ.[1]

“Tumhāre beh-tarīn ḥukm-rān woh haiṅ jin se tum maḥabbat karoaur woh tum se maḥabbat kareṅ, tum un ke liye du‘ā’e ḳhair karo aur woh tumhāre liye du‘ā’e ḳhair kareṅ aur tumhāre bad-tarīn ḥukm-rān woh haiṅ jin se tum buġhẓ rakho aur woh tum se buġhẓ rakheṅ, tum un par la‘nat karo aur woh tum par la‘nat kareṅ. ‘Arẓ kiyā gayā: Yā Rasūl Allāh! Kyā ham un ko asleḥah aur talwār (ya‘nī bandūq) ke zor se ma‘zūl nah kar deṅ? Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Nahīṅ! Jab tak keh woh tum meṅ Namāz qā’im karte raheṅ (ya‘nī jab tak woh Musalmān rahe tum aisā nahīṅ kar sakte), aur jab tum apne ḥukm-rānoṅ kī ko’ī burā’i dekho to un ke us ‘amal ko burā jāno magar naẓme riyāsat aur qānūn kī pā-bandī se hāth mat khīṅchoṅ.”

Muḥaddis̱īne kirām ne is kī sharḥ meṅ likhā hai keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke farmān “tum un kī ŏthŏriṭī se hāth mat khīncho” se murād yeh hai keh jab tak woh tumheṅ ma‘ṣiyat kā ḥukm nah deṅ. Is meṅ fāsiq ḥukūmate waqt ke ḳhilāf

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Imārah, bābu ḳhiyāru al-a’immaṫi wa-shirāruhim, 3: 1481, raqm: 1855

2. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 10: 449, raqm: 4589

musallaḥ Baġhāwat kī mumāna'at hai. Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ke farmān "jab tak woh tum meṅ Namāz qā'im karte raheṅ" meṅ un ke Musalmān hone ko iqāmate Namāz ke kināyah meṅ bayān kiya gayā hai. Jis se murād yeh hai keh jab tak woh Musalmān raheṅ. Is kā ma'ná yeh nahīṅ keh woh pā-bandī ke sāth paṅj-gānah Namāz paṛhne wāle hoṅ, muttaqī yā parhez-gār hoṅ. Is se yeh murād nah hone kī waj·h yeh hai keh Ḥuẓūr ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam păhle hī unheṅ "شِرَارُ أَئِمَّتِكُمْ" ya'nī bad-tarīn ḥukm-rān qarār de chuke haiṅ. Ṣāf ẓāhir hai jab Musalmān un se nafrat kareṅge woh Musalmān ko burā samjheṅge aur apne maẓālim, nā-inṣāfiyoṅ aur bad-a'māliyoṅ ke bā'is bad-tarīn ḥukm-rān kăhlā'eṅge to un se yeh tawaqqŏ' nahīṅ ho saktī keh woh kāmilan pā-bande ṣaum-o ṣalāṫ hoṅge. Agar aisā hotā to unheṅ "bad-tarīn ḥukm-rānoṅ kā laqab" hī nah diyā jātā. Is ke bā-wujūd farmāyā keh jab tak woh tumhāre sāmne Namāz adā karte raheṅ. Is kā maṭlab ṣirf yeh hai keh ba-rā'e nām sahī magar Musalmān raheṅ to un ke ḳhilāf musallaḥ Baġhāwat nahīṅ kī jā'egī.

Imām Qurṭubī ne Ṣaḥīḥ Muslim kī sharḥ "**al-Mufhimu limā ashkala min talḳhīṣi kitābi Muslim**" meṅ is ma'ná kī taṣrīḥ in alfāẓ meṅ kī hai:

كما عبر عن المصلين بالمسلمين، كما قال ﷺ: نُهيتُ عن قتل المصلين[1] أي المسلمين.[2]

(1) 1. Abū Ya'lá fī Musnad, 1: 90, raqm: 90
2. Hayṯẖamī fī Majma' al-zawa'id, Kitābu ahl al-Baġhī, 6: 227

(2) Qurṭubī, al-Mufhim, 4: 66

"Jaisā keh (Ḥadīs̱ meṅ) Namāziyoṅ se murād Musalmān liye ga'e haiṅ, mas̱alan Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Mujhe Namāziyoṅ ya'nī Musalmānoṅ ko qatl karne se man'a kiyā gayā hai."

So isī shar'ī ma'ná kā iṭlāq yahāṅ bhī hogā.

4. Imām Tirmiḏẖī ne yeh farmāne Nabawī ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam apnī sanade ṣaḥīḥ ke sāth Ḥaẓrat Umm Salamah raḍiya Allāhu 'anhā se riwāyat kiyā hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

إِنَّهُ سَيَكُونُ عَلَيْكُمْ أَئِمَّةٌ تَعْرِفُونَ وَتُنْكِرُونَ، فَمَنْ أَنْكَرَ فَقَدْ بَرِيءَ، وَمَنْ كَرِهَ فَقَدْ سَلِمَ، وَلٰكِنْ مَنْ رَضِيَ وَتَابَعَ. فَقِيلَ: يَا رَسُولَ اللهِ، أَفَلَا نُقَاتِلُهُمْ؟ قَالَ: لَا مَا صَلُّوا.(1)

"'An-qarīb tum par aise ḥukm-rān musallaṭ hoṅge jin se tum nekī bhī sar-zad hote dekhoge aur burā'ī bhī. Pas jis ne un kī burā'i ko burā kahā woh ẕimmah-dārī se 'ŏhdah-bar-ā ho gayā aur jis ne burā samjhā woh salāmatī pā gayā; lekin jo un par dil se rāẓī huwā aur ma'ṣiyat meṅ un kī ittebā' kī woh halāk huwā. 'Arẓ kiyā gayā: Yā Rasūl Allāh! Kyā ham un se jaṅg nah kareṅ? Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: "Nahīṅ" jab tak woh Namāz paṛhte haiṅ (ya'nī ba-rā'e nām bhī Musalmān haiṅ, tum un se musallaḥ jaṅg nahīṅ kar sakte)."

(1) Tirmiḏẖī fī al-Sunan, Kitābu al-Fitan, bābu: (78), 4: 529, raqm: 2265

Is Ḥadīs̱ kī sharḥ meṅ ‘Allāmah ‘Abd al-Raḥmān Mubārak-Pūrī bhī yehī ma‘ná likhte haiṅ:

”أفلا نقاتلهم؟ قال: لا“ أى: لا تقاتلوهم ما صلّوا. إنّما منع عن مقاتلتهم ما داموا يقيمون الصلٰوة، التى هى عنوان الإسلام حذراً مِنْ هيج الفتن و إختلاف الكلمة.(1)

“Ṣaḥābī kā sawāl keh “kyā un ke ḳhilāf qitāl nah kareṅ?” aur jawāb meṅ Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā yeh irshād farmānah keh “nahīṅ (ya‘nī un ke ḳhilāf tum jaṅg nah karo) jab tak woh Namāz paṛhte raheṅ.” Yaqīnan un ke sāth jaṅg se rok diyā gayā jab tak woh Namāz paṛhte raheṅ jo keh Dīne Islām kī păhchān hai. Un ke ḳhilāf jaṅg nah karne kā ḥukm Ummat meṅ fitnah bhaṛ‘arẓ kiyā: Uṭhne aur Dīn meṅ iḳhtelāf paidā hone ke ḳhadshah ke peshe naẓar irshād farmāyā gayā hai.”

Murād yeh hai keh Musalmānoṅ ke dar-miyān qatl-o ġhārat-garī aur ḳhūn ḳharābah ke fitnah se bachne ke liye ḥukm-rānoṅ kī bad-a‘māliyoṅ par bhī ṣabr-o ẓabṭ kar ke pur-amn ṭarīqah se ā’īnī aur jamhūrī jidd-o jăhd kī ijāzat dī ga’ī hai, musallaḥ jaṅg yā qitāl kī nahīṅ.

5. Isī maẓmūn par mabnī Ḥadīs̱ ko Sunan Abī Dāwūd meṅ Ḥaẓrat Ḍabbah bin Miḥsan ke ṭarīq se Ḥaẓrat Ummi Salamah raḍiya Allāhu ‘anhā se riwāyat kiyā gayā haio Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

(1) Mubārakfūrī fī Tuḥfaṫ al-Aḥwadẖī, 6: 138

سَتَكُوْنُ عَلَيْكُمْ أَئِمَّةٌ تَعْرِفُوْنَ مِنْهُمْ وَتُنْكِرُوْنَ، فَمَنْ أَنْكَرَ، قَالَ أَبُوْ دَاوُدَ: قَالَ هِشَامٌ: بِلِسَانِهِ، فَقَدْ بَرِيءَ، وَمَنْ كَرِهَ بِقَلْبِهِ فَقَدْ سَلِمَ، وَلَكِنْ مَنْ رَضِيَ وَتَابَعَ. فَقِيْلَ: يَا رَسُوْلَ اللهِ، أَفَلَا نَقْتُلُهُمْ؟ قَالَ ابْنُ دَاوُدَ: أَفَلَا نُقَاتِلُهُمْ؟ قَالَ: لَا، مَا صَلَّوْا.(1)

"‘An-qarīb tumhāre ūpar aise ḥukm-rān ā’eṅge jo achçhe kām bhī kareṅge aur bure bhī. Imām Abū Dāwūd bayān karte haiṅ keh Hishām ne kahā: Pas jis ne apnī zabān se nā-pasandīdagī kā iẓhār kiyā woh bariyuẕ-ẕimmah ho gayā. Jis ne dil meṅ burā jānā woh bhī bach gayā lekin jo raẓī huwā (aur un ke bure kāmoṅ kī tā’īd yā pairawī kī) woh bar-bād huwā. ‘Arẓ kiyā gayā: Yā Rasūl Allāh! Kyā ham unheṅ qatl kar deṅ? Ibn Dāwūd ke alfāẓ haiṅ: Kyā ham unse jaṅg kareṅ? Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Nahīṅ jab tak woh Namāz paṛhte haiṅ (ya‘nī jab tak woh Musalmān haiṅ un se jaṅg nahīṅ kī jā saktī)."

Darje bālā Aḥādīs̱e Nabawī aur un kī shurūḥāt meṅ ba-ṭaure ḳhāṣ do chīzoṅ kī waẓāḥat ho rahī hai: Păhlī yeh keh Musalmān ḥukm-rānoṅ ke fisq-o fujūr aur Dīnī mudāhanat ke ḳhilāf fitna-o fasād aur ḳhūn-rezī ke ḳhadshe ke bā‘is̱ jahān musallaḥ Baġhāwat ki mumāna‘at hai wahāṅ aisī ḥukūmatoṅ ko rāhe rāst par lāne ke dīgar pur-amn ṭarīqe maujūd haiṅ jinheṅ ba-rū’e kār lānā chāhiye.

Dūsrī aham bāt yeh hai keh jab tak ḥukm-rān Kufre Bawāh ya‘nī ṣarīḥ aur qaṭ‘ī kufr ke murtakib nah hoṅ un ke ḳhilāf musallaḥ

(1) Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Sunnah, bābu fī qitāli al-Ḳhawārij, 4: 242, raqm: 4760

Baġhāwat durust nahīṅ hogī aur agar in ḥālāt meṅ kisī ne sharī‘at aur aḥkāme Islām ke ḳhilāf nifāz̲ kā kā nām le kar bhī musallaḥ Baġhāwat kar dī to use bhī ṭāqat ke z̲arī‘e ḳhatm karnā ẓarūrī ho jātā hai.

Faṣl Chahārum

Dăhshat-gardī aur Baġhāwat ke Ḳhilāf A’imma’e Arba‘ah wa dīgar Akābirīne Ummat ke Fatāwá

Baġhāwat aur Dăhshat-gardī pur-amn muʻāshare ke liye kitnī ḳhaṭar-nāk hai aur us kī mumānaʻat kyūṅ kī ga'ī hai? Is kī waẓāḥat to bābe hāẕā kī faṣl duwum "Jurme Baġhāwat kī saṅgīnī aur us kī sazā" meṅ qadre tafṣīl se guzar chukī hai. Yahāṅ ham muʻāmale kī nauʻīyat-o ḥassāsīyat ke peshe naẓar Aḥādīs̱ ke baʻd akābir A'immah ke fatāwá iḳhteṣār ke sāth darj kar rahe haiṅ tā-keh yeh bāt wāẓeḥ ho jā'e keh chaudah sau sālah tārīḳhe Islām meṅ is bāb par Ummat meṅ kabhī bhī iḳhtelāf nahīṅ rahā. A'imma'e Arbaʻah ke baʻd numā'indah Fuqahā'e kirām, ʻUlamā'e ʻUẓẓām kī ārā' pesh karte huwe tartībe zamānī ko malḥūẓ rakhā gayā hai.

1. Dăhshat-gardoṅ se Qitāl par Imāme Aʻẓam Abū Ḥanīfah ﷛ kā Fatwá

Dăhshat-gard guroh ke sāth jaṅg karne ke ḥawāle se Imām Aʻẓam Abū Ḥanīfah raḍiya Allāhu ʻanhu apnī kitāb **al-Fiqhu al-absaṭ** meṅ farmāte haiṅ:

فقاتل أهل البغي بالبغي لا بالكفر. و كن مع الفئة العادلة. و لا تكن مع أهل البغي. فإن كان في أهل الجماعة فاسدون ظالمون. فإن فيهم أيضاً صالحين يعينونک عليهم، و إن كانت الجماعة باغية فاعتزلهم و اخرج إلى غيرهم. قال الله تعالى: ﴿اَلَمْ تَكُنْ اَرْضُ اللّٰهِ

وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوْا فِيْهَا﴾[1]، ﴿اِنَّ اَرْضِيْ وَاسِعَةٌ فَاِيَّايَ فَاعْبُدُوْنِ﴾[2].[3]

“Bāghī Dăhshat-gard guroh ke sāth jaṅg karo is waj·h se nahīṅ keh woh kufr par haiṅ bal-keh is liye keh woh Bāġhī haiṅ aur wājibul-qatl haiṅ. Mu‘āshare meṅ bad-amnī phailāne ke ẕimmah-dār haiṅ. Hameshah koshish karnī chāhiye keh mŏ‘tadil-fikr logoṅ kī saṅgat iḳhtiyar kī jā’e aur (agar ittefāqan aisī naubat ā jā’e to) mu‘āshare ko bad-amnī aur fasād se maḥfūẓ rakhne ke liye ḥukūmat kā sāth diyā jā’e nah keh Dăhshat-gard Bāġhiyoṅ kā. Farẓ kareṅ keh hai’ate ijtemā‘i meṅ jahān kuçh log agar mufsid aur ẓālim haiṅ to wahīṅ ba‘ẓ log nekū-kār bhī hote haiṅ. yehī nek aur ṣāleḥ log un gum-rāh logoṅ ke ḳhilāf āp kī madad kareṅge. Ba-farẓe maḥāl agar logoṅ ki akṡarīyat hī musallaḥ Baġhāwat par utar ā’e to ahle ḥaq ko chāhiye keh woh un Bāġhiyoṅ se ‘aláḥidagī iḳhtiyār kar leṅ aur un ke ‘ilāwah dūsre logoṅ kī ṭaraf hijrat kar jā’eṅ jaisā kehat kā farmān hai: ﴿Kyā Allāh kī zamīn farāḳh nah thī keh tum us meṅ (kahī) hijrat kar jāte?﴾ aur ﴿Be-shak merī zamīn kushādah hai so tum merī hī ‘ibādat karo.﴾

(1) al-Nisā, 4: 97

(2) al-‘Ankabūt, 29: 56

(3) Abū Ḥanīfah fī al-Fiqh al-absaṭ (Majmū‘ah al-‘aqīdah wa-‘ilm al-kalām lil-Shayḳh Zāhid al-Kawtharī), bābu fī al-qadr: 606, 607

Musallaḥ Baġhāwat par Imām Ṭaḥāwī al-Ḥanafī رحمة الله عليه kā Fatwá

Maẕhabe Imāme A‘ẓam Abū Ḥanīfah raḍiya Allāhu ‘anhu ke jalīlul-qadr Imām, Abū Ja‘far Ṭaḥāwī (239_321 Hijrī) farmāte haiṅ:

”ولا نرى السّيف على أحدٍ مِنْ أمّةِ محمدٍ إلّا من وجَب عليه السّيف، ولا نريٰ الخروج على أئمتنا وولاة أمورنا، وإن جاروا، ولا ندعو عليهم، ولا ننزع يداً من طاعتهم.[1]

“Ham ḥukūmat-o salṭanat ke ḳhilāf ‘askarī Baġhāwat ko jā’iz nahīṅ samajhte ḳhwāh woh ḳhaṭā-kār hī ho. Aur nah hī un kī ŏthŏriṭī ko chălinj karte haiṅ.”

Imām Ibn Abī al-‘Izz al-Ḥanafī raḥmatu Allāhi ‘alayh ne Imām Ṭaḥāwī raḥmatu Allāhi ‘alayh kī is ‘ibārat koī sharḥ meṅ **Ṣaḥīḥ Muslim** meṅ Ḥaẓrat ‘Awf bin Mālik raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat kī ga’ī hai, jis ke āḳhir meṅ Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā ṣarīḥ ḥukm hai keh agar umarā’ wa ḥukamā‘ shirār aur lā’iqe nafrat bhī hoṅ, tab bhī jab tak Musalmān haiṅ un ke ḳhilāf musallaḥ Baġhāwat aur Ḳhurūj jā’iz nahīṅ.

Isī ṭarḥ ḥukme Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam “ولا ينزعن يداً من طاعتة” (tum ḥukūmat kī hākimīyat aur ŏthŏriṭī se hargiz hāth nah khīṅchnā) ko bhī unhoṅ ne apne mauqif kī tā’īd meṅ pesh kiyā hai. Isī băḥs̱ ko jārī rakhe huwe Imām Ibn Abī al-‘Izz al-Ḥanafī ne mazīd likhā hai:

(1) Ṭaḥāwī fī al-‘Aqīdah al-Ṭaḥāwīyah, raqm: 71, 72

”فقد دل“ الكتاب والسنة على وجوب طاعة أولى الأمر ما لم يأمروا بمعصيةٍ. فتأمل قوله تعالىٰ: ﴿اَطِيْعُوا اللّٰهَ وَاَطِيْعُوا الرَّسُوْلَ وَاُولِی الْاَمْرِ مِنْكُمْ﴾(1) كيف قال: ﴿اَطِيْعُوا الرَّسُوْلَ﴾ ولم يقل: ”وَاَطِيعُوا أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُم“. لأنّ أولى الأمر لا يفردون بالطاعة، بل يطاعون فيما هو طاعة الله ورسوله. وأعاد الفعل مع الرسول ﷺ، لأنّه هو معصومٌ. ”وأولو الأمر“ لا يطاع إلا فيما هو طاعة الله ورسوله. وإما لزوم طاعتهم (وإن جاروا) فلأنه يترتب على الخروج عن طاعتهم من المفاسد أضعاف ما يحصل من جورهم.(2)

“Kitāb-o Sunnat ke aḥkāmāt is bāt ko s̱ābit karte haiṅ keh ḥukūmate waqt kī us waqt tak iṭā‘at lāzim hai jab tak woh ma‘aṣiyat kā ḥukm nah de. Āp Allāh Ta‘ālá ke irshād par ġhaur kareṅ: “Tum Allāh kī iṭā‘at karo aur Rasūl (ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam) kī iṭā‘at karo aur apne meṅ se (ahle ḥaq) ṣāḥibāne amr kī”. Allāh Ta‘ālá ne farmāyā hai: “Tum Rasūl kī iṭā‘at karo.” Yeh nahīṅ farmāyā keh “tum ṣāḥibāne amr kī iṭā‘at karo” kyūṅ-keh ūlul-amr iṭā‘at ke sāth munfarid aur ḳhāṣ nahīṅ hai bal-keh un kī iṭā‘at usī mu‘āmale meṅ kī jāti hai jo Allāh Ta‘ālá aur us ke Rasūl kī iṭā‘at ke tăḥt ho. Allāh Ta‘ālá ne fe‘le iṭā‘at ko ṣirf Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke sāth duhrāyā haikk

(1) al-Nisā’, 4: 59

(2) Ibn Abī al-‘Izz fī Sharḥ al-‘Aqīdah al-Ṭaḥāwīyah: 282

Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ma‘ṣūm haiṅ. Jab-keh Aḥkām kī iṭā‘at usī amr meṅ kī jātī hai jis meṅ Allāh Ta‘ālá aur us ke Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī iṭā‘at ho. Hān un ke ẓālim hone ke bā-wujūd un kī ŏthŏriṭī ko taslīm karne kā sabab yeh hai keh un ke mafāsid ke bā‘is̱ un ke ḳhilāf musallaḥ Ḳhurūj aur Baġhāwat, un kī nā-inṣāfiyoṅ kī waj·h se janm lene wālī ḳharabiyoṅ se ka’ī gunā ziyādah ḳharābiyoṅ kā bā‘is̱ hogī (is liye baṛī tabāhī aur nuqṣān se bachnā lāzim hai).”

2. Dăhshat-gardoṅ ke Ḳhilāf Imām Mālik رحمۃ اللہ علیہ kā Fatwá

Dăhshat-gardoṅ kī sar-kobī ke bāre meṅ Mālikī fiqh kī ma‘rūf kitāb **“al-Mudawwanatu al-kubrá”** meṅ Imām Saḥnūn ne Imām Mālik raḥmatu Allāhi ‘alayh se yūṅ riwāyat kiyā hai:

قال مالک فی الإباضية، والحرورية، وأهل الأهواء كلهم أرى أن يستتابوا، فإن تابوا، وإلا قتلوا. قال ابن القاسم: وقال مالک فی الحرورية وما أشبههم: إنهم يقتلون إذا لم يتوبوا إذا كان الإمام عدلًا. فهذا يدلک على أنهم إن خرجوا على إمام عدل وهم يريدون قتاله ويدعون إلى ما هم عليه دعوا إلى الجماعة والسنة، فإن أبوا اقتلوا.

قال: ولقد سألت مالكا عن أهل العصبية الذين كانوا بالشام، قال مالك: أرى للإمام أن يدعوهم إلى الرجوع، وإلى مناصفة الحق بينهم، فإن رجعوا وإلا قوتلوا.[1]

“Imām Mālik ne (Ḳhārijiyoṅ ke guroh) Ibāḍīyah, Ḥarūrīyah aur Ahle Ahwā’ (gum-rāh ṭolah) ke bāre meṅ farmāyā keh unheṅ păhle (intehā-pasandī aur Dăhshat-gardī se) taubah karne kī da‘wat dī jā’e, agar woh taubah kar leṅ to unheṅ çhoṛ diyā jā’e warnah qatl kar diyā jā’e. Imām Ibn Qāsim kăhte haiṅ keh Imām Mālik ne Ḥarūrīyah aur un ke misl dīgar gum-rāh (Dăhshat-gard) gurohoṅ ke bāre meṅ farmāyā: Agar woh apnī taḳhrībī sar-garmiyoṅ se taubah nah kareṅ to unheṅ qatl kar diyā jā’e ba-sharṭe-keh riyāsat Muslim ho. Yeh qaul tumheṅ is bāt kī răh-numā’ī farāham kartā hai keh agar woh Musalmān riyāsat ke ḳhilāf Baġhāwat kareṅ aur us ke sāth jaṅg kā irādah kareṅ aur us se apne manshūr ko qubūl karne kā muṭālabah kareṅ to unheṅ păhle Musalmānoṅ kī aksarīyat aur qānūn ke dā’ere meṅ palaṭne kī da‘wat dī jā’e, agar woh inkār kareṅ to unheṅ qatl kiyā jā’e.

“Imām Saḥnūn kăhte haiṅ: Maiṅ ne Imām Mālik raḥmatu Allāhi ‘alayh se Shām ke ‘aṣabīyat-pasand guroh ke bāre meṅ istifsār kiyā to Āp ne farmāyā: Mere ḳhayāl meṅ ḥukūmat ko chāhiye keh unheṅ apne mauqif se rujū‘ karne aur bā-hamī inṣāf kī da‘wat de, agar woh palaṭ ā’eṅ to ṭhīk warnah unheṅ qatl kar denā chāhiye.”

(1) Saḥnūn fī al-Mudawwanat al-kubrá, 3: 94

3. Dăhshat-gard Bāġhiyoṅ ke Ḳhilāf Imām Shāfi‘ī رحمۃ اللہ علیہ kā Fatwá

Dăhshat-gardī aur ḳhun-rezī kī har daur meṅ shakleṅ badaltī rahī haiṅ lekin ẕehnīyat ek hī rahī hai. Is kī ibtedā’ Ḳhawārij se hū’ī aur pūrī tārīḳhe Islām meṅ un kā tasalsul jārī rahā jo ab bhī hai. Chunāṅ-cheh tamām A’imma’e kirān ne fardan fardan is Dăhshat-gardānah rujḥān aur Ḳhārijīyat-zadah firkr-o ‘amal ke ḳhilāf fatāwá jārī farmā’e. Un A’imma’e kiram meṅ Ummat ke jalīlul-qadr peshwā Imām Shāfi‘ī raḍiya Allāhu ‘anhu bhī shāmil haiṅ, Āp ne Dăhshat-gardoṅ ke muta‘alliq farmāyā:

ولو أن قومًا كانوا فى مصر أو صحراء فسفكوا الدماء وأخذوا الأموال، كان حكمهم كحكم قطّاع الطريق، وسواء المكابرة فى المصر أو الصحراء، ولو افترقا كانت المكابرة فى المصر أعظمهما.(1)

“Agar ko’ī shar-pasand guroh kisī shăhr meṅ yā kisī ṣaḥrā wa bayābān meṅ ḳhūn-rez kār-rawā’ī kare aur logoṅ se māl-o asbāb çhīn le to un (kī sazā) kā ḥukm rāh-zanoṅ kī ṭarḥ hai. Aur lūṭ-khasoṭ aur ḥaq-talafī shăhrī ābādī meṅ ho yā jaṅgal-o bayābān meṅ, saṅgīnī ke leḥāẓ se bar-ā-bar hai. Agar unheṅ judā judā bhī dekhā jā’e to shăhrī ābādiyoṅ lūṭ-khasoṭ aur qatl-o ġhārat-garī ziyādah bhayānak hai.”

Imām Shāfi‘ī raḥmatu Allāhi ‘alayh mazīd farmāte haiṅ:

(1) Shāfi‘ī, Kitāb al-Umm, 4: 218

فإذا دعى أهل البغى فامتنعوا من الإجابة فقاتلوا ... فإنما أبيح قتال أهل البغى ما كانوا يقاتلون، وهم لا يكونون مقاتلين أبدا إلا مقبلين ممتنعين مريدين. فمتى زايلوا هذه المعانى فقد خرجوا من الحال التى أبيح بها قتالهم، وهم لا يخرجون منها أبدا إلا إلى أن تكون دماؤهم محرمة كهى قبل.[1]

“Jab Bāġhī Dăhshat-gardoṅ ko rāhe rāst kī ṭaraf palaṭne kī da‘wat dī jā’e aur woh use qubūl karne se gurezāṅ hoṅ to un ke sāth jaṅg kī jā’egī. ... Pas Bāġhī ‘anāṣir ke sāth jaṅg us waqt tak jā’iz hai jab tak woh musallaḥ ‘askarī kār-rawā’iyāṅ karte raheṅ. Woh ‘askarī kār-rawā’iyāṅ hameshah jārī nahīṅ rakh sakte bal-keh kabhī woh sāmne ā’eṅge aurkabhī irādī ṭaur par maḳhfī (gorillah) sar-garmiyoṅ meṅ mulawwas̱ raheṅge. Lehāẕā jab bhī mukammal ṭaur par pur-amn ho jā’eṅ to woh apne ḳhilāf jaṅg ke jawāz kī ḥālat se nikal ā’eṅge, aur agar woh ‘askarī kār-rawā’iyoṅ se bāz raheṅge to un kā ḳhūn pǎhle kī ṭarḥ do-bārah ḥarām hogā.”

4. Musallaḥ Baġhāwat ke Ḳhilāf Imām Aḥmad bin Ḥanbal رضي الله عنه kā ‘Amal aur Fatwá

Ftinah-parwarī, Dăhshat-gardī aur ḳhūn-rezī se ḥattál-was‘a bachne ke liye A’imma’e kirām ne hameshah e‘tedāl-pasandī ẓabt-o taḥammul aur ham-āhaṅgī kā dars diyā hai. Chunāṅ-cheh Imām Aḥmad bin Ḥanbal raḥmatu Allāhi ‘alayh ne ḳhalqe Qur’ān jaise

(1) Shāfi‘ī, Kitāb al-Umm, 4: 218

īmānīo mas'ale par shadīd dabā'o aur be-panāh taklīfeṅ ḥattá keh qaid-o band aur koṛoṅ kī ṣu'ūbateṅ bar-dāsht karne ke bā-wujūd 'āmmatul-Muslimīn ko ḥukūmate waqt ke ḳhilāf baġhawat par nahīṅ uksāyā. Ḳhalqe Qur'ān kā fitnah Ummate Muslimah ke liye ḳhaṭar-nāk-tarīn fitnoṅ meṅ se ek thā jo Mu'tazilah ke intehā-pasandānah 'aqā'id kī paidā-wār thā aur us ne ḥukm-rānoṅ ko apnī lapeṭ meṅ le liyā thā. Ḳhawārij ke fikrī wāris "Mu'tazilah" riyāsat ke aham umūr meṅ achçhī ḳhāṣṣī mudāḳhalat karte the. yehī waj·h hai keh us daur meṅ Baġhdād aur bilāde Islām kī baṛī baṛī shaḳhṣīyāt ḥukūmatī muḳhālafat aur maẓālim kā shikār hū'īṅ jin meṅ ḳhuḍ Imām Aḥmad bin Ḥanbal bhī shāmil the. Isī fitnah ḳhalqe Qur'ān ke sabab Āp ko koṛe mārega'e aur Āp kī shahādat wāqe' ho ga'ī lekin zindagī bhar Āp ne logoṅ ko Baġhāwat aur ḥukūmat ke ḳhilāf musallaḥ Ḳhurūj se roke rakhā. Āp kī isteqāmat aur ṣabr-o tahammul k yeh wāqe'āt bŏhat sī ma'rūf kutub meṅ manqūl haiṅ. Chunāṅ-cheh Abū Bakr Ḳhallāl ne apnī kitāb "**al-Sunnah**" meṅ ṣaḥīḥ isnād ke sāth is kī tafṣīl bayān kī hai.

Ḥaẓrat Abū Ḥārith farmāte haiṅ keh unhūṅ ne Imām Abū 'Abd Allāh Aḥmad ibn Ḥanbal se Baġhāwat kī us taḥrīk ke muta'alliq pūçhā jo baġhdād meṅ ḥukūmat ke ḳhilāf chal rahī thi. Kyūṅ-keh Banū 'Abbās ke ḥukm-rān Mu'tazilah se muta'assir ho kar 'āmmatul-Muslimīn ke liye mushkilāt paidā kar rahe the. Imām Aḥmad ibn Ḥanbal se jab ḥukūmat muḳhālif Baġhāwat meṅ shumūlīyat aur sar-parastī kī dar-ḳhwāst kī ga'ī to Āp ne jo kalimāt adā farmā'e woh kitne wāẓeḥ aur ṣarīḥ haiṅ, mulāḥaẓah hoṅ:

سُبْحَانَ اللهِ، الدِّمَاءَ، الدِّمَاءَ، لَا أَرَى ذَلِكَ، وَلَا آمُرُ بِهِ، الصَّبْرُ عَلَى مَا نَحْنُ فِيهِ خَيْرٌ مِنَ الْفِتْنَةِ يُسْفَكُ فِيهَا الدِّمَاءُ، وَيُسْتَبَاحُ فِيهَا الْأَمْوَالُ، وَيُنْتَهَكُ فِيهَا الْمَحَارِمُ.[1]

“Subḥāna Allāh. Ḳhūn-rezī? Ḳhūn-rezī? Maiṅ ise jā’iz nahīṅ samajhtā, Nah maiṅ is kā ḥukm detā hūṅ. Ham (ḥukūmat dabā’o ke natīje meṅ) jis ṣūrate ḥāl se do chār haiṅ is par ṣabr karnā is fitna’e Baġhāwat se beh-tar hai. jis meṅ Musalmānoṅ ke nā-ḥaq ḳhūn bahā’e ja’eṅ, māl lūṭe jā’eṅ aur ‘izzateṅ aur ḥurmateṅ pā-māl hoṅ.”

Logoṅ ne phir iṣrāt kiyā aur kahā keh kyā āj ham ek aise fitnah meṅ mubtalā’ nahīṅ jis ko ḳhatm karne ke liye Jihād ẓarūrī ho jātā hai? Muḳhāṭib kī bāt sun kar Āp ne farmāyā: Bilā shub·hah yeh ek fitnah hai jo thoṛe dinoṅ meṅ ḳhatm ho jā’egā lekin agar is ke muqābale meṅ talwāreṅ niyām se nikal ā’eṅ to qatle ‘ām hogā aur amn aur ḳhair ke darwāze band ho jā’eṅge lehāẕā āp in ḥālā ko ṣabr-o taḥammul ke sāth guzārne kī talqīn farmāte rahe.

Ḳhalīfah Wāthik Billāh ke ‘ăhd meṅ Baġhāwat ne jab ziyādah zor pakaṛ liyā to tamām Fuqahā’e Baġhdād jam‘a ho kar Imām Aḥmad ibn Ḥanbal raḥmatu Allāhi ‘alayh ke pās ḥāẓir huwe aur bigaṛtī hū’ī ṣūrate ḥāl kā taẕkirah kiyā. Āp ne un se pūçhā keh woh kyā chāhte haiṅ. Tamām jalīlul-qadr ‘Ulamā’ ne muttafqah ṭaur par ‘arẓ kiyā keh ham Āp se mashwarah karne ā’eṅ hain kyūṅ-keh ham to ḥukūmatī mauqif se taṅg ā chuke haiṅ aur ḳhalīfah Wāthik Billāh ke ḳhilāf

(1) Ḳhallāl fī al-Sunnah, bābu al-inkāri ‘alá man ḳharaja ‘alá al-sulṭāni: 132, raqm: 89

Is riwāyat kī sanad ṣaḥīḥ hai.

Baġhāwat meṅ shāmil ho kar us kā taḳhtah ulaṭnā chāhte haiṅ. Āp ne unheṅ samjhyā āaur farmāyā keh bilā shub·hah mu‘āmalah ḳhaṭar-nāk ho chukā hai magar āp log ḥukūmat kī ŏthŏriṭī aur ḥākimīyat ko chălinj karne kā irādah tark kar deṅ. Aḥmad ibn Ḥanbal ne zor de kar farmāyā:

عَلَيْكُمْ بِالنَّكِرَةِ بِقُلُوبِكُمْ، وَلاَ تَخْلَعُوا يَدًا مِنْ طَاعَةٍ، وَلاَ تَشُقُّوا عَصَا الْمُسْلِمِينَ، وَلاَ تَسْفِكُوا دِمَاءَكُمْ وَدِمَاءَ الْمُسْلِمِينَ مَعَكُمْ، انْظُرُوا فِي عَاقِبَةِ أَمْرِكُمْ، وَاصْبِرُوا حَتَّى يَسْتَرِيحَ بَرٌّ، أَوْ يُسْتَرَاحَ مِنْ فَاجِرٍ. لاَ، هَذَا خِلاَفُ الآثَارِ الَّتِي أُمِرْنَا فِيهَا بِالصَّبْرِ.(1)

"Tum dil meṅ is mas‘alah ko bura samajho lekin ḥukūmate waqt kī ḥākimīyat ya‘nī naẓm aur ŏthŏriṭī ko chălinj nah karo aur Musalmānoṅ kī quwwat aur waḥdat ko nah toṛo aur apnā aur Musalmānoṅ kā ḳhūn mat bahā'o aur apne is mu‘āmalah ke anjām par ġhaur karo aur ṣabr karo yahāṅ ta keh nek āḍamī ko āram mile yā fāsiq-o fājir se çhuṭkārā ḥāṣil ho jā'e. Aur yeh Ḳhurūj un ā̱sar (ya‘nī Ṣaḥābah wa Tābi‘īn kī riwāyāt aur ta‘līmāt) ke ḳhilāf hai jin meṅ hameṅ aise ḥālāt meṅ ṣabr kā ḥukm diyā gayā hai."

5. Baġhāwat ke bāre meṅ Imām Sufyān T̲h̲awrī رحمۃ اللہ علیہ kā Fatwá

Amīr al-Mu'minīn fī al-Ḥadī̱s Imām Sufyān T̲h̲awrī raḥmatu Allāhi ‘alayh (mutawaffá 161 Hijrī) se logoṅ ne ḳhalīfah Hārūn al-

(1) Ḳhallāl fī al-Sunnah, bābu al-inkāri ‘alá man ḳharaja ‘alá al-sulṭāni: 133, raqm: 90

Rashīd ke muqābale meṅ musallaḥ jidd-o jăhd ke muta‘alliq fatwá māṅgā aur Āp ko Bāġhiyānah taḥrīk meṅ shumūlīyat kī ṭaraf mutawajjih kiyā lekin Āp ne bhī logoṅ ko smajhāyā aur ṣabr-o taḥammul ke sāth fitne se dūr răhne kī talqīn farmā’ī aur sā’il se kahā:

كَفَيْتُكَ هَذَا الأَمْرَ، وَنَقَّرْتُ لَكَ عَنْهُ، اجْلِسْ فِي بَيْتِكَ.(1)

“Maiṅ ne tujhe is mu‘āmalah se be-niyāz kar diyā hai aur mu‘āmale kī waẓāḥat kar dī hai. Tum is Baġhāwat kī taḥrīk se bil-kul alag raho.”

6. Baġhāwat ke bāre meṅ Imām Māwardī رحمۃ اللہ علیہ kā Fatwá

Imām Māwardī raḥmatu Allāhi ‘alayh (mutawaffá 450 Hijrī) ne “**al-Aḥkāmu al-sulṭānīyah**” meṅ Bāġhiyoṅ aur Dăhshat-gardoṅ ke bāre meṅ tafṣīlī aḥkām bayāṅ kiye haiṅ. Un kā qaul hai keh Bāġhiyoṅ se jaṅg kī jā’egī tā-āṅ-keh woh ḥukūmat ke naẓm ko taslīm kar leṅ. Imām Māwardī raḥmatu Allāhi ‘alayh ne is amr kā istinbāṭ Sūratu al-Ḥujurāt kī dajre ẕaul Āyat nambar 9 se kiyā hai:

وَإِنْ طَآئِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِيْنَ اقْتَتَلُوْا فَأَصْلِحُوْا بَيْنَهُمَا ۚ فَإِنْم بَغَتْ إِحْدٰهُمَا عَلَى الْأُخْرٰى فَقَاتِلُوا الَّتِيْ تَبْغِيْ حَتّٰى تَفِيْءَ إِلٰى أَمْرِ اللّٰهِ ۚ فَإِنْ فَآءَتْ فَأَصْلِحُوْا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوْا ۖ إِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِيْنَ ۝

(1) Ḳhallāl fī al-Sunnah, bābu al-inkāri ‘alá man ḳharaja ‘alá al-sulṭāni: 137, raqm: 96

"Aur agar Musalmānoṅ ke do guroh āpas meṅ jaṅg kareṅ to un ke dar-miyān ṣulḥ karā diyā karo, phir agar un meṅ se ek (guroh) dūsre par ziyādatī aur sar-kashī kare to us (guroh) se laṛo jo ziyādatī kā murtakib ho rahā hai yahān tak keh woh Allāh Ta‘ālá ke ḥukm kī ṭaraf lauṭ ā'e, phir agar woh rujū‘ kar le to donoṅ ke dar-miyān ‘adl ke sāth ṣulḥ karā do aur inṣāf se kām lo, be-shak Allāh inṣāf karne wāloṅ ko bŏhat pasand farmātā hai."

Imam Māwardī raḥmatu Allāhi ‘alayh ne is Āyate mubārakah se darje zail nikāt aḳhz kiye haiṅ:

1. وفی قوله: ﴿فَإِنم بَغَتْ إِحْدٰهُمَا عَلَى الْأُخْرٰى﴾ وجهان: أحدهما بغت بالتعدى فی القتال، والثانی بغت بالعدول عن الصلح.

Āyate mazkurah ke alfāẓ فَإِنم بَغَتْ إِحْدٰهُمَا عَلَى الْأُخْرٰى ke do maṭlab heṅ sakte haiṅ: Ek yeh keh jaṅg meṅ ziyādatī kar ke Bāġhī ho jā'e, dūsrah yeh keh ṣulḥ se rū-gardānī kar ke Bāġhī ho jā'e.

2. وقوله ﴿فَقَاتِلُوا الَّتِى تَبْغِى﴾ يعنى بالسيف ردعا عن البغى وزجرا عن المخالفة.

"فَقَاتِلُوا الَّتِى تَبْغِى kā maṭlab yeh hai keh un se musallaḥ jaṅg kī jā'e tā-keh woh Baġhāwat aur muḳhālafat se bāz ā jā'eṅ."

3. وفی قوله تعالى: ﴿حَتّٰى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللّٰهِ﴾: حتى ترجع إلى الصلح الذى أمر اللّٰه تعالٰى به وهو قول سعيد بن جبير.

“حَتّٰى تَفِيۡٓءَ اِلٰۤى اَمۡرِ اللّٰهِ kā Ḥaẕrat Sa‘id bin Jubayr raḍiya Allāhu ‘anhu ne yeh mafhūm bayān kiyā hai tā-āṅ-keh us ṣulḥ kī jānib lauṭ ā’eṅ jis ka Allāh ne ḥukm diyā hai.”

4. ﴿فَإِنْ فَآءَتْ﴾ أی رجعت عن البغي.[1]

“فَإِنْ فَآءَتْ kā maṭlab yeh hai keh Baġhāwat tark kad deṅ.”

7. Dăhshat-gardoṅ kī Sar-kobī Wājib hai – Imām Sarḳhasī رحمۃ اللہ علیہ kā Fatwá

Fiqhe Ḥanafī ke ‘aẓīm Imām Shamsh al-A’immah Imām Sarḳhasī (mutawaffá 483 Hijrī) ne Bāġhī guroh kī sar-kobī ko nah ṣirf jā’iz bal-keh farẕ qarār diyā hai. Ẕail meṅ Imām Sarḳhasī raḥmatu Allāhi ‘alayh kā fatwá mulāḥaẓah ho:

فحينئذ يجب على من يقوى على القتال أن يقاتل مع إمام المسلمين الخارجين لقوله تعالى: ﴿فَإِنْم بَغَتْ اِحْدٰهُمَا عَلَى الْأُخْرٰى فَقَاتِلُوا الَّتِيْ تَبْغِيْ﴾[2] والأمر حقيقة للوجوب، ولأن الخارجين قصدوا أذى المسلمين وإماطة الأذى من أبواب الدين، وخروجهم معصية ففي القيام بقتالهم نهي عن المنكر وهو فرض ولأنهم يهيجون الفتنة. قال ﷺ: الفتنة نائمة لعن الله من

(1) Māwardī fī al-Aḥkām al-suṭānīyah: 59

(2) al-Ḥujurāt, 49: 9

أيقظها. فمن كان ملعونا على لسان صاحب الشرع صلوات الله عليه يقاتل معه.[1]

“Pas us waqt har us shaḳhs par jo jaṅg meṅ shirkat karne kī ṭāqat aur quwwat rakhtā ho wājib hogā keh woh Allāh Ta‘ālá ke is qaul ﴾Phir agar un meṅ se ek (guroh) dūsre par ziyādatī aur sar-kashī kare to us (guroh) se laṛo jo ziyādatī kā murtakib ho rahā hai﴿ Bāġhiyoṅ ke ḳhilāf musallam ḥukūmat kī madad kare. Yahāṅ amr, wujūb ke liye āyā hai kyūṅ-keh Ḳhurūj-o Baġhāwat karne wāloṅ ne Musalmānoṅ ko aẕīyat dene kā manṣūbah banāya hai. Isī ṭarḥ taklīf-o aẕīyat ko dūr karnā Dīn ke umūr meṅ se hai aur un kā yeh Ḳhurūj ma‘ṣiyat ke ẕumrah meṅ āyā hai. So un ke ḳhilāf Jihād karnā nahyi ‘ani al-munkar hai jo keh farẓ hai is liye keh woh fitnah ko hawā dete haiṅ. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Fitnah soyā huwā hotā hai aur Allāh Ta‘ālá us shaḳhṣ par la‘nat bheje jis ne use jagāyā. Aur jo ṣāḥibe sharī‘at ‘alayhi al-ṣalātu wa-al-salām kī zabāne aqdas se mal‘ūn qarār pā chukā us ke ḳhilāf Jihād kiyā jānā chāhiye.”

8. Dăhshat-gardoṅ ko Qatl kar denā chāhiye – Imām Kāsānī رحمة الله عليه kā Fatwá

Fiqhe Ḥanafī mash·hur kitāb **Badā’i‘u al-ṣanā’i‘** ke muṣannif Imām Kāsānī raḥmatu Allāhi ‘alayh (mutawaff 587 Hijrī) kā fatwá hai

(1) Sarḳhasī fī Kitāb al-Mabsūṭ, 10: 124

keh Bāġhī Dăhshat-gardoṅ ko fasād fil-arẓ ke ḳhātimah ke liye qatl kiyā jānā chāhiye. Woh likhte haiṅ:

ولأنهم ساعون فى الأرض بالفساد، فيقتلون دفعا للفساد على وجه الأرض. وإن قاتلهم قبل الدعوة لا بأس بذلک، لأن الدعوة قد بلغتهم لكونهم فى دار الإسلام ومن المسلمين أيضا. ويجب على كل من دعاه الإمام إلى قتالهم أن يجيبه إلى ذلک، ولا يسعه التخلف إذا كان عنده غنا وقدرة لأن طاعة الإمام فيما ليس بمعصية فرض، فكيف فيما هو طاعة.[1]

“Chūṅ-keh woh Dăhshat-gardī ke murtakib hote haiṅ so unheṅ Dăhshat-gardī ke ḳhātimah kī ḳhāṭir qat kiyā jā’egā. Aur agar ḥukūmat unheṅ (rāhe rāst par āne kī) da‘wat dene se păhle hī un ke sāth jaṅg kare to us meṅ bhī ko’ī muẓā’iqah nahīṅ kyūṅ-keh da‘wat unheṅ pahŏṅch chukī hai, woh Muslim mulk meṅ haiṅ aur Musalmānoṅ ke sāth răhte haiṅ. Har us shaḳhṣ par wājib hai jis ko ḥukūmate waqt un ke ḳhilāf jaṅg karne kī da‘wat de keh woh ḥukūmat kī da‘wat ko qubūl kare aur us ke liye jaṅg se pīçhe răhne kī gunjā’ish nahīṅ hai jab-keh woh jaṅg kī ṭāqataur qudrat rakhtā ho kyūṅ-keh ḥukūmat kī ŏthŏriṭi ko taslīm karnā jis meṅ ko’ī ma‘ṣiyat nah ho farẓ hai, aur jo chīz ho hī ma‘ṣiyat se ḳhālī to us ko mān·nā to ba-daraja’e aulá lāzim hai.”

(1) Kāsānī, Badā’i‘ al-ṣanā’i‘, 7: 140

9. Baġhāwat ke Ḳhātime tak Jaṅg jārī rakhī jā’e Imām Mirġhīnānī رحمۃ اللہ علیہ kā Fatwá

Musalmān riyāsat meṅ kalimah-go logoṅ ko qatl karne wāle Dăhshat-gardoṅ ke ḳhilāf kār-rawā’ī kab tak jārī rakhī jānī chāhiye us par fiqhe Ḥanafī kī ma‘rūf kitab “**al-Hidāyah**” ke muṣannif Imām Mirġhīnānī (mutawaffá 593 Hijrī) farmāte haiṅ:

وإذا تغلب قوم من المسلمين على بلد، وخرجوا من طاعة الإمام، دعاهم إلى العود إلى الجماعة، وكشف عن شبهتهم لأن عليا رضی اللہ عنہ فعل ذلک بأهل حروراء قبل قتالهم، ولأنه أهون الأمرين ولعل الشر يندفع به، فيبدأ به ولا يبدأ بقتال حتى يبدؤه، فإن بدؤه قاتلهم حتى يفرق جمعهم.[1]

“Jab Musalmānoṅ kā ko’ī guroh kisī ‘ilāqah par qabẓah jamā le aur Muslim riyāsat ke naẓm aur ŏthŏriṭī ko chăleng kar de to ḥukūmat ko chāhiye keh woh unheṅ apnī ‘amal-dārī meṅ āne kī da‘wat de aur un ke shub·hāt kā izālah kare kyūṅ-keh Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne Ahle Ḥarūrā’ ke sāth jaṅg karne se păhle aisā hi kiyā thā is liye keh yeh do kāmoṅ (jaṅg aur muẕākarāt) meṅ āsān kām hai uar is liye bhī keh shāyad fitnah is se ḳhatm ho jā’e. So isī se āġhāz kiyā jā’e aur jaṅg kī ibtedā’ nah kī jā’e yahāṅ tak keh woh is se pahal kareṅ. Pas agar woh jaṅg meṅ pahal karte huwe hathyār uṭhā leṅ to un

(1) Mirġhīnānī fī al-Hidāyaṫ al-āḳhirīn, bābu buġhāṫ: 573

ke sāth ḳhūb laṛā’ī karo yahāṅ tak keh un kī jam‘īyat muntashir ho jā’e aur un kī quwwat kā ḳhātimah ho jā’e.”

10. Musallaḥ Baġhāwat karne wāle Kāfir wa Murtad hai

Imām Ibn Qudāmah kā Fatwá

Imām Ibn Qudāmah al-Maqdisī (mutawaffá 620 Hijrī) ne “**al-Muġhnī**” meṅ “**Qitālu Ahli al-Baġhī**” ke ‘unwān se bāb bāṅdhā hai jis meṅ unhoṅ ne Bāġhiyoṅ se muta‘alliq Muḥaddis̱īne kirām ke ḥawāle se yeh fatwá diyā hai:

وذهبت طائفة من أهل الحديث إلى أنهم كفار مرتدون، حكمهم حكم المرتدين وتباح دماؤهم وأموالهم. فإن تحيزوا في مكان وكانت لهم منعة وشوكة، صاروا أهل حرب كسائر الكفار، وإن كانوا في قبضة الإمام استتابهم كاستتابة المرتدين. فإن تابوا وإلا ضربت أعناقهم، وكانت أموالهم فيئا لا يرثهم ورثتهم المسلمين.(1)

“Muḥaddis̱īne kirām ke ek ṭabaqah ke muṭābiq Bāġhī Dăhshat-gard kāfir aur murtad haiṅ aur un kā ḥukm Murtaddīn jaisā hogā, un ke ḳhūn aur māl ko mubāḥ qarār diyā jā’egā. Agar woh apne āp ko ek jagah măḥdūd kar leṅ aur aur un ke pās quwwat aur maḥfūẓ panāh-gāh hoṅ to woh log bar-sare paikār kuffār kī ṭarḥ ahle ḥarb ho jā’eṅge. Aur agar

(1) Ibn Qudāmah fī al-Muġhnī, 9: 4

woh ḥukūmate waqt ke dā’era’e iḳhtiyar meṅ hoṅ to unheṅ tabah kā mauqa‘ diyā jā’egā, agar woh taubah kar leṅ to ṭhīk warnah un kī gardaneṅ uṛā dī jā’eṅgī aur un ke māl “māle fay” shumār hoṅge, un ke Musalmān wuras̱ā’ un ke wāris̱ nahīṅ hoṅge.”

11. Bāġhiyoṅ ke Qatl par Ṣaḥābah رضی اللہ عنہم kā Ijmā‘ - Imām Nawawī رحمۃ اللہ علیہ kā Fatwá

Imām Nawawī (mutawaffá 676 Hijrī) ne apnī kitāb “**Rawḍaṫu al-ṭālibīn**” meṅ likhā hai keh Bāghī Dăhshat-gardoṅ ko qatl karnā ijmā‘e Ṣaḥābah se s̱ābit hai. Unhoṅ ne kahā hai:

قال العلماء: ويجب قتال البغاة ولا يكفرون بالبغى، وإذا رجع الباغي إلى الطاعة قبلت توبته وترك قتاله، وأجمعت الصحابة رضی اللہ عنہم على قتال البغاة.(1)

“Tamām ‘Ulamā’ ne kahā hai: Bāġhiyoṅ ko qatl kanrā wājib hai aur un ko Baġhāwat kī waj·h se kāfirqarār nahīṅ diyā jā’egā aur Bāġhī agar iṭā‘at kī ṭaraf rujū‘ kar le to us kī taubah qubūl kī jā’egī aur us ke sāth jaṅg tark kar dī jā’egī. Baġhāwat karne wāloṅ ke qatl par tamām Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum kā ijmā‘ thā.”

Imām Nawawī ne apnī kitāb “**Rawḍaṫu al-ṭālibīn**” meṅ Bāghī Dăhshat-gardoṅ kī takfīr ke ḥawāle se jamhūr kā mauqif in alfāẓ meṅ bayān kiyā hai:

(1) Nawawī fī Rawḍaṫ al-ṭālibīn, 10: 50

وأطلق البغوى أنهم إن قاتلوا فهم فسقة وأصحاب بهت، فحكمهم حكم قطاع الطريق. فهذا ترتيب المذهب والمنصوص، وما قاله الجمهور وحكى الإمام فى تكفير الخوارج وجهين. قال: فإن لم نكفرهم فلهم حكم المرتدين، وقيل حكم البغاة. فإن قلنا كالمرتدين لم تنفذ أحكامهم.(1)

“Imām Baġhawī ne ‘alál-iṭlāq kahāhai keh agar woh jaṅg kareṅ to woh fāsiq aur jhūṭe log haiṅ. Pas un kā ḥukm ḍākū’oṅ ke ḥukm kī hogā. Yeh mazhab aur naṣ kī tartīb hai, yehī jamhūr ne kahā hai. Imām Baġhawī ne Ḳhawārij kī takfīr meṅ bayān kiyā hai keh is meṅ do ṣūrateṅ haiṅ. Unhoṅ ne kahā hai: Agar ham un ko kāfir qarār nah deṅ to un ke liye Murtaddīn kā ḥukm hogā aur yeh bhī kahā gayā hai keh un par Bāġhiyoṅ kā ḥukm ‘ā’id hogā. Phir agar ham unheṅ Murtaddīn kī ṭarḥ kaheṅ to un ke aḥkāż nāfiz nahīṅ kiye jā’eṅge.”

12. Dăhshat-gardoṅ ke Ḳhilāf Ḥukūmat se Taʻāwun

Fatāwá Tātārḳhānīyah

Jān-o māl kī ḥifāẓat chūṅ-keh ḥukūmate waqt kā farẓ hai is liye amn-o amān bar-bād karne aur muʻāshare meṅ ḳhauf-o hiraj phailāne wāloṅ ke ḳhilāf Muslim ḥukūmat kā farīẓah hai keh woh un se āhanī hāthoṅ se nimṭe tā-keh ḥukūmatī naẓm ba-ḥāl ho. Asī ṣūrat

(1) Nawawī fī Rawḍaṫ al-ṭālibīn, 10: 51, 52

meṅ logoṅ par ẓarūrī hai keh woh ḥukūmat kī mukammal tā'ī kareṅ. **Fatāwá Tātārḳhānīyah** meṅ 'Allāmah 'Ālam bin al-'Alā' al-Andarītī al-Dihlawī (mutawaffá 786 Hijrī) ne yeh fatwá diyā hai:

يجب أن يعلم أن أهل البغي قوم من المسلمين، يخرجون على الإمام العدل ويمتنعون عن أحكام أهل العدل، فالحكم فيهم أنهم إذا تجهزوا واجتمعوا حل لإمام أهل العدل أن يقاتلهم، وعلى كل من يقدر على القتال أن يقوم بنصرة إمام أهل العدل.[1]

"Is bāt kā jān·nā ẓarūrī hai keh Musalmānoṅ meṅ se woh Dăhshat-gard aur Bāġhī 'anāṣir jo Muslim riyāsat ke ḳhilāf Ḳhurūj ya'nī musallaḥ jidd-o jăhd karte haiṅ aur 'adālatī aḥkāmāt ke nifāz kī rāh meṅ rukāwaṭ bante haiṅ, un ke muta'alliq yeh ḥukm hai keh jab woh 'askarī ṭaur par tayyārī kar leṅ aur musallaḥ kār-rawā'ī ke liye jam'a ho jā'eṅ to ḥukūmat ke liye ẓarūrī ho jātā hai keh woh un Dăhshat-gard Bāġhiyoṅ ke ḳhilāf jaṅg-o qitāl kare aur us mulk ke har us shăhrī par ḥukūmat kī i'ānat-o ḥimāyat lāzim ho jātī hai jo kisī ḥawāle se bhī jaṅg kī ṣalāḥīyat-o isteṭā'at rakhā hai."

(1) Indrapatī, al-Fatāwá al-Tātār Ḳhānīyah, 4: 172

13. Bāġhiyoṅ ke Ḳhilāf Jaṅg Ḥukūmat par Lāzim hai

Imām Ibrāhīm bin Mufliḥ al-Ḥanbalī رحمۃ اللہ علیہ kā Fatwá

Imām Ibrāhīm bin Muḥammad ‘Abd Allāh bin Mufliḥ al-Ḥanbalī (mutawaffá 884 Hijrī) ne bhī Imām Nawawī kī ṭarḥ Dăhshat-gard Bāġhiyoṅ ko rujū kī da‘wat nah mān·ne par qatl karne kā fatwá diyā hai.

أصل من كفر أهل الحق والصحابة واستحل دماء المسلمين فهم بغاة في قول الجماهير، تتعين استتابتهم، فإن تابوا وإلا قتلوا على إفسادهم لا على كفرهم.[1]

“Dar-aṣl jis ādamī ne ahle ḥaq aur Ṣaḥābah raḍiya Allāhu ‘anhum ko kāfir qarār diyā (jaisā keh Ḳhawārij ne kiyā) aur Musalmānoṅ ke ḳhūn ḥalāl kar liye to jamhūr ke qaul ke muṭābiq yeh Bāġhī haiṅ. Un ke liye yeh bāt mata‘ayyan hai keh un se taubah ṭalab kī jā’e. Phir agar woh taubah kar leṅ to ṭhīk warnah unheṅ un ke fasād phailāne kī waj·h se qatl kar diyā jā’egā nah keh un ke kufr kī waj·h se.”

Woh mazīd likhte haiṅ:

---

(1) Ibn Mufliḥ fī al-Mubdi‘, 9: 160

فإن فاؤوا وإلا قاتلهم وعلى رعيته معونته على حربهم، فإن استنظروه مدة رجا فلا يمكن ذلک فی حقهم، فإن أبوا الرجوع وعظهم وخوفهم القتال لأن المقصود دفع شرهم لا قتلهم، فإن فاؤوا أی رجعوا إلى الطاعة وإلا قاتلهم أی يلزم القادر قتالهم لإجماع الصحابة على ذلک.(1)

“Phir agar woh bāz ā’eṅ to durust warnah un se jaṅg kī jā’egī aur riyāsat ke shăhriyoṅ par farẕ hai keh woh un ke ḳhilāf jaṅg meṅ ḥukūmat kī mada kareṅ. Phir agar yeh Ḳhawārij (yā un kī mis̲l dīgar Dăhshat-gard guroh) kuçh muddatke liye mŏhlat māṅgeṅ to un ke ḥaq meṅ yeh mumkin nahīṅ hai. Phir agar woh apnī rawish se bāz āne se inkār kar deṅ to ḥukūmat un ko naṣīḥat kare aur jaṅg se ḏarā’e kyūṅ-keh maqṣūd un kā qatl nahīṅ bal-keh un ke shar ko dūr karnā hai.Agar woh ḥukūmat kā naẓm aur ŏthŏriṭī taslīm kar leṅ to ṭhīk warnah ḥukūmat un ke ḳhilāf jaṅg kare ya‘nī un par qudrat rakhne wālī ḥukūmat par un ke ḳhilāf jaṅg karnā lāzim hai kyūṅ-keh is par Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum kā ijmā‘ hai.”

14. ‘Allāmah Zayn al-Dīn bin Nujaym Ḥanafī رحمة الله عليه kā Fatwá

Fuqahā’e Aḥnāf kī jalīlul-qadr kitāb **“al-Baḥru al-rā’iq sharḥu Kanzu al-daqā’iq”** ke muṣannif ‘Allāmah Zayn al-Dīn bin

(1) Ibn Mufliḥ fī al-Mubdi‘, 9: 161

Nujaym Ḥanafī (mutawaffá 970 Hijrī) ne Dăhshat-gardī aur Baġhāwat ke ahākāmāt par tafṣīlī băḥs̱ kī hai. Imām Abū al-Barakāt ‘Abd Allāh bin Aḥmad bin Maḥmūd al-Nasafī (mutawaffá 710 Hijrī) lī “**Kanzu al-daqā’iq**” meṅ ek qaul par tabṣirah karte huwe farmāte haīṅ:

قوله خرج قوم مسلمون عن طاعة الإمام وغلبوا على بلد دعاهم إليه وكشف شبهتهم بأن يسألهم عن سبب خروجهم، فإن كان لظلم منه أزاله وإن قالوا الحق معنا والولاية لنا، فهم بغاة، لأن عليا رضي الله عنه فعل ذلک بأهل حروراء قبل قتالهم ولأنه أهون الأمرين. ولعل الشر يندفع به، فيبدأ به استحبابا لا وجوبا. فإن أهل العدل لو قاتلوهم من غير دعوة إلى العود إلى الجماعة، لم يكن عليهم شيء، لأنهم علموا ما يقاتلون عليه، فحالهم كالمرتدين وأهل الحرب بعد بلوغ الدعوة.(1)

“Imām Nasafī kā yeh kăhnā keh woh Musalmān qaum haiṅ jo Muslim ḥukūmat kī iṭā‘at se nikal ā’e aur kisī shăhr par unhoṅ ne ġhalabah ḥāṣil kar liyā to un ko ḥākime waqt bulā’e aur un ke shub·hāt ko dūr kare. Un se un ke Ḳhurūj kā sabab ma‘lūm kare. Agar ḥākim kī ṭaraf se ẓulm ho rahā hai to us kā izālah kiyā jā’e. Agar woh log aṣrār karte huwe kaheṅ keh ham hī ḥaq par haiṅ ya‘nī bāqī log gum-rāh haiṅ aur ḥukūmat kā ḥaq ṣirf hameṅ ḥāṣil hai to yeh Bāġhī log haiṅ aur aise Bāġhiyoṅ kī sazā Murtaddīn kī ṭarḥ hogī kyūṅ-keh Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne ūṅ Ḥarūrā’ ke sāth laṛne se

(1) Ibn Nujaym fī al-Baḥr al-rā’iq, 5: 151

păhle yehī ‘amal kiyā thā aur is liye bhī keh yeh laṛā’ī aur muẕākarāt meṅ se āsān ṭarīqah hai. Mumkin hai keh shar is se dūr ho jā’e aur qitāl kī naubat nah āne pā’e, is liye isī se ibtedā’ karnā beh-tar aur mustaḥab hai magar lāzim nahīṅ. Kyūṅ-keh agar Musalmān ḥukūmat unheṅ jamā‘at kī ṭaraf palaṭ āne kī da‘wat nah bhī de aur un se jaṅg kare to bhī ḥukūmat par shar‘an ko’ī gunāh nahīṅ hai. Is liye keh un ko patah hai keh jaṅg kis waj·h se ho rahī hai. Un kā ḥāl Murtadoṅ aur Ahle Ḥarb Kāfiroṅ jaisā hai jin ke pāṣ da‘wat pahŏṅch chukī hai.”

15. ‘Allāmah Jazarī kā Fatwá

‘Allāmah ‘Abd al-Raḥmān al-Jazarī (mutawaffá 1359 Hijrī) “**al-Fiqhu ‘alá al-Madhāhibi al-Arba‘ah**” meṅ jamhūr Fuqahā’ kī tā’īd karte huwe shar-pasandoṅ ke ḳhilāf jaṅg ko ẓarūrī qarār dete haiṅ. Woh likhte haiṅ:

لو خرج جماعة على الإمام ومنعوا حقا الله أو لآدمي، أو أبوا طاعته يريدون عزله، ولو كان جائرا، فيجب على الإمام أن ينذر هؤلاء البغاة، ويدعهم لطاعته، فإن هم عادوا إلى الجماعة تركهم، وإن لم يطيعوا أمره قاتلهم بالسيف.[1]

“Agar logoṅ kā ek guroh Musalmān ḥukūmat ke kḥilāf ‘alame Baġhāwat baland kare aur ḥuqūqullāh yā ḥuqūqul-‘ibād kī adā’egī meṅ rukāwaṭ paidā kare yā ḥukūmat kī ma‘zūlī ke irāde se us kī ŏthŏriṭī ko taslīm karne se inkār kare ḳhwāh

(1) Jazarī fī al-Fiqh ‘alá al-madhāhib al-arba‘ah, 5: 419

yeh ḥukūmat ḳhaṭā-kār hī ho to ḥukūmate waqt par lāzim hai keh un sar-kashoṅ ko anjāme bad se ḍarā’e aur unheṅ ḥukūmat kī ŏthŏriṭī aur naẓm ko mān·ne kī da‘wat de, pas agar woh Musalmānoṅ kī hai’ate ijtemā‘ī kī ḥākimīyat kī ṭaraf palaṭ ā’eṅ to unheṅ çhoṛ diyā jā’e aur agar woh ḥukūmat kī ŏthŏriṭī ko taslīm karne se inkār kareṅ to ḥukūmat un ke ḳhilāf jaṅg kare.”

Darje bālā fatāwá ke muṭāla’ah se yeh bāt wāẓeḥ ho jātī hai keh maẕāhibe arba‘ah ke jumlah A’imma’e kibār is bāt par muttafiq haiṅ keh Muslim riyāsat ke ḳhilāf musallaḥ Baġhāwat jā’iz nahīṅ ḳhwāh us kī kuçh bhī tāwīl kī jā’e. Riyāsat kā naẓm aur ŏthŏriṭī qā’im karnā ḥukūmat kī ẕimmah-dārī hai aur Muslim riyāsat ke jumlah shăhriyoṅ ko musallaḥ Baġhāwat kī sar-kobī meṅ riyāsat kī mu‘āwanat aur madad karnī chāhiye.

Faṣl Panjum

Bāġhiyoṅ ke bāre meṅ
Mu‘āṣir Salafī ‘Ulamā’ ke Fatāwá

Islāmī riyāsat ke ḳhilāf Dăhshat-gardoṅ kī ṭaraf se kī jāne wālī ḳhūn-rezī ko har maktaba’e fikr ke ‘Ulamā’ ne hameshah rad kiyā hai aur use ḳhilāfe sharī‘at qarār diyā hai. Daure jadīd ke ma‘rūf Salafī ‘Ulamā’ ne bhī apne fatāwá meṅ Muslim riyāsat ke ḳhilāf Baġhāwat, fitnah-aṅgezī aur ḳhūṅ-rezī ko ṣaḥīḥ aḤadīs̱e mubārakah kī muḳhālafat qarār diyā hai. Unhoṅ ne wāẓeh ṭaur par likhā hai kh Musalmānoṅ ko kāfir qarār dene aur unheṅ qatl karnā yā ẓulm-o ziyādatī kā nishānah banānā Ḳhāwārij kā hī waṭīrah hai, aisā karne wāloṅ ke liye wohī ḥukm hogā jo Ḳhawārij ke liye thā.

1. Dăhshat-gard Daure Ḥāẓir ke Ḳhawārij haiṅ ‘Allāmah Nāṣir al-Dīn Albānī kā Fatwá

‘Arab dunyā ke nām-war Salafī ‘Ālim Muḥammad Naṣir al-Dīn Albānī Dăhshat-gardoṅ ke bāre meṅ apnā mauqif yūṅ bayāṅ karte haiṅ:

والمقصود أنهم سنّوا في الإسلام سنةً سيئة، وجعلوا الخروج على حكام المسلمين دينًا على مرّ الزمان والأيام، رغم تحذير النبي ﷺ منهم في أحاديث كثيرة، منها قوله صلي الله عليه وآله وسلم: الخوارج كلاب النار. ورغم أنهم لم يروا كفرًا بَوّاحًا منهم، وإنما مادون ذالک من ظلم وفجور وفسق.

واليوم والتاريخ يعيد نفسه كما يقولون، فقد نبتت نابتة من الشباب المسلم لم يتفقّهوا في الدين إلا قليلا. ورأوا أن الحكام لا يحكمون بما أنزل الله إلا قليلا، فرأوا الخروج عليهم دون أن يستشيروا أهل العلم والفقه والحكمة منهم بل ركبوا رؤوسهم أثاروا فتنًا عمياء وسفكوا الدماء في مصر، وسوريا، والجزائر وقبل ذالک فتنة الحرم المكي فخالفوا بذلک هذا الحديث الصحيح الذي جري عليه عمل المسلمين سلفًا وخلفًا إلا الخوارج.(1)

“Maqṣūd yeh hai keh inhoṅ ne Islām meṅ bure ‘amāl shurū‘ kiye aur murūre zamānahke sāth sāth Musalmān ḥukm-rānoṅ ke ḳhilāf Baġhāwat karnā apnā Dīn banā liyā, bā-wujūd is ke keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne bŏhat sārī Aḥādīs̱ meṅ un Dăhshat-gard (Ḳhawārij) se muta‘alliq Musalmānoṅ ko ḳhabar-dār kiyā hai. Un meṅ se Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī yeh Ḥadīs̱ mubārakah bhī hai keh Ḳhawārij dozaḳh ke kutte haiṅ. Aur bā-wujūd is ke keh Musalmānoṅ ne un se wāẓeḥ kufr ẓāhir hote huwe nahīṅ dekhā magar un kā ẓulm, fujūr aur fisq ẓāhir-o ‘ayāṅ hai.

“Aur jaisā keh kahā jātā hai tārīkh apne āo ko duhrātī hai. Pas un Ḳhawārij se Musalmān nau-jawānoṅ kī ek nasl parwān

(1) Albānī fī Silsilati al-aḥādīthi al-ṣaḥīḥah, al-mujallad al-sābi‘, al-qismi al-thānī: 1240_1243

charhī hai jo Dīn kā bŏhat kam-fãhm rakhte haiṅ. Un ke ḳhayāl meṅ ḥukm-rān Allāh Ta'ālá ke nāzil-kardah aḥkām ke muṭābiq ḥukūmat nahīṅ karte magar un meṅ se kuçh (aḥkām nāfiz̠ karte haiṅ). Pas woh Ahle 'Ilm, Fuqahā' aur aṣḥābe ḥikmat ke mashwarah ke ba-ġhair Muslim riyāsat ke ḳhilāf musallaḥ Baġhāwat karte haiṅ bal-keh woh un ke saroṅ par sawār ho ga'e aur aṅdhā-dhuṅd fitnah bapā kiyā. Unhoṅ ne Miṣr, Shām aur al-Jazā'ir meṅ ḳhūn-rezī kī hai aur is se păhle Ḥarame Makkah meṅ bhī fitnah-aṅgezī kī. Pas inhoṅne is ṣaḥīḥ Ḥadīs̠ kī muḳhālafat kī jis par siwā'e Ḳhawārij ke mutaqaddimīn aur muta'aḳhḳhirīn Musalmānoṅ kā 'amal rahā."

2. Musalmānoṅ ko Kāfir qarār denā Ḳhawārij kī 'Alāmat hai

Shayḳh 'Abd al-'Azīz bin 'Abd Allāh bin Bāz kā Fatwá

Sa'ūdī 'Arab ke sābiq muftiye a'ẓam Shayḳh 'Abd al-'Azīz bin Bāz ek sawāl kā jawāb dete huwe likhte haiṅ jo keh un kī ŏfīshiyal websā'iṭ **www.binbaz.org.sa/mat/1934** par maujūd hai:

"Jab un se sawāl kiyā gayā keh yeh kalām aṣ· meṅ Ahle Sunnat wa-al-jamā'at ke uṣūloṅ meṅ se hai lekin yahā par baṛe afsos ke sāth Ahle Sunnat wa-al-jamā'at meṅ kuçh log aise bhī haiṅ jo is fikr ko past ḳhayāl karte haiṅ, aur yeh samajhte haiṅ keh is meṅ z̠illat aur ḳhwārī hai. Yeh bāt is liye kahī ga'ī tā-keh woh nau-jawānoṅ ko da'wat deṅ keh woh niẓām meṅ tabdīlī kī ḳhāṭir tashaddud paidā kareṅ."

Is bāt kā rad karte huwe Shayḳh ‘Abd al-‘Azīz bin Bāz likhte haiṅ:

هذا غلط من قائله، وقلة فهم؛ لأنهم ما فهموا السنة ولا عرفوها كما ينبغي، وإنما تحملهم الحماسة والغيرة لإزالة المنكر على أن يقعوا فيما يخالف الشرع كما وقعت الخوارج، حملهم حب نصر الحق أو الغيرة للحق، حملهم ذالک على أن وقعوا في الباطل حتى كفروا المسلمين بالمعاصي كما فعلت الخوارج، فالخوارج كفروا بالمعاصي، وخلدوا العصاة في النار.(1)

“Sawāl pūçhne wāle kī yeh ġhalaṭī aur kam-făhmī hai kyūṅ-keh unhoṅ ne Sunnat ko us ṭarḥ nah samjhā aur păhçhānā jis ṭarḥ us kī ma‘refat ẕarūrī hai. Magar un ke jaẕbāt aur ġhairat ne unheṅ burā’ī ke ḳhātime ke liye ġhair-shar‘ī kām karne par āmādah kiyā hai jaise keh Ḳhawārij ne kiyā thā. ḥaq ke liye madad kī maḥabbat aur ḥaq ke liye ġhairat ne unheṅ us par ubhārā lekin ġhairat aur Baġhāwat meṅ ‘adame tafrīq kī ġhalaṭī ne unheṅ gum-rāhī aur pastī meṅ girā diyā. Yahāṅ tak keh unhoṅ ne Musalmānoṅko gunāhoṅ ke irtekāb kī waj·h se kāfir kahā jaiasā keh Ḳhawārij ne kahā thā. Pas Ḳhawārij bhī gunāhoṅ kī binā par takfīr karte the aur gunāh-gār ko dā’imī jahannamī qarār dete the.”

Shayḳh ‘Abd al-‘Azīz bin Bāz Dīn meṅ shiddat aur intehā-pasandī ke bar-‘aks Ahle Sunnat kā mauqif yūṅ bayāṅ karte haiṅ:

(1) www.binbaz.org.sa/mat/1934

والذي عليه أهل السنة. وهو الحق. أن العاصي لا يكفر بمعصيته ما لم يستحلها فإذا زنا لا يكفر، وإذا سرق لا يكفر، وإذ شرب الخمر لا يكفر، ولكن يكون عاصيا ضعيف الإيمان فاسقا تقام عليه الحدود، ولا يكفر بذالک إلا إذا استحل المعصية وقال: إنها حلال. وما قاله الخوارج في هذا باطل، وتكفيرهم للناس باطل؛ ولهذا قال فيهم النبي صلى الله عليه وآله وسلم: إنهم يمرقون من الدين مروق السهم من الرمية، ثم لا يعودون إليه يقاتلون أهل الإسلام ويدعون أهل الأوثان.[1]

“Aur jo (mauqif) Ahle Sunnat kā hai wohī ḥaq hai. Woh yeh hai keh gunāh-gār apne gunāhoṅ kī waj·h se kāfir nahīṅ hotā jab tak woh un gunāhoṅ aur nā-farmānī ke kāmoṅ ko ḥalāl nah jāne. Pas jab us ne zinā kiyā to kāfir nahīṅ huwā aur jab chorī kī to kufr kā murtakib nahīṅ huwa aur jab sharāb pī to kufr nahīṅ kiyā bal-keh yeh gunāh-gār, kam-zor īmān wālā aur fāsiq kăhlā’egā, us par ḥudūd jārī hoṅgī lekin un bure a‘māl kī waj·h se use kāfir qarār nahīṅ diyā jā’egā jab tak keh woh us gunāh ko ḥalāl nah jāne aur ḥallāl nah kahe. Us ke bāre meṅ jo Ḳhawārij ne kahā woh bāṭil hai aur un kā logoṅ ko kāfir qarār denā bhī bāṭil hai. Isī waj·h se Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne un ke bāre meṅ farmāyā: “Yeh Dīn se is ṭarḥ nikal jāte haiṅ jaise tīr shikār se nikal jātā hai. Phir woh Dīn kī ṭaraf nahīṅ palaṭte.

(1) www.binbaz.org.sa/mat/1934

Woh Musalmānoṅ ke sāth jaṅg kareṅge aur but-parasoṅ (sarīḥan kuffār) ko çhoṛ deṅge.”

Āḳhir meṅ Shayḳh ‘Abd al-‘Azīz bin Bāz nau-jawānoṅ aur dīgar taām logoṅ ko Ḳhawārij kī taqlīd se man‘a karte huwe maẕhabe Ahle Sunnat wa jamā‘at par chalne kī naṣīḥat karte haiṅ. Woh likhte haiṅ:

هذه حال الخوارج بسبب غلوهم وجهلهم وضلالهم، فلا يليق بالشباب ولا غير الشباب أن يقلدوا الخوارج، بل يجب أن يسيروا على مذهب أهل السنة والجماعة على مقتضى الأدلة الشرعية، فيقفوا مع النصوص كما جائت، وليس لهم الخروج على السلطان من أجل معصية أو معاص وقعت منه، بل عليهم المناصحة بالمكاتبة والمشافهة، بالطرق الطيبة الحكيمة، وبالجدال بالتي هي أحسن، حتى ينجحوا، وحتى يقل الشر أو يزول ويكثر الخير.[1]

“Ḳhawārij ke yeh ḥālāt un ke (Dīn meṅ) ġhulū aur un kī jahālat-o gum-rāhī kī waj·h se hī huwe the. Is liye ab un nau-jawānoṅ aur dīgar tamām logoṅ ke liye hargiz munāsib nahīṅ hai keh woh Ḳhawārij kī taqlīd kareṅ. Bal-keh ẓarūrī hai keh woh shar‘ī dalā’il ke taqāẓoṅ ke muṭābiq mazhabe Ahle Sunnat wa-jamā‘at par chaleṅ tā-keh woh un nuṣūṣ ke sāth wohī mauqif iḳhtiyāṛ kareṅ jis ke liye woh wārid hū’ī haiṅ. Aur un ke liye jā’iz nahīṅ hai keh woh ḥukūmate waqt ḳhilāf

(1) www.binbaz.org.sa/mat/1934

- us kī nā-farmānī yā un ġhalaṭiyoṅ ke sabab jo is se sar-zad hū’ī haiṅ - musallaḥ Baġhāwat kareṅ bal-keh un ke liye ẓarūrī hai keh woh is ko likh kar yā zabānī ṭaur par ‘umdah ḥukmat bhare ṭarīqe aur aḥsan andāz se băḥs̱-o mubāḥas̱ah ke ẕarī‘e naṣīḥat kareṅ tā-keh woh us meṅ kām-yāb hoṅ, burā’ī kam ho yā bil-kul ḳhatm ho jā’e aur bhalā’ī ziyādah ho jā’e.”

3. Daure Ḥāẓir ke Dăhshat-gard Jāhiloṅ kā Ṭolah hai

Shayḳh Ṣāliḥ al-Fawzān kā Fatwá

Sa‘ūdī ‘Arab ke hī ma‘rūf Ṣalafī Mudarris ‘Allāmah Ṣāliḥ bin Fawzān bin ‘Abd Allāh al-Fawzān se sawāl kiyā gayā keh “yahāṅ par kuçh log kăhte haiṅ: Is mulk kī ḥukūmat aur ‘Ulamā’ ne Jihād ko mu‘aṭṭal kar diyā hai aur yeh ‘amal Allāh ke aḥkām kā inkār hai. So Āp kī is bāre mṅ kyā rā’e hai?” Is par unhoṅ ne jawāb diyā:

هذا كلام جاهل، يدل على أنه ما عنده بصيرة ولا علم وأنه يكفر الناس، وهذا رأي الخوارج والمعتزلة، نسأل الله العافية، لكن ما نسيء الظن بهم نقول هؤلاء جهال يجب عليهم أن يتعلموا قبل أن يتكلموا أما إن كان عندهم علم ويقولون بهذا القول، فهذا رأي الخوارج وأهل الضلال.[1]

“Yeh jahālat par mabnī kalām hai jo un logoṅ kī ‘adame baṣīrat aur lā-‘ilmī par dalālat kartā hai, isī waj·h se woh

(1) Fawzān fī al-Jihād wa-ḍawābiṭuhu al-shar‘īyah: 49

(Musalmān) logoṅ ko kāfir qarār dete haiṅ. Yeh (dar-ḥaqīqat) Ḳhawārij aur Mu‘tazilah kī rā’e hai. Allāh Ta‘ālá un se ‘āfiyat ‘aṭā farmā’e lekin ham un ke bāre meṅ burā gumān nahīṅ rakhte bal-keh ham kăhte haiṅ keh yeh jāhil (aur Dīn kī ḥaqīqī ta‘līmāt se be-băhrah) log haiṅ. Un ke liye ẓarūrī hai keh bāt karne se păhle is kā (mukammal) ‘ilm ḥāṣil kareṅ. Aur agar ‘ilm hone ke bā-wujūd woh log aisī bāt kăhte haiṅ to yeh Ḳhawārij aur gum-rāh logoṅ kī rā’e hai.”

Isī ṭarḥ jab ‘Allāmah Ṣāliḥ al-Fawzān se pūçhā gayā keh kyā Ḳhawārij kī soch aur fikr rakhne wāle log maujūdah zamāne meṅ bhī pā’e jāte haiṅ? To unhoṅ ne kahā:

سبحان الله، وهذا الموجود، أليس هو فعل الخوارج، وهو تكفير المسلمين، وأشد من ذالک قتل المسلمين والاعتداء عليهم، هذا مذهب الخوارج.

وهو يتكون من ثلاثة أشياء: أولاً: تكفير المسلمين. ثانيًا: الخروج عن طاعة ولي الأمر. ثالثًا: استباحة دماء المسلمين.

هذه من مذهب الخوارج، حتى لو اعتقد بقلبه ولا تكلم ولا عمل شيئًا، صار خارجيًا في عقيدته ورأيه الذي ما أفصح عنه.[1]

“Subḥāna Allāh! Kyā yeh maujūdah fikr-o ‘amal Ḳhawārij kā fe‘l nahīṅ hai? Musalmānoṅ ko kāfir qarār denā aur us se bhī shadīd-tar yeh keh Musalmānoṅ ko qatl karnā aur unheṅ

(1) Fahd al-Ḥuṣayn fī al-Fatāwá al-shar‘īyah fī al-qaḍāyā al-‘aṣrīyah

ẓulm-o ziyādatī kā nishānah banānā, yeh Ḳhawārij kā ma<u>z</u>hab hī to hai jo un tīn ‘anāṣir se tashkīl pātā hai:

1. Musalmānoṅ ko kāfir qarār denā
2. Ḥukūmate waqt ke naẓm aur ŏthŏriṭī ko musallaḥ Baġhāwat ke <u>z</u>arī‘e chălinj karnā
3. Musalmānoṅ ke ḳhūn ko jā’iz-o ḥalāl qarār denā

“Yeh Ḳhawārij kā ma<u>z</u>hab hī hai. Yahāṅ tak keh agar ko’ī is par ṣirf dil se hī ‘aqīdah rakheaur qaul-o ‘amal se us kā iẓhār nah bhī kare to bhī woh apne is ‘aqīdah aur rā’e ke e‘tebār se Ḳhārijī ho gayā.”

4. Dăhshat-gardānah Kār-rawā’iyāṅ Jihād nahīṅ

Muftī Nadhīr Ḥusayn Dihlawī kā Fatwá

Har <u>z</u>ī-shu‘ūr is bāt se āgāh hai keh waṭane ‘azīz meṅ Jihād ke nām par jo kuçh ho rahā hai us kā Islām se ko’ī ta‘alluq nahīṅ. Is ḥaqīqat ko har maslak meṅ taslīm kiyā gayā hai. Ba-ṭaure <u>s</u>ubūt maslake Ahle Ḥadī<u>s</u> ke **Muftī Sayyid Nadhīr Ḥusayn Dihlawī** ke **Fatāwá Nadhīrīyah** se ek mi<u>s</u>āl darj kī jā rahī hai, jis meṅ unhoṅ ne Jihād se muta‘alliq ek sawāl kā jawāb dete huwe Jihād kī sharā’iṭ bayān kī haiṅ.(1)

(1) **Muftī ṣāḥib kī ‘ibārat minn-o ‘an naql kī ga‘ī hai lekin qāre’īn kī suhūlat- ke liye ḥāshiye meṅ ba‘ẓ ‘ibārātke ḥawālah-jāt aur tarājim shāmil kar diye ga’e haiṅ.**

Muftī Nad͟hīr Ḥusayn Dihlawī likhte haiṅ:

“Magar Jihād kī ka’ī sharṭeṅ haiṅ jab tak woh nah pā’ī jā’eṅgī Jihād nah hogā.

Awwal: Yeh keh Musalmānoṅ kā ko’ī Imāme waqt wa Sardār ho. Dalīl is kī yeh hai keh Allāh Ta‘ālá ne Kalāme Majīd meṅ ek Nabī kā Anbiyā’e sābiqīn se qiṣṣah bayān farmāyā hai keh un kī Ummat ne kahā keh hamārā ko’ī Sardār aur Imāme waqt ho to ham Jihād kareṅ.

اَلَمْ تَرَاِلَى الْمَلَاِ مِنْم بَنِيْٓ اِسْرَآءِ يْلَ مِنْم بَعْدِ مُوْسٰيم اِذْ قَالُوْا لِنَبِيٍّ لَّهُمُ ابْعَثْ لَنَا مَلِكًا نُّقَاتِلْ فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ . . . الاية[1]

<u>Is se ma‘lūm huwā keh Jihād ba-ġhair Imām ke nahīṅ kyūṅ-keh agar ba-ġhair Imām ke Jihād hotā to un ko yeh kăhne kī ḥājat nah hotī.</u> كمالايخفى aur شرائع من قبلنا jab tak is kī mumāna‘at hamārī shar‘a meṅ ho, ḥujjat hai كمالا يخفى على الماهر بالأصول, aur Ḥadīs̱ meṅ āyā hai keh Imām ḍhāl hai us ke pīçhe ho kar laṛnā chāhiye. Aur us ke zarī‘ah se bachnā chāhiye. عَنِ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ: إِنَّمَا الْإِمَامُ جُنَّةٌ يُقَاتَلُ مِنْ وَرَائِهِ وَيُتَّقَى بِهِ. الحديث رواه البخارى و مسلم.[2]

(1) al-Baqarah, 2: 246

“(Ae Ḥabīb!) Kyā Āp ne Banī Isarā’īl ke us guroh ko nahīṅ dekhā jo Mūsá (‘alayhi al-salām) ke ba‘d huwā, jab unhoṅ ne apne Paġhambar se kahā keh hamāre liye ek bādshāh muqarrar kar deṅ tā-keh ham (us kī qiyādat meṅ) Allāh kī rāh meṅ jaṅg kareṅ.” (Tarjamah az ‘Irfānu al-Qur’ān)

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Jihādi wa-al-siyar, bābu yukāqtalu min wa-rā’i al-Imāmi wa-yuttaqá bihi, 3: 1080, raqm: 2797

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Imārah, bābu al-Imāmu jannatun yuqātalu min wa-rā’ihi wa-yuttaqá bihi, 3: 1471

Is se ṣarāḥatan yeh bāt ma‘lūm hotī hai keh Jihād Imām ke pīçhe ho ke karnā chāhiye, ba-ġhair Imām ke nahīṅ.

Dūsrī sharṭ yeh hai keh asbābe laṛā’ī kā mis̱l muhayyā hoṅ jis se kuffār kā muqābalah kiyā jāwe. Farmāyā Allāh Ta‘ālá ne: وَاَعِدُّوْا لَهُمْ مَّا اسْتَطَعْتُمْ مِّنْ قُوَّةٍ وَّمِنْ رِّبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُوْنَ بِهٖ عَدُوَّ اللّٰهِ وَعَدُوَّكُمْ وَاٰخَرِيْنَ مِنْ دُوْنِهِمْ.[1] (Tarjamah) Aur sāmān tayyār karo un kī laṛā’ī ke liye jo kuçh ho sake tum se hathyār aur ghoṛe pālne se tā-keh us se ḍarā’o Allāh ke dushman ko aur apne dushmanoṅ ko.

قال الامام البغوی فی تفسیر هذه الاية الإعداد اتخاذ الشئ بوقت الحاجة من قوة أي من الآلات التی تكون لكم قوة عليهم من الخيل و السلاح، انتهى. Ya‘nī quwwat ke ma‘ná hathyār aur sāmāne laṛā’ī keh haiṅ, aur farmāyā Allāh Ta‘ālá ne: يٰاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا خُذُوْا حِذْرَكُمْ فَانْفِرُوْا ثُبَاتٍ اَوِ انْفِرُوْا جَمِيْعًا.[2] (Tarjamah) Ae īmān wālo! Lo apnā bachā’o pakṛo phir kūch karo judā judā fauj yā sab ikaṭṭhe.

قال الحافظ محی السنة فی تفسیره تحت هذه الاية أی عدتكم و آلاتكم من السلاح، انتهى.. Ya‘nī hiẕr se murād ālah laṛā’ī kā hai mas̱lana hathyār wa-ġhairah kā muhayyā honā ẓarūrī hai, aur Ḥadīs̱oṅ se bhī iskī tākīd ma‘lūm hotī hai aur ẓāhir hai keh be-hathyār ke kyā karegā.

Tīsrī sharṭ yeh hai keh Musalmānoṅ kā ko’ī qal‘ah yā mulk jā’e amn ho keh un kā māwá-o maljā ho. Chunāṅ-cheh Qur’ān ke lafẓ مِنْ قُوَّةٍ kī Tafsīr ‘Ikrimah ne qal‘ah kī hai. قال عكرمة: القوة الحصون انتهى ما فی معالم التنزيل للبغوی. Aur Ḥaẓrat (Muḥammad) ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne jab tak Maīnah meṅ hijrat nah kī aur Madīnah jā’e panāh

---

“Be-shak Imām to ḍhāl kī ṭarḥ hai keh us ke pīçhe laṛte haiṅ aur us kī panāh lete haiṅ.”

(1) al-Anfāl, 8: 60

(2) al-Nisā’, 4: 71

nah huwā Jihād farẓ nah huwā, yeh ṣarāḥatan dalālat kartā hai keh jā’e amn honā bŏhat ẓarūrī hai.

Chauthī sharṭ yeh hai keh Musalmānoṅ kā lashkar itnā ho keh kuffār ke muqābalah meṅ muqābalah kar saktā ho ya‘nī kuffār ke lashkar ke ādhe se kam nah ho. Farmāyā Allāh Ta‘ālá ne: اَلْئٰنَ خَفَّفَ اللهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ اَنَّ فِيْكُمْ ضَعْفًا ط فَاِنْ يَّكُنْ مِّنْكُمْ مِّائَةٌ صَابِرَةٌ يَّغْلِبُوْا مِائَتَيْنِ ج وَاِنْ يَّكُنْ مِّنْكُمْ أَلْفٌ يَّغْلِبُوْا اَلْفَيْنِ بِاِذْنِ اللهِ ط وَاللهُ مَعَ الصّٰبِرِيْنَ [1] (Tarjamah) Ab bojh halkā kiyā, Allāh ne tum se aur jānā keh tum meṅ kam-zorī hai pas agar ho tum meṅ se sau ṣābir ġhālib raheṅge do sau par, aur agar hoṅ tum se ke hazār, ġhālib hoṅ do hazār par ḥukm se Allāh ke, aur Allāh sāth ṣabr karne wāloṅ ke hai. Yeh Āyat ṣaf kăhtī hai keh apne se dugne se muqābalah ho dugne se ziyādah nahīṅ. Meṅ jab yeh bāt bayān ho chukī, to maiṅ kăhtā hūṅ, is zamāne meṅ in chār sharṭ bhī maujūd nahīṅ hai to kyūṅ-kar Jihād hogā.[2]

Jawāb ke āḳhir meṅ Muftī Na<u>dh</u>īr Ḥusayn Dihalwī ne ba-ṭāure <u>s</u>ubūt Ṣaḥīḥayn kī yeh Aḥādī<u>s</u> bayān kī hai:

عن أنس أن رسول الله ﷺ قال: لكل غادر لواء يوم القيامة يعرف به. رواه الشيخان.

---

(1) al-Anfāl, 8: 66

(2) Pas ma‘lūm huwā keh agar yeh sharā’iṭ nah hoṅ to Jihād nahīṅ bal-keh ġhadr, baġhāwat aur fasād hogā jis kī qaṭ‘an ijāzat nahīṅ. Phir sawāl yeh hai keh Musalmān riyāsat meṅ kis ke khilāf musallaḥ iqdāmāt ho rahā hai?

عن ابن عمر أن رسول الله ﷺ قال: أن الغادر ينصب له لواء يوم القيامة فيقال هذه غدرة فلان بن فلان. رواه الشيخان.[1]

Ḳhulāṣa’e Băḥs̱

Qur’ān-o Sunnat, A’imma’e Ḥadīs̱ aur A’imma’e ‘Aqā’id-o Fiqh kī taṣrīḥāt aur fatāwá wa taḥqīqāt kī raushanī meṅ yeh ḥaqīqat wāẕeḥ hū’ī keh Bāġhī woh log haiṅ jo Muslim riyāsat ke ḳhilāf musallaḥ jidd-o jăhd kareṅ aur un ke pās quwwat-o ṭāqat bhī ho. Woh log riyāsat kī ŏthŏriṭī aur naẓm ko taslīm karne se inkār kareṅ aur khule‘ām asleḥah lăhrā kar riyāsat ke ḳhilāf e‘lāne jaṅg kareṅ. Is se qaṭ‘e naẓar keh un kī yeh musallaḥ jidd-o jăhd kisī amre Dīn se muta‘alliq tāwīl par mabnī hai yā kisi dunyawī ġharaẓ kī ḳhāṭir, ba-har˙ṣūrat aise tamām log Bāġhī aur Dăhshat-gard haiṅ. Jab tak woh Muslim riyāsat ke ḳhilāf hathyār uṭhā’e rakheṅ, ḥukūmat un ke ḳhilāf jaṅgī iqdām jārī rakhe tā-āṅ-keh woh hathyār pheṅk kar riyāsat kī ḥākimīyat ke tāb‘e ho jā’eṅ aur apnā Dăhshat-gardānah ṭarẕe ‘amal

(1) Muftī Nadhīr Ḥusayn Dihlawī, Fatāwá Nadhīrīyah, 3: 282_285

“Ḥaẓrat Anas raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Qatle ‘ām aur fasād-aṅgezī karne wāle har shaḳhṣ ke liye Roze Qiyāmat ek jhanḍā hogā jis se woh păhchānā jā’egā.” Is Ḥadīs̱ ko Shayḳhayn (Imām Buḳhārī wa Muslim) ne riwāyat kiyā hai.

“Ḥaẓrat Ibn ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Fasād-aṅgezī karne wāle ke liye Roze Qiyāmat ek jhanḍā naṣb kiyā jā’egā aur kahā jā’egā keh yeh fulāṅ bin fulāṅ kī fasād-aṅgezī (kā nishān) hai.” Is Ḥadīs̱ ko Shayḳhayn (Imām Buḳhārī wa Muslim) ne riwāyat kiyā hai.

mukammal ṭaur par ḳhatm kar ke pur-amn shăhrī ban jā’eṅ aur apne jā’iz muṭālibāt pur-amn, jamhūrī aur qānūnī ṭarīqe se pūre karwāne ke ḥāmī ho jā’eṅ.

Bāb Haftum

Fitna’e Ḳhawārij

aur

‘Aṣre Ḥāẕir ke Dăhshat-gard

Faṣl Awwal

Fitna’e Ḳhawārij

kā

Āġhāz, ‘Aqā’id-o Naẓarīyāt aur Bid‘āt

Islām miyānah-rawī aur e‘tedār kā Dīn hai. Allāhu tabāraka wa-Ta‘ālá ne millate Islāmīyah kā ta‘āruf yuṅ farmāyā hai:

وَكَذٰلِكَ جَعَلْنٰكُمْ أُمَّةً وَّسَطًا.(1)

“Aur (ae Musalmāno!) Isī ṭarḥ ham ne tumheṅ (e‘tedāl wālī) beh-tar Ummat banāyā.”

Ummate Wasaṭ se murād hī miyānah-rawī aur e‘tedāl wālī Ummat hai. Yeh e‘tedāl fikr-o naẓar meṅ bhī hai aur ‘amal-o kirdār meṅ bhī. yehī Islām kā waṣf hai. Jo guroh yā ṭabaqah miyānah-rawī se jitnā dūr hotā gayā woh rūhe Islām se bhī utnā dūr chalā gayā. Muḳhtalif adwār meṅ kuçh aise guroh bhī Musalmānoṅ meṅ se ẓāhir huwe jo Islām kī rāhe e‘tedāl se itnā dūr ho ga’e keh Islām kī bāt karne, Islāmī ‘ibādāt anjām dene aur Islāmī shakl-o ṣūrat iḳhtiyār karne ek bā-wujūd Islām se ḳhārij taṣawwur kiye ga’e. Inhīn ṭabaqāt meṅ sare fĕhrisht guroh “Ḳhawārij” kā hai.

Ḳhawārij kī ibtedā’ daure Nabawī meṅ hī ho ga’ī thī. Ba‘z azāṅ daure ‘Uthmānī meṅ un kī fikr parwān çhaṛhī aur phir daure Murtaḍawī meṅ un kā ‘amal ẓuhūr munaẓẓam ṣūrat meṅ sāmne āyā. Allāhu tabāraka wa-Ta‘ālá ne Qur’āne Ḥakīm meṅ ka’ī maqāmāt par un Ḳhawārij kī ṭaraf ishārah farmāyā hai aur Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne bhī kas̱īar Aḥādīs̱e mubārakah meṅ un kī wāẓeḥ ‘alāmāt aur ‘aqā’id-o naẓarīyāt biṣ-ṣarāḥat bayān farmā’e haiṅ. Ḳhawārij dar-aṣl Islām ke nām par

(1) al-Baqarah, 2: 143

Dăhshat-gardī aur qatl-o ġhārat-garī karte the aur Musalmānoṅ ke ḳhūn ko apne intehā’-pasandānah aur ḳhụd-sāḳhtah naẓarīyāt-o dalā’il kī binā’ par mubāḥ qarār dete the. Lehāẕā is ḥiṣṣa’e băḥs̱ meṅ Ḳhawārij kī ‘alāmāt-o ḳhuṣūṣīyāt ke tafṣīlī muṭāla‘e se is bāt kā jā’ezah liyā jā’egā keh maujūdah daur ke Dăhshat-gard ‘anāṣir kā fikrī wa ‘amalī ṭaur par Ḳhawārij se kyā ta‘alluq hai.

1. Ḳhawārij kā Ta‘āruf

Qabl is ke keh Qur’ān-o Ḥadīs̱ kī raushanī meṅ Ḳhawārij kī ‘alāmāt aur ‘aqā’id-o naẓarīyāt kā jā’ezah liyā jā’e, ba‘ẓ kutube Aslāf se Ḳhawārij kī chand wāẓeḥ ta‘rifāt darj kī jā rahī haiṅ tā-keh ibtedā’ meṅ hī wāẓeḥ ho jā’e keh Ḳhārijī kise kahā jātā hai.

1. Imām Muḥammad bin ‘Abd al-Karīm Shahrastānī, Ḳhawārij kī ta‘rīf meṅ likhte haiṅ:

كل من خرج عن الإمام الحق الذي اتفقت الجماعة عليه يسمى خارجيًا سواءً كان الخروج في أيام الصحابة على الأئمة الراشدين أو كان بعدهم على التابعين بإحسان والأئمة في كل زمان. (1)

“Har woh shaḳhṣ jo ‘awām kī muttafqah Musalmān ḥukūmate waqt ke ḳhilāf musallaḥ Baġhāwat kare use Ḳhārijī kahā jā’egā; ḳhwāh yeh Ḳhurūj wa Baġhāwat Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ke zamānah meṅ Ḳhulafā’e Rāshidīn ke

(1) Shahrastānī fī al-Milal wa-al-niḥal: 114

ḳhilāf ho yā Tābi'īn aur ba'd ke kisī bhī zamānah kī Musalmān ḥukūmat ke ḳhilāf ho."

2. Imām Nawawī, Ḳhawārij kī ta'rīf yūṅ karte haiṅ:

الخوارج: صنف من المبتدعة يعتقدون أن من فعل كبيرة كفر، وخلد في النار، ويطعنون لذلک في الأئمة ولا يحضرون معهم الجمعات والجماعات.(1)

"Ḳhawārij Bid'atiyoṅ kā ek guroh hai. Yeh log gunāhe kabīrah ke murtakib ke kāfir aur dā'imī dozaḳhī hone kā 'aqīdah rakhte haiṅ. Isī waj·h se Muslim umarā' wa ḥukamā' par ṭa'n-zanī karte haiṅ aur un ke sāth Jumu'ah aur 'Īdayn wa-ġhairah ke ijtemā'āt meṅ sharīk nahīṅ hote."

3. 'Allāmah Ibn Taymīyah likhte haiṅ:

كانوا أهل سيف وقتال، ظهرت مخالفتهم للجماعة؛ حين كانوا يقاتلون الناس. وأما اليوم فلا يعرفهم أكثر الناس.... ومروقهم من الدين خروجهم باستحلالهم دماء المسلمين وأموالهم.(2)

"Woh asleḥah se lais aur Baġhāwat par āmādah the, jab woh logoṅ se qitāl karne lage to un kī Ṣaḥāba'e kirām raḍiya Allāhu 'anhum kī jamā'at se muḳhālafat wa 'adāwat ẓāhir ho ga'ī. Tā-ham 'aṣre ḥāẕir meṅ (ba-ẓāhir Dīn kā labādah oṛhne kī waj·h se) logoṅ kī akṯarīyat unheṅ păhchān nahīṅ pātī. ...

(1) Nawawī fī Rawḍaṫ al-ṭālibīn, 10: 51
(2) Ibn Taymīyah fī al-Nubūwāt: 222

Woh Dīn se nikal ga’e kyūṅ-keh woh Musalmānoṅ ke ḳhūn aur amwāl (jān-o māl) ko ḥalāl-o mubāḥ qarār dete the.”

‘Allāmah Ibn Tarmīyah mazīd bayān karte haiṅ:

وهؤلاء الخوارج ليسوا ذلک المعسکر المخصوص المعروف فی التاريخ، بل يخرجون إلى زمن الدجّال.[1] وتخصيصه ﷺ للفئة التی خرجت فی زمن علی بن أبی طالب، إنما هو لمعان قامت بهم، وکل من وجدت فيه تلک المعانی ألحق بهم، لأن التخصيص بالذکر لم يکن لاختصاصهم بالحکم، بل لحاجة المخاطبين فی زمنه عليه الصلاة والسلام إلى تعيينهم.[2]

“Aur yeh Ḳhawārij (Sayyidunā ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke ‘ăhd kā) woh maḳhṣūṣ lashkar nahīṅ hai jo tārīḳh meṅ ma‘rūf hai bal-keh yeh Dajjāl ke zamāne tak paidā hote aur nikalte raheṅge. Aur Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā us ek guroh ko ḳhāṣ farmānā jo Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke zamāne meṅ niklā thā, us kī ka’ī ma‘ānī haiṅ jo un par ṣādiq āte haiṅ. Har woh shaḳhṣ yā guroh jis meṅ woh ṣifāt pā’ī jā’eṅ use bhī un ke sāth milāyā jā’egā. Kyūṅ-keh un kā ḳhāṣ ṭuar par ẕikr karnā un ke sāth ḥukm ko ḳhāṣ karne ke liye nahīṅ bal-keh Ḥuẕūr ṣallá Allāhu

(1) Ibn Taymīyah fī Majmū‘ al-fatawá, 28: 495, 496

(2) Ibn Taymīyah fī Majmū‘ al-fatawá, 28: 476, 477

‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke zamāne ke un muḳhāṭibīn ko (mustaqbil meṅ) un Ḳhawārij ke ta‘ayyun kī ḥājat thī.”

4. Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī **Fatḥu al-Bārī** meṅ farmāte haiṅ:

الخوارج: فهم جمع خارجة أي طائفة، وهم قوم مبتدعون سموا بذلك لخروجهم عن الدين، وخروجهم على خيار المسلمين.(1)

“Ḳhawārij, ḳhārijah kī jam‘a hai jis kā maṭlab hai: “Guroh”. Woh aise log haiṅ jo Bid‘āt kā irtekāb karte. Un ko (apne naẓarīyah, ‘amal aur iqdām ke bā‘is) Dīne Islām se nikal jāne aur ḳhiyāre Ummat ke ḳhilāf (musallaḥ jaṅg aur Dăhshat-gardī kī) kār-rawā’iyāṅ karne kī waj·h se yeh nām diyā gayā.”

5. Imām Badr al-Dīn ‘Aynī **‘Umdaṫ al-Qārī** meṅ likhte haiṅ:

طائفة خرجوا عن الدين وهم قوم مبتدعون سموا بذلك لأنهم خرجوا على خيار المسلمين.(2)

“Woh aise log haiṅ jo Dīn se ḳhārij ho ga’e haiṅ aur yeh woh log haiṅ jo Bid‘āt kā iertekāb karte the (ya‘nī woh umūr jo Dīn meṅ shāmil nah the un ko Dīn meṅ shāmil karte the). (Dīne Islām se nikal jāne aur (beh-tarīn Musalmānoṅ ke ḳhilāf) musallaḥ Baġhāwat aur Dăhshat-gardī kār-rawā’iyāṅ karne kī waj·h se unheṅ Ḳhawārij kā nām diyā gayā.”

---

(1) Ibn Ḥajar ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 12: 283

(2) ‘Aynī fī ‘Umadaṫ al-qārī, 24: 84

6. ‘Allāmah Ibn Nujaym Ḥanafī, Ḳhawārij kī ta‘rīf yūṅ karte haiṅ:

الخوارج: قومٌ لَهم منعة وحمية خرجوا عليه بتأويل يرون أنه على باطل كفر أو معصية توجب قتاله بتأويلهم يستحلون دماء المسلمين وأموالهم.(1)

“Ḳhawārij se murād woh log haiṅ jin ke pās ṭāqat aur (nām-nihād Dīnī) ḥamīyat ho aur woh ḥukūmat ke ḳhilāf Baġhāwat kareṅ. Yeh ḳhayāl karte huwe keh woh kufr yā nā-farmānī ke aise bāṭil ṭarīq par hai jo un kī ḳhuḍ-sākhtah tāwīl kī binā par ḥukūmat ke sāth qitāl ko wājib kartī hai. Woh Musalmānoṅ ke qatl aur un ke amwāl ko lūtnā jā’iz samjhte haiṅ.”

Is ibtedā’i ta‘āruf ke ba‘d ham Ḳhawārij kī Dăhshat-gardi, intehā’-pasandī aur Muslim ummah ke ḳhilāf barbarīyat aur ẓālimānah kār-rawā’iyoṅ kī maẕammat meṅ tartīb-wār Āyāte muqaddasah aur Aḥādīs̱e mubārakah ke muṭāla‘e ke sāth-sāth un ke mafāhīm se āgāh hone ke liye kutube tafāsīr, shurūhāte Ḥadīs̱ aur dīgar maṣādir-o māḳhaẕ kā bhī muṭāla‘ah kareṅge.

2. Fitna’e Ḳhawārij (Qur’āne Ḥakīm kī raushanī meṅ)

Qur’āne Ḥakīm ne ka’ī maqāmāt par logoṅ ke nā-ḥaq be-dardānah qatl, Dăhshat-gardānah Buḳhārī fī al-Adab al-mufrad,-bārī, pur-amn ābādiyoṅ par ḳhuḍ-kush ḥamloṅ jaise intehā’ī saffākānah

(1) Ibn Nujaym fī al-Baḥr al-rā’iq, 2: 234

iqdāmāt aur insānī qatl-o ġhārat-garī kī nafī kī hai. Dăhshat-gardī kī yeh sārī bahīmānah ṣūarateṅ shar‘i ṭaur par ḥaram aur Islāmī ta‘līmāt se ṣarīḥ inḥerāf haiṅ aur az-rū’e Qur’ān Baġhāwat-o Muḥārabat, fasād fil-arẕ aur ijtemā‘ī qatle insānī meṅ dāḳhil haiṅ (jaisā keh guzashtah abwāb meṅ bittafṣīl un par băḥs̱ ho chukī hai). Qur’ane Ḥakīm kā ba-ġhaur muṭāla‘ah kiyā jā’e to hameṅ ka’ī maqāmāt par biṣ-ṣarāḥat Ḳhawārij kī ‘alāmāt-o Bid‘āt aur un kī fitnah parwarī wa sāzishī kār-rawā’iyoṅ aur Baġhāwat ke bāre meṅ wāẕeḥ irshādāt milte haiṅ. Sūratoṅ kī tartīb ke leḥāẓ se ẕail meṅ chand irshādāte Bārī Ta‘ālá mulāḥaẓah hoṅ:

(1) Ḳhawārij Ahle Zaiġh (kaj-rau) haiṅ

Sūraṫ Ālī ‘Imraṅ meṅ irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

هُوَ الَّذِيْٓ اَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتٰبَ مِنْهُ اٰيٰتٌ مُّحْكَمٰتٌ هُنَّ اُمُّ الْكِتٰبِ وَاُخَرُ مُتَشٰبِهٰتٌ ؕ فَاَمَّا الَّذِيْنَ فِيْ قُلُوْبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُوْنَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَآءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَآءَ تَاْوِيْلِه ج وَمَا يَعْلَمُ تَاْوِيْلَهٗٓ اِلَّا اللّٰهُ ۘ وَالرّٰسِخُوْنَ فِی الْعِلْمِ يَقُوْلُوْنَ اٰمَنَّا بِه كُلٌّ مِّنْ عِنْدِ رَبِّنَا ج وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّآ اُولُوا الْاَلْبَابِ ۝ (1)

“Wohī hai jis ne Āp par Kitāb nāzil farmā’ī jis meṅ se kuc̣h Āyateṅ mŏḥkam (ya‘nī ẓāhhiran bhī ṣāf aur wāẕeḥ ma‘ná rakhne wālī) haiṅ wohī (aḥkām) Kitāb kī bunyād haiṅ aur dūsrī Āyateṅ mutashābiḥ (ya‘nī ma‘ná meṅ ka’ī eḥtemāl aur ishtebāh rakhne wālī) haiṅ, so woh log jin ke diloṅ meṅ kajī hai us meṅ se ṣirf mutashābihāt kī pairawī karte haiṅ (faqat)

(1) Āli ‘Imrān, 3: 7

fitnah-parwarī kī ḳhwāhish ke zere a̱sar aur aṣl murād kī bajā'e man-pasand ma'ná murād lene kī ġharaẕ se, aur us kī aṣl murād ko Allāh ke siwā ko'ī nahīṅ jāntā, aur 'ilm meṅ kāmil puḳhtagī rakhne wāle kăhte haiṅ keh ham is par īmān lā'e, sārī (Kitāb) hamāre Rab kī ṭaraf se utrī hai, aur naṣīḥat ṣirf Ahle Dānish ko hī naṣīb hotī hai."

1. Imām Ibn Abī Ḥātim raḥmaṫu Allāhi 'alayh Āyate maẕkūrah ke ẕail meṅ bayān karte haiṅ:

عَنْ أَبِي أُمَامَةَ، عَنْ رَسُولِ اللهِ ﷺ: أَنَّهُمُ الْخَوَارِجُ.(1)

"Ḥaẕrat Abū Umāmah raḍiya Allāhu 'anhu ﴿فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ﴾ (So woh log jin ke diloṅ meṅ kajī hai) kī Tafsīr meṅ Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam se bayān karte haiṅ keh in se murād Ḳhawārij haiṅ."

2. Ḥāfiẓ Ibn Ḳathīr ne bhī is Āyat kī Tafsīr meṅ jo Ḥadī̱s bayān farma'ī hai, us meṅ Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: اهل زيغ - jo mutashābihāt kī pairawī karte haiṅ - se murād "Ḳhawārij" haiṅ.(2)

3. Mufassire Shahīr Imām Ḳhāzin raḥmaṫu Allāhi 'alayh ne apnī Tafsīr **Lubābu al-ta'wīl** meṅ اهل زيغ kī Tafsīr farmāte huwe jin gum-rāh firqoṅ kā nām liyā hai un meṅ Ḳhawārij kā nām bhī shāmil hai.(3)

4. Abū Ḥafṣ al-Ḥanbalī ne is Āyat kī Tafsīr meṅ Ḥaẕrat Abū Umāmah raḍiya Allāhu 'anhu kī jo mufaṣṣal riwāyat bayān farmā'ī

(1) Ibn Abī Ḥātim Rāzī, Tafsīr al-Qur'ān al-'aẓīm, 2: 594
(2) Ibn Kat͟hīr fī Tafsīr al-Qur'ān al-'Aẓīm, 1: 347
(3) Ḳhāzin, Lubāb al-ta'wīl, 1: 217

hai, woh baṛī hī fikr-aṅgez, ḥaqīqat-kushā aur qābile ġhaur hai. Yeh riwāyat Ahle Zaiġh kī aṣlīyat aur un ke bāṭinī anjām ko pūrī ṭarḥ be-niqāb kar detī hai. Abū Ḥafṣ al-Ḥanbalī maẕkūrah Āyat kī Tafsīr meṅ bayān karte haiṅ:

وقال الحسن: هم الخوارج، وكان قتادة إذا قرأ هذه الآية ﴿فَأَمَّا الَّذِيْنَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ﴾ قال: إن لم يكونوا الحرورية فلا أدري مَنْ هُمْ. . . . وعن أبي غالب قال: كنت أمشي مع أبي أمامة، وهو على حمار حتى إذا انتهى إلى درج مسجد دمشق، فقال أبو أمامة: كلابُ النار، كلابُ النار، كلابُ النار، أو قتلى تحت ظل السماء، طوبى لمن قَتَلهم وقتلوه. يقولها ثلاثاً. ثم بكى، فقلت: ما يُبكيك يا أبا أمامة؟ قال: رحمةً لهم، إنهم كانوا من أهل الإسلام (فصاروا كفارًا) فخرجوا منه. فقلت: يا أبا أمامة، هم هؤلاء؟ قال: نعم، قلت: أشيء تقوله برأيك، أم شيء سمعته من رسول الله ﷺ؟ فقال: إني إذَنْ لَجرِيء، إني إذاً لَجَريءٌ، بل سمعته من رسول الله ﷺ غيرَ مرةٍ ولا مرّتين، ولا ثلاث، ولا أربع، ولا خمس، ولا ست، ولا سبع، ووضع أصبعيه في أذنيه، قال: وإلّا فَصُمَّتَا. قالها ثلاثاً.(1)

“Ḥaẓrat Ḥasan Baṣrī farmāte haiṅ keh (Āyate maẕkūrah meṅ Ahle zaiġh se) murād Ḳhawārij haiṅ. Ḥaẓrat Qatādah raḍiya

(1) Abū Ḥafṣ al-Ḥanbalī fī al-Lubāb fī ‘ulūm al-Kitāb, 3: 437

Allāhu 'anhu jab bhī yeh ātyate karīmah tilāwat karte to farmāte: Maiṅ nahīṅ samajhtā keh Ahle zaiġh se Ḳhawārij ke 'ilāwah ko'ī aur guroh bhī murād ho saktā hai. ..... Abū Ġhālib riwāyat karte haiṅ: Maiṅ Ḥaẓrat Abū Umāmah raḍiya Allāhu 'anhu ke sāth Dimashq kī jāme' Masjid kī ṭaraf chal rahā thā aur woh darāz-gosh par sawār the. Jab woh Masjid ke darwāze ke qarīb pahŏṅche to Ḥaẓrat Abū Umāmah raḍiya Allāhu 'anhu ne kahā: Ḳhawārij dozaḳh ke kutte haiṅ. Unhoṅ ne yeh tīn bār farmāyā. Phir unhoṅ ne un kī ḥaqīqat se pardah uṭhāyā aur batāyā: Āsmān ke nīche yeh bad-tarīn log haiṅ. Ḳhụsh-naṣīb haiṅ woh log jinhoṅ ne unheṅ qatl kiyā aur woh bhī ḳhụsh-naṣīb haiṅ jo un ke hāth se shahīd huwe. Yeh batā kar Abū Umāmah rone lag ga'e. Un kī bad-naṣībī par bŏhat hī afsurdah huwe aur batāyā: Yeh Musalmān the lekin apnī kartūtoṅ se kāfir ho ga'e. Phir yehī Āyate karīmah tilāwat farmā'ī jis meṅ "Ahle Zaiġh" kā ẕikr hai. Abū Ġhālib riwāyat karte haiṅ: Maiṅ ne Abū Umāmah se pūçhā: Kyā yehī (Ḳhawārij) woh (Ahle zaraiġh) log haiṅ? Bole: Hāṅ - maiṅ ne pūçhā: Āp apnī ṭaraf se kăh rahe haiṅ yā un ke bāre meṅ Āp ne yeh sab kuçh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam se sunā huwā hai? Unhoṅ ne farmāyā: Agar aisī bāt ho tab to maiṅ baṛī jasārat karne wālā kăhlā'ūṅgā. Maiṅ ne ek, do yā sāt bār nahīṅ bal-keh bār-hā yeh Ḥuẓūr ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam se sunā hai, agar yeh bāt sachchī nah ho to mere donoṅ kān băhre ho jā'eṅ. Āp raḍiya Allāhu 'anhu ne yeh kalimāt tīn bār farmā'e."

5. Ḥaẓrat Abū Umāmah raḍiya Allāhu 'anhu kī is riwāyat ko Imām Suyūṭī ne bhī apnī Tafsīr meṅ bayān kiyā hai aur batāyā hai keh

Ḥuẕūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Ahle zaiġh se “ Ḳhawārij” murād liye haiṅ.[1]

6. al-Naḥḥāṣ ne bhī Ḥaẕrat ‘Ā’ishah Ṣiddīqah raḍiya Allāhu ‘anhā se marwī Ḥadīs̱ ẕikr kī hai keh Ḥaẕrat ‘Abd Allāh bin ‘Abbās raḍiya Allāhu ‘anhumā ne farmāyā keh Ahle zaiġh, Ḳhawārij hī haiṅ.[2]

(2) Ḳhawārij Siyāh-rū aur Murtad haiṅ

Sūraṫ Āli ‘Imrān meṅ irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوْهٌ وَّتَسْوَدُّ وُجُوْهٌ ۚ فَاَمَّا الَّذِيْنَ اسْوَدَّتْ وُجُوْهُهُمْ ۣ اَكَفَرْتُمْ بَعْدَ اِيْمَانِكُمْ فَذُوقُوا العَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُوْنَ۝[3]

“ Jis Din ka’ī chehre safed hoṅge aur ka’ī chehre siyāh hoṅge, to jin ke chehrehai siyāh ho jā’eṅge (un se kahā jā’egā) kyā tum ne īmān lāne ke ba‘d kufr kiyā? To jo kufr tum karte rahe the so us ke ‘aẕāb (kā mazah) chakh lo.”

1. Imām Ibn Abī Ḥātim raḥmaṫu Allāhi ‘alayh ne Āyate maẕkūrah ke ẕail meṅ Ḥadīs̱ riwāyat kī hai:

عَنْ أَبِي أُمَامَةَ عَنْ رَسُولِ اللهِ ﷺ: أَنَّهُمُ الْخَوَارِجُ.[4]

“Ḥaẕrat Abū Umāmah raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-

(1) Suyūṭī, al-Durr al-manthūr, 2: 148

(2) Naḥḥās fī Ma‘ānī al-Qur’ān al-Karīm, 1: 349

(3) Āli ‘Imrān, 3: 106

(4) Ibn Abī Ḥātim fī Tafsīr al-Qur’ān al-‘aẓīm, 2: 594

sallam ne farmāyā: Is (Āyat meṅ īmān lāne ke ba‘d kāfir ho jāne wāloṅ) se “ Ḳhawārij” murād haiṅ.”

2. Ḥāfiẓ Ibn Kat͟hīr ne bhī Āyate maẕkūrah ke tăḥt is se Ḳhawārij hī murād liye haiṅ.[1]

Yeh qaul Ibn Mardawayh ne Ḥaẓrat Abū Ġhālib aur Ḥaẓrat Abū Umāmah raḍiya Allāhu ‘anhu kī ṭarīq se marfū‘an riwāyat kiyā hai, Imām Aḥmad ne ise apnī Musand meṅ, Imām Ṭabarānī ne **al-Mu‘jamu al-kabīr** meṅ aur Imām Ibn Abī Ḥātim ne apnī Tafsīr meṅ Abū Ġhālib ke ṭarīq se riwāyat kiyā hai.

3. Imām Suyūṭī kā bhī yehī mauqif hai. Unhoṅ ne bhī is Āyat meṅ maẕkūr logoṅ se “ Ḳhawārij” hī murād liye haiṅ.[2]

(3) Ḳhawārij Fitnah-parwar aur Kīnah-war haiṅ

Sūraṫ Āli ‘Imrān meṅ farmāne Bārī Ta‘ālá hai:

يٰاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَتَّخِذُوْا بِطَانَةً مِّنْ دُوْنِكُمْ لَا يَاْلُوْنَكُمْ خَبَالًاؕ وَدُّوْا مَا عَنِتُّمْ ج قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَآءُ مِنْ اَفْوَاهِهِمْ ج وَمَا تُخْفِيْ صُدُوْرُهُمْ اَكْبَرُؕ قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْاٰيٰتِ اِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُوْنَ۝[3]

“Ae īmān wāloṅ! Tum ġhairoṅ ko (apnā) rāz-dār nah banā’o woh tumhārī nisbat fitnah-aṅgezī meṅ (kabhī) kamī nahīṅ kareṅge, woh tumheṅ saḳht taklīf pahŏṅchne kī ḳhwāhish rakhte haiṅ, buġhẓ to un kī zabānoṅ se ḳhud ẓāhir ho chukā

(1) Ibn Kat͟hīr fī Tafsīr al-Qur’ān al-‘Aẓīm, 1: 347

(2) Suyūṭī, al-Durr al-mant͟hūr, 2: 148

(3) Āli ‘Imrān, 3: 118

hai, aur jo (‘adāwat) un ke sīnoṅ ne çhupā rakhī hai woh us se (bhī) baṛh kar hai. Ham ne tumhāre liye nishāniyāṅ wāẕeḥ kar dī haiṅ agar tumheṅ ‘aql ho.”

1. Imām Ibn Abī Ḥātim Rāzī ne Āyate maẕkūrah ke ẕail meṅ yeh Ḥadīs̱ naql kī hai:

عَنْ أَبِي أُمَامَةَ، عَنْ رَسُولِ اللهِ ﷺ، أَنَّهُ قَالَ: هُمُ الْخَوَارِجُ.(1)

“Ḥaẕrat Abū Umāmah raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai kehhn ne farmāyā: Un (fitnah-aṅgezī karne wāloṅ) se muarād “Ḳhawārij” haiṅ.”

2. Imām Qurṭubī is Āyat kī Tafsīr meṅ likhte haiṅ keh is se murād Ḳhawārij haiṅ. Woh tumhāre dar-miyān fasād phailāne se bāz nahīṅ ā’eṅge. Agar Dăhshat-gardī nah kar sake, to makr-o fareb aur dhokah-bāzī tark nahīṅ kareṅge.(2)

(4) Ḳhawārij Allāh wa Rasūl ﷺ se Bar sare paikār haiṅ is liye Wājibul-Qatl haiṅ

Sūratu al-Mā’idah meṅ irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

اِنَّمَا جَزٰٓؤُا الَّذِيْنَ يُحَارِبُوْنَ اللّٰهَ وَرَسُوْلَهٗ وَيَسْعَوْنَ فِي الْاَرْضِ فَسَادًا اَنْ يُّقَتَّلُوْٓا اَوْ يُصَلَّبُوْٓا اَوْ تُقَطَّعَ اَيْدِيْهِمْ وَاَرْجُلُهُمْ مِّنْ خِلَافٍ اَوْ يُنْفَوْا

---

(1) Ibn Abī Ḥātim fī Tafsīr al-Qur’ān al-‘aẓīm, 3: 742

(2) Qurṭubī fī al-Jāmi‘ li-aḥkām al-Qur’ān, 4: 179

مِنَ الۡاَرۡضِ ؕ ذٰلِکَ لَهُمۡ خِزۡیٌ فِی الدُّنۡیَا وَلَهُمۡ فِی الۡاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظِیۡمٌ [1]

“Be-shak jo log Allāh aur us ke Rasūl se jaṅg karte haiṅ aur zamīn meṅ fasād-aṅgezī karte phirte haiṅ (ya‘nī Musalmānoṅ meṅ ḳhūn-rez răh-zanī aur ḍākah-zanī wa-ġhairah ke murtakib hote haiṅ) un kī sazā yehī hai kehwoh qatl kiye jā’eṅ yā phāṅsī diye jā’eṅ yā un ke hāth aur un ke pā’oṅ muḳhālif samtoṅ se kāṭe jā’eṅ yā (waṭan kī) zamīn (meṅ chalne phirne) se dūr (ya‘nī mulk-badar yā qaid) kar diye jā’eṅ. Yeh (to) un ke liye dunyā meṅ ruswā’ī hai aur un ke liye Āḳhirat meṅ (bhī) baṛā ‘aẕāb hai.”

1. Is Āyat kī Tafsīr meṅ Ḥaẕrat Ibn ‘Abbās raḍiya Allāhu ‘anhumā se marwī hai:

من شهر السلاح في فئة الإسلام، وأخاف السبيل ثم ظفر به، وقدر عليه فإمام المسلمين فيه بالخيار، إن شاء قتله وإن شاء صلبه وإن شاء قطع يده ورجله.[2]

“Jis ne Musalmān ābādī par hathyār uṭhā’e aur rāste koapnī Dăhshat-gardī ke ẕarī‘e ġhair-maḥfūẓ banāyā aur us par kanṭrol ḥāṣil karke logoṅ kā pur-amn ṭarīqe se guzarnā dushwār kar diyā, to Musalmānoṅ ke ḥākim ko iḳhtiyār hai

(1) al-Mā’idah, 5: 33

(2) 1. Ṭabarī fī Jāmi‘ al-bayān fī tafsīr al-Qur’ān, 6: 214

2. Ibn Kat͟hīr fī Tafsīr al-Qur’ān al-‘Aẓīm, 2: 51

chāhe to use qatl kare, chāhe to phāṅsī de aur chāhe to ḥasbe qānūn ko’ī aẕīyat-nāk sazā de.”

2. Imām Ṭabarī aur Ḥāfiẓ Ibn Kat͟hīr ne likhā hai keh Sa‘īd bin Musayyab, Mujāhid, ‘Aṭā’ Ḥasan Baṣrī, Ibrāhīm al-Naḳh‘ī aur Ḍaḥḥāk ne bhī isī ma‘ná ko riwāyat kiyā hai.[1]

3. Is ko Imām Suyūṭī ne bhī “**al-Durr al-mant͟hūr (3: 68)**” meṅ riwāyat kiyā hai.

4. Imām Qurṭubī ne “**al-Jāmi‘ li-aḥkām al-Qur’ān (6: 148)**” meṅ riwāyat kiyā hai keh yeh Āyat Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke zamāna’e mubārak meṅ ek aise guroh ke ḥaq meṅ nāzil hū’ī jinhoṅ ne Madīnah ke bāhar Dăhshat-gardī kā irtekāb kiyā, qatl aur amlāk lūṭne ke iqdāmāt kiye jis par unheṅ ‘ibrat-nāk sazā dī ga’ī.

5. ‘Allāmah Zamaḳhsarī ne is Āyate mubārakah kī Tafsīr meṅ likhā hai:

يُحَارِبُونَ رسُولَ اللهِ، ومحاربة المُسْلِمِين فی حکم مُحَارَبَتِه.[2]

“يُحَارِبُونَ رسول الله (ya‘nī) Musalmānoṅ ke sāth jaṅg bar-pā karnā Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se jaṅg karne ke ḥukm meṅ hai.”

6. ‘Allāmah Abū Ḥafs al-Ḥanbalī, ‘Allāmah Zamaḳhsarī kī maẕkūrah bālā ‘ibārat tăḥrīr karne ke ba‘d mazīd likhte haiṅ:

(1) 1. Ibn Qudāmah fī al-Muġhnī, 2: 51
2. Ṭabarī fī Jāmi‘ al-bayān fī tafsīr al-Qur’ān, 6: 214

(2) Zamaḳhsharī fī al-Kashshāf ‘an ḥaqā’iq ġhawāmiḍ al-tanzīl, 1: 661

أنَّ المقصود أنّهم يُحَارِبون رَسُول الله ﷺ وإنما ذكر اسم الله تبارك وتعالى تَعْظِيماً وتَفْخِيماً لمن يُحَارَب، كقوله تعالى: ﴿إِنَّ الذين يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللّهَ﴾(1).(2)

"Maqṣad yeh hai keh woh Rasūl Allāh ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam se jaṅg karte haiṅ aur (is Āyat meṅ) Allāh Ta'ālá kā nām jaṅg kā nishānah ban·ne wāloṅ kī 'aẓamat aur qadr-o manzilat baṛhāne ke liye maẕkūr huwā. Jaisā keh bai'ate Riḍwān ke ḥawāle se Qur'ān Majīd meṅ farmāyā gayā: ﴾(Ae Ḥabīb!) Be-shakḳ jo log Āp se bai'at karte haiṅ woh Allāh hī se bai'at karte haiṅ.﴿"

7. Is Āyat se yeh mafhūm bhī aḳẖẕ hotā hai keh rāh-zanī karne wāloṅ kā aẕīyat-nāk qatl jā'ez hai. Qāḍī Ṯhanā' Allāh Pāniīpatī likhte haiṅ:

أجمعوا على أن المراد بالمحاربين المفسدين فى هذه الآية قطاع الطريق سواء كانوا مسلمين أو من أهل الذمة. واتفقوا على أن من برزو شهر السلاح مخيفا مغيرا خارج المصر بحيث لا يدركه الغوث فهو محارب قاطع للطريق جارية عليه أحكام هذه الآية...

---

(1) al-Fatḥ, 48: 10

(2) Abū Ḥafṣ al-Ḥanbalī fī al-Lubāb fī 'ulūm al-Kitāb, 7: 303

. وقال البغوي: المكابرون في الأمصار داخلون في حكم هذه الآية.[1]

“Is par ijmā‘ hai keh muḥāribīn se murād fasād bapā karne wale aur rāh-zan haiṅ; ḳhwạh woh Musalmān hoṅ yā ġhair-Muslim, sab ke liye ḥukm bar-ā-bar hai. Is amr par bhī ittefāq hai keh jo khul kar hathyār uṭhā leṅ yā shăhr se logoṅ ko ḳhauf-zadah kareṅ aur ġhārat-garī kareṅ jahāṅ ko’ī madagār bhī nah pahŏṅch sake, aisā shaḳhṣ jaṅg-jū aur rāh-zan hai.Us par is Āyat ke aḥkām jārī hoṅge. .... Imām Baġhawī farmāte haiṅ: Shăhoṅ meṅ Dăhshat-gardī karne wāle bhī is Āyat ke ḥukm meṅ shāmil haiṅ.”

Is Āyate mubārakah aur akābirīn ke bayān-kardah Tafsīrī aqwāl se yeh mafhūm aḳhẕ hotā hai keh Musalmān riyāsat kī ra‘āyā meṅ se Musalmānoṅ ko asleḥah ke ẕarī‘e ḳhauf-zadah karne wāloṅ kā ḳhātimah ẓarūrī hai kyūṅ-keh jo zamīn meṅ fasād-aṅgezī karte haiṅ woh pūrī insānīyat ke qātil haiṅ. Jo kisī Muslim riyāsat kī ŏthŏriṭī ko chălinj karte haiṅ aur us ke ḳhilāf musallaḥ Baġhāwat karte haiṅ, un ke liye aẕīyat-nāk sazā’eṅ aur dunyā wa Āḳhirat meṅ dard-nāk ‘aẕāb hai.

(5) Ḳhawārij Fitnah-parwar aur Musataḥiqe La‘nat haiṅ

Sūraṫu al-Ra‘d meṅ irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

وَيُفْسِدُوْنَ فِى الْاَرْضِ ۙ اُولٰٓئِکَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُوْءُ الدَّارِ ۝[2]

(1) Qāḍī Ṯhanā’ Allāh fī al-Tafsīru al-Maẓharī, 3: 86

(2) al-Ra‘d, 13: 25

“Aur zamīn meṅ fasād-aṅgezī karte haiṅ, unhīṅ logoṅ ke liye la‘nat hai aur un ke liye bura ghar hai.”

Yeh Āyat ṣarāḥatan batā rahī hai keh zamīn meṅ fasād phailāne wāle Ḳhārijī haiṅ. Is kī tā’īd darje zail riwāyat se hotī hai, jise Imām Qurṭubī ne bayān kiyā hai:

1. وقال سعد بن أبي وقاص: والله الذى لا إله إلا هو! إنهم الحرورية.[1]

“Ḥaẓrat Sa‘d bin Abī Waqqāṣ raḍiya Allāhu ‘anhu farmāte haiṅ: Us ẕāt kī qasam jis ke siwā ko’ī ma‘būd nahīṅ, fasād-aṅgezī karne waloṅ se murād al-Ḥarūrīyah ya‘nī Ḳhawārij haiṅ.”

2. Be-gunāh jānoṅ kī halākat aur amwāl-o amlāk kī tabāhī fasād fil-arẓ hai, jaisā keh Abū Ḥafṣ al-Ḥanbalī kī darje ẕail riwāyat se ‘ayāṅ hotā hai:

قال: ﴿وَيُفْسِدُونَ فِى الأَرضِ﴾ إما بالدعاء إلى غير دين الله، وإما بالظلم كمافى النفوس والأموال وتخريب البلاد.[2]

“AllāhTa‘ālá ne farmāyā: ﴾Aur zamīn meṅ fasād-aṅgezī karte haiṅ﴿. Yā to Allāh ke Dīn ke ‘ilāwah kisī aur ṭaraf jabran da‘wat dene se yā logoṅ kī jān-o māl par ẓulm se aur mulk meṅ taḳhrīb-kārī se.”

(1) Qurṭubī fī al-Jāmi‘ li-aḥkām al-Qur’ān, 9: 314

(2) Abū Ḥafṣ al-Ḥanbalī fī al-Lubāb fī ‘ulūm al-Kitāb, 9: 425

‘Allāmah Abū Ḥafṣ kī is taṣrīḥ se ma‘lūm huwā keh jān-o māl lūṭne ke ‘ilāwah Islām se haṭ kar apne ḳhuḍ-sāḳhtah ‘aqā’id kī ṭaraf jabran da‘wat denā bhī fasād fil-arẕ ke zumre meṅ ātā hai.

3. Imām Rāzī ne bhī “**Tafsīru al-Kabīr (9: 176)**” meṅ isī ma‘ná ko naql farmāyā hai.

(6) Ḳhawārij Ḥusne ‘Amal ke Dhoke meṅ răhte haiṅ

Ḳhawārij Namāz, Roze aur tilāwate Qur’ān jaise a‘māl kī ādā’egī meṅ ba-ẓāhir Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum se bhī āge naẓat āte the. (Is par ā’indah ṣafaḥāt meṅ Aḥādīse mubārakah ā’eṅgī.) yehī ḥālat daure ḥāẕir ke Ḳhawārij kī hai. Woh bhī ba-ẓāhir shakl-o ṣūrat aur ḥusne ‘amal meṅ baṛe nek, parhez-gār aur pā-bande sharī‘at naẓar āte haiṅ magar bāṭin meṅ e‘teqādī aur tashaddud-pasandānah fitnoṅ kā shikār haiṅ jin se Ummate Muslimah ko nuqṣān ho rahā hai aur bā-hamī ḳhūn ḳharābe se us kī quwwat-o shaukat muta’assir ho rahī hai.

1. Sūratu al-Kahf meṅ irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْاَخْسَرِيْنَ اَعْمَالًا۝ اَلَّذِيْنَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُوْنَ اَنَّهُمْ يُحْسِنُوْنَ صُنْعًا۝(1)

“Farmā dījiye: Kyā ham tumheṅ aise logoṅ se ḳhabar-dār kar deṅ jo a‘māl ke ḥisāb se saḳht ḳhasārah pāne wāle haiṅ. Yeh woh log haiṅ jin kī sārī jidd-o jăhd dunyā kī zindagī meṅ hī bar-bād ho ga’ī aur woh yeh ḳhayāl karte haiṅ keh ham baṛe achçhe kām anjām de rahe haiṅ.”

(1) al-Kahf, 18: 103, 104

Imām Ṭabarānī ne maẕkūrah Āyat kī Tafsīr meṅ darje ẕail riwāyat naql kī haiṅ:

(1) Is Āyat meṅ un Ahle Kitāb kā ẕikr hai jo apnā samāwī Dīn çhoṛ kar kufr kī rāh par chal nikle aur Dīn meṅ bāṭil Bid‘āt ko shāmil kar liyā.

(2) Dūsrī riwāyat yeh hai keh un ḳhasārah pāne wāloṅ se murād “Ḳhawārij” haiṅ kyūṅ-keh jab Ibn al-Kawwā’ Ḳhārijī ne Ḥaẓrat ‘Alī al-Murtaḍá raḍiya Allāhu ‘anhu se pūçhā keh is se kaun log murād haiṅ to Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā: أنت وأصحابک (Tū aur tere sāthī).

(3) Ek riwāyat meṅ hai jise Ḥaẓrat Abū Ṭufayl bayān karte haiṅ keh ‘Abd Allāh bin al-Kawwā’ ne Sayyidunā ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu se pūçhā keh بِالْاَخْسَرِيْنَ اَعْمَالًا (a‘māl ke ḥiṣāb se saḳht ḳhasārah pāne wāloṅ) se kaun log murād haiṅ to Āp ne farmāyā: Ae Ahle Ḥarūrā’! Tum murād ho.[1]

Isī Āyat ke ẕail meṅ ‘Allāmah Samarqandī apnī Tafsīr meṅ bayān farmāte haiṅ:

قال علی بن أبی طالب: هُمُ الْخوارِجُ.[2]

“Sayyidunā ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā: Is se Ḳhawārij murād haiṅ.”

2. Qur’ān Majīd meṅ dūsre maqām par un ke is za‘me bāṭil kī maẕammat yūṅ bayān kī ga’ī hai:

(1) Ṭabarī fī Jāmi‘ al-bayān, 16: 33, 34

(2) Samarqandī fī Baḥr al-‘ulūm, 2: 364

وَاِذَا قِيْلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوْا فِى الْاَرْضِ ۙ قَالُوْٓا اِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُوْنَ۝ اَلَآ اِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُوْنَ وَلٰكِنْ لَّا يَشْعُرُوْنَ۝[1]

“Aur jab un se kahā jātā hai keh zamīn meṅ fasād bapā nah karo, to kăhte haiṅ: Ham hī to iṣlāḥ karne wāle haiṅ. Āgāh ho jā’o! Yehī log (ḥaqīqat meṅ) fasād karne wāle haiṅ magar unheṅ (is kā) eḥsās tak nahīṅ.”

Sūraṫ Fāṭir meṅ irshād hotā hai:

اَفَمَنْ زُيِّنَ لَهُ سُوْءُ عَمَلِه فَرَاٰهُ حَسَنًا.[2]

“Bhalā jis shaḳhṣ ke liye us kā burā ‘amal ārāstah kar diyā gayā ho aur woh use (ḥaqīqatan) achc̥hā samajhne lage (kyā woh Momine ṣāleḥ jaisā ho saktā hai).”

‘Allāmah Abū Ḥafṣ al-Ḥanbalī is Āyat kī Tafsīr meṅ likhte haiṅ:

فقال قتادة: منهم الخوارج الذين يستحلون دماء المسلمين وأموالهم.[3]

“Ḥaẓrat Qatādah ne farmāyā: Aise logoṅ meṅ se Ḳhawārij bhī haiṅ jo Musalmānoṅ kā ḳhūn bahānā aur un ke amwāl lūṭnā ḥalāl samjhte haiṅ.”

(1) al-Baqarah, 2: 11, 12

(2) Fāṭir, 35: 8

(3) Abū Ḥafṣ al-Ḥanbalī fī al-Lubāb fī ‘ulūm al-Kitāb, 13: 175

3. Fitna’e Ḳhawārij kā Āġhāz: ‘Āhde Risālat-Ma’āb ﷺ meṅ

Daure Risālat-Ma’āb ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam meṅ hī fitna’e Ḳhawārij kā āġhāz ho gayā thā. Imām Buḳhārī wa Muslim kī muttafaq ‘alaih Ḥadīs̱ ke muṭābiq Ḥaẓrat Abū Sa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu riwāyat karte haiṅ keh:

بَيْنَا النَّبِيُّ ﷺ يَقْسِمُ ذَاتَ يَوْمٍ قِسْمًا فَقَالَ ذُو الْخُوَيْصِرَةِ رَجُلٌ مِنْ بَنِي تَمِيمٍ: يَا رَسُوْلَ اللهِ، اعْدِلْ، قَالَ: وَيْلَكَ مَنْ يَعْدِلُ إِذَا لَمْ أَعْدِلْ؟ فَقَالَ عُمَرُ: ائْذَنْ لِي فَلْأَضْرِبْ عُنُقَهُ، قَالَ: لَا، إِنَّ لَهُ أَصْحَابًا يَحْقِرُ أَحَدُكُمْ صَلَاتَهُ مَعَ صَلَاتِهِمْ، وَ صِيَامَهُ مَعَ صِيَامِهِمْ، يَمْرُقُوْنَ مِنَ الدِّيْنِ كَمُرُوْقِ السَّهْمِ مِنَ الرَّمِيَّةِ.(1)

“Ek roz Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam māle (ġhanīmat) taqsīm farmā rahe the to Banū Tamīm ke Dhū al-Ḳhuwayṣirah nāmī shaḳhṣ ne kahā: Yā Rasūl Allāh! Inṣāf kījiye. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Tū halāk ho, agar maiṅ inṣāf nahīṅ karūṅgā to aur kaun karegā? Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Adab, bābu mā jā’a fī qawli al-rajuli waylaka, 5: 2281

2. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Istitābaṫi al-murtaddīna wa-al-mu‘ānidīna wa-qitālihim, bābu man taraka qitāla al-Ḳhawāriji lil-ta’llufi wa-an lā yanfira al-nāsu ‘anhu, 6: 2540, raqm: 6534

3. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu dhikru al-Ḳhawāriji wa-ṣifātihim, 2: 744, raqm: 1064

‘anhu ne ‘arẓ kiyā: (yā Rasūl Allāh!) Mujhe ijāzat deṅ keh is (gustāḳh) kī gardan uṛā dūṅ? Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Nahīṅ, (is akele kī gardan uṛānā kyūṅ-kar) be-shak is ke (aise) sāthī bhī haiṅ keh tum un kī Namāzoṅ ke muqābale meṅ apnī Namāzoṅ ko ḥaqīr jānoge aur un ke rozoṅ ke muqābale meṅ apne rozoṅ ko ḥaqīr jānoge. Woh Dīn se is ṭarḥ nikle huwe hoṅge jaise shikār se tīr nikal jātā hai.”

Ḳhawārij ke Fitne kā Āġhāz Gustāḳhiye Rasūl ﷺ se huwā

Bār-gāhe Risālat-Ma’āb ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam meṅ Dhū al-Ḳhuwayṣirah Tamīmī nāmī gustāḳh shaḳhṣ kī gustāḳhī hī dar-aṣl is bad-tarīn fitne kā pesh-ḳhaimah s̱ābit hū’ī jis ne ba‘d az-āṅ Ummate Muslimah meṅ inteshār-o ifterāq paidā kar diyā. Ḥaẓrat ‘Uthmān raḍiya Allāhu ‘anhu aur Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke adwāre Ḳhilāfat meṅ Islāmī riyāsat kī ŏthŏriṭī ko chălinj karne wālī Bāġhī aur musallaḥ guroh dar-ḥaqīqat usī Dhū al-Ḳhuwayṣirah Tamīmī kī fikr kā tasalsul the.

1. Imām Abū Bakr al-Ājurrī (mutawaffá 360 Hijrī) **Kitābu al-Sharī‘ah** ke bāb **Dhammu al-Ḳhawāriji wa-sū’i madhāhibihim, wa-ibāḥati qitālihim** meṅ likhte haiṅ:

وأوّل قرن طلع منهم على عهد رسول الله ﷺ: هو رجل طعن على النبى ﷺ، وهو يقسم الغنائم بالجعرانة، فقال: اعدل يا محمد، فما أراک تعدل، فقال ﷺ: ويلک، فمن يعدل إذا لم أكن أعدل؟

“ Ḳhawārij kā awwalīn fard ‘ăhde Risālat-Ma’āb ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam meṅ numū-dār huwā. Yeh woh shaḳhṣ thā jis ne Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam par us waqt ṭa‘nah-zanī kī jab Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam Ji‘rānah ke maqām par māle ġhanīmat taqsīm farmā rahe the. Us bad-baḳht ne kahā: Ae Muḥammad! ‘Adl kījiye! Mere ḳhayāl meṅ Āp ‘adl nahīṅ kar rahe. Ḥuẓūr ‘alayhi al-salām ne farmāyā: Tū halāk ho! Agar maiṅ ‘adl nahīṅ karūṅgā to aur kaun karegā?”

2. Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī **Fatḥu al-Bārī** meṅ likhte haiṅ keh isī Dẖū al-Ḳhuwayṣirah Tamīmī kā ham-ḳhayāl guroh hī ba‘d az-āṅ Ḳhawārij kī ṣūrat meṅ ẓāhir huwā thā.

عن عبد الرزاق فقال: ذی الخويصرة التميمی وهو حرقوص بن زهير، أصل الخوارج.[1]

“‘Abd al-Razzāq se marwī hai keh unhoṅ ne farmāyā: Dẖū al-Ḳhuwayṣirah Tamīmī kā aṣl nām Ḥurqūṣ bin Zuhayr thā aur woh Ḳhawārij kā bānī thā.”

3. Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī ne **“al-Iṣābatu fī tamyīzi al-Ṣaḥābah (2 : 49)”** meṅ bhī yehī taḥqīq bayān kī hai.

4. ‘Allāmah Badr al-Dīn ‘Aynī likhte haiṅ:

وقال الذهبی: ذو الخويصرة القائل: فقال: يا رسول اللّٰه، إعدل. يقال هو حرقوص بن زهير، رأس الخوارج، قتل فی الخوارج يوم

(1) Ibn Ḥajar ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 12: 292

النهر.[1]...وفى تفسير الثعالبي: بينا رسول الله ﷺ يقسم غنائم هوازن، جاءه ذو الخويصرة التميمى، أصل الخوارج.[2]

“Imām D͟hahabī farmāte haiṅ: D͟hū al-Ḳhuwayṣirah ne hī yeh kahā thā: Yā Rasūl Allāh! ‘Adl kījiye. Kahā jātā hai keh woh Ḥurqūṣ bin Zuhayr thā. Yeh Ḳhawārij kā fikrī qā’id aur bānī thā jo keh (Sayyidunā ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke daur meṅ) maqāme Nahrawān (pur hone wālī jaṅg) meṅ mārā gayā. Tafsīr T͟ha‘ālabī meṅ hai keh jab Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ma‘rikah Hawāzin ke ġhanā’im taqsīm farmā rahe the to Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke pās D͟hū al-Ḳhuwayṣirah Tamīmī āyā aur woh Ḳhawārij kā bānī thā.”

4. ‘Ăhde ‘Ut͟hmānī meṅ Fitna’e Ḳhawārij kī Fikrī Tashkīl

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke wiṣāl ke ba‘d Ummat meṅ ka’ī fitnoṅ ne janm liyā, jin meṅ jhūṭī Nubūwat ke da‘we, Dīn se irtedād, zakāṫ kī adā’egī bunyādī ta‘līmāte Islām se inḥerāf shāmil hai. Inhīṅ fitoṅ kā fā’edah uṭhāte huwe ḳhārijī fikrke ḥāmilīn apne Bāġhiyānah naẓarīyāt kī tarwīj karte rahe aur apne Āp ko ek munaẓẓam shakl dene kī ṭaraf sar-garme ‘amal rahe. Yahāṅ tak keh Sayyidunā ‘Ut͟hmānī Ġhanī raḍiya Allāhu ‘anhu ke daure awāḳhir meṅ Balwā’oyoṅ kī taḥrīk meṅ Āp ko qatl karne kī shāzish tayyār karne wāle log bhī is intehā’-pasandānah rujḥān ke

(1) Badr al-Dīn al-‘Aynī fī ‘Umadaṫ al-qārī, 15: 62
(2) Badr al-Dīn al-‘Aynī fī ‘Umadaṫ al-qārī, 16: 142

ḥāmil the jin meṅ se ek numāyāṅ shaḳhṣ ‘Abd Allāh bin Sabā‘ thā. Is intehā’-pasandānah rujḥāṅ ke ḥāmil the jin meṅ se ek numāyāṅ shaḳhṣ ‘Abd Allāh bin Sabā‘ thā. Is intehā’-pasand Dăhshat-gard guroh ne păhlī martabah Madīnah munawwarah meṅ Sayyidunā ‘U<u>th</u>mān Ġhanī raḍiya Allāhu ‘anhu ke ‘ăhde ḥuḳūmat meṅ ḳhāli<u>s</u> Islāmī ḥukūmat kī ŏthŏriṭī aur riyāsatī naẓm ko chălinj kiyā.

Imām Ḥākim **al-Mustadrak** meṅ ek Tābi‘ī Ḥusayn bin Ḳhārijah raḥmatu Allāhi ‘alayh kā wāqe‘ah naql karte huwe bayān farmāte haiṅ:

لمّا كانت الفتنة الأولى أشكلت عليّ فقلتُ: اللّهم أَرني أمراً من أمر الحق أتمسک به. قال: فأريت الدنيا والآخرة وبينهما حائط غير طويل، و إذا أنا بجائز فقلت: لو تشبثت بهذا الجائز لعلي أهبط إلى قتلى أشجع ليخبروني قال: فهبطت بأرض ذات شجر وإذا أنا بنفرجلوس فقلت: أنتم الشهداء؟ قالوا: لا نحن الملائكة. قلت: فأين الشهداء؟ قالوا: تقدم إلى الدرجات العلى إلى محمد ﷺ، فتقدمت فإذا أنا بدرجة اللہ أعلم ما هي السعة والحسن؟ فإذا أنا بمحمد ﷺ و إبراهيم عَلَيْهِ السَّلَام وهو يقول لإبراهيم عَلَيْهِ السَّلَام: استغفر لأمّتي. فقال له إبراهيم عَلَيْهِ السَّلَام: إنک لا تدري ما أحدثوا بعدک؟ أراقوا دماءهم وقتلوا إمامهم، ألا فعلوا كما فعل خليلي سعد. قلت: أراني قد أريت أذهب إلى سعد، فأنظر مع من هو، فأكون معه فأتيته، فقصصت عليه الرؤيا، فما

أكثر بها فرحا. وقال: قد شقي من لم يكن له إبراهيم عَلَيْهِ السَّلَامُ خليلا. قلت: في أي الطائفتين أنت؟ قال: لست مع واحد منهما. قلت: فكيف تأمرني؟ قال: ألك ماشية؟ قلت: لا. قال: فاشتر ماشية واعتزل فيها حتى تنجلي.(1)

“(Ḥaẓrat Ḥusayn bin Ḳhārijah farmāte haiṅ:) Jab păhlā fitnah ẓāhir huwā to mujh par faiṣalah mushkil ho gayā (keh us meṅ ḥiṣṣah lūṅ yā nahlūṅ). Pas maiṅ ne kahā: Ae Allāh! Mujhe amre haqq dikhā jise maiṅ thām lūṅ. Farmāte haiṅ: Pas mujhe (ḳhwāb meṅ) dunyā aur Āḳhirat diḳhā’ī ga’ī aur un donoṅ ke dar-miyān ek dīwār thī jo keh ziyādah lambī nah thī aur maiṅ ne apne Āp ko dīwār par dekhā to maiṅ ne kahā keh agar maiṅ is dīwār par mu‘allaq rahā to ho saktā hai meṅ Ashja‘ ke maqtūloṅ par utrūṅ tā-keh woh mujhe ḳhabar deṅ. Farmāte haiṅ: Pas maiṅ aisī zamīn par utrā jo keh shajar-dār ya‘nī sar-sabz-o shādāb thī, to maiṅ ne ek guroh ko baiṭhe huwe dekhā, maiṅ ne kahā: Tum shŏhadā’ ho? Unhoṅ ne kahā: Nahīṅ ham firishte haiṅ. Maiṅ ne kahā: Shahīd kahāṅ haiṅ? Unhoṅ ne kahā: Baland darajāt kī ṭaraf tum Ḥaẓrat Muḥammad ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke pās chale jā’o. Jab maiṅ āge baṛhā to aisā maqām dekhā jis kī wus‘at aur ḥusn-o jamāl Allāh hī beh-tar jāntā hai, to maiṅ ne wahāṅ Ḥaẓrat Muḥammad ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam aur Ḥaẓrat Ibrāhīm ‘alayhi al-salām ko

(1) 1. Ḥākim fī al-Mustadrak, 4: 499, raqm: 8394
2. Ibn ‘Abd al-Barr fī al-Tamhīd, 19: 222
3. Dhahabī Fī Siyar a‘lām al-nubalā’, 1: 120

dekhā. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam Ibrāhīm ‘alayhi al-salām se farma rahe the: Āp merī Ummat ke liye maġhfirat kī du‘ā kījiye. To Ḥaẕrat Ibrāhīm ‘alayhi al-salām ne un se kahā: Āp nahīṅ jānte keh un meṅ se ba‘ẕoṅ ne Āp ke ba‘d kyā na’e fitne shurū‘ kiye? Unhoṅ ne Nabiyoṅ kā ḳhūn bahāyā aur apne ḥākim ko qatl kiyā hai.Woh aisā kyūṅ nahīṅ karte jaisā mere dost Ṣa‘d ne kiyā hai? Maiṅ ne kahā: Allāh ne mujhe jo dikhā diyā hai us meṅ yeh rāh samjhā’ī hai keh maiṅ Sa‘d ke pās jā’ūṅ. Pas us kā mu‘āmalah dekhūṅ to us ke sāth ho jā’ūṅ. Lehāẕā maiṅ un ke pās āyā aur un ko ḳhẉāb kā wāqe‘ah sunāyā to woh us se bŏhat ḳhụsh huwe aur farmāyā: Woh shaḳhṣ bad-naṣīb hai jis ke Ḳhalīl Ibrāhīm ‘alayhi al-salām nah hoṅ. Maiṅ ne kahā: Āp un do gurohoṅ meṅ se kis ke sāth haiṅ? Unhoṅ ne kahā: Maiṅ un donoṅ meṅ se kisī ke sāth nahīṅ hūṅ. Maiṅ ne kahā: Āp mujhe kyā ḥukm dete haiṅ? Unhoṅ ne kahā: Kyā Āp ke pāṣ maweshī hain? Maiṅ ne kahā: Nahīṅ, unhoṅ ne farmāyā: Maweshī ḳharīd kar ‘aláḥidah ho jā’ṅ yahāṅ tak keh ṣūrate ḥāl wāẕeḥ ho jā’e.”

Imām Ibn ‘Abd al-Barr ne **al-Tamhīd**(1) meṅ aur Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī raḥmatu Allāhi ‘alayh ne **al-Iṣābah fī tamyīz al-ṣaḥābah**(2) meṅ riwāyat meṅ maẕkūr **al-Fitnaṫ al-ūlá** se murād Ḥaẕrat ‘U<u>th</u>mān Ġhanī raḍiya Allāhu ‘anhu kī shahādat ke mauqa‘ par Ummate Muslimah meṅ paidā hone wālā fintah liyā hai. yehī fitnah-parwar Dăhshat-gard log hī ẓāhiran do gurohoṅ meṅ taqsīm ho ga’e the, jin do gurohoṅ kā ishārah maẕkūrah balā riwāyat meṅ hai.

(1) Ibn ‘Abd al-Barr fī al-Tamhīd, 19: 222

(2) ‘Asqalānī fī al-Iṣābah fī tamyīz al-ṣaḥābah, 2: 172, raqm: 1979

Is riwāyat meṅ s̱ābit hotā hai keh Ḥaẓrat 'Uthmān Ġhanī raḍiya Allāhu 'anhu ko shahīd karne wāle log fitnah kī āg bhaṛkāne wāle the. yehī Dīn meṅ Bid'at ke murtakib huwe aur yehī log Bid'atī kăhlā'e, yehī woh fitnah-parwar, muta'aṣṣib aur intehā-pasand log the jinhoṅ ne Ṣayyidinā 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu ke daur meṅ jaṅge Ṣiffīn ke ba'd Ḳhārijī guroh kī ba-qā'edah bunyād rakhī thī.

5. 'Ăhde 'Alawī meṅ Ḳhawārij kā Taḥrīkī Āġhāz

Fitna'e Ḳhawārij ke 'alam-bardāroṅ ke peshe naẓar Dīn ke nām par Muslim riyāsat ko **destabilize** karnā aur us kī naẓarīyāt bunyādoṅ ko khokhlā karnā maqṣūd hotā hai. Yeh ḥukūmate waqt ke ḳhilāf musallah jidd-o jăhd aur Baġhāwat ke ẕarī'e Dăhshat-gardānah kār-rawā'iyāṅ karte haiṅ aur Masājid-o 'ibādat-gāhoṅ, gharoṅ, ta'līmī idāroṅ, mārkeṭoṅ aur **public places** par shăhriyoṅ kā ḳhūn bahāte haiṅ. Tārīḳh kā muṭāla'ah karne se yeh bāt wāẓeḥ ho jātī hai keh Ḳhawārij kā eḥtejāj muẕākarāt (**dialogue**) aur pur-amn muṣālaḥat (**peaceful settlement of dispute**) ke ḳhilāf thā jaise Sayyidunā 'Alī al-Murtaḍá raḍiya Allāhu 'anhu ne bhī jaṅge Ṣiffīn ke mauqa' par "Taḥkīm" kī ṣūrat meṅ apnāyā thā. Jab tak faẓā jaṅg jarī răhne ke ḥaq meṅ thī Ḳhawārij Ḥaẓrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu ke lashkar meṅ laṛne ke liye pesh pesh the. Jūṅhī Āp raḍiya Allāhu 'anhu ne ḳhūn ḳharābe se bachne ke liye Taḥkīm ya'nī s̱ālis̱ī (**arbitration**) ke rāste ko apnāyā to woh pur-amn muṣālaḥat aur s̱ālis̱ī ke 'amal ko rad karte huwe Sayyidunā 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu ke lashkar se nikal ga'e. Āp raḍiya Allāhu 'anhu o ma'ādha Allāh kāfir kăhne lageaur wāẓeḥ ṭaur par Bāġhī aur Dăhshat-gard guroh tayyār kar ke nām-nihād Jihād ke nām par Ḥaẓrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu aur Ummate Muslimah ke ḳhilāf bar sare paikār ho ga'e. Apne munaẓẓam ṭahūr ke waqt unhoṅ ne yeh na'rah lagāyā thā:

لَا حُكْمَ إِلَّا لِلّٰهِ.

“Allāh ke siwā ko’ī ḥukm nahīṅ kar saktā.”

1. Ḳhawārij ke is ‘amal se jab Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ko āgāhī hū’ī to Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā:

كَلِمَةُ حَقٍّ أُرِيدَ بِهَا بَاطِلٌ.(1)

“Bāt to ḥaq hai lekin is kā maqṣūd bāṭil hai.”

2. Ba‘ẓ kutub meṅ hai keh Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne yeh bhī irshād farmāyā:

إن سكتوا غممناهم وإن تكلموا حججناهم وإن خرجوا علينا قاتلناهم.(2)

“Agar woh ḳhāmosh rahe to ham un par chā’e raheṅge aur agar unhoṅ ne kalām kiyā to ham un se dalīl ke sāth bāt kareṅge, aur agar unhoṅ ne hamāre ḳhilāf Baġhāwat ki to ham un se laṛeṅge.”

3. Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke ḳhilāf musallaḥ Baġhāwat karte huwe Ḳhawārij ne ‘Irāq kī sar-ḥad par wāe‘ ‘ilāqe Ḥarūrā’ ko

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāt, bābu al-taḥrīḍu ‘alá qatli al-Ḳhawārij, 2: 749, raqm: 1066

2. Nasā’ī fī al-Sunan al-kubrá, 5: 160, raqm: 8562

3. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 7: 557, raqm: 37905

4. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 8: 171, raqm: 16478

(2) 1. Ibn Athīr fī al-Kāmil fī al-Tārīḳh, 3: 212, 213

2. Ṭabarī fī Tārīḳh al-umam wa-al-mulūk, 3: 114

apnā markaz banā liyā. Unhoṅ ne Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke ḳhilāf “shirk” aur “Bid‘at” ke ilzāmāt lagā’e, Āp ko kāfir qarār diyā aur Āp ke ḳhilāf musallaḥ Baġhāwat kar dī. Yeh qatl-o ġhārat-garī aur Dăhshat-gardī kī ibtedā’ thī. Un kā ibtedā’ī nuqṭa’e naẓar hī yeh thā:

تحكمون في أمر الله الرجال؟ لا حكم إلّا الله![1]

“Tum Allāh ke amr meṅ ādmiyoṅ ko ḥakam banāte ho? Siwā’e Allāh Ta‘ālá ke ko’ī ḥum nahīṅ kar saktā.”

4. Ek Ḳhārijī līḍar Yazīd bin ‘Āṣim Muḥāribī ne Ḳhurūj karte huwe ḳhuṭbah paṛhā: “Tamām ḥamd Allāh Ta‘ālá ko sazā-wār hai jis se ham mustaġhnī nahīṅ ho sakte. Yā Allāh! Ham us amr se panāh māṅgte haiṅ keh apne Dīn ke mu‘āmale meṅ kisī qism kī kam-zorī aur ḳhuṣh-āmad se kām leṅ kyūṅ-keh us meṅ zillat hai jo Allāh Ta‘ālá ke ġhaẓab kī ṭaraf le jātī hai. Ae ‘Alī! Kyā tum hameṅ qatl se ḍarāte ho? Agāh raho! Allāh kī qasam! Main ummīd rakhtā hūṅ keh ham tumheṅ talwāroṅ kī dhār se māreṅge tab tum jān loge keh ham meṅ se kaun ‘azāb kā mustaḥiq hai.”[2]

5. Isī ṭarḥ ek aur Ḳhārijī līḍar ke ḳhuṭbah ke alfāẓ mulāḥaẓah hoṅ:

أخرجوا بنا من هذه القرية الظالم أهلها إلى بعض كُوَر الجبال أو إلى بعض هذه المدائن منكرين لهذه البدع المضلة.[3]

(1) Ibn Athīr fī al-Kāmil fī al-Tārīḳh, 3: 196
(2) Ibn Athīr fī al-Kāmil fī al-Tārīḳh, 3: 313
(3) Ibn Athīr fī al-Kāmil fī al-Tārīḳh, 3: 313, 314

“Is shăhr ke log ẓālim haiṅ, is liye tum (is shăhr ko çhoṛ kar) hamāre sāth pahāṛoṅ yā dūsre shăhroṅ kī ṭaraf nikal jā’o jahāṅ ke makīn un gum-rāh-kun Bid‘atoṅ se inkārī hoṅ.”

6. Jab sab sar-kardah Ḳhawārij Shurayḥ Ibn Awfá ‘Absī ke ghar jam‘a huwe to us majlis meṅ Ibn Wahb ne kahā:

اشخصوا بنا إلى بلدة نجتمع فيها لإنفاذ حكم الله، فإنكم أهل الحق.(1)

“Ab tum hamāre sāth kisī aise shăhr kī ṭaraf kūch karo jis meṅ ham sab jam‘a ho kar Allāh Ta‘ālá kā ḥukm jārī kareṅ kyūṅ-keh ahle ḥaq ab tumhī log ho.”

7. Ab Ḳhawārij kā woh bayān jo unhoṅ ne Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke ḳhaṭ ke jawāb meṅ diyā:

فانک لم تغضب لربک وإنما غضبت لنفسک، فان شهدت على نفسک بالكفر واستقبلت التوبة، نظرنا فيما بيننا وبينک، وإلا فقط نبذناک على سواء أن الله لا يحب الخائنين.(2)

“Ab tumhārā ġhaẓab Ḳhudā ke wāsṭe nahīṅ hai, is meṅ tumhārī nafsānīyat sharīk hai. Tum ab bhī agar apne kufr kā iqrār karte ho aur na’e sire se taubah karte ho to dekhā jā’egā warnah ham ne tum ko dūr kar diyā kyūṅ-keh Allāh Ta‘ālá ḳhiyānat karne wāloṅ ko dost nahīṅ rakhtā.”

(1) Ibn Athīr fī al-Kāmil fī al-Tārīḳh, 3: 314

(2) Ibn Athīr fī al-Kāmil fī al-Tārīḳh, 3: 217

Ḳhawārij ke in ḳhuṭbāt aur jawābī ḳhaṭ se ẓāhir hotā hai keh woh Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu kī muḳhālafat karte huwe ḳhụd ko tauḥīd aur ḥaq ke ‘alam-bardār jab keh Sayyidunā ‘Alī al-Murtaḍá raḍiya Allāhu ‘anhu ko (ma‘ād͟ha Allāh) shirk aur Bid‘at kā numā’indah taṣawwur kar rahe the. Bid‘at aur shirk se un kī ba-za‘me ḳhwesh nafrat kā yeh ‘ālam thā keh unhoṅ ne Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke shăhr ko bhī is ḳhayāl se keh yeh Bid‘atoṅ kā shăhr hai, çhor diyā uar jaṅgaloṅ, ṣaḥrā’oṅ aur pahāṛoṅ meṅ ghāt lagā kar baiṭh ga’e jahāṅ woh apne muḳhālifīn ko pakaṛ kar ẓulm-o sitam kā nishānah banāte aur unheṅ qatl kar dete. Ba‘d az-āṅ Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum kā lashkar ke Ḳhawārij kī rishah-dāniyoṅ, Dīn-dushman kāriwā’iyoṅ aur shāzishoṅ ke jawāb meṅ un ke ḳhilāf ‘askarī kār-rawā’ī kī aur unheṅ shikast-fāsh se do chār kiyā. Kyūṅ-keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne apne irshādāte girāmī meṅ un kā qal‘a qam‘a kar dene kī peshīn-go’ī aur ḥukm farmāyā thā. Pas Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ne riyāsatī saṭḥ par un kī sar-kobī kī.

Imām Muslim aur dīgar Muḥaddis̱īn ne yeh pūrā wāqe‘ah bittafsīl Ḥaẕrat Zayd bin Wahb Juhanī se riwāyat kiyā hai jo keh darje ẕail hai:

أَنَّهُ كَانَ فِي الْجَيْشِ الَّذِيْنَ كَانُوْا مَعَ عَلِيٍّ رضی الله عنه الَّذِيْنَ سَارُوْا إِلَى الْخَوَارِجِ، فَقَالَ عَلِيٌّ رضی الله عنه: أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي سَمِعْتُ رَسُوْلَ اللهِ صلی الله عليه وآله وسلم يَقُوْلُ: يَخْرُجُ قَوْمٌ مِنْ أُمَّتِي يَقْرَءُوْنَ الْقُرْآنَ لَيْسَ قِرَائَتُكُمْ إِلَى قِرَائَتِهِمْ بِشَيْءٍ وَلَا صَلَاتُكُمْ إِلَى صَلَاتِهِمْ بِشَيْءٍ وَلَا صِيَامُكُمْ إِلَى صِيَامِهِمْ بِشَيْءٍ، يَقْرَئُوْنَ الْقُرْآنَ يَحْسِبُوْنَ أَنَّهُ لَهُمْ وَهُوَ عَلَيْهِمْ، لَا تُجَاوِزُ صَلَاتُهُمْ تَرَاقِيَهُمْ، يَمْرُقُوْنَ مِنَ الإِسْلَامِ كَمَا يَمْرُقُ السَّهْمُ

مِنَ الرَّمِيَّةِ. لَوْ يَعْلَمُ الْجَيْشُ الَّذِينَ يُصِيبُوْنَهُمْ مَا قُضِيَ لَهُمْ عَلَى لِسَانِ نَبِيِّهِمْ ﷺ لَاتَّكَلُوا عَنِ الْعَمَلِ وَآيَةُ ذٰلِكَ أَنَّ فِيهِمْ رَجُلًا لَهُ عَضُدٌ وَلَيْسَ لَهُ ذِرَاعٌ عَلَى رَأْسِ عَضُدِهِ مِثْلُ حَلَمَةِ الثَّدْيِ عَلَيْهِ شَعَرَاتٌ بِيْضٌ. فَتَذْهَبُونَ إِلَى مُعَاوِيَةَ وَأَهْلِ الشَّامِ وَتَتْرُكُوْنَ هٰؤُلَاءِ يَخْلُفُونَكُمْ فِي ذَرَارِيِّكُمْ وَأَمْوَالِكُمْ وَاللهِ إِنِّي لَأَرْجُو أَنْ يَكُوْنُوْا هٰؤُلَاءِ الْقَوْمَ فَإِنَّهُمْ قَدْ سَفَكُوا الدَّمَ الْحَرَامَ وَأَغَارُوا فِي سَرْحِ النَّاسِ فَسِيرُوا عَلَى اسْمِ اللهِ.

قَالَ سَلَمَةُ بْنُ كُهَيْلٍ فَنَزَّلَنِي زَيْدُ بْنُ وَهْبٍ مَنْزِلًا حَتَّى قَالَ مَرَرْنَا عَلَى قَنْطَرَةٍ فَلَمَّا الْتَقَيْنَا وَعَلَى الْخَوَارِجِ يَوْمَئِذٍ عَبْدُ اللهِ بْنُ وَهْبٍ الرَّاسِبِيُّ فَقَالَ لَهُمْ: أَلْقُوا الرِّمَاحَ وَسُلُّوا سُيُوفَكُمْ مِنْ جُفُونِهَا فَإِنِّي أَخَافُ أَنْ يُنَاشِدُوكُمْ كَمَا نَاشَدُوكُمْ يَوْمَ حَرُورَاءَ، فَرَجَعُوْا فَوَحَّشُوا بِرِمَاحِهِمْ وَسَلُّوا السُّيُوفَ وَشَجَرَهُمُ النَّاسُ بِرِمَاحِهِمْ. قَالَ: وَقُتِلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَمَا أُصِيبَ مِنَ النَّاسِ مِنْ أَصْحَابِ عَلِيٍّ يَوْمَئِذٍ إِلَّا رَجُلَانِ، فَقَالَ عَلِيٌّ رضي الله عنه: الْتَمِسُوا فِيهِمُ الْمُخْدَجَ فَالْتَمَسُوْهُ فَلَمْ يَجِدُوْهُ، فَقَامَ عَلِيٌّ رضي الله عنه بِنَفْسِهِ حَتَّى أَتَى نَاسًا قَدْ قُتِلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ قَالَ: أَخِّرُوْهُمْ فَوَجَدُوْهُ مِمَّا يَلِي الْأَرْضَ فَكَبَّرَ، ثُمَّ قَالَ: صَدَقَ اللهُ، وَبَلَّغَ رَسُوْلُهُ. قَالَ: فَقَامَ إِلَيْهِ عَبِيدَةُ السَّلْمَانِيُّ: فَقَالَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ! هُوَ اللهِ الَّذِي لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ لَسَمِعْتَ هٰذَا الْحَدِيثَ مِنْ

رَسُولِ اللهِ ﷺ، فَقَالَ: إِی وَاللهِ الَّذِی لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ! حَتّٰی اسْتَحْلَفَهُ ثَلَاثًا، وَهُوَ يَحْلِفُ لَهُ.[1]

“Woh (Ḥaẓrat Zayd bin Wahb) us lashkar meṅ the jo Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke sāth Ḳhawārij se jaṅg ke liye gayā thā. Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā: Ae logo! Maiṅ ne Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se sunā hai keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Merī Ummat meṅ ek guroh ẓāhir hogā woh aisā (ḳhūb-ṣūrat) Qur’ān paṛhega keh un ke paṛhne ke sāmne tumhāre Qur’ān paṛhne kī ko’ī ḥaisīyat nah hogī, un kī Namāzoṅ ke sāmne tumhārī Namāzoṅ kī kuçh ḥaisīyat nah hogī, un ke rozoṅ ke sāmne tumhāre rozoṅ kī ko’ī ḥaisīyat nah hogī. Woh yeh samajh kar Qur’ān paṛheṅge keh woh un ke ḥaq meṅ hai ḥāl-āṅ-keh woh un ke khilāf ḥujjat hogā. Namāz un ke ḥalq se nīche nahīṅ utregī aur woh Islām se aise ḳhārij hoṅge jaise tīr shikār se ḳhārij ho jātā hai. Jo lashkar un kī sar-kobī ke liye jā rahā hogā agar woh us s̱awāb ko jān le jis kā wa‘dah Allāh Ta‘ālá ne un ke Nabī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī zabān par kiyā hai to woh bāqī a‘māl ko çhoṛ kar usī par bharosah kar ke baiṭh jā’eṅge. Un

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāt, bābu al-taḥrīḍu ‘alá qatli al-Ḳhawārij, 2: 748, raqm: 1066

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Sunnah, bābu fī qitāli al-Ḳhāwārij, 4: 244, raqm: 4768

3. Nasā’ī fī al-Sunan al-kubrá, 5: 163, raqm: 8571

4. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 1: 91, raqm: 706

5. ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 10: 147

6. Bazzār fī al-Musnad, 2: 197, raqm: 581

kī nishānī yeh hai keh un meṅ ek aisā ādamī hogā jis ke shānah meṅ haḍḍī nahīṅ hogī aur us ke shānah kā sar ‘aurat ke pistān kī ṭarḥ hogā jis par safed raṅg ke bāl hoṅge. Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne (apne lashkar se) farmāyā: Tum Mu‘āwiyah aur Ahle Shām ke ṭaraf jāte ho magar un Ḳhawārij ko çhoṛ jāte ho tā-keh yeh tumhāre piçhe tumhārī aulād aur tumhāre amwāl ko īẕā deṅ, ba-Ḳhudā! Mujhe ummīd hai keh yeh wohī qaum hai jis ne nā-ḥaq ḳhūn bahāyā aur logoṅ kī charā-gāhoṅ ya‘nī amwāl ko lūṭ liyā, tum Allāh kā nām le kar un se qitāl ke liye rawānah ho jā’o.

“Salamah bin Kuhayl kăhte haiṅ: Phir mujh se (us ke rāwī) Zayd bin Wahb ne ek ek manzil kā taẕkirah kiyā aur bayān kiyā keh jab ham jā kar un se mile to hamārā ek pul se guzar huwā, us waqt Ḳhawārij kā sipah-sālār ‘Abd Allāh bin Wahb Rāsibī tha, us ne ḥukm diyā keh apne neze pheṅk doaur talwāreṅ miyān se nikāl lo kyūṅ-keh mujhe ḳhadshah hai keh yeh tum par is ṭarḥ ḥamlah kareṅge jis ṭarḥ Yaume Ḥarūrā’ meṅ kiyā thā. Chunāṅ-cheh woh phire, unhoṅ ne apne neze pheṅk diye aur talwāreṅ sūṅt līṅ, logoṅ ne un par apne nezoṅ se ḥamlah kiyā aur ba‘ẓ ne ba‘ẓ ko qatl karnā shurū‘ kar diyā, us roz Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke lashkar se ṣirf do ādamī shahīd huwe. Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā: In meṅ usī nāqiṣ ādamī ko talāsh karo, unhoṅ ne use ḍhūṅḍā lekin woh nah milā. Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ḳhuḍ uṭhe aur wahāṅ ga’e jahān un kī lāsheṅ ek dūsre par paṛī thīṅ, Āp ne farmāyā: In lāshoṅ ko uṭhā’o. To us (‘alāmat wāle maṭlab) shaḳhṣ ko zamīn par lagā huwā pāyā. Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā: Allāhu Akbar, Allāh Ta‘ālá ne sach farmāyā aur us ke Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá

Ālihī wa-sallam ne ham tak ṣaḥīḥ aḥkām pahŏṅchā’e. ‘Ubaydah Salmānī khaṟe huwe aur kahā: Amīr al-Mu’minīn! Us ẕāt kī qasam jis ke siwā ko’ī ma‘būd nahīṅ hai. Kyā Āp ne ḳhụd Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se yeh Ḥadīs̱ sunī thī? Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā: Hāṅ Allāhu Rabbu al-‘izzat kī qasam! Jis ke siwā ko’ī ma‘būd nahīṅ hai. Us ne Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu se tīn martabah ḥalf liyā aur Āp ne tīn martabah qasam khā’ī.”

Ba‘ẕ riwāyāt meṅ nāqiṣ bāzū wāle shaḳhṣ kī ‘alāmāt bhī bayān kī ga’ī haiṅ keh woh shaḳhṣ siyāh raṅg kā hogā aur us kā hāth bakrī ke than yā ‘aurat ke pistān ke sar kī ṭarḥ hogā. Jab Ḥaẕrat ‘Alī ibn Abī Ṭālib raḍiya Allāhu ‘anhumā gurohe Ḳhāwārij kā qal‘a qam‘a kar chuke to farmāyā: Us nishānī wāle ādamī ko talāsh karo. Unhoṅ ne use ḍhūṅḍā magar woh nah milā, farmāyā: Us ko phir jā kar talāsh karo, ba-Ḳhudā nah maiṅ ne jhūṭ bolā hai nah mujhe jhūṭ batāyā gayā hai, yeh bāt unhoṅ ne do yā tīn bār kahī, ḥattá keh logoṅ ne use ek khaṅḍar meṅ ḍhūṅḍ liyā aur us kī lāsh lā kar Ḥaẕrat ‘Ali ke sāmne rakh dī. Is wāqe‘e ke rawī ‘Ubayd Allā kăhte haiṅ: Maiṅ is sāre mu‘āmalah meṅ un ke pās maujūd thā aur Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu kā qaul un Ḳhāwārij ke bāre meṅ hī thā.[1]

---

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu al-taḥrīḍu ‘alá qatli al-Ḳhawārij, 2: 749, raqm: 1066

2. Nasā’ī fī al-Sunan al-kubrá, 5: 160, raqm: 8562

3. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 15: 387, raqm: 6939

4. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 8: 171, raqm: 16478

Ḳhāwārij kā yeh ḥāl dīgar kutube Ḥadīs̠ meṅ mazīd tafṣīl ke sāth bayān huwā hai jise Ḥaẕrat Jundub raḍiya Allāhu ‘anhu ne riwāyat kiyā hai. Woh farmāte haiṅ:

لما فارقت الخوارج عليًّا خرج في طلبهم وخرجنا معه، فانتهينا إلى عسكر القوم فإذا لهم دوي كدوي النحل من قراءة القرآن، وفيهم أصحاب الثفنات وأصحاب البرانس، فلما رأيتهم دخلني من ذلک شدة فتنحيت فركزت رمحي ونزلت عن فرسي ووضعت برنسي، فنشرت عليه درعي، وأخذت بمقود فرسي فقمت أصلي إلى رمحي وأنا أقول في صلاتي: اللّٰهم إن كان قتال هؤلاء القوم، لک طاعة فإذن لي فيه، وإن كان معصية فأرني براءتک فأنا كذلک إذا أقبل عليّ بن أبي طالب رضي الله عنه على بغلة رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم. فلما حاذاني قال: تعوذ بالله يا جندب، من شر الشک. فجئت أسعى إليه، ونزل، فقام يصلي إذا أقبل رجل على برذون يقرب به. فقال: يا أمير المؤمنين. قال: ما شأنک حاجة في القوم؟ قال: وما ذاک؟ قال: قد قطعوا النهر، فذهبوا، قلت: الله أكبر. فقال عليّ: ما قطعوه، ثم جاء آخر يستحضر بفرسه. فقال: يا أمير المومنين. قال: ما تشاء؟ قال: ألک حاجة في القوم؟ قال وما ذاک؟ قال: قد قطعوا النهر. فقال عليّ: ما قطعوه ولا يقطعوه، وليقتلن دونه عهد من الله ورسوله صلى الله عليه وآله وسلم. ثم ركب، فقال لي: يا

جندب! أما أنا فأبعث إليهم رجلا يقرأ المصحف، يدعو إلى كتاب ربهم وسنة نبيهم، فلا يقبل علينا بوجه حتى يرشقوه بالنبل، يا جندب، أما أنه لا يقتل منا عشرة ولا ينجو منهم عشرة. ثم قال: من يأخذ هذا المصحف فيمشي به إلى هؤلاء القوم فيدعوهم إلى كتاب ربهم وسنة نبيهم وهو مقتول وله الجنة فلم يجبه إلا شاب من بني عامر بن صعصعة. فقال له عليٌّ: خذ. فأخذ المصحف، فقال: أما إنک مقتول، ولست تقبل علينا بوجهک حتى يرشقوک بالنبل. فخرج الشاب يمشي بالمصحف إلى القوم، فلما دنا منهم حيث سمعوا القتال قبل أن يرجع فرماه إنسان، فأقبل علينا بوجه، فقعد فقال عليٌّ: دونكم القوم. قال جندب: فقتلت بكفي هذه ثمانية قبل أن أصلي الظهر وما قتل منا عشرة ولا نجا منهم عشرة.[1]

“Jab Ḳhāwārij ‘aláḥidah ho ga’e to Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu un kī talāsh meṅ nikle aur ham bhī sāth the. Jab ham un ke lashkar ke qarīb pahŏṅche to Qur’ān sharīf paṛhne kā ek shor sunā’ī diyā. Un Ḳhāwārij kī yeh ḥālat thī keh un kī peshāniyoṅ par sajdoṅ ke nishānāt the. Woh ṭopiyāṅ oṛhe

(1) 1. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-awsaṭ, 4: 227, raqm: 4051
2. Hayṯẖamī fī Majma‘ al-zawa’id, 4: 227
3. ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 12: 296
4. Shawkānī fī Nayl al-awṭār, 7: 349

huwe kamāl-darajah ke zāhid-o ‘ābdi naẓar ā rahe the. Un kā yeh ḥāl dekh kar to un se qitāl mujh par nihāyat shāq huwa. Maiṅ apne ghoṛe se utrā aur alag ho kar apnā nezah zamīn par gāṛ diyā aur apnī ṭupī us par rakh dī aur zirah laṭkā dī. Phir maiṅ ne ghoṛe kī lagām pakṛī aur nezah kī ṭaraf muṅh kar ke Namāz paṛhnā shurū‘ kar dī aur maiṅ Namāz ke daurān meṅ dil meṅ kăh rahā thā: “Ilāhī! Agar is qaum kā qatl karnā terī ṭā‘at hai to mujhe mujhe ijāzat mil jā’e aur agar ma‘ṣiyat hai to mujhe is rā’e par iṭṭelā‘ ho.” Hanūz is du‘ā se fāriġh nah huwā thā keh Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu mere pās ā’e aur kahā: Ae Jundub! Shak ke shar se panāh māṅgo. Maiṅ yeh sunte hī un kī ṭaraf dauṛā to woh utar kar Namāz paṛhne lage. Itne meṅ ek shaḳhṣ ghoṛā dauṛātā huwā āyā aur kahā yā Amīr al-Mu’minīn! Kyā Āp ko in logoṅ se jaṅg kī ẓarūrat hai? Āp ne farmāyā: Kyā bāt hai? Us ne kahā: Woh sab năhr ‘ubūr kar ke pār chale ga’e haiṅ, (ab un kā ta‘āqub mushkil hai). Maiṅ ne kahā: Allāhu Akbar! Phir ek aur shaḳhṣ ghoṛā dauṛātā huwā ḥāẓir huwā, us ne kahā: Ae Amīr al-Mu’minīn! Āp ne farmāyā: Kyā chāhte ho? Kăhne lagā: Kyā Āp ko is qaum se jaṅg kī zaṛūrat hai? Āp ne farmāyā: Kyā huwā hai? Kăhne lagā: Unhoṅ ne năhr ‘ubūr kar lī hai. Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā: Nahīṅ, woh pār ga’e haiṅ nah jā sakeṅge. Jo un ke muqābale meṅ mārā jā’egā, Allāh aur us ke Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā us ke liye Jannat kā wa‘dah hai. Phir Āp sawār huwe aur mujhe farmāyā: Ae Jundub! Maiṅ un kī ṭaraf ādamī bhejūṅgā jo unheṅ Qur’ānī aḥkām paṛh kar sunā’egā aur unheṅ Kitābullāh aur Sunnate Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī da‘wat degā. Woh ruḳh nahīṅ pheregā hattá keh woh log us ko tīroṅ kī bāṛ par rakh leṅge. Ae

Jundub! Hamāre das shahīd nahīṅ hoṅge aur un k das ādamī nahīṅ bacheṅge. Phir farmāyā: Ko’ī hai jo yeh Muṣḥaf (Qur’ān) us qaum kī ṭaraf le jā’e aur un ko Allāh kī Kitāb aur Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī Sunnat kī ṭaraf bulā’e, woh mārā jā’egā aur us ke liye Jannat hogī. Banī ‘Āmir ke ek jawān ke siwā kisī ne jawāb nah diyā. Āp ne use farmāyā: Yeh Muṣḥaf le jā’o! Us ne Muṣḥaf le liyā. Āp ne farmāyā: Ab tum lauṭ kar nahī ā’oge, woh tumheṅ tīroṅ kī bāṛ par rakh leṅge. Woh jawān Qur’ān le kar un kī ṭaraf rawānah huwā aur jab aisī jagah pahŏṅchā jahāṅ se woh un kī āwāz sun saktā thā to woh use dekh kar khaṛe ho ga’e aur tīr chalāne shurū‘ kar diye, pas us ne hamārī ṭaraf ruḳh kiyā aur (tīr lagne kī waj·h se) gir gayā. Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne apne ādmiyoṅ se farmāyā: Ab tum bhī ḥamlah kar do. Ḥaẓrat Jundub raḍiya Allāhu ‘anhu farmāte haiṅ: Maiṅ ne Namāze ẓuhr tak un ke āṭh sāthī qatl‘ kar ḍāle. (Jaisā keh Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā thā waisā hī huwā) hamāre das ādamī shahīd nah huwe aur un ke das ādamī nah bache.”

Ḥaẓrat Jundub raḍiya Allāhu ‘anhu par Ḳhāwārij kī ẓāhirī pārsā’ī, un kī Dīn-dārī aur ‘ibādat-o riyāẓat kā bŏhat asar thā bā-wujūde-keh tamām ‘alāmāt un meṅ maujūd thīṅ jo Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne bayān farmā’ī thīṅ aur sārī peshīn-go’īyāṅ bhī ṣaḥīḥ s̱ābit hū’ī thīṅ magar un ke waẓ‘a qaṭ‘a aur parhez-gārī dekh kar phir bhī un kā dil ḍartā thā keh kahīṅ un ke hāth se ḥaq-parast log qatl nah ho jā’eṅ.

Musnad Aḥmad ibn Ḥanbal, al-Sunan al-kubrá lil-Nasā’ī aur dīgar kutub meṅ Ṭāriq bin Ziyād kā bayān hai:

خَرَجْنَا مَعَ عَلِيٍّ رضي الله عنه إِلَى الْخَوَارِجِ فَقَتَلَهُمْ، ثُمَّ قَالَ: انْظُرُوا فَإِنَّ نَبِيَّ اللهِ صلى الله عليه وآله وسلم قَالَ: إِنَّهُ سَيَخْرُجُ قَومٌ يَتَكَلَّمُونَ بِالْحَقِّ لَا يُجَاوِزُ حَلْقَهُمْ، يَخْرُجُوْنَ مِنَ الْحَقِّ كَمَا يَخْرُجُ السَّهْمُ مِنَ الرَّمِيَّةِ، سِيمَاهُمْ أَنَّ فِيهِمْ رَجُلًا أَسْوَدَ مُخْدَجَ الْيَدِ، فِي يَدِهِ شَعَرَاتٌ سُودٌ، إِنْ كَانَ هُوَ فَقَدْ قَتَلْتُمْ شَرَّ النَّاسِ وَإِن لَّمْ يَكُنْ هُوَ فَقَدْ قَتَلْتُمْ خَيرَ النَّاسِ. فَبَكَيْنَا ثُمَّ قَالَ: اطْلُبُوا. فَطَلَبْنَا، فَوَجَدْنَا الْمُخْدَجَ، فَخَرَرْنَا سُجُودًا وَخَرَّ عَلِيٌّ رضي الله عنه مَعَنَا.(1)

“Ham Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke sāth Ḳhāwārij kī ṭaraf (un se jaṅg ke liye) nikle. Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne un kā ḳhātimah kiyā, phir farmāyā: Dekho be-shak Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: ’An-qarīb aise log nikleṅge keh ḥaq kī bāt kareṅge lekin woh un ke ḥalq se nīche nahīṅ utregī, woh ḥaq se yūṅ nikal jā’eṅge jaise tīr shikār se nikal jātā hai. Un kī ‘alāmat yeh hai keh un meṅ ek shaḳhṣ siyāh-fām hogā jis kā hāth nāqiṣ aur us par siyāh bāl hoṅge. Us ko ḍhūṅḍo. Agar woh shaḳhṣ in meṅ hai to samajh jā’o keh tum ne bad-tarīn logoṅ ko mārā aur agar woh nah milā to samajh lo keh tum ne beh-tarīn logoṅ ko qatl kar ḍālā. Yeh saun kar hameṅ saḳht

(1) 1. Nasā’ī fī al-Sunan al-kubrá, 5: 161, raqm: 8566
2. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad,’ 1: 107, raqm: 848
3. Aḥmad bin Ḥanbal fī Faḍā’il al-ṣaḥābah, 2: 714, raqm: 1224
4. Ḳhaṭīb al-Baġhdādī fī Tārīḳh Baġhdād, 14: 362, raqm: 7689
5. Marwazī fī Ta‘ẓīm qadr al-ṣalāṫ, 1: 256, raqm: 247

pareshānī hū’ī aur ham rone lage. Ap ne farmāyā: Ḍhūṅḍo to sahī. Jab ḳhūb talāsh kī ga’ī to us shaḳhṣ kī lāsh mil ga’ī. Tamām ahle lashkar sajda’e shukr meṅ gir ga’e aur Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne bhī hamāre sāth sajda’e shukr adā kiyā.”

6. Ḳhawārij ke ‘Aqā’id wa Naẓarīyāt

Ab tak kī ga’ī băḥs̱ se wāẓeḥ ho gayā keh ba‘ẓ auqāt mu‘āshare meṅ aisā kaj-făhm aur taṅg-naẓar ṭabaqah bhī paidā ho jātā hai, jo bil-kul nā-dān, Dīnī ḥikmat-o baṣīrat aur us ke tāqāẓoṅ se mukammal ṭaur par nā-āshnā hotā hai. Woh ẓāhirī ṭaur par ṣāleḥ a‘māl kī saḳhtī se pā-bandī karta hai jis ke bā‘is̱ woh us ghamnḍ meṅ mubtalā ho jātā hai keh woh pakkā Musalmān aur Dīn kā pās-bān hai aur use Allāh ke muqarrab hone kā darajah ḥāṣil hai, us ke siwa bāqī sab kufr-o shirk meṅ mubtlā aur Ḳhudā ke nā-farmān haiṅ. Is liye us kā ḥaq bantā hai keh woh ba-zore bāzū dūsroṅ ko bhī rāhe sāst par lā’e, woh guroh اُدْعُ اِلٰی سَبِیْلِ رَبِّکَ بِالْحِکْمَةِ[1] (Apne Rab kī rāh kī ṭaraf ḥikmat ke sāth bulā’iye) aur لَآ اِکْرَاهَ فِی الدِّیْنِ[2](Dīn meṅ ko’ī zabar-dastī nahīṅ) ko bil-kul bhūl jātā hai. Shayṭān us ke zehn meṅ ḍāl detā hai keh woh sab se afẓal-o a‘lá aur sachchā Musalmān hai bal-keh us ke muqābale meṅ dūsre log Musalmān hī nahīṅ. Is liye us kā ḥaq bantā hai keh dūsroṅ logoṅ ko bhī apnā ham-ḳhayāl banā’e. yehī woh moṛ hai jahān par Shayṭān un ko apne ḍhab par le ātā hai aur un ke zehn meṅ fāsid ḳhayāl ḍāl detā hai keh tum jaisā ko’ī nahīṅ. Tum un be-‘amal Musalmān ko apne ṭarīq par lāne yā unheṅ ḳhatm karne ke liye un ke sāth jo chāhe sulūk karo, ḳhūṅ-rezī aur Dăhshat-gardī karo, māl-o matā‘ lūṭo, tumheṅ ko’ī

(1) al-Naḥl, 16: 125
(2) al-Baqarah, 2: 256

gunāh nahīṅ hogā, tum jo kuçh karoge sab Jihād hogā. In hī ke bāre meṅ Qur'ān Majīd ne farmāyā hai keh Allāh ke hāṅ yeh ḳhasārah pāne wālā guroh hogā, magar woh ḳhụd ko baŗā nekū-kār samajhegā auur is ghamanḍ meṅ mubtalā hogā keh woh baŗī ḳhair phailā rahā hai.(1)

1. Ḳhāwārij ke bāṭil 'aqā'id-o maz'ūmāt ke bāre meṅ Imām Shahrastānī (mutawaffá 548 Hijrī) **al-Milalu wa-al-niḥal** meṅ likhte haiṅ:

كبار فرق الخوارج ستة: الأزارقة والنجدات والعجاردة والثعالبة والإباضية والصفرية والباقون فروعهم، ويرون الخروج على الإمام إذا خالف السنة حقا واجبا.... هم الذين خرجوا على أمير المؤمنين علي رضي الله عنه حين جري أمر الحكمين واجتمعوا بحروراء من ناحية الكوفة ورئيسهم عبد الله بن الكواء وعتاب بن الأعور وعبد الله بن وهب الراسبى وعروة بن جرير ويزيد بن عاصم المحاربى وحرقوص بن زهير البجلى المعروف بذى الثدية وكانوا يومئذ فى اثنى عشر ألف رجل أهل صلاة وصيام أعني يوم

(1) قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْاَخْسَرِيْنَ اَعْمَالًا۝ اَلَّذِيْنَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُوْنَ اَنَّهُمْ يُحْسِنُوْنَ صُنْعًا۝(1)

"Farmā dījiye: Kyā ham tumheṅ aise logoṅ se ḳhabar-dār kar deṅ jo a'māl ke ḥisāb se saḳht ḳhasārah pāne wale haiṅ. Yeh woh log haiṅ jin kī sārī jidd-o jăhd dunyā kī zindagī meṅ hī bar-bād ho ga'ī aur

(1) al-Kahf, 18: 103, 104

النهروان. . . . وهم الذين أولهم ذو الخويصرة وآخرهم ذو الثدية.[1]

"Ḳhāwārij ke baṛe baṛe guroh ç̣he haiṅ: Azāriqah, Najadāt, 'Ujārah, T̲h̲a'ālibah, Ibāḍīyah, Ṣufrīyah aur baqīyah Ḳhāwārij un kī furū' hain (is ṭarḥ un ke kul firqe bīs ban jāte haiṅ) aur jab ko'ī ḥukūmat, Sunnat kī muḳhālafat kare to yeh us ke muqābalah meṅ Baġhāwat ko wājib samajhte haiṅ. ..... yehī woh log haiṅ jinhoṅne Amīr al-Mu'minīn Ḥaẓrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu ke muqābalah meṅ us waqt Baġhāwat kī jab Taḥkīm (**arbitration;** s̲ālis̲i) kā ḥukm jārī huwā thā, aur jab log Ḥarūrā' ke maqām par Kūfah kī ek jānib jam'a ho ga'e the. Un ke bāniyān 'Abd Allāh bin al-Kawwā', 'Attāb bin al-A'war 'Abd Allāh bin Wahb Rāsibī, 'Urwah bin Jarīr, Yazīd bin 'Āṣim Muḥāribī, Ḥurqūṣ bin Zuhayr Bajalī al-Ma'rūf bih D̲h̲ū al-T̲h̲udayyah the. Us waqt ya'nī Nahrawān kī jaṅg ke waqt un kī ta'dād bārah hazār thī aur yeh ṣaum-o ṣalāṫ ke bŏhat pā-band the. .... Aur yeh wohī log haiṅ jin kā păhlā shaḳhṣ D̲h̲ū al-Ḳhuwayṣirah aur (păhle munaẓẓam ẓuhūr meṅ) āḳhirī D̲h̲ū al-T̲h̲udayyah hai."

2. Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar 'Asqalānī raḥmaṫu Allāhi 'alayh **Fatḥu al-Bārī** meṅ farmāte haiṅ:

---

woh yeh ḳhayāl karte haiṅ keh ham baṛe achç̣he kām anjām de rahe haiṅ."

(1) Shahrastānī fī al-Milal wa-al-niḥal: 115

وقال القاضی أبو بکر بن العربی: الخوارج صنفان أحدهما یزعم أن عثمان وعلیا وأصحاب الجمل وصفین وکل من رضی بالتحکیم کفار والآخر یزعم أن کل من أتی کبیرة فهو کافر مخلد فی النار أبدا، وزاد نجدة علی معتقد الخوارج أن من لم یخرج ویحارب المسلمین فهو کافر، ولو اعتقد معتقدهم.[1]

“Qāḍī Abū Bakr bin ‘Arabī ne farmāyā: Ḳhāwārij kī do qismeṅ haiṅ. Jin meṅ se ek guroh ‘aqīdah rakhtā hai keh Ḥaẕrat ‘Uthmān Ġhanī, Ḥaẕrat ‘Alī al-Murtaḍá, jaṅge Jamal wa Ṣiffīn meṅ ḥiṣṣah lene wāle tamām log aur har woh shaḳhṣ Taḥkīm (**arbitration**) se raẕī huwā, sab kāfir haiṅ. Aur dūsrā guroh yeh ‘aqīdah rakhtā hai keh jis shaḳhṣ ne gunāhe kabīrah kā irtekāb kiyā woh kāfir hai jo hameshah dozaḳh meṅ rahegā. Aur (Yamāmah ke Ḳhārijī līḍar Najdah bin ‘Āmir ne Ḳhāwārij ke un maẕkūrah bālā ‘aqā’id par iẕāfah karte huwe kahā keh jo shaḳhṣ Ummate Muslimah ke ḳhilāf Baġhāwat aur un (Ḳhāwārij) ke sāth mil kar musallaḥ jaṅg nah kare to woh bhī kāfir hai hai chāhe woh un (Ḳhāwārij) jaise ‘aqā’id hī rakhtā ho.”

3. Ḳhāwārij ke kufrīyah ‘aqā’id aur Musalmānoṅ ke ḳhilāf un ke intehā’-pasandānah, ẕālimānah aur muta‘aṣṣibānah rawayye ko bayān karte huwe ‘Allāh Ibn Taymīyah ne likhā hai:

(1) Ibn Ḥajar ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 12: 283, 285

فكانوا كما نعتهم النبي ﷺ: ”يقتلون أهل الإسلام ويدعون أهل الأوثان“[1] وكفروا علي بن أبي طالب وعثمان بن عفان ومن والاهما. وقتلوا علي بن أبي طالب مستحلين لقتله. قتله عبد الرحمن بن ملجم المرادي منهم، وكان هو وغيره من الخوارج مجتهدين فی العبادة، لكن كانوا جهالاً فارقوا السنة والجماعة: فقال هؤلاء: ما الناس إلا مؤمن أو كافر، والمؤمن من فعل جميع الواجبات وترک جميع المحرمات: فمن لم يكن كذلک فهو كافر: مخلد فی النار. ثم جعلوا كل من خالف قولهم كذلک. فقالوا: ان عثمان وعلياً ونحوهما حكموا بغير ما أنزل اللہ، وظلموا فصاروا كفاراً.[2]

“Ḳhāwārij aise log the jin kī ṣifat Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne yeh bayān kī thī keh “woh Ahle Islām se laṛeṅge aur but-parastoṅ se ṣulḥ rakheṅge.” Unhoṅ ne Ḥaẕrat ‘Alī ibn Abī Ṭālib raḍiya Allāhu ‘anhumā, Ḥaẕrat ‘Ut͟hmān bin ‘Affān raḍiya Allāhu ‘anhu aur

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Anbiyā’, bābu qiṣṣaṫi Ya’jūja wa-Ma’jūj, 3: 1219, raqm: 3166

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu i‘ṭā’u al-mu’allafaṫ, 2: 741, raqm: 1064

3. Abū Dāwūd fī al-Sunan, 4: 243, raqm: 2764

4. Nasā’ī fī al-Sunan, 5: 87, raqm: 2578

5. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 3: 68, raqm: 11666

(2) Ibn Taymīyah fī Majmū‘ al-fatawá, 7: 481

un kā sāth dene wāloṅ kī takfīr kī aur Ḥaẓrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu ke ḳhūn ko mubāḥ qarār dete huwe unheṅ shahīd kiyā. Chunāṅ-cheh Ḥaẓrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu ko 'Abd al-Raḥmān bin Muljam al-Murādī ne shahīd kiyā jo keh Ḳhārijiyoṅ meṅ se thā. Yeh aur is ke 'ilāwah dīgar Ḳhawārij bŏhat 'ibādat-guzār the lekin ḥaqīqat meṅ woh ḥikmate Dīn se nā-balad the kyūṅ-keh unhoṅ ne Sunnat aur Jamā'at ko çhoṛ diyā thā. Un ke 'aqīde ke muṭābiq insān Mu'min hogā hogā yā kāfir. Lehāẕā un ke nazdīk Mu'min woh hai jo tamām wājibāt par 'amal kare aur tamām muḥarramāt ko tark kare. Jo aisā nahīṅ kartā woh kāfir aur dā'imī jahannamī hai. Phir unhoṅ ne har us shaḳhṣ ko tark kare. Jo aisā nahīṅ kartā woh kāfir aur dā'imī jahannamī hai. Phir unhoṅ ne har us shaḳhṣ kī bhī is ṭarḥ takfīr karnā shurū' kar dī jis ne un kī bātoṅ kī muḳhālafat kī. Unhoṅ ne kahā keh Ḥaẓrat 'Uthmān raḍiya Allāhu 'anhu, Ḥaẓrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu aur un kī ṭarḥ dīgar logoṅ neat ke nāzil-kardah aḥkām ke ḳhilāf ḥukūmat kī hai aur woh ẓālim kā irtekāb karte rahe. Pas yeh sāre kāfir ho ga'e hain. (Na'ūdhu billāh)."

Agar Ḳhāwārij ke 'aqā'id aur un kī ḳhuṣūṣīyāt kā ba-ġhaur muṭāla'ah kiyā jā'e to s̱ābit hogā keh Ḳhāwārij ne nah ṣirf Sunnate Nabawī ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam se Baġhāwat kī bal-keh Musalmānoṅ kā ḳhūṅ bahānā bhī jā'iz qarār de diyā. 'Allāmah Ibn Taymīyah Ḳhāwārij kī ma'rūf-o mash·hūr ḳhuṣūṣīyāt bayān karte huwe mazīd likhte haiṅ:

ولهم خاصتان مشهورتان فارقوا بهما جماعة المسلمين وأئمتهم: أحدهما: خروجهم عن السنة، وجعلهم ما ليس بسيئة سيئة، أو ما ليس بحسنة حسنة.

الفرق الثاني في الخوارج وأهل البدع: إنهم يكفرون بالذنوب والسيئات. ويترتب على تكفيرهم بالذنوب استحلال دماء المسلمين وأموالهم وإن دار الإسلام دار حرب ودارهم هي دار الإيمان.(1)

“Ḳhāwārij meṅ do Bid‘āt aisī haiṅ jo un hī kā ḳhāṣṣah haiṅ aur jin kī āṛ le kar unhoṅ ne Ahle Islām aur Islāmī riyāsat kā sāth çhoṛā: Ek yeh eh unhoṅ ne Sunnat se inḥerāf kiyā; dūsrī yeh keh “umūre ḥasanah” ko “umūre sayyi’ah” aur “umūr sayyi’ah” ko “umūre ḥasanah” banā diyā.

“Ḳhawārij aur ahle Bid‘at meṅ dūsre guroh woh hai jo gunāhoṅ aur ma‘ṣiyatoṅ par bhī logoṅ ko kāfir qarār detā hai aur is binā par yeh Musalmānoṅ kā ḳhūn bahānā aur un ke amwāl lūṭnā mubāḥ jāntā hai. Woh yeh bhī kăhte haiṅ keh dāru al-Islām, dāru al-ḥarb aur ṣirf un ke apne ghar hī dār al-īmān haiṅ.”

4. Ḳhāwārij kā ek nām Ḥarūrīyah bhī hai kyūṅ-keh Dăhshat-gardoṅ kā păhlā agar woh ‘ăhde ‘Alawī raḍiya Allāhu ‘anhu meṅ Ḥarūrā’ ke maqām par Ḳhāwārij ke nām se manẓare ‘ām par āyā thā.

(1) Ibn Taymīyah fī Majmū‘ al-fatawá, 19: 72, 73

Chunāṅ-cheh 'Allāmah Aḥmad 'Uthmānī Fatḥu al-mulhim meṅ likhte haīṅ:

قوله ﷺ: "عَنِ الحرُورِيّةِ" إلخ: هم الخوارج، جمع خارجة، أي طائفة، وهم قوم مبتدعون سُمّوا بذلک، لخروجهم عن الدين، وخروجهم على خيار المسلمين، وأصل ذلک أنّ بعض أهل العراق أنكروا سيرة بعض أقارب عثمان، فطعنوا على عثمان بذلک، وكان يقال لهم: القُرّاء، لشدّة اجتهادهم في التلاوة والعبادة، إلّا أنهم كانوا يتأوّلون القرآن على غير المراد منه، ويستبدُّون برأيهم، ويتنطعون في الزهد والخشوع وغير ذلک، فلمّا قتل عثمان قاتلوا مع عليّ رضی الله عنه، واعتقدوا كفر عثمان ومن تابعه، واعتقدوا إمامة علي رضی الله عنه وكفر من قاتله من أهل الجمل. (فانكروا التحكيم، فتركوه بصفين وصاروا خوارج).[1]

"Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam kā qaul عن الحرورية meṅ Ḥarūrīyah meṅ se murād Ḳhāwārij haiṅ Ḳhāwārij ḳhārijah kī jam'a hai jis kā maṭlab hai "guroh." Yeh Bid'atī log haiṅ jinheṅ yeh nām un ke Dīn se ḳhārij hone aur nekū-kār Musalmānoṅ ke ḳhilāf jaṅg karke kī waj·h se diyā gayā hai. Is wāqe'ah kī aṣl yeh hai keh ba'ẓ Ahle 'Irāq ne Ḥaẓrat 'Uthmān raḍiya Allāhu 'anhu ke ba'ẓ qarābat-dāroṅ ke kirdār par e'terāẓ kiyā aur is waj·h se Ḥaẓrat 'Uthmān raḍiya Allāhu 'anhu ko bhī burā bhalā kahā, un Ḳhārijiyoṅ ko un kī tilāwat

(1) Shabbīr Aḥmad 'Uthmānī fī Fatḥ al-mulhim, 5: 158

aur ‘ibādat meṅ saḳht riyāẕat kī waj·h se “Qurrā’” kahā jātā thā, Magar is ke sāth-sāth woh Qur’ān kī man mānī tāwīleṅ karte the, apnī rā’e ko ḥatmī samajhte the aur zuhd-o ḳhushū‘ wa-ġhairah meṅ ġhulū se kām lete the. Phir jab Ḥaẕrat ‘Uthmān raḍiya Allāhu ‘anhu shahīd huwe to unhoṅ ne Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke sāth mil kar qitāl kiyā aur Ḥaẕrat ‘Uthmān raḍiya Allāhu ‘anhu aur un ke pairau-kāroṅ ke kufr kā ‘aqīdah banā liyā, aur Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu kī ḥukūmat ko mānā aur Ahle Jamal meṅ se jin logoṅ ne Āp ke sāth laṛā’ī kī un ko kāfir qarār diyā. (Phir unhoṅ ne Taḥkīm [**peaceful settlemenet of dispute** aur **arbitration**] kā inkār kiyā aur Ṣiffīn ke maqām par Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu kā sāth çhoṛ diyā aur Ḳhawārij qarār pā’e).”

Woh mazīd likhte haiṅ:

وهم ثمانية آلاف. وقيل: كانوا أكثر من عشرة آلاف... فتنادوا من جوانب المسجد: لا حكم إلّا الله، فقال: كلمة حق يراد بها باطل، فقال لهم: لكم علينا ثلاثة: أن لا نمنعكم من المساجد، ولا من رزقكم من الفيء، ولا نبدؤكم بقتال ما لم تحدثوا فساداً، وخرجوا شيئاً بعد شيء إلى أن اجتمعوا بالمدائن، ... فأصرُّوا على الامتناع حتى يشهد على نفسه بالكفر لرضاه بالتحكيم...،

ثم اجتمعوا على أن من لا يعتقد معتقدهم يكفر ويباح دمه وماله وأهله، ...فقتلوا من اجتاز بهم من المسلمين.[1]

"Un kī ta'dād āṭh hazār thī - aur yeh bhī kahā gayā hai keh das hazār se ziyādah thī. (Ḥaẕrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu jab ḳhiṭāb farmā rahe the) to unhoṅ ne Masjid ke ek kone se na'rah lagayā: لاحكم إلا لله. To Āp raḍiya Allāhu 'anhu ne farmāyā: Bāt to ḥaq hai magar is kā maqṣūd bāṭil hai. Phir Āp ne unheṅ farmāyā: Tumhārī tīn bāteṅ ham apne zimme wājib karte hain: Ek yeh keh ham tumheṅ Masājid se nahīṅ rokeṅge. Aur (dūsrā) nah hī māle ġhanīmat meṅ se tumhāre rizq ko rokeṅge. Aur (tīsrā) ham tumhāre sāth jaṅg meṅ pahal nahīṅ kareṅge jab tak keh tum fasād-aṅgezī ke murtakib nah huwe. Phir woh thoṛe thoṛe nikalte rahe yahāṅ tak keh Madā'in meṅ jam'a ho ga'e. Phir woh apnī haṭ-dharmī par ḍaṭe rahe (aur yeh sharṭ rakhī keh) Ḥaẕrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu Taḥkīm (**peaceful settlemenet of dispute** aur **arbitration**) par rāẕī hone kī waj·h se apne kāfir hone kā iqrār kareṅ (na'udhu billāh). Phir woh tamām Ḳhawārij is bāt par muttafiq huwe keh jo ko'ī bhī un kā 'aqīdah nah rakhe woh kāfir hai us kā ḳhūn, māl aur ăhl-o 'iyāl mubāḥ aur ḥalāl haiṅ. Phir jo Musalmān bhī un ke qarīb se guzartā use qatl kar dete."

Is ke ba'd 'Allāmah Shabbīr Aḥmad 'Uthmānī mazīd bayān karte haiṅ:

(1) Shabbīr Aḥmad 'Uthmānī fī Fatḥ al-mulhim, 5: 158

فهذا ملخّص أوّل أمرهم، فكانوا امختفين في خلافة علي رضی اللہ عنہ حتى كان منهم عبد الرحمن بن ملجم الذي قتل عليًا رضی اللہ عنہ بعد أن دخل عليّ رضی اللہ عنہ في صلاة الصبح.... فظهر الخوارج حينئذٍ بالعراق مع نافع بن الأزرق، وباليمامة مع نجدة بن عامر، وزاد نجدة على معتقد الخوارج أن من لم يخرج ويحارب المسلمين فهو كافر، ولو اعتقد معتقدهم. . . . وكفروا من ترک الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر إن كان قادراً، وإن لم يكن قادراً فقد ارتكب كبيرة، وحكم مرتكب الكبيرة عندهم حكم الكافر. قال أبو منصور البغدادي في ”المقالات“: عدة فرق الخوارج عشرون فرقة.[1]

“Yeh bayān ke āġhāz kā ḳhulāṣah hai. Pas yeh log Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu kī Ḳhilāfat meṅ rū-posh ho ga’e the yahāṅ tak keh un meṅ se ‘Abd al-Raḥmān bin Muljam ne Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ko us waqt shahīd kar diyā jab Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam subḥ kī Namāz shurū‘ kar chuke the. ..... Pas us waqt Ḳhawārij Nāfi‘ bin Azraq ke sāth ‘Irāq meṅ aur Yamāmah meṅ Najdah bin ‘Āmir ke sāth ẓāhir ho ga’e. Aur Najdah ne Ḳhawārij ke ‘aqīdah meṅ yeh iẓāfah bhī kiyā keh jo shaḳhṣ (Musalmānoṅ kī jamā‘at se) Baġhāwat nah kare aur Musalmān ke sāth jaṅg nah kare woh bhī kāfir hai agar-cheh woh Ḳhawārij kā ‘aqīdah bhī māntā

(1) Shabbīr Aḥmad ‘Uthmānī fī Fatḥ al-mulhim, 5: 159

ho. ..... Unhoṅ ne qudrat ke bā-wujūd amru bi-al-ma'rūf aur nahyu 'ani al-munkar ke tārik ko kāfir qarār diyā aur agar woh is par qāḍir nah ho to woh gunāhe kabīrah kā murtakib hai; aur gunāhe kabīrah ke murtakib kā ḥukm bhī un ke nazdīk kāfir kā hai. Abū Manṣūr Baġhdādī ne "**al-Maqālāt**" meṅ Ḳhawārij ke firqoṅ kī ta'dād bīs batā'ī hai."

7. Ḳhawārij kī Zehnī Kaifīyat aur Nafsīyāt

Imām Ibn Athīr "**al-Kāmilu fī al-Tārīḳh**" meṅ Ḳhawārij ke munaẓẓam hone, Dīn ke nām par logoṅ ko jam'a karne, Ṣaḥāba'e kirām wa Ṭābi'īne 'iẓām raḍiya Allāhu 'anhum ko Bid'atī aur kāfir-o mushrik qarār dene aur apne Āp ko hī ḥaq par samajhte huwe Muslim 'ilāqoṅ par ba-zore shamshīr qabẓah karne kā zikr karte huwe likhte haiṅ:

ثم إن الخوارج لقی بعضهم بعضاً واجتمعوا فی منزل عبد اللہ بن وهب الراسبی، فخطبهم فزهّدهم فی الدنیا وأمرهم بالأمر بالمعروف والنهی عن المنکر، ثم قال: اخرجوا بنا من هذه القریة الظالم أهلها إلی بعض کور الجبال أو إلی بعض هذه المدائن منکرین لهذه البدع المضلة. ثم اجتمعوا فی منزل شریح بن أوفی العبسی، فقال ابن وهب: اشخصوا بنا إلی بلدة نجتمع فیها لإنفاذ حکم اللہ فإنکم أهل الحق. قال شریح: نخرج إلی المدائن فننزلها ونأخذها بأبوابها ونخرج منها سکانها.[1]

(1) Ibn Athīr fī al-Kāmil fī al-Tārīḳh, 3: 213, 214

“Phir Ḳhawārij ek dūsre ke sāth milte ga’e aur woh ‘Abd Allāh bin Wahb Rāsibī ke ghar jam‘a huwe to usī ne unheṅ ḳhuṭbah diyā aur unheṅ dunyā se be-raġhbatī kī talqīn kī.Unheṅ amru bi-al-ma‘rūf aur nahyu ‘ani al-munkar kā ḥukm diyā. Phir us ne kahā: Tum hamāre sāth is bastī - jis jis ke răhne wāle log ẓāmimn haiṅ - kisī pahārī ‘ilāqe yā un shăhroṅ meṅ se kisī aise shăhr kī ṭaraf nikal chalo jis ke răhne wāle un gum-rāh-kun Bid‘atoṅ ke mustarad karte hoṅ. Phir woh Shurayh bin Awfá ‘Absī ke ghar jam‘a huwe to wahāṅ Ibn Wahb ne kahā: Hamāre sath aise shăhr kī ṭaraf nikal chalo jahāṅ ham ḥukme Ilāhī ko nāfiz karne ke jam‘a ho jā’eṅ kyūṅ-keh tum hī ahle ḥaq ho. Shurayḥ ne kahā: Ham Madā’in kī ṭaraf nikalte haiṅ ham wahān jā kar paṛā’o ḍāleṅge aur us shăhr par qabẓah kar ke us ke rehne wāloṅ ko wahān se nikāl deṅge.”

Āge chal kar Ibn al-Athīr us ḳhaṭ kā zikr karte haiṅ keh jo munaẓẓam ho kar guroh tashkīl dene ke ba‘d Ḳhawārij ne Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu kī ṭaraf tăḥrīr kiyā, jis kā zikr guzashtah ṣafaḥāt meṅ “‘Ăhde ‘Ālawī meṅ Ḳhawārij kī taḥrīkī āġhāz” ke tăḥt ho chukā hai.

Imām Ibn al-Athīr ne Ḳhawārij kī isī zehnī kaifīyat aur Dăhshat-gardī wa barbarīyat ko wāẓeḥ karne ke liye chand wāqe‘āt bayān kiye haiṅ:

1. Ḳhawārij ne Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin Ḳhabbāb raḍiya Allāhu ‘anhu aur un kī zaujah ko Ḥaẓrat ‘Uthmān raḍiya Allāhu ‘anhu aur Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ko kāfir nah kăhne par zabḥ kar diyā. Imām Ṭabarī, Imām Ibn al-Athīr aur Ḥāfiẓ Ibn Kathīr riwāyat karte haiṅ:

فأضجعوه، فذبحوه، فسال دمه في الماء، وأقبلوا إلى المرأة. فقالت: أنا امرأة، ألا تتقون الله؟ فبقروا بطنها، وقتلوا ثلاث نسوة من طيئ.[1]

“Pas Ḳhawārij ne Ḥaẕrat ‘Abd Allāh bin Ḳhabbāb raḍiya Allāhu ‘anhu ko chit liṭā kar ẕabḥ kar diyā. Āp kā ḳhūn pānī meṅ băh gayā to woh Āp kī zaujah kī ṭaraf baṛhe. Unhoṅ ne Ḳhawārij se kahā: Maiṅ ‘aurat hūṅ, kyā tum (mere mu‘āmale meṅ) Allāh se nahīṅ ḍarte? (Lekin un par ko’ī a̱sar nah huwā aur) unhoṅ ne un kā peṭ chāk kar ḍālā aur (un se ham-dardī jatāne par) qiblah Ṭayyi‘ kī tīn ḳhawātīn ko bhī qatl kar ḍālā.”

2. Jab Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ko Ḥaẕrat ‘Abd al-Raḥmān bin Ḳhabbāb raḍiya Allāhu ‘anhu kī shahādat kī ḳhabar pahŏṅchī to Āp ne Ḥāri̱th bin Murrah al-‘Abdī ko Ḳhawārij ke pās dar-yāfte aḥwāl ke liye bhejā keh ma‘lūm kareṅ kyā mājrā hai? Jab woh Ḳhawārij ke pās pahŏṅche aur Ḥaẕrat ‘Abd Allāh ko shahīd karne kā sabab pūçhā to Ḳhawārij ne unheṅ bhī shahīd kar diyā.[2]

3. Ḥāfiẓ Ibn Ka̱thīr **al-Bidāyaṫu wa-al-nihāyah** meṅ likhte haiṅ keh Ḳhawārij ne is wāqe‘e ke ba‘d Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ko jawāb bhijwāyā keh:

(1) 1. Ibn A̱thīr fī al-Kāmil fī al-Tārīḳh, 3: 219
2. Ṭabarī fī Tārīḳh al-umam wa-al-mulūk, 3: 119
3. Ibn Ka̱thīr fī al-Bidāyah wa-al-nihāyah, 7: 288

(2) Ibn A̱thīr fī al-Kāmil fī al-Tārīḳh, 3: 219

كلنا قتل إخوانكم، ونحن مستحلون دماءهم ودماءكم.[1]

“Ham sab ne tumhāre bhā’iyoṅ ko qatl kiyā hai aur ham tumhāre ḳhūn ko bhī jā’iz samajhte haiṅ aur un ke ḳhūn ko bhī.”

4. Ḳhawārij Islāmī riyāsat ke naẓm aur ŏthŏriṭī ko chălinj karte aur Ṣaḥāba’e kirām aur Tābi‘ine ‘iẓām raḍiya Allāhu ‘anhum ko mushrik qarār dete huwe un kā ḳhūn jā’iz samajhte the. Is kā andāzah us wāqe‘e se bhī hotā hai jab Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne Ḥaẓrat Qays bin Sa‘d bin ‘Ubādah Anṣārī raḍiya Allāhu ‘anhu ko Ḳhawārij kī ṭaraf muẕākarāt ke liye rawānah kiyā to unhoṅ ne Ḳhawārij se kahā:

عباد الله، أخرجوا إلينا طلبتنا منكم، وادخلوا في هذا الأمر الذي خرجتم منه، . . . فإنكم ركبتم عظيما من الأمر تشهدون علينا بالشرك وتسفكون دماء المسلمين.[2]

“Ae Allāh ke bando! Tum hamāre maṭlūbah afrād hamāre hawāle kar do aur is riyāsat kī ŏthŏriṭī meṅ dāḳhil ho jā’o jis ke naẓm aur ‘amal-dārī ko tum ne chălinj kiyā hai. .... Be-shak tum ne ek baṛe jurm kā irtekāb kiyā hai, tum hameṅ mushrik gardānte ho aur Musalmānoṅ kā ḳhūn bahāte ho.”

5. Isī ṭarḥ Ḥaẓrat Abū Ayyūb Anṣārī raḍiya Allāhu ‘anhu ne bhī Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke numā’indah ke ṭaur par Ḳhawārij ko samjhāne kī koshish kī aur un se kyā kahā:

(1) Ibn Kaṯhīr fī al-Bidāyah wa-al-nihāyah, 7: 288, 289

(2) Ibn Aṯhīr fī al-Kāmil fī al-Tārīḳh, 3: 219

عباد الله، إنا وإياكم على الحال الأولى التى كنا عليها، ليست بيننا وبينكم عداوة، فعلام تقاتلوننا؟[1]

"Ae Allāh ke bando! Be-shak ham aur tum bunyādī ṭaur par usī ḥālat meṅ haiṅ jis par ham păhle the! Hamāre aur tumhāre dar-miyān aṣlan ko'ī dushmanī nahīṅ hai. Phir tum kis bunyād par hamāre sāth qitāl karte ho?"

6. Ḳhawārij kī Dăhshat-gardānah aur Bāġhiyānah zehnī kaifīyat kī waẓāḥat Ḥaẓrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu ke Ḳhawārij se darje zail ḳhiṭāb se bhī hotī hai:

فبينوا لنا بم تستحلون قتالنا والخروج عن جماعتنا، وتضعون أسيافكم على عواتقكم، ثم تستعرضون الناس تضربون رقابهم، إن هذا لهو الخسران المبين، والله لو قتلتم على هذا دجاجة لعظم عند الله قتلها، فكيف بالنفس التى قتلها عند الله حرام.[2]

"Hameṅ batā'o keh tum kis waj·h se hamāre sāth jaṅg ko ḥalāl samajhte ho aur riyāsat kī ŏthŏriṭī se ḳhārij huwe ho aurhamāre ḳhilāf hathyār uṭhāte ho? Phir tum logoṅ kī gardaneṅ mārne ke liye sāmne ā jāte ho. Yaqīnan yeh bŏhat baṛā ḳhasārah hai. Allāhu Rabbu al-'izzat kī qasam! Agar tum is irāde se isī murġhī ko bhī qatl karoge to Allāhu tabāraka wa-Ta'ālá ke hāṅ yeh burā kām hogā. Is liye ġhaur karo keh

(1) Ibn Athīr fī al-Kāmil fī al-Tārīḳh, 3: 219

(2) 1. Ibn Athīr fī al-Kāmil fī al-Tārīḳh, 3: 220

2. Ibn Kathīr fī al-Bidāyah wa-al-nihāyah, 7: 226

phir us insān ko qatl karnā kitnā baṛā jurm hogā jis kā ḳhūn bahānā Allāh ne ḥarām qarār diyā haimerī?”

7. Jab Ḥaẓrat ‘Alī al-Murtaḍá raḍiya Allāhu ‘anhu ne Abū Ayyūb Anṣārī raḍiya Allāhu ‘anhu ko amn kā jhanḍā ‘aṭā farmayā to Ḥaẓrat Abū Ayyūb Anṣārī raḍiya Allāhu ‘anhu ne jā kar munādī kī:

من جاء تحت هذه الراية فهو آمن، ومن لم يقتل ولم يستعرض فهو آمنٌ، ومن انصرف منكم إلى الكوفة أو إلى المدائن وخرج من هذه الجماعة فهو آمن.(1)

“Jo ko’ī is jahṅḍe ke nīche ā jā’egā woh amn walā ya‘nī maḥfūẓ-o māmūn ho jā’egā; aur jis ne ko’ī qatl kiyā nah muqābalah ke liye sāmne āyā use bhī amān hogī aur tum meṅ se jo ko’ī Fay yā Madā’in kī ṭaraf chalā gayā aur (Ḳhawārij kī) is jamā‘at se nikal gayā use bhī amān mil jā’egī.”

Maẕkūrah bālā tamām bayānāt aur istifsārāt se is amr kī taṣrīḥ ho jātī hai keh Ḳhawārij Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu kā sāth dene wāle jumlah Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum aur ‘āmmaṫul-Muslimīn ko kāfir-o mushrik qarār dete aur wājibul-qatl aur mubāḥud-dam samajhte the, aur mauqa‘ milne par unheṅ qatl karne se bhī dareġh nahīṅ karte the.

(1) Ibn Aṯẖīr fī al-Kāmil fī al-Tārīḳh, 3: 221

8. Ḳhawārij Mazhabī Jazbāt bhaṛkā kar kis ṭarḥ Zehn-sāzī karte the?

Ḳhawārij apn da‘wat kī bunyād Qur’ānī Āyāt par ustuwār karte. Woh Dīnī ġhairat-o ḥamīyat ko baṛkā kar sādāh-lauḥ Musalāmnoṅ kā apnā ham-nawā banāte. Unheṅ Jihād ke nām par Musalmānoṅ ke qatle ‘ām ke liye tayyār karte aur un ko jnnat kā lālach de kar marne mārne ke liye tayyār karte. Ḥāfiẓ Ibn Kat̲h̲īr “**al-Bidāyatu wa-al-nihāyah**” meṅ Ḳhawārij ke ek guroh se Zayd bin Ḥiṣn Ṭā’ī Sanbisī ke ḳhuṭbah kā zikr in alfāẓ meṅ karte haiṅ:

واجتمعوا أيضا في بيت زيد بن حصن الطائی السنبسی فخطبهم وحثهم على الأمر بالمعروف والنهی عن المنكر، وتلا عليهم آيات من القرآن منها قوله تعالى: ﴿يٰدَاوٗدُ اِنَّا جَعَلْنٰكَ خَلِيْفَةً فِي الْاَرْضِ فَاحْكُمْ بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوٰى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيْلِ اللّٰهِ﴾[1] وقوله تعالى: ﴿وَمَنْ لَّمْ يَحْكُمْ بِمَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ فَاُولٰئِكَ هُمُ الْكٰفِرُوْنَ﴾[2] وكذا التی بعدها وبعدها الظالمون الفاسقون. ثم قال: فأشهد على أهل دعوتنا من أهل قبلتنا أنهم قد اتبعوا الهوى، ونبذوا حكم الكتاب، وجاروا في القول والأعمال، وأن جهادهم حق على المؤمنين. فبكى رجل منهم يقال له عبد الله بن سخبرة السلمی، ثم حرض أولئك على الخروج على الناس، وقال فی

(1) Ṣād, 38: 26

(2) al-Mā’idah, 5: 44

كلامه: واضربوا وجوههم وجباههم بالسيوف حتى يطاع الرحمن الرحيم، فإن أنتم ظفرتم وأطيع الله كما أردتم أثابكم ثواب المطيعين له العاملين بأمره، وإن قتلتم فأي شيء أفضل من المصير إلى رضوان الله وجنته.[1]

“Ḳhawārij kā guroh Zayd bin Ḥiṣn Ṭā’ī Sanbisī ke ghar meṅ jam‘a huwā to us ne unheṅ ḳhuṭbah diyā aur uheṅ amru bi-al-ma‘rūf aur nahyu ‘ani al-munkar par tarġhīb ke ẕarī‘e tayyār kiyā aur un kesāmne Qur’ān Majīd kī Āyāt tilāwat kīṅ jin meṅ Allāhu tabāraka wa-Ta‘ālá kā yeh irshāde girāmī hai: ﴾Ae Dāwūd! Be-shak ham ne Āp ko zamīn meṅ (apnā) nā’ib banāyā so tum logoṅ ke dar-miyān ḥaqq-o inṣāf ke sāth faiṣle (yā ḥukūmat_ kiyā karo aur ḳhwāhish kī pairawī nah karnā warnah (yeh pairawī) tumheṅ rāhe Ḳhudā se bhaṭkā degī.﴿ Aur Allāhu tabāraka wa-Ta‘ālá kā irshād hai: ﴾Aur jo shaḳhṣ Allāh ke nāzil-kardah ḥukm ke muṭābiq faiṣalah (wa ḥukūmat) nah kare, so wohī log kāfir haiṅ.﴿ Is ke ba‘d aglī Āyat ﴾Aur jo shaḳhṣ Allāh ke nāzil-kardah ḥukm ke muṭābiq faiṣalah (wa ḥukūmat) nah kare so wohī log ẓālim haiṅ.﴿ Aur phir is se aglī Āyat ﴾Aur jo shaḳhṣ Allāh ke nāzil-kardah ḥukm ke muṭābiq faiṣalah (wa ḥukūmat) nah kare so wohī log fāsiq haiṅ.﴿. Yeh Āyāte mubārakah un par tilāwat karne ke ba‘d us ne kahā: Pas maiṅ Musalmānoṅ meṅ se apne muḳhāṭabīne da‘wat par gawāhī detā hūṅ keh be-shak unhoṅ ne ḳhwāhishe nafs kī pairawī kī aur Kitābullāh kā ḥukm tark kar diyā. Unhoṅ ne qaul aur ‘amal meṅ ẓulm kā irtekāb kiyā,

(1) Ibn Kathīr fī al-Bidāyah wa-al-nihāyah, 7: 286

so Mominoṅ par aise logoṅ ke ḳhilāf Jihād karnā wājib hai. (Is ḳhiṭāb meṅ woh ḳhūd ko ya'nī gurohe Ḳhawārij ko Momin kăh rahā thā aur ḳhẉāhishe nafs kī pairawī karne wāle ẓālim, jin ke ḳhilāf Jihād wājib hai, se us kī murād Ḥaẕrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu aur dīgar Ṣaḥāba'e kirām raḍiya Allāhu 'anhum the.) Is par sāme'īn meṅ se ek shakhṣ jis kā nām 'Abd Allāh bin Saḳhbarah al-Sulamī thā ro paṛā. Phir us (Zayd bin Ḥiṣn Ṭā'ī) ne sāme'īn ya'nī Ḳhawārij ko Ṣaḥāba'e kirām raḍiya Allāhu 'anhum ke ḳhilāf Ḳhurūj-o Baġhāwat par uksāyā aur daurāne kalām kahā: Un ke chehroṅ aur peshāniyoṅ par talwāroṅ ke wār karte raho yahāṅ tak keh Ḳhudā'e Raḥmān wa Raḥīm kī iṭā'at kī jā'e. Pas agar tum kām-yāb-o kām-rān ho ga'e aur Allāhu tabāraka wa-Ta'ālá kī iṭā'at tumhāre ḥasbe manshā kī ga'ī to Allāhu Rabbu al-'izzat tumheṅ apnī iṭā'at karne wāloṅ aur us ke ḥukm par 'amal-pairā hone wāloṅ kā s̲awāb 'aṭā farmā'egā. Aur agar tum qatl kar diye ga'e to Allāh kī riẕā aur us kī Jannat ḥāsil kar lene se afẕal kaun sī chīz ho saktī hai?"

Āj ham apne gird-o pesh hone wālī Dăhshat-gardoṅ kī sar-garmiyoṅ aur un ke ṭarīqa'e kār kā jā'ezah leṅ to yeh bhī nā-puḳhtah z̲ehnoṅ, kam-'umroṅ aur jawānoṅ kī **brain washing** ke liye bil-kul wohī ḥarbah aur ṭarīqah iste'māl kar rahe hain jo us daur ke Ḳhawārij karte the. In Dăhshat-gardoṅ ke taṣwwure Islām kā andāzah is bāt se hotā hai keh ek ṭaraf to Musalmānoṅ ko qatl karne se bhī dareġh nahīṅ karte the lekin dūsrī ṭaraf Islām kī ta'līmāt par nihāyat saḳhtī se 'amal-pairā hote. Ḥāfiẓ Ibn Kat̲h̲īt bayān karte haiṅ keh ek safar ke daurān kisī daraḳht se ek khajūr girī, ek Ḳhārijī ne woh uṭhā kar muṅh meṅ ḍāl lī. Dūsrā Ḳhārijī mŏ'tariẕ huwā keh tū ne mālik se ijāzat liye

aur qīmat diye ba-ġhair yeh khajūr muṅh meṅ kyūṅ ḍāl lī hai? Us ne fauran pheṅk dī.[1]

Isī ṭarḥ Imām Ibn al-Athīr bayān karte haiṅ keh ek martabah Ḳhārijiyoṅ ke pās se ġhair-Muslim shăhriyoṅ kā ek ḳhinzīr guzrā to un meṅ se ek Ḳhārijī ne use talwār se mār ḍālā. Dīgar Ḳhārijiyoṅ ne use saḳht malāmat kī keh ek ġhair-Muslim shăhrī ke ḳhinzīr ko kyūṅ mār ḍālā. Jab ḳhinzīr kā mālik āyā to us Ḳhārijī ne ḳhinzīr ke mālik se mu‘āfī māṅgī aur use (qīmat de kar) rāẓī kiyā.[2]

Ek ṭaraf Ḳhawārij kī ẓāhirī Dīn-dārī dekhiye aur dūsre ṭaraf un kī Dăhshat-gardī, saffākī aur barbariyat mulāḥaẓah kījiye. Ḥāfiẓ Ibn Kathīr **al-Bidāyatu wa-al-nihāyah** meṅ mazīd likhte haiṅ:

ومع هذا قدموا عبد الله بن خبّاب فذبحوه، وجاؤوا إلى امرأته فقالت: إنى امرأة حبلى، ألا تتقون الله، فذبحوها وبقروا بطنها عن ولدها، فلما بلغ الناس هذا من صنيعهم خافوا إن هم ذهبوا إلى الشام واشتغلوا بقتال أهله أن يخلفهم هؤلاء فى ذراريهم وديارهم بهذا الصنع، فخافوا غائلتهم، وأشاروا على علي بأن يبدأ بهؤلاء، ثم إذا فرغ منهم ذهب إلى أهل الشام بعد ذلک والناس آمنون من شر هؤلاء فاجتمع الرأى على هذا وفيه خيرة عظيمة لهم ولأهل الشام أيضا. فأرسل علي رضي الله عنه إلى الخوارج رسولا من جهته وهو الحرب بن مرة العبدى، فقال: أخبر لى خبرهم، وأعلم لى أمرهم

(1) Ibn Kathīr fī al-Bidāyah wa-al-nihāyah, 7: 288

(2) Ibn Athīr fī al-Kāmil fī al-Tārīḳh, 3: 218

واكتب إلى به على الجلية، فلما قدم عليهم قتلوه ولم ينظروه، فلما بلغ ذلك عليا عزم على الذهاب إليهم أولا قبل أهل الشام. فبعثوا إلى على يقولون: كلنا قتل إخوانكم ونحن مستحلون دماء هم ودماء كم. فتقدم إليهم قيس بن سعد بن عبادة فوعظهم فيما ارتكبوه من الأمر العظيم، والخطب الجسيم، فلم ينفع وكذلك أبو أيوب الأنصاري وتقدم أمير المؤمنين على بن أبى طالب إليهم، فإنكم قد سولت لكم أنفسكم أمرا تقتلون عليه المسلمين، والله لو قتلتم عليه دجاجة لكان عظيما عند الله، فكيف بدماء المسلمين.[1]

"Woh Ḥaẕrat 'Abd Allāh bin Ḳhabbāb raḍiya Allāhu 'anhu ko năhr ke kanāre par lā'e aur ẕabḥ kar diyā aur phir un kī ăhlīyah ke pās ā'e to us ne kahā: Maiṅ ḥāmilah hūṅ, kyā tum Allāh se nahīṅ ḍarte ho? Unhoṅ ne usko bhī ẕabḥ kar ḍālā us kā peṭ chāk kar ke bachchah bāhar nikāl pheṅkā. Jab logoṅ tak un ke yeh kartūt pahŏṅche to woh ḍar ga'e keh agar woh Shām kī ṭaraf chale ga'e aur Ahle Shām ke sāth jaṅg meṅ maṣruf ho ga'e to yeh log un ke pīçhe aisī hī Dăhshat-gardī un ke ahle ḳhānah ke sāth anjām deṅge. Woh apne ăhl-o 'iyāl ke anjām se ḍar ga'e aur Ḥaẕrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu ko mashwarah diya keh Āp jaṅg kā āġhāz un hī Dăhshat-gardoṅ se kareṅ, phir jab un ke ḳhātimah se fāriġh ho jā'eṅ tab Ahle Shām kī ṭaraf mutawajjih hoṅ. Is ṭarḥ un ke ḳhātimah ke ba'd

(1) Ibn Kat͟hīr fī al-Bidāyah wa-al-nihāyah, 7: 288

log un ke shar se maḥfūẓ ho jā'eṅge. Chunāṅ-cheh is rā'e par ittefāq ho gayā kyūṅ-keh sabkī beh-tarī usī meṅ thī. Pas Ḥaẓrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu ne Ḥarb bin Murrah 'Abdī ko safārat-kār banā kar Ḳhawārij kī ṭaraf bhejā. Āp raḍiya Allāhu 'anhu ne unheṅ farmāyā: Mujhe un kī ḳhabar dunyā aur un ke mu'āmalah se āgāh karte răhnā aur merī ṭaraf wāẓeḥ ṭaur par likh bhejnā. Pas jab woh un (Ḳhārijiyoṅ) ke pās pahŏṅche to unhoṅ ne un ko qatl kar diyā aur unheṅ kuçh bhī mŏhlat nah dī. Jab un ke qatl kī ḳhabar Ḥaẓrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu tak pahŏṅchī to Āp raḍiya Allāhu 'anhu ne un (Ḳhārijiyoṅ) kī ṭaraf mulke Shām se păhle jāne kā 'azm kar liyā. Unhoṅ ne Ḥaẓrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu kī ṭaraf yeh paiġhām bhejā. Ham ne mil kar tumhāre bhā'iyoṅ ko qatl kiyā hai aur ham tumhāre aur un ke ḳhūn ko jā'iz samajhte haiṅ. Phir Ḥaẓrat Qays bin Sa'd bin 'Ubādah un (Ḳhārijiyoṅ) ke pās tashrīf le ga'e aur unheṅ samjhāyā keh tum ne bŏhat baṛe gunāh kā irtekāb kiyā hai lekin Āp ke samjhāne kā un par ko'ī asar nah huwā. Isī ṭarḥ Ḥaẓrat Abū Ayyūb Anṣārī raḍiya Allāhu 'anhu ne bhī unheṅ samjhāyā magar be-sūd! Phir Amīr al-Mu'minīn Ḥaẓrat 'Alī bin Abī Ṭālib raḍiya Allāhu 'anhumā ne un kī ṭaraf paiġhām bhejā keh tumhāre nafsoṅ ne tumhāre liye ḥaram ko ārāstah kar diyā hai aur is binā par tum Musalmānoṅ ke qatl ko ḥalāl samajhne lag ga'e ho. Ba-ḳhudā! Agar is andāze fikr se murġhbī bhī mārte to gunāhe 'aẓīm hotā, Musalmānoṅ ke qatl ke jurm kī saṅgīnī to andāzah bhī nahīṅ lagāyā jā sakta."

Kutube Tārīḳh ke maẕkūrah iqtibāsāt se s̱ābit ho jātā hai keh Ḳhawārij insānī ḳhūn ko nihāyat arzāṅ gardānte the aur insānī jān ko qatl karnā un ke nadīk ko'ī ma'ná nahīṅ rakhtā thā ḥattá keh unhoṅ

ne nufūse qudsīyah ke ḳhūṅ-rezī se bhī gurez nahīṅ kiyā jinhoṅ ne ba-rāhe rāst Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke zere sāyah tarbīyat-o parwarish pā’ī thī.

Chūṅ-keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne wāẓeḥ ṭaur par yeh bāt samjhā dī thī keh لَا يَزَالُوْنَ يَخْرُجُوْنَ (Yeh Ḳhawārij hameshah nikalte raheṅge) is liye maujūdah daur ke Ḳhawārij (Dăhshat-gard) bhī unhī ṣifāt se muttaṣif hone kī binā par păhchāne jāte haiṅ. Yeh bhī apne pesh-rawoṅ kī ṭarḥ logoṅ kā ḳhūn bahāte haiṅ, ḳhawatīn aur bachchoṅ par ḥamle kar ke unheṅ az̲īyat-nāk maut dete haiṅ, riyāsatī bālā-dastī aur niẓām ko taslīm nahīṅ karte, Masājid par ḥamle kar ke unheṅ mismāl karte haiṅ, ābādiyoṅ aur ‘awāmmun-nās ko apne ḥamloṅ kā nishānah banāte haiṅ aur logoṅ ko z̲abḥ karte haiṅ, ābādiyoṅ aur ‘awāmmun-nās ko apne ḥamloṅ kā nishānah banāte haiṅ aur logoṅ ko z̲abḥ karne se bhī gurez nahīṅ karte. Yeh log apne naẓariyāt ke muḳhālif logoṅ ko qatl karne aur tabāhī phailāne ko Jihād samajhte haiṅ. Yeh tamām insānīyat-kush kār-rawā’iyāṅ bilā shakk-o shub·hah un Ḳhawārij ke fikr-o ‘amal kā hī tasalsul haiṅ.

9. Ḳhawārij kī Numāyāṅ Bid‘āt

Guzashtah ṣafaḥāt meṅ dī ga’ī bunyādī mabāḥis̲ se yeh amre mutarashshiḥ ho jātā hai keh Ḳhawārij Dīn meṅ na’ī na’ī Bid‘āt ījād karte the. Woh Qurānī Āyāt aur Aḥādīs̲e Nabawīyah kā ḳhuḍ-sāḳhtah iṭlāq karte aur ġhalaṭ tāwīl ke z̲arī‘e apne muḳhālif Musalmānoṅ ko wājibul-qatl ṭhăhrāte the. Z̲ail meṅ un kī chand numāyāṅ Bid‘āt daj ḳi jātī haiṅ jin meṅ se aks̲ar ke bāre meṅ Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne păhle hī āgāh farmā diyā thā:

1. Woh kuffār ke ḥaq meṅ nāzil hone wālī Āyāt kā iṭlāq Mominīn par kareṅge[1]

2. Musalmānoṅ ko qatl kareṅge aur but-parastoṅ ko çhoṛ deṅge.[2]

3. Ġhair-Muslim aqallīyatoṅ ke qatl ko ḥalāl samjheṅge.[3]

4. ‘Ibādat meṅ bŏhat mutashaddid aur ġhulū karne wale (**extremist**) hoṅge.[4]

5. Gunāhe kabīrah ke murtakib ko dā’imī jahannamī aur us kā ḳhūn aur māl ḥalāl qarār deṅge.

6. Jis ne apne ‘amal aur ġhair-ṣāibe rā’e se Qur’ān kī nā-farmānī kī woh kāfir hai.

7. Ẓālim aur fāsiq ḥukūmat ke ḳhilāf musallaḥ Baġhāwat aur Ḳhurūj ko farẓ qarār deṅge.[5]

Ibtedā’ī tārīḳh se hī yeh amre mutarashshiḥ hotā hai keh Ḳhawārij apne ‘aqā’id-o naẓarīyat aur Bid‘āt meṅ is qadr intehā’-pasand the keh akābir Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ko bhī (na‘ūḏẖu billāh) kāfir ḳhayāl karte aur un par kufr ke fatwe lagāne se

(1) Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitāb Istitābaṫ al-murtadddīn wa-mu‘ānidīn wa-qitalihim, bābu qatli al-ḳhawāriji wa-al-mulḥidīna ba‘da iqāmaṫi al-ḥujjaṫi ‘alayhim, 6: 2539

(2) Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Tawḥīd, bābu qawli Allāhi Ta‘ālá: ta‘ruju al-malā’iklaṫu wa-al-rūḥu ilayhi, 6: 2702, raqm: 6995

(3) Ḥākim fī al-Mustadrak, 2: 166, raqm: 2657

(4) Abū Ya‘lá fī Musnad, 1: 90, raqm: 90

(5) 1. ‘Abd al-Qāhir Baġhdādī fī al-Farq bayna al-faraq: 73

2. Ibn Taymīyah fī Majmū‘ al-fatawá, 13: 31

nah hichkichāte. Imām Shahrastānī ne **al-Milalu wal-niḥal** meṅ likhā hai keh Ziyād bin Umayyah ne 'Urwah bin Udayyah / Udhayanah nāmī Ḳhārijī se pūçhā keh Ḥaẓrat Abū Bakr raḍiya Allāhu 'anhu aur Ḥaẓrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu kā kyā ḥāl thā? Us ne kahā: Achçhe the. Phir Ḥaẓrat 'Uthmān raḍiya Allāhu 'anhu kā hāl dar-yāft kiyā? Us ne kahā: Ibtedā' ke çhe sāl tak un ko maiṅ bŏhat dost rakhā thā, phir jab unhoṅ ne na'ī na' bāteṅ aur Bid'ateṅ shurū' kī to un se 'aláḥidah ho gayā is liye keh woh āḳhir meṅ kāfir ho ga'e the. Phir Ḥaẓrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu kā ḥāl pūçhā to us ne kahā: Woh bhī awā'il meṅ achçhe the, jab unhoṅ ne ḥakam (**arbitration**) banāyā to (na'ūdhu billāh) kāfir ho ga'e. Is liye un se bhī 'aláḥidah ho gayā. Phir Ḥaẓrat Mu'āwiyah kā ḥāl dar-yāft kiyā to us ne us ko saḳht gālī dī.(1) (al-'iyādhu billāh)

Imām Shahrastānī ne mazīd likhā hai keh Ḳhawārij Ḥaẓrat 'Uthmāṅ, Ḥaẓrat 'Ṭalḥah, Ḥaẓrat Zubayr, Ḥaẓrat 'Ā'ishah, Ḥaẓrat 'Abd Allāh bin 'Abbās raḍiya Allāhu 'anhum samet tamām Ahle Islām kī jo un ke sāth the sab kī takfīr kiyā karte the aur sab ko dā'imī dozaḳhī kăhte the.(2) (Na'ūdhu billāhi min dhālik)

Imām Abū Bakr al-Ājurrī kī Taḥqīq

Imām Abū Bakr al-Ājurrī (mutawaffá 360 Hijrī) ne **Kitābu al-Sharī'ah** meṅ Ḳhawārij kī numāyāṅ Bid'āte sayyi'ah kā zikr karte huwe un kī mazammat meṅ nihāyat mufaṣṣal taḥqīq darj kī hai aur us kā 'unwān yūn qā'im kiyā hai:

(1) Shahrastānī fī al-Milal wa-al-niḥal, 1: 118

(2) Shahrastānī fī al-Milal wa-al-niḥal, 1: 121

باب ذم الخوارج وسوء مذهبهم وإباحة قتالهم، وثواب من قتلهم أو قتلوه:

“Ḳhawārij kī ma<u>z</u>ammat, un kī bad-‘aqīdagī, un ke sāth jaṅg karne ke jawāz aur un ko qatl karne wāle yā un ke hāthoṅ shahīd hone wāle ke ajr-o <u>s</u>awāb kā bayān.”

Imām Abū Bakr al-Ājurrī likhte haiṅ:

لم يختلف العلماء قديماً وحديثاً أن الخوارج قوم سوء، عصاة الله ﷻ ولرسوله ﷺ، وإن صلوا وصاموا، واجتهدوا فی العبادة، فليس ذلک بنافع لهم، وإن أظهروا الأمر بالمعروف والنهی عن المنكر، وليس ذلک بنافع لهم، لأنهم قوم يتأولون القرآن علی ما يهوون، ويموهون علی المسلمين. وقد حذرنا الله ﷻ منهم، وحذرنا النبی ﷺ، وحذرناهم الخلفاء الراشدون بعده، وحذرناهم الصحابة رضی الله عنهم ومن تبعهم بإحسان رحمة الله تعالی عليهم.

الخوارج هم الشراة الأنجاس الأرجاس، ومن كان علی مذهبهم من سائر الخوارج، يتوارثون هذا المذهب قديماً وحديثاً، ويخرجون علی الأئمة والأمراء ويستحلون قتل المسلمين.

وأوّل قرن طلع منهم علی عهد رسول الله ﷺ: هو رجل طعن علی النبی ﷺ، وهو يقسم الغنائم بالجعرانة، فقال: اعدل يا محمد،

فما أراک تعدل، فقال ﷺ: ويلک، فمن يعدل إذا لم أکن أعدل؟ فأراد عمر رضی الله عنه قَتْلَه، فمنعه النبی ﷺ من قتله، وأخبر عليه الصلاة والسلام: أن هذا وأصحابًا له يحقر أحدکم صلاته مع صلاتهم، وصيامه مع صيامهم، يمرقون من الدين کما يمرق السهم من الرمية.

وأمر عليه الصلاة والسلام في غير حديث بقتالهم، وبين فضل من قتلهم أو قتلوه. ثم إنهم بعد ذلک خرجوا من بلدان شتی، واجتمعوا وأظهروا الأمر بالمعروف والنهی عن المنکر، حتی قدموا المدينة، فقتلوا عثمان بن عفان رضی الله عنه. وقد اجتهد أصحاب رسول الله رضی الله عنهم ممن کان في المدينة في أن لا يقتل عثمان، فما أطاقوا ذلک. ثم خرجوا بعد ذلک علی أمير المؤمنين علی بن أبي طالب رضی الله عنه، ولم يرضوا بحکمه، وأظهروا قولهم. وقالوا: لا حکم إلا الله، فقال علی رضی الله عنه: کلمة حق أرادوا بها الباطل، فقاتلهم علی رضی الله عنه فأکرمه الله عزوجل بقتلهم، وأخبر النبی ﷺ بفضل من قتلهم أو قتلوه، وقاتل معه الصحابة رضی الله عنهم. فصار سيف علی بن أبي طالب في الخوارج سيف حق إلی أن تقوم الساعة.

“A’imma’e mutaqaddimīn wa muta’aḳhḳhirīn kā is amr par ijmā‘ hai keh Ḳhawārij ek fasād-aṅgez guroh hai. Yeh ṣaum-o ṣalāṫ kī ḳhwāh kitnī pā-bandī kareṅ aur ‘ibādat meṅ kitnī hī meḥnat-o riyāẓat kareṅ, yeh sab unheṅ kuçh naf‘a nah degā aur yeh amru bi-al-ma‘rūf aur nahyu ‘ani al-munkar kā

kitnā prachār kareṅ, unheṅ yeh bhī fā'edah nah pahŏṅchā'egā kyūṅ-keh yeh aisā guroh hai jo apnī nafsānī ḳhwāhishāt ke muṭābiq Qur'ān kī Tafsīr-o Ta'wīl kartā hai aur Musalmānoṅ par umūre Dīn ḳhalṭ malṭ kar detā hai. Allāhu subḥānahu wa-Ta'ālá aur Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne hameṅ un se ḳhabar-dār farmāyā hai, Ḳhulafā'e Rāshidīn raḍiya Allāhu 'anhum ne hameṅ un se bachne kī talqīn farmā'ī hai aur Ṣaḥāba'e kirām raḍiya Allāhu 'anhum ne aur Tābi'īn-o Tabe' Tābi'īn raḥimahumu Allāhu Ta'ālá ne hameṅ un se ḳhabar-dār răhne kī naṣīḥat farmā'ī hai."

"Ḳhawārij fitnah-parwar, shar-aṅgez aur palīd-o nā-pāk afrād kā guroh hai, aur bāqī tamām Ḳhawārij meṅ se jis kisī ne bhī un kā maẕhab aur ṭarīq iḳhtiyr kiyā, woh bhī un ke ḥukm meṅ hai kyūṅ-keh qadīm Ḳhawārij hoṅ yā āj ke daur ke jadīd; yeh maẕhab unheṅ ek dūsre se wirāṡat meṅ miltā hai. Yeh ḥukūmate waqt ke ḳhilāf Baġhāwat karte haiṅ aur 'āmmaṫul-muslimīn kī ḳhūṅ-nrezī ko jā'iz qarār dete haiṅ."

"Ḳhawārij kā awwalīn fard 'ăhde Risālāt-Ma'āb ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam meṅ numū-dār huwā. Yeh woh shaḳhṣ thā jis ne Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam par us waqt ṭa'nah-zanī kī jab Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam Ji'rānah ke maqām par māle ġhanīmat taqsīm farmā rahe the. Us bad-baḳht ne kahā: Ae Muḥammad! 'Adl kījiye! Mere ḳhayāl meṅ Āp 'adl nahīṅ kar rahe. Ḥuẓūr 'alayhi al-salām ne farmāyā: Tū halāk ho! Agar maiṅ 'adl nahīṅ karūṅgā to aur kaun karegā? Ḥaẓrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu ne us ko qatl karne kā irādah kiyā magar Ḥuẓūr ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī

wa-sallam ne unheṅ us ke qatl se (ḥikmate Nubūwat ke tăḥt) rok diyā aur Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne us shaḳhṣ se muta‘alliq ḳhabar dete huwe farmāyā: Is ke aise sāthī hoṅge keh tum meṅ se har ko’ī un ke muqāble meṅ apnī Namāzoṅ aur rozoṅ ko ḥaqīr jānegā, yeh Dīn se is ṭarḥ ṣāf nikal jā’eṅge jis ṭarḥ tīr shikār se nikal jātā hai.

“Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ek Ḥadīs̱ meṅ un ke sāth jaṅg karne kā ḥukm farmāyā aur un ko qatl karne wāle aur ke hāthoṅ shahīd hone wāle kī faẕīlat bayāṅ farmā’ī. Phir yeh log muḳhtalif ‘ilāqoṅ se nikal kar jam‘a huwe aur amru bi-al-ma‘rūf aur nahyu ‘ani al-munkar kā prachār karne lage tā-āṅ-keh yeh Madīnah munawwarah pahŏṅçhe aur Ḥaẕrat ‘Uthmān raḍiya Allāhu ‘anhu ko shahīd kar diyā. Us waqt Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke jo Ṣaḥābah raḍiya Allāhu ‘anhum Madīnah munawwarah meṅ maujūd the unhoṅ ne bŏhat koshish kī keh Ḥaẕrat ‘Uthmān Ġhanī raḍiya Allāhu ‘anhu ko qatl hone se bachā leṅ magar woh kām-yāb nah ho sake. Phir inhī logoṅ ne ba‘d az-āṅ (jaṅge Ṣiffīn meṅ amre Taḥkīm ke ba‘d) Ḥaẕrat ‘Alī al-Murtaḍá raḍiya Allāhu ‘anhu ke ḳhilāf Baġhāwat kī aur Āp ki Ḳhilāfat ko taslīm karne se inkār kar diyā aur ek na‘re kā prachār shurū‘ kar diyā keh “ḥukūmat ṣirf Allāh kī hai” yā “qānūn ṣirf Allāh kā hai.” Pas Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā: “Bāt to ḥaq hai magar in kī murād bāṭil hai.” Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne un ke khilāf jaṅg kī aur Allāh Ta‘ālá ne Āp ko unheṅ qatl karne kī sa‘ādat baḳhshī kyūṅ-keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne unheṅ qatl karne wāloṅ aur un ke hāthoṅ shahīd hone wāloṅ kī afẕalīyat kī bashārat

dī thī. Chūṅ-keh Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke ‘ilāwah Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ke sāth dīgar Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ne bhī un ke ḳhilāf jaṅg kī. Pas Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu kī Ḳhawārij ke ḳhilāf musallaḥ jidd-o jăhd Qiyāmat tak ke liye ḥaq kī mis̲āl ban ga’ī.

Imam Abū Bakr al-Ājurrī mazīd farmāte haiṅ:

فلا ینبغی لمن رأی اجتهاد خارجی قد خرج علی إمام، عادلاً کان الإمام أم جائراً، فخرج وجمع جماعة وسل سیفه، واستحل قتال المسلمین، فلا ینبغی له أن یغتر بقراءته للقرآن، ولا بطول قیامه فی الصلاة، ولا بدوام صیامه، ولا بحسن ألفاظه فی العلم إذا کان مذهبه مذهب الخوارج.

“Ḥukūmate waqt ‘adl-o inṣāf kī ‘alam-bardār ho yā fisq-o fujūr kī rāh par gām-zan ho, donoṅ ṣūrratoṅ meṅ jab ko’ī shakhṣ kisī DḲhārijī ko dekhe keh us ne ḥukūmat ke ḳhilāf musallaḥ Baġhāwat kar dī hai us ke ḳhilāf ko’ī lashkar tashkīl de kar hathyār uṯhā liye haiṅ aur pur-amn Musalmān shăhriyoṅ ke sāth jaṅġ karnā jā’iz qarār de diyā hai, to jo shaḳhṣ yeh sab kuc̣h dekhe us par lāzim hai keh woh kisī Ḳhārijī ke Qur’ān paṛhne, Namāz meṅ ṭawīl qiyām karne, dā’imī Roze rakhne aur ḳhūb-ṣūrat alfāẓ meṅ ‘ilmī nikāt bayān karne se mar‘ūb nah ho aur nah hī us ke dhoke meṅ ā’e. Jab-keh aise a‘māl karne wālā shaḳhṣ Ḳhawārij ke maz̲hab par chalne wālā ho.”

Zere băḥs̠ mauẕū‘ se mutua‘alliq Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se bŏhat sī Aḥādīs̠ marwī haiṅ jinheṅ Ummate Muslimah ke kas̠īr ‘Ulamā’ ne qubūl kiyā hai.

Is ke ba‘d Imām Ājurrī ne Ḳhawārij ke sāth jaṅg karne, un ko wāṣile Jahannam karne aur un ke hāthoṅ shahīd hone ke ajr-o s̠awāb ke ḥawāle se bāb qa’em kiyā hai aur us meṅ Aḥādīs̠ bayān kī haiṅ, jin meṅ se chand ek darje ẕail haiṅ:

1. عَنْ عَبْدِ اللهِ بْنِ مَسْعُوْدٍ رضي الله عنه قَالَ رَسُوْلُ اللهِ صلى الله عليه وآله وسلم: يَخْرُجُ فِي آخِرِ الزَّمَانِ قَومٌ أَحْدَاثُ الْأَسْنَانِ سُفَهَاءُ الْأَحْلَامِ يَقُوْلُوْنَ مِنْ خَيْرِ قَوْلِ النَّاسِ، يَمْرُقُوْنَ مِنَ الإِسْلَامِ كَمَا يَمْرُقُ السَّهْمُ مِنَ الرَّمِيَّةِ، مَنْ لَقِيَهُمْ فَلْيَقْتُلْهُمْ، فَإِنَّ قَتْلَهُمْ أَجْرٌ عِنْدَ اللهِ.(1)

“Ḥaẕrat ‘Abd Allāh bin Mas‘ūd raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat hai keh Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Āḳhirī zamāne meṅ aise log (ẓāhir hoṅge yā) nikleṅge jo kam-‘umr (nau-jawān), nā-puḳhtah ẕehn aur

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitāb Istitābaṫ al-murtadddīn wa-mu‘ānidīn wa-qitalihim, bābu qatli al-ḳhawāriji wa-al-mulḥidīna ba‘da iqāmaṫi al-ḥujjaṫi ‘alayhim, 6: 2539, raqm: 6531

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu al-taḥrīḍu ‘alá qatli al-Ḳhawārij, 2: 746, raqm: 1066

3. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Fitan, bābu fī ṣifaṫi al-māriqah, 4: 481, raqm: 2188

Imām Tirmidhī ne al-Sunan meṅ is ḥadīs̠ ko bayān karne ke ba‘d farmāyā: Yeh riwāyat Ḥaẕrat ‘Alī, Ḥaẕrat Abū Sa‘īd aur Ḥaẕrat Abū Dharr raḍiya Allāhu ‘anhum se bhī marwī hai aur yeh ḥadīs̠ ḥasan ṣaḥīḥ hai.

‘aql se kore hoṅge. Ba-ẕāhir logoṅ se achçhī bāt kareṅge magar Dīn se yūṅ ḳhārij hoṅge jaise tīr shikār se ḳhārij ho jātā hai. Pas daurāne jaṅg jahāṅ bhī un se sāmnā huwa unheṅ qatl kiyā jā’e kyūṅ-keh un qatl karnā Allāhke hāṅ ajr-o s̱awāb kā bā‘is̱ hogā.”

2. عَنْ أبي أمامة: طُوْبٰى لِمَنْ قَتَلَهُمْ وَقَتَلُوْهُمْ.(1)

“Ḥaẕrat Abū Umāmah se marwī hai (keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:) Ḳhụsh-ḳhabarī ho use jo unheṅ qatl kare aur jise woh qatl kareṅ.”

3. وَعَنْهُ قَالَ ﷺ: كِلَابُ أَهْلِ النَّارِ، كِلَابُ النَّارِ، كِلَابُ النَّارِ، ثَلَاثًا. ثُمَّ قَالَ: شَرُّ قَتْلٰى قُتِلُوْا تَحْتَ ظِلِّ السَّمَاءِ، وَخَيْرُ قَتْلٰى الَّذِيْنَ قَتَلُوْهُمْ.(2)

“Ḥaẕrat Abū Umāmah raḍiya Allāhu ‘anhu se hī marwī hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: (Ḳhawārij) Ahle Dozaḳh ke kutte haiṅ, dozaḳh ke kutte haiṅ, dozaḳh ke kutte haiṅ. Tīn bār farmāyā. Yeh āsmān ke sā’e tale (ya‘nī zamīn par) qatl hone wāle bad-

---

(1) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Sunnah, 4: 243, raqm: 4765
2. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 3: 224, raqm: 13362
3. Ḥākim fī al-Mustadrak ‘alá al-ṣaḥīḥayn, 2: 161, raqm: 2649

(2) 1. Ibn Mājah fī al-Sunan, al-Muqaddimah, bābu fī d̲h̲ikri al-Ḳhawārij, 1: 62, raqm: 176
2. Ḥākim fī al-Mustadrak, 2: 163, raqm: 2654

tarīn maqtūl haiṅ, aur beh-tarīn maqtūl woh haiṅ jinheṅ yeh log qatl kareṅge.”

4. عَنْ عَلِيٍّ رضي الله عنه فَأَيْنَمَا لَقِيْتُمُوْهُمْ فَاقْتُلُوْهُمْ، فَإِنَّ قَتْلَهُمْ أَجْرٌ لِمَنْ قَتَلَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.(1)

“Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu riwāyat karte haiṅ: Pas tum unheṅ jahān kahīṅ pā’o to qatl kar do kyūṅ-keh un ke qātiloṅ ko ba-Roze Qiyāmat be-ḥad ḥisāb ajr milegā.”

5. عَنْ عَائِشَةَ رضي الله عنها قَالَتْ: ذَكَرَ رَسُوْلُ اللهِ صلى الله عليه وآله وسلم الْخَوَارِجَ فَقَالَ: هُمْ شِرَارُ أُمَّتِي يَقْتُلُهُمْ خِيَارُ أُمَّتِي.(2)

“Ḥaẓrat ‘Ā’ishah Ṣiddīqah raḍiya Allāhu ‘anhā se marwī hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Ḳhawārij kā ẕikr kiyā aur farmāyā: “Woh merī Ummat ke bad-tarīn log haiṅ aur unheṅ qatl karne wāle merī Ummat ke beh-tarīn log hoṅge.”

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitāb Istitābaṫ al-murtadddīn wa-mu‘ānidīn wa-qitalihim, bābu qatli al-ḳhawāriji wa-al-mulḥidīna ba‘da iqāmaṫi al-ḥujjaṫi ‘alayhim, 6: 2539, raqm: 6531

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu al-taḥrīḍu ‘alá qatli al-Ḳhawārij, 2: 746, raqm: 1066

(2) Hayṯẖamī fī Majma‘ al-zawa’id, 6: 239

Faṣl Duwum

Dăhshat-gard Ḳhawārij ke bāre meṅ Farāmīne Rasūl ﷺ

Intehā’-pasandī aur Dăhshat-gardī kī waj·h se jahāṅ Islāmī ta‘līmāt ke bāre meṅ ṭarḥ ṭarḥ ke sawālāt aur shukūk-o shub·hāt paidā hote haiṅ wahīṅ be-shumār qīmtī jāneṅ talaf, amlāk tabāh aur kār-o bār bar-bād ho jāte haiṅ. Amn-o salāmatī kā māḥaul ḳhụsh-ḥālī, ta‘mīr-o taraqqī aur sukūn-o raḥat kā ẓāmin hotā hai jab-keh fasād-aṅgezī hamah-jihatī tabāhī lātī hai. Isī liye Raḥmāte Do ‘Ālam ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne har us rāṣte ko masdūd aur har us darwāze ko band kar diyā jis se amn-o salāmatī kā māḥaul ġhārat hone kā imkān thā. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne taraḥḥụm-o mulāṭafat aur bā-hamī luṭf-o karam kī tarġhīb dete huwe irshād farmāyā:

إِنَّ اللهَ رَفِيْقٌ وَيُحِبُّ الرِّفْقَ وَيُعْطِي عَلَى الرِّفْقِ مَا لَا يُعْطِي عَلَى الْعُنْفِ.[(1)]

“Allāh Ta‘ālá Narmī karne wālā hai aur narmī ko pasand kartā hai aur narmī par itnā ‘aṭā farmātā hai keh itnā saḳhtī par ‘aṭā nahīṅ kartā.”

رفق (narmī) meṅ ta‘mīrī păhlū hai aur عنف (shiddat) meṅ taḳhrībī. رفق maḥabbat-o ḳhair-ḳhwạhī kī ‘alāmat hai jab-keh عنف

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Birru wa-al-ṣilaṫu wa-al-ādāb, bābu faḍl al-rifq, 4: 2003, raqm: 2593

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Adab, bābu fī al-rifq, 4: 254, raqm: 4807

3. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 1: 112, raqm: 902

shiddat-pasandī aur nafrat kī dalīl. Shiddat ke zarī‘e nah dunyā saṅwartī hai nah Āḳhirat, aur Dīn meṅ shiddat dunyāwī umūr mṅ shiddat se ziyādah ḳhaṭar-nāk hai. Kyūṅ-keh tashaddud aur jāreḥīyat-pasandī, intehā’-pasandī se janm letī hai. Is liye Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

إِيَّاكُمْ وَالْغُلُوَّ فِي الدِّينِ، فَإِنَّهُ أَهْلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ الْغُلُوُّ فِي الدِّينِ.[1]

“Dīn meṅ intehā’-pasandī se bacho keh păhlī qaumeṅ isī intehā’-pasandī kī binā par tabāh-o barbār ho ga’eṅ.”

Paiġham-bare Islām ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam jis ṭarḥ apnī chashme Nubūwat se Qiyāmat tak ke aḥwāl kā mushāhadah farmā rahe the usī ṭarḥ āne wāle waqtoṅ meṅ Dīn ke nāż par bapā hone wālī Dăhshat-gardī ko bhī mulāḥaẓah farmā rahe the. Is liye Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne nah ṣirf Jihād aur qitāl kā farq wāẓeḥ farmāyā diyā bal-keh Dīn ke nām par ġhulū karne aur ġhārat-grī kā bāzār garm karne wāloṅ se bhī Ummate Muslimah ko ḳhabar-dār kar diyā. Un nām-nihād mujāhidīn ke rawayyoṅ aur nishāniyoṅ ko bhī wāẓeḥ ṭaur par bayān farmā diyā tā-keh kisī qism kā ishtibāh nah rahe aur Ummat un kī ẓāhirī mominānah waẓ‘a qaṭ‘a aur kasrate ‘ibādat-o tilāwat se dhokā nahk hā jā’e. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne jahāṅ apnī

(1) 1. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Manāsik, bābu qadri ḥaṣá al-Ramī, 2: 1008, raqm: 3029

2. Shaybānī, al-Sunnah: 46, raqm: 98

3. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 3: 248, raqm: 13909

Ummat ko is fitne se alag răhne ī talqīn farma’ī wahāṅ us nā-qābile ‘ilāj kensar-zadah ḥiṣṣe ko jasad millat se kāṭ dene kā ḥukm bhī diyā.

Ā’indah ṣafaḥāt meṅ isī ḥawāle se tafṣīlāt pesh kī jā’eṅgī.

1. “Dăhshat-gard ba-ẓāhir baṛe Dīn-dār naẓar ā’eṅge”

Farāmīne Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke muṭābiq Dăhshat-gard Ḳhārijī ba-ẓāhir baṛe puḳhtah Dīn-dār naẓar ā’eṅge aur woh dūsre logoṅ se ziyādah Namāz roke ke pā-band hoṅge. Dūsroṅ kī nisbat shar‘ī aḥkāmāt par ba-ẓāhir ziyādah ‘amal karne wāle hoṅge.

1. Imām Buḳhāri aur Imām Muslim Ḥaẓrat Abū Sa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu se Dhū al-Ḳhuwayṣirah Tamīmī wālī riywāyat bayān karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

إِنَّهُ يَخْرُجُ مِنْ ضِئْضِيئِ هَذَا قَوْمٌ يَتْلُوْنَ كِتَابَ اللهِ رَطْبًا لَا يُجَاوِزُ حَنَاجِرَهُمْ يَمْرُقُوْنَ مِنَ الدِّيْنِ كَمَا يَمْرُقُ السَّهْمُ مِنَ الرَّمِيَّةِ.(1)

“Is kī nasl se aise log paidā hoṅge jo Kitābe Ilāhī kī tilāwat se zabāneṅ tar rakheṅge, lekin Qur’ān un ke ḥalq se nīche nahīṅ

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Maġhāzī, bābu ba‘thu ‘Alī bin Abī Ṭālib wa-Ḳhālid bin al-Walīd ilá al-Yamani qabla Ḥajjaṫi al-wadā‘i, 4: 1581, raqm: 4094

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu dhikru al-Ḳhawāriji wa-ṣifātihim,2: 742, raqm: 1064

3. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 3: 4, raqm: 11021

utregā. Woh Dīn se is ṭarḥ nikal jā’eṅge jaise tīr shikār se pār nikal jātā hai.”

2. Imām Buḳhārī aur Muslim Ḥaẓrat Abū Sa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu se hī riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

إِنَّ لَهُ أَصْحَابًا يَحْقِرُ أَحَدُكُمْ صَلَاتَهُ مَعَ صَلَاتِهِمْ، وَصِيَامَهُ مَعَ صِيَامِهِمْ.(1)

“Us ke (aise) sāthī bhī haiṅ keh tum un kī Namāzoṅ ke muqābale meṅ apnī Namāzoṅ ko ḥaqīr jānoge aur un ke rozoṅ ke muqābalah meṅ apne rozoṅ ko ḥaqīr jānoge.”

3. Ṣaḥīḥ Buḳhārī aur Ṣaḥīḥ Muslim kī muttafaq ‘alaih riwāyat hai keh Ḥaẓrat Abū Salamah aur Ḥaẓrat ‘Aṭā bin Yasār raḍiya Allāhu ‘anhumā donoṅ Ḥaẓrat Abū Sa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu kī ḳhidmat meṅ ḥāẓir huwe aur ‘arẓ kiyā: Kyā Āp ne Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se Ḥarūrīyah (Ḳhawārij) ke bāre meṅ kuçh sunā hai? Unhoṅ ne farmāyā: Mujhe yeh to ma‘lūm nahīṅ keh Ḥarūrīyah kyā hai, al-battah maiṅ ne Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ko yeh fārmate huwe sunā hai keh:

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Adab, mā jā’a fī qawli al-rajul wa-yalak, 5: 2281, raqm: 5811

2. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Istitābaṫi al-murtaddīna wa-al-mu‘ānidīna wa-qitālihim, bābu man taraka qitāla al-Ḳhawāriji lil-ta’llufi wa-an lā yanfira al-nāsu ‘anhu, 6: 2540, raqm: 6534

3. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu dhikru al-Ḳhawāriji wa-ṣifātihim, 2: 744, raqm: 1064

يَخْرُجُ فِي هٰذِهِ الْأُمَّةِ . وَلَمْ يَقُلْ مِنْهَا. قَوْمٌ تَحْقِرُوْنَ صَلَاتَكُمْ مَعَ صَلَاتِهِمْ يَقْرَئُوْنَ الْقُرْآنَ لَا يُجَاوِزُ حُلُوْقَهُمْ أَوْ حَنَاجِرَهُمْ يَمْرُقُوْنَ مِنَ الدِّيْنِ مُرُوْقَ السَّهْمِ مِنَ الرَّمِيَّةِ.(1)

"Is Ummat meṅ kuçh aise log nikleṅge - (jab keh yeh nahīṅ farmāyā keh is Ummat se aise logo nikleṅge) - jin kī Namāzoṅ ke muqābale meṅ tum apnī Namāzoṅ ko ḥaqīr jānoge, woh Qur'ān Majīd kī tilāwat kareṅge lekin yeh (Qur'ān) un ke ḥalq se nīche nahīṅ utregā yā yeh farmāyā keh un ke narḳhare se nīche nahīṅ utregā aur woh Dīn se yūṅ ḳhārij ho jā'eṅge jaise tīr shikār se ḳhārij ho jātā hai."

Maẕkūrah bālā Ḥadīs̱ kī sharḥ meṅ Ḥafiẓ Ibn Ḥajar 'Asqalānī likhte haiṅ:

قوله: "يخرج في هذه الأمة وَلَمْ يَقُلْ مِنْهَا قوم" لم تختلف الطرق الصحيحة على أبي سعيد في ذلک،... وأما ما أخرجه الطبري من وجه آخر عن أبي سعيد بلفظ: "من أمتي" فسنده ضعيف، لكن وقع عند مسلم من حديث أبي ذرّ بلفظ: "سيكون بعدي من أُمتي قوم" وله من طريق زيد بن وهب عن عليّ: "يخرج قوم من أمتي"

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitāb Istitābaṫ al-murtadddīn wa-mu'ānidīn wa-qitalihim, bābu qatli al-ḳhawāriji wa-al-mulḥidīna ba'da iqāmaṫi al-ḥujjaṫi 'alayhim, 6: 2540, raqm: 6532

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu dhikru al-Ḳhawāriji wa-ṣifātihim, 2: 743, raqm: 1064

ويجمع بينه وبين حديث أبي سعيد بأن المراد بالأمة في حديث أبي سعيد: أمة الإجابة، وفي رواية غيره: أمة الدعوة. قال النووي رحمه الله: ”وفيه دلالة على فقه الصحابة وتحريرهم الألفاظ، وفيه إشارة من أبي سعيد إلى تكفير الخوارج، وأنهم من غير هذه الأمة.“[(1)]

“Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke alfāẓ haiṅ: يخرج في هذه الامة قوم (Is Ummat meṅ ek qaum niklegī), Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne منها (ya‘nī is Ummat se) nahīṅ farmāyā. Ḥaẓrat Abū Sa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī Ḥadīs̲ ke jumlah ṣaḥīḥ ṭuruq meṅ ko’ī iḳhtelāf nahīṅ hai. Aur rahī woh Ḥadīs̲ jis ko Imām Ṭabarī ne Ḥaẓrat Abū Sa‘īd se ek aur ṭarīq se مِنْ أُمَّتِی ke alfāẓ ke sāth riwāyat kiyā hai, to us kī sanad ẓā‘īf hai, lekin Imām Muslim ke hāṅ Ḥaẓrat Abū D̲h̲arr raḍiya Allāhu ‘anhu kī riwāyat-kardah Ḥadīs̲ ke alfāẓ yeh haiṅ: سيكون بعدى من أمتى قوم. Aur isī Ḥadīs̲ kā ek ṭarīq Zayd bin Wahb ‘an ‘Alī hai, is ke alfāẓ haiṅ: يخرج قوم من أمتى. Is meṅ aur Abū Sa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu kī riwāyat-kardah Ḥadīs̲ meṅ taṭbīq yūṅ hogī keh Ḥaẓrat Abū Sa‘īd kī riwāyat-kardah Ḥadīs̲ meṅ “Ummat” se murād Ummate ijābat ya‘nī Ummate Muslimah hai. Aur Āp ke ‘ilāwah dūsrī riwāyat-kardah Ḥadīs̲ meṅ Ummat se murād Ummate da‘wat hai (jo tamām banī nau‘e insān ko shāmil hai). Aur Imām Nawawī ne (**Sharḥu Ṣaḥīḥi Muslim** me) farmāyā: Yeh Ḥadīs̲ Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ke tafaqquh aur un ke ‘umdah uslūbe

(1) Ibn Ḥajar ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 12: 289

bayān par dalālat kartī hai aur us meṅ Ḥaẓrat Abū Sa‘īd kī ṭaraf se Ḳhawārij kī takfīr kā ishārah bhī miltā hai aur yeh keh woh (Ḳhawārij) is Ummat meṅ se nahīṅ haiṅ.”

Is nuktah kī taṣrīh Qāḍī ‘Iyāḍ ne bhī **Ikmālu al-mu‘limi sharḥi Ṣaḥīḥi Muslim** meṅ kī hai.

Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke farmān “صَلَاتَكُمْ مَعَ صَلَاتِهِمْ” kī sharḥ meṅ mazīd likhte haiṅ:

وصف عاصم أصحاب نجدة الحروري: بأنهم يصومون النهار، ويقومون الليل، ويأخذون الصدقات على السنة. أخرجه الطبري. وعنده من طريق سليمان التيمي عن أنس ذكر عن رسول الله ﷺ قال: ”إن فيكم قوماً يدأبون ويعملون حتى يعجبوا الناس وتعجبهم أنفسهم“، ومن طريق حفص بن أخي أنس عن عمه بلفظ: ”يتعمقون في الدين“، وفي حديث ابن عباس عند الطبراني في قصّة مناظرته للخوارج قال: فأتيتهم فدخلت على قوم لم أرَ أشدّ اجتهاداً منهم، أيديهم كأنها ثفن الإبل، ووجوههم معلمة من آثار السجود“، وأخرج ابن أبي شيبة، عن ابن عباس أنه ذكر عنده الخوارج واجتهادهم في العبادة، فقال: ليسُوا أشدّ اجتهاداً من الرهبان.“[1]

(1) Ibn Ḥajar ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 12: 289

"‘Āṣim ne Najdah Ḥarūrī ke aṣḥāb kā waṣf yūṅ bayān kiyā hai: Woh din ko Rozah rakhte, rāt ko qiyām karte aur Sunnatke ṭarīqe par ṣadaqāt ḥāṣil karte haiṅ. Is ko Imām Ṭabarī ne riwāyat kiyā hai. Aur un kī sanad meṅ Sulaymān Tamīmī, Ḥaẕrat Anas raḍiya Allāhu ‘anhu se aur woh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se riwāyat karte haiṅ keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Be-shak tum kuçh log aise haiṅ jo apne a‘māl aur Dīn se ẕāhiri tamassuk ke bā‘i͟s logoṅ ko warṭa’e ḥairat meṅ mubtalā kar deṅge aur woh ḳhụd bhī ḳhụd-pasandī meṅ mubtalā hoṅge. Aur Ḥaẕrat Anas raḍiya Allāhu ‘anhu ke bhatīje Ḥaẕrat Ḥafṣ apne chachā se yeh alfāẕ riwāyat karte haiṅ: "يَتعمّقون في الدين" keh woh Dīn meṅ baṛī puḳhtagī aur shiddat-pasandī ẕāhir kareṅge. Aur Imām Ṭabarānī ke nazdīk Ḥaẕrat Ibn ‘Abbās raḍiya Allāhu ‘anhumā kī riwāyat-kardah ḥādī͟s - jis meṅ Ḳhawārij ke sāth un ke munāẕare kā qiṣṣah hai, is meṅ Āp ne farmāyā: "Maiṅ un ke pās āyā aur un logoṅ ke pās pahŏṅchā jin se baṛh kar a‘māl meṅ riyāẕat karne wāle log maiṅ ne nahīṅ dekhe the, un ke hāth aise the goyā ūṅṭ ke pā’oṅ (jo moṭe aur khurdare hote haiṅ) aur un ke chehroṅ par sajdoṅ ki nishānāt numāyāṅ the."

Ibn Abī Shaybah ne Ḥaẕrat ‘Abd Allāh bin ‘Abbās raḍiya Allāhu ‘anhumā se riwāyat kiyā keh Āp ke sāmne Ḳhawārij aur ‘ibādat meṅ un kī jā-nafshānī kā ẕikr kiyā gayā to Āp ne farmāyā: Rāhiboṅ se baṛh kar ‘ibādāt-o riyāẕāt karne wāle nahīṅ the."

Maẕkūrah bālā Ḥadī͟s kī sharḥ meṅ ‘Allāh Shabbīr Aḥmad ‘U͟thmānī ne bhī yehī taḥqīq "**Fatḥu al-mulhim (5: 159)**" meṅ darj kī hai.

4. Bār-gāhe Risālat-Ma’āb ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam meṅ sab se păhlī gustāḳhī kā irtekāb karne wāle Ḳhārijī aur intehā’-pasandoṅ ke sardār Dhū al-Ḳhuwayṣirah Tamīmī ke bāre meṅ āḥādīs̠ meṅ bayān huwa hai keh kas̠rate riyāẓat-o ‘ibādat ke ās̠ār us ke chehre se numāyāṅ the aur us kī bŏhat ghanī ḍāṛhī thī.(1)

5. Imām Muslim Zayd bin Wahb Juhanī se riwāyat karte haiṅ:

أَنَّهُ كَانَ فِي الْجَيْشِ الَّذِيْنَ كَانُوْا مَعَ عَلِيٍّ رضي الله عنه الَّذِيْنَ سَارُوْا إِلَى الْخَوَارِجِ، فَقَالَ عَلِيٌّ رضي الله عنه: أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي سَمِعْتُ رَسُوْلَ اللهِ صلى الله عليه وآله وسلم يَقُوْلُ: يَخْرُجُ قَوْمٌ مِنْ أُمَّتِي يَقْرَئُوْنَ الْقُرْآنَ لَيْسَ قِرَاءَتُكُمْ إِلَى قِرَاءَتِهِمْ بِشَيْءٍ وَلَا صَلَاتُكُمْ إِلَى صَلَاتِهِمْ بِشَيْءٍ وَلَا صِيَامُكُمْ إِلَى صِيَامِهِمْ بِشَيْءٍ يَقْرَئُوْنَ الْقُرْآنَ يَحْسَبُوْنَ أَنَّهُ لَهُمْ، وَهُوَ عَلَيْهِمْ لَا تُجَاوِزُ صَلَاتُهُمْ تَرَاقِيَهُمْ يَمْرُقُوْنَ مِنَ الإِسْلَامِ كَمَا يَمْرُقُ السَّهْمُ مِنَ الرَّمِيَّةِ.(2)

---

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Maġhāzī, bābu ba‘thu ‘Alī bin Abī Ṭālib wa-Ḳhālid bin al-Walīd ilá al-Yamani qabla Ḥajjaṫi al-wadā‘i, 4: 1581, raqm: 4094

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu dhikru al-Ḳhawāriji wa-ṣifātihim, 2: 742, raqm: 1064

(2) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu al-taḥrīḍu ‘alá qatli al-Ḳhawārij, 2: 748, raqm: 1066

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Sunnah, bābu fī qitāli al-Ḳhawārij, 4: 244, raqm: 4768

3. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 1: 91, raqm: 706

4. Nasā’ī fī al-Sunan al-kubrá, 5: 163, raqm: 8571

“Woh us lashkar meṅ the jo Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke sāth Ḳhawārij se jaṅg ke liye gayā thā. Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā: Ae logo! Maiṅ ne Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se sunā keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Merī Ummat meṅ se ek qaum ẓāhir hogī, woh Qur’ān is qadr baṛheṅge keh un ke paṛhne ke sāmne tumhāre Qur’ān paṛhne kī ko’ī ḥaiṡīyat nah hogī, nahun kī Namāzoṅ ke sāmne tumhārī Namāzoṅ kī kuçh ḥaiṡīyat hogī aur nah hī un ke rozoṅ ke sāmne tumhāre rozoṅ kī ko’ī ḥaiṡīyat hogī. Woh yeh samajh kar Qur’ā paṛheṅge keh woh un ke ḥaq meṅ hai lekin dar-ḥaqīqat woh un ke ḳhilāf hogā, Namāz un ke gale se nīche nahīṅ utregī aur woh Islām se aise nikal jā’eṅge jaise tīr shikār se nikal jātā hai.”

‘Allāmah Shabbīr Aḥmad ‘Uthmānī maẕkūrah bālā Ḥadīṡ kī sharḥ meṅ likhte haiṅ:

قوله ﷺ: ”يَحْسَبُوْنَ أَنَّهُ لَهُمْ“ إلخ: أي: هم يحسبون أن القرآن حجة لهم في إثبات دعاويهم الباطلة، وليس كذلک، بل هو حجة عليهم عند الله تعالى. وفيه إشارة إلى أن من المسلمين من يخرج من الدين من غير أن يقصد الخروج منه، ومن غير أن يختار ديناً على دين الإسلام.(1)

5. ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 10: 147

(1) Shabbīr Aḥmad ‘Uthmānī fī Fatḥ al-mulhim, 5: 167

“Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā farmān hai: “Woh yeh gumān kareṅge keh yeh Qur’ān un ke ḥaq meṅ dalīl hai.” Ya‘nī woh yeh gumān kareṅge keh Qur’ān un ke bāṭil da‘woṅ ke is̱bāt meṅ un ke ḥaq meṅ ḥujjat hai ḥāl-āṅ-keh us ṭarḥ nahīṅ hai, bal-keh Qur’ān Allāh Ta‘ālá ke hāṅ un ke ḳhilāf dalīl aur ḥujjat hogā. Is meṅ is bāt kī ṭaraf ishārah hai keh Musalmānoṅ meṅ aise log bhī hoṅge jo Dīn se ḳhārij ho jā’eṅge agar-cheh un kā Dīn se Ḳhurūj kā ko’ī irādah nah hogā.”

2. “Ḳhawārij kā Na‘rah ‘Āmmatu̇n-nās ko Ḥaq Maḥsūs hogā”

Ḳhawārij ‘āmmatu̇n-nās ko gum-rāh karne aur warġhalāne ke liye ba-ẓāhir Islām kā na‘rah baland kareṅge lekin un kī nīyat burī hogī. Aḥādīs̱e mubārakah kī raushanī meṅ un kī ba-ẓāhir Islām par mabnī bātoṅ aur ẓāhirī waẕ‘ qaṭ‘ aur Dīn-dārī ko dekh kar dhokā nah khāyā jā’e kyūṅ-keh un kā yeh maẕhabī na‘rah ‘ibādat-guzārī dar-ḥaqīqat Ummate Muslimah meṅ muġhālaṭah, ibhām aur ifterāq-o inteshār paidā karne ke liye hogā.

1. Ṣaḥīḥ Buḳhārī aur Ṣaḥīḥ Muslim meṅ Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmayā:

يَقُوْلُوْنَ مِنْ خَيْرِ قَوْلِ الْبَرِيَّةِ.[1]

---

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitāb Istitābat̤ al-murtadddīn wa-mu‘ānidīn wa-qitalihim, bābu qatli al-ḳhawāriji wa-al-mulḥidīna ba‘da iqāmat̤i al-ḥujjat̤i ‘alayhim, 6: 2539, raqm: 6531

“Woh logoṅ ke sāmne (dhokah-dihī ke liye) “Islāmī manshūr” pesh kareṅge.”

Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī, Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke farmān “يقولون من قول خير البرية” kī sharh meṅ likhte haiṅ:

أی: من القرآن، وكان أوّل كلمة خرجوا بها قولهم: لا حكم إلا الله، وانتزعوها من القرآن، وحملوها على غير محملها.[(1)]

“(In kailmāt kā maṭlab hai keh) Ḳhawārij apne mauqif kī tā’īd meṅ Qur’ān pesh kareṅge. Is liye sab se păhlā na‘rah jo un kī zabānoṅ se baland huwā us ke alfāẓ yeh the: Allāh ke ‘ilāwah kisī kā ḥukm (qubūl) nahīṅ (ya‘nī unhoṅ ne apnā manshūr Islāmī labāde meṅ pesh kiyā tha). Unhoṅ ne yeh jumlah Qur’ān Ḥakīm se aḳhẕ kiyā lekin is kā iṭlāq is se haṭ kar kiyā.”

‘Allāmah ‘Abd al-Raḥmān Mubārak-Pūrī ne **Jāmi‘u al-Tirmiḏhī** kī sharḥ **Tuḥfaṫu al-Aḥwaḏhī** meṅ bhī yehī ma‘ná bayān kiyā hai.[(2)]

2. Imām Muslim Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke āzād-kardah ġhulām Ḥaẓrat ‘Ubayd Allāh bin Abī Rāfi‘ raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat karte haiṅ:

---

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu al-taḥrīḍu ‘alá qatli al-Ḳhawārij, 2: 746, raqm: 1066

(1) ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 6: 619

(2) Mubārakfūrī fī Tuḥfaṫ al-Aḥwaḏhī, 6: 354

أَنَّ الْحَرُورِيَّةَ لَمَّا خَرَجَتْ وَهُوَ مَعَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ، قَالُوا: لَا حُكْمَ إِلَّا لِلّٰهِ. قَالَ عَلِيٌّ: كَلِمَةُ حَقٍّ أُرِيْدَ بِهَا بَاطِلٌ، إِنَّ رَسُوْلَ اللهِ ﷺ وَصَفَ نَاسًا إِنِّي لَأَعْرِفُ صِفَتَهُمْ فِي هٰؤُلَاءِ يَقُوْلُوْنَ الْحَقَّ بِأَلْسِنَتِهِمْ لَا يَجُوْزُ هٰذَا مِنْهُمْ وَأَشَارَ إِلَى حَلْقِهِ، مِنْ أَبْغَضِ خَلْقِ اللهِ إِلَيْهِ مِنْهُمْ أَسْوَدُ إِحْدَى يَدَيْهِ طُبْيُ شَاةٍ أَوْ حَلَمَةُ ثَدْيٍ، فَلَمَّا قَتَلَهُمْ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ قَالَ: انْظُرُوا، فَنَظَرُوا فَلَمْ يَجِدُوْا شَيْئًا. فَقَالَ: ارْجِعُوا فَوَاللهِ، مَا كَذَبْتُ وَلَا كُذِبْتُ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا ثُمَّ وَجَدُوْهُ فِي خَرِبَةٍ فَأَتَوْا بِهِ حَتَّى وَضَعُوْهُ بَيْنَ يَدَيْهِ. قَالَ عُبَيْدُ اللهِ: وَأَنَا حَاضِرُ ذٰلِكَ مِنْ أَمْرِهِمْ وَقَوْلِ عَلِيٍّ فِيهِمْ.(1)

"Jis waqt Ḥarūrīyah ne musallaḥ jidd-o jăhd kā āġhāz kiyā us se qabl woh Ḥaẓrat 'Alī bin Abī Ṭālib raḍiya Allāhu 'anhumā ke sāth the, unhoṅ ne kahā: Allāh ke siwā ko'ī ḥukm nahīṅ kar saktā, Ḥaẓrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu ne farmāyā: Bāt to ḥaq hai magar is se maqṣūd bāṭil hai. Be-shak Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne kuçh logoṅ ke muta'alliq farmāyā thā jin kī nishāniyāṅ maiṅ in logoṅ meṅ ba-ḳhūbī dekh rahā hūṅ, woh apnī zabānoṅ kse Dīne ḥaq kī bāt kăhte haiṅ aur ḥaq us se (ya'nī un ke ḥalq se) mutajāwiz nahīṅ hotā. Āp ne apne ḥalq kī ṭaraf ishārah kiyā

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu al-taḥrīḍu 'alá qatli al-Ḳhawārij, 2: 749, raqm: 1066

2. Nasā'ī fī al-Sunan al-kubrá, 5: 160, raqm: 8562

3. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 15: 387, raqm: 6939

aur kahā: Yeh log Allāh ke maḳhlūq meṅ mabġhūẓ-tarīn haiṅ. Un meṅ se ek shaḳhṣ siyāh raṅg kā hai jis kā hāth bakrī than yā ‘aurat ke pistān ke sar kī ṭarḥ hai. Jab Ḥaẓrat ‘Alī bin Abī Ṭālib raḍiya Allāhu ‘anhumā unheṅ qatl kar chuke to farmāyā: Us ādamī kī talāsh karo, unhoṅ ne use ḍhūṅḍā magar woh nah milā, farmāyā: Us ko phir jā kar talāsh karo, ba-Ḳhudā nah maiṅ jhūṭ bolā hai nah mujhe (Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī ṭaraf se) jhūṭ batāyā gayā hai, yeh bāt unhoṅ ne do yā tīn bār kahī, ḥattá keh logoṅ ne use bil-āḳhir ek khaṅḍar meṅ ḍhūṅḍ liyā aur us kī lāsh lā kar Ḥaẓrat ‘Alī ke sāmne rakh dī. ‘Ubayd Allāh kăhte haiṅ: Maiṅ is sāre mu‘āmalah kā ‘ainī gawāhoṅ aur Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu kā qaul un Ḳhawārij ke bāre meṅ hī thā.”

Imām Yaḥyá bin Sharaf Nawawī **Sharḥu Ṣaḥīḥi Muslim** meṅ Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke qaul “كَلِمَةُ حَقٍّ أُرِيدَ بِهَا بَاطِلٌ” kī sharḥ karte huwe likhte haiṅ:

معناه أن الكلمة أصلها صدق، قال الله تعالى: ﴿إِنِ الْحُكْمُ إِلَّا لِلّٰهِ﴾[1] لكنهم أرادوا بها الإنكار على علي رضي الله عنه في تحكيمه.[2]

“Is kā ma‘ná yeh hai keh aṣlan yeh kalimah sachchā hai, Allāh Ta‘ālá kā farmān hai: ﴾Ḥukm ṣirf Allāh hī kā hai﴿. Lekin unhoṅ ne is na‘rah ko Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke ḥukm ko rad karne ke liye iste‘māl kiyā (yeh) bāṭil hai).”

(1) al-An‘ām, 6: 57

(2) Nawawī, Sharḥ Ṣaḥīḥ Muslim, 7: 173, 174

‘Allāmah Shabbīr Aḥmad ‘U<u>th</u>mānī ne bhī “**Fatḥu al-mulhim (5: 169)**” meṅ ma<u>z</u>kūrah kalimāt kī yehī sharḥ bayān kī hai.

Ek dūsrī riwāyat meṅ Ṭāriq bin Ziyād bayān karte haiṅ:

خَرَجْنَا مَعَ عَلِيٍّ رضی الله عنه إِلَى الْخَوَارِجِ فَقَتَلَهُمْ، ثُمَّ قَالَ: انْظُرُوا فَإِنَّ نَبِيَّ اللهِ ﷺ قَالَ: إِنَّهُ سَيَخْرُجُ قَوْمٌ يَتَكَلَّمُونَ بِالْحَقِّ لَا يُجَاوِزُ حَلْقَهُمْ.(1)

“Ham Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke sāth Ḳhawārij kī ṭaraf (un se jaṅg ke liye) nikle, Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne un kā ḳhātimah kiyā phir farmāyā: Dekho be-shak Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: ’An-qarīb aise log nikleṅge keh ḥaq kī bāt kareṅge lekin woh kalima’e ḥaq un ke ḥalq se nīche utregā.”

In Aḥādī<u>s</u>e mubārakh se patah chalā keh Ḳhawārij apne intehā’-pasandānah manṣūboṅ ko pāyah takmīl tak pahŏṅchāne ke liye na‘ra’e ḥaq lagāte haiṅ lekin dar-ḥaqīqat us ke pīçhe un ke ma<u>z</u>mūm maqāṣid hote haiṅ, jis kī waj·h se unheṅ be-niqāb karnā nihāyat ẕarūrī hai tā-keh logun ke achçhe na‘roṅ kī waj·h se gum-rāh nah hoṅ.

(1) 1. Nasā’ī fī al-Sunan al-kubrá, 5: 161, raqm: 8566

2. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 1: 107, raqm: 848

3. Ḳhawārij Dăhshat-gardī ke liye **brain washed** Kam-sin Laṛkon ko Isteʿmāl kareṅge

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʿalayhi wa-ʿalá Ālihī wa-sallam ne Dăhshat-gard Ḳhawārij ke ek guroh kī ʿalāmat yeh bhī bayān farmā’ī hai keh yeh log kam-ʿumr hoṅge aur Dăhshat-gardī ke liye un dimāġhī ṭaur par nā-puḳhtah (**brain washed**) kam-ʿumr laṛkoṅ ko isteʿmāl kiyā jā’egā.

1. Ṣaḥīḥ Buḳhārī, Ṣaḥīḥ Muslim aur Musand Aḥmad bin Ḥanbal meṅ Ḥaẓrat ʿAlī raḍiya Allāhu ʿanhu se marwī hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʿalayhi wa-ʿalá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

سَيَخْرُجُ قَومٌ فِي آخِرِ الزَّمَانِ أَحْدَاثُ الْأَسْنَانِ سُفَهَاءُ الْأَحْلَامِ يَقُوْلُوْنَ مِنْ خَيْرِ قَوْلِ الْبَرِيَّةِ، لَا يُجَاوِزُ إِيْمَانُهُمْ حَنَاجِرَهُمْ، يَمْرُقُوْنَ مِنَ الدِّيْنِ كَمَا يَمْرُقُ السَّهْمُ مِنَ الرَّمِيَّةِ، فَأَيْنَمَا لَقِيْتُمُوْهُمْ فَاقْتُلُوْهُمْ، فَإِنَّ فِي قَتْلِهِمْ أَجْرًا لِمَنْ قَتَلَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.[1]

---

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitāb Istitābaṫ al-murtadddīn wa-muʿānidīn wa-qitalihim, bābu qatli al-ḳhawāriji wa-al-mulḥidīna baʿda iqāmaṫi al-ḥujjaṫi ʿalayhim, 6: 2539, raqm: 6531

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu al-taḥrīḍu ʿalá qatli al-Ḳhawārij, 2: 746, raqm: 1066

3. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 1: 81, 113, 131, raqm: 616, 912, 1086

4. Nasā’ī fī al-Sunan, Kitābu al-Taḥrīmi al-dam, bābu man shahara sayfahu thumma waḍaʿahu fī al-nās, 7: 119, raqm: 4102

5. Ibn Mājah fī al-Sunan, al-Muqaddimah, bābu fī dhikri al-Ḳhawārij, 1: 59, raqm: 168

“‘An-qarīb āḳhirī zamāne meṅ aise log ẕāhir hoṅge yā nikleṅge jo jam-sin laṛke hoṅge aur woh ‘aql se kore (**brain wahsed**) hoṅge. Woh ẕāhiran (dhokah-dihī ke liye) Islāmī manshūr pesh kareṅge, īmān un ke apne ḥalq se nīche nahīṅ utregā. Woh Dīn se yūṅ ḳhārij hoṅge jaise tīr shikār se ḳhārij ho jātā hai. Pas tum unheṅ jahāṅ kahīṅ pā’o to qatl kar denā kyūṅ-keh un ko qatl karne waloṅ ko Qiyāmat ke Din s̱awāb milegā.”

2. Imām Tirmid̲h̲ī raḥmatu Allāhi ‘alayh (mutawaffá 279 Hijrī) “**al-Sunan (Kitābu al-Fitan, bābun mā jā’ ṣifati al-māriqah, 4: 181, raqam: 2188)**” meṅ Ḥaẕrat ‘Abd Allāh bin Mas‘ūd raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat karte haiṅ:

يَخْرُجُ فِيْ اٰخِرِالزَّمَانِ قَوْمٌ أَحْدَاثُ الْأَسْنَانِ، سُفَهَاءُ الْأَحْلاَمِ، يَقْرَءُوْنَ الْقُرْاٰنَ، لاَ يُجَاوِزُ تَرَاقِيَهُمْ، يَقُوْلُوْنَ مِنْ قَوْلِ خَيْرِ الْبَرِيَّةِ يَمْرُقُوْنَ مِنَ الدِّيْنِ كَمَا يَمْرُقُ السَّهْمُ مِنَ الرَّمِيَّةِ.(1)

“Āḳhirī zamāne kuçh log paidā hoṅge jo kam-sin hoṅge, woh be-‘aql hoṅge (ya‘nī un kī barain washing nihāyat āsān hogī). Woh Qur’ān Majīd paṛheṅge lekin un ke ḥalq se nīche nahīṅ utreā, Dīne Islām kī bāteṅ karenge, magar yeh log Dīn se aise nikle huiwe hoṅge jaise tīr shikār se nikal jātā hai.”

(1) 1. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 5: 36, 44
2. Ḥākim fī al-Mustadrak, 2: 159, raqm: 2645
3. Ibn Abī ‘Āṣim fī al-Sunnah, 2: 456, raqm: 937
4. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 8: 187
5. Daylamī fī al-Firdaws bi-ma’t̲h̲ūr al-ḳhiṭāb, 2: 322, raqm: 3460

Dajre bālā Aḥādīs̱ meṅ اَحدَاثُ الْاَسْنَانِ اور سفَهَاءُ الْاَحلَامِ se murād kam-‘umr, dimāġhī ṭaur par nā-puḳhtah (**brain washed**) laṛke haiṅ, jinheṅ Ḳhawārij apne maẕmūm maqāṣid kī takmīl ke liye Dăhshat-gardānah kār-rawā’iyoṅ meṅ iste‘māl karte haiṅ. Is ma‘ná kī ṣarāḥat Qur’ān Ḥakīm meṅ bhī miltī hai. Qur’ān Ḥakīm meṅ bhī kam-‘aqloṅ aur be-samjhoṅ ko سفَهَاء kahā gayā hai. Irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَآءَ اَمْوَالَكُمُ الَّتِيْ جَعَلَ اللهُ لَكُمْ قِيٰمًا.(1)

“Aur tum be-samjhoṅ ko apne (yā un ke) māl sipurd nah karo jinheṅ Allāh ne tumhārī ma‘īshat kū ustūwārī kā sabab banāyā hai.”

Is ma‘ná kī tā’īd darje ẕail aqwāl A’immah se bhī hotī hai:

1. Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī farmāte haiṅ:

قوله ﷺ: ”أَحْدَاث“، والحدث هو الصغير السِّن، هكذا في أكثر الروايات، ووقع هنا للمستملى والسرخسي ”حُدَّاث“. قال في المطالع: معناه شباب.(2)

“Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke alfāẓ meṅ اَحدَاث ḥadas̱ se hai jis kā ma‘ná hai: Çhoṭī ‘umr kā laṛkā. Isī ṭarḥ aks̱ar riwāyāt meṅ āyā hai, yahāṅ Mustamlī aur Saraḳhsī kī riwāyāt meṅ حُدّاث kā lafẓ bhī āyā hai. Maṭāli‘ meṅ kahā gayā hai keh is kā ma‘ná kam-sin nau-jawān hai.”

(1) al-Nisā’, 4: 5

(2) Ibn Ḥajar ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 12: 287

Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī mazīd farmāte haiṅ:

قوله ﷺ: ”سُفَهَاءُ الْأَحْلَام“ والمعنى أن عقولهم رديئة.[1]

“Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke farmān سُفَهَاءُ الْأَحْلَام se murād yeh hai keh woh (Dăhshat-gardī kī saffākānah kār-rawā’iyān karne wāle) ‘aql-o samajh meṅ nā-puḳhtah hoṅge.”

2. ‘Allāmah Badr al-Dīn al-‘Aynī likhte haiṅ:

قوله ﷺ: ”حُدّاث الأسنان“ هكذا في رواية المستملي والسرخسي. وفي أكثر الروايات: أحداث الأسنان، وهو صغير السِّن. وقال ابن الأثير: حداثة السن كناية عن الشباب، وأوّل العمر. والمراد بالأسنان العمر يعنى أنهم شباب.

قوله ﷺ: ”سُفَهَاءُ الْأَحْلَام“ يعني عقولهم رديئة.[2]

“Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā farmān hai: حُدّاثُ الأسنان. Mustamlī aur Saraḳhsī kī riwāyāt meṅ isī ṭarḥ hai jab-keh akṡar riwāyāt meṅ أحداث الأسنان ke alfāẓ ā’e haiṅ. Is se murād kam-‘umr laṛke haiṅ. Imām Ibn al-Athīr ne kahā hai: حداثة السن se kināyatan nau-jawānī aur ‘umr kā awwal ḥiṣṣah murād liyā jātā hai aur asnān se bhī ‘umr murād hai, ya‘nī woh nau-jawān hain.

(1) Ibn Ḥajar ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 12: 287

(2) Badr al-Dīn al-‘Aynī fī ‘Umadaṫ al-qārī, 16: 208, 209

“Aur Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke farmān سفهاءالأَحْلَام se murād yeh hai keh Ḳhawārij nā-puḳhtah ‘aql wāle (ya‘nī **brain washed**) hoṅge.”

3. ‘Allāmah Mubārak-Pūrī ne **Jāmi‘u al-Tirmidhī** kī sharḥ **Tuḥfatu al-Aḥwadhī** meṅ aḥdāthu al-asnān se kam-‘umr nau-jawān murād liye haiṅ.(1)

4. ‘Allāmah Shabbīr Aḥmad ‘Uthmānī **Fatḥu al-mulhim** meṅ likhte haiṅ:

قوله: ”أَحْدَاثُ الْأَسْنَانِ“ إلخ: والحدث هو: الصغير السِّن، هكذا في أكثر الروايات، ووقع في بعضها ”حُدِّاث. قال في المطالع: معناه شباب.... والأسنان جمع سن، والمراد به العمر، والمراد: أنهم شباب.(2)

“Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā farmnā hai: أَحْدَاثُ الْأَسْنَانِ إلخ . Ḥadas se murād hai: Kam-sin laṛke. Yehī aksar riwāyāt meṅ bayān kiyā gayā hai. Jab keh ba‘ẓ riwāyāt meṅ حدّاث kā lafẓ bhī wārid huwā hai. Maṭāli‘ meṅ kahā gayā hai keh is kā ma‘ná nau-jawān hai. .... أسنان, سِن kī jam‘a hai jis se murād “‘umr” hai. Is kā ma‘ná yeh hai keh Dăhshat-gardī karne wāle nau-jawān hoṅge.”

Mundarija’e bālā taṣriḥāte Muḥaddisīn se wāẓeḥ huwā keh اَحدَاثُ الاَسْنَانِ se murād pāgal nahīṅ haiṅ bal-keh is se murād **brain washed** nau-jawān haiṅ jo kam-sin haiṅ aur abhī un me shu‘ūr kī puḳhtagī

(1) Mubārakfūrī fī Tuḥfat al-Aḥwadhī, 6: 353
(2) Shabbīr Aḥmad ‘Uthmānī fī Fatḥ al-mulhim, 5: 166

nahīṅ ā’ī. Aise kam-‘umr nā-puḳhtah z̲ehnoṅ kī bren wŏshing kar ke shāṭir Dăhshat-gard apne maz̲mūm maqāṣid kī takmīl karte haiṅ. Agar maujūdah Dăhshat-gardānah kār-rawā’iyoṅ kā jā’ezah liyā jā’e to Ṣādiq-o Maṣdūq ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī yeh peshīn-go’ī ḥarf bah-ḥarf sachchī dikhā’ī de rahī hai. Yeh Dăhshat-gard apne maz̲mūm maqāṣid kī takmīl ke liye pandrah tā aṭhārah sāl ke nau-jawānoṅ ko jaz̲bātī na‘roṅ ke z̲arī‘e kabhī Dīn-dushman se laṛne kā nām de kar, kabhī ḳhuḍ-kushī kā nām de kar aur kabhī Islām ke nām par Jannat kā lālach de kar băhkāte haiṅ.

4. “Ḳhawārij kā Ẓuhūr Mashriq se hogā”

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Ḳhawārij ke bāre meṅ yeh peshīn-go’ī bhī farmā dī thī keh un kā ẓuhūr mashriq kī ṭaraf se hogā.

1. Imām Buḳhārī Ḥaẕrat Abū Sa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat karte haiṅ keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

يَخْرُجُ نَاسٌ مِنْ قِبَلِ الْمَشْرِقِ وَيَقْرَءُوْنَ الْقُرْآنَ لَا يُجَاوِزُ تَرَاقِيَهُمْ يَمْرُقُوْنَ مِنَ الدِّيْنِ كَمَا يَمْرُقُ السَّهْمُ مِنَ الرَّمِيَّةِ، ثُمَّ لَا يَعُوْدُوْنَ فِيْهِ حَتّٰى يَعُوْدَ السَّهْمُ إِلَى فُوْقِهِ.[1]

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Tawḥīd, bābu qirā’ati al-fājiri wa-al-fājiri wa-al-munāfiqi wa-aṣwātuhum wa-tilāwatuhum lā tujāwizu ḥanājirahum, 6: 2748, raqm: 7123

2. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 3: 64, raqm: 11632

3. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 7: 563, raqm: 37397

“Mashriq kī jānib se kuçh log nikleṅge, woh Qur’ān Majīd paŗheṅge magar woh un ke ḥalq se nīche nahīṅ utregā. Woh Dīn se is ṭarḥ nikal jā’eṅge jaise tīr shikār se pār nikal jātā hai aur phir woh Dīn meṅ wā-pas nahīṅ ā’eṅge jab tak tīr apnī jagah par wā-pas nah lauṭ ā’e.”

2. Imām Muslim kī bayān-kardah riwāyat meṅ Yusayr bin ‘Amr kăhte haiṅ keh unhoṅ ne Ḥaẕrat Sahl bin Ḥunayf raḍiya Allāhu ‘anhu se pūçhā: Kyā Āp ne Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se Ḳhawārij kā ẕikr sunā hai? Unhoṅ ne farmāyā:

سَمِعْتُهُ وَأَشَارَ بِيَدِهِ نَحْوَ الْمَشْرِقِ قَوْمٌ يَقْرَءُوْنَ الْقُرْآنَ بِأَلْسِنَتِهِمْ لَا يَعْدُوْا تَرَاقِيَهُمْ يَمْرُقُوْنَ مِنَ الدِّيْنِ كَمَا يَمْرُقُ السَّهْمُ مِنَ الرَّمِيَّةِ.(1)

“Hān! Maiṅ ne sunā hai aur apne hāth se mashriq kī ṭaraf ishārah kar ke kahā: Woh (wahāṅ se nikleṅge aur) apnī zabānoṅ se Qur’ān Majid paŗheṅge magar woh un ke ḥalq se nahīṅ utregā aur woh Dīn se aise nikal jā’eṅge jaise tīr shikār se pār kar jātā hai.”

3. Imām Buḳhārī wa Muslim Ḥaẕrat ‘Abd Allāh bin ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhumā se riwāyat karte haiṅ keh unhoṅ ne Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ko minbar par yeh farmāte huwe sunā:

4. Abū Ya‘lá fī Musnad, 2: 408, raqm: 1193

5. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 6: 91, raqm: 5609

(1) Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāt, bābu al-Ḳhawāriju sharru al-ḳhalqi wa-al-ḳhalīfah, 2: 750, raqm: 1068

أَلاَ إِنَّ الْفِتْنَةَ هَاهُنَا. يُشِيْرُ إِلَى الْمَشْرِقِ . مِنْ حَيْثُ يَطْلُعُ قَرْنُ الشَّيْطَانِ.(1)

“Ḳhabar-dār ho jā’o! Fitnah udhar hai. - Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne mashriq kī ṭaraf ishārah karte huwe farmāyā: - yahīṅ se Shayṭān kā sīṅg (ya‘nī Shayṭān kā guroh) ẓāhir hogā.”

4. Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhumā riwāyat karte haiṅ keh unhoṅ ne Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ko mashriq kī jānib chehra mubārak kar ke yeh farmāte huwe sunā:

أَلَا إِنَّ الْفِتْنَةَ هَاهُنَا مِنْ حَيْثُ يَطْلُعُ قَرْنُ الشَّيْطَانِ.(2)

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Manāqib, bābu nisbati al-Yamani ilá Ismā‘īl, 3: 1293, raqm: 3320

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Fitanu wa’ashrāṭu al-sā‘ah, bābu al-fitnatu mina al-mashriqi min ḥaythu yaṭlu‘u qarnā al-Shayṭān, 4: 2229, raqm: 2905

3. Mālik fī al-Muwattá, Kitābu al-Isti’dhān, bābu mā jā’a fī al-mashriq, 2: 975, raqm: 1757

4. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 73, raqm: 5428

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Fitan, bābu qawli al-Nabīyi ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihi wa-sallama: al-fitnatu min qabli al-mashriq, 6: 2598, raqm: 6680

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Fitanu wa’ashrāṭu al-sā‘ah, bābu al-fitnatu mina al-mashriqi min ḥaythu yaṭlu‘u qarnā al-Shayṭān, 4: 2228, raqm: 2905

3. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 91, raqm: 5659

“Ḳhabar-dār ho jā’o keh fitnah udhar (ya‘nī mashriq kī ṭaraf) hai jahān Shayṭān kā sīṅg niklegā.”

Darje bālā farāmīne Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam meṅ Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ko Ḳhawārij ke ẓuhūr kī peshīn-go’ī ke sāth sath un ke ẓuhūr kī samt aur ‘ilāqah bhī batlā diyā gayā thā. In farāmīn ke muṭābiq Ḳhawārij kā ẓuhūr Ḥaramayn sharīfayn kī mashriq samt se hogā. Jab keh Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhumā se marwi darje zail hadīse mubārakah meṅ Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne us mashriqī ‘ilāqe kā nām bhī batā diyā:

5. ذَكَرَ النَّبِيُّ ﷺ: اَللّٰهُمَّ بَارِكْ لَنَا فِي شَامِنَا اَللّٰهُمَّ بَارِكْ لَنَا فِي يَمَنِنَا قَالُوْا: يَارَسُوْلَ اللهِ، وَفِي نَجْدِنَا؟ قَالَ: اَللّٰهُمَّ بَارِكْ لَنَا فِي شَامِنَا اَللّٰهُمَّ بَارِكْ لَنَا فِي يَمَنِنَا، قَالُوْا: يَارَسُوْلَ اللهِ، وَفِي نَجْدِنَا؟ فَأَظُنُّهُ قَالَ فِي الثَّالِثَةِ: هُنَاكَ الزَّلَازِلُ وَالْفِتَنُ، وَبِهَا يَطْلُعُ قَرْنُ الشَّيْطَانِ[1].

“Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne du‘ā farmā’ī: Ae Allāh! Hamāre liye hamāre Shām meṅ barakat ‘aṭā farmā, ae Allāh! Hamāre liye hamāre Yaman

---

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Fitan, bābu qawli al-Nabīyi ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihi wa-sallama: al-fitnatu min qabli al-mashriq, 6: 2598, raqm: 6681

2. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Manāqib, bābu fī faḍli al-Shām wa-al-Yaman, 5: 733, raqm: 3953

3. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 118, raqm: 5987

4. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 16: 290, raqm: 7301

meṅ barakat 'aṭā farmā, (ba'ẕ) logoṅ ne 'arẕ kiyā: Yā Rasūl Allāh! Hamāre Najd ke liye bhī du'ā farmā'īye? Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne (phir) du'ā farmā'ī: Ae Allāh! Hamāre liye hamāre Shām meṅ barakat 'aṭā farma. Ae Allāh! Hamāre liye Yaman meṅ barakat 'aṭā farmā. (Ba'ẕ) logoṅ ne (phir) 'arẕ kiyā: Yā Rasūl Allāh! Hamāre Najd ke liye bhī. Merā ḳhayāl hai keh Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne tīsrī martabah irshād farmāyā: Wahāṅ zalzale aur fitne hoṅge aur Shayṭān kā sīṅg (ya'nī guroh) wahīṅ se niklegā."

Yeh farmāne Nabawī ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam sau fīṣad durust s̱ābit huwa jab Sayyidunā 'Alī al-Murtaḍá raḍiya Allāhu 'anhu ke daure Ḳhilāfat meṅ Ḥaramayn sharīfayn se mashriq meṅ 'Irāq ke bŏrḓar par wāqe' 'ilāqe Najd aur Ḥarūrā' se Ḳhawārij kā păhlā guroh ẓāhir huwā. Aur wahīṅ se un kī musallaḥ Dăhshat-gardī kī ibtedā' hū'ī. Inhī irshādāt meṅ Āqā ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne wāẕeḥ ṭaur par yeh bhī farmāyā diyā thā keh Ḳhawārij har duar meṅ nikalte raheṅge.

Agar tajziyah kiyā jā'e to ma'lūm hogā keh waṭane 'azīz Pākistān bhī Ḥaramayn sharīfayn se mashriqi jānib wāqe' hai. Is liye Ahle Pākistān ke liye Namāz meṅ qiblah kī samt bhī maġhrib hī hai. Aḥādīs̱e Nabawī ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam meṅ samte mashriq ke wāẕeḥ bayān meṅ lafẓ ke 'umūm ke tăḥt is tausī'ī iṭlāq ko bhī ḳhārij az-imkān qarār nahīṅ diyā jā saktā. Yahāṅ bhī Ḳhawārij kī ṣifāt-o 'alāmat ke ḥāmilīn ne Dăhshat-gardī aur tabāhī wa bar-bādī phailā kar Qiyāmate ṣuġhrá bapā kar rakhī hai. Ā'e roz darjanoṅ log apnī jānoṅ se hāth dho baiṭhte haiṅ aur saiṅkṛoṅ zaḳhmī ho jāte haiṅ. Masjidoṅ aur mazārāt ko mismār kar diyā jātā hai. Siwil ābādiyoṅ aur 'ām shăhriyoṅ ko maut ke ghāṭ utār diyā jātā hai.

Bāzāroṅ, mārkeṭoṅ aur ziyādah bhīṛ wāli jaghoṅ ko ba-ṭaure ḳhāṣ nishānah banāyā jātā hai tā-keh ziyādah se ziyādah Dăhshat phailā’ī jā sake.

Is iṭlāq kī tā’īd āge bayān hone walī Ḳhawārij kī ‘alāmat se ba-ḳhūbī ho jātī hai.

5. “Ḳhawārij Dajjāl ke Zamāne tak Hameshah nikalte raheṅge”

Aḥādī̱se mubārakah meṅ yeh taṣrīḥ bhī farmā dī ga’ī hai keh Ḳhawārij Qiyāmat tak har daur meṅ nikalte raheṅge ḥattá keh un kā āḳhirī guroh Dajjāl ke zamāne meṅ ẓāhir hogā jos us ke sāth mil kar Musalmānoṅ ko qatl káregā.

1. Imām Aḥmad aur Imām Nasā’ī Ḥaẓrat Sharīk bin Shihāb raḍiya Allāhu ‘anhu se ṣaḥīḥ Ḥadī̱se mubārakah meṅ riwāyat karte haiṅ:

كُنْتُ أَتَمَنّى أَنْ أَلْقَى رَجُلًا مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ ﷺ أَسْأَلُهُ عَنِ الْخَوَارِجِ، فَلَقِيْتُ أَبَا بَرْزَةَ فِي يَوْمِ عِيْدٍ فِي نَفَرٍ مِنْ أَصْحَابِهِ فَقُلْتُ لَهُ: هَلْ سَمِعْتَ رَسُوْلَ اللهِ ﷺ يَذْكُرُ الْخَوَارِجَ؟ فَقَالَ: نَعَمْ، سَمِعْتُ رَسُوْلَ اللهِ ﷺ بِأُذُنِي وَرَأَيْتُهُ بِعَيْنِي أُتِيَ رَسُوْلُ اللهِ ﷺ بِمَالٍ فَقَسَمَهُ، فَأَعْطَى مَنْ عَنْ يَمِيْنِهِ وَمَنْ عَنْ شِمَالِهِ، وَلَمْ يُعْطِ مَنْ وَرَاءَهُ شَيْئًا، فَقَامَ رَجُلٌ مِنْ وَرَائِهِ. فَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ، مَا عَدَلْتَ فِي الْقِسْمَةِ، رَجُلٌ أَسْوَدُ مَطْمُوْمُ الشَّعْرِ، عَلَيْهِ ثَوْبَانِ أَبْيَضَانِ فَغَضِبَ رَسُوْلُ اللهِ ﷺ غَضَبًا شَدِيْدًا، وَقَالَ: وَاللهِ، لَا تَجِدُوْنَ بَعْدِي رَجُلًا هُوَ أَعْدَلُ

مِنِّي، ثُمَّ قَالَ: يَخْرُجُ فِي آخِرِ الزَّمَانِ قَوْمٌ كَأَنَّ هَذَا مِنْهُمْ يَقْرَءُوْنَ الْقُرْآنَ لَا يُجَاوِزُ تَرَاقِيَهُمْ، يَمْرُقُوْنَ مِنَ الإِسْلَامِ كَمَا يَمْرُقُ السَّهْمُ مِنَ الرَّمِيَّةِ، سِيْمَاهُمُ التَّحْلِيْقُ، لَا يَزَالُوْنَ يَخْرُجُوْنَ حَتَّى يَخْرُجَ آخِرُهُمْ مَعَ الْمَسِيْحِ الدَّجَّالِ، فَإِذَا لَقِيْتُمُوْهُمْ فَاقْتُلُوْهُمْ، هُمْ شَرُّ الْخَلْقِ وَالْخَلِيْقَةِ.[1]

“Mujhe is bāt kī shadīd ḳhwāhish thī keh maiṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke kisī ṣaḥābī se mulūṅ aur un ke Ḳhawārij ke muta‘alliq dar-yāft karūṅ. Ittefāqan maiṅ ne ‘īd ke roz Ḥaẓrat Abū Barzah raḍiya Allāhu ‘anhu ko un ke ka’ī dostoṅ ke sāth dekhā to maiṅ ne un se dar-yāft kiyā: Kyā Āp ne Ḳhārijiyoṅ ke bāre meṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se kuçh sunā hai? Āp ne farmāyā: Hāṅ, maiṅ ne apne kānoṅ se sunā aur āṅkhoṅ se dekhā keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī ḳhidmate aqdas meṅ kuçh māl pesh kiyā gayā aur Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne us māl ko un logoṅ meṅ taqsīm farmā diyā jo dā’īṅ aur bā’īṅ ṭaraf baiṭhe huwe the, aur jo log pīçhe baiṭhe the Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne unheṅ kuçh ‘ināyat nah farmāyā. Chunāṅ-cheh un meṅ se ek

(1) 1. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 4: 421

2. Nasā’ī fī al-Sunan, Kitābu al-Taḥrīmi al-dam, bābu man shahara sayfahu thumma waḍa‘ahu fī al-nās, 7: 119, raqm: 4103

3. Nasā’ī fī al-Sunan al-kubrá, 2: 312, raqm: 3566

4. Bazzār fī al-Musnad, 9: 294, raqm: 3846

5. Ṭayālisī fī Musnad, 1: 124, raqm: 923

shaḳhṣ khaṛā huwā aur us ne kahā, ae Muḥammad! Āp ne taqsīm meṅ ‘adl nah kiyā. Woh shaḳhṣ siyāh-raṅg, sar-muṅḍā aur safed kapṛe păhne huwe thā. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam shadīd nā-rāẓ huwe aur farmāyā: Ḳhudā kī qasam! Tum mere ba‘d mujh se baṛh kar kisī shaḳhṣ ko inṣāf karne wālā nah pā’oge, phir farmāyā: Āḳhirī zamāne meṅ kuçh log paidā hoṅge yeh shaḳhṣ bhī unhī logoṅ meṅ se hai. Woh Qur’ān Majīd kī tilāwat kareṅge magar Qur’ān un ke ḥalq se nīche nah utregā woh Islām se is ṭarḥ nikal jā’eṅge jaise tīr shikār se nikal jātā hai. Un kī nishānī yeh hai keh woh sar-muṅḍe hoṅge, yeh hameshah nikalte hī raheṅge yahāṅ tak keh un kā āḳhirī guroh Dajjāl ke sāth niklegā. Jab tumhārā (maidāne jaṅg meṅ) un se samnā ho to unheṅ qatl kar do. Woh tamām maḳhlūq se bad-tarīn haiṅ.”

2. Imām Aḥmad ibn Ḥanbal aur Imām Ḥākim Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin ‘Amr bin al-‘Āṣ raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat kartehaiṅ keh unhoṅ ne Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ko yeh farmāte huwe sunā:

سَيَخْرُجُ أُنَاسٌ مِنْ أُمَّتِي مِنْ قِبَلِ الْمَشْرِقِ يَقْرَءُوْنَ الْقُرْآنَ لَا يُجَاوِزُ تَرَاقِيَهُمْ، كُلَّمَا خَرَجَ مِنْهُمْ قَرْنٌ قُطِعَ كُلَّمَا خَرَجَ مِنْهُمْ قَرْنٌ قُطِعَ حَتّٰى عَدَّهَا زِيَادَةً عَلَى عَشْرَةِ مَرَّاتٍ، كُلَّمَا خَرَجَ مِنْهُمْ قَرْنٌ قُطِعَ حَتّٰى يَخْرُجَ الدَّجَّالُ فِي بَقِيَّتِهِمْ.[1]

(1) 1. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 198, raqm: 6871
2. Ḥākim fī al-Mustadrak, 4: 533, raqm: 8497

“Merī Ummat meṅ mashriq kī jābib se kuçh aise log nikleṅge jo Qur’ān paṛhte hoṅge lekin woh un ke ḥalq se nīche nahīṅ utregā aur un meṅ se jo bhī shayṭānī guroh jūṅ hī niklegā woh (faujī ŏpareshan kī ṣūrat meṅ) ḳhatm kar diyā jā’egā. Un meṅ se jo bhī shayṭānī guroh jūṅ hī niklegā (riyāsatī idāre) un kā ḳhātimah kar deṅge. (Yeh قُطِعَ ma‘ná murādī hai. Qaṭ‘a kar diye jāne kī ma‘nawī munāsabat faujī ŏpareshan ke sāth ziyādah bantī hai.) Yahāṅ tak keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne yūṅ-hī das daf‘ah se bhī ziyādah bār duhrāyā aur farmāyā: Un se jo bhī shayṭānī guroh jab bhī niklegā use kāṭ diyā jā’egā yahāṅ takkeh un hī kī bāqī-māṅdah naṣl meṅ Dajjāl niklegā.”

لَایَزَالُوْنَ یَخْرُجُوْنَ ke ẕarī‘e Āqā ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne is wăhm kā izālah bhī farmā diyā keh ko’ī yeh nah samjh le keh Ḳhawārij ṣirf ek hī bār ẓāhir huwe the jin kā ḳhātimah Sayyidunā ‘Alī al-Murtaḍá ne apne daur meṅ kiyā. Bal-keh yeh Ḳhawārij kā păhlā guroh thā jis se is taḥrīk kā āġhāz huwā, Ḥadīs̱e Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke muṭābiq yeh Ḳhawārij har daur meṅ waqtan fa-waqtan nikalte raheṅge ḥattá keh us kā āḳhiri guroh ẓuhūre Dajjāl ke waqt musallaḥ ho kar niklegā. Aur tārīḳh ke har daur meṅ yeh Ḳhawārij jab bhī nikleṅge Muslim riyāsatoṅ ke ḳhilāf jaṅg karte raheṅge, bandūq aur hathyār uṭhā kar Musalmānoṅ kā qatle ‘ām karte raheṅge. yehī Dăhshat-gardī un kī păhchān hogī. Mazīd yeh keh Aḥādīs̱ meṅ “qarn” kā lafẓ āyā hai, jis kā ma‘ná hai: القرن:القوم المُقْتَرِنُوْن

3. Ibn Ḥammād, al-Fitan, 2: 532

4. Ibn Rāshid, al-Jāmi‘, 11: 377

5. Ājurī fī al-Sharī‘ah: 113, raqm: 260

فِي زَمَنٍ وَاحِدٍ (Ek daur meṅ logoṅ kā ek guroh jo bā-ham marbūṭ-o munaẓẓam ho).

Magar luġhawī leḥāẓ se us kā dūsrā ma‘ná bhī hai aur woh yeh keh قَرْنٌ sīṅg ko bhī kăhte haiṅ, jaise jānwar apne dushman ke liye hathyār ke ṭaur par iste‘māl karte haiṅ. Qarn kā iste‘ārah iste‘māl kar ke goyā yeh bhī batā diyā gayā hai keh woh log hathyār ṭ͟hā kar Baġhāwat kareṅge. قَرْنُ الشَّيْطَان kā maṭlab hai keh woh hathyār shayṭānī maqāṣid pūre karne ke liye site‘māl hoṅge. Logoṅ kā qatle ‘ām aur insanīyat kī bar-bādī Shayṭān kā awwalīn maqṣad hai.

3. Is maẓmūn ko Imām Ibn Mājah ne bhī Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhumā se riwāyat kiyā hai. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

كُلَّمَا خَرَجَ قَرْنٌ قُطِعَ، أَكْثَرَ مِنْ عِشْرِينَ مَرَّةً، حَتَّى يَخْرُجَ فِي عِرَاضِهِمِ الدَّجَّالُ.(1)

“Agar woh Ḳhawārij jab bhī ẓāhir hogā use ḳhatm kar diyā jā’egā. Aisā bīs se zāhid bār hogā, hattá keh (sab se) āḳhirī (guroh) meṅ Dajjāl ẓāhir hogā.”

6. “Ḳhawārij Dīn se Ḳhārij hoṅge”

1. Imām Buḳhārī Sayyidunā ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

(1) Ibn Mājah fī al-Sunan, al-Muqaddimah, bābu fī dhikri al-Ḳhawārij, 1: 61, raqm: 174

يَمْرُقُوْنَ مِنَ الدِّيْنِ كَمَا يَمْرُقُ السَّهْمُ مِنَ الرَّمِيَّةِ.(1)

“Ḳhawārij Dīn se yūṅ Ḳhārij hoṅge jaise tīr shikār se ḳhārij ho jātā hai.”

2. Sunan Tirmidhī meṅ Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin Mas‘ūd raḍiya Allāhu ‘anhu riwāyat hai keh Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

يَمْرُقُوْنَ مِنَ الإِسْلَامِ كَمَا يَمْرُقُ السَّهْمُ مِنَ الرَّمِيَّةِ.(2)

“Ḳhawārij Dīn se yūṅ ḳhārij hoṅge jaise tīr shikār se ḳhārij ho jātā hai.”

---

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitāb Istitābaṫ al-murtadddīn wa-mu‘ānidīn wa-qitalihim, bābu qatli al-ḳhawāriji wa-al-mulḥidīna ba‘da iqāmaṫi al-ḥujjaṫi ‘alayhim, 6: 2539, raqm: 6531

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu al-taḥrīḍu ‘alá qatli al-Ḳhawārij, 2: 746, raqm: 1066

3. Nasā’ī fī al-Sunan, Kitābu al-Taḥrīmi al-dam, bābu man shahara sayfahu thumma waḍa‘ahu fī al-nās, 7: 119, raqm: 4102

4. Ibn Mājah fī al-Sunan, al-Muqaddimah, bābu fī dhikri al-Ḳhawārij, 1: 59, raqm: 168

5. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 1: 81, 113, 131, raqm: 616, 912, 1086

(2) Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Fitan, bābu fī ṣifaṫi al-māriqah, 4: 481, raqm: 2188

Imām Tirmidhī ne al-Sunan is ḥadīs ko bayān karne ke ba‘d farmāyā: Yeh riwāyat Ḥaẓrat ‘Alī, Ḥaẓrat Abū Sa‘īd aur Ḥaẓrat Abū Dharr raḍiya Allāhu ‘anhum se bhī marwī hai aur yeh ḥadīs ḥāsan ṣaḥīḥ hai.

‘Allāmah Badr al-Dīn al-‘Aynī maẕkūrah bālā Aḥādīs̱ kī sharḥ meṅ likhte haiṅ:

قوله ﷺ: ”يمرقون من الدين“ من المروق وهو الخروج. يقال: مرق من الدين مروقاً خرج منه ببدعته وضلالته. وفي رواية سويد بن غفلة عند النسائي والطبري: يمرقون من الإسلام، وفي رواية للنسائي: يمرقون من الحق.(1)

“Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā farmān hai: “Woh Dīn se ķhārij ho jā’eṅge.” يمرقون kā lafẕ مروق se niklā hai jis kā maṭlab hai: Bāġhī honā; ķhārij ho jānā. Jis ṭarḥ kahā jātā hai: Woh apnī Bid‘at-o ḍalālat ke sabab Dīn se ķhārij ho gayā. Ḥaẕrat Suwayd bin Ġhafalah raḍiya Allāhu ‘anhu kī riwāyat meṅ Imām Nasā’ī aur Ṭabarānī se yeh alfāẓ marwī hai: Woh Islam se ķhārij ho jā’eṅge. Imām Nasā’ī kī ek riwāyat ke alfāẓ haiṅ: Woh ḥaq se ķhārij ho jā’eṅge.”

‘Allāmah Anwar Shāh Kashmīrī مروق kī sharḥ karte huwe likhte haiṅ:

المروق هو الخروج من حيث لا يدري.(2)

“مروق se murād aisā Ķhurūj hai jis meṅ ko’ī puķhtah soch samajh shāmil nah ho (ya‘nī jidhar muṅh uṭhāyā chal paṛe).”

(1) Badr al-Dīn al-‘Aynī fī ‘Umadaẗ al-qārī, 16: 209

(2) Shabbīr Aḥmad ‘Uthmānī fī Fatḥ al-mulhim, 5: 168

Is maẕmūn par mushtamil darjanoṅ Aḥādīs̠ Ṣiḥāḥe Sittah meṅ wārid hū’ī haiṅ, jin kā ham păhle hī ẕikr kar chuke haiṅ.

7. “Ḳhawārij Jahannam ke Kutte hoṅge”

Insānoṅ ke qatle ‘ām aur saffākānah Dăhshat-gardī kī pādāsh meṅ Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Ḳhawārij ko Jahannam ke kutte qarār diyā hai.

1. Sunan Tirmidhī meṅ Imām Abū Ġhālib ne Ḥaẕrat Abū Umāmah raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat kiyā hai:

فَقَالَ أَبُوْ أُمَامَةَ رضي الله عنه: كِلَابُ النَّارِ شَرُّ قَتْلَى تَحْتَ أَدِيْمِ السَّمَاءِ خَيْرُ قَتْلَى مَنْ قَتَلُوْهُ ثُمَّ قَرَأَ: ﴿يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوْهٌ وَّتَسْوَدُّ وُجُوْهٌ﴾ إِلَى آخِرِ الْآيَةِ قُلْتُ لِأَبِي أُمَامَةَ: أَنْتَ سَمِعْتَهُ مِنْ رَسُوْلِ اللهِ صلى الله عليه وآله وسلم؟ قَالَ: لَوْ لَمْ أَسْمَعْهُ إِلَّا مَرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا أَوْ أَرْبَعًا حَتَّى عَدَّ سَبْعًا مَا حَدَّثْتُكُمُوْهُ.(1)

“Ḥaẕrat Abū Umāmah raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā: (yeh Ḳhawārij) Jahannam ke kutte haiṅ,āsmān ke nīche bad-tarīn manqūl haiṅ aur woh shaḳhṣ beh-tarīn manqūl hai jise unhoṅ ne qatl kiyā. Phir Āp ne yeh Āyat paṛhī: ﴾Jis Din ka’ī

(1) 1. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitabu Tafsīri al-Qur’ān, bābu wa-min sūraṫi Āli ‘Imrān, 5: 226, raqm: 3000

2. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 5: 256, raqm: 22262

3. Ḥākim fī al-Mustadrak, 2: 163, raqm: 2655

4. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 8: 188

5. Ṭabarānī fī Musnad al-shāmīyīn, 2: 248, raqm: 1279

chehre safed hoṅge aur ka’ī chehre siyā hoṅge.﴿ Ḥaẓrat Abū Ġhālib kăhte haiṅ keh maiṅ ne Ḥaẓrat Abū Umāmah raḍiya Allāhu ‘anhu se ‘arẓ kiyā: Kyā Āp ne yeh Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se sunā hai? Unhoṅ ne farmāyā: Agar maiṅ ne Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se (yeh farmān) ek, do, tīn, chār yahān tak keh sāt bār bhī sunā hotā to tum se bayān nah kartā (ya‘nī maiṅ ne yeh bāt ḳhud Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se muta‘addid bār sunī hai).”

2. Imām Ibn Abī Shaybah, Bayhaqī aur Ṭabarānī ne Ḥaẓrat Abū Ġhālib se riwāyat kiyā keh Ḥaẓrat Abū Umāmah raḍiya Allāhu ‘anhu ne Ḳhawārij aur Ḥarūrīyah ke muta‘alliq bayān farmāyā:

كِلَابُ جَهَنَّمَ، شَرُّ قَتْلَى قُتِلُوْا تَحْتَ ظِلِّ السَّمَاءِ، وَ مَنْ قَتَلُوْا خَيْرُ قَتْلَى تَحْتَ السَّمَاءِ...إلى الآخر.(1)

“Yeh Jahannam ke kutte haiṅ aur zere āsmān tamām maqtūloṅ se bad-tarīn maqtūl haiṅ aur un ke hāthoṅ shahīd hone wāle zere āsmān tamām shahīdoṅ se beh-tarīn shahīd haiṅ.”

3. Sa‘īd bin Juhmān bayān karte haiṅ:

كَانَتِ الْخَوَارِجُ قَدْ تَدْعُوْنِي حَتّٰى كِدْتُ أَنْ أَدْخُلَ فِيْهِمْ، فَرَأَتْ أُخْتُ أَبِي بِلاَلٍ فِي النَّوْمِ أَنَّ أَبَا بِلاَلٍ كَلْبٌ أَهْلَبُ أَسْوَدُ عَيْنَاهُ

(1) 1. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 7: 554, raqm: 37892
2. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 8: 267, 268, raqm: 8034, 2035
3. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 8: 188

تَذْرِفَانِ. فَقَالَتْ: بِأَبِي أَنْتَ يَا أَبَا بِلَالٍ مَا شَأْنُكَ أَرَاكَ هٰكَذَا؟ فَقَالَ: جُعِلْنَا بَعْدَكُمْ كِلَابَ أَهْلِ النَّارِ، وَكَانَ أَبُوْ بِلَالٍ مِنْ رُؤُوْسِ الْخَوَارِجِ.(1)

“Ḳhawārij mujhe (apnī ṭaraf) da‘wat diyā karte the (so us da‘wat se muta’assir ho kar) qarīb thā keh maiṅ un ke sāth shāmil ho jātā keh Abū Bikāl (Ḳhārijī) kī băhăn ne ḳhwāb dekhā keh Abū Bilāl kāle lambe bāloṅ wāle kutte kī shakl meṅ hai, us kī āṅkheṅ băh rahī thīṅ. Bayān kiyā keh us ne kahā: Ae Abū Bilāl! Merā bāp tujh par qurbān! Kyā waj·h hai keh maiṅ tumheṅ is ḥāl meṅ dekh rahī hūṅ? Us ne kahā: Ham log tumhāre ba‘d dozaḳh ke kutte banā diye ga’e haiṅ. Abū Bilā· Ḳhārijiyoṅ ke sardāroṅ meṅ se thā.”

8. “Dăhshat-gard Ḳhārijī Gurohoṅ kī Ẓāhirī Dīn-dārī se Dhokah nah khāyā jā’e”

Ḳhawārij tilāwate Qur’ān aur Namāz Rozah ke saḳht pā-band the, un kī guftugū meṅ dunyā kī be-s̱abātī, zuhd-o taqwá kī tarġhīb-o taḥrīṣ, amru bi-al-ma‘rūf wa-nahyu ‘ani al-munkar kā bŏhat ziyādah ehtemām aur imārat aur ‘ŏhdah qubūl karne se har ek kā ‘uẕr-o gurez aise umūr haiṅ keh in umūr kā pāyā jānā kisī bhī shaḳhṣ ko ẓāhiran Dīn-dār bal-keh muttaqī aur mujāhid samajhne ke liye kāfī hotā hai. Jaisā keh Imām Ibn Mājah aur Aḥmad bin Ḥanbal Abū Salamah se riwāyat karte haiṅ. Ḥaẓrat Abū Salamah ne bayān kiyā hai:

(1) 1. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 7: 555, raqm: 37895
2. ‘Abd Allāh bin Aḥmad, al-Sunnah, 2: 634, raqm: 1509

1. قُلْتُ لِأَبِي سَعِيْدٍ الْخُدْرِيِّ رضي الله عنه: هَلْ سَمِعْتَ رَسُوْلَ اللهِ صلى الله عليه وآله وسلم يَذْكُرُ فِي الْحَرُورِيَّةِ شَيْئًا؟ فَقَالَ: سَمِعْتُهُ يَذْكُرُ قَوْمًا يَتَعَبَّدُونَ (وفي رواية أحمد: يَتَعَمَّقُوْنَ فِي الدِّيْنِ) يَحْقِرُ أَحَدُكُمْ صَلَاتَهُ مَعَ صَلَاتِهِمْ وَصَوْمَهُ مَعَ صَوْمِهِمْ.[1]

“Main ne Ḥaẓrat Abū Sa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu se dar-yāft kiyā: Kyā Āp ne Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se Ḥarūrīyah (ya‘nī Ḳhawārij) ke muta‘alliq ko’ī Ḥadīs̱ sunī hai? Unhoṅ ne farmāyā: (hāṅ) Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ke guroh ka ẕikr farmāyā jo ḳhūb ‘ibādat karegā, (Imām Aḥmad kī ek riwāyat meṅ hai keh woh Dīn meṅ intehā’ī puḳhtah naẓar ā’eṅge) (Yahāṅ tak keh) tum apnī Namāzoṅ aur rozoṅ ke muqābalah meṅ kam-tar samjhoge.”

Yehī sabab hai keh ḳhụd Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ko un ke mu‘ālamale meṅ shub·h wārid hotā thā. ‘Abd Allāh bin ‘Abbās raḍiya Allāhu ‘anhumā jaise shaḳhṣ kăhte haiṅ keh aise zāhid-o ‘ābid log main ne kabhī nahīṅ dekhe. Jaisā keh Imām Ḥākim aur Nasā’ī kī bayān-kardah ẕail riwāyat meṅ bayān huwā hai:

2. قال عبد الله بن عباس: فأتيتهم وهم مجتمعون فى دارهم قائلون، فسلمت عليهم. فقالوا: مرحبا بک يا ابن عباس. قال ابن عباس:

(1) 1. Ibn Mājah fī al-Sunan, al-Muqaddimah, bābu fī dhikri al-Ḳhawārij, 1: 60, raqm: 169
2. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 3: 33, raqm: 11309
3. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 7: 557, raqm: 37909

وأتيت قومًا لم أر قومًا قط أشد اجتهادًا منهم مسهمة وجوهم من السهر كأن أيديهم وركبهم تثنى عليهم.[1]

“Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin ‘Abbās raḍiya Allāhu ‘anhumā kăhte haiṅ: Maiṅ (Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu kī ṭaraf se) un ke pās ek ghar meṅ gayā jahāṅ woh sab jam‘a the. Maiṅ ne un par salām kiyā. Unhoṅ ne us ke jawāb meṅ kahā: Marḥabā! Ae Ibn ‘Abbās (ya‘nī Ṣaḥābiye Rasūl ko jawāban **wa-‘alaykum al-salām** bhī nah kahā). Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin ‘Abbās raḍiya Allāhu ‘anhu kăhte haiṅ: Maiṅ ne un logoṅ se ziyādah ‘ibādat meṅ mujāhadah karne wālā kisī ko nahīṅ dekhā thā. Un ke chehre ziyādah jāgne kī waj·h se sūkh ga’e the aur hāth pā’oṅ ṭeṭṛe ma‘lūm hote the.”

3. Ḳhawārij kī kas̱rat ‘ibādat-o riyāẓat kā ḥāl Ḥaẓrat Jundub raḍiya Allāhu ‘anhu is ṭarḥ bayān farnāte haiṅ:

لما فارقت الخوارج عليًّا خرج فى طلبهم وخرجنا معه، فانتهينا إلى عسكر القوم فإذا لهم دوي كدوي النحل من قراءة القرآن، وفيهم أصحاب الثفنات وأصحاب البرانس، فلما رأيتهم دخلني من ذلک شدة فتنحيت فركزت رمحي ونزلت عن فرسي

(1) 1. Ḥākim fī al-Mustadrak, 2: 164, raqm: 2656

2. Nasā’ī fī al-Sunan al-kubrá, 5: 165, raqm: 8575

3. ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 10: 158

4. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 10: 257, raqm: 10598

5. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 8: 179

ووضعت برنسي، فنشرت عليه درعي، وأخذت بمقود فرسي فقمت أصلي إلى رمحي وأنا أقول فى صلاتي: اللهم إن كان قتال هؤلاء القوم، لک طاعة فإذن لي فيه، وإن كان معصية فأرني براء تک.[(1)]

“Jab Ḳhawārij ‘aláḥidah ho ga’e, Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu un ke ta‘āqub meṅ nikle to ham bhī to ham bhī sāth the. Jab ham Ḳhawārij ke lashkar ke qarīb pahŏṅche to Qur’ān Majīd paṛhne kā ek shor sunā’ī diyā. Un Ḳhawārij kī yeh ḥālat thī keh tah-band baṅdhe huwe, ṭopiyāṅ oṛhe huwe kamāl-darajah ke zāhid-o ‘ābid naẓar āte the. Un kā yeh ḥāl dekh kar un se qitāl mujh par nihāyat shāq huwā. Maiṅ ne ek ṭaraf nezah gāṛ kar ṭopī aur zirah us par lagā dī aur ghoṛe se utar kar nezah kī ṭaraf muṅh kar ke Namāz paṛhnā shurū‘ kī aur us meṅ yeh du‘ā kī: “Ilāhī! Agar is guroh kā qatl karnā terī ṭā‘at hai to mujhe ijāzat mil jā’e aur ma‘ṣiyat hai to mujhe is rā’e par āgāhī naṣīb ho jā’e.”

Ḥaẕrat Jundub raḍiya Allāhu ‘anhu par Ḳhawārij kī ẓāhirī zudh-o ‘ibādat aur tadayyun kā intna asar thā keh un ke sāth jaṅg karne meṅ bhī mutaraddid the. Unhoṅ ne bil-āḳhir usī lamḥah Sayyidunā ‘Alī al-Murtaḍá raḍiya Allāhu ‘anhu se Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī aḤadīs̱e

(1) 1. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-awsaṭ, 4: 227, raqm: 4051

2. Hayt̲h̲amī fī Majma‘ al-zawa’id, 4: 227

3. ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 12: 296

4. Shawkānī fī Nayl al-awṭār, 7: 349

mubārakh aur peshīn-go’iyāṅ sunīṅ jo durust s̱ābit hū’īṅ. Is se un ko sharḥe ṣadr naṣīb ho gayā keh yeh halāk kiye jāne ke hī mustaḥiq haiṅ.

Daure Ḥāẕir ke Ḳhawārij ẕāhirī leḥāẕ se baṛe mutaqqī wa parhez-gār naẕar āte haiṅ, magar apnī bāṭinī kaifīyat, Dīn-dushman kār-rawā’iyoṅ aur nā-ḥaq qatl-o ġhārat-garī wa Dăhshat-gardī ke peshe naẕar Aḥādīs̱ meṅ unheṅ sab se baṛā fitnah aur bad-tarīn maḳhlūq qarār diyā gayā hai. Woh be-shak Qur’ān Majīd kī Āyāt paṛhte haiṅ magar kāfiroṅ ke bāre meṅ wārid hone wālī Āyāt kā iṭlāq Musalmānoṅ par karte haiṅ. Apnī nām-nihād fikr kī bina’ par Musalmānoṅ ko kāfir banā kar un ke qatl kā jawāb banāte haiṅ.

9. “Ḳhawārij Shirāre Ḳhalq haiṅ”

Ḳhawārij ko Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne aur Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī ittebā‘ Ṣaḥabah wa Tābi‘īn ne tamām maḳhlūq meṅ bad-tarīn ṭabaqah qarār diyā hai. Is silsile meṅ ba‘ẕ riwāyāt darje ẕail haiṅ:

أخرج البخاري في صحيحه في ترجمة الباب: قَوْلُ اللهِ تَعَالَى: ﴿وَمَا كَانَ اللهُ لِيُضِلَّ قَوْمًا بَعْدَ إِذْ هَدَاهُمْ حَتَّى يُبَيِّنَ لَهُمْ مَا يَتَّقُوْنَ﴾[1] وَكَانَ ابْنُ عُمَرَ رضي الله عنهما يَرَاهُمْ شِرَارَ خَلْقِ اللهِ، وَقَالَ: إِنَّهُمُ انْطَلَقُوْا إِلَى آيَاتٍ نَزَلَتْ فِي الْكُفَّارِ فَجَعَلُوْهَا عَلَى الْمُؤْمِنِيْنَ.

(1) al-Tawbah, 9: 115

وقال العسقلاني في الفتح: وصله الطبري في مسند علي من تهذيب الآثار من طريق بكير بن عبد الله بن الأشج: أَنَّهُ سَأَلَ نَافِعًا كَيْفَ كَانَ رَأَى ابْنُ عُمَرَ فِي الْحَرُوْرِيَّةِ؟ قَالَ: كَانَ يَرَاهُمْ شِرَارَ خَلْقِ اللهِ، انْطَلَقُوْا إِلَى آيَاتِ الْكُفَّارِ فَجَعَلُوْهَا فِي الْمُؤْمِنِيْنَ.

قلت: وسنده صحيح، وقد ثبت في الحديث الصحيح المرفوع عند مسلم من حديث أبي ذر ص في وصف الخوارج: هُمْ شِرَارُ الْخَلْقِ وَالْخَلِيْقَةِ. وعند أحمد بسند جيد عن أنس مرفوعًا مثله.

وعند البزار من طريق الشعبي عَنْ عَائِشَةَ رضي الله عنها قَالَتْ: ذَكَرَ رَسُوْلُ اللهِ ﷺ الْخَوَارِجَ فَقَالَ: هُمْ شِرَارُ أُمَّتِي يَقْتُلُهُمْ خِيَارُ أُمَّتِي. وسنده حسن.

وعند الطبراني من هذا الوجه مرفوعا: هُمْ شِرَارُ الْخَلْقِ وَالْخَلِيْقَةِ يَقْتُلُهُمْ خَيْرُ الْخَلْقِ وَالْخَلِيْقَةِ. وفي حديث أبي سعيد رضي الله عنه عند أحمد: هُمْ شَرُّ الْبَرِيَّةِ.

وفي رواية عبيد الله بن أبي رافع عن علي رضي الله عنه عند مسلم: مِنْ أَبْغَضِ خَلْقِ اللهِ إِلَيْهِ.

وفي حديث عبد الله بن خباب رضي الله عنه يعني عن أبيه عند الطبراني: شَرُّ قَتْلَى أَظَلَّتْهُمُ السَّمَاءُ وَأَقَلَّتْهُمُ الْأَرْضُ. وفي حديث أبي أمامة رضي الله عنه نحوه.

وعند أحمد وابن أبي شيبة من حديث أبي برزة مرفوعًا في ذكر الخوارج: شَرُّ الْخَلْقِ وَالْخَلِيْقَةِ يَقُولُهَا ثَلَاثًا.

وعند ابن أبي شيبة من طريق عمير بن إسحاق عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رضي الله عنه: هُمْ شَرُّ الْخَلْقِ. وهذا مما يؤيد قول من قال بكفرهم.(1)

"Imām Buḳhārī ne apnī ṣaḥīḥ meṅ bāb ke 'unwān ke ṭaur par yeh Ḥadīs̱ riwāyat kī hai: Allāh Ta'ālá kā farmān hai: ﴾Aur Allāh kī shān nahīṅ keh woh kisī qaum ko gum-rāh kar de. Us ke ba'd keh us ne unheṅ hidāyat se nawāz diyā ho, yahāṅ tak keh woh un ke liye woh chīzeṅ wāẓeḥ farmā de jin se unheṅ parhez karnā chāhiye.﴿ Ḥaẓrat 'Abd Allāh bin 'Umar raḍiya Allāhu 'anhumā un (Ḳhawārij) ko Allāh Ta'ālá kī bad-tarīn

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitāb Istitābaṫ al-murtadddīn wa-mu'ānidīn wa-qitalihim, bābu qatli al-ḳhawāriji wa-al-mulḥidīna ba'da iqāmaṫi al-ḥujjaṫi 'alayhim, 6: 2539

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu al-Ḳhawāriju sharru al-ḳhalqi wa-al-ḳhalīfah, 2: 750, raqm: 1067

3. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Sunnah, bābu fī qitāli al-Ḳhawārij, 4: 243, raqm: 4765

4. Nasā'ī fī al-Sunan, Kitābu al-Taḥrīmi al-dam, bābu man shahara sayfahu thumma waḍa'ahu fī al-nās, 7: 119, 120, raqm: 4103

5. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 3: 15, 224, raqm: 11133

6. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 7: 557, 559, raqm: 37905

7. Bazzār fī al-Musnad, 9: 294, 305, raqm: 3846

8. Ṭabarānī fī al-Mu'jam al-awsaṭ, 6: 186, raqm: 6142

9. Ṭabarānī fī al-Mu'jam al-awsaṭ, 7: 335, raqm: 7660

10. Ṭabarānī fī al-Mu'jam al-ṣaġhīr, 1: 42, raqm: 33

11. 'Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 12: 286, raqm: 6532

maḳhlūq samajhte the (kyūṅ-keh) unhoṅ ne Allāh Ta'ālá kī un Āyāt ko liyā jo kuffār ke ḥaq meṅ nāzil hū'ī thīṅ aur un iṭlāq Mominīn par karnā shurū' kar diyā tā-keh Ahle Īmān ko kāfir-o mushrik qarār de sakeṅ.

"Imām 'Asqalānī **Fatḥu al-Bārī** meṅ bayān karte haiṅ keh Imām Ṭabarī ne is Ḥadī<u>s</u> ko **Tah<u>dh</u>ību al-ā<u>th</u>ār** meṅ Bukayr bin 'Abd Allāh bin Ashajj ke tarīq se Musnad 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu meṅ shāmil kiyā hai keh "unhoṅ ne nāfi' se pūçhā keh 'Abd Allāh bin 'Umar raḍiya Allāhu 'anhumā kī Ḥarūrīyah (Ḳhawārij) ke bāre meṅ kyā rā'e thī? Unhoṅ ne farmāyā: Woh inheṅ Allāh Ta'ālá kī bad-tarīn maḳhlūq ḳhayāl karte the jinhoṅ ne Allāh Ta'ālá kī un Āyāt ko liyā jo kuffār ke ḥaq meṅ nāzil hū'ī thīṅ aur un kā iṭlāq Mominīn par kiyā.

"Mazīd bar-āṅ Imām 'Asqalānī farmāte haiṅ keh maiṅ kăhtā hūṅ: Is Ḥadī<u>s</u> kī sanad ṣaḥīḥ hai aur yeh sanad Ḥadī<u>s</u> ṣaḥīḥ marfū' meṅ Imām Muslim ke hāṅ Abū <u>Dh</u>arr Ġhiffārī raḍiya Allāhu 'anhu kī Ḳhawārij ke waṣf wālī Ḥadī<u>s</u> se bhī <u>s</u>ābit hai aur woh Ḥadī<u>s</u> yeh hai keh "woh tamām maḳhlūq meṅ se bad-tarīn log haiṅ." Aur Imām Aḥmad bin Ḥanbal ke hāṅ bhī isī kī mi<u>s</u>l Ḥaẕrat Anas bin Mālik raḍiya Allāhu 'anhu se marwī marfū' Ḥadī<u>s</u> <u>s</u>ābit hai.

"Imām Bazzār, Sha'bī se aur woh Ḥaẕrat 'Ā'ishah Ṣiddīqah raḍiya Allāhu 'anhā se riwāyat karte haiṅ keh unhoṅ ne farmāyā: Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne Ḳhawārij kā <u>z</u>ikr kiyā aur farmāyā: "Woh mere Ummat ke bad-tarīn log haiṅ aur unheṅ merī Ummat ke beh-tarīn log qatl kareṅge." Aur is sanad ḥasan hai.

“Imām Ṭabarānī ke hān usī ṭarīq se marfū‘ Ḥadīs̱ meṅ marwī hai keh “Ḳhawārij tamām maḳhlūq meṅ se bad-tarīn haiṅ aur un ko (us daur ke) beh-tarīn log qatl kareṅge.”

“Imām Aḥmad bin Ḥanbal ke hān Ḥaẓrat Abū Sa‘īd wālī Ḥadīs̱ meṅ hai keh Ḳhawārij maḳhlūq meṅ sab se bad-tarīn log haiṅ.

“Imām Muslim ne ‘Ubayd Allāh bin Abī Rāfi‘ kī riwāyat meṅ bayān kiyā hai unhoṅ ne Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat kī keh yeh (Ḳhawārij) Allāh Ta‘ālá kī maḳhlūq meṅ se us ke nazdīk sab se bad-tarīn log haiṅ.

“Imām Ṭabaranī ke hāṅ ‘Abd Allāh bin Ḳhabbāb wālī Ḥadīs̱ meṅ hai jo keh apne wālid se riwāyat karte haiṅ keh “yeh (Ḳhawārij) bad-tarīn maqtūl haiṅ jin par āsman ne sāyah kiyā aur zamīn ne un ko uṯhāyā.” Aur Abū Umāmah wālī Ḥadīs̱ meṅ yehī alfāẓ haiṅ.

“Imām Aḥmad bin Ḥanbal aur Ibn Abī Shaybah, Abū Barzah raḍiya Allāhu ‘anhu kī Ḥadīs̱ ko marfū‘an Ḳhawārij ke ẕikr meṅ bayān karte haiṅ keh “Ḳhawārij, maḳhlūq meṅ se bad-tarīn log haiṅ.” Aisā tīn bār farmāyā.

“Aur Ibn Abī Shaybah, ‘Umar bin Isḥāq ke ṭariq se aur woh Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat karte haiṅ keh “Ḳhawārij bad-tarīn maḳhlūq haiṅ.” Aur yeh woh chīz hai jo us shaḳhṣ ke qaul kī tā’īd kartī hai jo un ko kāfir qarār detā hai.”

Ḥaẓrat Ḥuḏhayfah raḍiya Allāhu ‘anhu bayān karte haiṅ keh Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

إِنَّ مَا أَتَخَوَّفُ عَلَيْكُمْ رَجُلٌ قَرَأَ الْقُرْآنَ حَتّٰى إِذَا رُئِيَتْ بَهْجَتُهُ عَلَيْهِ وَكَانَ رِدْئًا لِلْإِسْلَامِ غَيْرَهُ إِلَى مَا شَاءَ اللهُ فَانْسَلَخَ مِنْهُ وَنَبَذَهُ وَرَاءَ ظَهْرِهِ وَسَعٰى عَلَى جَارِهِ بِالسَّيْفِ وَرَمَاهُ بِالشِّرْكِ قَالَ: قُلْتُ: يَا نَبِيَّ اللهِ، أَيُّهُمَا أَوْلٰى بِالشِّرْكِ الْمَرْمِيُّ أَمِ الرَّامِي قَالَ: بَلِ الرَّامِي.[1]

“Be-shak mujhe jis chīz kā tum par ķhadshah hai woh yeh hai keh ek aisā ādamī hogā (ya‘nī kuçh log aise hoṅge) jis ne Qur’ān paŗhā yahāṅ tak keh us par Qur’ān kā jamāl ā gayā. So jab tak Allāh ne chāhā woh Islām kī ķhāṭir dūsroṅ kī pusht-panāhī bhī kartā rahā. Bil-āķhir woh Qur’ān se dūr ho gayā aur us ko apnī pusht pīçhe pheṅk diyā, apne paŗosī par talwār le kar chaŗh dauŗā, us par shirk kā ilzām lagāyā (aur is binā par) us ke qatl ke dar-pai ho gayā). Rāwī bayā karte haiṅ keh maiṅ ne ‘arẓ kiyā: Ae Allāh ke Nabī! Un donoṅ meṅ se kaun ziyādah shirk ke qarīb hogā, shirk kā ilzām lagāne wālā yā jis par shirk kā ilzām lagāyā gayā? Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Shirk kā ilzām lagāne wālā (ķhuḍ shirkk ke qarīb hogā).”

Nihāyat Aham Nuktah

1. Ṣafwān bin Muḥriz ne Ḥaẓrat Jundub bin ‘Abd Allāh raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat bayān kī hai keh Āp ek guroh ke pāṣ se guzre

(1) 1. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 1: 282, raqm: 81
2. Bazzār fī al-Musnad, 7: 220, raqm: 2793
3. Ķhaṭīb Baġhdādī fī Tārīķh Baġhdād, 4: 310, raqm: 2907
4. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 20: 88, raqm: 169 (‘an Mu‘ā<u>dh</u> bin Jabal raḍiya Allāhu ‘anhu)

jo (baṛī ḳhụsh-hālī se) Qur’āne Ḥakīm paṛh rahā thā, Ḥaẕrat Jundub raḍiya Allāhu ‘anhu ne un ke bāre meṅ farmāyā:

لاَ يَغُرَنِّکَ هٰؤُلَاءِ إِنَّهُمْ يَقْرَأُوْنَ الْقُرْآنَ الْيَوْمَ وَيَتَجَالَدُوْنَ بِالسُّيُوْفِ غَدًا.(1)

“Tumheṅ un kā (itne ḳhūb-ṣūrat andāz meṅ) Qur’ān paṛhnā dhoke meṅ nah ḍāle. Yeh log āj Qur’ān paṛh rahe hain aur kal yehī log asleḥah le kar (Musalmānoṅ ke ḳhilāf) bar sare paikār hoṅge.”

2. Ḥaẕrat Ḥarb bin Ismā‘īl al-Kirmānī se marwī hai keh Imām Aḥmad bin Ḥanbal ne farmāyā:

اَلْخَوَارِجُ قَوْمُ سُوءٍ، لَا أَعْلَمُ فِي الأَرْضِ قَوْمًا شَرًّا مِنْهُمْ، وَقَالَ: صَحَّ الْحَدِيثُ فِيهِمْ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ، وَمِنْ عَشَرَةِ وُجُوهٍ.(2)

“Ḳhawārij bŏhat-hī burā guroh hai, rū’e zamīn par is se burī qaum mere ‘ilm meṅ nahīṅ. Aur yeh bhī farmāyā keh un ke bāre meṅ Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī Ḥadīs̲e ṣaḥīḥ hai aur das ṭuruq se is kī sanad ṣahīḥ ṭaur par s̲ābit hai.”

---

(1) 1. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 2: 167, raqm: 1685
2. Mundhirī fī al-Tarġhīb wa-al-tarhīb, 3: 166, raqm: 3513
3. Daylamī, Musnad al-Firdaws, 4: 134, raqm: 6419
4. Hayt̲h̲amī fī Majma‘ al-zawa’id, 6: 231

(2) Abū Bakr al-Ḳhallāl ne ise “al-Sunnah (bābu al-inkāri ‘alá man ḳharaja ‘alá al-sulṭāni, ṣ: 145, raqm: 110)” meṅ isnāde ṣaḥīḥ ke sāth riwāyat kiyā hai.

3. Ḥaẓrat Yūsuf bin Mūsá se marwī hai keh Imām Aḥmad bin Ḥanbal se ‘arẓ kiyā gayā keh kyā Ḳhawārij kāfir haiṅ? Unhoṅ ne jawāb diyā: Yeh Dīn se ḳhārij ho jāne wāle log haiṅ. Āp se phir ‘arẓ kiyā gayā keh kyā woh kāfir haiṅ? To unhoṅ ne phir wohī jawāb diyā keh woh Dīn se nikal jāne wāle log haiṅ.”[1]

10. Farmāne Nubūwat: Fitna’e Ḳhawārij kī Mukammal Sar-kobī kī jā’e

Guzashtah ṣafahāt meṅ jis ṭarḥ ham ne Qur’ānī Āyāt aur Aḥādīs̱e Nabawi se māḳhūẕ Ḳhawārij ke ‘aqā’id-o naẓarīyat, ‘alāmāt aur Bid‘āt kā taẕkirah kiyā hai, usī ṭarḥ ẕail meṅ un Aḥādīs̱e Nabawī kā taẕkirah kiyā jā rahā hai jin meṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne us fitne kī sar-kobī kā wāẓeḥ farmāyā hai.

(1) “Ḳhawārij kā Kulliyatan Ḳhātimah Wājib hai”

Ahādīs̱ mubārakah meṅ wārid alfāẓ - فَإِذَا لَقِيْتُمُوْهُمْ فَاقْتُلُوْهُمْ اور فَإِذَا رَأَيْتُمُوْهُمْ فَاقْتُلُوْهُمْ - ke ḥukm ke tăḥt un kā ḳhātimah wājib hai. ‘Ilāwah azīn dīgar be-shumār Aḥādīs̱ aisī bhī haiṅ keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā keh agar maiṅ unheṅ pā lūṅ to unheṅ ẓarūr qatl kar dūṅgā. Is bāb meṅ chand Aḥādīs̱e mubārakah daje ẕail haiṅ:

(1) Abū Bakr al-Ḳhallāl ne ise “al-Sunnah (bābu al-inkāri ‘alá man ḳharaja ‘alá al-sulṭāni, ṣ: 145, raqm: 111)” meṅ isnāde ṣaḥīḥ ke sāth riwāyat kiyā hai.

1. Sayyidunā ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

سَيَخْرُجُ قَومٌ فِي آخِرِ الزَّمَانِ أَحْدَاثُ الْأَسْنَانِ سُفَهَاءُ الْأَحْلَامِ يَقُوْلُوْنَ مِنْ خَيْرِ قَوْلِ الْبَرِيَّةِ، لَا يُجَاوِزُ إِيْمَانُهُمْ حَنَاجِرَهُمْ، يَمْرُقُوْنَ مِنَ الدِّيْنِ كَمَا يَمْرُقُ السَّهْمُ مِنَ الرَّمِيَّةِ، فَأَيْنَمَا لَقِيْتُمُوْهُمْ فَاقْتُلُوْهُمْ، فَإِنَّ فِي قَتْلِهِمْ أَجْرًا لِمَنْ قَتَلَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.(1)

“‘An-qarīb āḳhirī zamāne meṅ aise log ẓāhir hoṅge, woh nau-‘umr aur nā-puḳhtah samajh laṛke hoṅge, woh Islāmī ta‘līmāt pesh kareṅge lekin īmān un ke ḥalq se nīche nahīṅ utregā. Woh Dīn se yūṅ ḳhārij hoṅge jaise tīr shikār se ḳhārij ho jātā hai. Pas tum (daurāne jaṅg) jahāṅ bhī unheṅ pā’o qatl kar do kyūṅ-keh un ko qatl karne wāloṅ ko Qiyāmat ke Din baṛā ajr milegā.”

---

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitāb Istitābaṫ al-murtadddīn wa-mu‘ānidīn wa-qitalihim, bābu qatli al-ḳhawāriji wa-al-mulḥidīna ba‘da iqāmaṫi al-ḥujjaṫi ‘alayhim, 6: 2539, raqm: 6531

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu al-taḥrīḍu ‘alá qatli al-Ḳhawārij, 2: 746, raqm: 1066

3. Nasā’ī fī al-Sunan, Kitābu al-Taḥrīmi al-dam, bābu man shahara sayfahu thumma waḍa‘ahu fī al-nās, 7: 119, raqm: 4102

4. Ibn Mājah fī al-Sunan, al-Muqaddimah, bābu fī dhikri al-Ḳhawārij, 1: 59, raqm: 168

5. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 1: 81, 113, 131, raqm: 616, 912, 1086

Imām Tirmidhī “**al-Sunan (Kitābu al-Fitan, bābu fī ṣifaṫi al-māriqah, 4: 481, raqam: 2188)**” meṅ is Ḥadīse ko Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin Mas‘ud raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat karne ke ba‘d farmāte haiṅ: Yeh riwāyat Ḥaẓrat ‘Alī, Ḥaẓrat Abū Sa‘īd aur Ḥaẓrat Abū Dharr raḍiya Allāhu ‘anhum se bhī marwī hai aur yeh Ḥadīs ḥasan ṣaḥīḥ hai.

Imām Tirmidhī ke qā’im-kardah tarjamaṫul-bāb se yeh bhī ma‘lūm hotā hai keh Ḳhawārij jaise ‘aqā’id-o naẓarīyāt rakhne wāle logoṅ aur gurohoṅ kā shumār bhī Ḳhawārij meṅ hogā aur un par bhī Ḳhawārij kā hī ḥukm ṣādir hogā.

2. Ṣaḥīḥ Buḳhārī meṅ Ḥaẓrat Abū Sa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

إِنَّهُ يَخْرُجُ مِنْ ضِئْضِيءِ هَذَا قَوْمٌ... قَالَ: لَئِنْ أَدْرَكْتُهُمْ لَأَقْتُلَنَّهُمْ قَتْلَ ثَمُوْدَ.(1)

“Is kī nasl se aise log ya‘nī Ḳhawārij paidā hoṅge. .... Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne yeh bhī farmāyā keh

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Maġhāzī, bābu ba‘thu ‘Alī bin Abī Ṭālib wa-Ḳhālid bin al-Walīd ilá al-Yamani qabla Ḥajjaṫi al-wadā‘i, 4: 1581, raqm: 4094

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu dhikru al-Ḳhawāriji wa-ṣifātihim, 2: 742, 743, raqm: 1064

3. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 3: 4, raqm: 11021

4. Ibn Ḳhuzaymah fī al-Ṣaḥīḥ, 4: 71, raqm: 2373

5. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 1: 205, raqm: 25

6. Abū Ya‘lá fī Musnad, 2: 390, raqm: 1163

agar maiṅ un logoṅ ko pā’ūṅ to ẓarūr biẓ-ẓarūr unheṅ qaume T̲h̲amūd kī ṭarḥ qatl kar dūṅgā.”

3. Ṣaḥīḥ Buḳhārī meṅ Ḥaẓrat Abū Sa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

إِنَّ مِنْ ضِئْضِئِ هَذَا قَوْمًا يَقْرَءُوْنَ الْقُرْآنَ لَا يُجَاوِزُ حَنَاجِرَهُمْ يَمْرُقُوْنَ مِنَ الإِسْلَامِ مُرُوْقَ السَّهْمِ مِنَ الرَّمِيَّةِ، يَقْتُلُوْنَ أَهْلَ الْإِسْلَامِ وَيَدَعُونَ أَهْلَ الأَوْثَانِ، لَئِنْ أَدْرَكْتُهُمْ لَأَقْتُلَنَّهُمْ قَتْلَ عَادٍ.(1)

“Is shaḳhṣ kī nasl se aise log paidā hoṅge keh woh Qur’ān paṛheṅge lekin Qur’ān un ke ḥalq se nīche nahīṅ utregā, woh Islām se is ṭarḥ nikal jā’eṅge jaise tīr shikār se nikal jātā hai, woh but-parastoṅ ko çhoṛ kar Musalmānoṅ ko qatl kareṅge.

---

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Tawḥīd, bābu qawli Allāhi Ta‘ālá: ta‘ruju al-malā’iklatu wa-al-rūḥu ilayhi, 6: 2702, raqm: 6995

2. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Anbiyā’, bābu qawli Allāhi: wa-ammā ‘ādun fa’uhlikū birīḥin ṣarṣarin shadīdatin ‘ātiyah, 3: 1219, raqm: 3166

3. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāt, bābu d̲h̲ikru al-Ḳhawāriji wa-ṣifātihim, 2: 741, raqm: 1064

4. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Sunnah, bābu fī qitāli al-Ḳhawārij, 4: 243, raqm: 4764

5. Nasā’ī fī al-Sunan, Kitābu al-Taḥrīmi al-dam, bābu man shahara sayfahu t̲h̲umma waḍa‘ahu fī al-nās, 7: 118, raqm: 4101

6. Nasā’ī fī al-Sunan, Kitābu al-Zakāt, bābu al-mu’allafatu qulūbuhim, 5: 87, raqm: 2578

Agar maiṅ unheṅ pā'ūṅ to qaume 'Ād kī ṭarḥ ẓarūrl biẓ-ẓarūr qatl kar dūṅgā."

Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar 'Asqalānī is Ḥadīs̱ kī sharḥ meṅ likhte haiṅ:

قوله ﷺ: "يَقْتُلُوْنَ أَهْلَ الْإِسْلَامِ" إلخ. وهو مما أخبر به ﷺ من المغيبات، فوقع كما قال.(1)

"Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam kā farmān hai: "Woh Ahle Islām ko qatl kareṅge." (Ḳhawārij ke muta'alliq) yeh peshīn-go'ī Rasūl Allāh ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne aḳhbāre ġhaib meṅ se hai, pas isī ṭarḥ huwā jis ṭarḥ Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā thā."

'Allāmah Shabbīr Aḥmad 'Uthmānī ne **Fatḥu al-mulhim** meṅ yehī sharḥ likhne ke ba'd yeh jumle bhī darj kiye haiṅ:

وقال الأبيّ: ومن عجيب أمرهم ما يأتي أنهم حين خرجوا من الكوفة منابذين لعلي رضي الله عنه: لقوا في طريقهم مسلماً وكافراً، فقتلوا المسلم.(2)

"Ubayd (bin Ka'b) ne kahā hai: Ḳhawārij kā 'ajīb mu'āmalah sāmne ātā hai jis waqt woh Kūfah se Ḥaẓrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu kī muḳhālafat meṅ nikle to rāste meṅ un kī mulāqāt ek

(1) 'Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 8: 69

(2) Shabbīr Aḥmad 'Uthmānī fī Fatḥ al-mulhim, 5: 151

Musalmān aur ek kāfir se hū’ī. Unhoṅ ne kāfir ko çhoṛ diyā magar Musalmān ko mār ḍālā.”

4. Imām Aḥmad bin Ḥanbal, Abū Dāwūd aur Ibn Mājah Ḥaẓrat Abū Sa‘id Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu aur Ḥaẓrat Anas bin Mālik raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

سَيَكُوْنُ فِي أُمَّتِي اخْتِلَافٌ وَفُرْقَةٌ قَوْمٌ يُحْسِنُوْنَ الْقِيْلَ وَيُسِيْئُوْنَ الْفِعْلَ . . . هُمْ شَرُّ الْخَلْقِ وَالْخَلِيْقَةِ، طُوْبَى لِمَنْ قَتَلَهُمْ وَقَتَلُوْهُ، يَدْعُوْنَ إِلَى كِتَابِ اللهِ وَلَيْسُوْا مِنْهُ فِي شَيْئٍ، مَنْ قَاتَلَهُمْ كَانَ أَوْلَى بِاللهِ مِنْهُمْ، قَالُوْا: يَا رَسُوْلَ اللهِ مَا سِيْمَاهُمْ؟ قَالَ: التَّحْلِيْقُ.(1)

“‘An-qarīb merī Ummat meṅ iḳhtelāf aur tafriqah rū-numā hogā ‘ain us waqt aise log ẓāhir hoṅge jo apne qaul aur na‘re meṅ achçhe hoṅge magar apne ṭarẓe ‘amal aur rawish meṅ nihāyat bure hoṅge. ...... Woh sārī maḳhlūq meṅ bad-tarīn log hoṅge, ḳhuṣh-ḳhbarī ho use jo unheṅ qatl karegā aur use bhī jise woh Ḳhawārij shahīd kareṅge. Woh Allāh ‘azza wa-

(1) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Sunnah, bābu fī qitāli al-Ḳhawārij, 4: 243, raqm: 4765

2. Ibn Mājah fī al-Sunan, al-Muqaddimah, bābu fī dhikri al-Ḳhawārij, 1: 60, raqm: 169

3. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 3: 224, raqm: 13362

4. Ḥākim fī al-Mustadrak, 2: 161, raqm: 2649

5. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 8: 171

6. Maqdisī ne “al-Aḥādīth al-muḳhtārah (7: 15, raqm: 2391, 2392)” meṅ is kī isnād ko ṣaḥīḥ qarār diyā hai.

7. Abū Ya‘lá fī Musnad, 5: 426, raqm: 3117

jalla kī Kitāb kī ṭaraf bulā’eṅge lekin us ke sāth un kā ko’ī ta‘alluq nahīṅ hogā; un kā qatil un kī nisbat Allāh Ta‘ālá ke ziyādah qarīb hogā. Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ne ‘arẓ kiyā: Yā Rasūl Allāh! Un kī nishānī kyā hai? Farmāyā: Sar munṅḍānā.”

5. Imām Aḥmad bin Ḥanbal ne Ḥaẓrat Abū Sa‘īd Ḳhudrī se ek aur Ḥadīs̱ bayān kī hai jis ke rijāl bhī s̱iqah haiṅ. Riwāyat ke alfāẓ yehhaiṅ:

أَنَّ أَبَا بَكْرٍ رضی الله عنه جاءَ إِلَى رَسُوْلِ اللهِ صلی الله علیه وآله وسلم، فَقَالَ: يَارَسُوْلَ اللهِ، إِنِّي مَرَرْتُ بِوَادٍ كَذَا وَكَذَا فَإِذَا رَجُلٌ مُتَخَشِّعٌ، حَسَنُ الْهَيْئَةِ، يُصَلِّي فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ صلی الله علیه وآله وسلم: اِذْهَبْ إِلَيْهِ، فَاقْتُلْهُ، قَالَ: فَذَهَبَ إِلَيْهِ أَبُوْ بَكْرٍ، فَلَمَّا رَآهُ عَلَى تِلْكَ الْحَالِ كَرِهَ أَنْ يَقْتُلَهُ، فَرَجَعَ إِلَى رَسُوْلِ اللهِ صلی الله علیه وآله وسلم، قَالَ: فَقَالَ النَّبِيُّ صلی الله علیه وآله وسلم لِعُمَرَ: اِذْهَبْ فَاقْتُلْهُ فَذَهَبَ عُمَرُ فَرَآهُ عَلَى تِلْكَ الْحَالِ الَّتِي رَآهُ أَبُوْ بَكْرٍ قَالَ: فَكَرِهَ أَنْ يَقْتُلَهُ، قَالَ: فَرَجَعَ فَقَالَ: يَارَسُوْلَ اللهِ، إِنِّي رَأَيْتُهُ يُصَلِّي مُتَخَشِّعًا فَكَرِهْتُ أَنْ أَقْتُلَهُ، قَالَ: يَا عَلِيُّ! اِذْهَبْ فَاقْتُلْهُ، قَالَ: فَذَهَبَ عَلِيٌّ، فَلَمْ يَرَهُ فَرَجَعَ عَلِيٌّ، فَقَالَ: يَارَسُوْلَ اللهِ، إِنَّهُ لَمْ يَرَهْ، قَالَ: فَقَالَ النَّبِيُّ صلی الله علیه وآله وسلم: إِنَّ هَذَا وَأَصْحَابَهُ يَقْرَءُوْنَ الْقُرْآنَ لَا يُجَاوِزُ تَرَاقِيَهُمْ، يَمْرُقُوْنَ مِنَ الدِّيْنِ

كَمَا يَمْرُقُ السَّهْمُ مِنَ الرَّمِيَّةِ ثُمَّ لَا يَعُوْدُوْنَ فِيْهِ حَتَّى يَعُوْدَ السَّهْمُ فِي فُوْقِهِ فَاقْتُلُوْهُمْ هُمْ شَرُّ الْبَرِيَّةِ.(1)

“Ḥaẓrat Abū Bakr raḍiya Allāhu ‘anhu ne Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī ḳhidamte aqdas meṅ ḥāẓir ho kar ‘arẓ kiyā: Yā Rasūl Allāh! Maiṅ fulāṅ-fulāṅ wādī se guzrā to maiṅ ne ek nihāyat mutawāẓe‘ ẓāhiran ḳhūb-ṣūrat diḳhā’ī dene wāle shaḳhṣ ko Namāz paṛhte dekhā. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne un se farmayā: Us ke pās jā kar use qatl kar do. Rāwī ne kahā keh Ḥaẓrat Abū Bakr raḍiya Allāhu ‘anhu us kī ṭarḥ ga’e to unhoṅ ne jab use nihāyat ḳhushū‘ se Namāz paṛhte dekhā to use qatl karnā munāsib nah samjhā aur Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī ḳhidmat (use ba-ġhair qatl kiye) wā-pas lauṭ ā’e. Rāwī ne kahā: Phir Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu se farmāyā: Jā’o use qatl kar do, Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ga’e aur unhoṅ ne bhī use usī ḥālat meṅ dekhā jaise hai Ḥaẓrat Abū Bakr ne dekhā thā. Unhoṅ ne bhī us ke qatl ko nā-pasand kiyā. Rāwī ne bayān kiyā keh woh bhī lauṭ ā’e aur ‘arẓ kiyā: Yā Rasūl Allāh! Maiṅ ne use nihāyat ḳhushū‘ wa ḳhuẓū‘ se Namāz paṛhte dekhā to (us ḥālat meṅ) use qatl karnā pasand nah kiyā. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Ae ‘Alī! Jā’o use qatl kar do.

(1) 1. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 3: 15, raqm: 11133

2. Hayt̲h̲amī fī Majma‘ al-zawa’id, 6: 225

3. ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 12: 229

Rāwī ne bayān kiyā keh Ḥaẓrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu tashrīf le ga'e, to unheṅ woh naẓar nah āyā. (Itne meṅ woh shaḳhṣ fāriġh ho kar jā chukā thā) to Ḥaẓrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu wā-pas lauṭ ā'e, 'arẓ kiyā: Yā Rasūl Allāh! Woh kahīṅ dikhā'ī nahīṅ diyā. Bayān kiyā keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Yaqīnan yeh aur us ke sāthī Qur'ān paṛheṅge lekin woh un ke ḥalq se nīche nahīṅ utregā, woh Dīn se is ṭarḥ nikal jā'eṅge jaise tīr shikār se nikal jātā hai phir woh us meṅ palaṭ kar nahīṅ ā'eṅge yahāṅ tak keh tīr palaṭ kar kamān meṅ nah ā jā'e (ya'nī un kā palaṭ kar Dīn kī ṭaraf lauṭnā nā-mumkin hai) so tum unheṅ (jab bhī pā'o to riyāsatī saṭḥ par un ke ḳhilāf kār-rawā'ī kar ke unheṅ qatl kar do. Woh bad-tarīn ma (ḳhlūq haiṅ."

6. Imām Ibn 'Abd al-Barr riwāyat karte haiṅ keh 'Adī ne Ḥaẓrat 'Umar bin 'Abd al-'Azīz raḍiya Allāhu 'anhu kī ṭaraf ḳhaṭ likhā keh Ḳhawārij hamāre sāmne Āp ko gāliyāṅ dete haiṅ. Ḥaẓrat 'Umar ne unheṅ jawāb diyā:

إن سبوني فسبوهم أو اعفوا عنهم، وإن شهروا السلاح فأشهروا عليهم، وإن ضربوا فاضربوا.[1]

"Agar woh mujhe gāliyān deṅ to tum bhī unheṅ usī ṭarḥ jawāb do yā un se dar-guzar karo, agar woh musallaḥ jidd-o jăhd kareṅ to tum bhī un ke ḳhilāf musallaḥ jidd-o jăhd karo aur agar woh qatl-o ġhārat-garī kareṅ to tum bhī (un ke ḳhilāf qānūnī kār-rawā'ī kar ke) unheṅ qatl kar do."

(1) Ibn 'Abd al-Barr fī al-Tamhīd, 23: 338, 339

(2) A’imma’e Ḥadīs̱ kī Aham Taṣrīḥāt

Maẕkūrah bālā Ḥadīs̱ mubārakah se bil-kul ṣarāḥat ke sāth yeh ḥaqīqat ‘ayāṅ ho jātī hai keh Ḳhawārij se jahāṅ bhī muqābalah huwā unheṅ kulliyatan qatl kar diyā jā’e. Is kī waẓāḥat A’immah wa Muḥaddis̱īn ke aqwāl se bhī hotī hai jis meṅ unhoṅ ne yehī uṣūl-o ẓawābiṭ taṣrīḥan bayān kiye haiṅ.

1. Qāḍī ‘Iyāḍ **Ṣaḥīḥ Muslim** kī sharḥ **“Ikmālu al-mu‘limi bi-fawā’idi Muslim (3: 613, 614)”** meṅ likhte haiṅ:

أجمع العلماء على أن الخوارج وأشباههم من أهل البدع والبغي متى خرجوا وخالفوا رأي الجماعة، وشقوا عصا المسلمين، ونصبوا راية الخلاف، أن قتالهم واجب بعد إنذارهم والإعذار إليهم، قال الله تعالى: ﴿فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِيْ حَتّٰى تَفِيْءَ اِلٰى اَمْرِ اللّٰهِ﴾.[1]

وهذا إذا كان بغيهم لأجل بدعة يكفرون بها، وإن كان بغيهم لغير ذلك لعصبية، أو طلب رئاسة دون بدعة، فلا يحكم في هؤلاء حكم الكفار بوجه، وحكمهم أهل البغي مجردًا على القول المتقدم.

“‘Ulamā’ kā is par ijmā‘ hai keh jab Ḳhawārij aur dīgar Bid‘atī Bāġhī guroh (ḥukūmate waqt ke ḳhilāf) Ḳhurūj kareṅ, jamā‘at kī muḳhālafat kareṅ, Musalmānoṅ kī jam‘īyat ko

(1) al-Ḥujurāt, 49: 9

pārah pārah kareṅ aur iḳhtelāf kā ‘alam baland kareṅ to unheṅ ḍarāne aur naṣīhat ke ṭarīqe iste‘māl karne ke ba‘d (Musalmānoṅ par) un ke sāth jaṅg karnā wājib ho jātī hai. Irshāde Bārī Ta‘ālá hai: ﴾Us (guroh) se laṛo jo Baġhāwat kā murtakib ho rahā hai yahāṅ tak keh woh Allāh ke ḥukm kī ṭaraf lauṭ ā’e﴿.

“Agar un kī Dăhshat-gardī Bid‘at ya‘nī intehā’-pasandānah ḳhuḍ-sāḳhtah ‘aqā’id-o naẓarīyat ke sabab hū’ī to us ke sabab unheṅ kāfir qarār diyā jā’egā aur agar un kī Baġhāwat Bid‘at ke ‘ilāwah măḥẓ ‘aṣabīyat yā bāṭil ḥukūmat kī waj·h se hū’ī to phir un par ḥukme kuffār ṣādir nahīṅ hogā. Sirf păhlī ṣūrat meṅ un par Bāġhī aur Dăhshat-gard hone kā ḥukm lagāyā jā’egā.”

Ṣāf ẓāhir hai keh daure ḥāẓir ke Dăhshat-gardoṅ ke intehā’-pasandānah naẓarīyāt aur apne siwā sab ko kāfir-o mulḥid aur wājibul-qatl samajhne aur un kī jāneṅ talaf karne kī rawish ṣarīḥan Bid‘ate mukaffirah hai is liye un kā ḥukm Bāġhiyoṅ kā hai.

2. Imām Nawawī **“Sharḥu Ṣaḥīḥi Muslim (7: 170)”** meṅ likhte haiṅ:

قوله ﷺ: ”فَإِذَا لَقِيتُمُوهُمْ فَاقْتُلُوهُمْ فَإِنَّ فِي قَتْلِهِمْ أَجْرًا.“ هذا تصريح بوجوب قتال الخوارج والبغاة وهو إجماع العلماء، قال القاضي: أجمع العلماء على أن الخوارج وأشباههم من أهل البدع والبغي متى خرجوا على الإمام، وخالفوا رأي الجماعة وشقوا العصا، وجب قتالهم بعد إنذارهم والاعتذار إليهم.

وهذا كله ما لم يكفروا ببدعتهم، فإن كانت بدعة مما يكفرون به جرت عليهم أحكام المرتدين، وأما البغاة الذين لا يكفرون فيرثون ويورثون ودمهم في حال القتال هدر، وكذا أموالهم التي تتلف في القتال، والأصحّ أنهم لا يضمنون أيضا ما أتلفوه على أهل العدل في حال القتال من نفس ومال.

“Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā farmān hai: “Pas jab tum unheṅ pā’o to (riyāsatī saṭḥ par un ke ḳhilāf kār-rawā’ī kar ke unheṅ) qatl kar do kyūṅ-keh unheṅ qatl karne par ajr hai.” Ḳhawārij aur Bāġhiyoṅ ke qitāl ke wujū meṅ yeh farmāne Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam taṣrīh hai, isī par ‘Ulamā’ kā ijmā‘ hai. Qāḍī ‘Iyāḍ ne kahā hai: ‘Ulamā’ kā is par ijmā‘ hai keh jab Ḳhawārij aur dīgar Bid‘atī Bāġhī guroh ḥukūmate waqt ke ḳhilāf Ḳhurūj kareṅ, jamā‘ate Muslimīn kī muḳhālafat kareṅ aur jam‘īyate Muslimah ko pārah pārah kareṅ to unheṅ ḍarāne aur naṣīḥat ke ṭarīqe iste‘māl karne ke ba‘d (Muslim ḥukūmat par) un ke sāth jaṅg wājib ho jātī hai.”

“Yeh sab kuçh us waqt tak hogā jab tak keh woh apnī Bid‘at kī binā par kufr kā irtekāb nahīṅ kareṅge, par un kī Bid‘at kufr meṅ badal ga’ī to un par murtaddīn ke aḥkām lāgū hoṅge. Al-battah woh Dăhshat-gard jo kāfir nahīṅ hote un kī wirāṯat taqsīm hogī aur woh bhī māle wirāṯat pā’eṅge aur ḥālate jaṅg meṅ un kī jān-o mā· ko ko’ī taḥaffuẓ nahīṅ hogā aur Muslim ḥukūmat ke ḥāthoṅ jo un ke māl-o jān kā nuqṣān hogā woh us kā tāwan bhī ṭalab nahīṅ kar sakte.”

3. ‘Allāmah Shabbīr Aḥmad ‘Uṯhmānī **Ṣaḥīḥ Muslim** kī sharḥ “**Fatḥu al-mulhim (5: 166, 167)**” meṅ raqam-ṭarāz haiṅ:

قوله ﷺ: ”فَإِنَّ فِي قَتْلِهِمْ أَجْرًا“ إلخ: أي أجراً عظيماً. قال النووي: هذا تصريح بوجوب قتال الخوارج والبغاة، وهو إجماع العلماء. قال القاضي: أجمع العلماء على أن الخوارج وأشباههم من أهل البدع والبغي متى خرجوا على الإمام، وخالفوا رأي الجماعة، وشقوا العصا: وجب قتالهم بعد إنذارهم والاعتذار إليهم.

“Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā farmān hai: “Yaqīnan (un ke sāth jaṅg kar ke) unheṅ qatl karne meṅ ajr hai” ya‘nī baṛā ajr hai. Imām Nawawī raḥmatu Allāhi ‘alayh ne kahā hai: “Ḳhawārij aur Bāghiyoṅ ke qitāl ke wujūb meṅ yeh farmāne Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam taṣrīh hai aur isī par ‘Ulamā’ kā ijmā‘ hai. Qāḍī ‘Iyāḍ raḥmatu Allāhi ‘alayh ne kahā hai: ‘Ulamā’ kā is par ijmā‘ hai keh jab Ḳhawārij aur dīgar Bid‘atī wa Bāġhī guroh ḥukūmate waqt ke khilāf Ḳhurūj kareṅ, jamā‘ate Muslimīn kī muḳhālafat kareṅ aur jam‘īyat ko pārah pārah kareṅ to unheṅ ḍarāne aur naṣīḥat ke ṭarīqe iste‘māl karne ke ba‘d (Musalmānoṅ par un ke sāth jaṅg karnā wājib hai,”

Maẕkūrah bālā Aḥādīṡ-o Shurūḥāt ke raushanī meṅ ṡābit ho jātā hai keh Ḳhawārij ke ḳhilāf riyāsatī saṭḥ par kār-rawā’ī kar ke un kā kullī ḳhātimah wājib hai. Jab bhī un kā ko’ī guroh ẓuhūr-paẕīr ho use mukammal ṭaur par nā-būd karnā aur us kī jaṛeṅ kāṭ denā amn-o salāmatī kā ẓāmin hai. Ummate Muslimah kī pūrī tārīkh meṅ ahle ḥaq

k yehī waṭīrah rahā hai keh jab bhī us guroh ne sar uṭhāyā use **terminate** kar diyā gayā.

(3) Dăhshat-garoṅ ke Ḳhātime kī Tamsīl Qaume ‘Ād aur Qaume Thamūd se dene kī Ḥikmat

Āp ne dekh liyā keh Aḥādīs̱e mubārakah meṅ jā-ba-jā Ḳhawārij kā qal‘a qam‘a karne ke liye qaume ‘Ād aur qaume T̲h̲amūd kī mis̱āl dī ga’ī hai. Aur ḥukm diyā gaā hai keh un kā aise ḳhātimah kiyā jā’e jis ṭarḥ qaume ‘Ād aur qaume T̲h̲umūd kā ḳhātimah kiyā gayā thā ya‘nī un kā wujud tak miṭā diyā jā’e aur un kī jaṛeṅ bhī ḳhatm kar dī jā’eṅ. Is ṭarḥ keh un ke do-bārah ubharne aur munaẕẕam hone ke imkānāt mumkinah ḥad tak ma‘dūm ho jā’eṅ lekin us ke liye păhle un tak ḥaq bāt pahŏṅchā kar itmāme ḥujjat ẕarūrī hai tā-keh woh ba-ġhair qitāl ke hī tā’ib ho kar rāhe rāst par ā jā’eṅ.

Ab Qur’āne Ḥakīm meṅ dekhte haiṅ keh in gum-rah qaumoṅ kī ṭarḥ hastī se miṭā diyā gayā tha. Irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

وَاَمَّا عَادٌ فَاُهْلِكُوْا بِرِيْحٍ صَرْصَرٍ عَاتِيَةٍ۝ سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَّثَمٰنِيَةَ اَيَّامٍ لا حُسُوْمًا فَتَرَى الْقَوْمَ فِيْهَا صَرْعٰى كَاَنَّهُمْ اَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ۝ فَهَلْ تَرٰى لَهُمْ مِّنْم بَاقِيَةٍ۝(1)

“Aur rahe Qaume ‘Ād ke log! To woh (bhī) aisī tez āṅdhī se halāk kar diye ga’e jo intehā’ī sard nihāyat garj-dār thī. Allāh ne us (āṅdhī) kī un par musalsal sāt rāteṅ aur āṭh din musallaṭ rakhā, so to un logoṅ ko is (‘arṣah) meṅ (is ṭarḥ) mare paṛe dekhtā (to yūṅ lagtā) goyā woh khajūr ke gire

(1) al-Ḥāqqah, 69: 6_8

huwe daraḳhtoṅ kī khokhlī jaṛeṅ haiṅ. So tū kyā un meṅ se kisī ko bāqī dekhtā hai.”

Ek dūsre maqām par qaume ‘Ād kī kullī halākat ke bāre meṅ farmāyā hai:

فَلَمَّا رَاَوْهُ عَارِضًا مُّسْتَقْبِلَ اَوْدِيَتِهِمْ قَالُوْا هٰذَا عَارِضٌ مُّمْطِرُنَا ؕ بَلْ هُوَ مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِهٖ ؕ رِيْحٌ فِيْهَا عَذَابٌ اَلِيْمٌ ۝ تُدَمِّرُ كُلَّ شَيْءٍ بِاَمْرِ رَبِّهَا فَاَصْبَحُوْا لَا يُرٰى اِلَّا مَسٰكِنُهُمْ ؕ كَذٰلِكَ نَجْزِى الْقَوْمَ الْمُجْرِمِيْنَ ۝[1]

“Phir jab unhoṅ ne us (‘aẕāb) ko bādal ki ṭarḥ apnī wādiyoṅ ke sāmne ātā huwā dekhā to kăhne lage: Yeh (to) bādal hai jo ham par barasne wālā hai (aisā nahīṅ) woh (bādal) to woh (‘aẕāb) hai jis kī tum ne jaldī machā rakhī thī. (Yeh) āṅdhī hai jis meṅ dard-nāk ‘aẕāb (ā rahā) hai. (Jo) apne Parwar-digār ke ḥukm se har shai ko tabāh-o bar-bād kar degī pas woh aise (tabāh) ho ga’e keh un ke (mismār) gharoṅ ke siwā kuçh naẓar hī nahīṅ ātā thā. Ham mujrim logoṅ ko is ṭarḥ sazā diyā karte haiṅ.”

Ḥāfīẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī, Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke muttafaq ‘alaih farmān - لَأَقْتُلَنَّهُمْ قَتْلَ عَادٍ - kī sharḥ meṅ Ḳhawārij kī halākat ko qaume ‘Ād kī halākat-o bar-bādī ke sāth milāte huwe yūṅ raqam-ṭarāz haiṅ:

(1) al-Aḥqāf, 46: 24, 25

أي قتلاً لا يبقى منهم أحدا، إشارةً إلى قوله تعالى: ﴿فَهَلْ تَرَىٰ لَهُم مِّنۢ بَاقِيَةٍ﴾.(1)

“Ya‘nī un (Ḳhawārij ke ḳhilāf riyāsatī saṭḥ par kārwa’ī kar ke un) kā aisā qatle ‘ām kiyā jā’e keh un meṅ se ko’ī bāqī nah bache. Is meṅ Allāh Ta‘ālá ke farman kī ṭaraf se ishārah hai: ﴾So tū kyā un meṅ se kisī ko bāqī dekhtā hai﴿.

Yehī sharḥe Ḥadīs̱ Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar raḥmaṫu Allāhi ‘alayh se bŏhat pǎhle Imām Abū al-‘Abbās al-Qurṭubī raḥmaṫu Allāhi ‘alayh “**al-Mufhimu sharḥi Ṣaḥīḥi Muslim**” meṅ bayān kar chuke haiṅ, Āp farmāte haiṅ:

وقوله ﷺ: ”لئن أدركتهم لأقتلنهم قتل عاد“، وفي الأخرى: ”قتل ثمود“، ومعنى هذا: لئن أدركهم ليقتلنهم قتلاً عامًا؛ بحيث لا يبقى منهم أحدًا في وقت واحد، لا يؤخر قتل بعضهم عن بعض، ولا يقيل أحدًا منهم، كما فعل الله بعاد؛ حيث أهلكهم بالريح العقيم، وبثمود حيث أهلكهم بالصيحة.(2)

“Aur Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā irshāde girāmī hai: “Agar maiṅ unheṅ pā lūṅ to ẓarūr biẓ-ẓarūr qaume ‘Ād kī ṭarḥ qatl kar ke kulliuyatan ḳhatm kar dūṅ” aur dūsrī riwāyat meṅ “qaume T̲h̲amūd kī ṭarḥ qatl” karne ke alfāẓ haiṅ. Is kā ma‘ná yeh hai keh agar

(1) ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 6: 377
(2) Qurṭubī fī al-Mufhim, 3: 110

Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam unheṅ pā lete (to un ke ḳhilāf kār-rawā’ī kar ke) har ṣūrat un kā qatle ‘ām farmāte keh ek waqt meṅ un meṅ se kisī ko zindah nah çhoṛte. Un meṅ se kisī ke qatl ko mu’aḳhḳhar farmāte nah un meṅ se kisī ko mŏhlat dete jaisā keh Allāhu Rabbu al-‘izzat ne qaume ‘Ād ke sāth kiyā keh unheṅ shadīd huwā ke zarī‘e halāk kar diyā aur qaume Thamūd ke sāth yeh kiyākeh unheṅ saḳht āwāz ke zarī‘e tabāh-o barbār kar diyā.”

Imām Abū al-‘Abbās al-Qurṭubī se păhle yehī ma‘ná aur ḥikmat Imām Nawawī raḥmatu Allāhi ‘alayh ne **al-Manhāj** (Sharh Ṣaḥīḥ Muslim) meṅ bayān farmā chuke haiṅ. Āp ne likhā hai:

قوله ﷺ: ”لئن أدركتهم لأقتلنهم قتل عاد.“ أى قتلاً عاماً مستأصلاً كما قال تعالى: ﴿فَهَلْ تَرَىٰ لَهُم مِّنۢ بَاقِيَةٍ﴾.[1]

“Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke irshāde girāmī “agar maiṅ unheṅ pā lūṅ to qaume ‘Ād kī ṭarḥ ẕarūr biẕ-ẕarūr unheṅ qatl kar ke kulliytan ḳhatm kar dūṅgā” kā maṭlab yeh hai keh un kā qatle ‘ām kar ke jaṛ se ukhāṛ diyā jā’egā, jaisā keh Allāh Ta‘ālá ne farmayā hai: ﴾So tū kyā un meṅ se kisī ko bāqī dekhtā hai.﴿.”

Isī ḥikmat ko Imām Qusṭallānī Irshād al-sārī meṅ in alfaẓ se bayān karte haiṅ:

(1) Nawawī fī Sharḥ Ṣaḥīḥ Muslim, 7: 162

”لئن أدركتهم لأقتلنهم قتل عاد“ لأستأصلنهم بحيث لا أبقي منهم أحداً كإستئصال عادٍ، والمراد لازمه وهو الهلاک.

“(Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke farmāne aqdas) “agar maiṅ unheṅ pā lūṅ to qaume ‘Ād kī ṭarḥ ẕarūr biẕ-ẕarūr unheṅ qatl kar ke kulliytan ḳhatm kar dūṅgā” (kā maṭlab hai:) Maiṅ ẕarūr biẕ-ẕarūr uheṅ is ṭarḥ jaṛ se ukhāṛ pheṅkūṅgā keh un meṅ se ek bhī bāqī nahīṅ răhne dūṅgā jis ṭarḥ qaume ‘Ād kā jaṛ se ḳhātimah kiyā gayā thā. Aur is se murād is fe‘l kā lāzim hai aur woh qatl hai.”

‘Allāmah Shabbī Aḥmad ‘Uthmānī ne bhī yehī ma‘ná wa ḥikmat bayān kī hai:

أي: قتلاً عاماً مستأصلاً، بحيث لا يبقى منهم أحد، كما قال تعالى: ﴿فَهَلْ تَرَى لَهُم مِّن بَاقِيَةٍ﴾.[1]

“Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke farmān kā maṭlab yeh hai: Ya‘nī un kā qatle ‘ām kiyā jā’egā keh jaṛ se ukhāṛ pheṅk diyā jā’egā tā-keh un meṅ se ko’ī bāqī nah rahe, jis ṭarḥkeh Allāh Ta‘ālá ne farmāyā hai: ﴾So tū kyā un meṅ se kisī ko bāqī dekhtā hai.﴿.”

Yehī ma‘ná wa ḥikmat Imām Badr al-Dīn ‘Aynī **‘Umdatu al-Qārī** meṅ bayān farmāte haiṅ:

(1) Shabbīr Aḥmad ‘Uthmānī fī Fatḥ al-mulhim, 5: 151

قوله ﷺ: قتل عاد، وقوله ﷺ: قتل ثمود. ولا تعارض لأن الغرض منه الإستئصال بالكلیّة، وعاد وثمود سواء فیه.[1]

"Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ke farmān "قتل عاد" aur "قتل ثمود" āpas meṅ ek dūsre se mu'āriẓ nahīṅ haiṅ, kyūṅ-keh is qatl se maqṣūd un kā kullī ḳhātimah hai, aur qaume 'Ād aur qaume T͟hamūd is ḳhātimah meṅ bar-ā-bar haiṅ."

Qur'ān Majīd meṅ āyā hai keh qaume 'Ād kī ṭarḥ qaume T͟hamūd par bhī 'az̲ābe Ilāhī nāzil kiyā gayā jis kā z̲ikr hameṅ yūṅ miltā hai:

وَاَخَذَ الَّذِیْنَ ظَلَمُوا الصَّیْحَةُ فَاَصْبَحُوْا فِیْ دِیَارِهِمْ جٰثِمِیْنَ۝ كَاَنْ لَّمْ یَغْنَوْا فِیْهَا ؕ اَلَآ اِنَّ ثَمُوْدَا كَفَرُوْا رَبَّهُمْ ؕ اَلَا بُعْدًا لِّثَمُوْدَ۝[2]

"Aur ẓālim logoṅ ko haul-nāk āwāz ne ā pakṛā so unhoṅ n ṣubḥ is ṭarḥ kī keh apne gharoṅ meṅ (murdah ḥālat meṅ) auṅdhe paṛe răh ga'e. Goyā woh kabhī un meṅ base hī nah the, yād rakho! (Qaume) T͟hamūd ne apne Rab se kufr kiyā thā. Ḳhabar-dār! (Qaume) T͟hamūd ke liye (raḥmat se) dūrī hai."

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne Muslim riyāsat ke liye Ḳhawārij ko qaume 'Ād wa T͟hamūd ki ṭarḥ qatl karne kā tākīdī ḥukm farmāyā hai kyūṅ-keh yeh bhī apnī

(1) Badr al-Dīn al-'Aynī fī 'Umadaṫ al-qārī, 25: 122
(2) Ḥūd, 11:aur 67, 68

sar-kashī wa Baġhāwat meṅ unhī qaumoṅ kī ṭarḥ ḥad se guzre huwe haiṅ.

Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne yeh is liye farmayā keh agar kuçh Dăhshat-gardoṅ ko mār diyā jā'e aur kuçh ko çhoṛ diyā jā'e yā un se muẕākarat kar liye jā'eṅ to yūṅ un ke bache huwe sar-ġhanoṅ ko mŏhlat mil jā'egī aur woh kuçh 'arṣah ba'd fitnah-parwarī ke liye do-bārah munaẓẓam ho jā'eṅge. Kyūṅ-keh Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam kā farmāne aqdas hai jise Imām Aḥmad bin Ḥanbal, Imām Nasā'ī, Imām Ḥākim aur dīgar Ajall A'immah ne bayān kiyā hai:

لَا يَزَالُوْنَ يَخْرُجُوْنَ حَتّٰى يَخْرُجَ آخِرُهُمْ مَعَ الْمَسِيْحِ الدَّجَّالِ.(1)

> "Ḳhawārij ke yeh guroh ba-ġhair inqeṭā' ke hameshah paidā hote raheṅge yahāṅ tak keh un kā āḳhirī guroh Dajjāl ke sāth niklegā."

Is Ḥadīs̱e mubārakah meṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne Ḳhawārij kī nafsīyāt aur ḥikmate 'amalī ke peshe naẓar yeh ḥukm ṣādir farmāyā hai keh shurū' meṅ itmāme ḥujjat ho jāne ke ba'd jab un ke ḳhātimah ke liye bah-ẕarī'ah ŏpareshan riyāsatī iqdāmāt kiye jā'eṅ to mumkin hai keh woh apnī shikast aur kullī ḳhātimah kā ḳhadshah maḥsūs karte huwe muẕākarāt par āmādah hoṅ. Yeh un kī chāl aur makr-o fareb hogā, apnī bachī khuchī ṭāqat maḥfūẓ karne kā ṭarīqah hogā. Mŏhlat

(1) 1. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 4: 421, raqm: 19798

2. Nasā'ī fī al-Sunan, Kitābu al-Taḥrīmi al-dam, bābu man shahara sayfahu t̲humma waḍa'ahu fī al-nās, 7: 119, raqm: 4103

3. Ḥākim fī al-Mustadrak 'alá al-ṣaḥīḥayn, 2: 160, raqm: 2647

chāhne ke liye ek dhokah hogā. Agar unheṅ kulliyatan ḳhatm kar ke dam nah liyā gayā aur ḳhātimah kā iqdām adhūrāh çhoŗ diyā gayā to phir woh zere zamīn chale jā’eṅge. Mŏhlat aur diye ga’e waqt ko tanẓīme nau aur manṣūbah ke liye iste‘māl kareṅge. Is ṭarḥ ek ‘arṣah ḳhāmoshī se guzārne ke ba‘d do-bārah Dăhshat-gardī kī kār-rawā’iyāṅ tāzah dam hi kar shurū‘ kar deṅge. Binā barīṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Sunnate Ilāhīyah ke peshe naẓar qaume ‘Ād aur qaume T̲h̲amūd kī ṭarḥ un ke mukammal ḳhātime diyā hai tā-keh woh do-bārah munaẓẓam (**reoranize**) ho kar aur apnī ṭāqat sameṭ kar phir fitna-o fasād shurū‘ nah kar sakeṅ. Us kī nishān-dihī farmāne Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne kar dī hai jo kabhī ġhalaṭ nahīṅ ho saktā.

Ḥaẓrat Nūḥ ‘alayhi al-salām ne bhī apnī qaum kī tabāhī ke ḳhilāf du‘ā kī to us kā sabab bhī yeh thā keh ā’indah ke liye sharr-o fasād kā kulliyatan ḳhātimah ho jā’e. Qur’āne Ḥakīm meṅ is kā z̲ikr yūṅ āyā hai:

اِنَّکَ اِنْ تَذَرْهُمْ یُضِلُّوْا عِبَادَکَ وَلَا یَلِدُوْٓا اِلَّا فَاجِرًا کَفَّارًا۝ (1)

“Be-shak agar tū unheṅ (zindah) çhoŗegā to woh tere bandoṅ ko gum-rāh karte raheṅge, aur woh bad-kār (aur) saḳht kāfir aulād ke siwā kisī ko janm nahīṅ deṅge.”

Lehāz̲ā ẓarūrī hai keh in Ḳhawārij ko nest-o nā-būd kar diyā jā’e tā-keh mazīd shar-aṅgezī nah kar sakeṅ. Qur’ān Ḥakīm ke muṭābiq jab sar-kash-o Bāġhī qaumoṅ ko itmāme ḥujjat ke ba‘d achānak ‘az̲āb diyā gayā to yak-bārgī un kī sārī quwwat tabāh kar dī

(1) Nūḥ, 71: 27

ga’ī. Un meṅ se kisī ek ko bhī nahīṅ çhoṛā gayā. Qaume T͟hamūd ke muta‘alliq mazīd irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

إِنَّآ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ صَيْحَةً وَّاحِدَةً فَكَانُوْا كَهَشِيْمِ الْمُحْتَظِرِ ۝[1]

“Be-shak ham ne un par ek nihāyat ḳhauf-nāk āwāz bhejī so woh bāṛ lagāne wāle ke bache huwe aur rauṅde ga’e bhūse kī ṭarḥ ho ga’e.”

Maẕkūrah bālā irshādāte Qur’ānī aur Aḥādīs̱e Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se s̱ābit ho gayā keh musallaḥ Ḳhārijī gurohoṅ ke sāth muazākarāt kar ke unheṅ mŏhlat denā unheṅ do-bārah munaẓẓam hone kā mauqa‘ farāham kartā hai jo keh sar-ā-sar ḥukme Ilāhī aur ḥukme Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī ḳhilāf-warzī hai.

11. “Ḳhawārij ko Qatl karne par Ajre ‘Aẓīm hai”

Is ajre ‘aẓīm kā ẕikr păhle bayān kī ga’ī Aḥādīs̱e ṣaḥīḥah meṅ kas̱rat se ā chukā hai aur Buḳhārī wa Muslim kī riwāyāt bhī is par shāhid ‘ādil haiṅ. Ab ham yahāṅ par mazīd chand Aḥādīs̱e mubārakah bayān kareṅge.

1. Imām Aḥmad bin Ḥanbal Ḥaẓrat Abū Bakrah raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

(1) al-Qamar, 54: 31

سَيَخْرُجُ قَوْمٌ أَحْدَاثٌ أَحِدَّاءُ أَشِدَّاءُ، ذَلِقَةٌ أَلْسِنَتُهُمْ بِالْقُرْآنِ، يَقْرَءُوْنَهُ لَا يُجَاوِزُ تَرَاقِيَهُمْ. فَإِذَا لَقِيْتُمُوْهُمْ فَأَنِيْمُوْهُمْ، ثُمَّ إِذَا لَقِيْتُمُوْهُمْ فَاقْتُلُوْهُمْ، فَإِنَّهُ يُؤْجَرُ قَاتِلُهُمْ.(1)

“‘An-qarīb aise kam-sin logn nikleṅge jo nihāyat tez ṭarrār aur shiddat-pasand hoṅge aur Qur’ān ko baṛī rawānī se paṛhne wāle hoṅge woh Qur’ān paṛheṅge lekin woh un ke ḥalq se niçhe nahīṅ utregā. So jab tum un se milo to unheṅ qatl kar do, phir jab (un kā ko’ī dūsrah guroh nikle aur) tum (maidāne jaṅg meṅ) unheṅ milo to unheṅ bhī qatl kar do. <u>Yaqīnan un ke qātil ko ajre (‘aẓīm) ‘aṭā kiyā jā’egā.”</u>

2. Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin Rabāḥ Anṣārī raḍiya Allāhu ‘anhu bayān karte haiṅ keh unhoṅ ne Ḥaẓrat Ka‘b raḍiya Allāhu ‘anhu ko farmāte huwe sunā:

(1) 1. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 5: 36, 44
2. Ḥākim fī al-Mustadrak, 2: 159, raqm: 2645
3. Ibn Abī ‘Āṣim fī al-Sunnah, 2: 456, raqm: 937
4. ‘Abd Allāh bin Aḥmad, al-Sunnah, 2: 637, raqm: 1519
5. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá,’ 8: 178

Imām Aḥmad kī bayān-kardah riwāyat ke rijāl ṣaḥīḥ ḥadīs̱ ke rijāl haiṅ, Imām Ibn Abī ‘Āṣim ne is kī isnād ko ṣaḥīḥ qarār diyā hai aur Imām Ḥākim ne ise ṣaḥīḥ ḥadīs̱ kahā hai.

لِلشَّهِيْدِ نُوْرٌ وَلِمَنْ قَاتَلَ الْحَرُوْرِيَّةَ عَشْرَةُ أَنْوَارٍ (وفي رواية لابن أبي شيبة: فَضْلُ ثَمَانِيَةِ أَنْوَارٍ عَلَى نُوْرِ الشُّهَدَاءِ) وَكَانَ يَقُوْلُ لِجَهَنَّمَ سَبْعَةُ أَبْوَابٍ ثَلَاثَةٌ مِنْهَا لِلْحَرُوْرِيَّةِ.[1]

"Shahīd ke liye ek nūr hogā aur us shaḳhṣ ke liye das nūr hoṅge jo Ḥarūrīyah (Ḳhawārij) ke sāth jaṅg karegā ya'nī Ḳhawārij ke sāth jaṅg karte huwe shahīd hogā (aur Ibn Abī Shaybah kī riwāyat meṅ hai: (Dīgar) Shu hadā ke nūr ke muqābalah meṅ us kā nūr āṭh gunā ziyādah hogā). Aur Āp yeh bhī farmāyā karte the keh Jahannam ke sāt darwāze haiṅ jin meṅ se tīn ṣirf Ḥarūrīyah (ya'nī Ḳhawārij) ke liye (muḳhtaṣ) haiṅ."

12. Dăhshat-gard Ḳhārijiyoṅ kī 'Alāmāt - Majmū'ī Taṣwīr

Riwāyāt meṅ in fitnah-parwah Ḳhārijiyoṅ kī muta'addid 'ālāmāt wāẓeḥ nishāniyāṅ bayān farmā'ī ga'ī haiṅ jin kā taẕkirah ẕail mṅ kiyā jātā hai:

1. أَحْدَاثُ الْأَسْنَانِ.[2]

(1) 1. 'Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 10: 155
2. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 7: 557, raqm: 37911

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitāb Istitābaṫ al-murtadddīn wa-mu'ānidīn wa-qitalihim, bābu qatli al-ḳhawāriji wa-al-mulḥidīna ba'da iqāmaṫi al-ḥujjaṫi 'alayhim, 6: 2539, raqm: 6531

“Woh kam-sin laṟke hoṅge.”

2. سُفَهَاءُ الْأَحْلَامِ.[1]

“Dimāġhī ṭaur par nā-puḳhtah (**brain washed**) hoṅge.”

3. كَثُّ اللِّحْيَةِ.[2]

“(Dīn ke ẓāhir par ‘amal meṅ ġhulū se kām leṅge aur) ghanī ḍāṟhī rakheṅge.”

4. مُشَمِّرُ الْإِزَارِ.[3]

“Bŏhat ūṅchā tah-band bāṅdhne wale hoṅge.”

---

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu al-taḥrīḍu ‘alá qatli al-Ḳhawārij, 2: 746, raqm: 1066

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitāb Istitābaṫ al-murtadddīn wa-mu‘ānidīn wa-qitalihim, bābu qatli al-ḳhawāriji wa-al-mulḥidīna ba‘da iqāmaṫi al-ḥujjaṫi ‘alayhim, 6: 2539, raqm: 6531

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu al-taḥrīḍu ‘alá qatli al-Ḳhawārij, 2: 746, raqm: 1066

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Maġhāzī, bābu ba‘thu ‘Alī bin Abī Ṭālib wa-Ḳhālid bin al-Walīd ilá al-Yamani qabla Ḥajjaṫi al-wadā‘i, 4: 1581, raqm: 4094

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu dhikru al-Ḳhawāriji wa-ṣifātihim, 2: 742, raqm: 1064

(3) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Maġhāzī, bābu ba‘thu ‘Alī bin Abī Ṭālib wa-Ḳhālid bin al-Walīd ilá al-Yamani qabla Ḥajjaṫi al-wadā‘i, 4: 1581, raqm: 4094

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu dhikru al-Ḳhawāriji wa-ṣifātihim, 2: 742, raqm: 1064

5. يَخْرُجُ نَاسٌ مِنْ قِبَلِ الْمَشْرِقِ.(1)

“Yeh Ḳhārijī log (Ḥaramayn sharīfayn se) mashriq kī jānib se nikleṅge.”

6. لَا يَزَالُوْنَ يَخْرُجُوْنَ حَتّٰى يَخْرُجَ آخِرُهُمْ مَعَ الْمَسِيْحِ الدَّجَّالِ.(2)

“Yeh hameshah nikalte raheṅge yahāṅ tak keh un kā āḳhiri guroh jo Dajjāl ke sāth niklegā.”

Ya‘nī yeh Ḳhawārij Dajjāl kī āmad tak tārīḳh ke har daur meṅ waqtan fa-waqtan ẓuhūr-paẕīr hote raheṅge.

7. لَا يُجَاوِزُ إِيْمَانُهُمْ حَنَاجِرَهُمْ.(3)

“Īmān un ke ḥalq se nīche nahīṅ utregā.”

Ya‘nī un kā īmān dikhlāwā aur na‘rah hogā, magar us ke auṣāf un ke fikr-o naẓarīyah aur kirdār meṅ dikhā’ī nahīṅ deṅge.

(1) Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Tawḥīd, bābu qirā’aṫi al-fājiri wa-al-fājiri wa-al-munāfiqi wa-aṣwātuhum wa-tilāwatuhum lā tujāwizu ḥanājirahum, 6: 2748, raqm: 7123

(2) Nasā’ī fī al-Sunan, Kitābu al-Taḥrīmi al-dam, bābu man shahara sayfahu thumma waḍa‘ahu fī al-nās, 7: 119, raqm: 4103

(3) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitāb Istitābaṫ al-murtadddīn wa-mu‘ānidīn wa-qitalihim, bābu qatli al-ḳhawāriji wa-al-mulḥidīna ba‘da iqāmaṫi al-ḥujjaṫi ‘alayhim, 6: 2539, raqm: 6531

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu al-taḥrīḍu ‘alá qatli al-Ḳhawārij, 2: 746, raqm: 1066

8. يَتَعَمَّقُوْنَ وَيَتَشَدَّدُوْنَ فِي الْعِبَادَةِ.[1]

“Woh ‘ibādat aur Dīn meṅ bŏhat mutashaddid aur intehā’-pasand hoṅge.

9. يَحْقِرُ أَحَدُكُمْ صَلَاتَهُ مَعَ صَلَاتِهِمْ، وَصِيَامَهُ مَعَ صِيَامِهِمْ.[2]

“Tum meṅ se har ek un kī Namāzoṅ ke muqābale meṅ apnī Namāzoṅ ko ḥaqir jānegā aur un ke rozoṅ ke muqābale meṅ apne rozoṅ ko ḥaqīr jānegā.”

10. لَا تُجَاوِزُ صَلَاتُهُمْ تَرَاقِيَهُمْ.[3]

“Namāz un ke ḥalq se nīche nahīṅ utregī.”

Ya‘nī Namāz kā ko’ī asar un ke aḳhlāq-o kirdār par nahīṅ hogā.

11. يَقْرَئُوْنَ الْقُرْآنَ لَيْسَ قِرَائَتُكُمْ إِلَى قِرَاءَتِهِمْ بِشَيْءٍ.[4]

---

(1) 1. Abū Ya‘lá fī Musnad, 1: 90, raqm: 90

2. ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 10: 155, raqm: 18673

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Istitābaṫi al-murtaddīna wa-al-mu‘ānidīna wa-qitālihim, bābu man taraka qitāla al-Ḳhawāriji lil-ta’llufi wa-an lā yanfira al-nāsu ‘anhu, 6: 2540, raqm: 6534

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu dhikru al-Ḳhawāriji wa-ṣifātihim, 2: 744, raqm: 1064

(3) Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu al-taḥrīḍu ‘alá qatli al-Ḳhawārij, 2: 748, raqm: 1066

(4) Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu al-taḥrīḍu ‘alá qatli al-Ḳhawārij, 2: 748, raqm: 1066

“Woh Qur’ān Majīd kī asi tilāwat kareṅge keh n kī tilāwate Qur’ān ke sāmne tumheṅ apnī tilāwat kī ko’ī ḥaiṡīyat dikhā’ī nah degī.”

12. يَقْرَئُوْنَ الْقُرْآنَ لَا يُجَاوِزُ حُلُوْقَهُمْ.[1]

“Un kī tilāwat un ke ḥalq se nīche nahīṅ utregī.”

Ya‘nī is kā ko’ī aṡar un ke dil par nahīṅ hogā.

13. يَقْرَئُوْنَ الْقُرْآنَ يَحْسِبُوْنَ أَنَّهُ لَهُمْ، وَهُوَ عَلَيْهِمْ.[2]

“Woh yeh samajh kar Qur’ān paṛheṅge keh is ke aḥkām un ke ḥaq meṅ haiṅ lekin dar-ḥaqīqat woh Qur’ān un ke ḳhilāf ḥujjat hogā.”

14. يَدْعُونَ إِلَى كِتَابِ اللهِ وَلَيْسُوا مِنْهُ فِي شَيْئٍ.[3]

“Woh (ba-ẕārī‘ah ṭāqat) kogoṅ ko Kitābullāh kī ṭaraf bulā’eṅge lekin Qur’ān un k sāth un kā ta‘alluq ko’ī nahīṅ hogā.”

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitāb Istitābaṫ al-murtadddīn wa-mu‘ānidīn wa-qitalihim, bābu qatli al-ḳhawāriji wa-al-mulḥidīna ba‘da iqāmaṫi al-ḥujjaṫi ‘alayhim, 6: 2540, raqm: 6532

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu dhikru al-ḳhawāriji wa-ṣifātihim, 2: 743, raqm: 1064

(2) Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu al-taḥrīḍu ‘alá qatli al-Ḳhawārij, 2: 748, raqm: 1066

(3) Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Sunnah, bābu fī qitāli al-Ḳhawārij, 4:243, raqm: 7465

15.يَقُوْلُوْنَ مِنْ خَيْرِ قَوْلِ الْبَرِيَّةِ.[1]

“Woh (ba-ẓāhir) baṛī achçhī bāteṅ kareṅg.”

Ya‘nī Dīnī na‘re (**slogans**) baland kareṅge aur Islāmī muṭālibe kareṅge.[2]

16.يَقُوْلُوْنَ مِنْ أَحْسَنِ النَّاسِ قَوْلًا.[3]

“Un ke na‘re (**slogans**) aur ẓāhirī bāteṅ dūsre logon se achçhī hoṅgī aur muta’assir karne wālī hoṅgī”

17.يُسِيْئُوْنَ الْفِعْلَ.[4]

“Magar woh kirdār ke leḥāẓ se baṛe ẓālim, ḳhūn-ḳhẉār aur ghinā’one log hoṅge.”

18.هُمْ شَرُّ الْخَلْقِ وَ الْخَلِيْقَةِ.[5]

---

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitāb Istitābaṫ al-murtadddīn wa-mu‘ānidīn wa-qitalihim, bābu qatli al-ḳhawāriji wa-al-mulḥidīna ba‘da iqāmaṫi al-ḥujjaṫi ‘alayhim, 6: 2539, raqm: 6531

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu al-taḥrīḍu ‘alá qatli al-Ḳhawārij, 2: 742, raqm: 1066

(2) Jaise Ḳhālīfa’e Rāshid Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke daur meṅ Ḳhawārij ne lā ḥukma illā lillāhi kā pur-kashish na‘rah lagāyā thā.

(3) Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-awsaṭ, 6: 186, raqm: 6142

(4) Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Sunnah, bābu fī qitāli al-Ḳhawārij, 4: 243, raqm: 4765

(5) Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu al-Ḳhawāriju sharru al-ḳhalqi wa-al-ḳhalīfah, 2: 750, raqm: 1067

“Woh tamām maḳhlūq se bad-tarīn log hoṅge.”

19. يَطْعَنُوْنَ عَلٰى أُمَرَائِهِمْ وَيَشْهَدُوْنَ عَلَيْهِمْ بِالضَّلَالَةِ.(1)

“Woh ḥukūmate waqt yā ḥukm-rānoṅ ke ḳhilāf ḳhūb ṭa‘anh-zanī kareṅge aur un par gum-rāhī wa ḍalālat kā fatwá lagā’eṅge.”

20. يَخْرُجُوْنَ عَلٰى حِيْنِ فُرْقَةٍ مِنَ النَّاسِ.(2)

“Woh us waqt manẓare ‘ām par ā’eṅge jab logoṅ meṅ tafriqah iḳhtelāf paidā ho jā’egā.”

21. يَقْتُلُوْنَ أَهْلَ الإِسْلَامِ وَيَدْعُوْنَ أَهْلَ الْأَوْثَانِ.(3)

“Woh Musalmānoṅ ko qatl kareṅge aur but-parastoṅ ko çhoṛ deṅge.”

(1) 1. Ibn Abī ‘Āṣim fī al-Sunnah, 2: 455, raqm: 934

2. Hayt̲h̲amī fī Majma‘ al-zawa’id, 6: 228, wa-qāla: rijāluhu rijālu al-ṣaḥīḥ.

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Manāqib, bābu ‘alāmāti al-Nubūwaṫi fī al-Islām, 3: 1321, raqm: 3414

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu dhikru al-Ḳhawāriji wa-ṣifātihim, 2: 744, raqm: 1064

(3) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Tawḥīd, bābu qawli Allāhi Ta‘ālá: ta‘ruju al-malā’iklaṫu wa-al-rūḥu ilayhi, 6: 2702, 6995

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu dhikru al-Ḳhawāriji wa-ṣifātihim, 2: 741, raqm: 1064

22.يَسفِكُوْنَ الدَّمَ الْحَرَامَ.[1]

"Woh nā-ḥaq ḳhūn bahā'eṅge."

Ya'nī Muslim aur ġhair-Muslim afrād kā qatl jā'iz samjheṅge.

23.يَقْطَعُوْنَ السَّبِيْلَ وَيَسفِكُوْنَ الدِّمَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ مِنَ اللهِ وَيَسْتَحِلُّوْنَ أَهْلَ الذِّمَّةِ. (من كلام عائشة رضي الله عنها)[2]

"Woh rāh-zan hoṅge, nā-ḥaq ḳhūn bahā'eṅge jis kā Allāh Ta'ālá ne ḥukm nahīṅ diyā aur ġhair-Muslim aqallīyatoṅ ke qatl ko ḥalāl samjheṅge." (Yeh Ḥaẓrat 'Ā'ishah Ṣiddīqah raḍiya Allāhu 'anhā kā farmān hai.)

24.يُؤْمِنُونَ بِمُحْكَمِهِ وَيَهْلِكُونَ عِنْد مُتَشَابِهه. (قول ابن عباس رضي الله عنه).[3]

"Woh Qur'ān kī mŏḥkam Āyāt par īmān lā'eṅge jab-keh us kī mutashābihāt ke sabab se halāk hoṅge." (Qaule Ibn 'Abbās raḍiya Allāhu 'anhumā)

25.يَقُوْلُوْنَ الْحَقَّ بِأَلْسِنَتِهِمْ لَا يُجَاوِزُ حُلُوْقَهُمْ. (قول علي رضي الله عنه)[4]

---

(1) Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāt, bābu al-taḥrīḍu 'alá qatli al-Ḳhawārij, 2: 748, raqm: 1066

(2) Ḥākim fī al-Mustadrak, 2: 166, raqm: 2657

(3) 1. Ṭabarī fī Jāmi' al-bayān fī tafsīr al-Qur'ān, 3: 181

2. 'Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 12: 300

(4) Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāt, bābu al-taḥrīḍu 'alá qatli al-Ḳhawārij, 2: 749, raqm: 1066

“Woh zabānī kalāmī ḥaq bāt kaheṅge, magar woh un ke ḥalq se nīche nahīṅ utregī.” (Qaule ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu)

26. يَنْطَلِقُوْنَ إِلَى آيَاتٍ نَزَلَتْ فِي الْكُفَّارِ فَيَجْعَلُوْهَا عَلَى الْمُؤْمِنِيْنَ.

(من قول ابن عمر رضي الله عنه)[1]

“Woh kuffār ke ḥaq meṅ nāzil hone wālī Āyāt kā iṭlāq Musalmānoṅ par kareṅge. Is ṭarḥ woh dūsre Musalmānoṅ ko gum-rāh, kāfir aur mushrik qarār deṅge tā-keh un kā nā-jā’iz qatl kar sakeṅ.” ‘(Qaule Ibn ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhumā se mustafād)

27. يَمْرُقُوْنَ مِنَ الدِّيْنِ كَمَا يَمْرُقُ السَّهْمُ مِنَ الرَّمِيَّةِ.[2]

“Woh Dīn se yūṅ ḳhārij ho chuke hoṅge jaise tīr shikār se ḳhārij ho jātā hai.”

28. اَلْأَجْرُ الْعَظِيْمُ لِمَنْ قَتَلَهُمْ.[3]

“Un ke qatl karne wāle ko ajre ‘aẓīm milegā.”

---

(1) Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitāb Istitābaṫ al-murtadddīn wa-mu‘ānidīn wa-qitalihim, bābu qatli al-ḳhawāriji wa-al-mulḥidīna ba‘da iqāmaṫi al-ḥujjaṫi ‘alayhim, 6: 2539

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitāb Istitābaṫ al-murtadddīn wa-mu‘ānidīn wa-qitalihim, bābu qatli al-ḳhawāriji wa-al-mulḥidīna ba‘da iqāmaṫi al-ḥujjaṫi ‘alayhim, 6: 2539, raqm: 6531

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu al-taḥrīḍu ‘alá qatli al-Ḳhawārij, 2: 746, raqm: 1066

(3) Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu al-taḥrīḍu ‘alá qatli al-Ḳhawārij, 2: 748, raqm: 1066

29. **خَيْرُ قَتْلَى مَنْ قَتَلُوْهُ.**[1]

"Woh shaḳhṣ beh-tarīn maqtūl (shahīd) hogā jise woh qatl kar deṅge."

30. **شَرُّ قَتْلَى تَحْتَ أَدِيْمِ السَّمَاءِ.**[2]

"Woh āsmān ke nīche bad-tarīn maqtūl hoṅge."

Ya'nī jo Dăhshat-gard Ḳhawārij faujī sipāhiyoṅ ke hāthoṅ māre jā'eṅge to woh bad-tarīn maqtūl hoṅge aur unheṅ mārne wāle jawān beh-tarīn ġhāzī hoṅge.

31. **إِنَّهُمْ كِلَابُ النَّارِ.**[3]

"Yeh (Dăhshat-gard Ḳhawārij) Jahannam ke kutte hoṅge."

32. Gunāhe kabīrah ke murtakib ko dā'imī jahannamī aur us kā ḳhūn aur māl ḥalāl qarāṛ deṅge.

33. Ẓālim aur fāsiq ḥukūmat ke ḳhilāf musallaḥ Baġhāwat aur Ḳhurūj ko farẓ qarār deṅge.[4]

(1) Tirmiḏhī fī al-Sunan, Kitabu Tafsīri al-Qur'ān, bābu wa-min sūrați Āli 'Imrān, 5: 226, raqm: 3000

(2) Tirmiḏhī fī al-Sunan, Kitabu Tafsīri al-Qur'ān, bābu wa-min sūrați Āli 'Imrān, 5: 226, raqm: 3000

(3) Tirmiḏhī fī al-Sunan, Kitabu Tafsīri al-Qur'ān, bābu wa-min sūrați Āli 'Imrān, 5: 226, raqm: 3000

(4) 1. 'Abd al-Qāhir Baġhdādī, al-Farq bayna al-faraq: 73
2. Ibn Taymīyah fī Majmū' al-fatawá, 13: 31

34. Ḳhawārij kī ek ‘alāmat yeh bhī hai keh kisī maḳhṣūṣ ‘ilāqe ko gher kar apnī Dăhshat-gardānah kār-rawā’iyoṅ ke liye markaz banā leṅge, jaise keh unhoṅ ne Ḳhilāfate ‘Alī al-Murtaḍá raḍiya Allāhu ‘anhu meṅ Ḥarūrā’ ko apnā markaz banā liyā thā ya‘nī woh apne liye maḥfūẓ panāh-gāheṅ banā’eṅge.

35. Ḳhawārij kī ek ‘alāmat yeh bhī hai keh woh ahle ḥaq ke sāth muẕākarāt ko nā-pasand kareṅge, jis ṭarḥ unhoṅ ne Sayyidunā ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu kī Taḥkīm ko mustarad kar diyā thā.

Aḥādīs̱-o Ās̱ār se māḳhūẕ in ‘alāmāt se s̱ābit hotā hai keh jo musallaḥ guroh yā firqah jamhūr Ummate Muslimah ko gum-rāh, Bid‘atī aur kāfir-o mushrik kahe, ‘āmmatun-nās - Muslim hoṅ yā ġhair-Muslim - ke ḳhūn-o māl ko ḥalāl samjheṅ, ḥaq bāt kā inkār kare, muṣāliḥānah aur pur-amn māḥaul ko tabāh-o barbāt kar de, woh Ḳhārijī hai. Ḳhwāh woh us kā ẓuhūr kisī bhī zamāne aur kisī bhī mulk meṅ ho.

Faṣl Siwum

Ḳhawārij kī Takfīr aur Wujūbe Qatl par A'imma'e Dīn kī Taṣrīḥāt

Musallaḥ Baġhāwat aur Dăhshat-gardī karne wāle Ḳhawārij kī takfīr se muta‘alliq ‘Ulamā’ kī do ārā’ haiṅ, lekin un ke qatl par ko’ī iḳhtelāf nahīṅ hai kyūṅ-keh us kā ḥukme ṣarīḥ ḳhud Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne diyā hai, jis ke ba‘d kisī Musalmān ke liye iḳhtelāf kī ko’ī gunjā’ish hī nahīṅ răhtī. Darje z̲ail irshāde Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam aur isī ṭarḥ kī ka’ī dīgar farāmīne Nubūwat păhle bayān ho chuke haiṅ jo un ke ḳhātimah par nasṣṣ haiṅ:

لَئِنْ أَدْرَكْتُهُمْ لَأَقْتُلَنَّهُمْ قَتْلَ ثَمُوْدَ.[1]

“Agar maiṅ unheṅ pā lūṅ to ẕarūr biẕ-ẕarūr qaume T̲h̲amūd kī ṭarḥ qatl kar ḍālūṅgā.”

Aur Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā yeh irshāde girāmī bhī qatle Ḳhawārij ke bāb meṅ qaṭ‘ī aur ṣarīḥ hai:

فَأَيْنَمَا لَقِيْتُمُوهُمْ فَاقْتُلُوْهُمْ.[2]

“Pas tum jahāṅ kahīṅ bhī unheṅ pā’o to (riyāsatī saṭḥ par un ke sāth jaṅg kar ke) unheṅ qatl kar ḍālo.”

---

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Maġhāzī, bābu ba‘t̲h̲u ‘Alī bin Abī Ṭālib wa-Ḳhālid bin al-Walīd ilá al-Yamani qabla Ḥajjaṫi al-wadā‘i, 4: 1581, raqm: 4094

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu d̲h̲ikru al-Ḳhawāriji wa-ṣifātihim, 2: 743, raqm: 1064

(2) Nasā’ī fī al-Sunan, Kitābu al-Taḥrīmi al-dam, bābu man shahara sayfahu t̲h̲umma waḍa‘ahu fī al-nās, 7: 119, raqm: 4103

Imām Buḳhārī ne **al-Ṣaḥīḥ** meṅ bāb hī is ‘unwān par qā’im kiyā hai:

“**Bābu qatli al-Ḳhawāriji wa-al-Mulḥidīna ba‘da iqāmaṫi al-ḥujjaṫi ‘alayhim**” (Ḳhawārij aur Mulḥidīn par ḥujjat qā’im karne ke ba‘d un ko qatl karne kā bāb).”[(1)]

Imām Muslim ne bhī **al-Ṣaḥīḥ** meṅ darje ẕail ‘unwān se yeh bāb qā’im kiyā hai:

“**Bābun al-Taḥrīḍu ‘alá qatli al-Ḳhawārij**” (Ḳhawārij ko qatl karne par tākīdī tarġhīb kā bāb).”[(2)]

Imām Nawawī “**Sharhu Ṣaḥīḥi Muslim**” meṅ likhte haiṅ:

قوله ﷺ: ”فإذا لقيتموهم فاقتلوهم، فإن فی قتلهم أجرا“ هذا تصريح بوجوب قتال الخوارج والبغاة وهو إجماع العلماء. قال القاضی: أجمع العلماء على أن الخوارج وأشباههم من أهل البدع والبغی متى خرجوا على الإمام وخالفوا رأی الجماعة، وشقوا العصا وجب قتالهم بعد إنذارهم والإعتذار إليهم.

وهذا كله ما لم يكفروا ببدعتهم فان كانت البدعة مما يكفرون به جرت عليهم أحكام المرتدين، وأما البغاة الذين لا يكفرون

(1) Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Istitābaṫi al-murtaddīna wa-al-mu‘ānidīna wa-qitālihim, bābu (5), 6: 2539

(2) Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu (48), 2: 746

فيرثون ويورثون ودمهم في حال القتال هدر، وكذا أموالهم التي تتلف في القتال.[1]

“Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā irshāde girāmī - “Agar tum unhheṅ milo to un ke ḳhilāf kār-rawā’ī kar ke unheṅ qatl kar do keh yaqīnan un ko qatl karne meṅ ajr hai” - Ḳhawārij aur Bāġhī Dăhshat-gardoṅ ke sāth jaṅg ke wājib hone pa ṣarāḥat hai aur isī par ‘Ulamā’ kā ijmā‘ hai. Qāḍī Abū Bakr bin ‘Arabī ne faramāyā: Tamām ‘Ulamā’ kā is bāt par ijmā‘ hai keh Ḳhawārij aur un jaise dīgar ahle Bid‘at Dăhshat-gard, agar ḥukūmate waqt ke ḳhilāf Ḳhurūj kareṅ, ijtemā‘ī rā’e kī muḳhālafat kareṅ aur hathyār uṭhā leṅ to un ko ḍarāne aur rāhe rāst par lāne ke liye samjhāne ke ba‘d un ke qitāl wājib hai.

“Yeh sab kuçh is waqt tak hai keh jab tak woh apnī Bid‘āt ke sabab kāfir qarār nah deiye jā’eṅ. Lekin agar un ke kartūt aise hoṅ jin kī binā’ par unheṅ kāfir qarār diyā gayā hai to un par Murtaddīn ke aḥkām lāgū hoṅge. Al-battah woh Bāġhī jin ko kāfir qarār nahīṅ diyā gayā to woh ḳhụd bhī wāris̱ baneṅge aur dūsre bhī un ke wāris̱ baneṅge al-battah ḥālate jaṅg meṅ un kā ḳhūn rā’egāṅ jā’egā aur un ke amwāl par bhī ko’ī ẕamān nahīṅ hogī.”

Qāḍī ‘Iyāḍ **“al-Shifā (834_836)”** meṅ farmāte haiṅ:

وَاخْتَلَفَ قَوْلُ مَالِكٍ وَأَصْحَابِهِ فِي ذَلِكَ، وَلَمْ يَخْتَلِفُوا فِي قِتَالِهِمْ إِذَا تَحَيَّزُوا فِئَةً، وَأَنَّهُمْ يُسْتَتَابُونَ، فَإِنْ تَابُوا وَإِلَّا قُتِلُوا. وَإِنَّمَا

(1) Nawawī fī Sharḥ Ṣaḥīḥ Muslim, 7: 169, 170

اخْتَلَفُوا فِي الْمُنْفَرِدِ مِنْهُمْ. وَهَذَا قَوْلُ مُحَمَّدِ بْنِ الْمَوَّازِ فِي الْخَوَارِجِ، وَعَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ الْمَاجِشُونِ، وَقَوْلُ سُحْنُونٍ. وَبِهِ فُسِّرَ قَوْلُ مَالِكٍ فِي الْمُوَطَّأِ، وَمَا رَوَاهُ عَنْ عُمَرَ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ: يُسْتَتَابُونَ، فَإِنْ تَابُوا وَإِلَّا قُتِلُوا. وَقَالَ عِيسَى عَنِ ابْنِ الْقَاسِمِ: فَإِنْ تَابُوا وَإِلَّا قُتِلُوا، وَمِثْلُهُ لَهُ فِي الْمَبْسُوطِ قَالَ: وَهُمْ مُسْلِمُونَ، وَإِنَّمَا قُتِلُوا لِرَأْيِهِمُ السُّوءِ، وَبِهَذَا عَمِلَ عُمَرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ. وَابْنُ حَبِيبٍ، وَغَيْرُهُ مِنْ أَصْحَابِنَا يَرَى تَكْفِيرَهُمْ.

“Ḳhawārij ke bāre meṅ Imām Mālik aur un ke talāmiẕah kā qaul agar-cheh muḳhtalif hai magar un kā isbāt par ijmā‘ hai keh agar woh jamā‘at se ‘aláḥidagī iḳhtiyār kareṅ to un ke sāth jaṅg kī jā’egī, aur woh us ṭarḥ keh păhle unheṅ taubah karne kī da‘wat dī jā’gī, agar woh taubah kar leṅ to bŏhat ḳhūb warnah unheṅ qatl kiyā jā’egā. Al-battah iḳhtelāf un meṅ se ṣirf ek fard ke ḥukm ke bāre meṅ hai, agar woh akelā ho (to kyā kiyā jā’e)? Ḳhawārij ke bāre meṅ yeh qaul Muḥammad bi al-Mawwaz, ‘Abd al-Malik bin al-Mājishūn aur Imām Suḥnūn kā hai. Aur yeh qaul Muwaṭṭa’ Imām Mālik ke qaul aur Āp se marwī Ḥaẕrat ‘Umar bin ‘Abd al-‘Azīz kī riwāyat (un se taubah ke liye kahā jā’e, agar woh taubah kar leṅ to unheṅ çhoṛ diyā jā’e warnah qatl kiyā jā’e) kī waẕāḥat kartā hai. Imām ‘Īsá, Imām Ibn al-Qāsim se riwāyat karte huwe kăhte haiṅ: Agar woh taubah kar leṅ to unheṅ çhoṛ diyā jā’e warnah qatl kar diyā jā’e. Aur un se marwī isī ṭarḥ kī riwāyat **al-Mabsūṭ** meṅ bhī hai. Farmāyā: Yeh aṣlan Musalmān the, magar unheṅ fitnah wa sharārat par mabnī mauqif rakhne kī waj·h se qatl kiyā jā’egā aur ‘Umar bin ‘Abd

al-'Azīz aur Ibn Ḥabīb ne bhī un ke sāth yehī sulūk kiyā hai. In ke 'ilāwah hamāre bŏhat se muqtadir akābir un ke bāre meṅ takfīr kā mauqif rakhe haiṅ."

Qāḍī 'Iyāḍ mazīd famāte haiṅ:

وَقَوْلُهُ ﷺ فِي الْخَوَارِجِ: هُمْ مِنْ شَرِّ الْبَرِيَّةِ، وَهَذِهِ صِفَةُ الْكُفَّارِ. وَقَالَ: شَرُّ قَبِيلٍ تَحْتَ أَدِيمِ السَّمَاءِ، طُوبَى لِمَنْ قَتَلَهُمْ أَوْ قَتَلُوهُ. وَقَالَ: فَإِذَا وَجَدْتُمُوهُمْ فَاقْتُلُوهُمْ قَتْلَ عَادٍ. وَظَاهِرُ هَذَا الْكُفْرِ لَا سِيَّمَا مَعَ تَشْبِيهِهِمْ بِعَادٍ، فَيَحْتَجُّ بِهِ مَنْ يَرَى تَكْفِيرَهُمْ، فَيَقُولُ لَهُ الْآخَرُ: إِنَّمَا ذَلِكَ مِنْ قَتْلِهِمْ لِخُرُوجِهِمْ عَلَى الْمُسْلِمِينَ، وَبَغْيِهِمْ عَلَيْهِمْ بِدَلِيلِهِ مِنَ الْحَدِيثِ نَفْسِهِ: يَقْتُلُونَ أَهْلَ الْإِسْلَامِ، فَقَتْلُهُمْ هَاهُنَا حَدٌّ لَا كُفْرٌ. وَذِكْرُ عَادٍ تَشْبِيهٌ لِلْقَتْلِ وَحِلِّهِ لَا لِلْمَقْتُولِ، وَلَيْسَ كُلُّ مَنْ حُكِمَ بِقَتْلِهِ يُحْكَمُ بِكُفْرِهِ. وَكَذَلِكَ قَوْلُهُ: يَمْرُقُونَ مِنَ الدِّينِ مُرُوقَ السَّهْمِ مِنَ الرَّمِيَّةِ، ثُمَّ لَا يَعُودُونَ إِلَيْهِ حَتَّى يَعُودَ السَّهْمُ عَلَى فُوقِهِ. وَبِقَوْلِهِ: سَبَقَ الْفَرْثَ وَالدَّمَ يَدُلُّ عَلَى أَنَّهُ لَمْ يَتَعَلَّقْ مِنَ الْإِسْلَامِ بِشَيْءٍ.[1]

"Aur Ḥuẓūr ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam kā Ḳhawārij ke bāre meṅ irshāde girāmī keh "woh bad-tarīn maḳhlūq haiṅ" yeh ṣirf kuffār kī ṣifat hai. Aur Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Woh āsmān ke nīche bad-tarīn guroh haiṅ. Us shaḳhṣ ke liye ḳhuṣh-ḳhabarī

(1) Qāḍī 'Iyāḍ, al-Shifā: 842, 843

hai jis ne unheṅ qatl kiyā yā jise unhoṅ ne qatl kar diyā.” Nīz Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā: “Pas agar tum unheṅ pā’o to (un ke ḳhilāf kār-rawā’ī kar ke) unheṅ qaume ‘Ād kī ṭarḥ qatl kar do.” In tamām irshādāte girāmī se ba-ẓāhir Ḳhawārij kā kufr s̱ābit hotā hai, bil-ḳhuṣūṣ jab un ko qaume ‘Ād se tashbīh dī ga’ī. Pas jo shaḳhṣ un ko kāfir qarr̥ detā hai woh isī irshāde Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke ẓāhir se dalīl aur ḥujjat pakar̥tā hai. Jab-keh dūsrī rā’e yeh hai keh Ḳhawārij ke qatl kā ḥukm un ke Musalmānoṅ ke ḳhilāf Ḳhurūj aur Baġhāwat kī waj·h se hai jis kī dalīl is Ḥadīs̱e mubārakah meṅ fī-nafsihī maujūd hai keh “woh Ahle Islām ko qatl kareṅge.” Pas yahāṅ un ke qatl kā ḥukm ba-ṭaure ḥad hai nah keh ba-waj·he kufr; aur qaume ‘Ād kā ẕikr, qatl aur un ke mubāḥud-dam hone ke liye tashbīh ke ṭaur par maqtūl ke liye nahīṅ. Aur yeh keh jis ke bhī qatl kā ḥukm diyā jātā hai woh ṣirf us ke kufr kī waj·h se hī nahīṅ diyā jātā. Isī ṭarḥ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā yeh irshāde girāmī (bhī takfīr ke qaul ke dalīl) hai keh “woh Dīne Islām se is ṭarḥ nikal jā’eṅge jis ṭarḥ tīr shikār se nikal jātā hai aur phir woh Dīne Islām kī ṭaraf us waqt tak wā-pas nahīṅ lauṭeṅge jab tak keh tīr apnī kamān meṅ wā-pas nahīṅ ā jātā.” Aur Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā yeh irshāde girāmī “woh gobar aur ḳhūn se āge nikal gayā” Is bāt par dalālat kartā hai keh us shaḳhṣ kā Dīne Islām ke sāth kuc̥h bhī ta‘alluq qa’em nah rahā.”

Takfīre Ḳhawārij se Muta‘alliq Do Ma‘rūf Aqwāl par A’immah ke Fatāwá

A’imma’e Ḥadīs̱ wa Tafsīr aur Fuqahā’e kirām ne Ḳhawārij kī takfīr par băḥs̱-o taḥqīq karte huwe bil-‘umūm do nuqṭah-hā’e naẓar pesh kiye haiṅ aur besh-tar A’immah ne donoṅ meṅ se apne-apne dalā’il ke muṭābiq kisī ek yā donoṅ ko bhī iḳhtiyār kiyā hai. Ẕail meṅ ham un donoṅ aqwāl kī taqsīm se muta‘alliq ‘Allāmah Ibn Taymīyah kā mauqif bayān kar rahe haiṅ. Ba‘z azāṅ bit-tartīb donoṅ aqwāl ko mu’ayyidīn kā alag alag ẕikr kareṅge. Woh do aqwāl kiyā haiṅ? ‘Allāmah Ibn Taymīyah ke alfāẓ meṅ păhle yeh samajh lete haiṅ:

‘Allāmah Ibn Taymīyah apne fatāwá meṅ likhte haiṅ:

فَإِنَّ الْأُمَّةَ مُتَّفِقُونَ عَلٰى ذَمِّ الْخَوَارِجِ وَتَضْلِيلِهِمْ وَإِنَّمَا تَنَازَعُوا فِى تَكْفِيرِهِمْ عَلَى قَوْلَيْنِ مَشْهُورَيْنِ فِى مَذْهَبِ مَالِكٍ وَأَحْمَد. وَفِى مَذْهَبِ الشَّافِعِيِّ أَيْضًا نِزَاعٌ فِى كُفْرِهِمْ وَلِهَذَا كَانَ فِيهِمْ قَوْلاَنِ: أَحَدُهُمَا: أَنَّهُمْ كُفَّارٌ كَالْمُرْتَدِّينَ، وَمَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ مِنْهُمْ، اُسْتُتِيبَ فَإِنْ تَابَ وَإِلَّا قُتِلَ. وَالثَّانِى: أَنَّهُمْ بُغَاةٌ (وَلَا خِلَافَ فِي جَوَازِ قَتْلِهِمْ كَمَا ذُكِرَ مِنْ قَبْلِ).[1]

“Be-shak tamām Ummate Muḥammadīyah Ḳhawārij kī maẕammat karne aur un ko gum-rāh qarār dene par muttafiq hai. Al-battah un kī takfīr ke ḥawāle se Mālikīyah, Ḥanābilah aur Shāfi‘īyah ke nazdīk iḳhtelāf pāyā jātā hai. Is par do qaul

(1) Ibn Taymīyah fī Majmū‘ al-fatawá, 28: 518

mash·hūr haiṅ: Păhlā qaul yeh hai keh woh Murtaddīn (Bāġhiyāne Dīn) kī ṭarḥ kāfir haiṅ. (Lehāẕā unheṅ āġhāẕe fitnah ke waqt hī qatl karnā aur un ke bhagoṛoṅ kā ta‘āqub karnā jā’iz hai.) Un meṅ se jis par qābū pā liyā jā’e use taubah karne ke liye kahā jā’e, agar woh taubah kar le to çhoṛ diyā jā’e warnah qatl kar diyā jā’e. Qaule s̱ānīyeh hai keh woh Bāġhī haiṅ (magar unheṅ qatl karne ke jawāz meṅ ko’ī iḳhtelāf nahīṅ jaisā keh qabl az-o īṅ bayān kiyā jā chukāhai).”

Păhlā Qaul: Ḳhawārij par Ḥukme Takfīr kā Iṭlāq

A’imma’e Ummat kī ek baṛī ta‘dād Ḳhawārij ko kāfir qarār deti hai. Is qaul ke qā’elīn Ṣiḥāhe Sittah meṅ Ḳhawārij ke bāre meṅ wārid hone wālī kas̱īr Aḥādīs̱ se istidlāl karte haiṅ, jinheṅ ham guzashtah ṣafaḥāt meṅ tafṣīlan ẕikr kar chuke hain. Yahāṅ ham iḳhteṣār ke peshe naẓar ṣirf do Aḥādīs̱ dajr karne par iktifā kareṅge:

1. Ḥaẓrat Suwayd bin Ġhafalah raḍiya Allāhu ‘anhu se marwīhai: Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu kā bayān hai keh unhoṅ ne Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ko farmāte huwe sunā:

يَأْتِي فِي آخِرِ الزَّمَانِ قَوْمٌ حُدَثَاءُ الْأَسْنَانِ سُفَهَاءُ الْأَحْلَامِ، يَقُولُونَ مِنْ خَيْرِ قَوْلِ الْبَرِيَّةِ، يَمْرُقُونَ مِنَ الْإِسْلَامِ كَمَا يَمْرُقُ السَّهْمُ مِنَ الرَّمِيَّةِ، لَا يُجَاوِزُ إِيمَانُهُمْ حَنَاجِرَهُمْ، فَأَيْنَمَا لَقِيتُمُوهُمْ فَاقْتُلُوهُمْ، فَإِنَّ قَتْلَهُمْ أَجْرٌ لِمَنْ قَتَلَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.(1)

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Manāqib, bābu ‘alāmāti al-Nubūwati fī al-Islām, 3: 1321, raqm: 4315

“Āḳhirī zamānah meṅ kuçh aise log hoṅge jo kam-‘aql aur nā-puḳhtah zehn ke hoṅge. Un kī zabānoṅ par Qur’ān-o Ḥadīs̱ kā kalām hogā lekin woh Dīne Islām se is ṭarḥ nikal jā’eṅge jaise tīr shikār se nikal jātā hai. Un kā īmān un ke ke ḥalq se nīche nahīṅ jā’egā. Tum unheṅ jahān bhī pā’o (to un ke ḳhilāf qānūnī chārah-jo’ī kar ke unheṅ) qatl kar do kyūṅ-keh un ko qatl karne wālā Qiyāmat ke Roz ajr-o sawāb pā’egā.”

Yahāṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā unheṅ qatl kar dene kā shadīd tākīdī ḥukm aur us par ajr kā e‘lān ṣarāḥan un ke kufr par dalālat kartā hai.

2. Sufyān bin ‘Uyaynah ke ṭarīq se Abū Ġhālib se marwī hai keh Ḥaẓrat Abū Umāmah raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā:

شَرُّ قَتْلَى قُتِلُوا تَحْتَ أَدِيمِ السَّمَاءِ، وَخَيْرُ قَتِيلٍ مَنْ قَتَلُوا كِلَابُ أَهْلِ النَّارِ، قَدْ كَانَ هَؤُلَاءِ مُسْلِمِينَ فَصَارُوا كُفَّارًا.(1)

“Yeh Ḳhawārij āsmān ke nīche qatl kiye jāne wāloṅ meṅ bad-tarīn maqtūl haiṅ aur beh-tarīn maqtūl woh haiṅ jinheṅ Ahle Dozaḳh ke (in) kuttoṅ ne qatl kiyā. Yeh log (Baġhāwat aur Dăhshat-gardī se) păhle Musalmān the magar (apne is Ḳhurūj kī waj·h se) kāfir ho ga’e.”

Is Ḥadīs̱e mubārakah ke yeh alfāẓ intehā’ī qābile ġhaur haiṅ keh Ḳhawārij păhle Musalmān the lekin ba‘d az-āṅ apne ḳhuḍ-sākhtah bāṭil ‘aqā’id-o naẓarīyat ke bā‘is̱ kāfir ho ga’e.

---

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Zakāṫ, bābu al-taḥrīḍu ‘alá qatli al-Ḳhawārij, 2: 476, raqm: 1066

(1) Ibn Mājah fī al-Sunan, al-Muqaddimah, 1: 62, raqm: 176

Isī ṭarḥ yeh irshāde girāmī keh “be-shak yeh shaḳhṣ aur su ke sāthī Qur’ān paṛheṅge magar Qur’ān un ke ḥalq se nīche nahīṅ utregā. Yeh log Dīne Islām se is ṭarḥ ḳhārij ho jā’eṅge jis ṭarḥ tīr shikār se ḳhārij ho jātā hai” bhī ṣarāhan un ke kufr par dalālat kartā hai.

Zail meṅ Ḳhawārij ke kufr ke qā’il chand A’imma’e kirām ke fatāwtá mulāḥaẓah kareṅ:

(1) Imām Buḳhārī

Tamām masālik-o maẕāhib ke muttafiqah Imāmun fī al-Ḥadīth Imām Muḥammad bin Ismā‘īl Buḳhārī raḥmatu Allāhi ‘alayh (mutawaffá 256 Hijrī) ne **al-Ṣaḥīḥ** meṅ bā-qā‘idah tarjamtul-bāb qā’im kar ke Ḳhawārij kā kufr s̱ābit kiyā hai. Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī is maqām par farmāte haiṅ:

جملة من العلماء الذين قالوا بتكفير الخوارج كالبخاري حيث قرنهم بالمرتدين والملحدين وأفرد عنهم المتأولين بترجمة قال فيها: باب من ترك قِتال الخوارج للتألف ولئلاينفرَ الناسُ عنه.[1]

“Woh Tamām ‘Ulamā’ jinhoṅ ne Ḳhawārij ko kāfir qarār diyā hai jis ṭarḥ Imām Buḳhārī keh unhoṅ ne Murtaddīn aur Mulḥidīn ke zumre meṅ shumār kiyā hai aur tāwīl karne wāloṅ ko ek tarjamatul-bāb ke zarī‘e alag bayān kiyā hai, jis kā ‘unwān rakhā hai: “Jis ne Ḳhawārij ke sāth jaṅg ko sāth milāne kī ummīd par yā is liye tark kar diyā tā-keh log us se dur nah ho jā’e.”

(1) Ibn Ḥajar ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 12: 313

Is wāẕeh tafrīq se Imām Buḳhārī raḥmatu Allāhi 'alayh ne yeh s̱ābit kiyā hai keh Ḳhawārij bilā shub·hah Murtaddīn kī tarḥ kāfir haiṅ aur muta'awwilīn (ya'nī tāwīl karne wāloṅ) kā ḥukm un se muḳhtalif haiṅ.

(2) Imām Ibn Jarī al-Ṭabarī

Jalīlul-qadr mufassirīne Qur'ān aur mu'arriḳh Imām Ibn Jarīr Ṭabarī (mutawaffá 310 Hijrī) Ḳhawārij ke bāre meṅ bayān karte haiṅ:

إنه لا يجوز قتال الخوارج وقتلهم إلا بعد إقامة الحجة عليهم، بدعائهم إلى الرجوع إلى الحق، والإعذار إليهم، وإلى ذلک أشار البخاري في الترجمة بالآية المذكورة فيها، واستدل به لمن قال بتكفير الخوارج، وهو مقتضى صنيع البخاري، حيث قرنهم بالملحدين، وأفرد عنهم المتأوّلين بترجمة.[1]

"Ḳhawārij ke sāth jaṅg aur un kā qatl us waqt jā'iz nahīṅ jab tak unheṅ ḥaq kī ṭarḥ rujū' karne kī da'wat de kar aur 'uẕr pesh karne kā mauqa farāham kar ke un par ḥujjat qā'im nah kar dī jā'e. Imām Buḳhārī ne tarjamatul-bāb meṅ isī ṭaraf ishārah kiyā hai, aur is ke ẕarī'e us shaḳhṣ ke liye istidlāl muhayyā kiyā hai jis ne Ḳhawārij kī takfīr kā qaul apnāyā hai. Aur yeh Imām Buḳhārī ke is qaul ko iḳhtiyār kā taqāẕā bhī hai kyūṅ-keh Āp ne un (Ḳhawārij) ko Murtaddīn-o Mulḥidīn ke sāth milāyā hai aur tāwīl karne wāloṅ ko un se alag rakhā hai."

(1) Ibn Ḥajar 'Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 12: 299

Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar‘Asqalānī Imām Ṭabari kā mauqif mazīd wāẕeḥ karte huwe bayān karte haiṅ:

وممن جنح إلى بعض هذا البحث: الطبري في تهذيبه، فقال بعد أن سرد أحاديث الباب: فيه الردّ على قول من قال: لا يخرج أحد من الإسلام من أهل القبلة بعد استحقاقه حكمه، إلّا بقصد الخروج منه عالماً، فإنه مبطل لقوله في الحديث: ”يقولون الحق، ويقرؤون القرآن، ويمرقون من الإسلام، ولا يتعلقون منه بشيء.“[1]

“Aur Imām Ṭabarī ne “**Tahdhīb al-āthār**” meṅ is bāb kī Aḥādīs̱ bayān karne ke ba‘d is qaul kā rad kiyā hai keh Ahle Qiblah meṅ se ko’ī bhī shaḳhṣ Islām qubūl karne ke ba‘d Islām se ḳhārij nahīṅ hotā siwā’e us ke keh woh dānishtah ṭaur par Islām se Ḳhurūj kā irādah kare. Kyūṅ-keh yeh to Ḥuẕūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke ie is irshāde girāmī ko bāṭil qarār denā hai. Ḥadīs̱e Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam meṅ hai: “Woh ḥaq kaheṅge aur Qur’ān Majīd kī tilāwat kareṅge magar Islām se nikal jā’eṅge aur woh Islām ke sāth kuçh bhī ta‘alluq nah rakhte hoṅge.”

(3) Imām Muḥammad bin Muḥammad al-Ġhazzālī

Ḥujjaṫ al-Islām Imām Abū Ḥāmid Muḥammad bin Muḥammad al-Ġhazzālī (mutawaffá 505 Hijrī) aur Imām Rāfi‘ī bhī

(1) Ibn Ḥajar ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 12: 300

Ḳhawārij ker ek guroh ke kufr ke qā’il haiṅ, jaisā keh Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī ne bayān kiyā hai:

وقال الغزالی فی الوسیط: تبعا لغیرہ فی حکم الخوارج وجھان أحدھما: أنه کحکم أھل الردۃ، والثانی: أنه کحکم أھل البغی، ورجح الرافعی الأول.[1]

“Aur Imām Ġhazzāli ne “**al-Wasīṭ**” meṅ Ḥaẓrat Abū D̲h̲arr Ġhifārī raḍiya Allāhu ‘anhu kī ittebā‘ meṅ Ḳhawārij ke ḥukm ke bāre meṅ do ṣūrateṅ bayān kī haiṅ. Un meṅ se ek yeh hai keh un kā ḥukm Murtaddīn ke ḥukm kī ṭarḥ hai; aur dūsrī yeh keh un kā ḥukm Bāġhiyoṅ ke ḥukm kī ṭarḥ hai aur Rāfi‘ī ne păhlī ṣūrat ko tarjīḥ dī hai.”

(4) Qāḍī Abū Bakr bin al-‘Arabī al-Mālikī

Qāḍī Abū Bakr Muḥammad bin ‘Abd Allāh bin al-‘Arabī al-Andalusī al-Mālikī (mutawaffá 543 Hijrī) kā shumār Andalus ke nām-war A’immah meṅ hotā hai. Unhoṅ ne Imām Ġhazzālī jaise Ajall ‘Ulamā’ meṅ ‘ilm ḥāṣil kiyā. Qāḍī Abū Bakr bin al-‘Arabī ne **‘Āriḍatu al-aḥwad̲h̲ī** ke nām se **Jāmi‘u al-Tirmid̲h̲ī** kī sharḥ likhī hai. Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī bayān karte haiṅ keh Āp bhī Ḳhawārij kī takfīr ke qā’il the:

وَبِذَلِکَ صَرَّحَ الْقَاضِی أَبُو بَکْر بْن الْعَرَبِیّ فِی شَرْح التِّرْمِذِیّ فَقَالَ: الصحیح أَنَّھُمْ کُفَّار لِقَوْلِهِ ﷺ: ”یَمْرُقُونَ مِنْ الْإِسْلَام“

(1) Ibn Ḥajar ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 12: 285

وَلِقَوْلِهِ: ’’لَأَقْتُلَنَّهُمْ قَتْلَ عَادٍ‘‘، وَفِي لَفْظٍ ’’قَتْلَ ثَمُودَ‘‘، وَكُلٌّ مِنْهُمَا إِنَّمَا هَلَكَ بِالْكُفْرِ، وَبِقَوْلِهِ: ’’هُمْ شَرُّ الْخَلْقِ‘‘ وَلَا يُوصَفُ بِذَلِكَ إِلَّا الْكُفَّارُ، وَلِقَوْلِهِ: ’’إِنَّهُمْ أَبْغَضُ الْخَلْقِ إِلَى اللهِ تَعَالَى‘‘، وَلِحُكْمِهِمْ عَلَى كُلِّ مَنْ خَالَفَ مُعْتَقَدَهُمْ بِالْكُفْرِ وَالتَّخْلِيدِ فِي النَّارِ فَكَانُوا هُمْ أَحَقَّ بِالِاسْمِ مِنْهُمْ.(1)

“Is ke bāre meṅ Qāḍī Abū Bark bin ‘Arabī ne Tirmi<u>dh</u>ī kī sharḥ meṅ taṣrīḥ kī hai. Āp ne farmāyā: Ṣaḥīḥ yeh hai keh be-shak woh (Ḳhawārij) irshādāte Nabawī kī binā’ par kāfir haiṅ keh Ḥuẓur ‘alayhi al-ṣalāṫu wa-al-salām ne irshād farmāyā: “Woh Dīne Islām se nikal jā’eṅge.” Nīz un ke bāre meṅ Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: “Maiṅ unheṅ ẓarūr biẓ-ẓarūr qatle ‘Ād ki ṭarḥ qatl kar detā.” Aur ek riwāyat meṅ “qatle ‘Ād” kī jagah “qatle <u>Th</u>amūd” ke alfāẓ haiṅ. Aur qaume ‘Ād wa <u>Th</u>amūd donoṅ meṅ se har ek qaum kufr kī waj·h se hī halāk hū’ī. Aur Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke is irshāde girāmī “woh tamām maḳhlūq meṅ bad-tarīn log haiṅ” kī waj·h se bhī Ḳhawārij kāfir haiṅ keh is ṣifat se ṣirf kāfiroṅ ko mauṣūf kiyā jātā hai. Isī ṭarḥ Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā irshāde girāmī hai: “Yaqīnan woh (Ḳhawārij) Allāhu tabāraka wa-Ta‘ālá ke hāṅ mabġhūẓ-tarīn log haiṅ.” Ma<u>z</u>kūrah bālā irshādāte Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke sāth-sāth woh is binā’ par bhī kāfir haiṅ keh unhoṅ ne har us shaḳhṣ par kufr aur dā’imī jahannamī

(1) Ibn Ḥajar ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 12: 299

hone kā ḥukm lagāyā jis ne bhī un ke e‘teqādāt kī muḳhālafat kī. Lehāẕā dūsroṅ kī nisbat woh Ḳhawārij ḳhụd kāfir kā nām (**titale**) diye jāne ke ziyādah mustaḥiq haiṅ.”

(5) Qāḍī ‘Iyāḍ al-Mālikī

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke faẕā’il-o manāqib ke bayān par mushtamil apnī nau‘īyat kī munfarid aur maqbūl-o s̲iqah kitāb **al-Shifā bi-ta‘rīfi ḥuqūqi al-Muṣṭafá ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam** ke muṣannif Qāḍī ‘Iyāḍ al-Yaḥṣubī al-Mālikī (mutawaffá 544 Hijrī) kā shumār bhī un A’imma’e kirām meṅ hotā hai jo Ḳhawārij kī takfīr ke qā’il the. Āp **Ṣaḥīḥ Muslim** kī sharḥ **Ikmālu al-mu‘limi bi-fawā’idi Muslim** meṅ Ḥaẕrat Abū Sa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī riwāyat ke ẕimn meṅ مِنْ aur فِي ke alfāẓ par băḥs̲ karte huwe Ḳhawārij ko kāfir qarār dete haiṅ:

قال بعض شيوخنا: قال أبو سعيد الخدرى رضي الله عنه: سمعت رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم يقول: ”يخرج فى هذه الأمة. ولم يقل منها. قوم تحقِرون صلاتكم مع صلاتهم.“ قال الإمام (المازرى ونقله النووى أيضا) هذا من أدل الشواهد على سعة فقه الصحابة رضي الله عنهم وتحريرهم الألفاظ وفرقهم بين مدلولاتها الخفية، لأن لفظة من تقتضى كونهم من الأمة لا كفارا بخلاف فى، وفى تنبيه الخدرى على التفريق بين ”فى“ و ”من“ إشارة حسنة إلى القول بتكفير الخوارج لأنه أفهم بأنه لما لم يقل منها، دل على أنهم ليسوا من أمة محمد (صلى الله عليه وآله وسلم) وإن كان قد روى أبو ذر بعد هذا فقال: قال

(صلى الله عليه وآله وسلم): ”إن من بعدى من أمتى، أو سيكون من بعدى من أمتى“.

وفي رواية علي رضي الله عنه: ”يخرج من أمتي.“[(1)]

“Hamāre ba‘ẕ mashā’iḳh ne farmāyā hai: “Ḥaẕrat Abū Sa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu ki riwāyat keh unhoṅ ne Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ko irshād farmāte huwe sunā: “Is Ummat meṅ - aur yeh nahīṅ farmayā keh is Ummat se - ek qaum ẓāhir hogī keh tum apnī Namāzoṅ ko un kī Namāznoṅ ke muqābale meṅ ḥaqīr samjhoge.” Imām (Māzirī) ne kahā (jise Imām Nawawī ne bhī naql kiyā hai): Yeh Ḥadīs̱ Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum kī fiqhī wus‘atoṅ, alfāẓ ke chunā’o aur alfāẓ ke madlūlāte ḳhafīyah ke dar-miyān farq-o imtiyāz karne kī ṣalāḥīyatoṅ par dalālat karne wāle shawāhid meṅ se a‘lá-tarīn dalīl hai. Kyūṅ-keh مِنْ kā lafẓ un Ḳhawārij ke is Ummat meṅ se hone kā taqāẓā kartā hai, un ke kāfir hone kā nahīṅ; ba-ḳhilāf فِي ke (keh kalimah فِي meṅ Ḳhawārij ke is Ummat kā ḥiṣṣah hone kā taqāẓā maujūd nahīṅ). Ḥaẕrat Abū Sa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu ke فِي aur مِنْ ke dar-miyān farq par tanbīh karne meṅ Ḳhawārij ko kāfir qarār dene ke qaul kī ṭaraf achçhā ishārah hai keh Āp ne yeh bāt samjhā dī keh Ḥuẕūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne “مِنْهَا” nahīṅ farmāyā. Yeh nuktah is par dalālat kartā hai keh Ḳhawārij Ummate Muḥammadīyah meṅ shāmil nahīṅrahe the (bal-keh Ummate Muḥammadīyah se bil-kul ḳhārij ho ga’e the). Agar-cheh is ke ba‘d Ḥaẕrat Abū D̲harr raḍiya Allāhu ‘anhu ne riwāyāt karte huwe kahā keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

(1) Qāḍī ‘Iyāḍ fī Ikmāl al-mu‘lim bi-fawā’id Muslim, 3: 612

“Be-shak mere ba‘d merī Ummat se yā ‘an-qarīb mere ba‘d mere Ummat se (ek qaum niklegī)” aur riwāyate ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke alfāẓ haiṅ keh merī Ummat se (ek qaum) niklegī.”

So donoṅ riwāyatoṅ meṅ Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī ne taṭbīq kī hai. Āp farmāte haiṅ:

ويجمع بينه وبين حديث أبى سعيد بأن المراد بالأمة فى حديث أبى سعيد أمة الإجابة، وفى رواية غيره أمة الدعوة.[1]

“Is riwāyat aur Ḥaẓrat Abū Sa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu kī riwāyat ko is ṭarḥ jam‘a kiyā jā’egā keh Ḥaẓrat Abū Sa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī Ḥadīs̱ meṅ Ummat se murād Ummate ijābat aur Ḥaẓrat Abū D̲h̲arr Ġhifārī raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī Ḥadīs̱ meṅ Ummat se murād Ummate da‘wat hai.”

Yād rahe keh Ummate ijābat se murād Ummate Muslimah hai jab-keh Ummate Da‘wat kā iṭlāq jamī‘ ālame insānīyat par hota haijis kī ṭaraf Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam da‘wat le kar mab‘ūs̱ huwe ḳhwāh unhoṅ ne Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā kilmah paṛhā yā nah paṛhā. Isī nuktaha kī taṣrīḥ Ḥāfīẓ ‘Asqalānī se păhle Imām Nawawī bhī kar chuke haiṅ. Āp farmāte haiṅ:

فيه إشارة من أبى سعيد إلى تكفير الخوارج وأنهم من غير هذه الأمة، وفى حديث الخوارج من أخباره عليه السلام عن الغيوب ما يعظم

(1) Ibn Ḥajar ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 12: 289

موقعه، منها: إشارته (ﷺ) إلى ما يكون بعده من إختلاف الأمة في تكفيرهم.[1]

“Is Ḥadīs̱ meṅ Ḥaẕrat Abū Sa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu kī ṭaraf se Ḳhawārij ki takfīr kī ṭaraf ishārah hai auryeh keh Ḳhawārij is Ummate Muslimah meṅ shāmil nahīṅ haiṅ. Nīz Ḳhawārij ke bāre meṅ wārid Ḥadīs̱ meṅ Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā ġhaib kī ḳhabreṅ denā bhī maujūd hai. Aur un ġhaib kī ḳhabroṅ meṅ se ek yeh bhī hai keh ba‘d meṅ Ḳhawārij ko kāfirqarār dene meṅ bhī Ummat meṅ iḳhtelāf hogā.”

(6) Imām Abū al-‘Abbās al-Qurṭubī

Imām Ḍiyā’ al-Dīn Abū al-‘Abbās Aḥmad bin ‘Umar bin Ibrāhīm al-Anṣārī al-Qurṭubī al-Mālikiī (mutawaffá 656 Hijrī) kā shumār Qurṭubah ke ma‘ruf A’immah meṅ hota hai. Āp ne kas̱īr kutub taṣnīf kīṅ, jin meṅ **Ṣahīḥ Muslim** kī sharḥ **al-Mufhimu limā ashkala min talḳhīṣi kitābi Muslim** ke nām se tālīf kī hai. Isī sharḥ meṅ Āp Ḳhawārij ke kufr ke bāre meṅ farmāte haiṅ:

قول القائل في قسمة النبي ﷺ: ”هذه قسمة ما أريد بها وجه الله، أو: ما عدل فيها“، قول جاهل بحال النبي ﷺ، غليظ الطبع، حريص، منافق. وكان حقه أن يُقتل؛ لأنه آذى رسول الله ﷺ، وقد قال الله تعالى: ﴿وَالَّذِيْنَ يُؤْذُوْنَ رَسُوْلَ اللّٰهِ لَهُمْ عَذَابٌ اَلِيْمٌ﴾[2]،

(1) Ibn Ḥajar ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 12: 289

(2) al-Tawbah, 9: 61

فالعذاب فی الدنیا ھو: القتل، لکن لم یقتله النبی ﷺ للمعنی الذی قاله، وھو من حدیث جابر: ”لا یتحدّث الناس: أن محمدًا یقتل أصحابه“، ولھذه العلة امتنع النبی ﷺ من قتل المنافقین، مع علمه بأعیان کثیر منھم، وبنفاقھم. وقد أُمِنت تلک العلة بعد رسول الله ﷺ، فلا نفاق بعده، وإنما ھو الزندقة، وھذا ھو الحق والصواب.[1]

“Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke māle ġhanīmat taqsīm farmāne ke bāre e‘terāẓ karne wāle ka yeh qaul keh “yeh taqsīm aisī hai jis se Allāh kī riẓā kā irādanh nahīṅ kiyā gayā,” yā yeh keh “Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne is meṅ ‘adl nahīṅ kiyā” Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī shāne aqdas meṅ nā-wāqif aur aur be-ḳhabar gustāḳh shaḳhṣ kā qaul hai jo ġhalīẓul-ṭab‘a, lālchī aur munāfiq thā. Woh mustaḥiq thā keh use qatl kar diyā jātā kyūṅ-keh us ne Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ko aẕīyat pahŏṅchā’ī thī. Allāhu Rabbu al-‘izzat kā irshād hai: ﴾Aur jo log Rasūl Allāh (ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam) ko (panī bad-‘aqīdagī, bad-gumānī aur bad-zabānī ke ẕarī’e) aẕīyat pahŏṅchāte haiṅ un ke liye dard-nāk ‘aẕāb hai﴿. Pas un ke liye dunyā meṅ ‘aẕāb to un kā qatl hai lekin Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ek ḳhāṣ waj·h se use qatl karne kā ḥukm nahīṅ farmayā jo Ḥaẓrat Jābir raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī Ḥadīs̱ meṅ maujūd hai:

(1) Qurṭubī fī al-Mufhim, 3: 107

“Tā-keh log bāteṅ nah karte phireṅ keh Muḥammad ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam apne sāthiyoṅ ko qatl kar dete haiṅ.” Aur isī sabab se Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam munāfiqīn ko qatl karne se bhī ruke rahe (kyūṅ-keh yeh Islām kā awā’il daur thā), ḥāl-āṅ-keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam un kī shakhṣīyāt aur un ke nifāq ko ḳhūb jānte the aur yeh ‘illat Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke ba‘d is liye ḳhatm ho ga’ī keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke ba‘d nifāq nahīṅ rahā (jo munāfiq rahe woh kāfir kăhlā’e); albtahha yeh be-Dīnī hai aur gum-rahī hai. yehī mauqif durust hai.”

Qur’ān Ḥakīm kī ṣarīḥ naṣ ke ba-mūjib Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ko aẕīyat denā kāfirnah ‘amal hai. A’imma’e kirām kā ek ṭabaqah isī binā’ par Ḳhawārij ke kāfir hone kā qā’il hai. Mundarija’e bālā iqtebās meṅ Imām Abū al-‘Abbās al-Qurṭubī ne bhī apnā istidlāl isī asās par qā’im kiyā hai.

Imām Abū al-‘Abbās al-Qurṭubī Ḳhawārij ke kufr ko mazīd wāẓeḥ karte huwe farmāte haiṅ:

قوله ﷺ: ”لئن أدركتهم لأقتلنهم قتل عاد“، وفي الأخرى: ”قتل ثمود“، ومعنى هذا: لئن أدركهم ليقتلنهم قتلاً عامًا؛ بحيث لا يبقى منهم أحدًا في وقت واحد، لا يؤخر قتل بعضهم عن بعض، ولا يقيل أحدًا منهم، كما فعل الله بعاد، حيث أهلكهم بالريح العقيم، وبثمود حيث أهلكهم بالصيحة. قلت: ومقصود هذا التمثيل: أن هذه الطائفة خرجت من دين الإسلام، ولم يتعلّق بها

منه شيء، كما خرج هذا السهم من هذه المرمية، الذى لشدّة النزع، وسرعة السهم، سبق خروجُه خروج الدم، بحيث لا يتعلق به شيء ظاهر، كما قال: سبق الفرث والدم. وبظاهر هذا التشبيه تمسّک من حكم بتكفيرهم من أئمتنا، وقد توقف فى تكفيرهم كثير من العلماء لقوله ﷺ: ”فيتمارى فى الفوق“، وهذا يقضى بأنه يشک فى أمرهم فيتوقف فيهم، وكأن القول الأول أى بالتكفير، أظهر من الحديث.[1]

“Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā irshāde girāmī hai: “Agar maiṅ unheṅ pā lūṅ to ẕarūr biẕ-ẕarūr qaume ‘Ād kī ṭarḥ qatl kar ke un kā kullī ḳhātimah kar dūṅ.” Aur dūsrī riwāyat meṅ “qaume Thamūd kī ṭarḥ qatl” karne ke alfāẓ haiṅ. Is kā ma‘ná yeh hai keh agar Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam unheṅ pā lete to har ṣūrat un kā qatle ‘ām farmāte keh ek waqt meṅ un meṅ se kisī ko zindah nah çhoṛte. Un meṅ se kisī ke qatl ko mu’aḳhḳhar farmāte nah un meṅ se kisī ko mŏhlat dete jaisā keh Allāhu Rabbu al-‘izzat ne qaume ‘Ād ke sāth kiyā keh unheṅ shadīd hawā ke zarī‘e halāk kar diyā aur qaume Thamūd ko saḳht āwāz ke zarī‘e tabāh-o barbār kar diyā. Maiṅ kăhtā hūṅ: Is tamsīl ke bayān se maqṣūd yeh hai keh gurohe Ḳhawārij Dīne Islām se ḳhārij ho gayā aur us ke sāth Dīne Islām meṅ se kisī chīz kā bhī ko’ī ta‘alluq bāqīnah rahā jis ṭarḥ tīr apne shikār se nikal gayā. Is ke nikalne kī shiddat

(1) Qurṭubī fī al-Mufhim, 3: 110

aur sur‘at aisī thī keh us kā Ḳhurūj (bāhar nikalnā) ḳhūn ke nikalne par is ṭarḥ sabaqat le gayā keh us tīr par ko’ī chīz ẓāhiran lagī nah rahī, jaisā keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā: “Woh tīr gobar aur ḳhūn par sabaqat le gayā.” Aur hamāre A’imma’e kirām meṅ se jis ne Ḳhawārij par kufr kā ḥukm lagāyā hai us ne is tashbīh ke ẓāhir se dalīl pakṛī hai. Aur bŏhat se ‘Ulamā’ ne Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke is irshāde girāmī - فيتمارى في الفوق - kī waj·h se unheṅ kāfir qarār dene meṅ tawaqquf iḳhtiyār kiyā hai keh yeh un ke bāre meṅ shak kā taqāẓā kartā hai, is liye un kī takfīr ke bāre meṅ tawaqquf iḳhtiyār kiyā jā’egā. Magar Ḥadīs̠ kī rū se păhlā qaul - ya‘nī un ke kāfir hone kā qaul - sab se ẓāhir aur wāẓeḥ hai.”

Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī Imām Abū al-‘Abbās al-Qurṭubī ke ḥawāle se farmāte haiṅ:

يؤيّد القول بتكفيرهم التمثيل المذكور في حديث أبي سعيد، فإن ظاهر مقصوده أنهم خرجوا من الإسلام، ولم يتعلقوا منه بشيء، كما خرج السهم من الرمية لسرعته وقوة راميه، بحيث لم يتعلق من الرمية بشيء.[1]

“Ḥaẓrat Abū Sa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu semarwī Ḥadīs̠ meṅ maẕkūrah tams̠īl Ḳhawārij kī takfir ke qaul kī tā’īd kartī hai kyūṅ-keh is Ḥadīs̠ meṅ Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā ẓāhirī maqṣūd yehī hai keh woh Islām se ḳhārij ho ga’e aur un kā Islām ke sāth kuçh bhī ta‘alluq bāqi

(1) Ibn Ḥajar ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 12: 300

nah rahā jaisā keh tīr apnī sur‘at aur pheṅkne wāle kī quwwat kī waj·h se shikār se is tezī se pār nikal gayā keh shikār (ke ḳhūn waġhirah) se us par kuçh nah lag sakā.”

(7) ‘Allāmah Ibn Taymīyah

‘Allāmah Ibn Taymīyah (mutawaffá 728 Hijrī) Ḳhawārij ke kufr ke qā’il haiṅ. Āp Ḳhawārij ke ẓuhūr, ‘aqā’id-o naẓarīyat, un ke ẓāhirī tadayyun-o tasharru‘, un ke Ḳhurūjun ‘ani al-Dīn aur un se qitāl ke ḥukm par likhte haiṅ:

والمقصود هنا أن الخوارج ظهروا في الفتنة، وكفروا عثمان وعليا رضي الله عنهما ومن والاهما....وكانوا كما وصفهم النبي ﷺ. يقتلون أهل الإسلام ويدعون أهل الأوثان. وكانوا أعظم الناس صلاةً وصيامًا وقراءةً كما قال النبي ﷺ: يحقرُ أحدُكُم صلاته مع صلاتِهِم، وصيامَهُ مع صِيَامِهِم، وقراءتَهُ مع قراءتِهِم، يقرءون القرآن لا يجاوز حناجرهم؛ يمرقون من الإسلام كما يمرق السهم من الرمية. ومروقهم منه خروجهم باستحلالهم دماء المسلمين وأموالهم. فإنه قد ثبت عنه في الصحيح أنه قال: المُسْلِمُ مَن سَلِمَ المُسْلِمُون مِن لِسَانِهِ وَيَدِهِ.... وهم بسطوا في المسلمين أيديهم وألسنتهم فخرجوا منه (أي من الإسلام).[1]

“Yahāṅ yeh bayān karnā maqṣūd hai keh Ḳhawārij kā ẓuhūr (Musalmānoṅ ko kāfir samajhne aur un ke ḳhūn ko ḥalāl

(1) Ibn Taymīyah fī al-Nubūwāt: 225

jān·ne ke) fitnah se huwa. Un Ḳhārijiyoṅ ne Ḥaẕrat 'Uthmān raḍiya Allāhu 'anhu, Ḥaẕrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu uar un ke aḥbāb par kufr kā fatwá lagāyā. ..... Un meṅ woh auṣāf minn-o 'an pā'e jāte the jo Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne un ke bāre meṅ bayān farmā'e the. Woh Musalmānoṅ se jaṅg karte aur but-parastoṅ ko çhoṛ dete. (Ba-ẓāhir) woh tamām logoṅ se baṛh kar Namāzī, Roze-dār aur (ḳhụsh-ilḥānī se) tilawāte Qur'ān karne wāle the. Jaisā keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne (un ke bāre meṅ mazīd) farmāyā: Tum (Ṣaḥabah) meṅ se har ko'ī apnī Namāz ko un kī Namāz ke muqābale meṅ, apne Roze ko un ke Roze ke muqābale meṅ aur apnī tilāwat ko un kī tilāwat ke muqābale meṅ ḥaqīr jānegā. Woh (rawānī se) Qur'ān paṛheṅge lekin Qur'ān un ke ḥalq se nīche nahīṅ utregā. Woh Islām se is ṭarḥ nikal jā'eṅge jaise tīr shikār se nikal jātā hai. Woh Musalmānoṅ ke ḳhūn/jān-o māl ko ḥalāl qarār dene se hī Dīn se bāhar nikal ga'e. Aḥādīs̱e ṣaḥīḥah se s̱ābit hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā: "Musalmān woh hai jis kī zabān aur hāth se dūsre Musalmān maḥfūẓ hoṅ." ...... Aur unhoṅ ne chūṅ-keh Musalmānoṅ par (musallaḥ Baġhāwat kī ṣūrat meṅ) dast-darāzī kī aur (un kī takfīr kī ṣūrat meṅ) zabān-dirāzī kī; is waj·h se woh Dīne Islām se ḳhārij ho ga'e."

(8) Imām Taqī al-Dīn al-Subkī

Imām Taqī al-Dīn Abū al-Ḥasan 'Alī bin 'Abd al-Kāfī al-Subkī (mutawaffá 756 Hijrī) kā shumār Ajall A'imma-o Muḥaqqiqīn meṅ hota hai. Unhoṅ ne Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá

Ālihī wa-sallam kī ziyārat ke bayān par mushtamil Aḥādīs̱-o ās̱ār kā ma‘rūf majmū‘ah **Shifā’u al-saqāmi fī ziyārati Ḳhayri al-Anāmi ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam** ke nām se tartīb diyā. Āp ne apne fatāwá meṅ Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ko kāfir qarār dene kī bunyād par apnā istidlāl qā’im karte huwe Ḳhawārij ko kāfir qarār diyā hai, Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī farmāte haiṅ:

وَمِمَّنْ جَنَحَ إِلَى ذَلِكَ مِنْ أَئِمَّةِ الْمُتَأَخِّرِينَ الشَّيْخ تَقِيّ الدِّين السُّبْكِيّ فَقَالَ فِي فَتَاوِيه: اِحْتَجَّ مَنْ كَفَّرَ الْخَوَارِج وَغُلَاة الرَّوَافِض بِتَكْفِيرِهِمْ أَعْلَام الصَّحَابَة لِتَضَمُّنِهِ تَكْذِيب النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي شَهَادَته لَهُمْ بِالْجَنَّةِ، قَالَ: وَهُوَ عِنْدِي اِحْتِجَاج صَحِيح.[1]

“Aur woh A’imma’e muta’aḳhḳhirīn jinhoṅ ne Ḳhawārij ke kāfir hone kā qaul iḳhtiyār kiyā un meṅ Imām Subkī raḥmatu Allāhi ‘alayh bhī haiṅ. Pas Āp ne fatāwá meṅ farmāyā: “Jin logoṅ ne Ḳhawārij aur ġhālī rawāfiẓ ko kāfir qarār diyā unhoṅ ne un ke kufr ke liye is bāt ko dalīl aur ḥujjat banāyā keh un logoṅ ne baṛe baṛe jalīlul-qadr Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ko kāfir qarār diyā. Un Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ko kāfir qarār denā Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī takẕīb ke mutarādif hai kyūṅ-keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne un Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ke liye jnnat kī bashārat dī thī. Imām Taqī al-Dīn al-Subkī ne farmāyā: Mere

(1) Ibn Ḥajar ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 12: 299, 300

nazdīk (Ḳhawārij ke kāfir hone par) yeh dalīl pakaṛnā bil-kul ṣaḥīḥ aur durust hai.”

Yahāṅ yeh nuktah wāẕeḥ kar denā ẕarūrī hai keh “Ḳhārijī (s̱abit) hone ke liye aṣlan Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum kī takfīr ẕarūrī nahīṅ.” Takfīre Ṣaḥābah ko Ḳhawārij ke ṣirf us păhle guroh ne iḳhtiyār kiyā thā jinhoṅ ne Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke zamāne meṅ Ḳhurūj kiyā. Us kī taṣrīḥ Ibn ‘Ābidīn Shāmī ne yūṅ kī hai:

ويكفرون أصحاب نبينا ﷺ ، علمت أن هذا غير شرط في مسمى الخوارج، بل هو بيان لمن خرجوا على سيدنا علي رضی الله عنه، وإلا فيكفي فيهم اعتقادهم كفر من خرجوا عليه.(1)

“Aur yeh (Ḳhawārij al-) hamāre Nabīye Mukarram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum kī takfīr karte haiṅ. Aur mere ‘ilm ke muṭābiq Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum kī takfīr Ḳhārijī hone ke liye sharṭ nahīṅ bal-keh yeh un logoṅ kā bayān hai jinhoṅ ne Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke ḳhilāf Baġhāwat kī thī, wagarnah un ke ke bāre meṅ un kā yeh ‘aqīdah hī kāfīhai keh jis ke ḳhilāf Baġhāwat kareṅ use kāfir jāneṅ.”

Is kā maṭlab yeh hai keh zamānoṅ ke Ḳhawārij takfīre Ṣaḥābah nah bhī kareṅ to ‘āmmatul-Muslimīn ko kāfir qarār dene aur dīgar ‘alāmāt kī waj·h se Ḳhawārij kăhlāte haiṅ.

(1) Ibn ‘Ābidīn Shāmī fī Radd al-muḥtār, bābu al-buġhāt, 4: 262

(9) Imām Shāṭibī al-Mālikī

Imām Shāṭibī al-Mālikī (mutawaffá 790 Hijrī) Ḳhawārij ke bāre meṅ apnā mauqif yūṅ wāẓeḥ karte haiṅ:

ألاترى أن الخوارج كيف خرجوا عن الدين كما يخرج السهم من الصيد المرمى؟ لأن رسول الله ﷺ وصفهم بأنهم يقرأون القرآن لا يجاوز تراقيهم، أنهم لا يتفقهون به حتى يصل إلى قلوبهم. . . . فإنه إذا عرف الرجل فيما نزلت الآية، أو السورة عرف مخرجها وتأويلها وما قصد بها، . . . وإذا جهل فيما أنزلت احتمل النظر فيها أوجها. . . . وليس عندهم من الرسوخ في العلم، ما يهديهم إلى الصواب أو يقف بهم دون اقتحام حمى المشكلات. فلم يكن بد من الأخذ ببادى الرأي أو التأويل بالتخرص الذي لا يغني من الحق شيئا إذ لا دليل عليه من الشريعة فضلوا وأضلوا.

ومما يوضح ذلک ما خرجه ابن وهب عن بكير أنه سأل نافعا: كيف رأى ابن عمر في الحرورية؟ قال: يراهم شرار خلق الله، إنهم انطلقوا إلى آيات أنزلت في الكفار فجعلوها على المؤمنين. فسر سعيد بن جبير من ذالک، فقال: مما يتبع الحرورية من المتشابه قول الله تعالى: ﴿وَمَنْ لَّمْ يَحْكُمْ بِمَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ فَاُولٰٓئِکَ هُمُ

الْكٰفِرُوْنَ﴾.[(1)] ويقرنون معها: ﴿ثُمَّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُوْنَ﴾.[(2)] رأوا الإمام يحكم بغير الحق. قالوا: قد كفر ومن كفر عدل بربه فقد أشرك فهذه الأمة مشركون، فيخرجون، فيقتلون، ما رأيت لأنهم يتأولون هذه الآية. فهذا معنى الرأي الذي نبه عليه ابن عباس وهو الناشئ عن الجهل بالمعنى الذي نزل فيه القرآن. وقال نافع: إن ابن عمر كان إذا سئل عن الحرورية، قال: يكفرون المسلمين ويستحلون دماءهم وأموالهم.[(3)]

“Kyā Āp nahīṅ dekhte keh Ḳhawārij Dīn se kaise ḳhārij ho ga’e jaise tīr apne shikar se bāhar nikal jātā hai kyūṅ-keh Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ḳhụd un kā waṣf bayān farmāyā keh woh Qur’ān kī tilāwat karte haiṅ magar woh Qur’ān un ke ḥalq se nīche nahīṅ utartā. Woh is Qur’ān kī tilāwat ke ẕarī‘e Dīn meṅ tafaqquh aur samajh būjh ḥāṣil nahīṅ karte tā-keh Qur’ān un ke dil-o dimāġh tak pahŏṅch jā’e. ...... Jab insān (Qur’ānī ‘ilm aur tafaqquh ke ẕarī‘e) Āyat aur sūrat kā shāne nuzūl jān letā hai to use is kā maḳhraj, tāwīl aur maqṣūd bhī ma‘lūm ho jātā hai. ..... Magar jab woh shaḳhṣ Āyāt ke shāne nuzūl se hī nā-wāqif ho to is Āyat yā Sūraṫ meṅ ġhaur-o fikr karnā us ke liye ka’ī taujīhāt kā imkān paidā kar detā hai. ..... Woh log (Ḳhawārij) ‘ilm meṅ itne rāsiḳh nahīṅ hote keh ‘ilmī rusūḳh

(1) al-Ma’idah, 5: 44

(2) al-An‘ām, 6: 1

(3) Shāṭibī, al-I‘tiṣām, 4: 182_184

unheṅ durust samt meṅ le jā'e yā unheṅ mushkilāt meṅ phaṅsne se bachā le. Pas phir un ke pās bādiyur-rā'e yā man-ghaṛat tāwīl ke siwa chārah nahīṅ hotā jo ḥaq se kisī bāt kā use fā'edah nahīṅ detī kyūṅ-keh is par sharī'at meṅ se ko'ī dalīl nahīṅ hotī. Pas woh ḳhụd bhī gum-rāh hote haiṅ aur dūsroṅ ko bhī gum-rāh karte haiṅ.

"Aur mas'alah kī waẓāḥat woh Ḥadīs̠ kartī hai jis ko Ibn Wahb ne Bukayr se riwāyat kiyā hai keh unhoṅ ne Ḥaẓrat Nāfi' se pūçhā keh Ḥaẓrat 'Abd Allāh bin 'Umar raḍiya Allāhu 'anhumā kī Ḥarūrīyah (Ḳhawārij) ke bāre meṅ kyā rā'e thī? Unhoṅ ne farmāyā: Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne unheṅ bad-tarīn maḳhlūq gardānte the kyūṅ-keh unhoṅ ne un Āyāt ko jo kuffār ke bāre meṅ nāzil hū'ī thīṅ, Mominīn par chaspāṅ kar diyā. Ḥaẓrat Sa'īd bin Jubayr ne is kī waẓāḥat kī aur farmāyā: Aur un mutashābihāt Āyāt meṅ se jin kī pairawī (kā da'wá) Ḥarūrīyah (Ḳhawārij) karte haiṅ, ek Āyat yeh bhī hai: ﴿Aur jo shaḳhṣ Allāh ke nāzil-kardah ḥukm ke muṭābiq faiṣalah (wa ḥukūmat) nah kare so wohī log kāfir haiṅ.﴾. Aur is ke sāth yeh Āyat bhī milāte haiṅ: ﴿Phir woh kāfir log (ma'būdāne bāṭilah ko) apne Rab ke bar-ā-bar ṭhărāte haiṅ﴾. Unhoṅ ne Ḥākime waqt ko dekhā keh woh ḥaq ke muṭābiq ḥukūmat nahīṅ kar rahā hai to unhoṅ ne kahā: Us ne kufr kiyā hai aur jis ne kufr kā irtekāb kiyā us ne apne Rab se muṅh moṛ liyā aur shirk kiyā. Pas (un ke nazdīk un ke siwā) pūrī Ummat mushrik qarār pā'ī. Phir woh musallaḥ Baġhāwat aur Ḳhurūj kā rāstah iḳhtiyār karte haiṅ aur sārī Ummat ko qatl karte phirte haiṅ kyūṅ-keh woh is Āyat kī man-mānī tāwīl karte haiṅ. Pas yeh is rā'e kā ma'ná hai jis par Ḥaẓrat Ibn 'Abbās ne mutanabbih kiyā thā aur yeh Qur'ān

ke un ma‘ānī se nā-wāqifīyat kī binā par hai jin ke liye Qur’ān nāzil huwā. Ḥaẕrat Nāfi‘ kăhte haiṅ keh Ḥaẕrat ‘Abd Allāh bin ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhumā se jab Ḥarūrīyah (Ḳhawārij) ke bāre meṅ pūçhā jātā to farmāte: Yeh Musalmānoṅ ko kāfir gardānte haiṅ aur un ke ḳhūn aur amwāl ko ḥalāl qarār dete haiṅ.”

(10) Imām Ibn al-Bazzāz al-Kardarī al-Ḥanafī

Nawīṅ Ṣadī hijrī ke ma‘rūf Ḥanafī Imām Ḥāfiẓ al-Dīn al-Bazzāz al-Kardarī (mutawaffá 827 Hijrī) Ḳhawārij ke kufr par darje zail fatāwá dete haiṅ:

يجب إكفار الخوارج في إكفارهم جميع الأمة سواهم.[1]

“Ḳhārijiyoṅ ko kāfir kăhnā wājib hai is liye keh woh apne siwā tamām Ummate Muslimah ko kāfir kăhte haiṅ.”

(11) Imām Badr al-Dīn al-‘Aynī al-Ḥanafī

Ḳhawārij ke bāre meṅ Ibn Buḳhārī kī riwāyat-kardah Ḥadīs̱ kī sharḥ meṅ Ḳhawārij ke kufr kā istidlāl karte huwe Imām Badr al-Dīn ‘Aynī (mutawaffá 855 Hijrī) **‘Umdaṫu al-Qārī** meṅ likhte haiṅ:

(1) Ibn Bazzāz fī al-Fatāwá al-Bazzāzīyah ‘alá hāmish al-Fatāwá al-‘Ālamkīrīyah, 6: 318

قوله صلى الله عليه وآله وسلم: ”يمرقون من الدين“، من المروق وهو الخروج. يقال: مرق من الدين مروقا خرج منه ببدعته وضلالته. وفي رواية سويد بن غفلة عند النسائي والطبري: ”يمرقون من الإسلام.“[1]

“Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā irshāde girāmī يَمْرُقُوْنَ مِنَ الدِّيْنِ، اَلْمَرُوْق se hai aur is se murād اَلْخرُوْج (ya‘nī musallaḥ jidd-o jăhd aur Baġhāwat) hī hai. Luġhat meṅ kahā jātā hai: مَرَقَ مِنَ الدِّيْنِ مَرُوْقًا أَيْ خَرَجَ مِنْهُ بِبِدْعَتِهِ وَضَلَالَتِهِ (Maraqa mina al-Dīn kā ma‘ná hai: Woh apnī Bid‘at-o gum-rāhī kī waj·h se Dīn se ḳhārij ho gayā).”

(12) Imām Aḥmad bin Muḥammad al-Qasṭallānī

Ibn Abū al-‘Abbās Aḥmad bin Muḥammad al-Qasṭallānī raḥmatu Allāhi ‘alayh (mutawaffá 923 Hijrī) Ḳhawārij ke bāre meṅ Imām Buḳhārī raḥmatu Allāhi ‘alayh kī riwāyat-kardah Ḥadīs̱ kī sharḥ meṅ Ḳhawārij kā kufr yūṅ wāẕeḥ karte haiṅ:

”يخرج في هذه الأمة“ المحمدية، ولم يقل ”منها“ فيه ضبط للرواية وتحرير لمواقع الألفاظ وإشعار بأنهم ليسوا من هذه الأمة. فظاهره أنه يرى إكفارهم لكن في مسلم من حديث أبي ذر: ”سيكون بعدي من أمتي قوم“ فيجمع بينه وبين حديث أبي سعيد

(1) ‘Aynī fī ‘Umadat al-qārī, 24: 84, 86

بأن المراد فى حديث أبى سعيد بالأمة أمة الاجابة، وفي غيره أمة الدعوة.[1]

“(Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:) “Is Ummate (Muḥammadīyah) meṅ nikleṅge,” yeh nahīṅ farmāyā: “Is Ummat se nikleṅge.” Is ke iste‘māl meṅ ẕabṭe riwāyat bhī hai aur alfāẓ ko munāsib aur mauzūṅ mawāqe‘ par tăḥrīr karne kī dalīl bhī. Nīz is bāt kā shu‘ūr dilānā bhī maqṣūd hai keh musallaḥ Baġhāwat karne wāle is Ummate Muḥammadīyah ‘alá Ṣāḥibihā al-ṣalāẗu wa-al-ṣalām meṅ se nahīṅ haiṅ. Pas is Ḥadīs̲ kā ẓāhir to yeh hai keh Ḥaẕrat Abū Sa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu un Bāġhī Dăhshat-gardoṅ ko kāfir qarār dene kā ‘aqīdah rakhte haiṅ. Lekin Ṣaḥīḥ Muslim meṅ Ḥaẕrat Abū D̲h̲arr Ġhifārī raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī Ḥadīs̲ meṅ سَيَكُوْنُ بَعْدِيْ مِنْ أُمَّتِيْ قَوْمٌ meṅ فِيْ kī ba-jā’e مِنْ iste‘māl kiyā gayā hai to is Ḥadīs̲ aur Ḥaẕrat Abū Sa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī Ḥadīs̲ meṅ “Ummat” se murād Ummate Ijābat hai jab-keh Ḥaẕrat Abū D̲h̲arr Ġhifārī raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī Ḥadīs̲ meṅ Ummat se murād Ummate da‘wat hai.”

So kalima’e “مِنْ” ke sāth wārid hone wālī riwāyāt kā Ḳhawārij ke ḳhārij az-Islām hone se ko’ī ta‘āruẕ nahīṅ răhtā.

(13) Mullā ‘Alī al-Qārī

Mullā ‘Alī Qārī (mutawaffá 1014 Hijrī) **Mishkāẗu al-maṣābīḥ** kī sharh **Mirqāẗu al-mafātīḥ** meṅ Ḳhawārij e bāre meṅ likhte haiṅ:

(1) Qasṭallānī fī Irshād al-sārī, 10: 85, 86

ويحتمل أن يقال لهم شبه بأهل الحق لغلوهم فى تكفير أهل المعصية، ولكنهم أهل الباطل لمخالفتهم الإجماع.[1]

“Aur is amr kā eḥtemāl hai keh gunah-gāroṅ kī takfīr meṅ ġhulū aur shiddat ke bā‘is̲ (un kī ẓāhirī Dīn-dārī se dhokah khār kar) ko’ī shaḳhṣ unheṅ ahle ḥaq meṅ shumār karne lage. Magar ḥaqīqat yeh hai keh ijmā‘e Ummat ke muḳhālafat ke sabab Ḳhawārij kā shumār ahle bāṭil meṅ hī hota hai.”

(14) Shayḳh ‘Abd al-Ḥaqq Muḥaddith Dihlawī

Imām al-Hind Ḥaẓrat Shayḳh ‘Abd al-Ḥaq Muḥaddith Dihlawī (mutawaffá 1052 Hijrī) **Mishkāṫu al-maṣābīḥ** kī sharḥ **Ashi‘aaṫu al-luma‘āt** meṅ Ḳhawārij ke bāre meṅ likhte haiṅ:

پس بدرستی کہ در کشتن ایشان مزدو ثواب ست، ہر کسے را کہ بکشد ایشان را تا روز قیامت۔ مراد خوارج اندو قصۂ خروج ایشان از طاعت امام و کشتن امیر المؤمنین علی رضی اللہ عنہ ایشان را مشہور ست و مذہب ایشان آنست کہ بندہ بارتکاب کبیرہ بلکہ صغیرہ ہم کافر گردد۔[2]

“Durust mauqif yehī hai keh Qiyāmat tak har daur meṅ (riyāsatī saṭḥ par) Ḳhawārij (ke ḳhilāf kār-rawā’ī kar ke un) ko qatl karne meṅ ajr-o s̲awāb hai. Aḥādīs̲ meṅ is jamā‘at se murād Ḳhawārij haiṅ. Un ke Muslim riyāsat kī ŏthŏriṭī ko chălinj kar ke aru us kī naẓm se nikal jāne aur Amīr al-

(1) Mullā ‘Alī Qārī fi Mirqāṫ al-mafātīḥ Sharḥ Mishkāṫ al-maṣābīḥ, 7: 107
(2) Shayḳh ‘Abd al-Ḥaqq Muḥaddith Dihlawī fī Ashi‘aṫ al-lam‘āt, 3: 254

Mu’minīn Sayyidunā ‘Alī al-Murtaḍá raḍiya Allāhu ‘anhu kā riyāsatī saṭḥ par un se qitāl kar ke unheṅ ḳhatm karne kā wāqe‘ah mash·hūr hai. Un Ḳhawārij kā maẕhab yeh hai keh insān ṣirf gunāhe kabīrah bal-keh gunāhe ṣaġhīrah ke irtekāb se bhī kāfir ho jātā hai.”

(15) Shāh ‘Abd al-‘Azīz Muḥaddith Dihlawī

Ḥaẓrat Shāh ‘Abd al-‘Azīz Muḥaddith Dihlawī (mutawaffá 1229 Hijrī) takfīre Ḳhawārij ko muttafaq ‘alaih qarār dete haiṅ:

محارب حضرت مرتضٰی اگر از راہ عداوت وبغض ست نزد علماء اہل سنت کافر است بالاجماع، وہمیں ست مذہب ایشاں در حق خوارج۔[1]

“Ḥaẓrat ‘Alī al-Murtaḍá raḍiya Allāhu ‘anhu se jaṅg karne wālā agar un se ‘adāwat-o buġhẓ kī waj·h se kartā hai to Ahle Sunat ke nazdīk bil-ijmā‘ woh kāfir hai; aur Ḳhawārij se muta‘alliq un kā maẕhab bhī yehī hai.”

(16) Imām Ibn ‘Ābidīn Shāmī

Fiqhe Ḥanafī ke ma‘rūf Imām Ibn ‘Ābidīn Shāmī (mutawaffá 1306 Hijrī) **Raddu al-muḥtār** meṅ likhte haiṅ:

ويكفرون أصحاب نبينا ﷺ ، علمت أن هذا غير شرط في مسمى الخوارج، بل هو بيان لمن خرجوا على سيدنا على رضي الله عنه، وإلا فيكفي فيهم اعتقادهم كفر من خرجوا عليه. . . . حكم

(1) ‘Abd al-‘Azīz Muḥaddith Dihlawī fī Tuḥfah ithnā ‘asharīyah: 795

الخوارج عند جمهور الفقهاء والمحدثين حكم البغاة، وذهب بعض المحدثين إلى كفرهم.(1)

“Aur yeh (Ḳhawārij) hamāre Nabīye mukarram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum kī takfīr karte haiṅ. Aur mere ‘ilm ke muṭābiq Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum kī takfīr Ḳhārijī hone ke liye sharṭ nahīṅ bal-keh yeh un logoṅ kā bayān hai jinhoṅ ne Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke ḳhilāf Baġhāwat kī thī, wagarnah un ke bāre meṅ un kā yeh ‘aqīdah hī kāfī hai keh jis ke ḳhilāf Baġhāwat kareṅ use kāfī jā’iz nahīṅ. .... Jamhūr Fuqahā’ aur Muḥaddiṯīn ke nazdīk Ḳhawārij par Bāġhiyoṅ kā ḥukm ṣādir hogā, jab keh ba‘ẓ Muḥaddiṯīn ne un par kufr kā fatwá bhī lagāyā hai.”

(17) ‘Allāmah ‘Abd al-Raḥmān Mubārak-Pūrī

Barre Ṣaġhīr ke ma‘rūf ‘ālime Dīn ‘Allāmah ‘Abd al-Raḥmān Mubārak-Pūrī (mutawaffá 1353 Hijrī) bhī Ḳhawārij ko Ahle Bid‘at aur Bāġhī qarār dete haiṅ. **Tuḥfatu al-Aḥwaḏhī** meṅ Muḥaddiṯīn ke ek guroh kā Ḳhawārij ke kāfir hone kā qaul bayān karte huwe likhte haiṅ:

”إنما هم الخوارج“ جمع خارجة وهم قوم مبتدعون، سموا بذلك لخروجهم عن الدين وخروجهم على خيار المسلمين. وممن ذهب إلى تكفيرهم أيضا الحسن بن محمد بن علي. ورواية

(1) Ibn ‘Ābidīn Shāmī fī Radd al-muḥtār, bābu al-buġhāt, 4: 262

عن الإمام الشافعى ورواية عن الإمام مالک وطائفة من أهل الحديث.(1)

“Be-shak woh Ḳhawārij haiṅ jo خَارِجَة kī jam‘a hai. Aur yeh Ahle Bid‘at log the, un ke Dīne Islām se Ḳhurūj aur beh-tarīn Musalmānoṅ (ya‘nī Ṣaḥāba’e kirām wa Tābi‘īne ‘iẓām raḍiya Allāhu ‘anhum) ke ḳhilāf musallaḥ Baġhāwat aur Dăhshat-gardī kī rāh iḳhtiyār karne kī waj·h se un kā yeh nām (Ḳhawārij) rakhā gayā. Aur un logoṅ meṅ - jo un Ḳhawārij ko kāfir qarār dete haiṅ - Ḥasan bin Muḥammad bin ‘Alī bhī haiṅ aur Imām Shāfi‘ī aur Imām Mālik se bhī ek riwāyat yehī hai. Aur Muḥaddis̱īn ke ek guroh kā qaul bhī yehī hai.”

Dūsrā Qaul: Ḳhawārij par Ḥukme Baġhāwat kā Iṭlāq

Mundarija’e bālā suṭūr meṅ Ḳhawārij par irtedād ke ḥukm ke sabab ḥukme takfīr kā iṭlāq karne wāle A’imma’e kirām ke fatāwá-jāt Āp ne mulāḥaẓah farmā’e haiṅ. Ba‘ẓ log eḥtiyāṭan un ko murtad aur kāfir qarār dene kī ba-jā’e Bāġhī ke zumre meṅ shumār kare lete haiṅ.

Ḳhawārij ke bāre meṅ dūsrā qaul yeh hai keh woh Bāġhī haiṅ aur un par Bāġhiyoṅ kā ḥukm lagā kar ḥad jārī karte huwe qatl kiyā jā’egā. Jaisā keh ūpar bayān huwā hai A’imma’e kirām kī ek ta‘dād Ḳhawārij kī takfir kī ba-jā’e un ko Bāġhī qarār de kar wājibul-qatl gardāntī hai. Yād rahe keh Ḳhawārij kī takfīr ke qā’elīn un kī Baġhāwat ke bhī qā’il haiṅ. Lehāẕā jis ṭarḥ Ḳhawārij ke wājibul-qatl hone par ummāt kā ijmā‘ Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu usī ṭarḥ kā

(1) Mubārakfūrī fī Tuḥfaṫ al-Aḥwaḏhī, 6: 354

ijmā‘ Ḳhawārij ke Bāġhī hone par bhī hai. Yeh bāt zehn-nishīṅ rahe keh ḳhẉāh unheṅ kāfir samjhā jā’e yā Bāġhī, un ke wājibul-qatl hone par kisī ke hāṅ bhī iḳhtelāf nahīṅ hai.

Ḳhawārij ke Bāġhī hone ke ḥukm kī taṣrīḥ Imām Ibn Qudāmah al-Maqdisī **al-Muġhnī** meṅ farmāte haiṅ:

الْخَوَارِجُ الَّذِينَ يُكَفِّرُونَ بِالذَّنْبِ، وَيُكَفِّرُونَ عُثْمَانَ وَعَلِيًّا وَطَلْحَةَ وَالزُّبَيْرَ، وَكَثِيرًا مِنَ الصَّحَابَةِ، وَيَسْتَحِلُّونَ دِمَاءَ الْمُسْلِمِينَ، وَأَمْوَالَهُمْ، إِلَّا مَنْ خَرَجَ مَعَهُمْ، فَظَاهِرُ قَوْلِ الْفُقَهَاءِ مِنْ أَصْحَابِنَا الْمُتَأَخِّرِينَ أَنَّهُمْ بُغَاةٌ، حُكْمُهُمْ حُكْمَ الْبُغَاةِ وَلَا خِلَافَ فِي قَتْلِهِمْ فَإِنَّهُ حُكْمٌ مَنْصُوْصٌ عَلَيْهِ بِأَمْرِ النَّبِيِّ ﷺ، وَهَذَا قَوْلُ أَبِي حَنِيفَةَ، وَالشَّافِعِيِّ، وَجَمْهُورِ الْفُقَهَاءِ، وَكَثِيرٍ مِنْ أَهْلِ الْحَدِيثِ.[1]

“Ḳhawārij woh hai jo gunāh kī binā’ par logoṅ ko kāfir qarār dete haiṅ. Woh Ḥaẓrat ‘Uthmān raḍiya Allāhu ‘anhu, Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu, Ḥaẓrat Ṭalḥah raḍiya Allāhu ‘anhu, Ḥaẓrat Zubayr raḍiya Allāhu ‘anhu aur dīgar Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ko kāfir gardānte haiṅ. Musalmānoṅ ke ḳhūn aur un ke amwāl ko ḥalāl qarār dete haiṅ siwā’e us shaḳhṣ ke jo un ke sāth mil kar Ḳhurūj karte huwe musallaḥ Baġhāwat kare. Pas hamāre muta’aḳhḳhirīn aṣḥāb meṅ se Fuqahā’ ke qaul kā ẓāhir yeh hai keh Ḳhawārij Bāġhī haiṅ aur un par Baġhāwat kā ḥukm lagāyā jā’egā. yehī Imām Abū

(1) Ibn Qudāmah fī al-Muġhnī, 9: 4

Ḥanīfah, Imām Shāfi‘ī, jamhūr Fuqahā’ aur Muḥaddis̱īn meṅ kas̱īr logoṅ kā hai.”

Ab ẕail meṅ chand jalīlul-qadr A’imma’e kirām ke fatāwá pesh kiye jā rahe haiṅ jin ke nazdīk Ḳhawārij Bāġhī guroh haiṅ aur wājibul-qatl haiṅ aur un kī Baġhāwat kī sar-kobī riyāsat kī ẕimmah-dārī hai, ko’ī shaḳhṣ inferādī saṭḥ par un Ḳhawārij ke ḳḥilāf musallaḥ jidd-o jăhd karne kā mujāz nahīṅ chāhiye nek maqṣad ke liye hī kyūṅ nah ho.

(1) Imāme A‘ẓam Abū Ḥanīfah ﷺ

Imāme A‘ẓam Abū Ḥanīfah raḍiya Allāhu ‘anhu (mutawaffá 150 Hijrī) Ḳhawārij ko Bāġhī aur wājibul-qatl samajhte the. Is silsile meṅ Imām Abū Muṭī‘ aur Imāme A‘ẓam raḍiya Allāhu ‘anhu ke mā-bain hone wālā mukālamah ẕail meṅ darj kiyā jātā hai:

عن أبي مطيع، قال: قلت لأبي حنيفة: ما تقول في الخوارج المحكمة؟ قال: هم أخبث الخوارج. قلت له: أنكفرهم؟ قال: لا. ولكن نقاتلهم على ما قاتلهم الأئمة من أهل الخير: علي وعمر بن عبد العزيز. قلت: فإن الخوارج يكبرون ويصلّون ويتلون القرآن. قال: أما تذكر حديث أبي أمامة رضي الله عنه حين دخل مسجد دمشق، فقال لأبي غالب الحمصي: هؤلاء كلاب أهل النار، هؤلاء كلاب أهل النار، وهم شر قتلى تحت أديم السماء. (ثم ذكر حديثا طويلا.) قال له: أشيء تقوله برأيك أم سمعته من

رسول الله ﷺ؟ قال: إني لو لم أسمعه منه إلا مرة أو مرتين أو ثلاث مرات إلى سبع مرات لما حدثتكموه.(1)

“Abū Muṭī‘ riwāyat karte haiṅ keh unhoṅ ne Imāme A‘ẓam se ‘arẓ kiyā: Āp mŏḥkam (ya‘nī ṣarīḥ aur musallamah) Ḳhārijiyoṅ ke bāre meṅ kyā farmāte haiṅ? Imāme A‘ẓam ne farmāyā: Woh bad-tarīn log haiṅ. Maiṅ ne kahā: Kyā ham un kī takfīr kareṅ? Farmāyā: Nahīṅ. Lekin ham un ke sāth usī ṭarīqe par jaṅg kareṅge jaise A’imma’e ahl ḳhair Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu aur Ḥaẓrat ‘Umar bin ‘Abd al-‘Azīz raḍiya Allāhu ‘anhu wa-ġhairahumā ne un ke sāth qitāl kiyā. Maiṅ ne kahā: Ḳhawārij to Allāh Ta‘ālá kī kibrā’ī bayān karte haiṅ, Namāz paṛhte haiṅ aur tilāwate Qur’ān bhī karte haiṅ. Imāme A‘ẓam raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā: Kyā Āp ko Ḥaẓrat Abū Umāmah raḍiya Allāhu ‘anhu kī Ḥadīs̲ yād nahīṅ? Jab woh jāmi‘ Dimashq meṅ dāḳhil huwe to Ḥaẓrat Abū Umāmah raḍiya Allāhu ‘anhu ne Abū Ġhālib Ḥimṣī se kahā: Ae Abū Ġhālib! Yeh Ḳhawārij Ahle Dozaḳh ke kutte haiṅ, yeh Ahle Dozaḳh ke kutte haiṅ, aur yeh āsmān kī nīche bad-tarīn maqtūl haiṅ. (Phir Āp ne ṭawīl Ḥadīs̲ bayān kī.) Abū Ġhālib ne Ḥaẓrat Abū Umāmah raḍiya Allāhu ‘anhu se ‘arẓ kiyā: Āp yeh sab bāteṅ apnī ra’e se kăh rahe haiṅ yā Āp ne yeh irshādāte Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se sune haiṅ? To Āp ne farmāyā: Agar maiṅ ne un ke bāre meṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá

(1) Abū Ḥanīfah fī al-Fiqh al-absaṭ (fī al-‘aqīdah wa-‘ilm al-kalām min a‘māl al-Imām Muḥammad Zāhid al-Kawt͟harī), bābbu fī al-qadr: 603, 604

Ālihī wa-sallam se ek, do, tīn, yā sāt bār bhī sunā hotā to to maiṅ tum se bayān nah kartā (bal-keh maiṅ ne be-shumār martabah yeh kalimāt sune hain) to tumheṅ bayān kar rahā hūṅ.”

(2) Imām Shams al-Dīn al-Sarḳhasī

Fiqhe Ḥanafī ke ma‘ruf Imām Shams al-Dīn al-Sarḳhasī (mutawaffá 483 Hijrī) Ḳhawārij ko nah ṣirf Bāġhī qarār dete haiṅ bal-keh Muslim riyāsat ke liye un ke ḳhilāf ġhair-Muslimoṅ se madad lene ko bhī jā’iz qarār dete haiṅ. Is silsile meṅ un kā fatāwá hai keh:

ولا بأس بأن يستعين أهل العدل بقوم من أهل البغی وأهل الذمة على الخوارج... لأنهم يقاتلون لإعزاز الدين.[1]

“Muslim ḥukūmat kā Ḳhawārij ke ḳhilāf Bāghiyoṅ aur ġhair-Muslim shăhriyoṅ se madad lene meṅ ko’ī ḥaraj nahīṅ hai...... kyūṅ-keh woh kalima’e ḥaq kī sar-balandī ke liye jaṅg kar rahe haiṅ.”

(3) Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī

Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī (mutawaffá 852 Hijrī) Ḥadīs̱e mubārakah kī sharḥ meṅ likhte haiṅ:

في الحديث الكف عن قتل من يعتقد الخروج على الإمام ما لم ينصب لذلک حرباً، أو يستعد لذلک، لقوله ﷺ: ”فإذا خرجوا فاقتلوهم.“ وحكى الطبري الإجماع على ذلک في حق

(1) Sarḳhasī fī al-Mabsūṭ, 10: 134

من لا يكفر باعتقاده، وأسند عن عمر بن عبد العزيز أنه كتب في الخوارج بالكف عنهم ما لم يسفكوا دما حراماً، أو يأخذوا مالاً، فإن فعلوا فقاتلوهم، ولو كانوا ولدي. ومن طريق ابن جريج: قلت لعطاء: ما يحلّ لي قتال الخوارج؟ قال: إذا قطعوا السبيل، وأخافوا الأمن. وأسند الطبري عن الحسن: أنه سئل عن رجل كان يرى رأي الخوارج ولم يخرج، فقال: العمل أملك بالناس من الرأي.[1]

“Ḥadī̱s meṅ aise shaḳhṣ ko, jo ḥukūmat ke ḳhilāf Baġhāwat kā naẓarīyah rakhta hai, qatl nah karne kā ḥukm ṣirf us waqt tak hai jab tak keh woh apne naẓarīye kī ḳhāṭir musallaḥ jidd-o jăhd kā āġhāz nah kare yā us ke liye tayyār nah ho jā’e. Yeh ḥukm Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke is irshād kī binā’ par hai keh agar woh (musallaḥ) Ḳhurūj-o Baġhāwat kareṅ to unheṅ qatl kar do. Imām Ṭabarī ne aise shaḳhṣ ke ḥaq meṅ, jis kī us ke ‘aqida-o naẓarīyah kī binā par takfīr nahīṅ kī jātī, ijmā‘e Ummat naql kiyā hai aur Ḥaẓrat ‘Umar bin ‘Abd al-‘Azīz raḍiya Allāhu ‘anhu kī nisbat kahā hai keh unhoṅ ne Ḳhawārij ke bāre meṅ yeh ḥukm-nāmah irsāl kiyā thā keh un ke sāth us waqt tak jaṅg nah kī jā’e jab tak keh woh nā-ḥaq ḳhūn nah bahā’eṅ yā māl nah çhīn leṅ. Phir agar woh aisā karne lageṅ to un ke sāth riyāsatī saṭḥ par jaṅg karo agar-cheh woh merī aulād hī kyūṅ nah ho. Aur Ibn Jurayj ke ṭariq se riwāyat hai keh unhoṅ

(1) Ibn Ḥajar ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 12: 299

ne Ḥaẓrat ‘Aṭā se kahā: Kaun sī chīz mere liye Ḳhawārij ke sāth jaṅg karnā ḥalāl kartī hai? To unhoṅ ne kahā: Jab woh rāh-zanī kareṅ aur amne ‘āmmah ke ḳhātimah kā ḳhauf paidā kar deṅ. Aur Imām Ṭabari ne Imām Ḥasan se sanad ke sāth bayān kiyā hai keh un se us shaḳhṣ ke bāre meṅ pūçhā gayā jo Ḳhawārij kī rā’e to rakhtā hai magar musallaḥ Baġhāwat meṅ sharīk nahīṅ hotā to Āp ne farmāyā: ’Awām ke liye ‘amal kī ahammīyat rā’e se ziyādah hai.”

Ḥāfīẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī Ḳhawārij ke Bāġhī aur ahle fisq hone kā mauqif bayān karte huwe likhte haiṅ:

وَذَهَبَ أَكْثَرُ أَهْلِ الْأُصُولِ مِنْ أَهْلِ السُّنَّةِ إِلَى أَنَّ الْخَوَارِجَ فُسَّاقٌ. إِنَّمَا فُسِّقُوا بِتَكْفِيرِهِمِ الْمُسْلِمِينَ مُسْتَنِدِينَ إِلَى تَأْوِيلٍ فَاسِدٍ وَجَرَّهُمْ ذَلِكَ إِلَى اسْتِبَاحَةِ دِمَاءِ مُخَالِفِيهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ وَالشَّهَادَةِ عَلَيْهِمْ بِالْكُفْرِ وَالشِّرْكِ. روى الخلال في السنة بإسناده، فقال: أَخْبَرَنِي يُوسُفُ بْنُ مُوسَى، أَنَّ أَبَا عَبْدِ اللهِ (أي أحمد بن محمد بن حنبل) قِيلَ لَهُ: أَكَفَرَ الْخَوَارِجُ؟ قَالَ: هُمْ مَارِقَةٌ، قِيلَ: أَكُفَّارٌ هُمْ؟ قَالَ: هُمْ مَارِقَةٌ مَرَقُوا مِنَ الدِّينِ[1].[2]

“Ahle Sunnat meṅ se ak̠sar Ahle Uṣūl ne yeh mauqif iḳhtiyār kiyā hai keh Ḳhawārij fāsiq log haiṅ aur un ko fāsiq is liye qarār diyā gayā keh unhoṅ ne fāsid tāwīl se istenād karte

(1) Ḳhallāl, al-Sunnah, bābu al-inkāri ‘alá man ḳharaja ‘alá al-sulṭāni: 145, raqm: 111

(2) ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 12: 300

huwe Musalmānoṅ ko kāfir qarār diyā aur us fāsid tāwīl ne unheṅ apne muḳhālifīn ke ḳhūn aur māl ko mubāḥ qarār dene aur un par kufr-o shirk kā fatwá lagāne tak pahŏṅchā diyā. Imām Ḳhallāl ne apnī sanad ke sāth al-Sunnah meṅ Yūsuf bin Mūsá se riwāyat kiyā hai: Ḥaẕrat Abū ‘Abd Allāh (ya‘nī Imām Aḥmad bin Ḥanbal) se ‘arẕ kiyā gayā: Kyā Ḳhawārij kāfir haiṅ? Unhoṅ ne farmayā: Yeh Dīn se ḳhārij ho jāne wāle log haiṅ. Phir kahā gayā keh yeh kāfir haiṅ? To unhoṅ ne phir wohī jawāb diyā keh woh Bāġhī haiṅ jo Dīn se ḳhārij ho ga’e.”

(4) Imām Aḥmad Riḍā Ḳhān رحمۃ اللہ علیہ

Imām Aḥmad Riḍā Ḳhān raḥmatu Allāhi ‘alayh (mutawaffá 1340 Hijrī) Ḳhawārij se muta‘alliq apnā mauqif yūṅ bayān karte haiṅ:

“Ahle Nahrawān jo Mawlā ‘Alī karrama Allāhu waj·hahu al-Karīm kī takfīr kar ke Baġhāwat par āmādah huwe woh yaqīnan Fussāq, Fujjār, Ṭāġhī wa Bāġhī the aur ek na’e firqah ke sā‘ī wa sāthī the jo Ḳhawārij ke nām se mausūm huwā aur Ummat meṅ na’e fitne ab tak usī ke dam se phail rahe haiṅ.”(1)

Ḳhawārij ke Wujūbe Qatl par A’imma’e Ḥadīs̱ ke Dalā’il

Guzashtah ṣafahāt meṅ sārī băḥs̱ kā markazī nuqṭah yeh raha hai keh Ḳhawārij par kufr kā iṭlāq hotā hai yā baghāwat kā. Tā-ham do ṣūratoṅ meṅ un se qitāl aur un kā ḳhātimah ẕarūrī hai. Ẕail meṅ

(1) Aḥmad Riḍā fī al-‘Aṭāyā al-Nabawīyah fī al-Fatāwá al-Riḍwīyah, 29: 363

chand mazīd ḥawālah-jāt is mas’alah kī waẓāhat ke liye pesh kiye jā rahe haiṅ jin se s̱ābit hotā hai keh Ḳhawārij jaṅg kar ke riyāsatī saṭḥ par un kā ḳhātimah wājib hai.

Ḳhawārij ke qatl ke wujūb kī ta’īd Ḥaẓrat Abū Umāmah raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī is Ḥadīs̱ se hotī hai jise Abū Ġhālib ne riwāyat kiyā hai keh Ḥaẓrat Abū Umāmah raḍiya Allāhu ‘anhu ne Masjide Dimashq kī sīṛhiyoṅ ke pās khaṛe ho kar Ḳhawārij ke bāre meṅ farmāyā:

كِلَابُ النَّارِ، شَرُّ قَتْلَى تَحتَ أَدِيْمِ السَّمَاءِ، خَيْرُ قَتْلَى مَنْ قَتَلُوْهُ. ثُمَّ قَرَأَ: ﴿يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوْهٌ وَّتَسْوَدُّ وُجُوْهٌ﴾[1] إِلَى آخِرِ الآيَةِ. قُلْتُ لِأَبِي أُمَامَةَ: أَنْتَ سَمِعْتَهُ مِنْ رَسُوْلِ اللهِ ﷺ؟ قَالَ: لَوْ لَمْ أَسْمَعْهُ إِلَّا مَرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا أَوْ أَرْبَعًا حَتَّى عَدَّ سَبْعًا مَا حَدَّثْتُكُمُوْهُ. قال الترمذی: هذا حديث حسن.[2]

“Yeh Ḳhawārij Jahannam ke kutte haiṅ, āsmān ke nīche bad-tarīn maḳhlūq haiṅ aur woh shakhṣ beh-tarīn shahīd hai jise inhoṅ ne qatl kiyā. Phir Āp ne yeh Āyat tilāwat farmā’ī: ﴾Jis Din ka’ī chehre safed hoṅge aur ka’i chehre siyāh hoṅge﴿. Abū Ġhālib kăhte haiṅ: Maiṅ ne Ḥaẓrat Abū Umāmamh raḍiya Allāhu ‘anhu se ‘arẓ kiyā: Kyā Āp ne yeh bāt Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se sunī hai?

(1) Āli ‘Imrān, 3: 106

(2) 1. Tirmiḏhī fī al-Sunan, Kitabu Tafsīri al-Qur’ān, bābu wa-min sūraṫi Āli ‘Imrān, 5: 226, raqm: 3000

2. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 5: 256, raqm: 22262

Unhoṅ ne farmāyā: Agar maiṅ ne Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam se ek, do, tīn, chār yahāṅ tak keh sāt bār bhī sunā hotā to hargiz tum se bayān nah kartā (ya‘nī sāt bār nahīṅ bal-keh is se ziyādah martabah sunā hai).” Imām Tirmidhī ne farmāyā keh yeh Ḥadīs ḥasan hai.”

Imām Aḥmad aur Ibn Mājah ne A‘mash ke ṭarīq se Ḥaẕrat Ibn Abī Awfá se riwāyat kiyā hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

الخوارج كلاب النار.[1]

“Ḳhawārij Jahannam ke kutte haiṅ.”

Sufyān bin ‘Uyaynah ke ṭarīq se Abū Ġhālib se marwī hai keh Ḥaẕrat Abū Umāmah raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā:

شَرُّ قَتْلَى قُتِلُوا تَحْتَ أَدِيمِ السَّمَاءِ، وَخَيْرُ قَتِيلٍ مَنْ قَتَلُوا كِلَابُ أَهْلِ النَّارِ، قَدْ كَانَ هَؤُلَاءِ مُسْلِمِينَ، فَصَارُوا كُفَّارًا.[2]

“Yeh Ḳhawārij bad-tarīn maqtūl haiṅ jinheṅ āsmān ke nīche qatl kiyā gayā aur beh-tarīn shahīd woh haiṅ jinheṅ Ahle Dozaḳh ke (in) kuttoṅ ne qatl kiyā. Yeh log (Baġhāwat aur Dăhshat-gardī se păhle) Musalmān the magar (is Ḳhurūj kī waj·h se) kāfir ho ga’e.”

(1) 1. Ibn Mājah fī al-Sunan, al-Muqaddimah, 1: 61, raqm: 173
2. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 4: 355

(2) Ibn Mājah fī al-Sunan, al-Muqaddimah, 1: 62, raqm: 176

Abū Ġhālib kăhte haiṅ keh unhoṅ ne Ḥaẕrat Abū Umāmah se pūçhā keh ae Abū Umāmah! Yeh jo kuçh Āp ne farmāyā, kyā yeh Āp kī apnī rā'e hai? To Ḥaẕrat Abū Umāmah raḍiya Allāhu 'anhu ne farmāyā: (nahīṅ) bal-keh (yeh sab kuçh) irshāde Nabawī hai jise maiṅ ne Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam se ba-rāhe rāst sunā hai.

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne un Dăhshat-gard Ḳhārijiyoṅ ke muta'alliq yeh bhī irshād farmāya hai keh yeh guroh har ṣadī aur har zamāne meṅ qiyāme Qiyāmat aur Ḳhurūje Dajjāl tak nikalte raheṅge jaisā keh is Ḥadīs̱e Rasūl ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam meṅ āyā hai, jise Imām Aḥmad, Nasā'ī, Bazzār aur Ḥākim ne riwāyat kiyā hai:

عَنْ شَرِيْكِ بْنِ شِهَابٍ قَالَ: "قَالَ النَّبِيّ ﷺ: يَخْرُجُ فِي آخِرِ الزَّمَانِ قَوْمٌ كَأَنَّ هَذَا مِنْهُمْ . وفي رواية: قَالَ: يَخْرُجُ مِنْ قِبَلِ الْمَشْرِقِ رِجَالٌ كَانَ هَذَا مِنْهُمْ هَدْيُهُمْ هَكَذَا . يَقْرَءُوْنَ الْقُرْآنَ لَا يُجَاوِزُ تَرَاقِيَهُمْ، يَمْرُقُوْنَ مِنَ الإِسْلَامِ كَمَا يَمْرُقُ السَّهْمُ مِنَ الرَّمِيَّةِ، سِيْمَاهُمُ التَّحْلِيْقُ، لَا يَزَالُوْنَ يَخْرُجُوْنَ حَتّٰى يَخْرُجَ آخِرُهُمْ مَعَ الْمَسِيْحِ الدَّجَّالِ، فَإِذَا لَقِيْتُمُوْهُمْ فَاقْتُلُوْهُمْ، هُمْ شَرُّ الْخَلْقِ وَالْخَلِيْقَةِ.(1)

(1) 1. Nasā'ī fī al-Sunan, Kitābu al-Taḥrīmi al-dam, bābu man shahara sayfahu thumma waḍa'ahu fī al-nās, 7: 119, raqm: 4103

2. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 4: 421

3. Ḥākim fī al-Mustadrak, 2: 160, raqm: 2647

“Ḥaẕrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā: Āḳhirī zamānah meṅ ek qaum Ḳhurūj karegī, goyā yeh (Ḳhārijī) shaḳhṣ bhī unhī meṅ se hai.” - aur ek riwāyat meṅ hai keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā: “Mashriq kī samt se kuçh log Ḳhurūj (ya‘nī musallaḥ Dăhshat-gardī) kareṅge goyā yeh (Ḳhārijī) shaḳhṣ bhī unhī meṅ se hai jin ke ṭaur ṭarīqe isī ṭarḥ ke hoṅge.” - woh Qur’ān Majīd kī tilāwat kareṅge magar Qur’ān un ke ḥalq se nīche nahīṅ utregā, woh Dīne Islām se aise nikal jā’eṅge jaise tīr shikār se (tezī ke sāth) nikal jātā hai. Un kī nishānī yeh hai keh woh sar-muṅḍe hoṅge. Yeh log har daur meṅ nikalte raheṅge yahāṅ tak keh un kā āḳhirī guroh Dajjāl ke sāth mil kar musallaḥ qitāl meṅ ḥiṣṣah legā. So tum (jis daur meṅ bhī) in se muqābalah karo to woh unheṅ qatl kar denā (keh) yeh tamām log bad-tarīn maḳhlūq haiṅ aur bad-tarīn kartūtoṅ ke ḥāmil haiṅ.”

Ḥaẕrat ‘Abd Allāh bin ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhumā se marwī hai keh Ḥuẕūr ne irshād farmāyā:

يَنْشَأُ نَشْءٌ يَقْرَءُونَ الْقُرْآنَ لَا يُجَاوِزُ تَرَاقِيَهُمْ، كُلَّمَا خَرَجَ قَرْنٌ قُطِعَ.(1)

“Ek nasl paidā hogī jo Qur’ān Majīd kī tilāwat karegī magar Qur’ān un ke ḥalq se nīche nahīṅ utregā. (Har daur meṅ) jab

4. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 7: 559, raqm: 37917

(1) Ibn Mājah fī al-Sunan, al-Muqaddimah, bābu fī dhikri al-Ḳhawārij, 1: 61, raqm: 174

kabhī is ḳhaṣlat ke log Ḳhurūj (ya‘nī musallaḥ Baġhāwat) kareṅ to unheṅ (faujī ŏpareshan ke ẕarī‘ah) jaṛ se kāṭ diyā jā’e.”

Ḥaẕrat ‘Abd Allāh bin ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhumā hī riwāyat karte haiṅ keh unhoṅ ne Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ko bīs se zā’id martabah yeh irshād farmāte huwe sunā:

كُلَّمَا خَرَجَ قَرْنٌ قُطِعَ أَكْثَرَ مِنْ عِشْرِينَ مَرَّةً حَتَّى يَخْرُجَ فِي عِرَاضِهِمُ الدَّجَّالُ.(1)

“Jab kabhī bhī is ḳhaṣlat ke log Ḳhurūj kareṅ to unheṅ jaṛ se kāṭ diyā jā’e yahāṅ tak keh (un kā āḳhirī guroh) Dajjāl kī ma‘īyat meṅ niklegā.”

Is Ḥadīs̱ kī taḳhrīj Imām Ibn Mājah ne kī hai aur Imām Kinānī ne farmāyā: Is kī sanad ṣaḥīḥ hai aur is ke tamām rāwiyoṅ ko Imām Buḳhārī ne qābile ḥujjat mānā hai.(2)

(1) Qāḍī ‘Iyāḍ al-Mālikī

Ḳhawārij ke wujūbe qatl ke bāre meṅ Qāḍī ‘Iyāḍ (mutawaffá 544 Hijrī) **Ṣaḥīḥ Muslim** kī sharḥ **Ikmālu al-mu‘lim** meṅ farmāte haiṅ:

(1) Ibn Mājah fī al-Sunan, al-Muqaddimah, bābu fī dhikri al-Ḳhawārij, 1: 61, raqm: 174

(2) Kinānī fī Miṣbāḥ al-zujājah, 1: 26, raqm: 65

أجمع العلماء على أن الخوارج وأشباهَهم من أهل البدع والبغي متى خرجوا وخالفوا رأى الجماعة، وشقوا عصا المسلمين، ونصبوا راية الخلاف، أن قتالهم واجب بعد إنذارهم والإعذار إليهم، قال الله تعالى: ﴿فَقَاتِلُوا الَّتِيْ تَبْغِيْ حَتّٰى تَفِيْٓئَ اِلٰى اَمْرِ اللّٰهِ﴾.[1] ...وهذا إذا كان بغيهم لأجل بدعة يكفرون بها، وإن كان بغيهم لغير ذلك لعصبية، أو طلب رئاسة دون بدعة، فلا يحكم فى هؤلاء حكم الكفار بوجه، وحكمهم حكم أهل البغى.[2]

“Tamām ‘Ulamā’ kā is bāt par ijmā‘ hai keh Ḳhawārij aur un kī ṭarḥ ke dīgar Ahle Bid‘at aur Bāġhī Dăhshat-gard guroh jab Musalmānoṅ kī jam‘īyat ya‘nī hai’ate ḥākimah ke ḳhilāf musallaḥ kār-rawā’ī kareṅ, un kī rā’e kī muḳhālafat kareṅ, Musalmānoṅ kī quwwat pārah pārah kareṅ aur un ke ḳhilāf ‘alame Baġhāwat baland kare to un ko ḍarāne aur samjhāne ke ba‘d un se qitāl wājib hai. Allāhu Rabbu al-‘izzat ne irshād farmāyā: ﴾To us (guroh) se laṛo jo ziyādatī kā murtakib ho rahā hai yahāṅ tak keh woh Allāh ke ḥukm kī ṭaraf lauṭ ā’e﴿. ...... Aur yeh us waqt hai jab un kī Baġhāwat kisī aisī Bid‘at kī waj·h se ho jis kī binā’ par un kī takfīr lāzim ā’e. Aur agar un kī Baġhāwat is ke ‘ilāwah kisī ‘aṣabīyat yā ṭalabe jāh-o manṣab ke liye ho to aise logoṅ par kuffār kā ḥukm nahīṅ lagāyā jā’egā bal-keh un par Ahle Baġhāwat ke ḥukm kā iṭlāq

(1) al-Ḥujurāt: 49: 9

(2) Qāḍī ‘Iyāḍ fī Ikmāl al-mu‘lim, 3: 613, 614

hogā (magar is ṣūrat meṅ bhī itmāme ḥujjat ke ba‘d un se qitāl wājib hogā).”

(2) Imām Ibn Hubayrah al-Ḥanbalī

Ḳhawārij ke wājibul-qatl hone ke bāre meṅ Ibn Hubayrah al-Ḥanbalī (mutawaffá 587 Hijrī) kā mauqif yeh hai:

وفي الحديث أن قتال الخوارج أولى من قتال المشركين، والحكمة فيه: أن في قتالهم حفظ رأس مال الإسلام، وفي قتال أهل الشرك طلب الربح، وحفظ رأس المال أولى.[1]

“Ḥadīs̱e mubārakah meṅ hai keh Ḳhawārij se qitāl mushrikoṅ se qitāl kī nisbat ziyādah ajr wālā aur afẕal hai aur is meṅ ḥikmat yeh hai keh un ke qitāl meṅ Islām ke sarmāyah kī ḥifāẓat hai aur ahle shirk ke qitāl meṅ naf‘a kī ṭalab hai aur ‘aṣl zar kī ḥifāẓat afẕal hotī hai.”

(3) ‘Allāmah Ibn Taymīyah

‘Allāmah Ibn Taymīyah (mutawaffá 728 Hijrī) kā bhī mauqif yeh hai keh Ḳhawārij kā qal‘a qam‘a karne ke liye un se jaṅg karnā bil-ittefāq jā’iz hai:

فكان قتالهم ثابتا بالسنة الصحيحة الصريحة، وباتفاق الصحابة. ... والبغاة المأمور بقتالهم: هم الذين بغوا بعد الاقتتال، وامتنعوا من الإصلاح المأمور به؛ فصاروا بغاة مقاتلين. والبغاة إذا ابتدأوا

(1) Ibn Ḥajar ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 5: 157

بالقتال جاز قتالهم بالاتفاق؛ كما يجوز قتال الغواة قطاع الطريق إذاقاتلوا باتفاق الناس. (1)

“Pas un ke sāth qitāl Sunnate ṣaḥīḥah wa ṣarīḥah aur Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum se bil-ittefāq s̲ābit hai. ...... Aur woh Bāġhī jin se qitāl kā ḥukm diyā gayā hai, yehī woh log haiṅ jinhoṅ ne Musalmānoṅ se muqātalah ke ba‘d Baġhāwat aur ṣulḥ se rū-gardānī iḳhtiyār kī, so wohī log Bāġhī aur qātilīn ṭhăhre haiṅ. Aur Bāġhī jab bā-qā‘idah qitāl kī ibtedā’ kar deṅ to un ke ḳhilāf jaṅg bil-ittefāq jā’iz ho jātī hai bil-kul usī ṭarḥ jis ṭarḥ gum-rāh aur rāh-zanoṅ se; keh jab woh qatl-o ġhārat-garī shurū‘ kar deṅ to bil-ittefāq un ke ḳhilāf musallaḥ kār-rawā’ī jā’iz ho jātī hai.”

‘Allāmah Ibn Taymīyah ke in fatāwá se un ka mauqif do-ṭūk alfāẓ meṅ s̲ābit ho jātā hai keh Ḳhawārij kī sar-kobī aur ḳhātimah riyāsat kī z̲immah-dārī hai aur is meṅ ko’ī iḳhtelāf nahīṅ hai.

(4) Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī

Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī (mutawaffá 851 Hijrī) Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke farmān mubārak يمرقون من الدين ke ḥawāle se likhte haiṅ:

في رواية أبي إسحاق عن سويد بن غفلة عند النسائي و الطبرى ”يمرقون من الإسلام“. و كذا في حديث بن عمر في الباب وعند النسائي من رواية طارق بن زياد عن علي ”يمرقون من الحق“

(1) Ibn Taymīyah fī al-Nubūwāt, 223, 225

وبقوله ﷺ: ”فأينما لقيتموهم فاقتلوهم، فإن في قتلهم أجرا لمن قتلهم يوم القيامة.“[1]

“Imām Nasā’ī ke hāṅ Suwayd bin Ġhafalah ke ṭarīq se Abū Isḥāq kī riwāyat meṅ Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā irshāde girāmī يَمْرُقُوْنَ مِنَ الدِّيْنِ bayān kiyā gayā hai. Imām Ṭabarī ne يَمْرُقُوْنَ مِنَ الْإِسْلَامِ ke kalimāt zikr kiye haiṅ aur isī ṭarḥ Ḳhawārij ke bāb meṅ Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhumā se marwī Ḥadīs meṅ bhī yehī alfāẓ haiṅ. Aur Imām Nasā’ī ke hāṅ Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī Ṭārik bin Ziyād kī riwāyat meṅ يَمْرُقُوْنَ مِنَ الْحَقِّ ke kalimāt ā’e haiṅ. Aur Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā yeh bhī farmān hai: “Pas tum jahāṅ kahīṅ un se milo to (riyāsatī saṭḥ par un ke ḳhilāf kār-rawā’ī kar ke) unheṅ qatl kar do, kyūṅ-keh un ko qatl karne wāle shaḳhṣ ke liye Qiyāmat ke Din ajre (‘aẓīm) hogā.”

Ḳhārijī Dǎhshat-gardoṅ se Jaṅg karne wāle Faujiyoṅ ke liye Ajre ‘Aẓīm

Ḳhawārij se jaṅg par bǎḥs karte huwe Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī mazīd likhte haiṅ:

في رواية زيد بن وهب: ”لو يعلم الجيش الذين يصيبونهم ما قضى لهم على لسان نبيهم لنكلوا عن العمل“. وأخرج أحمد نحو هذا الحديث عن علي وزاد في آخره: ”قتالهم حق على كل مسلم“.

(1) Ibn Ḥajar ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 12: 288

وقوله ﷺ: ”صلاتكم مع صلاتهم“. زاد في رواية الزهرى عن أبى سلمة كما فى الباب بعده ”وصيامكم مع صيامهم“. وفى رواية عاصم بن شميخ عن أبى سعيد: ”تحقرون أعمالكم مع أعمالهم“، ووصف عاصم أصحاب نجدة الحرورى بأنهم ”يصومون النهار ويقومون الليل ويأخذون الصدقات على السنة“أخرجه الطبرى.

ومثله عنده من رواية يحيى بن أبى كثير عن أبى سلمة. وفى رواية محمد بن عمرو عن أبى سلمة عنده ”يتعبدون يحقر أحدكم صلاته وصيامه مع صلاتهم وصيامهم“. ومثله من رواية أنس عن أبى سعيد وزاد فى رواية الأسود بن العلاء عن أبى سلمة ”وأعمالكم مع أعمالهم“. وفى رواية سلمة بن كهيل عن زيد بن وهب عن على: ”ليست قراءتكم إلى قراءتهم شيئا ولا صلاتكم إلى صلاتهم شيئا“. أخرجه مسلم والطبرى وعنده من طريق سليمان التيمى عن أنس ”ذكر لى عن رسول الله ﷺ، قال: ”إن فيكم قوما يدأبون ويعملون حتى يعجبوا الناس وتعجبهم أنفسهم“. ومن طريق حفص بن أخى أنس عن عمه بلفظ ”يتعمقون فى الدين“. وفى حديث بن عباس عند الطبرانى فى قصة مناظرته للخوارج قال: ”فأتيتهم فدخلت على قوم لم أر أشد اجتهادا منهم أيديهم كأنها ثفن الإبل ووجوههم معلمة من آثار

السجود". وأخرج بن أبی شیبۃ عن بن عباس ﷺ أنه ذُكِرَ عنده الخوارج واجتهادهم في العبادة، فقال: ليسوا أشد اجتهادا من الرهبان.(1)

“Zayd bin Wahb kī riwāyat meṅ hai: “Ḳhawārij ke sāth jaṅg kar ke unheṅ qatl karne wāli Musalmān fauj (**muslim army**) agar jān leti keh un ke liye apne Nabī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī zabān se kis qadr a‘lá aur baland maqām faiṣalah kar diyā gayā hai to woh bāqī sāre kām çhoṛ kar ṣirf (Ḳhawārij se jaṅg karne kā) yehī ‘amal iḳhtiyār kar letī.” Imām Aḥmad bin Ḥanbal raḥmatu Allāhi ‘alayh ne isī ṭarḥ kī Ḥadīs̱ Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu se bayān kar ke us ke āḳhir meṅ yeh iẓāfah bhī ẕikr kiyā hai: قِتَالُهُمْ حَقٌّ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ ya‘nī un Bāġhī Dăhshat-gardoṅ ke ḳhilāf riyāsatī saṭḥ par jī jāne wālī kār-rawā’ī meṅ ḥiṣṣah lenā har Musalmān par farẓ hai. (Yahāṅ par yeh jān·nā ẓarūrī hai keh un kī ẓāhirī Dīn-dārī ko dekh kar un se qitāl aur un ke ḳhātimah meṅ pas-o pesh nah kiyā jā’e kyūṅ-keh) Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā irshāde girāmī hai: صَلَاتَكُمْ مَعَ صَلَاتِهِمْ aur Ḥaẓrat Abū Salamah raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī Imām Zuhrī kī riwāyat meṅ وَصِيَامَكُمْ مَعَ صِيَامِهِمْ ke alfāẓ kā iẓāfahhai. Aur Ḥaẓrat Abū Sa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī ‘Āṣim bin Shumayḳh kī riwāyat meṅ تَحْقِرُوْنَ اَعْمَالَكُمْ اِلٰی اَعْمَالِهِمْ hai aur ‘Āṣīm ne Aṣḥābe Najd ko al-Ḥarūrī kahā keh “Woh din ko Rozah rakhte aur rāt ko qiyām karte aur Sunnat ke muṭābiq ṣadaqāt wuṣūl karte the.” Is ko Imām Ṭabarī ne riwāyat kiyā aur Ḥaẓrat Abū

(1) Ibn Ḥajar ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 12: 288, 289

Salamah raḍiya Allāhu ‘anhu se Yaḥyá bin Kā<u>th</u>īr kī isī ṭarḥ kī riwāyat bhī unhoṅ ne bayān farmā’ī hai.

“Imām Ṭabarī ke hāṅ Ḥaẕrat Abū Slamah se marwī Muḥammad ‘Amr kī riwāyat meṅ hai: “Ḳhawārij itnī ka<u>s</u>rat se ‘ibādat kareṅge keh tum meṅ se har ko’ī apnī Namāzoṅ aur rozoṅ ko un kī Namāzoṅ aur rozoṅ ke muqābale meṅ ḥaqīr aur kam-tar samjhegā.” Aur Ḥaẕrat Anas raḍiya Allāhu ‘anhu aur Ḥaẕrat Abū Sa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu se bhī isī ṭarḥ kī riwāyat hai. Aur Ḥaẕrat Abū Salamah raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī Aswad bin ‘Alā’ kī riwāyat meṅ اَعْمَالَكُمْ مَعَ اَعْمَالِهِمْ kā iẕāfah hai. Aur Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī Zayd bin Wahb kī riwāyat meṅ hai: “Tumhārī tilāwat un kī tilāwat ke muqābale meṅ aur tumhārī Namāz un kī Namāz ke muqābale meṅ kuc̣h bhī ḥai<u>s</u>īyat nahīṅ rakhtī.” Is ko Imām Muslim aur Imām Ṭabarī ne riwāyat kiyā hai. Aur Imām Ṭabari ke hāṅ Ḥaẕrat Anas raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī Sulaymān Taymī ke ṭarīq se bhī riwāyat hai keh Ḥaẕrat Anas raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā: Mere sāmne Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā irshāde girāmī bayān kiyā gayā keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Be-shak tum meṅ ek aisī qaum hogī jo (ba-ẓāhir nek a‘māl) meṅ bǒhat mashaqqat uṭhā’eṅge aur itne ziyādah a‘māl kareṅge keh logoṅ ko warṭa’e ḥairat meṅ ḍāl deṅge aur woh āp apne (a‘māl) par ‘ujb kā iẓhār kareṅge.” Aur Ḥaẕrat Anas raḍiya Allāhu ‘anhu ke bhatīje Ḥafṣ ke ṭarīq se apne chachā (ya‘nī Ḥaẕrat Anas raḍiya Allāhu ‘anhu) se marwī Ḥadī<u>s</u> meṅ يَتَعَمَّقُوْنَ فِى الدِّيْنِ (ba-ẓāhir woh Dīn meṅ bǒhat puḳhtagī aur shiddat rakhte hoṅge ya‘nī **extremist** hoṅge) ke kalimāt haiṅ. Imām Ṭabarānī ke hāṅ Ḥaẕrat ‘Abd Allāh bin

‘Abbās raḍiya Allāhu ‘anhumā ke Ḳhawārij ke sāth munāẓarah ke qiṣṣe par mabnī riwāyat meṅ maẕkūr hai keh Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā: “Pas maiṅ un (Ḳhawārij) ke pās pahŏṅchā to maiṅ aisī qaum par dāḳhil huwā jin se baṛh kar meḥnat-o riyāẓat karne wāle hāth maiṅ ne kabhī nahīṅ dekhe the. Un ke hāth (mashaqqat kī waj·h se) aise saḳht the jaise ūṅāṭoṅ ke ġhuṭne aur un ke chehre sajdoṅ ke āṡār se nishān-zadah the.” Ibn Abī Shaybah ne Ibn ‘Abbās raḍiya Allāhu ‘anhumā se Ḥadīṡ bayān kī keh Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ke sāmne ‘ibādat-o riyāẓat meṅ Ḳhawārij kī meḥnat-o mashaqqat kā ẕikr kiyā to Āp ne farmāyā: “Rāhib” bhī to a‘māl meṅ un se ziyādah mashaqqat uṭhāne wāle the.”

Ḳhawārij ke bāre meṅ ‘Allāmah Anwar Shāh Kashmīrī aur ‘Allāmah Shabbīr Aḥmad ‘Uthmānī kā Mauqif

Ḳhawārij aur is ṭarḥ ke musallaḥ Baġhāwat karne wāle dīgar gurohoṅ kī takfīr aur un ke qatl ke ḥukm ke bāre meṅ Barre Ṣaġhīr Pāk-o Hind k Dew-band maktaba’e fikr ke do jayyid ‘Ulamā’e kirām ‘Allāmah Anwar Shāh Kāshmīrī aur ‘Allāmah Shabbīr Aḥmad ‘Uthmānī ne bhī manṣūb kalām kiyā hai jo **“Fatḥu al-mulhim (5: 153_157)”** meṅ maujūd hai. Ẕail meṅ un kī mufaṣṣal taḥqīq meṅ se ṣirf woh ḥiṣṣah naql kiyā jātā hai jo un kī apnī ra’e aur fatwā par mushtamil hai. Warnah jin aḤadīṡ aur A’imma-o Muḥaddiṡīn kī taṣhrīḥāt ko unheṅ ba-ṭaure istihshād-o istidlāl bayān kiyā hai, ham woh tamām ḥawālah-jāt păhle hī aṣl maṣādir se muḳhtalif maqāmāt par darj kar chuke haiṅ.

‘Allāmah Shabbīr Aḥmad ‘Uthmānī ne Ḳhawārij par băḥṡ kā āġhāz karte huwe is kā ‘unwān hī yeh rakhā hai:

بحث شريف يتعلق بتكفير الخوارج وغيرهم من أهل الأهواء والملحدين، وهل يقاتلون؟ ومتي يقاتلون؟

“Ḳhawārij aur dīgar Ahle Ahwā’ aur Mulḥidīn kī takfīr se muta‘alliq băḥs̱ aur yeh keh kyā un ke sath qitāl kiyā jā’egā? Aur kab kiyā jā’egā?”

Is ke ba‘d unhoṅ ne Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī kā iqtibās naql kiyā hai, jis ke muṭābiq Ḳhawārij Ahle fisq, Bāġhī aur wājibul-qatl haiṅ, kyūṅ-keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā farmān hai:

فإذا خرجوا فاقتلوهم.

“Pas jab woh riyāsat ke ḳhilāf Baġhāwat kareṅ to unheṅ qatl kar ḍālo.”

Nīz ma‘an ba‘d Imām Ṭabarī kā qaul naql kiyā hai jis meṅ unhoṅ ne Aḥādīs̱e mubārakah - هم شر الخلق؛ يمرقون من الإسلام؛ لأقتلنهم قتل عاد - se mustanbaṭ kiyā hai keh Ḳhawārij Dīne Islām se ḳhārij haiṅ aur un se qitāl wājib hai.

Is ṭarḥ unhoṅ ne Qāḍī ‘Iyāḍ, Imām Abū al-‘Abbās al-Qurṭūbī aur Imām Taqī al-Dīn al-Subkī kā takfīre Ḳhawārij kā mauqif bhī apne alfāẓ meṅ bayān kiyā hai.

‘Allāmah Anwar Shāh Kashmīrī nihāyat wāẕeḥ alfāẓ meṅ Ḳhawārij kī takfīr karte huwe bayān karte haiṅ:

والحق أن حديث المروق يدل على أنّ المارقة أقرب إلى الكفر من الإيمان، ومن أصرح ما وجدت فيه ما عند ابن ماجه عن أبي

أُمامة: ”قد كان هؤلاء مسلمين، فصاروا كفّاراً، قلت: يا أبا أمامة، هذا شيء تقوله؟ قال: بل سمعته من رسول الله ﷺ .“ قال الحافظ محمد بن إبراهيم اليماني في ”إيثار الحق“ (ص: 421): وإسناده حسن. وحسنه الترمذي مختصراً.[1]

"Ḥaq yeh hai keh حديث المروق is bāt par dalālat kartī hai keh المارقة ya'nī Dīn se nikalne wāle īmān kī ba-jā'e kufr ke ziyādah qarīb hain aur is bāre meṅ jo kuçḥ maiṅ ne zaḳhīra'e Aḥādīs̱ meṅ pāyā us meṅ sab se ziyādah ṣarīḥ Ibn Mājah meṅ Ḥaẕrat Abū Umāmah raḍiya Allāhu 'anhu kī riwāyat hai jis meṅ unhoṅ ne farmāyā: Yeh Ḳhawārij păhle Musalmān the, phir kāfir ho ga'e. To Ḥaẕrat Abū Ġhālib ne pūçhā: Ae Abū Umāmah! Yeh bāt apnī ṭaraf se kăh rahe haiṅ? Unhoṅ ne farmāyā: (nahīṅ) bal-keh maiṅ ne Rasūl Allāh ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam se yeh irshāde girāmī sunā hai. Ḥāfīẓ Muḥammd bin Ibrāhīm Yamānī ne "**Īthāru al-ḥaq (ṣafḥah: 421)**" meṅ farmāyā hai: Is kī isnād ḥasan haiṅ aur Imām Tirmidhī ne bhī ise ḥasan qarār diyā hai."

'Allāmah Shabbīr Aḥmad 'Uthmānī Aḥādīs̱e mubārakah kī raushanī meṅ Ḳhawārij kī wājibul-qatl hone par apnā mauqif yūṅ likhte haiṅ:

ويؤيّد القول المذكور الأمر بقتلهم مع ما تقدم من حديث ابن مسعود: ”لا يحل قتل امرئ مسلم إلّا بإحدى ثلاث“ وفيه:

(1) Shabbīr Aḥmad 'Uthmānī fī Fatḥ al-mulhim, 5: 154

”التارک لدینه: المفارق للجماعة“ وورد في بعض الروايات الصحيحة: ”المارق من الدين، التارک للجماعة.“(1)

“Ḥuẕūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā un ke qatl kā ḥukm denā bhī is qaule maẕkūr kī tā’īd kartā hai, is ke bā-wujūd keh Ḥaẕrat ‘Abd Allāh bin Mas‘ūd raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī Ḥadīs̲ jo păhle bayān kī ga’ī keh“kisī Musalmān ādamī kā qatl ḥalāl nahīṅ siwā’e tīn meṅ se kisīek ṣūrat ke.” So is Ḥadīs̲ meṅ hai keh “jo apne Dīn ke ḳhilāf Baġhāwat karne wālā ho aurjo Musalmānoṅ kī jamā‘at se judā hone walā ho” aur ba‘ẕ ṣaḥīḥ riwāyātmeṅ āyā hai keh “Dīn se nikalne wālā aur Musalmānoṅ kī jamā‘at ko çhoṛne wālā ho.”

Is ke ba‘d ‘Allāmah Shabbīr Aḥmad ‘Ut̲h̲mānī Ḳhawārij ko qatl karn ke jawāz par Ḥanābilah kā mauqif bayān karte huwe apnī rā’e yūṅ dete haiṅ:

الظاهر عندي درايةً وروايةً قول أهل الحديث، أما روايةً: فقوله صلى الله عليه وآله وسلم: ”فأين لقيتموهم فاقتلوهم“ وأما قول علي رضي الله عنه: فمعناه أن الإنكار على الإمام والطعن فيه لا يوجب قتلاً، حتى ينزع يده من الطاعة، فيكون باغياً، أو قاطع الطريق.(2)

“Mere nazdīk riwāyatan aur dirāyatan A’imma’e Ḥadīs̲ kā qaul wāẕeḥ hai. Rahā Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu

(1) Shabbīr Aḥmad ‘Ut̲h̲mānī fī Fatḥ al-mulhim, 5: 154

(2) Shabbīr Aḥmad ‘Ut̲h̲mānī fī Fatḥ al-mulhim, 5: 155

‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā yeh irshād فأين لقيتموهم فاقتلوهم, aur Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu kā yeh (maẕkūrah bālā) qaul, to is kā ma‘ná yeh hai keh ḥukm-rān kā inkār aur us par ṭa‘nah-zanī qatl ko wājib nahīṅ karte, jab tak keh woh ḥukūmat kī ŏthŏriṭī ko taslīm karne se inkār nah kar de aur Bāġhī yā rāh-zan nah ho jā’e.”

Āḳhir meṅ ‘Allāmah Shabbīr Aḥmad ‘U<u>th</u>mānī băḥ<u>s</u> ko sameṭte huwe apnā aur ‘Allāmah Anwar Shāh Kashmīrī kā mauqif duhrāte haiṅ:

وقال في موضع آخر من رسالته بعد سرد الأحاديث: ”فخرج من هذه الأحاديث بهذا الوجه وجه من كفرهم من أهل الحديث، وقد نسبه ”السندي رحمه الله على سنن النسائي“ إليهم، وهو قول فحل، وكذا نسبه في ”فتح القدير“ إليهم، وخرج عدم الفرق بين الجحُود والتأويل في القطعيات. والله سبحانه و تعالى أعلم. وخرج أن الكفر قد يلزم من حيث لا يدري، مع ما يحقر أحدكم صلاته، وصيامه مع صلاتهم وصيامهم، وأعماله مع أعمالهم، وليست قراءته إلى قراءتهم شيئاً، فخذ هذه الجمل النبوية أصلاً في مسألة التكفير، فهي كأحرف القرآن، كلها شاف كاف.[1]

“Aur Āp ne apne muqābale meṅ kisī ek maqām par un aḥādīs o bayān karne ke ba‘d likhā hai: Pas in Aḥādī<u>s</u> se is taujīh ke sāth A’imma’e Ḥadī<u>s</u> kā bayān-kardah woh sabab mustanbaṭ

(1) Shabbīr Aḥmad ‘U<u>th</u>mānī fī Fatḥ al-mulhim, 5: 156

hotā hai jinhoṅ ne un (Ḳhawārij) ko kāfir qarār diyā hai. Isī ṭarḥ Imām Sindī ne Sunan Nasā'ī par apne hāshiyah meṅ bhī kufr ko un kī ṭaraf mansūb kiyā hai, aur yeh ek maẕbūṭ qaul hai. Isī ṭarḥ unhoṅ ne "**Fatḥu al-qadīr**" meṅ kufr ko unhī kī ṭaraf mansūb kiyā hai. Yād rahe keh qaṭ'ī 'aqā'id meṅ tāwīl aur juḥūd (inkār) ke dar-miyān farq kā nah honā bhī inhī Aḥādīs̱ se mustanbaṭ hotā hai, aur Allāh Ta'ālá beh-tar 'ilm rakhne wālā hai. āur yeh chīz bhī mustanbaṭ hotī hai keh kufr kabhī is ṭarḥ lāzim ā jātā hai jis kā patah bhī nahīṅ chāltā, is ke bā-wujūd keh jin kī Namāz ke sāth tum meṅ se har ko'ī apnī Namāz ko ḥaqīr jāntā hai aur jin ke rozoṅ ke sāth apne Roze ko ḥaqīr jāntā hai aur jin k a'māl ke sāth apne a'māl ko ḥaqīr jāntā hai aur jin kī qirā'at ke muqābalah meṅ us kī qirā'at kuçh bhī nahīṅ. Pas is mas'ala' takfīr meṅ Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ke yeh jumle Qur'an ke ḥurūf kī ṭarḥ ḥukm ṣādir karne meṅ kāfī wa shafī haiṅ."

Goyā 'Allāmah Anwahr Shāh Kashmīrī aur 'Allāmah Shabbīr Aḥmad 'Uthmānī kī mufaṣṣal taḥqīq se yeh bāt s̱ābit ho jātī hai kehun ke nazdīk bhī Ḳhawārij aur un kī rāh par chalne wāle log Dīn se ḳhārij haiṅ. Kyūṅ-keh unhoṅne Dīnī ta'līmāt ko masḳh kiyā aur Dīn meṅ na'ī na'ī Bid'āt ījād kī haiṅ aur in ḳhayālāt aur a'māl ko Dīn qarār de diyā jin kā Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam aur Ṣaḥāba'e kirām raḍiya Allāhu 'anhum ke qaul-o 'amal se ko'ī ta'alluq nahīṅ.

Ġhur kiyā jā'e to āj Islām ke nām par jo inteha'-pasandī aur Dăhshat-gardī ho rahī hai is kā Islām se dūr kā bhī wāsiṭah nahīṅ. Maujūdah daur meṅ logoṅ kā qatle 'ām, 'auratoṅ aur bachchoṅ kī bahīmānah halākat, Jihād kā ma'ná wa mafhūm, shar'ī sharā'iṭ aur

taqāẕe samjhe ba-ġhair ise har ek par wājib qarār de denā, murdoṅ ko qabroṅ se nikāl kar un kī be-ḥurmatī karnā, ṣāleḥīn ke maqābir ko tabāh karnā, Masājid aur ‘ibādat-gāheṅ mismār karnā aur apne muḳhālif naẓarīyāt ke ḥāmil ‘āmmaṫul-Muslimīn par kufr-o shirk ke fatwe lagānā aur Muslim wa ġhair-Muslim par-amn insānī ābādiyoṅ ko tabāh-o bar-bād karnā aur ḳhụd-kush ḥamloṅ ke ẕarī‘e insānī jānoṅ ko luqama’e ajal banānā (yeh sab kuc̥h) Ḳhawārij ke naẓarīyāt aur kirdār kā hī tasalsul hai.

Faṣl Chahārum

ʻAṣre Ḥāẓir ke Dăhshat-gard “Ḳhawārij” haiṅ

Ḳhawārij ke bāb meṅ wārid hone wālī Aḥādīs̱-o ās̱ār is qadr kas̱rat se haiṅ keh un ke liye ka’ī daftar darkāt haiṅ. Tā-ham is mauẓū‘ par rāqim kī kitab **al-Intibāhu lil-Ḳhawāriji wa-al-Ḥarūrā’** kā muṭāla‘ah bhī mufīd hogā. Yeh bāt ṭai-shudah hai keh aise ḳhayālāt, rujḥānāt, mŏ‘taqadāt aur iqdāmāt karne waloṅ se ko’ī daur ḳhālī nah hogā kyūṅ-keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne is amr kī qaṭ‘īyat ke sāth waẓāḥat farmā dī hai keh aise guroh meṅ nā-puḳhtah ẕehn aur kam-‘umr laṛke kas̱rat se hoṅge kyūṅ-keh aise laṛkoṅ ko āsāni se warġhalāyā jā saktā hai aur un kī ẕehn-sāzī (**brain washing**) kar ke apne maẕmūm maqāṣid ke liye iste‘māl kiyā jā saktā hai. Aḥādīs̱e mubārakah se yeh bhī wāẓeḥ hotā hai keh yeh guroh kisī ek daur ke sāth muḳhtaṣ nahīṅ hogā bal-keh yeh log Ḳhurūje Dallāj ke zamāne tak paidā hote raheṅge. Darje ẕail Ḥadīs̱e mubārakah se bhī yehī s̱ābit hai keh yeh firqah ka’ī bār ẓuhūr karegā:

عن ابن عمرو رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم: يخرج قوم من قبل المشرق يقرؤون القرآن، لا يجاوز تراقيهم كلما قطع قرن نشأ قرن، حتى يخرج في بقيتهم الدجال.[1]

(1) 1. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 209, raqm: 6952

2. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-awsaṭ, 7: 41, raqm: 6791

3. Ḥākim fī al-Mustadrak, 4: 556, raqm: 8558

4. Ṭayālisī fī Musnad, 302, raqm: 2293

5. Abū Nu‘aym fī Ḥilyaṫ al-awliya’ wa-ṭabaqāt al-aṣfiyā’, 6: 54

“Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin ‘Amr raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat hai keh Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Ka’ī log mashriq kī ṭaraf se nikleṅge, woh Qur’ān paṛheṅge magar Qur’ān un ke ḥalq se nīche nah utregā. Jab ek guroh (Shayṭānī sīṅg) kāṭā jā’egā to dūsrā niklegā (ya‘nī jab ek aise guroh kā ḳhātimah ka diyā jā’egā to kuçh ‘arṣah ke ba‘d dūsrā guroh paidā ho jā’egā) yahāṅ tak keh un ke āḳhirī guroh ke daurmeṅ hī Dajjāl niklegā.”

Ḥadī<u>s</u>e mubārakah kā nafse maẓmūn batā rahā hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Ḳhawārij ke ẓuhūr aur un ke maẓālim ke tasalsul ke bāre meṅ ḳhabar dī keh yeh Dăhshat-gard guroh fitna’e Dajjāl tak ‘ilāqe aur shakleṅ badal badal kar ātā rahegā. Yād rahe keh Dajjāl kā ẓuhūr Qiyāmat kī ‘Alāmate Kubrá meṅ se hai.

1. Ḳhawārij Insānoṅ kī shakl meṅ Ḳhūṅ-ḳhwār Bheṛiye haiṅ

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne Aḥādī<u>s</u> meṅ wāẓeḥ alfāẓ meṅ yeh peshīn-go’ī bhī farmā dī thī keh Ummat ke āḳhirī zamāne meṅ ek aisā guroh niklegā jin ke chehre insānoṅ ke aur dil shayṭānoṅ ke hoṅge. Woh ḳhūn-ḳhwār bheṛiyoṅ kī ṭarḥ hoṅge aur un ke diloṅ meṅ raḥm nām kī ko’ī shai nah hogī. Woh ka<u>s</u>rat se ḳhūn bahā’eṅge. Imām Tirmi<u>dh</u>ī Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

يخرج في آخر الزمان رجال يختلون الدنيا بالدين، يلبسون للناس جلود الضأن من اللين، ألسنتهم أحلى من السكر، وقلوب

الذئاب، يقول الله: أبي يغترون أم علي يجترء ون؟ فبي حلفت لأبعثن على أولئك منهم فتنة تدع الحليم منهم حيرانا.[1]

“Āḳhirī zamāne meṅ aise log sāmne ā’eṅge jo dhokah wa fareb ke sāth Dīn ke nām par dunyā kamā’eṅge. Woh logoṅ ko apnī narm-mizājī ẓāhir karte huwe (dunyā ke sāmne) bheṛiye ki khāl păhneṅge. Un kī zabāneṅ shakkar se ziyādah mīṭhī hoṅgī (ya‘nī woh mu’assir na‘re lagā’eṅge aur mu’assir bāteṅ kareṅge) magar un ke dil bheṛiyoṅ ke hoṅge. Allāh ‘azza wa-jalla farmā’egā: Kyā mere nām par dhokah karte ho yā mujh par jur’at karte ho? Mujhe apnī Ẕāt kī qasam! Maiṅ in logoṅ par ẕarūr ek fitnah (āzmā’ish-o muṣībat) bhejūṅgā jo un meṅ se burd-bār logoṅ ko bhī ḥarān-o pareshān kar degā.”

Imām Ṭabarānī Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin ‘Abbās raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat karte haiṅ eh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

سيجيء في آخر الزمان أقوام، يكون وجوههم وجوه الآدميين، وقلوبهم قلوب الشياطين، أمثال الذئاب الضواري، ليس في قلوبهم شيء من الرحمة، سفاكون الدماء، لا يرعون عن قبيع إن تابعتهم واربوك، وإن تواريت عنهم اغتابوك، وإن حدثوك كذبوك، وإن ائتمنتهم خانوك، صبيهم عامر، وشابهم شاطر، وشيخهم لا يأمر بمعروف ولا ينتهي عن منكر، الاعتزاز بهم ذل،

(1) Tirmiḏhī fī al-Sunan, Kitābu al-Zuhd, 4: 604, raqm: 2404

وطلب ما في أيديهم فقر، الحليم فيهم غاو، والآمر بالمعروف فيهم متهم، المؤمن فيهم متضعف، والفاسق فيهم مشرف، السنة بدعة، والبدعة فيهم سنة، فعند ذلک يسلط عليهم شرارهم، ويدعوا خيارهم، فلا يستجاب لهم.(1)

“Āḳhirī zamānah meṅ aise guroh ā’eṅge jin ke chehre insānoṅ ke aur dil shayṭānoṅ ke hoṅge. Woh ḳhūṅ-ḳhẉār bheṛiyoṅ kī ṭarḥ hoṅge. Un ke diloṅ meṅ raḥm nām kī ko’ī chīz nah hogī. Woh apnī saffākanah kār-rawā’iyoṅ se kas̱rat ke sāth ḳhūn bahā’eṅge. Kisī bure kām ya‘nī ẓulm-o ziyādatī kī parwāh nahīṅ kareṅge. Agar tū un kī bāt mānegā to tujhe dhokah deṅge. Agar tū un se çhupegā to terī burā’ī aur maẕammat kareṅge agar woh tumhāre sāth muẕākarāt (**dialogue**) kareṅge to jhūṭ boleṅge. Agar tun un ke pās amānat rakhoge to woh ḳhiyānat kareṅge. Un ke bachche ghar kā niẓām chalā’eṅge (aur baṛe bar-sare paikār hoṅge) aur un ke jawān shāṭir hoṅge. Un kā sardār unheṅ nah to bhalā’ī kā ḥukm degā aur nah hī ġhalaṭ kām se rokegā, un ke ẕarī‘e ‘izzat uar ġhalbe kī ṭalab ẕillat kā bā‘is̱ hogī aur un ke hāthoṅ meṅ jo kuçh hogā (ya‘nī un ke naẓarīyāt aur asleḥah wa-ġhairah) us kī ḳhẉāhish karnā sar-ā-sar iflās (ma‘īshat kī tabāhī) hogā. Un meṅ burd-bār aur ṭhanḍe mizāj kā dikhā’ī dene wālā shaḳhṣ (bhī) dhoke-bāz hogā. Unheṅ bhalā’ī kā ḥukm dene wāle par tŏhmat lagā’ī jā’egī. Ṣāḥibe īmān un meṅ kam-zor shumār hogā aur fāsiq mu’azzaz hogā. Rasūle Akram

(1) 1. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 11: 99, raqm: 11169

2. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-ṣaġhīr, 2: 111, raqm: 869

ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam kī aṣl Sunnat un ke hān Bid'at aur Bid'at Sunnat qarār pā'egī. Us waqt un par bad-tarīn shar-pasand musallaṭ kar diye jā'eṅge (tab) un ke achçhe log du'ā kareṅge lekin un kī du'ā'eṅ qubūl nah hoṅgī."

Imām Tirmid̲h̲ī aur Imām Ṭabarānī kī riwāyat-kardah maẕkūrah bālā Aḥādīs̱e mubārakah meṅ āj ke daur meṅ pā'e jāne wāle Dăhshat-gardoṅ kī tamām ṣifāt bayān kar dī ga'ī haiṅ. Dar-ḥaqīqat yehī shar-pasand aur jaṅg-jū guroh maujūdah daur ke woh Dăhshat-gard aur Ḳhawārij haiṅ jin ke dil darandoṅ keh haiṅ aur chehre insānoṅ ke haiṅ. Un ke diloṅ meṅ raḥm nām kī ko'ī shai nahīṅ. Woh maḳhlūqe Ḳhudā kā intehā'ī saffākanah ṭarīqe se nah ṣirf ḳhūn bahāte haiṅ aur apne 'aqā'id-o naẓarīyāt se iḳhtelāf rakhne waloṅ ko mushrik aur kāfir qarār de kar ẕabḥ karte haiṅ bal-keh un ḳhūnīṅ manāẓir kī wīḍiyo filmeṅ tayyār kar ke maḳhlūqe Ḳhudā ko Dăhshat-zadah aur Islām ko bad-nām bhī karte haiṅ.

2. Ḳhawārij ke Tasalsul ke bāre meṅ 'Allāmah Ibn Taymīyah kī Taḥqīq

Ḳhawārij ke bāre meṅ 'Allāmah Ibn Taymīyah ke ka'ī aqwāl ham ne guzashtah ṣafahāt meṅ bayān kiye haiṅ, jin se Ḳhawārij ke bāre meṅ un kā 'aqīdah mutarashshiḥ hotā hai. Ab ham 'Allāmah Ibn Taymīyah ke alfāẓ meṅ yeh wāẓeḥ kareṅge keh Ḳhawārij kā wujūd har daur meṅ rahā hai aur yeh āj ke daur meṅ bhī maujūd haiṅ magar logoṅ ko un kī păhchān nahīṅ hai.

'Allāmah Ibn Taymīyah apnī kitāb al-Nubūwāt meṅ bayān karte haiṅ:

وكذلك الخوارج: لما كانوا أهل سيف وقتال، ظهرت مخالفتهم للجماعة؛ حين كانوا يقاتلون الناس وأما اليوم فلا يعرفهم أكثر الناس.[1]

“Aur isī ṭarḥ Ḳhawārij keh jab unhoṅ ne asleḥah uṭhā liyā aur Baġhāwat kart huwe (Musalmānoṅ se) jaṅg kī aur logoṅ se qitāl karne lage to un kī jamā‘ate Muslimah se muḳhālafat-o ‘adāwat ẓāhir ho ga’ī tā-ham ‘aṣre ḥāẓir meṅ bhī (ba-ẓāhir Dīn kā labādah oṛhne kī waj·h se) logoṅ kī akṯarīyat unheṅ păhchān nahīṅ pātī.”

Yahāṅ yeh sawāl paidā hotā hai keh agar Ḳhawārij păhle maḳhfī the to un ke ‘ilm kaise huwā? Is kā jawāb ‘Allāmah Ibn Taymīyah yūṅ dete haiṅ:

وهاتان البدعتان ظهرتا لما قتل عثمان رضي الله عنه في الفتنة، في خلافة أمير المؤمنين علي بن أبي طالب رضي الله عنه؛ وظهرت الخوارج بمفارقة أهل الجماعة، واستحلال دمائهم وأموالهم؛ حتى قاتلهم أمير المؤمنين علي بن أبي طالب رضي الله عنه متبعا في ذالک لأمر النبي صلى الله عليه وآله وسلم. قال الإمام أحمد بن حنبل: صح الحديث في الخوارج من عشرة أوجه. وهذه قد رواها صاحبه مسلم بن الحجاج فى صحيحه، وروى البخارى قطعة منها. واتفقت الصحابة على قتال الخوارج حتى أن ابن عمر . . . قال عند

(1) Ibn Taymīyah fī al-Nubūwāt: 222

الموت: ما آسى على شيء إلا على أني لم أقاتل الطائفة الباغية مع علي، يريد بذلك قتال الخوارج... وإنما أراد المارقة التي قال فيها النبي ﷺ: تمرق مارقة على حين فرقة من الناس، يقتلهم أدنى الطائفتين إلى الحق. وهذا حدّث به أبو سعيد. فلما بلغ ابن عمر قول النبي ﷺ في الخوارج، وأمره بقتالهم، تحسر على ترك قتالهم.[1]

“Aur Ḳhawārij kī ṭaraf se (Musalmānoṅ ko kāfir qarār dene aur un ke jān-o māl ko ḥalāl samajhn kī) do Bid‘ateṅ us waqt manẓare ‘ām par ā’īṅ jab Ḥaẓrat ‘Uthmān Ġhanī raḍiya Allāhu ‘anhu ko shahīd kar ke fitnah bapā kiyā gayā. Amīr al-Mu’minīn Sayyidunā ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke daure Ḳhilāfat meṅ Ḳhawārij ke Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum kī jamā‘at se mufāraqat aur un ke jān-o māl ko ḥalāl qarār dene kī ṣūrat meṅ ẓāhir hū’ī, yahāṅ tak keh Amīr al-Mu’minīn Ḥaẓrat ‘Alī ibn Abī Ṭālib raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāne Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī ittebā‘ meṅ (Nahrawān ke maqām par hazāroṅ Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum kī ma‘īyat meṅ) un Ḳhārijiyoṅ se jaṅg kī (aur unheṅ chun chun kar qatl kiyā). Imām Aḥmad bin Ḥanbal raḥmatu Allāhi ‘alayh farmāte haiṅ keh Ḳhawārij ke bāre meṅ Ḥadīs das ṭuruq se sābit hai aur ise Āp ke ham-‘aṣr Imām Muslim bin al-Ḥajjāj ne apnī **al-Ṣaḥīḥ** meṅ riwāyat kiyā hai aur Imām Buḳhārī ne ise muḳhtaṣaran riwāyat kiyā hai. Ḳhawārij se Jihād par tamām Sayyidā’e kā’enāt kā ittefāq

(1) Ibn Taymīyah fī al-Nubūwāt: 222, 223

hai; yahāṅ tak keh Ḥaẓrat 'Abd Allāh bin 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu ne wiṣāl ke waqt farmāyā: Mujhe kisī bāt par afsos nahīṅ siwā'e is ke keh maiṅ (Ḥaẓrat) 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu ke sāth mil kar Bāġhī guroh ke sāth qitāl nah kar sakā. ...... Aur Āp kī murād to ṣirf us Bāghī guroh se thī jis ke bāre meṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā hai: "Aur yeh guroh us waqt Ḳhurūj karegā jab logoṅ meṅ tafriqah wa inteshār paidā hogā; use donoṅ gurohoṅ meṅ se ḥaq ke qarīb-tarīn guroh qatl karegā." Is Ḥadī<u>s</u> ko Abū Sa'īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu 'anhu ne riwāyat kiyā hai. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam kā Ḳhawārij aur un se qital ke muta'alliq yeh irshāde girāmī jab 'Abd Allāh bin 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu tak pahŏṅchā to woh qitāl tark karne par ḥasrat-zadah ho ga'e."

Guzashtah ṣafaḥāt meṅ bayān kī ga'ī Aḥādī<u>s</u>e mubārakah se bhī waẓāhat hotī hai keh bil-'umūm logoṅ ko Ḳhawārij kī ẓāhirī Dīn-dārī aur parhez-gārī kī binā par muġhālaṭah lāḥiq ho jātā hai aur unheṅ ṭabaqa'e Muslimīṅ meṅ shāmil samajhne lagte haiṅ. Jab keh ḥaqīqat is ke bar-'aks hai kyūṅ-keh Ḳhawārij kā patah hī us waqt chalā jab woh musallaḥ ho kar qatle 'ām shurū' karte haiṅ. Dăhshat-gardoṅ ke māthe par nahīṅ likhā hotā hai keh woh Ḳhawārij haiṅ. Un kā waḥshat-o barbarīyat aur darandagī wa qatle 'ām par mabnī 'amal hī unheṅ **expose** kartā hai. Yeh ḳhụd-sākhtah bāṭil ma<u>z</u>habī naẓarīyāt kī binā par insānoṅ aur Musalmānoṅ ko qatl karte haiṅ. Yeh har daur meṅ āte raheṅge. Qurbe Qiyāmat kī 'alāmāt meṅ Ḳhawārij meṅ Dajjāl ke Ḳhurūj kī riwāyāt bhī kutube Aḥādī<u>s</u> meṅ maujūd haiṅ jo ham ne guzashtah ṣafaḥāt meṅ darj kī haiṅ,

3. Ḳhawārij kī Pusht-panāhī karne wāloṅ kī Mazammat

Ba‘ẕ log Ḳhawārij ke bāre meṅ narm-goshah rakhte haiṅ aur unheṅ burā nahīṅ jānte, jab keh ba‘ẕ log is se bhī ek qadam āge baṛhte huwe Ḳhawārij kī pusht-panāhī aur **support** karte haiṅ aur apne ṭarze ‘amal se shar-pasandoṅ aur Dăhshat-gardoṅ kī ḥauṣalah-afzā’ī karte haiṅ, un ke liye māsṭar mā’inḍ (**master mind**) kā farīẕah sar-anjām dete haiṅ aur un kī mālī wa aḳhlāqī mu‘āwanat (**financial & moral support**) kar ke unheṅ mazīd Dăhshat phailāne kī shăh dete haiṅ, yeh ‘amal bhī intehā’ī mazmūm hai.

Ḳhawārij kī pusht-panāhī karne wāloṅ ke liye قَعْدِيَة (‘amalan Baġhāwat meṅ sharīk nah hone wāle kī) isṭelāḥ iste‘māl kī jātī hai. Shāreḥ **Ṣaḥīḥu al-Buḳhārī** Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī likhte haiṅ:

”والقعدية“ قوم من الخوارج، كانوا يقولون بقولهم، ولا يرون الخروج بل يزينونه.[1]

“Aur قَعْدِيَة Ḳhawārij kā hī ek guroh hai. Yeh log Ḳhawārij jaise ‘aqā’id to rakhte the magar ḳhụd musallaḥ Baġhāwat nahīṅ karte the bal-keh (woh Ḳhawārij kī pusht-panāhī karte huwe) ise sarāhte the.”

Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī **Muqaddimatu Fatḥi al-Bārī** meṅ aur ek maqām par likhte haiṅ:

(1) ‘Asqalānī fī Muqaddimah Fatḥ al-Bārī: 432

والخوارج الذين أنكروا على علي رضی اللہ عنہ التحكيم وتبرءوا منه ومن عثمان رضی اللہ عنہ وذريته وقاتلوهم فإن أطلقوا تكفيرهم فهم الغلاة منهم والقعدية الذين يزينون الخروج على الأئمة ولا يباشرون ذلک.[1]

"Aur Ḳhawārij woh haiṅ jinhoṅ ne Ḥaẓrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu ke faiṣala'e Taḥkīm (**arbitration**) par e'terāẓ kiyā aur Āp raḍiya Allāhu 'anhu se, Ḥaẓrat 'U<u>th</u>mān raḍiya Allāhu 'anhu se aur un kī aulād wa aṣḥāb se barā'at kā iẓhār kiyā aur un ke sāth jaṅg kī. Agar yeh muṭlaq takfīr ke qā'il hoṅ to yehī un meṅ se ḥad se baṛh jāne wālā guroh hai jab-keh قَعَدِيَة woh log haiṅ jo Muslim ḥukūmatoṅ ke ḳhilāf musallaḥ Baġhāwat aur Ḳhurūj ko sarāhte aur us kī ḥauṣalah-afzā'ī karte haiṅ, lekin ḳhuḍ ba-rāhe rāst is meṅ shāmil nahīṅ hote."

Isī ṭarḥ Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar 'Asqalānī apnī ek aur kitāb "**Tah<u>dh</u>īb al-tah<u>dh</u>ī**" meṅ Ḳhawārij kī pusht-panāhī karne wāloṅ ke bāre meṅ likhte haiṅ:

"والقعد" الخوارج كانوا لا يرون بالحرب، بل ينكرون على أمراء الجور حسب الطاقة، ويدعون إلى رأيهم، ويزينون مع ذالک الخروج، ويحسنونه.[2]

"Aur قَعَدِيَة (Ḳhawārij kī pusht-panāhī karne wāle) woh log haiṅ ho ba-ẓāhir ḳhuḍ musallaḥ jaṅg nahīṅ karte bal-keh ḥasbe

(1) 'Asqalānī fī Muqddimah Fatḥ al-Bārī: 459

(2) 'Asqalānī fī Tah<u>dh</u>īb al-tah<u>dh</u>īb, 8: 114

ṭāqat ẓālim ḥukm-rānoṅ kā inkār karte haiṅ aur dūsroṅ ko apnī fikr wa rā’e kī ṭaraf da‘wat dete haiṅ aur is ke sāth-sāth musallaḥ Baġhāwat aur Ḳhurūj ko (maẕhab kā labādah oṛhā kar) sarāhte haiṅ aur Dăhshat-gard Bāġhiyoṅ ko is kī mazīd tarġhīb dete haiṅ.”

Shāreḥe **Ṣaḥīḥu al-Buḳhārī** Ḥāfīẓ Ibn Ḥajar ‘Asqalānī ke darje bālā iqtibāsāt se yeh ḥaqīqat āshkār hotī hai keh قَعْدِيَة bhī Ḳhawārij meṅ se hī haiṅ.[1] Lekin yeh guroh khul kar apnī rā’e kā iẓhār nahīṅ kartā aur pase pardah răh kar Ḳhawārij kī Bāġhiyānah aur sāzishi sar-garmiyoṅ ke liye manṣūbah-bandī (**planning**) kartā hai. Goyā yeh guroh māsṭar mā’inḍ ke farā’iẓ sar-anjām detā hai. Is guroh kā kām diloṅ meṅ Baġhāwat aur Ḳhurūj ke bīj bonā hai, ḳhāṣ ṭaur par jab yeh guftugū kisī aise faṣīḥ-o balīġh shaḳhṣ kī ṭaraf se ho jo logoṅ ko apnī charb-zabānī se dhokah dene aur use Sunnate muṭahharah ke sāth gaḍ-maḍ karne kī ṣalāḥīyat bhī rakhtā ho.

4. Aham Fiqhī Nuktah: Dăhshat-gardoṅ par Ḳhawārij kā Iṭlāq Ijtehādī nahīṅ, Manṣūṣ hai

Maujūdah daur meṅ Dăhshat-gardī aur qatl-o ġhārat-garī karne wāle log Ḳhawārij hī kā tasalsul haiṅ. Is amr kā iṭlāq ijtehādī nahīṅ aur nah hī tashrīḥī hai bal-keh yeh iṭlāq manṣūṣ hai. Ḳhawārij se murād ṣirf Sayyidunā ‘Alī al-Murtaḍá raḍiya Allāhu ‘anhu ke ‘ăhd meṅ nikalne wālā guroh ẓāhir hotā rahā aur us ke log dajjāl ke zamāne tak ẓāhir hote raheṅge aur Qiyāmat tak waqtan fa-waqtan nikalte raheṅge. Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke zamāne meṅ jin kā ẓuhūr

(1) Ham ne is bāb ke āġhāz meṅ bhī ẕikr kiyā thā keh Ḳhawārij ke taqrīban bīs firqe haiṅ. “Qa‘diyah” bhī unhī meṅ se ek firqah hai.

huwā woh fitnah Ḳhawārij ke bānī the. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne un kī wāẓeḥ nishāniyāṅ bayān farmā dī haiṅ, jin meṅ se ek nishānī yeh bhī hai keh woh har daur meṅ nikalte raheṅge. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā keh Ḳhawārij kā āḳhirī guroh Dajjāl ke sāth us kī ḥimāyat meṅ niklegā. Ḥaẓrat Sharīk bin Shihāb se marwī riwāyat meṅ Ḳhawārij ke muta‘alliq Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ṣarāḥatan farmāyā:

يَخْرُجُ فِي آخِرِ الزَّمَانِ قَوْمٌ كَأَنَّ هَذَا مِنْهُمْ يَقْرَءُوْنَ الْقُرْآنَ لَا يُجَاوِزُ تَرَاقِيَهُمْ، يَمْرُقُوْنَ مِنَ الإِسْلَامِ كَمَا يَمْرُقُ السَّهْمُ مِنَ الرَّمِيَّةِ، سِيْمَاهُمُ التَّحْلِيْقُ، لَا يَزَالُوْنَ يَخْرُجُوْنَ حَتَّى يَخْرُجَ آخِرُهُمْ مَعَ الْمَسِيْحِ الدَّجَّالِ، فَإِذَا لَقِيْتُمُوْهُمْ فَاقْتُلُوْهُمْ، هُمْ شَرُّ الْخَلْقِ وَالْخَلِيْقَةِ.[1]

“Āḳhirī zamāne meṅ kuçh log paidā hoṅge goyā yeh shaḳhṣ bhī unhī meṅ se hai. Woh Qur’ān Majīd kī tilāwat kareṅge magar Qur’ān un ke ḥalq se nīche nah utregā woh Islām se is ṭarḥ nikal chuke hoṅge jaise tīr se shikār se nikal jātā hai. Un kī nishānī yeh hai keh woh sar-muṅḍe hoṅge hameshah nikalte hī raheṅge yahāṅ tak keh un kā āḳhirī guroh Dajjāl ke

(1) 1. Nasā’ī fī al-Sunan, Kitābu al-Taḥrīmi al-dam, bābu man shahara sayfahu thumma waḍa‘ahu fī al-nās, 7: 119, raqm: 4103

2. Nasā’ī fī al-Sunan al-kubrá, 2: 312, raqm: 3566

3. Bazzār fī al-Musnad, 9: 294, raqm: 3846

4. Ṭayālisī fī Musnad, 1: 124, raqm: 923

sāth niklegā jab tum (maidāne jaṅg meṅ) un se milo to unheṅ qatl kar do. Woh tamām maḳhlūq se bad-tarīn log haiṅ."

Isī ṭarḥ Imām Aḥmad bin Ḥanbal aur Imām Ibn Abī Shaybah kī bayān-kardah riwāyat meṅ hai:

لَا يَزَالُوْنَ يَخْرُجُوْنَ حَتّٰى يَخْرُجَ آخِرُهُمْ، فَإِذَا رَأَيْتُمُوْهُمْ فَاقْتُلُوْهُمْ، قَالَهَا ثَلَاثًا. شَرُّ الْخَلْقِ وَالْخَلِيْقَةِ. قَالَهَا ثَلَاثًا. (1)

"Yeh Ḳhawārij hameshah nikalte raheṅge yahāṅ tak keh un kā āḳhirī guroh (Dajjāl ke sāth) niklegā jab tum (maidāne jaṅg meṅ) un ko dekho to unheṅ qatl kar do. Woh tamām maḳhlūq se bad-tarīn log haiṅ. Mazīd Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne yeh alfāẓ tīn martabah irshād farmā'e."

Imām Ḥākim kī riwāyat-kardah Ḥadīs̱ meṅ hai:

لَا يَزَالُوْنَ يَخْرُجُوْنَ حَتّٰى يَخْرُجَ آخِرُهُمْ فَإِذَا رَأَيْتُمُوْهُمْ فَاقْتُلُوْهُمْ. قَالَهَا حَمَّادٌ ثَلَاثًا هُمْ شَرُّ الْخَلْقِ وَالْخَلِيْقَةِ قَالَهَا حَمَّادٌ ثَلَاثًا. وَقَالَ: قَالَ أَيْضًا: لَا يَرْجِعُوْنَ فِيْهِ. (2)

"Ḳhawārij ke yeh guroh musalsal paidā hote raheṅge yahāṅ tak keh un kā āḳhirī guroh (Dajjāl ke sāth) niklegā. Jab tum

(1) 1. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 4: 421, raqm: 19798
2. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 7: 559, raqm: 37917
3. Rūyānī, al-Musnad, 2: 26, raqm: 766

(2) 1. Ḥākim fī al-Mustadrak 'alá al-ṣaḥīḥayn, 2: 160, raqm: 2647
2. Hayt̲h̲amī fī Majma' al-zawa'id, 6: 229

(maidāne jaṅg meṅ) un se sāmnā karo to unheṅ qatl kar do. (Is Ḥadīs̱ ke ek rāwī) Ḥammād bayān karte haiṅ keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne yeh alfāẓ tīn martabah irshād farmā’e: “Woh tamām maḳhlūq se bad-tarīn haiṅ.” Ḥaẓrat Ḥammād bayān karte haiṅ keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne yeh alfāẓ tīn martabah irshād farmā’e. Aur Ḥaẓrat Ḥammād bayān karte haiṅ keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne yeh bhī irshād farmāyā keh woh apne ‘aqā’id-o naẓarīyāt se rujū‘ nahīṅ kareṅge.”

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne bhī taṣrīḥ farmā dī hai keh Qiyāmat tak is ṭarḥ ke musallaḥ aur Bāġhī guroh Musalmānoṅ kī riyāsatoṅ aur mu‘āsharoṅ meṅ nikalte raheṅge. لَا يَزَالُوْنَ يَخْرُجُوْنَ kā wāẓeḥ ma‘ná yeh hai keh woh sāre guroh Ḳhawārij hī hoṅge aur yeh ba-ġhair inqeṭā‘ ke tasalsul ke sāth paidā hote raheṅge ḥattá keh un kā āḳhirī guroh Qiyāmat se qabl Dajjāl ke sāth niklegā.

Ḳhulāṣa’e Kalām

Ḳhawārij kī ṣifāt-o ‘alāmāt aur un kī pǎhchān ko wāẓeḥ karne wālī is ṭawīl bǎḥs̱ se s̱ābit ho jātā hai keh ‘aṣre ḥāẓir ke Dăhshat-gard Ḳhawārij haiṅ. Hāmārā Dīnī wa Millī farīẓah hai keh ham Qur’ān-o Ḥadīs̱, ās̱are ṣaḥabah aur aqwāle A’immah kī raushanī meṅ un insānīyat-dushman ḳhūn-ḳhwār bheṛiyoṅ ke ke ghinā’one chehroṅ ko pǎhchāneṅ aur mu‘āshare ke sāmne unheṅ be-niqāb kareṅ. Unhoṅ ne apne makrūh chehroṅ par maẕhab kā labādah oṛh rakhā hai, lekin is se ko’ī muġhālaṭah lāḥiq nahīṅ honā chāhiye. Woh apne siyāh kār-nāmoṅ se pǎhchāne jāte haiṅ. Woh jo rūh bhī chāheṅ apnā leṅ, un kā Dīne Islām se ko’ī ta‘alluq aur wāsiṭah nahīṅ hai. Woh Islām se is ṭarḥ

nikal chuke haiṅ jaise tīr yā golī tez raftārī ke sath shikār se nikal jātī hai. Un kī Dăhshat-gardānah kār-rawā’īyoṅ ko Islām aur Ummate Muslimah kī ṭaraf mansūb nah kiyā jā’e.

Yād rahe keh mutaqaddimīn wa muta’aḳhḳhirīn A’immah aur akābir ‘Ulamā’e kirām kā muttafiqah faiṣalah hai keh Āyāt-o Aḥādīs̱ kī raushanī meṅ saffāk-o ḳhun-ḳhwār Dăhshat-gardoṅ kā Islām se ko’ī ta‘alluq nahīṅ. Islāmī ta‘līmāt ke muṭābiq yeh Bāġhī haiṅ. Is liye riyāsatī mashīnarī par un kī beḳh-kanī ḥais̱īyat meṅ is bāt kī qaṭ‘an ijāzat nahīṅ hai keh woh apne ta’īṅ amn-o amān qā’im karne ke liye qānūn apne hāth meṅ le yā un Ḳhawārij ke muqābalemeṅ ḳhụd musallaḥ ho kar maidān meṅ utar ā’e, chāhe un kī nīyat kitnī hī ṣaf kyūṅ nah ho. Is ke natā’ij nihāyat bhayānak aur nā-qābile taṣawwur hoṅge.

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne apnī Ummat ko Qiyāmat tak har daur meṅ Ḳhawārij ke ẓāhir hote răhne aur munẓẓam-o musallaḥ gorohoṅ kī shakl meṅ nikalte răhne kī iṭṭalā‘ apnī Paiġham-barānah peshīn-go’ī ke ṭaur par is liye dī thī keh har zamāne meṅ Musalmān unheṅ păhchān sakeṅ. Aur jab un kā Ḳhurūj ho to sādah log Musalmān un kī shakloṅ, na‘roṅ (slogans) aur sharī‘at kī ẓāhirī pā-bandī ko dekh kar dhoke meṅ nah ā jā’eṅ aur sāth hī Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne riyāsat par yeh ẕimmah-dārī ‘ā’id kī keh un kī beḳh-kanī kī jā’e tā-keh ḳhalqe Ḳhudā un ke shar se maḥfūẓ ho jā’e. Isī liye Sayyidunā ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu kī zere qiyādat riyāsatī saṭḥ (**state level**) par Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ne un kā qal‘a qam‘a kiyā thā.

Bāb Hashtum

Muslim Riyāsat meṅ I‘lā’e Kalima’e Ḥaq kā Pur-amn Minhāj

Yeh bāt dalā'il se s̲ābit ho chukī hai keh kisī Muslim riyāsat meṅ qā'im ḥukūmat ke ḳhilāf musallaḥ Baġhāwat jā'iz nahīṅ, ḳhwāh arbābbe iḳhtiyār-o iqtedār fāsiq-o fājir aur ma'ṣiyat-kesh hī kyūṅ nah hoṅ. Yahāṅ ba'ẕ z̲ehnoṅ meṅ is sawāl kā paidā honā fiṭrī amr hai keh Musalmān ra'āyā agar Musalmān ḥukm-rānoṅ ke ẓulm-o sitam ke ḳhilāf musallaḥ jidd-o jăhd nahīṅ kar saktī to phir use kyā karnā chāhiye? Kyā ḥukm-rānoṅ ko khulī çhuṭ de dī jā'e keh woh jo chāheṅ karte phireṅ aur ahle ḥaq ḳhāmosh tamāshā'ī ban kar baiṭhe raheṅ? In ḥālāt meṅ Musalmān shăhriyoṅ par ko'ī z̲immah-dārī bhī 'ā'id hotī hai yā nahīṅ? Kyūṅ-keh agar ek ṭaraf Islām Muslim riyāsat ke ḳhilāf musallaḥ Baġhāwat kī ḥimāyat nahīṅ kartā to dūsrī ṭaraf us ke ẓulm-o jabr aur ġhair-'ādilānah wa ġhair-ṣāleḥānah rawayyoṅ par ḳhāmosh răhne kī bhī ijāzat nahīṅ detā. Is ḥawāle se Islāmī riyāsat ke shăhriyoṅ ke liye burā'ī ko rokne. ẓulm ko miṭāne aur aḥwāl ko sudhārne kī jidd-o jăhd meṅ kaun se rāste khule haiṅ? A'indah suṭur meṅ is păhlū kā jā'ezah liyā jā'egā.

1. Qur'ān meṅ amru bi-al-ma'rūf wa nahyu 'ani al-munkar kā Ḥukm

Kisī bhī sosā'iṭī meṅ bura'ī ko rokne aur achçhā'ī ko furoġh dene kā 'amal Islāmī iṣṭelāḥ meṅ "amru bi-al-ma'rūf wa nahyu 'ani al-munkar" kăhlātā hai. Ḳhwāh burā'ī, ḥukūmatī maẓālim kī ṣūrat meṅ ho karapshan kī ṣūrat meṅ, ġhair-ā'īnī wa ġhair-qānūnī iqdāmāt kī shakl meṅ ho yā āmirānah wa jābirānah ṭarze 'amal kī shakl meṅ, ġhair-munṣifānah aur ġhair-ṣālehānah qawānīn kī ṣūrat meṅ ho yā mulk-o qaum ke mafād k ḳhilāf pŏlīsiyoṅ kī ṣūrat meṅ, is burā'ī ko

rokne aur use achçhe se badalne har pur-amn koshish “amru bi-al-ma‘rūf wa nahyu ‘ani al-munkar” ke ẕail meṅ ātī hai. Is liye Qur’ān Ḥakīm meṅ muta‘addid maqāmāt par Musalmānoṅ ko is aham farīẓah, kī adā’egi kā ḥukm diyā gayā hai. Is kī ahammīyat kā andāzah is bāt se lagāyā jā saktā hai keh Sūraṫ Āli ‘Imrān meṅ Allāh Ta‘ālá ne Ummate Msulimah ko beh-tarīn Ummat qarār dete huwe us kī păhlī ‘alāmat hī amru bi-al-ma‘rūf wa nahyu ‘ani al-munkar bayān kī hai:

كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَاْمُرُوْنَ بِالْمَعْرُوْفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ.(1)

“Tum beh-tarīn Ummat ho jo sab logoṅ (kī răh-numā’ī) ke liye ẓāhir kī ga’ī hai, tum bhalā’i kā ḥukm dete ho aur burā’ī se man‘a karte ho.”

Dūsre maqām par Ahle Īmān kī ‘alāmat meṅ se ek nihāyat aham ‘alāmat amru bi-al-ma‘rūf wa nahyu ‘ani al-munkar qarār dī ga’ī hai; jaisā keh Irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

وَالْمُؤْمِنُوْنَ وَالْمُؤْمِنٰتُ بَعْضُهُمْ اَوْلِيَآءُ بَعْضٍم يَاْمُرُوْنَ بِالْمَعْرُوْفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ.(2)

“Aur Ahle Īmān mard aur Ahle Īmān ‘aurateṅ ek dūsre ke rafīq wa madad-gār haiṅ. Woh achçhī bātoṅ kā ḥukm dete haiṅ aur burī bātoṅ se rokte haiṅ.”

Yeh farẓ jahān Islāmī mu‘āshare ke har fard par ‘ā’id kiyā gayā hai wahāṅ yeh bāt bhī wāẓeḥ hai keh ijtemā‘ī aur ḥukūmatī saṭḥ

(1) Āli ‘Imrān, 3: 110

(2) al-Tawbah, 9: 71

par furoġh pāne wālī burā’iyoṅ aur ḳharābiyoṅ kā iẕālah măḥẕ infirādī koshishoṅ se mumkin nahīṅ hotā. Is ke liye mu’āḳhaẕah wa iṣlāḥ kī koshisheṅ bhī ijtemā‘ī honī chāhi’eṅ. Yaḥān se jamā‘at-sāzī aur tanẓīm-sāzī kā ‘amal, shar‘ī jawāz pātā hai.

Amru bi-al-ma‘rūf wa nahyu ‘ani al-munkar ke liye Ijtemā‘ī Jidd-o jăhd

Păhle bayān ho chukā hai keh amru bi-al-ma‘rūf wa nahyu ‘ani al-munkar ṣirf inferādī saṭḥ par sar-anjām diyā jāne wālā farīẓah nahīṅ bal-keh is ko jamā‘atī wa tanẓīm saṭḥ par munaẓẓam karnā bhī manshā’e Qur’ān hai:

Irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

وَلْتَكُنْ مِّنْكُمْ اُمَّةٌ يَّدْعُوْنَ اِلَى الْخَيْرِ وَيَاْمُرُوْنَ بِالْمَعْرُوْفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ ؕ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُوْنَ۝[1]

“Aur tum meṅ se aise logoṅ kī ek jamā‘at ẕarūr honī chāhiye jo logoṅ ko nekī kī ṭaraf bulā’eṅ aur bhalā’ī kā ḥukm deṅ aur burā’ī se rokeṅ, aur wohī log bā-murād haiṅ.”

Is Āyate karīmah meṅ is bāt kī ṭaraf ishārah hai keh amru bi-al-ma‘rūf wa nahyu ‘ani al-munkar kā farīẓah bā-qā‘idah tanẓīm aur jamā‘at kī ṣūrat meṅ adā karne se da‘wat ziyādah mu’assar, wasī‘ aur natījah-ḳhej hotī hai. Isī ṭarḥ nekī ke kāmoṅ meṅ ek dūsre se ta‘āwun aur badī ke kāmoṅ meṅ ‘adame ta‘āwun kā ḥukm bhī amru bi-al-ma‘rūf wa nahyu ‘ani al-munkar hī kī ijtemā‘ī shakl hai. Irshād hotā hai:

(1) Āli ‘Imrān, 3: 104

وَتَعَاوَنُوْا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوٰى وَلاَ تَعَاوَنُوْا عَلَى الْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ.[(1)]

“Aur nekī aur parhez-gāri (ke kāmoṅ) par ek dūsre kī madad kiyā karo aur gunāh aur ẕulm (ke kāmoṅ) par ek dūsre kī madad nah karo.”

2. Aḥādīs̱ meṅ amru bi-al-ma‘rūf wa nahyu ‘ani al-munkar kā Ḥukm

Aḥādīs̱e mubārakah meṅ bhī amru bi-al-ma‘rūf wa nahyu ‘ani al-munkar kī ahammīyat wa ẕarūrat aur is se păhlū-tahī par ‘az̲āb-o ‘iqāb bayān kiyā gayā hai. Is ḥawāle se chand aham Aḥādīs̱ darje z̲ail haiṅ:

1. Imām Buḳhārī aur Muslim Ḥaẓrat Ḥudhayfah raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

فِتْنَةُ الرَّجُلِ فِي أَهْلِهِ وَمَالِهِ وَجَارِهِ تُكَفِّرُهَا الصَّلَاةُ وَالصَّدَقَةُ وَالْأَمْرُ بَالْمَعْرُوْفِ وَالنَّهْيُ عَنِ الْمُنْكَرِ.[(2)]

“Ādamī fitnah (ya‘nī us kī āzmā’ish) is ke ăhl-o ‘iyāl, us ke māl aur us ke paṛos meṅ hai jis kā kaffārah Namāz, ḳhairāt aur achçhā’ī kī ṭaraf bulānā aur burā’ī se roknā hai.”

---

(1) al-Mā’idah, 5: 2

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Manāqib, bābu ‘alāmāti al-Nubūwati fī al-Islām, 3: 1314, raqm: 3393

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Fitanu wa-ashrāṭu al-shā‘ati, bābu fī al-fitnati allatī tamīju kamawji al-baḥr, 4: 2218, raqm: 144

2. Imām Tirmi<u>dh</u>ī, Ibn Mājah aur Aḥmad bin Ḥanbal Ḥaẕrat Ḥu<u>dh</u>ayfah bin Yamān raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَتَأْمُرُنَّ بِالْمَعْرُوْفِ وَلَتَنْهَوُنَّ عَنِ الْمُنْكَرِ أَوْ لَيُوْشِكَنَّ اللهُ أَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عِقَابًا مِنْهُ. ثُمَّ تَدْعُوْنَهُ فَلاَ يُسْتَجَابُ لَكُمْ.[1]

“Us <u>z</u>āt kī qasam jis ke qabẕa’e qudrat meṅ merī jān hai! Tum ẕarūr biẕ-ẕarūr nekī kā ḥukm doge aur burā’ī se man‘a karoge warnah Allāh Ta‘ālá tum par apnā ‘a<u>z</u>āb bhejegā. Phir tum use (madad ke liye) pukāroge to tumhārī pukār ko rad kar diyā jā’egā.”

3. Burā’ī ko rokne kī faẕīlat ek aur Ḥadī<u>s</u>e mubārakah meṅ in alfāẓ meṅ ā’ī hai. Imām Aḥmad bin Ḥanbal Ḥaẕrat ‘Abd al-Raḥmān bin al-Ḥaḍramī se riwāyat arte haiṅ:

أَخْبَرَنِي مَنْ سَمِعَ النَّبِيَّ ﷺ يَقُوْلُ: إِنَّ مِنْ أُمَّتِي قَوْمًا يُعْطَوْنَ مِثْلَ أُجُوْرِ أَوَّلِهِمْ، فَيُنْكِرُوْنَ الْمُنْكَرَ.[2]

(1) 1. Tirmi<u>dh</u>ī fī al-Sunan, Kitābu al-Fitan, bābu mā jā’a fī amru bi-al-ma‘rūfi wa-al-nahyi ‘ani al-munkar, 4: 468, raqm: 2169

2. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Fitan, bābu mā jā’a fī amru bi-al-ma‘rūfi wa-al-nahyi ‘ani al-munkar, 2: 1327, raqm: 4004

3. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 5: 391, raqm: 23375

(2) 1. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 4: 62, raqm: 16643

2. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 5: 375, raqm: 23229

“Mujhe us ne ḳhabar dī jis ne Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ko yeh farmāte huwe sunā: Be-shak merī Ummat meṅ ek qaum aisī hogī jis ko Ummat ke daure awwal ke logoṅ kī ṭarḥ ajr diyā jā’egā. Woh burā’ī se man‘a karne wāle hoṅge.”

4. Imām Ṭabarānī aur Ibn Abī Shaybah Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

لَتَأْمُرُنَّ بِالْمَعْرُوْفِ وَلَتَنْهَوُنَّ عَنِ الْمُنْكَرِ، أَوْ لَيُسَلِّطَنَّ اللهُ عَلَيْكُمْ شِرَارَكُمْ. ثُمَّ يَدْعُوْ خِيَارُكُمْ فَلَا يُسْتَجَابُ لَكُمْ.(1)

“Tum ẓarūr biẓ-ẓarūr nekī kā ḥukm doge aur burā’ī se man‘a karte rahoge warnah Allāh Ta‘ālá tum meṅ se bure logoṅ ko tum par musallaṭ kar degā. Phir tumhāre achçhe log Allāh Ta‘ālá se (madad kī) du‘ā kareṅge lekin un kī du‘ā tumhāre ḥaq meṅ qubūl nahīṅ hogī.”

5. Imām Ṭabarānī aur Bayhaqī Ḥaẓrat Anas bin Mālik raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat karte haiṅ:

قُلْنَا: يَا رَسُوْلَ اللهِ، لَا نَأْمُرُ بِالْمَعْرُوْفِ حَتّٰى نَعْمَلَ بِهٖ وَلَا نَنْهٰى عَنِ الْمُنْكَرِ حَتّٰى نَجْتَنِبَهٗ كُلَّهٗ. فَقَالَ رَسُوْلُ اللهِ ﷺ: بَلْ مُرُوْا

---

3. Hayṯẖamī fī Majma‘ al-zawa’id, 7: 261, 271

(1) 1. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-awsaṭ, 2: 99, raqm: 1379
2. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 7: 460, raqm: 37221
3. Bazzār fī al-Musnad, 1: 292, 293, raqm: 188
4. Abū Ya‘lá fī Musnad, 8: 313, raqm: 6916

بِالْمَعْرُوْفِ وَإِنْ لَمْ تَعْمَلُوْا بِهِ كُلِّهِ، وَانْهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَإِنْ لَم تَجْتَنِبُوْهُ كُلِّهُ.(1)

"Ham ne ‘arẓ kiyā: Yā Rasūl Allāh! Ham us waqt tak nekī kā ḥukm nahīṅ deṅge jab tak ham mukammal ṭaur par ḳhụd us par ‘amal nahīṅ kar lete aur nah us waqt tak bura’ī se man‘a kareṅge jab tak ham mukammal ṭaur par ḳhụd us se ijtenāb nahīṅ kar lete. Is par Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā: (nahīṅ) bal-keh nekī kā ḥukm do agar-cheh tum mukammal ṭaur par us par ‘amal nah bhī kar sako aur burā’ī se man‘a karo agar-cheh mukammal ṭaur par us se ijtenāb nah bhī kar sako (ya‘nī agar mumkinah ḥad tak ‘amal karte ho tab bhī amru bi-al-ma‘rūf wa nahyu ‘ani al-munkar kā farīẓah adā karo)."

Darje bālā Aḥādīs̱ se amru bi-al-ma‘rūf wa nahyu ‘ani al-munkar kī ahammīyat wāẓeḥ hotī hai.

Yeh woh farīẓah hai jo inferādī zindagī kī āzmā’ishoṅ kā kaffārah bhī hai aur dunyā meṅ aẕābe Ilāhī ke rāste meṅ bhī ḍhāl bhī. Is ko tark karne se qaum dunyawī ‘aẕāb kā shikār ho jātī hai, du‘ā’oṅ kī qubūlīyat ruk jātī hai aur ẓālim-o jābir, fāsiq-o fājir, bad-kirdār aur ḳhā’in ḥukm-rān musallaṭ kar diye jāte haiṅ.

Agar ham āj apne ḥālāt kā jā’izah leṅ to yeh ‘alāmāt hameṅ wāẓeḥ ṭaur par naẓar ā rahī haiṅ. Hamāri du‘ā’eṅ qubūl nahīṅ ho rahīṅ, zamīnī aur āsmānī āfāt-o balīyāt kī kas̱rat hai, bad-amnī, qatl-

(1) 1. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-awsaṭ, 6: 365, raqm: 6628
2. Bayhaqī fī Shu‘ab al-īmān, 6: 89, raqm: 7570
3. Hayṯẖamī fī Majma‘ al-zawa’id, 7: 277

o ġhārat-garī, karapshan, bad-diyānatī, chorī, măhngā’ī, be-roz-gārī aur pareshān-ḥālī, al-ġharaẕ kaun kaun se ‘aẕāb haiṅ jinhoṅ ne hameṅ nahīṅ gher rakhā.

Burā’ī ko rokne ke Tīn Darajāt kā Bayān

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne burā’ī ko rokne ke tīn darje bayān farmā’e haiṅ jin kā ẕikr darje ẕail Ḥadīs̱ meṅ huwā hai:

Ḥaẕrat Abū Sa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مُنْكَرًا فَلْيُغَيِّرْهُ بِيَدِهِ، فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِلِسَانِهِ، فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِقَلْبِهِ، وَذَالِكَ أَضْعَفُ الإِيْمَانِ.(1)

“Tum meṅ se jo kisī burā’ī ko dekhe to use apne hāth (ya‘nī ‘amalī jidd-o jăhd) se rokne kī koshish kare aur agar aisā nah kar sake to apnī zabān se (tanqīd-o maẕammat ke ẕarī‘e) roke aur agar apnī zabān se bhī rokne kī isteṭā‘at nah rakhtā ho to

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu bayānu kawni al-nahyi ‘ani al-munkari mina al-īmān, 1: 69, raqm: 49

2. Tirmiḏhī fī al-Sunan, Kitābu al-Fitan, bābu mā jā’a fī taġhyīru al-munkari bi-al-yadi aw bi-al-lisāni aw bi-al-qalb, 4: 469, raqm: 2172

3. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Malāḥim, bābu al-amru wa-al-nahy, 4: 123, raqm: 4340

4. Nasā’ī fī al-Sunan, Kitābu al-Īmāni wa-sharā’i‘ih, bābu tafāḍulu ahli al-īmān, 8: 111, raqm: 5008

5. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu iqāmaṫu al-ṣalāṫi wa-al-sunnaṫu fīhā, bābu mā jā’a fī ṣalāṫi al-‘Īydayn, 1: 406, raqm: 1275

(kam az-kam is burā’i ko) apne dil se burā jāne; aur yeh īmān kā kam-zor tarīn darajah hai.”

Ḥadīs̱e mubārakah meṅ burā’ī kī maẕammat aur rok thām ke tīn ẕarā’e‘ bayān kiye ga’e haiṅ: Hāth, zabān aur dil; jis kā maṭlab yeh hai keh ham burā’ī ko dil se burā samjheṅ, zabān se us kī maẕammat kareṅ aur ‘amalī jidd-o jăhd ke ẕarī‘e use rokne kī koshish kareṅ. Yeh tīnoṅ ṭarīqe burā’ī ke ḳhilāf pur-amn jidd-o jăhd se ‘ibārat haiṅ. Burā’ī ko hāth se rokne se murād hai keh burā’ī ke ḳhātimah ke liye ‘amalī jidd-o jăhd kī jā’e jis kā hal leḥāẓ se tashaddud se pāk honā z̤arūrī hai kyūṅ-keh nekī ko ẓulm aur barbarīyat ke ṭarīq se kisī par musallaṭ nahīṅ kiyā jā saktā jaisā keh Allāh Ta‘ālá ne لَاۤ اِكۡرَاهَ فِى الدِّيۡنِ [1] (Dīn meṅ ko’ī zabar-dastī nahīṅ) farmā kar batā diyā hai. Al-battah burā’ī ke ḳhilāf ‘amalī jidd-o jăhd karnā har us shaḳhṣ par lāzim hai jo jo us kī isteṭā‘at rakhe warnah burā’i kī apnī zabān se maẕẕamat karnā har Momin kā farīz̤ah hai aur kam az-kam dil se burā jāntā to har kam-zor wa nā-tuwāṅ ke liye z̤arūrī bhī hai.

Burā’ī se kyā murād hai? Hamāre hāṅ is kā mafhūm baṛā măḥdūd ho gayā hai ḥāl-āṅ-keh har ẓulm burā’ī hai. Ḳhawātīn par gharelū tashaddud, burā’ī hai. Bachchoṅ ko skūl nah bhijwānā, burā’ī hai.‘Auratoṅ ko ‘ilm aur ḥuqūq se măḥrūm se rakhnā, burā’ī hai. Ta‘līmī idāroṅ kī tabāhī wa barbadi, burā’ī hai. Apnā maḳhṣūṣ taṣawwure Dīn kisī par zabardastī musallaṭ karnā, burā’ī hai. Bad-‘unwān, burā’ī hai. Aqrabā-parwarī, burā’ī hai. Meriṭ kī pā-mālī, burā’ī hai. Faḥḥāshī wa ‘uryānī kī tarwīj, burā’ī hai aur taẕlīle insānīyat to un sab se baṛī burā’ī hai.

(1) al-Baqarah, 2: 256

Burā’ī ko Hāth se rokne Mafhūm

Ab taṣawwur kareṅ keh jahāṅ burā’ī kī tinī kas̱īr shakleṅ hoṅ aur har shakl kisī nah kisī ṣūrat meṅ mu‘āsharah meṅ maujūd ho aur wahāṅ burā’ī ko hāth se rokne kā ma‘ná ba-zore bāzū yā ba-zore bandūq le liyā jā’e tohar ko’ī apnā taṣawwure ḳhair le kar dūsre par apnī marẓ̱ī musallaṭ karnā shurū‘ kar degā. Is se jabr-o tahshaddud aur bad-amnī kī kaifīyat paidā ho jā’egī aur jahān burā’ī ko hāth se rokne kī tashrīḥ hāth se baṛh kar bandūq aur bandūq se baṛh kar bam-bārī se kī jāne lage to phir ḳhānah-jaṅgī Dăhshat-gardī nahīṅ hogī to aur kyā hogā? Woh Islām jis ne ẓālim aur fāsiq-o fājir ḥukm-rān ke ḳhilāf Baġhāwat ko ṣirf is liye jā’iz qarār nahīṅ diyā keh is se mu‘āsharah ki ijtemā‘īyat aur amn-o sukūn tabāh-o bar-bād hone kā imkān hota hai to woh ba-zore bandūq dīgar burā’iyoṅ ko rokne kī ijāzat kaise de saktā hai? Lehāẕā Burā’ī ko hāth se rokne kā ma‘ná ‘ām fard ke liye ‘amalī jidd-o jăhd hī lī sā saktī hai; aur woh bhī us kī isteṭā‘at ke muṭābiq.

Hāth se rokne se murād ba-zore ṭāqat roknā hī liyā jā’e to is se murād quwwate nāfiẕah ya‘nī ḥukūmat aur ḥukūmatī idāre hoṅge kyūṅ-keh mu‘āshare se burā’ī, ẓulm aur nā-inṣāfī ko ḳhatm karnā aur achçhā’ī aur ‘adl-o inṣāf ko rā’iz karnā ḥukūmat kī ẕimmah-dārī hai, aur yehī us ke qiyām kā jawāz bhī hai. Jaisā keh Allāhu tabāraka wa-Ta‘ālá ne Ahle Īmān kī yeh ‘alāmat bayān karte huwe irshād farmāyā:

اَلَّذِيْنَ اِنْ مَّكَّنّٰهُمْ فِى الْاَرْضِ اَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتَوُا الزَّكٰوةَ وَاَمَرُوْا بِالْمَعْرُوْفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ ؕ وَلِلّٰهِ عَاقِبَةُ الْاُمُوْرِ ۝ (1)

(1) al-Ḥajj, 22: 41

"(Yeh ahle ḥaq) woh log haiṅ keh agar ham unheṅ zamīn meṅ iqtedār de deṅ (to) woh Namāz (kā niẓām) qā'im kareṅ aur zakāṫ kī adā'egī (kā niẓām) kareṅ aur (pūre mu‘āshare meṅ nekī aur) bhalā'ī kā ḥukm kareṅ aur (logoṅ ko) burā'ī se rok deṅ, aur sab kāmoṅ kā anjām Allāh hī ke iḳhtiyār meṅ hai."

3. Ẓulm-o Nā-inṣāfī ke Ḳhilāf Siyāsī wa Jamhūrī Jidd-o jăhd

Islām aise mu‘āshare kī tashkīl chāhtā hai jo ‘adl-o inṣāf par mabnī ho, jismeṅ ko'ī shaḳhṣ quwwat-o ṭāqat, māl-o daulat yā ‘ăhd-o manṣab ke bal-būte par dūsroṅ ke ḥuqūq par ḍākah nah ḍāle aur nah hī unheṅ kisī ḥawāle se apne ẓulm-o jabr kā nishānah banā'e. Agar ba‘ẕ afrād yā ḥukūmat is ẓālimānah kirdār kī ḥāmil hai to un ke ḳhilāf apnī bisāṭ ke muṭābiq āwāz uṭhānā aur un ke ẓālimānah wa jābirānah rawayyoṅ ko muhazzab ṭarīqe seb be-niqāb karnā Musalmān kī zimmah-dārīyoṅ meṅ se hai. Allāh Ta‘ālá ne ẓālim ke ẓulm ko e‘lānīyah be-niqāb karne kā ḥukm diyā hai, irshāde Rabbānī hai:

لَا يُحِبُّ اللّٰهُ الْجَهْرَ بِالسُّوْءِ مِنَ الْقَوْلِ اِلاَّ مَنْ ظُلِمَ ط وَكَانَ اللّٰهُ سَمِيْعًا عَلِيْمًا۝(1)

"Allāh kisī (kī) burī bāt kā ba-āwāze baland (ẓāhiran wa ‘alānīyatan) kăhnā pasand nahīṅ farmātā siwā'e is ke jis par ẓulm huwā ho (use ẓālim kā ẓulm āshkār karne kī ijāzat hai), aur Allāh Ḳhūb Sun·ne walā Jān·ne walā hai."

(1) al-Nisā', 4: 148

Ḥadīs̱e Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam meṅ muta‘addid maqāmāt par ẓulm-o jabr aur nā-inṣāfī ke ḳhilāf ṣadā’e eḥetejāj baland karne aur use har mumkin jā’iz ṭarīqe se rokne kī talqīn kī ga’ī hai. Is ḥawāle se chand Aḥādīs̱ mulāḥaẓah hoṅ:

1. Ẓālimānah bādshāh ke sāmne ḥaq bāt kā e‘lānīyah iẓhār karna, Jihād se ta‘bīr kiyā gayā hai. Imām Tirmid̲h̲ī Ḥaẓrat Abū Sa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat karte haiṅ keh Rasūle Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

إِنَّ مِنْ أَعْظَمِ الْجِهَادِ كَلِمَةَ عَدْلٍ عِنْدَ سُلْطَانٍ جَائِرٍ.[1]

“Sab se baṛā Jihād, ẓālim bādshāh ke sāmne kalima’e ḥaq baland karnā hai.”

Imām Dāwūd kī bayān-kardah riwāyat meṅ سُلْطَانٍ جَائِرٍ (Ẓālim Bādshāh) ke ba‘d أَمِيرٍ جَائِرٍ (Ẓālim Ḥukm-rān) ke alfāẓ bhī haiṅ.[2]

2. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne ḳhauf ke bā‘is̱ ḥaq bāt ko çhupāne se bhī man‘a farmāyā hai. Ḥaẓrat Abū Sa‘īd Ḳhudrī raḍiya Allāhu ‘anhu ek ṭawīl riwāyat meṅ bayān karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

(1) Tirmid̲h̲ī fī al-Sunan, Abwāf al-Fitan, bābu mā jā’a afḍalu al-jihādi kalimaṫa ‘adlin ‘inda sulṭānin jā’irin, 4: 471, raqm: 2174

(2) Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Malāḥim, bābu al-amru wa-al-nahy, 4: 124, raqm: 4344

لَا يَمْنَعَنَّ رَجُلًا هَيْبَةُ النَّاسِ أَنْ يَقُوْلَ بِحَقٍّ إِذَا عَلِمَهُ.(1)

"Kisī shaḳhṣ ko logoṅ kā ḍar ḥaq bāt kăhne se nah roke jab-keh use is bāt kā ḥaq honā ma‘lūm ho."

3. Ḥaẕrat Hushaym raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne qudrat rakhne ke bā-wujūd bure kāmoṅ se man‘a nah kare wāloṅ ko tanbīh karte huwe irshād farmāyā:

مَا مِنْ قَوْمٍ يُعْمَلُ فِيْهِمْ بِالْمَعَاصِي، ثُمَّ يَقْدِرُوْنَ عَلَى أَنْ يُّغَيِّرُوْا، ثُمَّ لَا يُغَيِّرُوْا إِلَّا يُوْشِكُ أَنْ يَعُمَّهُمُ اللهُ مِنْهُ بِعِقَابٍ.(2)

"Jis qaum meṅ bhī bure kāmoṅ kā irtekāb kiyā jā’e, phir log in bure kāmoṅ ko rokne par qudrat rakhne ke bā-wujūd bhī nah rokeṅ to qarīb hai keh Allāh Ta‘ālá un sab ko apne ‘aẕāb meṅ mubtalā kar de."

(1) 1. Tirmiḏẖī fī al-Sunan, Kitābu al-Fitan, bābu mā aḳhbara al-Nabīyu aṣḥābahu bi-mā huwa kā’inun ilá yawmi al-qiyāmaṫ, 4: 483, raqm: 2191

2. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Fitan, bābu mā jā’a fī amru bi-al-ma‘rūfi wa-al-nahyi ‘ani al-munkar, 2: 1328, raqm: 4007

3. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 3: 5, raqm: 11030

(2) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Malāḥim, bābu al-amru wa-al-nahy, 4: 122, raqm: 4338

2. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Fitan, bābu mā jā’a fī amru bi-al-ma‘rūfi wa-al-nahyi ‘ani al-munkar, 2: 1329, raqm: 4009

3. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 4: 364, raqm: 19250

4. Ḥaẕrat ‘Adī raḍiya Allāhu ‘anhu riwāyat karte haiṅ kehunhoṅ ne Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ko ‘awāmm-o ḳhawāṣ ke ‘aẕāb meṅ mubtalā hone kā sabab bayān karte huwe sunā. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

إِنَّ اللهَ عَزَّوَجَلَّ لَا يُعَذِّبُ الْعَامَّةَ بِعَمَلِ الْخَاصَّةِ حَتّٰى يَرَوا الْمُنْكَرَ بَيْنَ ظَهْرَانَيْهِمْ، وَهُمْ قَادِرُوْنَ عَلٰى أَنْ يُنْكِرُوْهُ فَلَا يُنْكِرُوْهُ. فَإِذَا فَعَلُوْا ذَالِكَ عَذَّبَ اللهُ الْخَاصَّةَ وَالْعَامَّةَ.(1)

“Be-shak Allāh Ta‘ālá ‘awām ko ḳhāṣ logoṅ ke bure a‘māl ke sabab se ‘aẕāb nahīṅ detā yahāṅ tak keh woh (‘awām) apne dar-miyān burā’ī ko khule ‘ām pā’eṅ aur woh us ko rokne par qādir hone ke bā-wujūd nah rokeṅ. Pas jab woh aisā karne lageṅ to Allāh Ta‘ālá sab ḳhāṣṣ-o ‘ām ko (bilā imtiyāz) ‘aẕāb meṅ mubtalā kar detā hai.”

5. Ḥaẕrat Abū Bakr Ṣiddīq raḍiya Allāhu ‘anhu ne apne ḳhuṭbah meṅ amru bi-al-ma‘rūf aur nahyu ‘ani al-munkar ko naẕar-andāz karne wāloṅ ko tanbīh karte huwe irshād farmāyā:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّكُمْ تَقْرَءُوْنَ هٰذِهِ الْآيَةَ: ﴿يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا عَلَيْكُمْ اَنْفُسَكُمْ ۚ لَا يَضُرُّكُمْ مَّنْ ضَلَّ اِذَا اهْتَدَيْتُمْ﴾(2) وَإِنَّا سَمِعْنَا رَسُولَ

(1) 1. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 4: 192

2. Mālik fī al-Muwattá, Kitābu al-Kalām, bābu mā jā’a fī ‘adhābi al-‘āmmati bi-‘amali al-ḳhāṣṣah, 2: 991, raqm: 1799

3. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 17: 139

(2) al-Mā’idah, 5: 105

اللهِ ﷺ يَقُولُ إِنَّ النَّاسَ إِذَا رَأَوُا الْمُنْكَرَ فَلَمْ يُنْكِرُوهُ أَوْشَكَ أَنْ يَعُمَّهُمُ اللهُ بِعِقَابِهِ.(1)

“Ae logo! Tum yeh Āyate mubārakah to paṛhte hī ho: «Ae īmān walo! Tum apnī jānoṅ kī fikr karo, tumheṅ ko’ī gum-rāh nuqṣān nahīṅ pahŏṅchā saktā agar tum hidāyat-yāftah ho cuke ho». Aur be-shak ham ne Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ko farmāte huwe sunā keh log jab burā’ī ko panapte huwe dekheṅ aur us ko nah rokeṅ to qarīb hai keh Allāh Ta‘ālá unheṅ apne ‘aẕāb meṅ mubtalā kar de.”

6. Ḥaẕrat Jarīr raḍiya Allāhu ‘anhu bayān karte haiṅ keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne burā’ī ko rokne kī qudrat rakhne ke bā-wujūd nah rokne wāloṅ ko Allāh Ta‘ālá ke ‘aẕāb se ḍartāte huwe irshād farmayā:

مَا مِنْ رَجُلٍ يَكُوْنُ فِي قَوْمٍ يُعْمَلُ فِيْهِمْ بِالْمَعَاصِي يَقْدِرُوْنَ عَلَى أَنْ يُغَيِّرُوْا عَلَيْهِ فَلَا يُغَيِّرُوْا إِلَّا أَصَابَهُمُ اللهُ بِعَذَابٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَمُوْتُوا.(2)

(1) Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 1: 2, raqm: 1

(2) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Malāḥim, bābu al-Amru wa-al-nahy, 4: 122, raqm: 4339

2. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Fitan, bābu mā jā’a fī amru bi-al-ma‘rūfi wa-al-nahyi ‘ani al-munkar, 2: 1329, raqm: 4009

3. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 4: 364

4. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 1: 536

5. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 2: 332, raqm: 2382

"Jo shaḳhṣ bhī aisī qaum meṅ răhtā ho jis meṅ bure kām kiye jāte hoṅ aur log un ko rokne kī qudrat rakhne ke bā-wujūd nah rokte to Allāh Ta'ālá unheṅ un kī maut se qabl 'aẕāb meṅ mubtalā kar degā."

7. Ḥaẓrat Abū 'Ubaydah raḍiya Allāhu 'anhu se riwāyat hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne farmāyā keh Banī Isrā'īl meṅ ḳharābī is liye puḳhtah ho ga'ī keh unhoṅ ne iḥqāqe ḥaq aur ibṭāle bāṭil kā farīẓah tark kar diyā thā. Farmāne Rasūl ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam mulāḥaẓah kareṅ:

إِنَّ بَنِي إِسْرَائِيْلَ لَمَّا وَقَعَ فِيْهِمُ النَّقْصُ كَانَ الرَّجُلُ يَرَى أَخَاهُ عَلَى الذَّنْبِ فَيَنْهَاهُ عَنْهُ. فَإِذَا كَانَ الْغَدُ لَمْ يَمْنَعْهُ مَا رَأَى مِنْهُ أَنْ يَكُوْنَ أَكِيْلَهُ وَشَرِيْبَهُ وَخَلِيْطَهُ. فَضَرَبَ اللهُ قُلُوْبَ بَعْضِهِمْ بِبَعْضٍ وَنَزَلَ فِيْهِمُ الْقُرْآنُ. فَقَالَ: ﴿لُعِنَ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيْلَ عَلَى لِسَانِ دَاوُدَ وَعِيْسَى ابْنِ مَرْيَمَ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَّكَانُوْا يَعْتَدُوْنَ﴾.[1] فَقَرَأَ حَتّٰى بَلَغَ: ﴿وَلَوْ كَانُوْا يُؤْمِنُوْنَ بِاللهِ وَالنَّبِيِّ وَمَآ أُنْزِلَ إِلَيْهِ مَا اتَّخَذُوْهُمْ أَوْلِيَاءَ وَلٰكِنَّ كَثِيْرًا مِنْهُمْ فَاسِقُوْنَ﴾.[2] قَالَ: وَكَانَ نَبِيُّ اللهِ مُتَّكِئًا

(1) al-Mā'idah, 5: 78

(2) al-Mā'idah, 5: 81

فَجَلَسَ، فَقَالَ: لَا، حَتّٰى تَأْخُذُوا عَلٰى يَدِ الظَّالِمِ فَتَأْطُرُوْهُ عَلَى الْحَقِّ أَطْرًا.(1)

"Jab Banī Isrā'īl meṅ ḳharābī wāqe' hotī to us waqt un meṅ se ba'ẓ log apne dūsre bhā'ī ko gunāh karte dekh kar man'a karte. Lekin jab dūsrā din hotā to is ḳhayāl se nah rokte keh is ke sāth khānā pīnā aur ham-majlis honā hai. Is par Allāh Ta'ālá ne un ke diloṅ ko bā-ham maḳhlūṭ kar diyā. Un ke bāre meṅ Qur'ān Majīd kī yeh Āyat nāzil hū'ī hai: ﴾Banī Isrā'īl meṅ se jo kāfir huwe un par Dāwūd ('alayhi al-salām) aur 'Īsá bin Maryam ('alayhimā al-salām) kī zabān se la'nat kī ga'ī. Yeh is liye keh woh nā-farmān the aur ḥad se guzar ga'e the﴿. Phir Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam ne yeh Āyat yahāṅ tak paṛhī: ﴾Aur agar woh Allāh Ta'ālá aur Nabī par aur us chīz par jo un kī ṭaraf nāzil kī ga'ī hai īmān nah lāteto kāfiroṅ ko dost nah banāte. Lekin un meṅ se akṯar nā-farmān haiṅ﴿. Ḥaẓrat 'Ubaydah raḍiya Allāhu 'anhu bayān karte haiṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam takyah lagā'e huwe the. Pas Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam uṭh baiṭhe aur farmāyā: Tum bhī 'aẕābe

(1) 1. Tirmiḏhī fī al-Sunan, Kitābu al-tafsīri al-Qur'ān, bābu wa-man sūrāṫi al-Mā'idah, 5: 252, raqm: 3048

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Malāḥim, bābu al-amru wa-al-nahy, 4: 121, raqm: 4336

3. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Fitan, bābu mā jā'a fī amru bi-al-ma'rūfi wa-al-nahyi 'ani al-munkar, 2: 1327, raqm: 4006

4. Ṭabarānī fī al-Mu'jam al-kabīr, 10: 146, raqm: 10268

5. Ṭabarānī fī al-Mu'jam al-awsaṭ, 1: 166, raqm: 519

Ilāhī seus waqt tak najāt nahīṅ pā sakte jab tak keh tum ẓālim kā hāth pakaṛ kar use rāhe rāst par nah le ā’o.”

8. Ḥaẓrat Nu‘man bin Bashīr raḍiya Allāhu ‘anhumā bayān karte haiṅ keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ne amru bi-al-ma‘rūf wa nahyu ‘ani al-munkar ke aham farīẕe ko naẓar-andāz karne aur ek ma<u>s</u>al ke <u>z</u>arī‘e is mudāhanat-o chashm-poshī ke tabāh-kun natā’ij se ḳhabar-dār karte huwe irshād farmāyā:

مَثَلُ الْمُدْهِنِ فِي حُدُوْدِ اللهِ وَالْوَاقِعِ فِيْهَا مَثَلُ قَوْمٍ اسْتَهَمُوْا سَفِيْنَةً فَصَارَ بَعْضُهُمْ فِي أَسْفَلِهَا وَصَارَ بَعْضُهُمْ فِي أَعْلَاهَا. فَكَانَ الَّذِي فِي أَسْفَلِهَا يَمُرُّوْنَ بِالْمَاءِ عَلَى الَّذِيْنَ فِي أَعْلَاهَا فَتَأَذَّوْا بِهِ. فَأَخَذَ فَأْسًا فَجَعَلَ يَنْقُرُ أَسْفَلَ السَّفِيْنَةِ. فَأَتَوْهُ فَقَالُوْا: مَا لَكَ؟ قَالَ: تَأَذَّيْتُمْ بِي وَلَا بُدَّ لِي مِنَ الْمَاءِ. فَإِنْ أَخَذُوْا عَلَى يَدَيْهِ أَنْجَوْهُ وَنَجَّوْا أَنْفُسَهُمْ، وَإِنْ تَرَكُوْهُ أَهْلَكُوْهُ وَأَهْلَكُوْا أَنْفُسَهُمْ.[1]

“Allāh Ta‘ālá kī ḥudūd ke bāre meṅ narmī baratne wale aur un meṅ mubtalā hine wāle kī mi<u>s</u>āl un logoṅ jaisī hai jinhoṅ ne kashtī meṅ (safar karne ke silsile meṅ) qura‘ah-andāzī kī to ba‘ẓ ke ḥiṣṣe meṅ nīche wālā ḥiṣṣah āyā aur ba‘ẓ ke ḥiṣṣe

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Shahādāt, bābu al-qur‘aṫi fī al-mushkilāt, 2: 954, raqm: 2540

2. Tirmi<u>dh</u>ī fī al-Sunan, Kitābu al-Fitan, bābu mā jā’a fī taġhyīru al-munkari bi-al-yadi aw bi-al-lisāni aw bi-al-qalb, 4: 470, raqm: 2173

3. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 4: 270

4. Bazzār fī al-Musnad, 8: 238, raqm: 3298

meṅ ūpār wālā. Pas nīche wāloṅ ko pānī ke liye ūpar wāloṅ ke pās se guzarnā hotā thā to us se ūpar wāloṅ ko taklīf hotī thī. Chunāṅ-cheh (is ḳhayāl se keh ūpar ke logoṅ ko un ke āne jāne se taklīf hotī hai) nīche wāloṅ meṅ se ek shaḳhṣ ne kulhāṛā liyā aur kashtī ke nichle ḥiṣṣe meṅ sūrāḳh karne lagā. To woh uske pās ā'e aur kahā: Tujhe kyā ho gayā hai? Us ne kahā: Tumheṅ merī waj·h se taklīf hotī thī aur pānī ke ba-ġhair merā guzārah nahīṅ. Pas agar unhoṅ ne us kā hāth pakaṛ liyā aur use bachā liyā to ḳhụd bhī bach ga'e, aur agar unhoṅ ne use çhoṛ diyā to use bhī halāk kar diyā aur apne āp ko bhī halākat meṅ ḍāl liyā."

So ma'lūm huwā keh ḥukm-rānoṅ ke ẓulm-o nā-inṣāfī aur fisq-o fujūr ko be-niqāb karnā aur us ke ḳhilāf āwāz baland karnā Musalmān kī aham zimmah-dārī hai magar us kā ṭarīqah pur-amn honā chāhiye, jo tashaddud aur Dăhshat-gardī kī jumlah shakloṅ se pāk ho. Maujūdah daur meṅ us kī ka'ī ṣūrateṅ mukin haiṅ, masalan:

❂ **Āẓādiye iẓhāre rā'e kā ḥaq iste'māl karte huwe ẓulm ke ḳhilāf har saṭḥ par āwāz baland karnā.**

❂ **Kutub, liṭarachar aur aḳhbārāt meṅ maẓāmīn ke zarī'e har burā'ī aur ẓulm kī mazammat aur us kā jamhūrī andāz se mu'āḳhazah karnā.**

❂ **Eḥtejājī muẓāharoṅ aur pur-amn răliyoṅ kī shakl meṅ ẓulm-o nā-inṣāfī aur insānī ḥuqūq kī pā-mālī ke ḳhilāf āwāz baland karnā.**

❂ **Jamhurī wa ā'īnī dā'ire ke andar răh kar ijtemā'āt aur kŏnferensez mun'aqid karna.**

❂ Taqrīr-o tăḥrīr ke zarī'e ijtemā'ī shu'ūr ko be-dār aur rā'e 'āmmah ko ẓulm-o isteḥṣāl aur nā-insāfī ke ḳhilāf ham-wār karnā.

❂ In tamām maqāṣid ke liye tanẓīm-sāzī aur jamā'at-sāzī karnā.

❂ Beh-tarī ke liye ḥukūmatoṅ ko ā'īnī wa jamhūrī ṭarīqe se badaln kī koshish aur jamā'atī saṭḥ par munaẓẓam pur-amn jidd-o jăhd karnā.

Ba'ẓ auqāt koshisheṅ inferādī, ijtemā'ī, tanẓīmī aur jamā'atī saṭḥ par farā'iẓ kā darajah bhī iḳhtiyār kar letī haiṅ aur un se păhlū-tahī gunāh aur 'aẕābe Ḳhudā-wandī kā bā'iṯ ban jātī hai.

❂ Isī ṭarḥ ẓulm-o tashaddud ke ḳhātime, insānī ḥuqūq kī ba-ḥālī, bunyādī ẓarūratoṅ kī farāhamī aur qānūn kī bālā-dastī ke liye pārlamanṭ ke flo'ar par āwāz uṭhānā bhī Islāmī, ā'īnī aur jamhūrī ṭarīqah hai jise ko'ī rad nahīṅ kar saktā. Siyāsī jamā'at tashkīl de kar unteḳhābī jidd-o jăhd karnā aur muḳhtalif fŏrmz par apnā nuqṭa'e naẓar bayān karnā aur tarwīj-o ishā'ate Islāmke liye inferādī, ijtemā'ī aur jamā'atī saṭḥ par ā'īnī wa jamhūrī ṭarīqe se jidd-o jăhd karnā, yeh sab kuçh Qur'ān-o Sunnat ki bunyādī rūḥ ke 'ain muṭābiq hai.

Bāb Nuhum

Daʿwate Fikr-o Iṣlāḥ

Jaisā keh guzashtah abwāb meṅ ham bār-hā ẕikr kar chuke haiṅ keh is waqt mulke ‘azīz Pākistān jis alam-nāk ṣūrate hāl se do chār hai us ne har ḥassās dil ko be-chain aur har dard-mand insān ko pareshān kar rakhā hai. Guzashtah ka’ī sāloṅ se bachchoṅ, ‘auratoṅ, nā-tuwāṅ būṛhoṅ aur mustaqbil ke me‘mār nau-jawānoṅ kā ḳhūn jis be-dardī se bahāyā jā rahā haur aur nijī wa qaumī imlāk ko jis waḥshat-o barbarīyat ke sāth tabāh kiyā jā rahā hai, us ne Changez aur Halākū ke maẓālim kī dāstāneṅ bhī bhulā dī haiṅ.

Maujūdah qatl-o ġhārat-garī ko nah to jaṅg kā nām diyā jā saktā hai aur nah Jihād kā kyūṅ-keh nah ṣirf Islām ne bal-keh āj kī mutamaddin dunyā ne bhī jaṅg ke kuċh uṣūl waẓ‘a kar rakhe haiṅ jin meṅ saffākī, barbarīyat aur pur-amn shăhriyoṅ par andhī bam-bārī kī qaṭ‘an gunjā’ish nahīṅ, jab keh Islām ne to Jihād ke aise zarrīṅ uṣūloṅ se dunyā ko rū-shinās karāyā hai jin kī naẓīr pūrī tārīḳhe insānī meṅ nahīṅ miltī. Woh kaise insān haiṅ jin ke dil insānīyat se yak-sār ḳhālī ho chuke haiṅ aur unheṅ kisī bainul-aqwāmī uṣūl aur qānūn kī parwā nahīṅ rahī! Yeh kaise Musalmān haiṅ jo ṣirf Islāmī Jihād kī sharā’iṭ aur ẓābiṭoṅ bal-keh Islām kī jamī‘ ta‘līmāt ko pā-māl karte aur Musalmānoṅ wa dīgar insānoṅ kā ḳhūn be-dareġh bahāte jā rahe haiṅ lekin ḳhud ko “Musalmān Mujāhid” kăhlwāne par muṣir haiṅ.

Maujūdah ḥālāt meṅ ahle waṭan chakkī ke do pāṭoṅ meṅ pis rahe haiṅ. Ek ṭaraf yeh intehā’-pasand Dăhshat-gard haiṅ jo muḳhālifīn kā ḳhūn mubāḥ qarār de chuke haiṅ. Masājid ko shahīd karne, Namāziyoṅ ke ḳhūn se Masājid ke daar-o dīwār raṅgne, mazārāt kī be-ḥurmatī karne aur unheṅ shirk ke aḍḍe qarar de kar mismār karne meṅ maṣrūf haiṅ. Apne intehā’-pasandānah naẓarīyāt

ke bā‘is̱ sarkārī skūloṅ ko ġhair-Islāmī ta‘līm ke marākiz qarār de kar unheṅ girāne aur asātiẕah ko qatl karne meṅ lage haiṅ. 2006 ‘Īsawī se 2009 ‘Īsawī tak saiṅkṛoṅ asātiẕah aur ṭulabā’ ko qatl kar diyā gayā aur saiṅkṛoṅ skūloṅ ko jalāyā aur girayā jā chukā hai. Ḥattá keh sarkārī ‘imārāt aur pablik maqāmāt par ḳhụd-kush ḥamloṅ ke natīje meṅ hazār-hā sarkārī ahl-kār aur ‘ām shăhrī apnī jānoṅ se hāth dho baiṭhe haiṅ. Is waḥshat-o barbarīyat par har muḥibbe waṭan shăhrī kā dil-figār aur āṅkheṅ ashk-bār haiṅ.

Is ẕulm-o sitam aur barbarīyat kī chakkī kā dūsrā pāṭ ġhair-mulkī ṭāqateṅ haiṅ jin ke misā’il Dăhshat-gardoṅ aur pur-amn shăhriyoṅ meṅ farq rawā nahīṅ rakhte. Jahāṅ girte haiṅ ka’ī gharoṅ ko rākh kā ḍher banā dete haiṅ. Un meṅ be-shumār bachche, ‘aurateṅ aur būṛhe bhī jal jāte haiṅ. Is se maqāmī logoṅ meṅ un ġhair-mulkī ṭāqatoṅ ke ḳhilāf shadīd gham-o ġhuṣṣah kī lăhr aur inteqām ke jaẕbāt paidā hote haiṅ jo āḳhir-kār ḳhụd-kush ḥamloṅ kā jawāz ban jāte haiṅ aur un kā nishānah bhī yehī ‘ām shăhrī hī bante haiṅ. Ya‘nī Dăhshat-gardī ḳhwāh maqāmī aur andarūnī ho yā sāmrājī aur ‘ālamī, ḳhūn ‘āmmatun-nās kā hī băhtā hai.

Darje bālā suṭūr meṅ maujūdah ḳhaf-nāk ṣūrate ḥāl kā ek ijmālī jā’ezah pesh gayā hai. Ab meṅ chand guẕārishāt mas’ale se muta‘alliq ba‘ẓ ṭabaqāt kī ḳhidmat meṅ bhī karnā chāhtā hūṅ tā-keh iṣlāḥe aḥwal kī ko’ī wāẓeḥ ṣūrat naẓar ā sake aur Allāhu Rabbu al-‘izzat ke faẓl-o karam se ham ḥassās aur mushkil ṣūrate ḥāl se ćhuṭkārah ḥāṣil karne meṅ kām-yāb ho sakeṅ. Is se merā maqṣūd ṣirf Ḥuẓūr Raḥmatu llil-‘Ālamīn ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī Ummat kī ḳhair-o falāḥ aur Islām ke paiġhāme amn ko ‘ām karna hai. Maiṅ ise ek pākīzah farẓ samajh kar adā kar rahā hūṅ. Ummate Muslimah kī maujūdah ṣūrate ḥāl, us kī zabūṅ-ḥālī aur be-tauqīrī dekh kar maiṅ saḳht karb-o iẓṭirāb kī kaifīyat se guzar rahā

hūṅ aur iṣlāhe aḥwāl ke imkānāt par musalsal ġhaur-o fikr kartā rahā huṅ. Jin ṭabaqāt se ġhaur-o fikr kī dar-ḳhẉāst hai un meṅ **pǎhlā farīq** ḥukūmat aur us ke mutaʻalliqah idāre haiṅ, **dūsrā farīq** woh ʻālamī quwwateṅ haiṅ jo ba-ẓāhir Dǎhshat-gardī ke ḳhilāf bar-sare paikār haiṅ aur Pākistān un kā franṭ lā'in ittehādī hai. Merī dar-ḳhẉāst kā **tīsrā muḳhāṭab** ṭabaqa'e ʻUlamā' wa mashā'iḳh hai jin par sab se aham Dīnī z̲immah-dārī ʻā'id hotī hai. Z̲ail meṅ bit-tartīb in tamām ṭabaqāt kī ḳhidmat meṅ iḳhlāṣe qalb ke sāth daʻwate fikr aur kalimah-hā'e naṣīḥat-o iṣlāh gosh-guzār kar rahā hūṅ.

1. Ahle Iqtedār kī Tawajjuh ke liye

Sab se pǎhle maiṅ chand bāteṅ Pākistān ke muqtadir aur pŏlīsī-sāz idāroṅ se karnā chāhtā hūṅ. Merī dānist meṅ Dǎhshat-gardī kā ḳhātimah mǎḥẕ bar sare paikār jaṅg-jū ke qatl aur girif-tāriyoṅ se nahīṅ hogā. Yeh usī waqt mumkin hogā jab Dǎhshat-gard Bāġhī gurohoṅ meṅ tāzah afrādi quwwat kī āmad aur dāḳhile ke tamām rāste kulliyatan masdūd kar diye jā'eṅ. Jis ṭarḥ talāb ko ḳhushk karne ke liye ẕarūrī hai keh us ke andar maujūd pānī ko nikālne ke sāth-sāth tālāb meṅ na'e pānī kī āmad ke tamām rāste bhī band kar diye jā'eṅ warnah tālāb kabhī ḳhushk nahīṅ ho saktā. Isī ṭarḥ Dǎhshat-gardī kā mukammal ḳhātimah Bāġhīgurohoṅ meṅ afradī quwwat kī tāzah kumak rok kar hī mumkin hai. Ab deḳhnā yeh hai keh un bar sare paikār Dǎhshat-gardoṅ ko tāzah afrādī quwwat kahāṅ se miltī hai.

1. Woh nau-ʻumr laṛke aur nau-jawān jin ke wālidain faujī kār-rawā'ī yā ḍron ḥamloṅ meṅ māre ga'e un meṅ shadīd ġham-o ġhuṣṣah aur inteqāmī jaz̲bāt kā paidā honā ek fiṭrīamr hai. Unheṅ warġhalā kar Dǎhshat-gard apne maz̲mūm maqāṣid kī ḳhāṭir ḳhụd-kush ḥamloṅ ke liye isteʻmāl karte haiṅ. Ḥukūmat ko chāhiye keh Pāk fauj jis ʻilāqe ko kli'ar kartī hai wahāṅ ke yatīm aur be-sahārā bachchoṅ ko

apnī tăḥwīl meṅ le kar un kī parwarish aur ta‘līm-o tarbīyat kā munāsib inteẓām kare. Is se nah ṣirf un ma‘ṣūm bachchoṅ ke ġhamoṅ aur dukhoṅ kā kisī ḥad tak madāwā hogā bal-keh ḥuṣūle ta‘līm ke ba‘d bar-sare roz-gār ho kar woh amn-pasand shăhrī bhī s̱ābit hoṅge warnah woh ‘askarīyat-pasandoṅ ke haththe chaṛh kar ḳhụd-kush bambār yā firqah-parastoṅ ke idāroṅ meṅ jā kar intehā’-pasand ban jā’eṅge aur ba‘d az-āṅ wohī taraqqī pā kar Dăhshat-gardī kī manāzil par fā’iz hoṅge.

2. Ba‘ẕ Dīnī idāroṅ aur madāris meṅ ṭulabā’ ko dīgar masālik ke ḳhilāf nafrat, ‘adame rawā-dārī aur intehā’-pasandī par mabnī ta‘līm bhī dī jātī hai. Mere nazdīk bad-qismatī se hamāre sāre masālik kisī nah kisī ḥad tak is mŏhlik maraẕ meṅ mubtalā’ haiṅ, woh ek dūsre ko ġhair-Muslim aur gum-rāh samajhte huwe ma‘ṣūm ẕehnoṅ meṅ nafratoṅ kī āb-yārī karte haiṅ. Natījatan yeh log taṅg-naẓari aur fikrī muġhālăṭoṅ kā shikār ho kar apne ‘ilāwah sab ko kāfir, mushrik aur dā’era’e Islām se ḳhārij qarār dene lagte haiṅ. Bal-keh ba‘ẕ intehā’-pasand to itne mutashaddid ho jāte haiṅ keh woh muḳhālifīn kā ḳhūn bahānā nah ṣirf jā’iz bal-keh wājib samajhte haiṅ. Yahiṅ se shiddat-pasandī aur Dăhshat-gardī panapnte lagtī hai jise ek “Dīnī farīẓah (Jihād)” samajh kar iḳhtiyār kiyā jātā hai. Agar in idāroṅ meṅ zere ta‘līm ba’ẕ ṭulabā’ ke qabā’ilī ‘ilāqoṅ meṅ wāqe‘ Dăhshat-gardoṅ ke tarbīyatī kămpoṅ meṅ jā kar tarbīyat lene kī iṭṭelā‘āt durust haiṅ to ‘askarīyat-pasandoṅ ke sāth un ke shāmil hone ke imkānāt ko kaise rad kiyā jā saktā hai?

Ẓarūrat is amr kī hai keh ḥukūmate Pākistān sarkārī asātiẕah aur A’imma’e auqāf ke tarbīyatī korsez kī ṭarḥ tamām Dīnī madāris ke asātiẕah ke liye bhī korsez kā ehtemām kare. Is ke liye māhirīne ‘ilm aur e‘tedāl-pasand ‘Ulamā’ aur dānish-waroṅ kī ḳhidmāt-o ta‘āwun ḥāṣil kiyā jā’e. Un tarbīyat-gāhoṅ meṅ muḳhtalif masālik ke ‘Ulamā’

ke bā-hamī mel-jol tabādala’e ḳhayāl aur muẕākarāt ke ẕarī‘e jahāṅ ġhalaṭ-făhmiyoṅ aur fikrī muġhālăṭoṅ kā izālah hogā wahāṅ un meṅ taḥammul-o rawā-dārī aur qalbī wa naẓari wus‘at ko bhī furoġh milegā aur in kā ẕehnī ufuq bhī wasī‘ hogā. Dīnī idāroṅ keun asātiẕah kirām ke muṡbat rawayyoṅ kā in shā’ Allāh un ke talāmiẕah par bhī aṡar hogā aur woh taṅg-naẓarī wa intehā’-pasandī ke ḳhol se bāhar nikal sakeṅge.

Yahāṅ is amr par bhī tawajjuh ẓarūrī hai keh intehā’-pasandī aur Dăhshat-gardī ke furoġh meṅ aisī kutub, rasā’il, kaiseṭs aur **CDs** wa **DVDs** bhī aham kirdār adā kar rahī haiṅ jo muḳhtalif ishā‘atī idāroṅ kī ṭaraf se mārkeṭ meṅ dastyāb haiṅ. Tamām shăhriyoṅ ḳhuṣūṣan Peshāwar, Rāwal-pinḍī, Lāhaur, Karāchī aur Ko’eṭah meṅ aisī kaiseṭs aur **CDs** wa **DVDs** saste dāmoṅ dastyāb haiṅ jo muḳhtalif riyāsatī idāroṅ ke ḳhilāf nafrat-aṅgez mawād par mabnī haiṅ aur jin meṅ dūsre Musalmānoṅ ke naẓarīyāt ke ḳhilāf bhī intehā’ī ishte‘āl-aṅgezī pā’ī jātī hai aur kufr-o shirk ke fatwe aur munāfarat paidā karne walī ta‘līmāt haiṅ. Ḥukūmat ko aisī kutub, rasā’il, kaiseṭs aur **CDs** wa **DVDs** ko ẓabṭ kar lenā chāhiye aur un kī ishā‘at aur ḳharīd-o faroḳht par mu’aṡṡir pā-bandī ‘ā’id kar denī chāhiye.

3. Sarware Do-‘Ālam ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kā farmān hai: كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَّكُوْنَ كُفْرًا ya‘nī ġhurbat-o iflās insān ko kufr tak pahŏṅchā detā hai.(1) Pākistān meṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke is qaul mubārak ke ‘amalī maẓāhir har ṭaraf naẓar āte haiṅ. Ġhurbat-o iflās ke satā’e log apne pyāre bachchoṅ ko bechne aur rehn rakhne par majbūr ho jāte haiṅ. Ba‘ẓ ẓālimānah kheloṅ meṅ chand rūpoṅ ke ‘iwaẓ ġharīb log apne dil ke

(1) 1. Bayhaqī, Shu‘abu al-Īmān, 5/267, raqm: 6612

2. Quḍā‘ī, Musnad al-Shihāb, 1/342, raqm: 586

ṭukṛoṅ ko bech dete haiṅ. In ma'ṣūm bachchoṅ par wahāṅ jo guzartī hai us ke taṣawwur se hī har ṣāḥibe aulād kā kalejah muṅh ko ātā hai. Ġhurbat aur ma'āshī bad-ḥālī kī baṛhtī hū'ī sharaḥ ne intehā'-pasandī aur Dăhshat-gardī ko phalne phulne ke liye sāz-gār fazā farāham kī hai. Dăhshat-gard jānte haiṅ keh jo log ġhurbat-o iflās ke hāthoṅ taṅg kar ḳhụd-kushī ke zarī'e apnī jān le sakte haiṅ, unheṅ chand ṭakoṅ ke 'iwaẓ dūsroṅ kī jān lene par bhī āmādah kiyā jā saktā hai.

Yūṅ to Pākistān bhar meṅ ġhurbat aur be-roz-gārī ke 'ifrīt ne panje gāṛ rakhe haiṅ lekin shimālī 'ilāqah-jāt aur junūbī Panjāb meṅ is 'ifrīt ne 'awām kā jīnā dū-bhar kar diyā hai. yehī waj·h hai keh Dăhshat-gardoṅ ko apne mazmūm maqāṣid ke liye un 'ilāqoṅ se afrādī quwwat baṛī āsānī se dastyāb ho jātī hai. Nīz un 'ilāqoṅ kī ġharīb aksarīyat bachchoṅ kī parwarish, fisoṅ aur ta'līmī iḳhrājāt kī isteṭā'at nah rakhne kī waj·h se unheṅ skūloṅ aur kŏlijoṅ kī ba-jā'e Dīnī madāris meṅ dāḳhil karā detī hai. Jahāṅ unheṅ muft Dīnī ta'līm ke sāth sath ba'ẓ madāris meṅ intehā'-pasandī, firqah-parastī aur taṅg-naẓarī kī ta'līm bhī miltī hai jis ke natīje meṅ ka'ī ṭulabā' meṅ 'askarīyat-pasandī kā rujḥān zor pakaṛ letā hai.

Ḥukūmat ko in pas-māṅdah 'ilāqoṅ kī ma'āshī taraqqī ke liye mu'assar iqdāmāt karne chāhi'eṅ. Wahāṅ inḍasṭri'al zon banā'e jā'eṅ tā-keh ġharīboṅ ko roz-gār ke liye dūr-darāz shăhroṅ meṅ nah jānā paṛe, unheṅ wahīṅ roz-gār muyassar ā sake aur woh apne bachchoṅ ko ta'līm-o tarbīyat kī ḳhụd nigrānī kar ke unhyeṅ 'askarīyat-pasandoṅ se bachā sakeṅ.

Ḥuḳūmat ke liye āḳhirī aur sab se aham bāt yeh hai keh Pākistān ke pŏlīsī-sāz idāre yeh faiṣalah kareṅ keh is jaṅg ke ba'd āyā yehī "yak-jihat pŏlīsī" dā'iman bar-qarār rahegī yā phir se "do jihatī pŏlīsī" kā āġhāz ho jā'egā. Agar mu'assar ḥukūmatī idāre

māẓī meṅ Dăhshat-gardoṅ kī bil-wāsiṭah yā ḳhufyah parwarish nah karte to woh āj ażdahā kā rūp nah dhār sakte. Woh is maqām par achānak aur ḳhuḍ ba-ḳhuḍ nahīṅ pahŏṅch ga'e. Woh is bhayānak, ḳhaṭar-nāk aur ṭāqat-war ḥaisīyat ke sāth ubharne tak apne pīçhe ka'ī dahā'iyoṅ kī tārīḳh rakhte haiṅ. Paudā yak-laḳht tanā-war daraḳht nahīṅ ban jātā, is kī ibtedā' bīj se hotī hai, mālī us kī nashw-o numā kā sāmān kartā hai aur use raftah raftah baṛe daraḳht kī shakl tak le ātā hai. Agar Āp ā'indah mulk-o qaum aur insānīyat ko is aẕīyat-nāk ʻaẕāb se najāt dilānā chāhte haiṅ aur sosā'iṭī ko dā'imī amn denā chāhte haiṅ to Ḳhudārā "bīj-faroshoṅ" kā ḳhātimah kījiye, Dăhshat-gardī ke paudoṅ ke liye pānī aur khād wa-ġhairah kī farāhamī band kījiye, māliyoṅ kī taqarruriyān aur taraqqiyāṅ ḳhatm kar dījiye aur nek nīyatī ke sāth is qaum kī ā'indah nasloṅ par raḥm farmā'īye! Yeh bāt ko'ī bhī ẕī-shuʻūr taslīm nahīṅ kar saktā keh guzashtah ka'ī dahā'iyoṅ se intehā'-pasandī se Dăhshat-gardī tak parwarish pāne wālā yeh fitnah ḥukūmatī idāroṅ kī "āgāhī wa riẓā-mandī" aur shafaqat-o ʻināyat" ke ba-ġhair is qadr quwwat-o ṭāqat kā ḥāmil ban gayā hai. Is silsile meṅ "mu'assar aur ṭāqat-war idāroṅ" ko apnī āstīnoṅ meṅ çhupe sāṅpoṅ kā bhī jā'izah lenā hogā aur Dăhshat-gardoṅ ke sarkārī muḳhbiroṅ aur ḳhufyah mŏḥsinoṅ ke liye bhī ko'ī wāẓeḥ pŏlīsī banānā hogī. Agar un ḳhuṭūṭ par ko'ī ṭhos aur mu'assar kām nah huwā to phir yeh jaṅg, ek rūḳh meṅ to jaṅg hī rahegī aur dūsre ruḳh meṅ ḍrāmah. Kyūṅ-keh ṭarīqah yeh rahā hai keh "păhle unheṅ paidā karnā, phir usī ʻamal kā do-bārah ijrā' aur irteqā' jārī rakhnā." Ummīd hai keh ā'indah "chūhe billī" kā yeh khel ḳhatm hogā.

2. ʻĀlamī Ṭāqatoṅ ke liye

Ab merā yeh rū'e suḳhan un ʻālamī ṭāqatoṅ kī ṭaraf hai jin ke ḳhayāl meṅ Pākistān ki sar-zamīn Dăhshat-gardī kā aḍḍā ban chukī

hai aur dunyā bhar meṅ Dăhshat-gardī phailāne wāloṅ ko yahāṅ se tarbīyat aur gā’īḍ lā’in miltī hai. Lehāẕā woh ‘ālamī amn ke liye Pākistān meṅ un kī panāh-gāhoṅ ko ḳhatm karnā ẕarūrī samajhte haiṅ. Is ke liye jahāṅ woh ḥukūmat Pākistān par Dăhshat-gardoṅ ke ḳhilāf ŏpareshan jārī rakhne ke liye **do more** kăh kar musalsal dabā’o dāltī răhtī haiṅ wahāṅ woh ḳhuḍ bhī gāhe ba-gāhe, ḍron ṭayyāroṅ ke ẕarī‘ah bam-bārī kar ke apnī dānist meṅ Dăhshat-gardoṅ kā ṣafāyā kar rahī haiṅ. Ek nuqṭa’e naẓar yeh bhī hai keh un kī ba-rāhe rāst kār-rawā’iyoṅ se Dăhshat-gardī ko mazīd furoġh aur intehā’-pasandoṅ ko mazīd taqwīyat mil rahī hai. Ek waqt thā keh mufsidīn ko Dăhshat-gardī ke liye afrādī quwwat baṛī mushkil se miltī thī lekin ab hazāroṅ afrād is kām ke liye muyassar haiṅ. Is kī ek baṛī waj·h yeh bhī hai keh ek makān par bam-bārī se mazīd ka’ī makānāt bhī tabāh ho jāte haiṅ jis meṅ be-gunāh halāk hone wāloṅ kī ta‘dād gintī se bāhar hai. Be-gunāh log jo pal bhar meṅ be-ghar aur be-āsra ho jāte haiṅ aur un ke ‘azīz-o aqārib maut ke ghātū uatar jāte haiṅ to un ke dil-o dimāġh meṅ uṭhne wāle inteqām ke shŏ‘le unheṅ ba‘ẕ auqāt un gurohoṅ kī ṭaraf dhakel dete haiṅ jo ba-za‘me ḳhwesh “Jihād” ke nām par Dăhshat-gardīaur fasād ke murtakib ho rahe hote haiṅ. Mustazād yeh keh un ḍron ḥamloṅ se ẕehnoṅ meṅ Pākistān kī ḳhuḍ-muḳhtārī kī pā-mālī kā ḳhayāl bhī ubhartā hai jis se un logoṅ meṅ ‘ālamī ṭāqatoṅ ke ḳhilāf nafrat baṛhtī hai aur Dăhshat-gardoṅ ko aise logoṅ kī mazīd ham-dardī miltī chalī jātī hai.

Lehāẕā agar Dăhshat-gardī ke ḳhātime ke liye kām karne wāle mamālik ḳhulūṣe dil se Dăhshat-gardī kā ḳhātimah chāhte haiṅ to kisī bhī mulk par ba-rāhe rāst kār-rawā’ī karne ke ba-jā’e Dăhshat-gardī se nibaṭne ke liye us riyāsat kī fauj aur sikyuriṭī idāroṅ par e‘temād kareṅ aur unheṅ har leḥāẓ se maẓbūṭ aur musta‘id kareṅ aur ma‘lūmāt farāham kareṅ. Is ṭarḥ ‘awām bhī Dăhshat-gardoṅ ke ḳhilāf

yak-sū ho jā’eṅge aur unheṅ kisī jānib se bhī ham-dardī muyassar nahīṅ hogī.

3. Wāri<u>s</u>āne Minbar-o Meḥrāb se Gu<u>z</u>ārish

Is waqt waṭane ‘azīz ek ātash-fashāṅ ke dahāne par hai. Jo log in ātishīṅ shŏ‘loṅ kī zad meṅ haiṅ woh Āḳhirat ko shudhār rahe haiṅ, jo bach rahe haiṅ jīte jī mar rahe haiṅ. Shăhr shăhr aur qaryah qaryah Karbalā kā manẓar hai. Log apne ma‘ṣūm bachchoṅ, ‘auratoṅ aur mardoṅ ke lāshe uṭhā uṭhākar thak chuke haiṅ. Un kī nīṅdeṅ uṛ chukīṅ, un ke khāne be-la<u>zz</u>at ho ga’e keh jalte jismoṅ ke manāẓir aur pyāroṅ kī chīḳh-o pukār in kā pīçhā nahīṅ çhoṛtī. Jin par bītī un se pūçheṅ yā jinhoṅ ne dekhā un se suneṅ. Kitbā baṛā alamīyah hai keh yeh sab kuçh Dīne Islām ke nām par ho rahā hai. Woh Dīn jis kā ma‘ná hai amn-o salāmatī hai. Woh Dīn jis kā paiġhām ḥayāt-baḳhsh nah keh ḥayāt-kush, jo dukh dard bāṅṭne kā dars detā hai nah keh sukh chain çhīn lene kā, jo kushte insānīyat meṅ maḥabbatoṅ ke phūl ugāne kī bāt kartā haiṅ nah keh nafratoṅ ke kāṅṭe biçhāne kī.

To phir hamāre gird-o pesh yeh kyā ho rahā hai? Yeh nafratoṅ ke pujārī aur maut ke saudā-gar kahāṅ se ā ga’e? Yeh kis Dīn ke mān·ne wāle haiṅ? In ke ustād aur răh-bar kaun haiṅ? Kin logoṅ ne is rāh se unheṅ Jannat kā darwāzah dikhāyā? Kyā yeh aṣḥābe dānish-o bīnish aur wāri<u>s</u>āne minbar-o meḥrāb ke sochne kī bāt nahīṅ? Inheṅ Masande Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam ke wāri<u>s</u> hone kā da‘wá hai. Wohī to ḥāmilīne da‘wate Dīne Maṭīn haiṅ. Wohī mu‘allim haiṅ aur wohī muballiġh. Madāris bhī un ke, Masājid bhī un kī aur tablīġhī marākiz bhī un ke. Jab keh aiwān-hā’e iqtedār meṅ bhī un kī ḳhuṣūṣī numā’indagī hai. Phir in ke hote huwe woh kaun log haiṅ jo in ‘Ulamā’ ko bā’īpās kar ke Dīn ke nām par nau-jawānoṅ ko intehā’-pasandī aur Dăhshat-gardī kā sabaq de rahe haiṅ? Ise Jihād

samajhte huwe apne ham-waṭan be-quṣūr shăhriyoṅ ko be-dareġh qatl kar rahe haiṅ. Jab Dīn ke sāre tarbīyatī, da'watī aur ta'līmī shŏ'be 'Ulamā'e kirām ke zere as̱ar haiṅ to un Bāġhiyoṅ aur junūniyoṅ ko Jannat kī "maḳhṣūṣ tijārat" par kis ne lagā diyā hai?

Aise sawālāt jab 'awām kī ṭaraf se uṭhte haiṅ to hamārā Dīnī ḥalqah fauran Amerikah kā nām le detā hai lekin log muṭma'in nahīṅ hote. Woh pūçhte haiṅ Amerikah kī mudāḳhalat to 9/11 ke ba'd hū'ī, woh bhī 'Irāq aur Afġhānistān meṅ. Pākistān meṅ to guzashtah ka'ī dahā'iyoṅ se ek dūsre kī Masājid aur ba-ṭaure ḳhāṣ Imām Bār-gāhoṅ par ḥamle hote the. Namāziyoṅ par bamoṅ aur goliyoṅ kī bārish jārī thī. Ek dūsre ke 'Ulamā' ko qatl kiyā jātā thā. Ba'd az-āṅ faqat samt hadaf badal gayā. Aur ẕehnīyat wohī hai jo āj se tīs (30) sāl qabl (1982 'Īsawī) se chalī ā rahī hai.

Agar yeh sab kuçh ġhair-mulkī 'anāṣir karā rahe haiṅ to bhī woh ḳhụd to jaikeṭs păhăn kar ḳhụd-kush ḥamle nahīṅ karte. Jitne log pakṛe ga'e aur un se ḳhụd-kush jaikeṭs bar-āmad hū'īṅ woh ziyādah-tar Pākistānī the aur Islām ke da'we-dār bhī. Un ke chehre mŏhre aur waẓ'a qaṭ'a bhī Dīn-dār logoṅ kī ṭarḥ thī aur Jihād kī Āyateṅ aur Ḥadīs̱eṅ bhī un ke wirde zabān thīṅ.

Dūr nah jā'iye ḥāl hī meṅ ṣūbah Ḳhaybar Paḳhtūn-ḳhwāh ke ba'ẓ 'ilāqoṅ meṅ Auliyā' wa ṣāleḥīn ke mazārāt ko bamoṅ aur rokeṭoṅ se tabāh kisne kiyā? Ek maḳhṣūṣ FM reḍi'o par e'lānāt kiye ga'e keh ham shirk ke in aḍḍoṅ ko jald hī malyā-meṭ kar deṅge, aur phir unhoṅ ne dhamkī par 'amal bhī kar dikhāyā. Darandagī kī intehā yeh keh lāshoṅ kī be-ḥurmatī kī ga'ī, unheṅ daraḳhtoṅ par laṭkāyā gayā. Ba'ẓ rūḥānī ḳhanwādoṅ ke afrad ko chun chun kar be-dardī se shahīd kiyā gayā. Kis kis ko ginwāyā jā'e? In ẓālimoṅ kī sitam-rāniyoṅ kī fehrist baṛī ṭāwīl hai. Ab ḳhauf kī aisī faẓā qā'im kar dī ga'ī hai keh bŏhat se

rūḥānī ḳhānwāde ābā'ī ḳhānqāheṅ çhoṛ kar Peshāwar, Islām Ābād, Rāwalpinḍī aur Lāhor shifṭ ho ga'e haiṅ. Allāh Taʻālá kī Waḥdānīyat kā ʻaqīdah rakhne waloṅ, Allāh wa Rasūl ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-ʻalá Ālihī wa-sallam kī maḥabbat kā dam bharne wāloṅ aur ẕikre Ilāhī se zabāneṅ tar aur āṅkheṅ nam rakhne wāloṅ par shirk kā fatwá lagā kar qatl-o ġhārat-garī kā bāzār garm karnā kaun sā Jihād hai?

Sochne kī bāt yeh hai keh Jihād ke nām par taḳhrīb-kārī aur Dăhshat-gardī ke liye fikrī ġhiẕā kahān se muhayyā kī jātī rahī hai? Fiqah-parastī se intehā-pasandī aur intehā-pasandī se Dăhshat-gardī aur ḳhūn-rezī tak ke fāṣile bŏhat ziyādah ṭawīl nahīṅ haiṅ. Sawāl yeh hai keh is safar ko ṭai karne ke liye tayyārī kahān hotī rahī hai?

Hamāre hān intehā-pasandī ke safar kī ibtedā' yeh thī keh dūsre masālik ke logoṅ ko kāfir-o mushrik qarār diyā jā'e. Phir apne maslak ke jābirānah ġhalbe kī ḳhwāhish ne unheṅ Islām ke ijtemāʻī mafād aur taḥaffuẓ se yak-sar ġhāfil kar diyā. Woh apne maslak aur ʻaqā'id ke ġhalbe ko hī Islām ke ġhalbe se taʻbīr karne lage aur us kī rāh meṅ ḥā'il hone wāle har ʻaqīde aur maslak ko fatwá kī mashīnoṅ aur asleḥah ke zor se ḳhatm karne meṅ lag ga'e. Yehī soch aur ʻamal baṛhte baṛhte Dăhshat-gardī par jā kar muntaj huwā. Ṭarze fikr-o ʻamal wohī thā, magar na'e ḥālāt meṅ samt aur ahdāf badal ga'e. Is waqt mufsidīn kī musallaḥ āwezish, intehā-pasandī aur Dăhshat-gardī ne Islām ke taḥaffuẓ aur millate Islāmīyah kī salāmatī ko maʻriẓe ḳhaṭar meṅ ḍāl diyā hai. Ḳhudā nah kare keh fitna'e Tātār aur zawāle Baġhdād kī tārīḳh phir duhrā'ī jā'e. Āj haṅste baste mulkoṅ aur shăhroṅ ke khaṅḍarāt aur ujṛī wīran bastiyāṅ, be-ghar aur luṭe puṭe makīn zabāne ḥāl se pukār rahe haiṅ:

Dekho mujhe jo dīda'e ʻibrat nigāh ho
Merī suno jo goshe ḥaqīqat niyosh ho

Islāmī dunyā aur ḳhuṣūṣan Pākistān meṅ ba‘ẓ intehā-pasand aur mutashaddid gurohoṅ ke Ḳhurūj aur un kī Dăhshat-gardānah kār-rawā’iyoṅ ne dunyā bhar meṅ furoġh Islām kī taḥrīk ko zabar-dast nuqṣān pahŏṅchāyā hai. Firqah-parastoṅ, intehā-pasandoṅ aur Dăhshat-gardoṅ ne sārī ummīdeṅ ḳhāk meṅ milā dīṅ. Ek waqt thā keh Yūrop ke ġhair-muta‘aṣṣib aur sanjīddah-fikr ṭabaqāt Islām ke muṭāla‘e kī ṭaraf raġhib ho rahe the. Woh Musalmān ‘Ulamā’ ke pās baiṭhne aur kuçh samajhne ke mutamannī naẓar āte the. Un kī pyās Islām ke siwā kahīṅ aur se bujhtī naẓar nahīṅ ātī thī. Chunāṅ-cheh be-shumār log guzashtah ṣadī meṅ musharraf bah-Islām huwe lekin ab taṣawwur aur naqshah badal chukā hai.

Ae wāri<u>s</u>āne minbar-o meḥrāb! Maujūdah ṣadī meṅ da‘wate Dīn aur furoġhe Islām ke jis qadr wasī‘ imkānāt, sāz-gār māḥaul aur wasā’il, qudrat ne āp ko ‘aṭā kar diyehaiṅ us kī naẓīr Musalmānoṅ kī guzashtah chaudah sau sālah tārīḳh meṅ nahīṅ miltī. Dunyā **global village** ban chukīhai, zamīnī fāṣile simaṭ ga’e haiṅ. Lekin afsos! Ba‘ẓ ‘āqibat nā-andeshoṅ kī maujūdah intehā-pasandānah rawish aur shiddat-pasandī ne Musalmānoṅ aur dīgar aqwām ke dar-miyān fāṣile baṛhā diye haiṅ. Jis ke natīje mṅ ishā‘at-o furoġhe Islām ke mawāqe‘ măḥdūd se măḥdūd-tar hote jā rahe haiṅ.

Ḳhudārā! Waqt ke taqāẓoṅ ko samajhiye aur intehā-pasandānah fikr-o ‘amal rakhne wāloṅ kī iṣlāḥ ke liye sab mil kar ijtemā‘ī kāwisheṅ ba-rū’e kār lā’iye. Unheṅ rāhe rāst lāne ke liye apnā farẓe manṣabī bilā imtiyāz adā kījiye, uṭhiye! Kuçḥ kījiye warnah waqt tezī ke sāth girift se nikaltā jā rahā hai.

Ahle Ḳhānqāh se Iltemāse Tawajjuh

Be-Dīnī, aḳhlāqī be-rāh-rawī aur hawase zar ne pǎhle hī muʻāshare ko muẓṭarib kar rakhā thā; ab firqah-parastī, intehā-pasandī aur Dǎhshat-gardī ne is kī bunyādoṅ ko hilā kar rakh diyā hai. Yūṅ to muʻāshare ke tamām idāre shikast-o reḳht kā shikār haiṅ lekin ḳhānqāhoṅ aur un se wā-bastah afrād ko Dǎhshat-gard fiqah-parastoṅ kī ṭaraf se jis jāreḥīyat aur barbarīyatkā sāmnā hai us se pūrā ḳhānqāhī niẓām hī maʻriẓe ḳhaṭar meṅ naẓar ā rahā hai. Tārīḳh shāhid hai keh pǎhle bhī Islām aur Musalmānoṅ par baṛe kaṭhin daur āte rahe lekin yeh Ṣūfiyā'e Islām hī the jin ke niẓāme fikr-o ʻamal ne daure iḥeṭāṭ meṅ bhī Muslim muʻāshare kī rākh meṅ chiṅgāriyoṅ ko bujhne se bachā'e rakhā aur jis kā eʻterāf ġhair-Muslimoṅ ne bhī bār-hā kiyā. Mash·hūr Mustashirq **H.A.R. Gibb** ne Ŏkshfarḍ Yuniwarsiṭī meṅ ḳhiṭāb karte huwe kahā thā:

> "Tārīḳhe Islām meṅ bār-hā aise mawāqeʻ ā'e haiṅ keh Islām ke kalchar kā shiddat se muqābalah kiyā gayā lekein ba-īṅ-hamah woh maġhlūb nah ho sakā. Is kī baṛī waj·h yeh hai keh taṣawwuf aur ṣūfiyā' kā andāze fikr fauran us kī madad ko ā jātā thā aur us ko itnī tawānā'ī aur quwwat baḳhsh detā thā keh ko'ī ṭāqat us kā muqāalah nah kar saktī thī."

Yeh ek raushan ḥaqīqat hai keh ṣūfiyā' ne shikast-o reḳht kī āṅdhiyoṅ meṅ bhī ḳhānqāhoṅ kī oṭ meṅ apne maẓbūṭ kirdār aur taufīqe Ilāhī ke sāth paiġhāme Risālat kī shamʻa jalā'e rakhī. Woh nihāyat ḥauṣale, ṣabr aur sukūn se kufr kī tǎhẕīb ke sāmne band bāṅdhe Islāmī tǎhẕīb-o afkār kā aglī nasloṅ tak muntaqal karte rahe. Lekin ab ṣūrate ḥāl bil-kul muḳhtalif ho ga'ī hai. Ab ḳhānqāhī niẓām kī chūleṅ ḍhīlī hotī naẓar ā rahī haiṅ bal-keh is kā wujūd hī muntashar hotā dikhā'ī de rahā hai. Is idbār-o inḥeṭāṭ aur be-waqʻatī kī bunyādī

waj·h se merī dānist meṅ yeh hai keh maujūdah ḳhānqāhī māḥaul meṅ mutaqaddimīn Ṣūfiyā’ kā woh mis̱ālī aḳhlāq-o kirdār naẓar nahīṅ ā rahā jis se māḥaul jagmagātā aur badī ke aṅdhere çhaṭte the. Salafe Ṣāleḥīn ke adwār meṅ ḳhānqāheṅ rushd-o hidāyāt kā markaz thīṅ aur wahāṅ logoṅ ke ‘aqā’id-o a‘māl kī iṣlāh hotī thī, wahāṅ ġharīb aur pise huwe ṭabaqāt kī panāh-gāheṅ bhī thīṅ, wahāṅ un kī dil-jo’ī, ġham-ḳhẉārī aur dukh bāṅṭne ke pūre sāmān hote the. Tab ḳhānqāheṅ ‘awāmmī laṅgar-ḳhāne bhī thīṅ jahāṅ do luqmoṅ ko tarasne wāle peṭ bhar kar khāte. Woh aise shifā-ḳhāne the jahāṅ bīmāroṅ ko du‘ā ke sāth dawā bhī muyassar ātī. Wahāṅ nah ṣirf ẕikr se sukūne qalb kā sāmān hotā bal-keh Qur’ān-o Sunnat aur sulūk-o taṣawwuf kī ta‘līm se ‘aql-o fikr aur qalb-o rūḥ ko jilā bhī miltī thī. Ġharīboṅ ke bachchoṅ ko libās, ḳhụrāk aur rahā’ish ke sāth-sāth ‘ilm-o aḳhlāq ke zewar se ārāstah karne kā bhī mukammal inteẓām hotā thā. Tab ḳhānqāh ek hamah-gīr falāḥī idārah thī.

Baṛe dukh se kăhnā paṛtā hai keh ḳhānqāh kā woh rūḥānī, falāḥī, ta‘līmī aur tarbīyatī kirdār farāmosh kar diyā gayā. Ab to logoṅ kā ta‘alluq ḳhānqāh se du‘ā, ta‘wīẕ, naẕrānah aur naẕr-o niyāz tak măḥdūd ho kar răh gayā hai. Be-shumār ḳhānqāhoṅ ke dar-o diwār قَالَ اللّٰہُ وَقَالَ الرَّسُوْلُ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-‘alá Ālihī wa-sallam kī āwāzoṅ ko taras ga’e haiṅ. Rushd-o hidāyat aur ta‘līm-o ta‘allum kī masnadeṅ wīrān ho ga’īṅ keh ḳhānqāh-nishīnoṅ ke mashāġhil aur tarjīḥāt badal ga’īṅ. Ġharīboṅ, majbūroṅ aur be-kasoṅ ke liye daste shafaqat-o ta‘āwun baṛhāne wāle baṛe shăhroṅ kī koṭhiyoṅ aur shāhī aiwānoṅ meṅ jā base. Ḳhānqāh se logoṅ kī ummīdeṅ ṭūṭīṅ to woh log apne qarībī shăhroṅ aur dehātoṅ meṅ qā’im hone wāle Dīnī madāris meṅ apne bachchoṅ ko dāḳhil karāne par majbūr ho ga’e, jahān un ke bachchoṅ ko libās, ḳhụrāk aur ta‘līm ke sāth waẓā’if bhī milte haiṅ aur unheṅ un ke falāḥī idāroṅ se kapṛā aur māli imdād bhī. Woh ḳhụsh

haiṅ keh yeh idāre un kā ma‘āshī bojh bāṅṭte haiṅ aur un ke bachchoṅ ko ta‘līm bhī dete haiṅ. Unheṅ is se ġharaẓ nahīṅ keh woh kaisī ta‘līm dete haiṅ aur unheṅ kyā banāte haiṅ. Woh un idāroṅ ko apnā mŏḥsin samajhte huwe un kī har bāt mān·ne ke liye tayyār haiṅ.

Ḳhānqāh ke muqaddas idāre se wā-bastah tamām ahle fikr-o dānish ke liye lamḥa’e firkrīyah hai. Unheṅ yeh sochnā hai keh qaum ko maujūdah ḳhaṭar-nāk ṣūrate ḥāl tak pahŏṅchāne meṅ ḳhụd un kā apnā kitnā kirdār hai. Dūsroṅ par ilẕām dharne kī ba-jā’e apne ḥiṣṣe kī kotāhiyoṅ aur ġhalaṭiyoṅ ke idrāk, e‘terāf aur un kī talāfī waqt kā taqāẓā hai aur isī meṅ ḳhānqāhī niẓām kī baqā kā rāz bhī muẓmar hai. Unheṅ ḳhụd ko ape Aslāf ke aḳhlāq-o auṣāf se muzayyan kar ke ḳhānqāhoṅ ke ta‘līmī, tarbīyatī aur falāḥī kirdār kā iḥyā’ karnā hogā. Is kāre ḳhair ke liye un ke pās nah wasā’il kī kamī hai aur nah jauhare qābil kī. Bas eḥsāse ziyāṅ, ‘azme rāsiḳh aur quwwate ‘amal kī ẓarūrat hai.

Uṭh keh ḳhụrshīd kā sāmāne safar tāzah kareṅ
Nafse soḳhta’e shām-o saḥar tāzah kareṅ

(Iqbāl)

Ma’āḳhaẕ-o Marājiʻ

1. **al-Qur’ān al-Ḥakīm**

(2) Tafsīr al-Qur’ān

2. **Ṭabarī,** Abū Jaʻfar Muḥammad bin Jarīr bin Yazīd bin Ḳhālid (224_310 Hijrī/839_923 ʻĪsawī). **Jāmiʻ al-bayān fī tafsīr al-Qur’ān.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1405 Hijrī.

3. **Ibn Abī Ḥātim,** Abū Muḥammad ʻAbd al-Raḥmān bin Muḥammad Idrīs Rāzī (240_327 Hijrī/ʻĪsawī) **Tafsīr al-Qur’ān al-ʻAẓīm.** Ṣaydā, Lubnān, al-Maktabaṫ al-ʻAṣrīyah.

4. **Māturīdī,** Abū Manṣūr Muḥammad bin Muḥammad bin Maḥmūd (mutawaffá 333 Hijrī). **Tafsīr al-Qur’ān al-ʻAẓīm al-musammá ta’wīlāt Ahl al-Sunnah.** Bayrūt, Lubnān: Mu’assasaṫ al-Risālah, 1425 Hijrī/2004 ʻĪsawī.

5. **Naḥḥās,** Abū Jaʻfar Aḥmad bin Muḥammad bin Ismāʻīl (mutawaffá Hijrī). **Maʻānī al-Qur’ān al-Karīm.** Makkah mukarramah, Saʻūdī ʻArab: Jāmiʻah Umm al-Qurrá, 1409 Hijrī.

6. **Jaṣṣāṣ,** Abū Bakr Aḥmad bin 'Alī Rāzī (305_370 Hijrī). **Aḥkām al-Qur'ān.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Iḥyā' al-Turāt̲h̲, 1405 Hijrī.

7. **Samarqandī**, Abū al-Layt̲h̲ Naṣr bin Muḥammad bin Ibrāhīm Ḥanafī (333_373 Hijrī) **Baḥr al-'ulūm (Tafsīr al-Samarqandī)**. Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr.

8. **Baġhawī,** Abū Muḥammad Ḥusayn bin Mas'ūd bin Muḥammad al-Farā' (436_516 Hijrī /1044_1122 'Īsawī). **Ma'ālim al-tanzīl**. Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma'rifah, 1407 Hijrī /1987 'Īsawī.

9. **Zamaḳhsharī**, Jār Allāh Abū al-Qāsim Maḥmūd bin 'Umar bin Muḥammad Ḳhuwārizmī (Hijrī). **al-Kashshāf 'an ḥaqā'iq ġhawāmiḍ al-tanzīl**. Bayrūt, Lubnān: Dār Iḥyā' al-Turāt̲h̲.

10. **Rāzī,** Faḳhr al-Dīn Muḥammad bin 'Umar bin Ḥasan bin Ḥusayn bin 'Alī Tamīmī Shāfi'ī (544_604 Hijrī). **Mafātīḥ al-ġhayb (al-Tafsīr al-Kabīr).** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah, 1421 Hijrī.

11. **Qurṭubī,** Abū 'Abd Allāh Muḥammad bin Aḥmad bin Abū Bakr bin Faraḥ (671 Hijrī). **al-Jāmi' li-aḥkām al-Qur'ān wa-al-mubayyin li-mā taḍammanahu min al-Sunnah wa-āy al-Furqān.** Qāhirah, Miṣr: Dār al-Sha'b, 1372 Hijrī.

12. **Ḳhāzin**, 'Alī bin Muḥammad bin Ibrāhīm bin 'Umar bin Ḳhalīl (Hijrī . 'Īsawī). **Lubāb al-ta'wīl fī ma'ānī al-tanzīl.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma'rifah.

13. **Ibn Kathīr,** Abū al-Fiḍā' Ismā'īl bin 'Umar bin Kathīr bin Ḍaw' bin Kathīr bin Zar' Buṣrawī (701_774 Hijrī/1301_1373 'Īsawī). **Tafsīr al-Qur'ān al-'Aẓīm.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1401 Hijrī.

14. **Abū Ḥafṣ Ḥanbalī,** Sirāj al-Dīn 'Umar bin 'Alī bin 'Ādil Dimashqī. **al-Lubāb fī 'ulūm al-Kitāb.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah, 1419 Hijrī/1998 'Īsawī.

15. **Suyūṭī, Maḥallī,** Jalāl al-Dīn Muḥammad bin Aḥmad al-Maḥallī (mutawaffá 864 Hijrī). Jalāl al-Dīn Abū al-Faḍl 'Abd al-Raḥmān bin Abī Bakr bin Muḥammad Suyūṭī (849_911 Hijrī/1445_1505 'Īsawī). **Tafsīr al-Jalālayn.** Bayrūt, Lubnān: Dār Ibn Kathīr, 1419 Hijrī/1998 'Īsawī.

16. **Suyūṭī,** Jalāl al-Dīn Abū al-Faḍl 'Abd al-Raḥmān bin Abī Bakr bin Muḥammad bin Abī Bakr bin 'Uthmān (849_911 Hijrī/1445_1505 'Īsawī). **al-Durr al-manthūr fī al-tafsīr bi-al-ma'thūr.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1992 'Īsawī.

17. **Qāḍī Thanā' Allāh Pānīpatī** (Hijrī) **al-Tafsīr al-Maẓharī.** Ko'eṭah Pākistān: Balūchistān Buk Ḍipo.

(3) al-Ḥadīth

18. **Buḳhārī,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad Ismā‘īl bin Ibrāhīm bin Muġhīrah (194_256 Hijrī/810_870 ‘Īsawī). **al-Ṣaḥīḥ.** Bayrūt, Lubnān: Dār Ibn Kat͟hīr, al-Yamāmah, 1407 Hijrī/1987 ‘Īsawī.

19. **Muslim,** Abū al-Ḥusayn Ibn al-Ḥajjāj bin Muslim bin Ward al-Qushayrī Naysābūrī (206_261 Hijrī/821_875 ‘Īsawī). **al-Ṣaḥīḥ.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Iḥyā’ al-Turāt͟h al-‘Arabī.

20. **Tirmid͟hī,** Abū ‘Īsá Muḥammad bin ‘Īsá bin Sawrah bin Mūsá Ḍaḥḥāk (209_279 Hijrī/825_892 ‘Īsawī). **al-Sunan.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Iḥyā’ al-Turāt͟h al-‘Arabī.

21. **Nasā’ī,** Abū ‘Abd al-Raḥmān Aḥmad bin Shu‘ayb bin ‘Alī (215_303 Hijrī/830_915 ‘Īsawī). **al-Sunan.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1416 Hijrī/1991 ‘Īsawī + Ḥalab, Shām: Maktab al-Maṭbū‘āt al-Islāmīyah, 1406 Hijrī/1986 ‘Īsawī.

22. **Nasā’ī,** Abū ‘Abd al-Raḥmān Aḥmad bin Shu‘ayb bin ‘Alī (215_303 Hijrī/830_915 ‘Īsawī). **al-Sunan al-kubrá.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1411 Hijrī/1991 ‘Īsawī.

23. **Abū Dāwūd,** Sulaymān bin Ash‘at͟h bin Isḥāq bin Bashīr bin Shaddād Azdī Sajistānī (202_275 Hijrī/817_889

'Īsawī). **al-Sunan.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1414 Hijrī/1994 'Īsawī.

24. **Ibn Mājah,** Abū 'Abd Allāh Muḥammad bin Yazīd Qazwīnī (207_275 Hijrī/824_887 'Īsawī). **al-Sunan.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr.

25. **Abū Nu'aym,** Aḥmad bin 'Abd Allāh bin Aḥmad Aṣbahānī (336_430 Hijrī/948_1038 'Īsawī). **Musnad al-Imām Abī Ḥanīfah.** Riyāḍ, Sa'ūdī 'Arab: Maktabaṫ al-Kaw<u>th</u>ar, 1415 Hijrī.

26. **Mālik,** Ibn Anas bin Mālik bin Abī 'Āmir bin 'Amr bin Ḥāri<u>th</u> Aṣbaḥī (93_179 Hijrī/712_795 'Īsawī). **al-Muwattá.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Iḥyā' al-Turā<u>th</u> al-'Arabī, 1406 Hijrī/1985 'Īsawī.

27. **Shāfi'ī,** Abū 'Abd Allāh Muḥammad bin Idrīs bin 'Abbās bin 'U<u>th</u>mān bin Shāfi' Qurashī (150_204 Hijrī/767_819 'Īsawī). **al-Musnad.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah.

28. **Aḥmad ibn Ḥanbal**, Abū 'Abd Allāh al-Shaybānī (164_241 hijrī/780_855 'Īsawī). **al-Musnad**. Bayrūt, Lubnān: al-Maktab al-Islāmī lil-Ṭabā'aṫ wa-al-Nashr, 1398 Hijrī/1987 'Īsawī.

29. **Aḥmad bin Ḥanbal,** Abū ‘Abd Allāh Shaybānī (164_241 Hijrī/780_855 ‘Īsawī). **al-Musnad.** Bayrūt, Lubnān: Mu’assasaṫ al-Risālah. 1420 Hijrī/1999 ‘Īsawī.

30. **Aḥmad bin Ḥanbal,** Abū ‘Abd Allāh Shaybānī (164_241 Hijrī/780_855 ‘Īsawī). **Faḍā’il al-Ṣaḥābah.** Bayrūt, Lubnān: Mu’assasaṫ al-Risālah. 1420 Hijrī/1983 ‘Īsawī.

31. **al-Azdī**, Ma‘mar bin Rāshid (T: 515 Hijrī). **al-Jāmi‘**. Bayrūt, Lubnān: al-Maktab Islāmī. 1403 Hijrī.

32. **Ṭayālisī**, Abū Dāwūd Sulymān bin Dāwūd al-Jārūd (133_204 Hijrī/751_819 ‘Īsawī). **al-Musnad**. Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma‘rifah.

33. **‘Abd al-Razzāq,** Abū Bakr bin Ḥammām bin Nāfi‘ Ṣan‘ānī (mutawaffá 126_211 Hijrī/844_826 ‘Īsawī). **al-Muṣannaf.** Bayrūt, Lubnān: al-Maktab al-Islāmī, 1403 Hijrī.

34. **Ibn Abī Shaybah,** Abū Bakr ‘Abd Allāh bin Muḥammad bin Abī Shaybah al-Kūfī (159_235 Hijrī/776_849 ‘Īsawī). **al-Muṣannaf.** Riyāḍ, Sa‘ūdī ‘Arab: Maktabaṭ al-Rushd, 1409 Hijrī.

35. **‘Abd bin Ḥumayd,** Abū Muḥammad ‘Abd bin Ḥumayad bin Naṣr al-Kissī (249 Hijrī/863 ‘Īsawī). **al-Musnad.** Qāhirah, Miṣr: Maktabaṫ al-Sunnah, 1408 Hijrī/1988 ‘Īsawī.

36. **Dārimī,** Abū Muḥammad ‘Abd Allāh bin ‘Abd al-Raḥmān (181_255 Hijrī/797_869 ‘Īsawī). **al-Sunan.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Arabī, 1407 Hijrī.

37. **Ibn Abī ‘Āṣim**, Abū Bakr ‘Amr bin Abī ‘Āṣim Ḍaḥḥāk Shaybānī (206_287 Hijrī/822_900 ‘Īsawī) **al-Sunnah**, Bayrūt, Lubnān: al-Maktab al-Islāmī, 1400 Hijrī.

38. **Nu‘aym bin Ḥammād**, Abū ‘Abd Allāh Marwazī (mutawaffá 288 Hijrī) **al-Fitan.** Qāhirah, Miṣr: Bayrūt, Lubnān: Mu’assasaṫ Kutub al-T͟haqāfīyah 1408 Hijrī.

39. **‘Abd Allāh bin Aḥmad,** Ibn Muḥammad bin Ḥanbal Shaybānī (213_290 Hijrī) **al-Sunnah.** Damām: Dār Ibn al-Qayyim, 1406 Hijrī.

40. **Bazzār,** Abū Bakr Aḥmad bin ‘Amr bin ‘Abd al-Ḳhāliq Baṣarī (215_292 Hijrī/830_905 ‘Īsawī). **al-Musnad (al-Baḥr al-zaḳhḳhār).** Bayrūt, Lubnān: Mu’assasaṫ al-‘Ulūm al-Qur’ān, 1409 Hijrī.

41. **Marwazī**, Abū Bakr Aḥmad bin ‘Alī bin Sa‘īd Umawī (202_292 Hijrī) **Musnad Abī Bakr al-Ṣiddīq.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Maktab al-Islāmī.

42. **Abū Ya‘lá,** Aḥmad bin ‘Alī bin Mut͟hanná bin Yaḥyá bin ‘Īsá bin Ḥilāl Mawṣilī Tamīmī (210_307 Hijrī/825_919

‘Īsawī). **al-Musnad.** Dimashq, Shām: Dār al-Māmūn lil-Turāth, 1404 Hijrī/1984 ‘Īsawī.

43. **Rūyānī,** Abū Bakr bin Muḥammad bin Hārūn Rāzī Ṭabarī (mutawaffá 307 Hijrī). **al-Musnad al-Ṣaḥābaṫ al-ma‘rūf bi: Musnad al-Rūyānī.** Qāhirah, Miṣr: Mu’assasaṫ Qurṭubah, 1416 Hijrī.

44. **Ibn Ḳhuzaymah,** Abū Bakr Muḥammad bin Isḥāq bin Ḳhuzaymah Sulamī Nayshāpūrī, (223_311 Hijrī/838_924 ‘Īsawī). **al-Ṣaḥīḥ.** Bayrūt, Lubnān: al-Maktab al-Islāmī, 1390 Hijrī/1970 ‘Īsawī.

45. **Ḳhallāl,** Abū Bakr Aḥmad bin Muḥammad bin Hārūn bin Yazīd (234_311 Hijrī) **al-Sunnah.** Riyāḍ Sa‘ūdī ‘Arab: Dār al-Rāyah 1410 Hijrī.

46. **Abū ‘Awānah,** Ya‘qūb bin Isḥāq bin Ibrāhīm bin Zayd Nīshāpūrī (230_316 Hijrī/845_928 ‘Īsawī). **al-Musnad.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma‘rifah, 1998 ‘Īsawī.

47. **Ṭabarānī,** Abū al-Qāsim Sulaymān bin Aḥmad bin Ayyūb bin Muṭayyir al-Laḳhmī (260_360 Hijrī/873_970 ‘Īsawī). **al-Mu‘jam al-ṣaġhīr.** Bayrūt, Lubnān: al-Maktab al-Islāmī, 1405 Hijrī/1985 ‘Īsawī.

48. **Ṭabarānī,** Abū al-Qāsim Sulaymān bin Aḥmad bin Ayyūb bin Muṭayyir al-Laḳhmī (260_360 Hijrī/873_971 ‘Īsawī).

al-Mu'jam al-awsaṭ. Qāhirah, Miṣr: Dār al-Ḥaramayn, 1415 Hijrī.

49. **Ṭabarānī,** Abū al-Qāsim Sulaymān bin Aḥmad bin Ayyūb bin Muṭayyir al-Laḳhmī (260_360 Hijrī/873_971 'Īsawī). **al-Mu'jam al-kabīr.** Mawṣil, 'Irāq: Maktabaṫ al-'Ulūm wa-al-Ḥikam, 1403 Hijrī/1983 'Īsawī.

50. **Ṭabarānī,** Abū al-Qāsim Sulaymān bin Aḥmad bin Ayyūb bin Muṭayyir al-Laḳhmī (260_360 Hijrī/873_971 'Īsawī). **Musnad al-Shāmiyyīn,** Bayrūt, Lubnān: Mu'assasaṫ al-Risālah, 1405 Hijrī/1985 'Īsawī.

51. **Ibn Mandah,** Abū 'Abd Allāh Muḥammad bin Isḥāq bin Yaḥyá (310_395 Hijrī/922_1005 'Īsawī). **al-Īmān.** Bayrūt, Lubnān: Mu'assasaṫ al-Risālah, 1406 Hijrī.

52. **Ḥākim,** Abū 'Abd Allāh Muḥammad bin 'Abd Allāh bin Muḥammad (321_405 Hijrī/933_1014 'Īsawī). **al-Mustadrak 'alá al-ṣaḥīḥayn.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah, 1411 Hijrī/1990 'Īsawī.

53. **Abū Nu'aym,** Aḥmad bin 'Abd Allāh bin Aḥmad bin Isḥāq bin Mūsá bin Mahrān Aṣbahānī (336_430 Hijrī/948_1038 'Īsawī). **Kitāb al-Arba'īn 'alá madhhab al-mutaḥaqqiqīn min al-ṣūfīyah.** Bayrūt, Lubnān: Dār Ibn Ḥazm, 1414 Hijrī/1993 'Īsawī.

54. **Bayhaqī,** Abū Bakr Aḥmad bin Ḥusayn bin ‘Alī bin ‘Abd Allāh bin Mūsá (384_458 Hijrī/994_1066 ‘Īsawī). **al-Sunan al-kubrá.** Makkah Mukarrmaha, Sa‘ūdī ‘Arab: Maktabah Dār al-Bāz, 1414 Hijrī/1994 ‘Īsawī.

55. **Bayhaqī,** Abū Bakr Aḥmad bin Ḥusayn bin ‘Alī bin ‘Abd Allāh bin Mūsá al-Bayhaqī (384_458 Hijrī/994_1066 ‘Īsawī). **Shu‘ab al-īmān.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1410 Hijrī/1990 ‘Īsawī.

56. **Ibn Ḥibbān,** Abū Ḥātim Muḥammad bin Ḥibbān bin Aḥmād bin Ḥibbān al-Tamīmī al-Bustī (270_354 hijrī/884_965 ‘Īsawī). **al-Ṣaḥīḥ.** Bayrūt, Lubnān: Mu’assasaṫ al-Risālah, 1414 hijrī/1993 ‘Īsawī.

57. **Dāraquṭnī,** Abū al-Ḥasan ‘Alī bin ‘Umar bin Aḥmad bin Mahdī bin Mas‘ūd bin Nu‘mān (306_385 Hijrī/918_995 ‘Īsawī). **al-Sunan.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma‘rifah, 1386 Hijrī/1966 ‘Īsawī.

58. **Daylamī,** Abū Shujā‘ Shīrawayh bin Shahradār bin Shīrawayh al-Daylamī al-Hamadānī (445_509 Hijrī/1053_1115 ‘Īsawī). **al-Firdaws bi-ma’thūr al-ķhiṭāb.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1406 Hijrī /1986 ‘Īsawī.

59. **Maqdisī,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad bin ‘Abd al-Wāḥid bin Aḥmad Ḥanbalī (569_643 Hijrī 1173_1245 ‘Īsawī). **al-**

Aḥādīth al-muḳhtārah. Makkah Mukarramah, Sa'ūdī 'Arab: Maktabṫ al-Nahḍaṫ al-Ḥadīthah, 1410 Hijrī/1990 'Īsawī.

60. **Mundhirī,** Abū Muḥammad 'Abd al-'Aẓīm bin 'Abd al-Qawī bin 'Abd Allāh bin Salāmah bin Sa'd (581_656 Hijrī/1185_1258 'Īsawī). **al-Tarġhīb wa-al-tarhīb min al-Ḥadīth al-Sharīf.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah, 1417 Hijrī.

61. **Dhahabī,** Abū 'Abd Allāh Shams al-Dīn Muḥammad bin Aḥmad bin 'Uthmān (673_748 Hijrī). **al-Kabā'ir.** Bayrūt, Lubnān, Dār al-Nadwaṫ al-jadīdah.

62. **Zayla'ī,** Abū Muḥammad 'Abd Allāh bin Yūsuf Ḥanafī (mutawaffá 762 Hijrī). **Naṣb al-rāyah li-aḥadīth al-hidāyah.** Miṣr: Dār al-Ḥadīth, 1357 Hijrī.

63. **Ibn Rajab Ḥanbalī**, Abū al-Faraj 'Abd al-Raḥmān bin Aḥmad (736_795 Hijrī) **Jāmi' al-'ulūm wa-al-ḥikam fī sharḥ ḳhamsīn ḥadīthan min Jawāmi' al-kalim**. Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma'rifah, 1408 Hijrī.

64. **Haythamī,** Nūr al-Dīn Abū al-Ḥasan 'Alī bin Abī Bakr bin Sulaymān (735_807 Hijrī/1335_1404 'Īsawī). **Majma' al-zawa'id wa-manba' al-fawā'id**. al-Qāhirah, Miṣr: Dār al-Rayyān lil-Turāth + Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kitāb 'Arabī, 1407 Hijrī/1987 'Īsawī.

65. **Kinānī,** Aḥmad bin Abī Bakr bin Ismā‘īl (762_840 Hijrī) **Miṣbāḥ al-zujājah fī Zawā’id Ibn Mājah.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-‘Arabīyah, 1403 Hijrī.

66. **Ibn Ḥajar ‘Asqalānī,** Aḥmad bin ‘Alī bin Muḥammad bin Muḥammad bin ‘Alī (773_852 Hijrī/1372_1449 ‘Īsawī). **al-Dirāyah fī taḳhrīj Aḥādīth al-hidāyah.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma‘rifah.

67. **Ibn Ḥajar ‘Asqalānī,** Aḥmad bin ‘Alī bin Muḥammad bin Muḥammad bin ‘Alī (773_852 Hijrī/1372_1449 ‘Īsawī). **Hadyu al-sārī muqaddimaṫ Fatḥ al-Bārī.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma‘rifah.

68. **Rabī‘,** Ibn Ḥabīb bin ‘Umar Azdī Baṣrī. **al-Jāmi‘ al-ṣaḥīḥ Musnad al-Imām al-Rabī‘ bin Ḥabīb.** Bayrūt, Lubnān, Dār al-Ḥikmah, 1415 Hijrī.

69. **Hindī,** Ḥusām al-Dīn ‘Alā’ al-Dīn ‘Alī Muttaqī (mutawaffá 975 Hijrī). **Kanz al-‘ummāl fī Sunan al-aqwāl wa-al-af‘āl.** Bayrūt, Lubnān: Mu’assasaṫ al-Risālah, 1399 Hijrī/1979 ‘Īsawī.

70. **‘Abd al-Ḥaq Muḥaddith Dihlawī,** Shayḳh (985_1052 Hijrī/155_1642 ‘Īsawī) **Ashi‘aaṫu al-luma‘āt sharḥ Mishkāṫ al-maṣābīḥ.** Sikkhar, Pākistān: Maktabah Nūrīyah Riḍwīyah, 1976 ‘Īsawī.

71. **‘Ajlūnī,** Abū al-Fidā’ Ismā‘īl bin Muḥammad Jarrāḥī (1087_1162 Hijrī/1676_1749 ‘Īsawī). **Kashf al-ḳhafā wa-muzīl al-libās ‘ammā ishtuhira min al-aḥādīth ‘alá alsinaṫ al-nās.** Bayrūt, Lubnān: Mu’assasaṫ al-Risālah, 1405 Hijrī/1985 ‘Īsawī.

72. **Albānī,** Muḥammad Nāṣir al-Dīn (1333_1420 Hijrī 1914_1999 ‘Īsawī). **Silsilaṫ al-Aḥādīth al-Ṣaḥīḥah.** Bayrūt, Lubnān: al-Maktab al-Islāmī, 1405 Hijrī/1985 ‘Īsawī.

(4) Shurūḥāt al-Ḥadīth

73. **Ibn Baṭṭāl,** Abū al-Ḥasan bin ‘Alī bin Ḳhalaf bin ‘Abd al-Malik bin Baṭṭāl Qurṭubī (mutawaffá 449 Hijrī). **Sharḥ Ṣaḥīḥ al-Buḳhārī.** Riyāḍ, Sa‘ūdī ‘Arab: Maktabaṫ al-Rushd, Hijrī/‘Īswī.

74. **Ibn ‘Abd al-Barr,** Abū ‘Umar Yūsuf bin ‘Abd Allāh bin ‘Abd al-Barr al-Namarī (368_463 Hijrī/979_1071 ‘Īsawī). **al-Tamhīd li-mā fī al-Muwaṭṭa’ min al-ma‘ānī wa-al-asānīd.** Maġhrib (Marākish): Wizārat ‘Umūm al-Awqāf, 1387 Hijrī.

75. **Qāḍī ‘Iyāḍ,** Abū al-Faḍl ‘Iyāḍ bin Mūsá bin ‘Iyāḍ bin ‘Amr bin Mūsá Yaḥṣubī (476_544 Hijrī/1083_1149 ‘Īsawī): **Ikmāl al-mu‘lim sharḥ Ṣaḥīḥ Muslim.** Bayrūt, Lubnān:

Dār al-wafā li-Ṭibā‘aṫ wa-al-Nashr wa-al-Tawzī‘, 1419 Hijrī/1988 ‘Īsawī.

76. **Abū al-‘Abbās al-Qurṭubī,** Abū al-‘Abbās Aḥmad bin ‘Umar bin Ibrāhīm. (578_ 656 Hijrī). al-**Mufhimu limā ashkala min talķhīṣi kitābi Muslim.** Bayrūt, Lubnān + Dimashq, Shām; Dār Ibn Ka<u>th</u>īr, 1420 Hijrī/1919 ‘Īsawī.

77. **Nawawī,** Abū Zakarīyā Muḥy al-Dīn Yaḥyá bin Sharaf bin Murrī (631_676 Hijrī). **Sharh al-Nawawī ‘alá Ṣaḥīḥ Muslim.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Iḥyā’ al-Turā<u>th</u>,1392 Hijrī.

78. **Ibn Ḥajar ‘Asqalānī,** Abū al-Faḍl Aḥmad bin ‘Alī bin Ḥajar Kinānī Shāfi‘ī (773_852 Hijrī/1372_1449 ‘Īsawī). **Fatḥ al-Bārī sharḥ Ṣaḥīḥ Buķhārī.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma‘rifah, 1379 Hijrī.

79. **‘Aynī,** Badr al-Dīn Abū Muḥammad Maḥmūd bin Aḥmad bin Mūsá bin Aḥmad bin Ḥusayn bin Yūsuf bin Maḥmūd (762_855 Hijrī/1361_1451 ‘Īsawī). **‘Umdaṫ al-Qārī Sharh Ṣaḥīḥ al-Buķhārī.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Iḥyā’ al-Turā<u>th</u> al-‘Arabī.

80. **Qusṭallānī,** Abū al-‘Abbās Aḥmad bin Muḥammad bin Abī Bakr bin ‘Abd al-Malik bin Aḥmad bin Muḥammad bin Muḥammad bin Ḥusayn bin ‘Alī (851_923 Hijrī/1448_1517

‘Īsawī) **Irshād al-sārī li-sharḥ Ṣaḥīḥ al-Buḳhārī.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr.

81. **Mullā ‘Alī Qārī,** Abū al-Ḥasan Nūr al-Dīn ‘Alī bin Sulṭān Muḥammad al-Ḥarawī (mutawaffá 1014 Hijrī 1606 ‘Īsawī) **Mirqāṫ al-mafātīḥ Sharḥ Mishkāṫ al-maṣābīḥ.** Multān, Pākistān: Maktabah Imdādīyah.

82. **Munāwī,** ‘Abd al-Ra’ūf bin Tāj al-‘Ārifīn bin ‘Alī (952_1031 Hijrī/1545_1621 ‘Īsawī). **Fayḍ al-qadīr sharḥ al-Jāmi‘ al-ṣaġhīr.** Miṣr: Maktabah Tijārīyah Kubrá, 1356 Hijrī.

83. **Mubārakpūrī,** Abū ‘Alā’ Muḥammad ‘Abd al-Raḥmān bin ‘Abd al-Raḥīm (1283_1353 Hijrī) **Tuḥfaṫ al-Aḥwaḏẖī fī sharḥ Jāmi‘ al-Tirmiḏẖī.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah.

84. **Shabbīr Aḥmad ‘Uṯẖmānī,** Shabbīr Aḥmad bin Faḍl al-Raḥmān Hindī (1305_1369 Hijrī/1889_1949 ‘Īsawī) **Fatḥu al-mulhim bi-sharḥ Ṣaḥīḥ al-Imām Muslim.** Dimasq, Shām: Dār al-Qalam, 1427 Hijrī/2006 ‘Īsawī.

(5) Asām’ al-Rijāl

85. **Buḳhārī,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad Ismā‘īl bin Ibrāhīm bin Muġhīrah (194_256 Hijrī/810_870 ‘Īsawī). **al-Tārīḳh**

al-kabīr. Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah, 1422 Hijrī/2001 'Īsawī.

86. **Dhahabī,** Abū 'Abd Allāh Shams al-Dīn Muḥammad bin Aḥmad bin 'Uthmān (673_748 Hijrī/1274_1348 'Īsawī). **Siyar a'lām al-nubalā'.** Bayrūt, Lubnān, Mu'assasaṫ al-Risālah, 1413 Hijrī.

87. **Ibn Ḥajar 'Asqalānī,** Abū al-Faḍl Aḥmad bin 'Alī Kinānī (773_852 Hijrī/1372_1449 'Īsawī). **Tahdhīb al-tahdhīb.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1404 Hijrī.

88. **Ibn Ḥajar 'Asqalānī,** Abū al-Faḍl Aḥmad bin 'Alī Kinānī (773_852 Hijrī/1372_1449 'Īsawī). **al-Iṣābah fī tamyīz al-ṣaḥābah.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Jīl, 1412 Hijrī.

(6) al-Fiqh wa Uṣūl al-Fiqh

89. **Mālik,** Ibn Anas bin Mālik bin Abī 'Āmir bin 'Amr bin Ḥārith Aṣbaḥī (93_179 Hijrī/712_795 'Īsawī). **al-Mudwanṫ al-kubrá.** Bayrūt, Lubnān: Dār Ṣādir.

90. **Abū Yūsuf,** Ya'qūb bin Ibrāhīm (mutawaffá 182 Hijrī). **Kitāb al-Ḳharāj.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma'rifah.

91. **Shaybānī,** Abū 'Abd Allāh Muḥammad bin Ḥasan bin Farqad (132_189 Hijrī). **al-Mabsūṭ.** Karāchī, Pākistān: Idāraṫ al-Qur'ān wa-al-'Ulūm al-Islāmīyah.

92. **Shaybānī,** Abū 'Abd Allāh Muḥammad bin Ḥasan bin Farqad (132_189 Hijrī). **Kitāb al-Ḥujjaṫ 'alá ahli al-Madīnah.** Bayrūt Lubanān: 'Ālim al-Kutub, 1403 Hijrī.

93. **Yaḥyá bin Ādam,** Abū Zakarīyā Ibn Sulaymān Qurashī (203 Hijrī). **Kitāb al-Ḳharāj.** Lāhor, Pākistān: al-Maktabaṫ al-Islāmīyah, 1974 'Īsawī.

94. **Shāfi'ī,** Abū 'Abd Allāh Muḥammad bin Idrīs bin 'Abbās bin 'U<u>th</u>mān bin Shāfi' Qurashī (150_204 Hijrī/767_819 'Īsawī). **al-Umm.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma'rifah, 1393 Hijrī.

95. **Abū 'Ubayd,** Qāsim bin Salām (mutawaffá 224 Hijrī). **Kitāb al-Amwāl.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1408 Hijri.

96. **Ibn Zanjawayh,** Humayd. (251 Hijrī) **Kitāb al-Amwāl.** Riyāḍ, Sa'ūdī 'Arab: Markaz al-Malik Fayṣal lil-Buhū<u>th</u> wa-al-Dirāsāt al-Islāmīyah, 1406 Hijrī/1986 'Īsawī.

97. **Ibn Abī 'Āṣim,** Abū Bakr 'Amr bin Abī 'Āṣim Ḍaḥḥāk Shaybānī (206_287 Hijrī/822_900 'Īsawī). **al-Dīyāt.** Karāchī, Pākistān: Idāraṫ al-Qur'ān wa-al-'Ulūm, 1407 Hijrī.

98. **Marwazī**, Abū 'Abd Allāh Muḥammad bin Naṣr bin al-Ḥajjāj (202_294 Hijrī) **Ta'ẓīm qadr al-ṣalāṫ.** Madīnah Munawwarah, Sa'udī 'Arab: Maktabaṫ al-Dār, 1406 Hijrī.

99. **Ṭaḥāwī**, Abū Ja‘far Aḥmad bin Muḥamad bin Salāmah bin Salamah (321 Hijrī). **Sharḥ Ma‘ānī al-Āṯẖār**. Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1399 Hijrī.

100. **Ḳhiraqī**, Abū al-Qāsim ‘Umar bin Ḥusayn (mutawaffá 334 Hijrī) **Muḳhtaṣar al-Ḳharqī min masā’il al-Imām Aḥmad bin Ḥanbal**. Bayrūt, Lubnān: al-Maktab al-Islāmī, 1403 Hijrī.

101. **Māwardī,** Abū al-Ḥasan ‘Alī bin Muḥammad bin Ḥabīb Baṣrī (364_450 Hijrī) **al-Aḥkām al-Sulṭānīyah.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1398 Hijrī/1978 ‘Īsawī.

102. **Māwardī,** Abū al-Ḥasan ‘Alī bin Muḥammad bin Ḥabīb Baṣrī (364_450 Hijrī) **al-Iqnā‘ fī al-fiqh al-Shāfi‘ī.**

103. **Ibn Ḥazm,** Abū Muḥammad ‘Alī bin Aḥmad bin Sa‘īd bin Ḥazm Andalusī al-Ẓāhirī (383_456 Hijrī/994_1064 ‘Īsawī). **al-Muḥallá.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Āfāq al-Jadīdah.

104. **Ibn ‘Abd al-Barr**, Abū ‘Umar Yūsuf bin ‘Abd Allāh bin Muḥammad bin ‘Abd al-Barr Qurṭubī (368_463 Hijrī/979_1071 ‘Īsawī). **al-Kāfī fī fiqh Ahl al-Madīnah.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1407 Hijrī.

105. **Sarḳhasī,** Shams al-Dīn, (mutawaffá 483 Hijrī). **Kitāb al-Mabsūṭ.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma‘rifah, 1398 Hijrī/1978 ‘Īsawī.

106. **Ṭabrisī,** Abū 'Alī Faḍl bin Ḥasan (mutawaffá 548 Hijrī) **al-Mu'talaf mina al-muḳhtalaf bayna A'immaṫ al-Salaf.** Qum, Īrān: Maṭba'aṫ Sayyid al-Shuhadā, 1410 Hijrī.

107. **Ibn Hubayrah,** Wazīr Abū al-Muẓaffar 'Awn al-Dīn Yaḥyá bin Hubayrah Ḥanbalī (mutawaffá Hijrī) **al-Ifṣāḥ 'an ma'ānī al-ṣiḥāḥ fī al-fiqh 'alá madhāhib al-arba'ah.**

108. **Kāsānī,** 'Alā'ū al-Dīn (mutawaffá 587 Hijrī). **Badā'i' al-ṣanā'i' fī tartīb al-sharā'i'.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kitāb al-'Arabī, 1982 'Īsawī.

109. **Mirġhīnānī,** Abū al-Ḥasan 'Alī bin Abū Bakr bin 'Abd al-Jalīl (511_593 Hijrī). **al-Hidāyaṫ sharḥ al-Bidāyah.** Bayrūt, Lubnān: al-Maktabaṫ al-Islāmīyah.

110. **Ibn Rushd,** Abū Walīd Muḥammad bin Aḥmad bin Muḥammad bin Rushd al-Qurṭubī (mutawaffá 595 Hijrī) **Bidāyaṫ al-mujtahid.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr.

111. **Ibn Qudāmah,** Abū Muḥammad 'Abd Allāh bin Aḥmad bin Qudāmah al-Maqdisī (541_620 Hijrī). **al-Kāfī fī fiqh Ibn Ḥanbal.** Bayrūt, Lubnān: al-Maktab al-Islāmī.

112. **Ibn Qudāmah,** Abū Muḥammad 'Abd Allāh bin Aḥmad al-Maqdisī (541_620 Hijrī). **al-Muġhnī fī fiqh al-Imām Aḥmad bin Ḥanbal al-Shaybānī.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1405 Hijrī.

113. **Nawawī,** Abū Zakarīyā Muḥy al-Dīn Yaḥyá bin Sharaf (676 Hijrī). **Rawḍaṫ al-ṭālibīn wa-‘umdaṫ al-muftīn.** Bayrūt, Lubnān: al-Maktab al-Islāmī.

114. **Qarāfī,** Abū al-‘Abbās Shihāb al-Dīn Aḥmad bin Idrīs Mālikī (mutawaffá 684 Hijrī). **al-D͟hakhīraṫ fī al-fiqh al-Mālikī.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ġharb 1994 ‘Īsawī.

115. **Qarāfī,** Abū al-‘Abbās Shihāb al-Dīn Aḥmad bin Idrīs Mālikī (mutawaffá 684 Hijrī). **al-Furūq/Anwār al-burūq fī Anwā’ al-Furūq.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1418 Hijrī/1998 ‘Īsawī.

116. **Ibn Juzay**, Muḥammad bin Aḥmad bin Juzay al-Kalbī al-Ġharnaṭī (693_741 Hijrī). **al-Qawānīn al-fiqhīyah.**

117. **Ibn Qayyim,** Abū ‘Abd Allāh bin Muḥammad bin Abū Bakr Ayyūb al-Zura‘ī (691_751 Hijrī). **Aḥkām ahl al-d͟himmah.** Bayrūt, Lubnān: Dār Ibn Ḥazm, 1418 Hijrī/1997 ‘Īsawī.

118. **Ibn Mufliḥ,** Shams al-Dīn Muḥammad Abū ‘Abd Allāh Maqdisī Ḥanbalī (717_762 Hijrī). **al-Furū‘.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1418 Hijrī.

119. **Shāṭibī,** Abū Ishāq Ibrāhīm bin Mūsá bin Muḥammad al-Laķhmī al-Ġharnāṭī (mutawaffá 790 Hijrī). **al-I‘tiṣām.** Miṣr: Maktabaṫ al-Tijārīyah.

120. **Ibn Humām,** Kamāl al-Dīn Muḥammad bin 'Abd al-Wāḥid Sīwāsī Sikandarī (mutawaffá 790_861 Hijrī). **Fatḥ al-Qadīr sharḥ al-Hidāyah..** Ko'eṭah, Pākistān: Maktabah Rashīdīyah.

121. **'Aynī,** Badr al-Dīn Abū Muḥammad Maḥmūd bin Aḥmad bin Mūsá bin Aḥmad bin Ḥusayn bin Yūsuf bin Maḥmūd (762_855 Hijrī/1361_1451 'Īsawī). **al-Bināyaṫ sharḥ al-Hidāyah.**

122. **Ibn Mufliḥ** Abū Isḥāq Ibrāhīm bin Muḥammad bin 'Abd Allāh Ḥanbalī (816_884 Hijrī) **al-Mubdi' fī sharḥ al-Muqni'**. Bayrūt, Lubnān: al-Maktab al-Islāmī.

123. **Mardāwī,** Abū al-Ḥasan 'Alā' al-Dīn 'Alī bin Sulaymān bin Aḥmad bin Muḥammad (817_885 Hijrī). **al-Inṣāf fī ma'rifaṫ al-rājiḥ min al-ḳhilāf 'alá madhab al-Imām Aḥmad bin Ḥanbal.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.

124. **Zakarīyā Anṣārī,** Abū Yaḥyá Zakarīyā bin Muḥammad bin Aḥmad (823_926 Hijrī). **Manhaj al-ṭullāb.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah, 1418 Hijrī.

125. **Ibn Nujaym,** Zayn bin Ibrāhīm bin Muḥammad bin Muḥammad bin Muḥammad bin Bakr Ḥanafī (926_970 Hijrī) **al-Baḥr al-rā'iq sharḥ Kanz al-daqā'iq.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma'rifah.

126. **Shirbīnī**, Muḥammad Ḳhaṭīb (mutawaffá 977 Hijrī). **al-Iqnā‘ fī ḥall alfāẓ Abī Shujā‘**. Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1415 Hijrī.

127. **Shirbīnī**, Muḥammad Ḳhaṭīb (mutawaffá 977 Hijrī). **Muġhnī al-muḥtāj ilá ma‘rifaṫ ma‘ānī alfāẓ al-Minhāj.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī, 1420 Hijrī/1982 ‘Īsawī.

128. **Mur‘ī,** Ibn Yūsuf bin Abī Bakr bin Aḥmad Karmī Maqdisī Ḥanbalī (mutawaffá 1033 Hijrī) **Ġhāyaṫ al-muntahá.**

129. **Buhūtī,** Manṣūr bin Yūnus bin Idrīs (mutawaffá 1051 Hijrī) **Kashshāf al-qinā‘ ‘an matn al-iqnā‘**. Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1402 Hijrī.

130. **Ḥaṣkafī,** Muḥammad ‘Alā’ al-Dīn bin ‘Alī Ḥanafī (1025_1088 Hijrī) **al-Durr al-Muḳhtār Sharḥ Tanwīr al-abṣār.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1386 Hijrī.

131. **Bujayramī,** Sulaymān bin ‘Umar bin Muḥammad (mutawaffá 1221 Hijrī) **Ḥāshiyaṫu al-Bujayramī ‘alá sharḥ Manhaj al-ṭullāb.** Diyār Bakr, Turkī: al-Maktabaṫ al-Islāmīyah.

132. **Shawkānī,** Muḥammad bin ‘Alī bin Muḥammad (1255 Hijrī). **Nayl al-awṭār sharḥ Muntaqá al-aḳhbār.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Jīl, 1973 ‘Īsawī.

133. **Dusūqī,** Muḥammad bin Aḥmad bin ‘Arafah Mālikī (mutawaffá 1230 Hijrī/1815 ‘Īsawī) **Ḥāshiyaṫ al-Dusūqī ‘alá al-sharḥ al-Kabīr.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr.

134. **Ibn ‘Ābidīn Shāmī,** Muḥammad bin Muḥammad Amīn bin ‘Umar bin ‘Abd al-‘Azīz ‘Abidīn Dimishqī (1244_1306 Hijrī). **Radd al-muḥtār ‘alá al-Durr al-muḳhtār Sharḥ Tanwīr al-abṣār,** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1386 Hijrī.

135. **Dardīr,** Abū al-Barakāt Aḥmad. **al-Sharḥ al-Kabīr**. Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr.

136. ‘Abd al-Raḥmān Jazarī. Fiqh ‘alá al-madhāhib al-arba‘ah. Bayrūt, Lubnān: Dār al-Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī.

137. **Muṣṭafá bin Sa‘d,** al-Suyūṭī al-Ruḥybānī. **Maṭālib ūlī al-nuhá fī sharḥ Ġhāyaṫ al-muntahá.** Dimashq, Shām: al-Maktab al-Islāmī, 1961 ‘Īsawī.

138. **Fawzān,** Ṣāliḥ bin Fawzān bin ‘Abd Allāh. **al-Jihād wa-ḍawābiṭ al-shar‘īyah.**

(7) al-Sīrah

139. **Ibn Sa‘d,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad (168_230 Hijrī/784_845 ‘Īsawī). **al-Ṭabaqāt al-kubrá.** Bayrūt, Lubnān: Dār Bayrūt li-Ṭibā‘ah wa-al-Nashr, 1398 Hijrī/1978 ‘Īsawī.

140. **Qāḍī 'Iyāḍ,** Abū al-Faḍl 'Iyāḍ bin Mūsá bin 'Iyāḍ bin 'Amr bin Mūsá bin al-Yaḥṣubī (476_544 Hijrī/1083_1149 'Īsawī). **al-Shifā' bi-ta'rīf ḥuqūq al-Muṣṭafá ṣallá Allāhu 'alayhi wa-'alá Ālihī wa-sallam.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kitāb al-'Arabī.

(8) al-'Aqā'id

141. **Abū Ḥanīfah,** Imāme A'ẓam Nu'mān bin Thābit (80_150 Hijrī). **al-Fiqh al-absaṭ (Majmū'aṫ al-'aqīdaṫ wa-'ilm al-kalām lil-Shayḳh Zāhid al-Kawtharī).** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah, 1425 Hijrī/2004 'Īsawī.

142. **Ṭaḥāwī,** Abū Ja'far Aḥmad bin Muḥamad bin Salāmah (321 Hijrī). **al-'Aqīdaṫ al-Ṭaḥāwīyah.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah, 1399 Hijrī.

143. **Ājurrī,** Abū Bakr Muḥammad bin Ḥusayn bin 'Abd Allāh (mutawaffá 360 Hijrī) **al-Sharī'ah.** Riyāḍ, Sa'ūdī 'Ārab: Dār al-Waṭan, 1420 Hijrī/1999 'Īsawī.

144. **Shahrastānī,** Abū al-Fatḥ Muḥmmad bin 'Abd al-Karīm bin Abī Bakr Aḥmad (479_548 Hijrī) **al-Milal wa-al-niḥal.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma'rifah, 2001 'Īsawī.

145. **Ibn Taymīyah,** Abū al-'Abbās Aḥmad bin 'Abd al-Ḥalīm Ḥarrānī (661_728 Hijrī/1263_1328 'Īsawī). **al-Nubūwāt.**

Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kitāb al-'Arabī. 1405 Hijrī/1985 'Īsawī.

146. **Ibn Abī al-'Izz,** Ṣadr al-Dīn Muḥammad bin 'Alā' al-Dīn Ḥanafī Adhra'ī Ṣāliḥī Dimashqī (731_792 Hijrī) **Sharḥ al-'Aqīdaṫ al-Ṭaḥāwīyah.** Bayrūt, Lubnān: al-Maktab al-Islāmī, 1408 Hijrī/1988 Hijrī.

147. **'Abd al-Qāhir Baġhdādī,** Abū Manṣūr bin Ṭāhir bin Muḥammad (mutawaffá 429 Hijrī/1037 'Īsawī). **al-Farq bayna al-faraq wa-bayān al-firqaṫ al-nājiyah.** Bayrūt, Lubnān, Dār al-Āfāq al-Jadīdah, 1977 'Īsawī.

148. **'Abd al-'Azīz Muḥaddith Dihlawī,** (mutawaffá 1229 Hijrī). **Tuḥfah ithnā 'asharīyah.** Istanbūl, Turkī: Maktabaṫ al-Ḥaqīqah, 1408 Hijrī/1988 'Īsawī.

(9) al-Fatāwá

149. **Ibn Taymīyah,** Abū al-'Abbās Aḥmad bin 'Abd al-Ḥalīm Ḥarrānī (661_728 Hijrī/1263_1328 'Īsawī). **Majmū' al-fatawá.** Maktabah Ibn Taymīyah.

150. **Ibn 'Alā',** 'Ālim bin al-'Alā' Anṣārī Dihlawī Ḥanafī (mutawaffá 786 Hijrī) **al-Fatāwá al-Tātār Ḳhānīyah fī al-fiqh al-Ḥanafī.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah 2005 'Īsawī.

151. **Ibn Bazzāz,** Muḥammad bin Muḥammad Shihāb Kardarī (827 Hijrī). **al-Fatāwá al-Bazzāzīyah ‘alá hāmish al-Fatāwá al-‘Ālamkīrīyah.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma‘rifah, 1393 Hijrī/1973 ‘Īsawī.

152. **Na<u>dh</u>īr Ḥusayn,** Sayyid Dihlawī (1800_1903 ‘Īsawī). **Fatāwá Na<u>dh</u>īrīyah.** Gūjrānwālah, Pākistān: Maktabaṫ al-Ma‘ārif al-Islāmīyah, 1409 Hijrī/1988 ‘Īsawī.

153. **Aḥmad Riḍā,** Muḥaddiṯe Hind Ibn Naqī ‘Alī Ḳhāṅ Qādirī (1272_1340 Hijrī/1856_1921 ‘Īsawī) **al-‘Aṭāyā al-Nabawīyaṫ fī al-Fatāwá al-Riḍwīyah.** Lāhor, Pākistān: Raẕā Fā’ūnḍeshan, Jāmi‘ah Niẓāmīyah Raẕwīyah 1991 ‘Īsawī.

154. Fahd al-Ḥuṣayn. al-Fatāwá al-shar‘īyaṫ fī al-qaḍāyā al-‘aṣrīyah.

<u>(10) al-Taṣawwuf</u>

155. **Ibn Abī al-Dunyā,** Abū Bakr ‘Abd Allāh bin Muḥammad bin ‘Ubayd bin Sufyān Qays Qurashī (208_281 Hijrī). **al-Aḥwāl.**

156. **Abū Nu‘aym,** Aḥmad bin ‘Abd Allāh bin Aḥmad bin Isḥāq bin Mūsá bin Mahrān Aṣbahānī (336_430 Hijrī/948_1038 ‘Īsawī). **Ḥilyaṫ al-awliyā’ wa-ṭabaqāt al-aṣfiyā’.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kitāb al-‘Arabī, 1405 Hijrī/1985 ‘Īsawī.

(11) al-Tārīḳḥ

157. **Balā<u>dh</u>urī,** Aḥmad bin Yaḥyá bin Jābir (279 Hijrī). **Futūḥ al-buldān.** Bayrūt, Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah. 1403 Hijrī/1983 ‘Īsawī.

158. **Ṭabarī,** Abū Ja‘far Muḥammad bin Jarīr bin Yazīd (224_310 Hijrī/839_923 ‘Īsawī). **Tārīḳh al-umam wa-al-mulūk.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1407 Hijrī.

159. **Ṭūsī,** Abū Ja‘far Muḥammad bin Ḥasan (385_460 Hijrī). **al-Iqtiṣād al-hādī ilá ṭarīq al-rashād.** Ṭahrān, Īrān: Maktabaṫ Jāmi‘ Chihilsutūn.

160. **Ḳhaṭīb Baġhdādī,** Abū Bakr Aḥmad bin ‘Alī bin <u>Th</u>ābit bin Aḥmad (392_463 Hijrī 1002_1071 ‘Īsawī). **Tārīḳh Baġhdād.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah.

161. **Ibn ‘Asākir,** Abū Qāsim ‘Alī bin al-Ḥasan bin Hibaṫ Allāh bin ‘Abd Allāh bin Ḥusayn Dimashqī al-Shāfi‘ī (499_571 Hijrī/1105_1176 ‘Īsawī). **Tārīḳh Dimashq al-kabīr al-ma‘rūf bi: Tārīḳh Ibn ‘Asākir).** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1995 ‘Īsawī.

162. **Ibn A<u>th</u>īr,** Abū al-Ḥasan ‘Alī bin Muḥammad bin ‘Abd al-Karīm Shaybānī Jazarī (555_630 Hijrī/1160_1233 ‘Īsawī).

al-Kāmil fī al-Tārīḵh. Bayrūt, Lubnān: Dār Ṣādir, 1399 Hijrī/1979 ‘Īsawī.

163. Ibn Kat͟hīr, Abū al-Fiḍā’ Ismā‘īl bin ‘Umar bin Kat͟hīr bin Ḍaw’ bin Kat͟hīr (701_774 Hijrī/1301_1373 ‘Īsawī). **al-Bidāyaṫ wa-al-nihāyah.** Bayrūt, Lubnān: Maktabah al-Ma‘ārif.

164. Ibn Ḳhaldūn, ‘Abd al-Raḥmān bin Muḥammad al-Ḥaḍramī (732_808 Hijrī). **Muqaddamah.** Bayrūt, Lubnān, Dār al-Qalam, 1984 ‘Īsawī.

(12) al-Luġhāt

165. Azharī, Abū Manṣūr Muḥammad bin Aḥmad (282_370 Hijrī). **Tahd͟hīb al-luġhah.**

166. Ibn Fāris, Abū al-Ḥusayn Aḥmad bin Fāris bin Zakarīyā Qazwīnī Rāzī (mutawaffá 395 Hijrī) **Mu‘jam miqāyīs al-luġhah.** Dimashq, Shām: Ittihād al-Kuttāb al-‘Arab, 1423 Hijrī/2002 ‘Īsawī.

167. Jazarī, Abū al-Sa‘ādāt Mubārak bin Muḥammad (544_606 Hijrī). **al-Nihāyaṫ fī ġharīb al-at͟har.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1399 hirī.

168. **Ibn Manẓūr,** Abū al-Faḍl Jamāl al-Dīn Muḥammad bin Mukarram Afrīqī (630_711 Hijrī/1232_1311 'Īsawī) **Lisān al-'Arab.** Bayrūt, Lubnān: Dār Ṣādir.

(13) Mutaffariqāt

169. **Muḥammad 'Abduh** (1265_1323 Hijrī/1849_1905 'Īsawī). **al-Muslimūn wa-al-Islām.**

170. **Ismā'īl Muḥammad Mīqā. Mabādi' al-Islām wa-manhajahu.**

171. **www.binbaz.org.sa/mat/1934**

(14) Angrezī Kutub

172. **Hitti, Philip K, *History of the Arabs*, Macmilan Education Ltd., 1991.**

173. **Watt, Montgomery Watt, *Islamic Political Thought: The Basic Concepts*, Edinburgh University Press, 1980.**